II 1061

РИМСКИ И РАННОВИЗАНТИЙСКИ ГРАДОВЕ В БЪЛГАРИЯ

ROMAN AND EARLY BYZANTINE CITIES IN BULGARIA

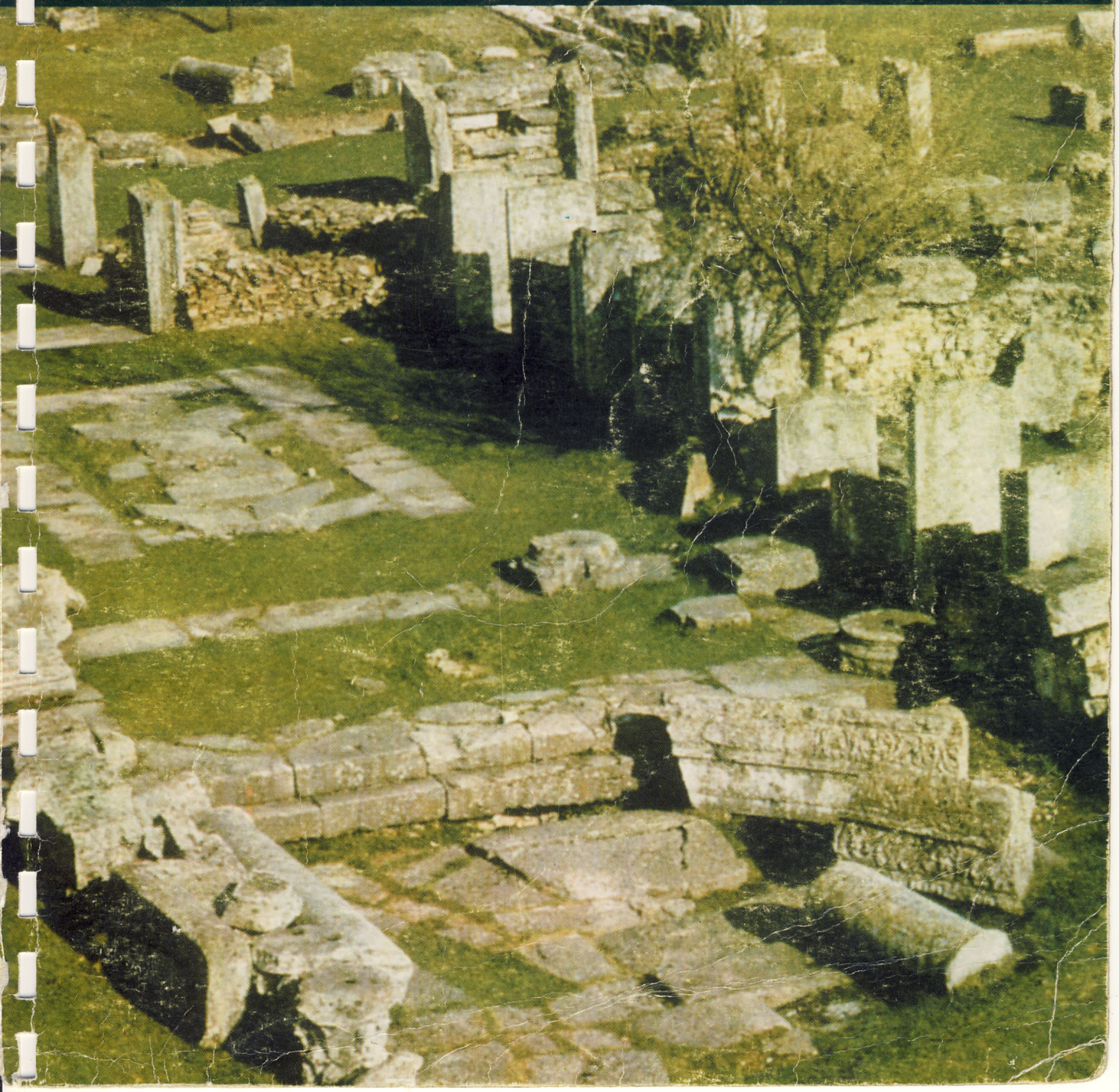

На корицата:
NICOPOLIS AD ISTRUM - Градският площад, поглед от запад. На преден план декуманус максимус, пропилеите и одеонът в дясно.

РИМСКИ И РАННОВИЗАНТИЙСКИ ГРАДОВЕ В БЪЛГАРИЯ

ROMAN AND EARLY BYZANTINE CITIES IN BULGARIA

STUDIES IN MEMORY OF PROF. TEOFIL IVANOV

Под съставителството и редакцията на

Румен Иванов

Edited by Rumen Ivanov

Том I

Volume I

ИВРАЙ - СОФИЯ 2002

IVRAY - SOFIA 2002

EX LIBRIS
УНИВЕРСИТЕТСКА
БИБЛИОТЕКА
СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ

© РУМЕН ТЕОФИЛОВ ИВАНОВ, 2002
© ГЕОРГИ ДИМИТРОВ ИВАНОВ, художник на корицата, 2002
© ВАСИЛ БОЯНОВ АТАНАСОВ, превод на рузюметата на английски, 2002
© арх. СТЕФАН БОЯДЖИЕВ, превод на резюметата на френски, 2002

© Prof. RUMEN TEOFILOV IVANOV, 2002
© GEORGI DIMITROV IVANOV, cover design, 2002
© VASSIL BOYANOV ATANASSOV, translation of English summaries, 2002
© STEFAN BOYADJIEV, translation of French summaries, 2002

АВТОРИ:

АЛЕКСАНДРА ДИМИТРОВА - МИЛЧЕВА
АНАСТАС АНГЕЛОВ
ВЕНЦИСЛАВ ДИНЧЕВ
ИВАН ЦЪРОВ
ЛИДИЯ СТАЙКОВА - АЛЕКСАНДРОВА
ЛЮДМИЛА СЛОКОСКА
КОНСТАНТИН МАДЖАРОВ
МАЯ МАРТИНОВА
МИНА БОСПАЧИЕВА
МИТКО МАДЖАРОВ
ПАВЛИНА ВЛАДКОВА
ПЕТЪР БАЛАБАНОВ
РУМЕН ИВАНОВ
РУМЕН СПАСОВ
СВЕТЛА ПЕТРОВА
СТЕФАН БОЯДЖИЕВ

ТЕОДОРА КОВАЧЕВА
ХРИСТО ПРЕШЛЕНОВ

AUTORS:

ALEXANDRA DIMITROVA - MILTCHEVA
ANASTAS ANGELOV
VENTSISLAV DINTCHEV
IVAN TSUROV
LIDIYA STAYKOVA - ALEXANDROVA
LYUDMILA SLOKOSKA
CONSTANTIN MADJAROV
MAYA MARTINOVA
MINA BOSPATCHIEVA
MITKO MADJAROV
PAVLINA VLADKOVA
PETER BALABANOV
RUMEN IVANOV
RUMEN SPASSOV
SVETLA PETROVA
STEFAN BOYADJIEV (BOYADZHIEV)
TEODORA KOVATCHEVA
CHRISTO PRESHLENOV

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Проф. д-р АЛЕКСАНДРА ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА
Ст. н. с. д-р МАРГАРИТА ВАКЛИНОВА

II 1061
АРХ
1-0000031334
15

Prof. Teofil Ivanov
1918 - 1999

ИЗДАНИЕТО Е ПОДГОТВЕНО С МАТЕРИАЛНАТА ПОДКРЕПА НА:

TORGOTERM

програма помощ за книгата

Изданието е спечелило конкурс на Националния център за книгата

ISBN 954 - 91210 - 2 - X

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

ПРЕДГОВОР 9

ВЕНЦИСЛАВ ДИНЧЕВ. РАЦИАРИЯ 13
VENTSISLAV DINTCHEV. RATIARIA

РУМЕН ИВАНОВ, ТЕОДОРА КОВАЧЕВА. УЛПИЯ ЕСКУС 31
RUMEN IVANOV, TEODORA KOVATCHEVA. ULPIA OESCUS

ХРИСТО ПРЕШЛЕНОВ. ОДЕСОС 59
CHRISTO PRESHLENOV. ODESSOS, ODESSUS

ЛЮДМИЛА СЛОКОСКА, ПАВЛИНА ВЛАДКОВА, ИВАН ЦЪРОВ, СТЕФАН БОЯДЖИЕВ, РУМЕН ИВАНОВ. НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ 83
LYUDMILA SLOKOSKA, PAVLINA VLADKOVA, IVAN TSUROV, STEFAN BOYADJIEV, RUMEN IVANOV. NICOPOLIS AD ISTRUM

АНАСТАС АНГЕЛОВ. МАРЦИАНОПОЛ 105
ANASTAS ANGELOV. MARCIANOPOLIS

СТЕФАН БОЯДЖИЕВ. СЕРДИКА 125
STEFAN BOYADJIEV. SERDICA

МАЯ МАРТИНОВА, МИНА БОСПОЧИЕВА. ФИЛИПОПОЛ 181
MAYA MARTINOVA, MINA BOSPATCHIEVA. PHILIPPOPOLIS

КОНСТАНТИН МАДЖАРОВ, МИТКО МАДЖАРОВ.
ДИОКЛЕЦИАНОПОЛ 199
CONSTANTIN MADJAROV, MITKO MADJAROV. DIOCLETIANOPOLIS

РУМЕН ИВАНОВ. АВГУСТА ТРАЯНА 218
RUMEN IVANOV. AUGUSTA TRAIANA

ХРИСТО ПРЕШЛЕНОВ. МЕСАМБРИЯ ПОНТИКА 231
CHRISTO PRESHLENOV. MESAMBRIA PONTICA

ПЕТЪР БАЛАБАНОВ, СВЕТЛА ПЕТРОВА.
ДОВЕЛТ - ДЕУЛТУМ - ДЕВЕЛТ 237
PETER BALABANOV, SVETLA PETROVA. DOVELT - DEULTUM - DEVELT

ЛЮДМИЛА СЛОКОСКА, ЛИДИЯ СТАЙКОВА - АЛЕКСАНДРОВА, РУМЕН СПАСОВ. ПАУТАЛИЯ 251
LYUDMILA SLOKOSKA, LIDIYA STAYKOVA - ALEXANDROVA, RUMEN SPASSOV. PAUTALIA

АЛЕКСАНДРА ДИМИТРОВА - МИЛЧЕВА.
САНДАНСКИ (СВЕТИ ВРАЧ) 269
ALEXANDRA DIMITROVA - MILTCHEVA. SANDANSKI (SVETI VRATCH)

СЪКРЪЩЕНИЯ

АГСП	Античные государства Северного Причерноморья (Археология СССР)
АОР	Археологически открития и разкопки
БАН	Българска академия на науките
БИАД	Българско инженерно и архитектурно дружество, София
БИБ	Българска историческа библиотека, София
ВИА	Всеобщая история архитектуры, Москва
ВИСб	Военно-исторически сборник, София
ГДА	Годишник на Духовната академия, София
ГДА НБУ	Годишник на Департамент по археология, Нов български университет
ГИБИ	Гръцки извори за българската история (С. 1954)
ГНАМ	Годишник на Националния археологически музей, София
ГНАМП	Годишник на Народния археологически музей в Пловдив
ГНБП	Годишник на Народната библиотека в Пловдив
ГНМ	Годишник на Народния музей, София
ГНИПК	Годишник на Националния институт за паметници на културата, София
ГМНМ	Годишник на Пловдивския народен музей
ГМПО	Годишник на музеите в Пловдивска област
ГПАМ	Годишник на Пловдивския археологически музей
ГПНБМ	Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ГСУ ИФ	Годишник на Софийския университет, Исторически факултет
ГСУ ИФФ	Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет
ГСУ ФЗФ	Годишник на Софийския унивепситет, Факултет по западни филологии
ГСУ ФИФ	Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет
ГСУ ФКНФ	Годишник на Софийския университет, Факултет по класически и нови филологии
ГСУ ФФ	Годишник на Софийския университет, Филологически факултет
ИАД	Известия на Археологическото дружество, София
ИАИ	Известия на Археологическия институт, София
ИБ	Историческа библиотека, София
ИБАД	Известия на българското историческо дружество, София
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт, София
ИБИД	Известия на Българското историческо Дружество, София
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество
ИВИНД	Известия на военно-историческото научно дружество, София
ИВИД	Известия на военно-историческото дружество, София
ИИБЕ	Известия на Института за бъжларски език, София
ИИ	Интердисциплинарни изследвания, София
ИИД	Известия на историческото дружество, София
ИИМ	Известия на историческия музей, София
ИИМВТ	Известия на Историческия музей във Велико Търново
ИИМК	Известия на Историческия музей в Кюстендил
ИМСЗБ	Известия на музеите в Северозападна България София/Враца
ИМЮБ	Известия на музеите в Южна България, Пловдив
ИМЮИБ	Известия на музеите в Югоизточна България
ИНАМ	Известия на Националния исторически музей, София
ИНБКМ	Известия на Народната библиотека "Св Св. Кирил и Методий", София
ИНМБ	Известия на народния музей Бургас
ИНМВ	Известия на Народния музей Варна
ИОИМТ	Известия на окръжния исторически музей в Толбухин
ИОМВТ	Известия на Окръжния музей Велико Търново
ИПр	Исторически преглед, София
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе
ИСИГТМ	Извори за старата история и география на Тракия и Македония (С. 1949)
ИСТИГА	Известия на Секцията по теория и история на градоустройството и архитекнурата при БАН
КД	Курортно дело

ЛИБИ	Латински извори за българската история (С. 1958)
МПК	Музеи и паметници на културата, София
РП	Разкопки и проучвания, София
СА	Советская археология, Москва
СбНУ	Сборник народни умотворения, София (Министерски сборник)
ТВПИ	Трудове на Висшия педагогически институт “Братя Кирил и Методий”, Велико Търново
AAASHung.	Acta Archeologia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
Ancient Bulgaria	Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981. II. Nottingham, 1983
AE	Année épigraphique, Paris
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin-New York
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BCH	Bulletin de Correspondence héllénique, Paris
BHR	Bulgarian Historical Review, Sofia
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Frankfurt am Main
CIL	Corpus inscriptionum Latinarum, Berolini
CCET	Zl. Gočeva, M. Oppermann. Corpus cultus equitis Thracii. I. Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae (EPRO, 74). Leiden, 1979.
IDR	Inscripţiile Daciei romane, Bucureşti
IGBulg.	G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae: Vol I (1956), II (1958), III (1961,1963), IV (1966), I,2 (1970), V (1995), Serdicae
IL Bulg.	B. Gerov. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae. Serdicae, 1989
JDAI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
JNG	Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte. Bayerische Numismatische Gesellscjhaft. München.
LRBC	P. V. Hill, J. P. C. Kent, R. A. J. Carson. Late Roman Bronze Coinage, London 1965
ÖJh	Österreihische Jahreshefte, Wien
Ratiariensia	Vol. 1 – Studi i materiali Mesici e Danubiani (Bologna 1980), 2 (Bologna 1984), 3-4 (Atti del Convegno internazionale sul Limes, Decennalia Limes 5 (Studi di storia 5) (Bologna 1994)
RCRF	Rei Cretariae Romane Fautorum
RE	Real-Encyclopödie der klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
RIC	L. Mathingly, I. Sydenham. Roman Imperial Coinage. London, 1923,1948
RPh	Revue de philologie, Sofia
SCIV(A)	Studi şi cercetâri de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti
TAB	Terra antiqua Balcanica, Serdicae-V. Trinovi
ThA	Thracia antiqua, Serdicae
TIB	Tabula Imperii Byzantini
ZNum	Zeitschrift für Numismatik
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

ГОРНА МИЗИЯ

MOESIA SUPERIOR

П Р Е Д Г О В О Р

В настоящият сборник са включени най-новите резултати в областта на античната археология и на старата история, които касаят по-важните римски и ранновизантийски градове на територията на Република България. Върху някои от тях през последните години бе обнародван не малък научен и научнопопулярен материал. Става дума преди всичко за Никополис ад Иструм (при с. Никюп, област Велико Търново), Улпия Ескус (с. Гиген, област Плевен), Пауталия (Кюстендил), Диоклеционапол (Хисаря), донякъде Рациария (при с. Арчар, област Видин) и Марцианопол (гр. Девня, област Варна).

Тук сме включили резултатите от проучванията на тези обекти и през последните кампании. За други важни градове в Тракия, като Сердика (София) и Филипопол (Пловдив), са налице множество отпечатани статии, някои от тях събрани в отделни томове и поредици и касаещи отделни проблеми. В настоящия труд са представени цялостните обобщаващи изследвания там до наши дни. Важен в този сборник е фактът, че в него се обнародват за първи път и антични градове, за които преди това информацията бе незначителна или откъслечна. Трябва да се отбележат обобщителните статии за Одесус (Варна) и Месамбрия (Несебър) с акцент за епохата на Принципата и Домината; за първи път се отпечатва работа за Деултум – (гр. Девелт, област Бургас), за Августа Траяна (Стара Загора) (четири десетилетия след последната обобщаваща публикация), за античния град под днешния Сандански (Свети Врач). Хронологическият обхват на сборника от статии и студии е голям – повече от шест столетия (от управлението на Август до началото на VII в.) Включените градове с различен статут в тук обнародвания сборник са 13 на брой. През епохата на Принципата те са били включени в четири римски провинции – Горна Мизия, Долна Мизия, Тракия и Македония). Като автори са привлечени 18 изявени колеги (археолози и архитекти) от Археологическия институт с музей при БАН и от музеи в страната (Плевен, Велико Търново, Девня, Пловдив, Хисаря, Кюстендил) – всичките настоящи или бивши проучватели на тези обекти.

Сборникът "Римски и ранновизантийски градове в България" е написан на високо научно ниво, като е съобразен и с интересите на по-голям кръг читатели. Него могат да ползват археолози, университетски преподаватели, архитекти, студенти и читатели с определени научни приоритети върху живота в нашите земи през античността.

В том II ще бъдат включени други градове и военни лагери от същия хронологически обхват в границите на днешна България.

Трудът е написан в памет на проф. Теофил Иванов – един от най-изтъкнатите български учени–археолози в областта на градоустройството и архитектурата на градовете през римската и ранновизантийска епоха у нас. Самият той е участвал активно в проучванията на много от тях – Никополис ад Иструм, Улпия Ескус, Сердика, Деултум, Сандански, както на други антични селища, които не са намерили място в този труд.

RUMANIA
MOESIA SUPERIOR
YUGOSLAVIA
MACEDONIA
SCYTHIA
BLACK SEA
PONTUS EUXINUS
TURKEY
GREECE
MOESIA INFERIOR
HAEMUS MONS
THRACIA
Bononia
Castra Martis
Ratiaria
Almus
Augustae
Oescus
Montana
Dimum
Novae
Iatrus
Transmarisca
Durostorum
Sexaginta Prista
Abritus
Dionysopolis
Marcianopolis
Odessus
Nicopolis ad Istrum
Melta
Serdica
Pautalia
Diocletianopolis
Philippopolis
Beroe - Augusta Traiana
Cabyle
Mesambria
Anchialus
Apollonia
Deultum
Nicopolis ad Nestum
Sandanski
Danuvius
Almus
Cebrus
Augusta
Oescus
Utus
Asamus
Iatrus
Beli Lom
Panysos
Hebros
Tonzos
Strymon
Nestus

РАЦИАРИЯ (RATIARIA)

Венцислав Динчев

ИМЕ, ИСТОРИЯ И ПИСМЕНИ ИЗВОРИ

Най-значителният римски и късноантичен център в днешна Северозападна България е Рациария (обр. 1). Неговите развалини днес се намират в северните покрайнини на с. Арчар, Видинско - в бившата турска махала и в м. Калето, близко до р. Дунав (обр. 2).

С установяването на контрола по десния долнодунавски бряг римляните оценяват предимствата на посоченото място с оглед комуникациите в централната част на Балканския полуостров (обр. 1). През I в. сл. Хр. тук са лагерували различни военни части, вероятно и подразделения на IV Флавиев и VII Клавдиев легион. Тук е имало база и на римския военен речен флот (Геров 1952, 18; Велков 1965, 5; Velkov 1966, 157 - 158; Giorgetti 1980, 18 - 20; Bollini 1980, 94 - 95; Giorgetti 1983, 24; Velkov 1987, 7 - 10; Ivanov 1987, 26, 28, 29). Самото име "Ratiaria" впрочем се тълкува днес като производно от латинското название на вид кораби *(ratis)* (Velkov 1987, 11 - 12). Военното присъствие стимулирало заселването на ветерани, както и приток на цивилно население. При

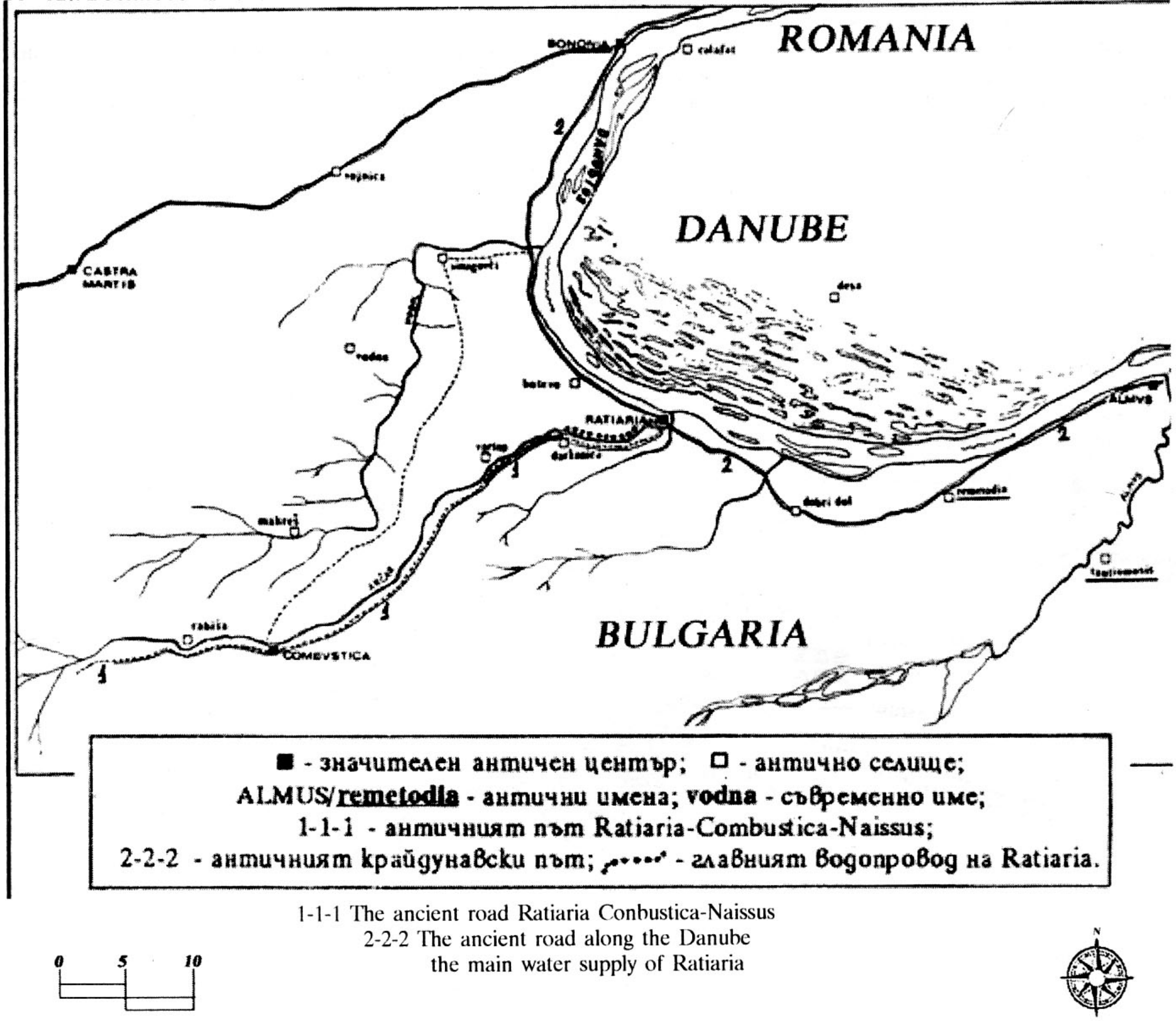

***Обр. 1.** Карта на областта на Рациария (по Giorgetti 1980, tav. II; с мои допълнения - В. Д.)*
***Fig. 1.** Map of the Ratiaria region (after Giorgetti 1980, tav. II; with my additions V. D.)*

[1] Колонията (colonia) е град с възможно най-голяма автономия, жителите на който са пълноправни римски граждани.

териториално-административната реформа през 86 г. Рациария попада в източната част на провинция Горна Мизия. След дакийските войни (101/102 - 105/106 г.) и изместването на границата към карпатските хребети Рациария е напусната от военните части (или поне присъствието им тук е силно редуцирано), а цивилното селище е въздигнато от император Траян в ранг на колония[1]. Пълното име на града в началния период на съществуването му узнаваме чрез надпис от 125 г. - Colonia Ulpia Traiana Ratiaria (CIL, III 14499).

През II и III в. Рациария е просперираш град с твърде романизирано население и с автономно самоуправление, организирано по италийски образец. В местната курия са влизали ветерани, както и преселници от италийски и източен произход[2]. Аграрната експлоатация на територията между р. Дунав, р. Тимок, Стара планина и р. Цибрица е осигурявала благосъстоянието на градската аристокрация. Рациария е и голям занаятчийско-търговски център. Тук има станция на *portorium Illyrici*, т. е. важен митнически пункт. Наред с официалното почитане на императора и на *Iuppiter Optimus Maximus* (върховния повелител в италийския пантеон) в Рациария са били разпространени и ред други култове - на Херакъл, на Митра и т. н. Свидетелство за състоянието и развитието на града през този период са материалите, откривани случайно в неговата площ, в близката му околност или в по-отдалечените райони на територията му - многобройни надгробни и посветителни паметници, саркофази, някои от които са с богата пластична украса, скулптурни произведения, множество златни накити и т. н. (Геров 1952, 69 - 80; Велков 1965, 5 - 13; Velkov 1966, 158 - 168; Giorgetti 1980, 20 - 27; Martelli 1980a, 35 - 48; Bollini 1980, 93 - 96, 126 - 127; Šašel 1984; Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 18 - 19, 25 - 36, 147 - 159; Naidenova 1987; Ivanov 1987, 25 - 28, 30 - 31; Giorgetti 1987, 79 - 84; Ruseva-Slokoska 1991, 17 - 18, 212)[3].

Писмените извори не съдържат данни за опустошения на Рациария по време на "варварските" нашествия на Балканите през средата на III в. След изоставянето на отвъддунавска Дакия през 272 г. и последвалите териториално-административни реформи Рациария е провъзгласена за столица на новоучредената провинция Крайбрежна Дакия[4]. Административният управител (в случая *praeses*)[5] и военният управител (*dux*) на провинцията, както и техните свити, са резидирали в столицата (Not. Dign. Or., I, 55, 121).

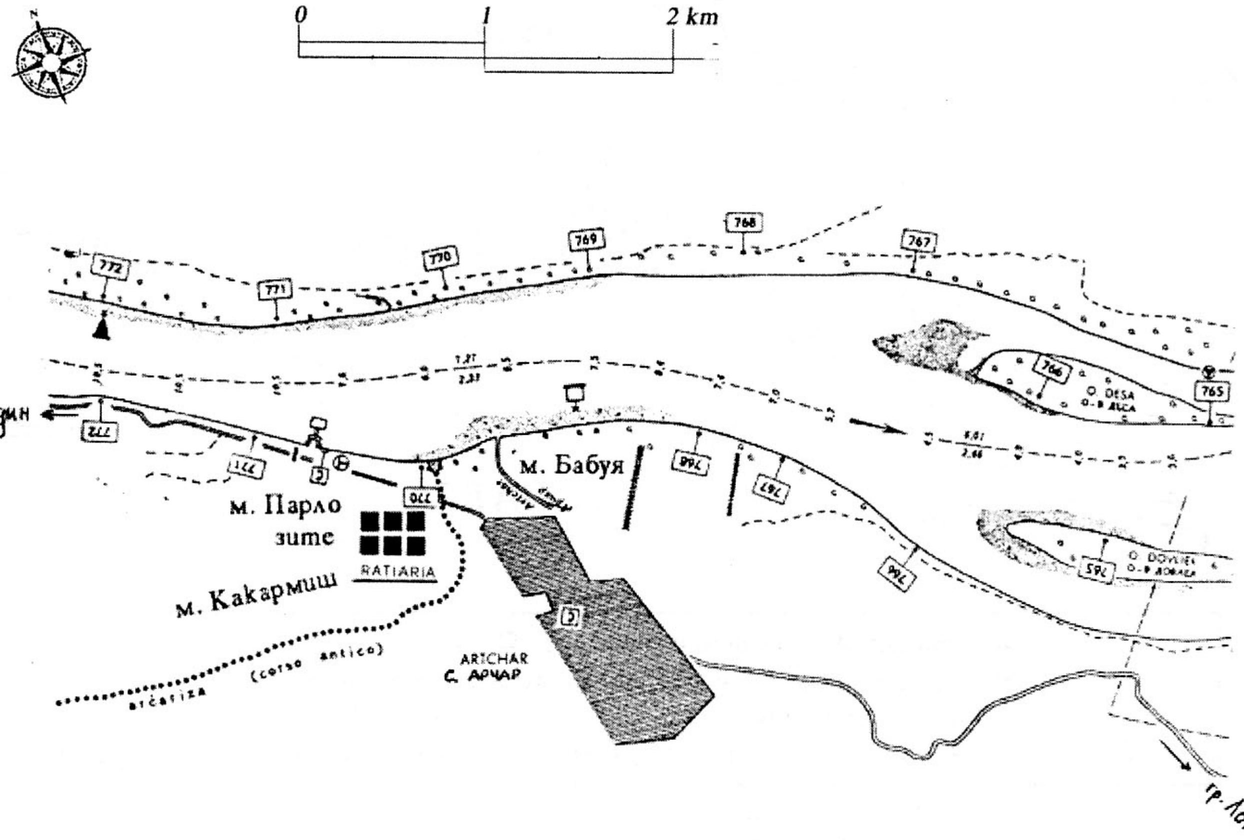

Обр. 2. Карта на близката околност на Рациария (по Giorgetti 1987, tav. VII; с мои допълнения - В. Д.)
Fig. 2. Map of the vicinity of Ratiaria (after Giorgetti 1980, tav. II; with my additions V.D.)

---

[2] Курията *(curia)* - градски съвет по италийски образец - е висшият орган на местното самоуправление.

[3] Виж и цитираните там публикации.

[4] Провинцията е включвала днешна Северозападна България и днешна Североизточна Сърбия (Vetters 1950, 3 - 18).

[5] По-късно, в началото на VI в., административният управител на Крайбрежна Дакия е с титлата consularis (Hier., Synecd., 655, 1).

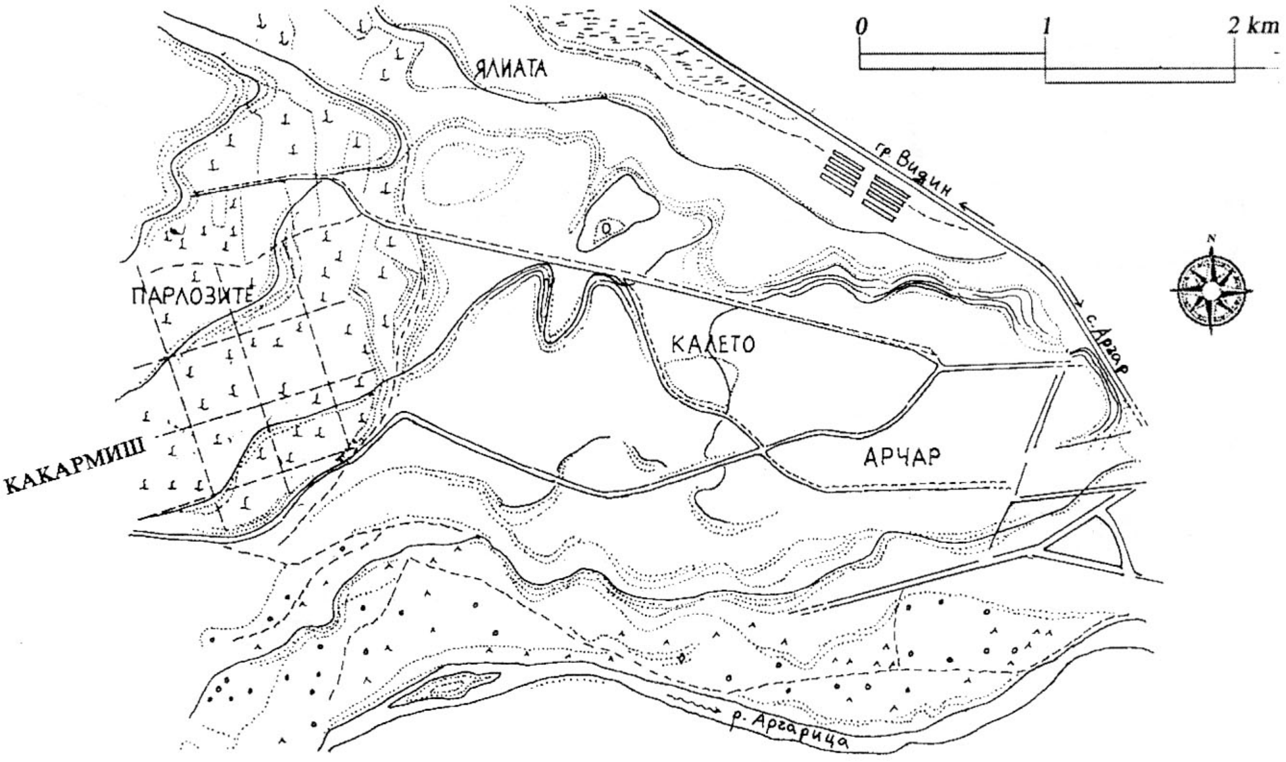

Обр. 3. *Топографска скица на мястото на Рациария (по Atanasova 1980, tav. XII).*
Fig. 3. *Topographical drawing of the site of Ratiaria (after Atanassova 1980, tav. XII).*

В края на III - IV в. военното присъствие в Рациария, която отново е на границата, е значително. От Апулум (*Apulum*, днешната Алба Юлия, Румъния) тук са предислоцирани основните части на XIII Двоен легион (Not. Dign. Or., XLII, 38)[6]. Предвид новата структура на армията този легион принадлежи към т. нар. *limitanei*, т. е. към граничните войски. С важна роля в също реорганизираната римска дунавска флота е базираното в Рациария подразделение *classis Ratiarensis*, командвано от префект с разгърнат щаб (Not. Dign. Or., XLII, 43 - 50). За военното присъствие, както и за икономическото развитие на Рациария, е допринесло устройването тук на една от шесте държавни оръжейни работилници на Балканския полуостров (Not. Dign. Or., XI, 38). В края на III - началото на IV в. се увеличава и цивилното население на града - предимно с преселници от старите дакийски провинции.

Сред откритите досега монети от Рациария най-многобройни са монетите от IV в., което е доказателство за интензивния стопански живот в града по това време (Božkova 1984; Božkova 1987; Атанасова 1995, 80).

С разпространението и утвърждаването на християнството Рациария става епископски и митрополитски център. Първият засвидетелстван в изворите местен епископ е *Paulinos* (340 г.) Епископ *Sylvester* участва в Сердикийския събор през 343 г. и е сред защитниците на никейските догми. Най-видната фигура в местния клир обаче е *Palladius* - епископ на града от 346 до 381 г., един от най-активните поддръжници и теоретици на арианството в Империята (Velkov 1966, 169; Martelli 1980b; Марков 1995, 28 - 30, 36 - 37, 45)[7].

В изворите за войните с готите през последната трета на IV в. Рациария не се споменава. Една от причините за незасвидетелстван готски интерес към града ще да е в доброто състояние на укрепленията в провинция Крайбрежна Дакия по това време[8]. Съгласно историка Приск през първата половина на V в. Рациария все още е голям център с многобройно население: πόλις μεγίστη καὶ πολυανθρώπος (Prisc., fr. 3 - FHG, IV, p. 73). През 442 - 443 г. обаче градът е превзет от хуните и е пострадал сериозно[9].

Важен за историята на Рациария е откритият неотдавна официален надпис, свидетелстващ за допълването на името й с определението "Анастасиева" и засвидетелстващ признателност към император Анастасий I (491 - 518): *"+Anastasiana Ratiaria semper floreat"* (Велков 1984; Velkov 1985, 886 - 889)[10]. Повод за този надпис е оказването на

[6] Присъствието на части на *legio XIII Gemina* в Рациария е засвидетелствано и епиграфски (Bollini 1980, 96 - 97, 113 - 115; Ivanov 1987, 28 - 29, 31). В рекрутите за този легион е имало и малоазийци (Speidel 1983).

[7] Виж посочените там извори и по-ранни публикации.

[8] Свидетелство за ремонтирането на съществуващите и за изграждане на нови укрепления в провинцията е указ от 364 г. до местния дукс *Tautomedus* (Chod. Theod., 15, 1, 13; виж Vetters 1950, 26, а също и Velkov 1977, 211).

[9] Мнението, че хунските разрушения в Рациария не са били големи (Giorgetti 1983, 31 - 32), не се потвърждава от извършените археологически проучвания, чиито резултати ще представя по-нататък.

[10] В литературата е предложено и тълкуване на "Anastasiana" като латинска транскрибция на гръцкото прилагателно "разрушена" (от "ή αναστασια"), а надписът като цяло се предатира към времето на Юстиниан I (Popović 1991, 283). Взаимстването на гръцки термин при официален възпоменателен надпис в един латиноезичен град за латиноезичен император обаче е малко вероятно.

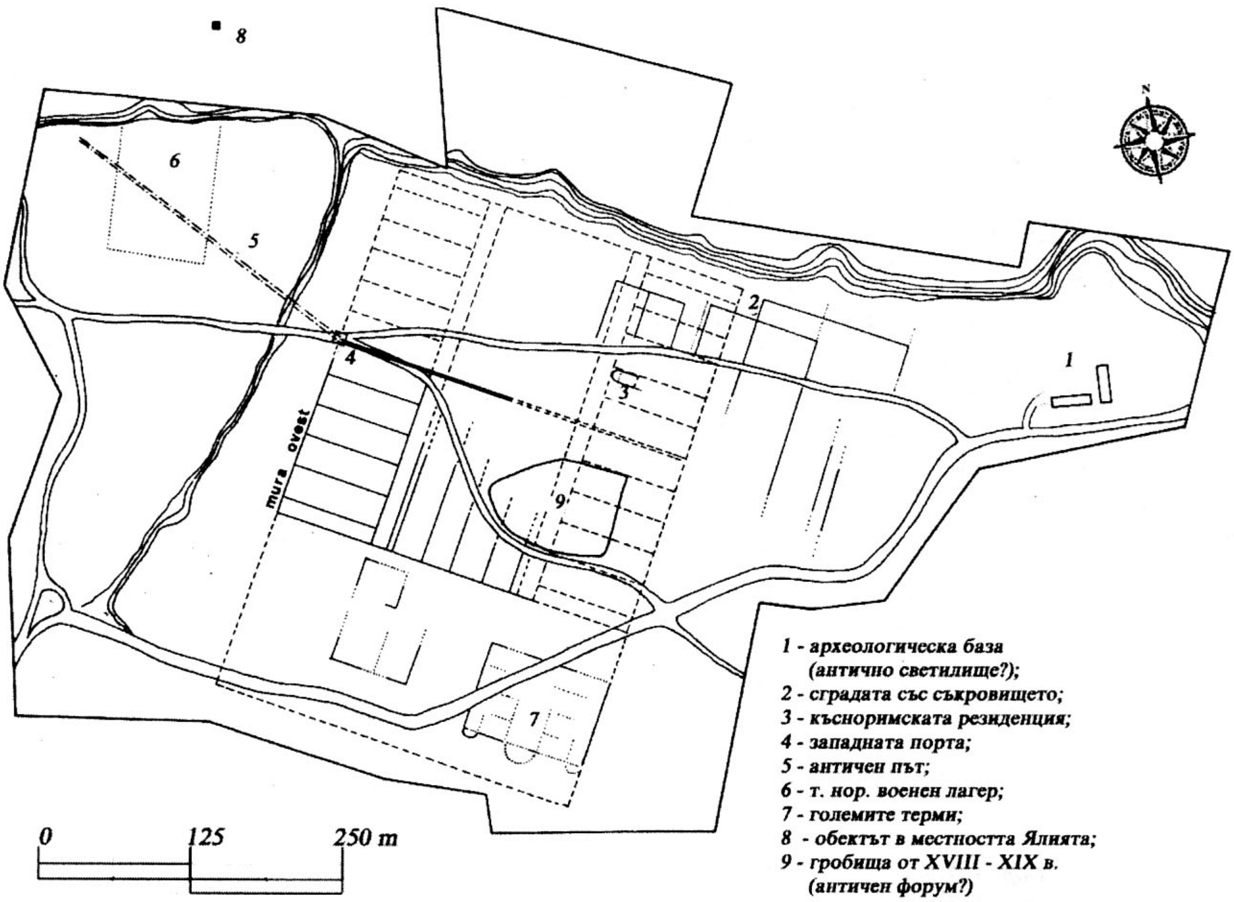

Обр. 4. *Хипотетичен общ план на Рациария (по Giorgetti 1987, tav. A)*
Fig. 4. *Hypothetical general plan of Ratiaria (Giorgetti 1987, tav. A)*

1. Archeological base (an ancient shrine?);
2. the buillding with the treasure;
3. late-Roman residence;
4. the western gate;
5. an ancient road;
6. so called military camp;
7. the large termae;
8. the site at the Yaliata locality;

специална инзвънредна подкрепа за града от Анастасий I, включваща по всяка вероятност и строителна дейност.

В известния Пътеводител на Хиерокъл, чието изготвяне се отнася към началните години на управлението на император Юстиниан I (527 - 565), селището е посочена като μητρόπολις, т. е. като главен град сред останалите градове на Крайбрежна Дакия (Hier., Synecd., 655, 2). Според Прокопий Рациария е един от центровете, в които Юстиниан I извършил възстановителни работи (Procop., De aedif., IV, 6, 24). Рациария се споменава и от Теофилакт Симоката във връзка с превземането й от аварите през 586 г. (Theoph. Sim., I, 8, 10). Това събитие всъщност бележи края на няколковековното развитие на дунавския град (Velkov 1966, 170; Martelli 1984).

ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА

Начален тласък на "възкръсването" на Рациария за историческата и археологическата наука дават описанията на Ф. Каниц в края на XIX в. (Kanitz 1879, 96 - 99). Точното локализиране на останките на града и първите обнародвани материали дължим на В. Добруски и Б. Дякович (Добруски 1890, 22 - 31; Дякович 1900, 156 - 167). В началните десетилетия на XX в. Б. Филов, Г. Кацаров и други наши изтъкнати учени публикуват ред случайно открити находки и гробни съоръжения (Филов 1910; Кацаров, 1911)[11]. Обнародването на инцидентно открити находки и съоръжения продължава и в годините след Втората световна война, като с най-значителен принос сега са В. Велков и Й. Атанасова (Hošek, Velkov 1958; Атанасова 1964; Велков, Атанасова 1967; Атанасова 1969; Атанасова 1972; Атанасова, Герасимова 1979; Атанасова 1991). Съответната информация е отразена в по-общите изследвания върху разни аспекти на културата и историята на долнодунавските и източнобалканските римски провинции (Димитров 1942, 30, 32,... 89, 106; Vetters 1950; Геров 1952, 69 - 80; Велков 1959, 74, ... 145, 197; Морфова 1963, 28 - 30; Mirković 1968, 74 - 81; Biernacka-Lubanska 1973, 95 - 98, 224 - 225; Ruseva-Slokoska 1991, 17 - 18, ... 212). Междувременно от 1958 до 1962 г. под ръководството на В. Велков се провеждат първите планирани археологически проучвания в площта

[11] По-пълна библиографска справка за публикациите от този период виж при: Велков 1965; Velkov 1966.

на Рациария (Велков 1962; Велков 1965, 16 - 17). На същия принадлежат и първите обобщаващи научни публикации, посветени специално на Рациария (Велков 1965; Velkov 1965). Разкопките са възобновени през 1976 г. с участието на специалисти от археологическия институт към БАН и от музея във Видин[12]. От 1978 г. в проучванията се включват и италиански специалисти от университета в Болоня. Успоредно с разкопките през следващото десетилетие излизат няколко тома от поредицата "Ratiariensia", където в един или друг аспект е анализирана почти цялата налична информация за античния град. Най-пълният и систематичен обзор на резултатите от разкопките в последния том е дело на Д. Джорджети (Giorgetti 1987). Публикации за някои от изследваните обекти се появяват и по-късно (Атанасова 1995; Kuzmanov 2000; Valeva 2000). В началото на 90-те години на XX в. обаче разкопките са преустановени, като за съжаление липсата на достатъчно средства възпрепятства и надеждното опазване на проучените и непроучените останки от античния град[13].

ТОПОГРАФИЯ

Местността Калето, където са останките от крепостта на Рациария, е висока, незаливна тераса със стръмни склонове на север към р. Дунав, на изток и на юг към старото корито на р. Арчарица. На запад терасата завършва в подножието на Тошли баир (обр. 2 и 3). До неотдавна защитената площ на Рациария се определяше с размери 1,5 х 0,3 км, т. е. на 45 ха (Velkov 1966, 173; Claude 1969, 18, not. 42; Mocsy 1970, 101; Biernacka-Lubanska 1982, 226). Тези размери и площ обаче се отнасят за терасата като цяло[14]. От установеното вече трасе на западната крепостна стена, което остава непроменено до края на VI в. (Atanasova, Popova 1987; Атанасова 1995), става ясно, че западната част от терасата не е била включена в градската крепост (обр. 3 и 4).

Анализирайки една въздушна снимка Д. Джорджети приема, че крепостта на Рациария първоначално е с квадратна форма и че по-късно е разширена на юг, в резултат на което добива правоъгълна форма с размери 426 (север-юг) х 284 м (Giorgetti 1987, 40 - 42, tav. A; виж тук обр. 4). Въпросната снимка, която съм разглеждал внимателно, обаче позволява сигурно локализиране само на югозападния сектор на първоначалната крепост (обр. 5)[15]. Известна представа за късноримското разширение на града днес дават случайните открития. Новотрасирана крепостна стена от края на III - началото на IV в. е засечена в североизточния край на м. Калето. Идентична стена е проследена и по югоизточната периферия на терасата, сред частни селски дворове (Велков 1965, 16; Velkov 1966, 173)[16]. Очевидно с обявяването на Рациария за столица на Крайбрежна Дакия е изградена значително по-голяма градска крепост. Освен площта на по-ранната крепост тя включва нови терени в източна посока, като нейните стени тук следват конфигурацията на терена. Защитената по този начин площ възлиза общо на около 30 +/- 5 ха[17]. Засега не е ясно дали тя е запазена през VI в. Предвид общите тенденции в развитието на градовете в региона, не би било учудващо ако защитената площ на *Anastasiana Ratiaria* е редуцирана (Dintchev 1999a, 60).

ПЛАНИРОВКА, УЛИЧНА МРЕЖА, ВОДОСНАБДЯВАНЕ И КАНАЛИЗАЦИЯ

Рациария е притежавала ортогонална планировка, като уличната й мрежа е с отклонение от около 24° от световните посоки: спрямо географския север отклонението е на североизток; спрямо географския запад - на северозапад, - и т. н. (обр. 4 и 5). За удобство тук се използват основните географски посоки - "север" вместо "север-североизток", "запад" вместо "запад-северозапад" и т. н.

Върху основата на споменатата въздушна снимка Д. Джорджети предлага хипотетична възстановка на плана като система от еднакви парцели *(insulae)*, симетрчно разположени и организирани около една главна улица с направление изток-запад *(decumanus maximus)* и две главни улици, ориентирани север-юг (Giorgetti 1987, 41 - 42; виж тук обр. 4). По снимката обаче могат да се установят сигурно само улиците и инсулите в югозападната част на защитената площ. Между западната и южната крепостна стена трасето на декуманус максимус и на източната улица с направление север-юг *(cardo)* личат 6 инсули, отделени чрез междинни декумани. Инсулите са ориентирани изток-запад, като размерите им най-вероятно са по 60 х 25 м[18]. По-тясна -

---

[12] Взел съм участие в разкопките от 1987 до 1989 г. По това време бях аспирант на ст. н. с. Г. Кузманов от АИМ-БАН.

[13] През октомври 2001 г. участвах в междуведомствена комисия по проблемите на опазването на Рациария и с горчевина констатирах последиците от безкрупулната иманярска дейност през последните години. Площта на пресните иманярски изкопи в античния град и в некрополите му неколкократно надхвърля проучената до 1991 г. площ.

[14] Друг е въпросът, че и посочените размери не са точни. По близки до реалните са посочените от Д. Джорджети размери на терасата - около 850 (изток-запад) х 450 м (Giorgetti 1987, 35).

[15] Поради това не може да се изключи априорно и възможността за правоъгълен план с ориентация изток-запад за ранната крепост, т. е. предложеното от Д. Джорджети трасе на източната й стена (обр. 4) не е безспорно. Друга немаловажна подробност е, че на въпросната снимка личат очертания на външни правоъгълни кули както при западната, така и при южната стена на началната крепост, които не са представени в плана на Д. Джорджети (обр. 4). Предвид периодизацията и хронологията на изследваните съоръжения по западната стена, на които ще се спра по-нататък, може да се допусне, че неизследваният западен участък от южната стена на ранната крепост също е запазен като трасе в крепостта от края на III - началото на IV в.

[16] Допълнителна информация за тези стени получих от Й. Атанасова, за което съм й благодарен. Осъществил съм и лични наблюдения на терена.

[17] Тези ми наблюдения и изводи са вече обнародвани (виж Иванов 1999, 150).

[18] Размерите на инсулите и ширините на прилежащите им улици не могат да бъдат прецизирани само чрез въздушната снимка.

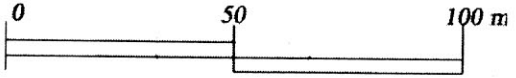

Обр. 5. С *план на изследваните останки на Рациария (по автора - В. Д.)*

Fig. 5. *General plan of the studied remains of Ratiaria (after the author V.D.)*

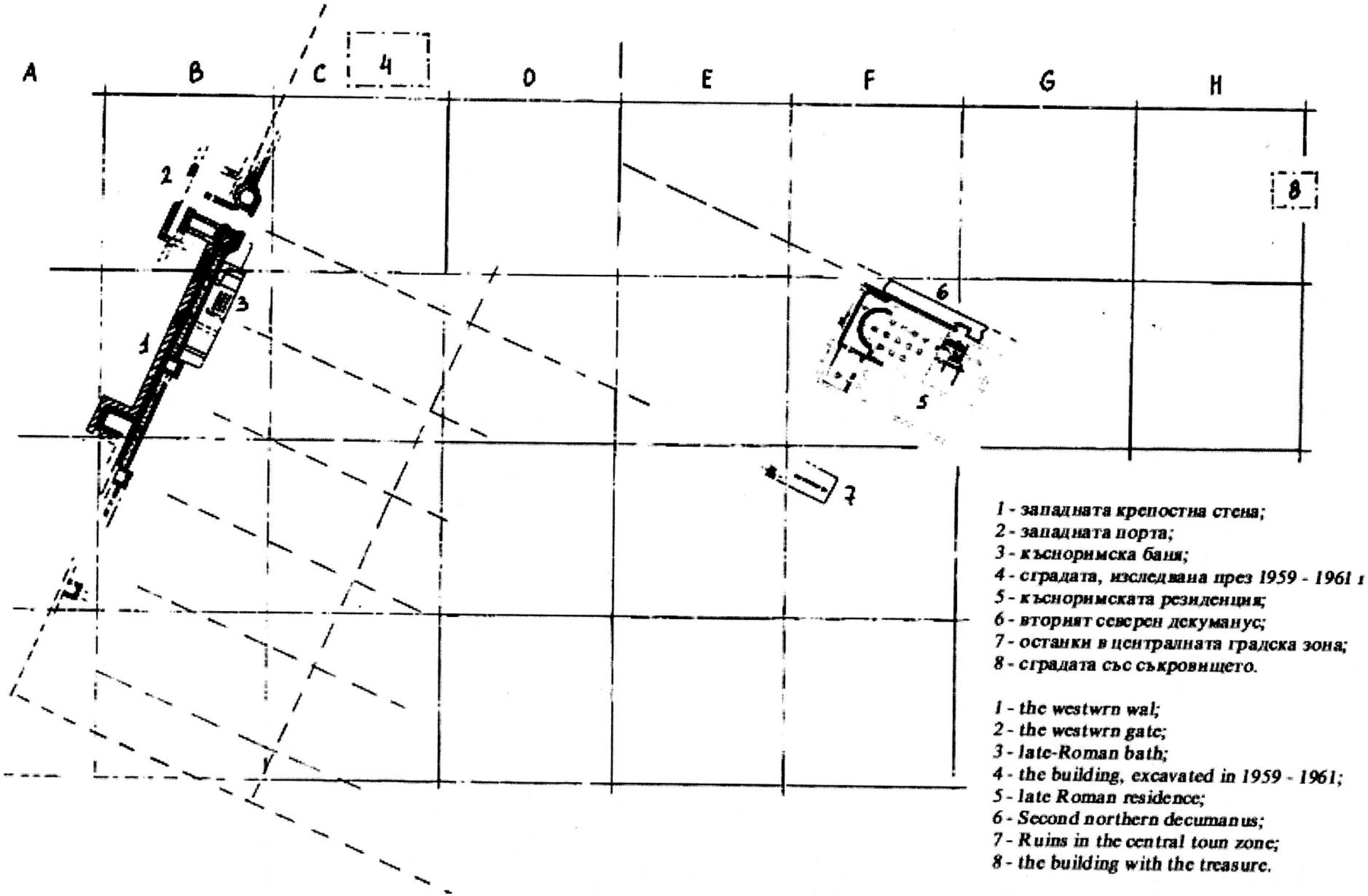

около 15 м, - е само крайната югозападна инсула (обр. 5). На снимката се забелязват улични трасета и вън от югозападната зона, но тяхното проследяване е несигурно.

Безспорната връзка на уличната мрежа в югозападната зона на защитената площ с югозападния сектор на крепостта (обр. 5) е указание, че планирането на улиците е станало още с изграждането на крепостта[19]. Същемременно самият факт, че улиците и инсулите личат отчетливо върху въздушната снимка, показва отсъствието на съществени по-късни промени в планировката на югозападната зона.

При изследването на западната крепостна стена е установено плътно застрояване на терена откъм вътрешната й страна (Младенова, Атанасова 1981, 62; Младенова, Атанасова 1982, 44 - 45; Атанасова 1995, 76). Ако тук е имало обиколна улица *(via sagularis, intervallum)*, то тя е била застроена още през II - III в.

Улицата, ограничаваща от север изследваната представителна резиденция в централната северна градска зона, се приема като втория декуманус, северно от декуманус максимус (Giorgetti 1987, 42; Kuzmanov 2000, 28)[20]. Ширината на съответната инсула е не по-малко от 30 м, а дължината й надхвърля 45 м (обр. 5/5-6).

Относно местоположението на централния градски площад *(forum)* има предположение, че е непосредствено на юг от декуманус максимус, на 200 - 250 м източно от западната порта (обр. 4/9). Проучванията досега обаче все още не потвърждават това предположение (Велков и др. 1983, 50; ... Велков и др. 1990, 93; Велков и др. 1991, 109-110; Найденова и др. 1992, 64)[21].

Реално разкритите досега улични платна се отнасят предимно към периода V-VI в. Само при портата, т. е. в западния край на декуманус максимус е установена запазена част и от първоначалната настилка с големи каменни плочи (Атанасова 1995, 67-68; виж тук обр. 6).

Най-значителният разкрит уличен участък е от т. нар. втори северен декуманус. Ширината на платното е около 6 м. Няма тротоари и бордюри. Настилката е от необработени и полуобработени каменни плочи, като някои от тях са със стари коловози, т. е. преизползвани са. Вероятно те са от по-ранната настилка на същата улица, която е била значително по-ниско от установената. Една опорна стена по протежение на северната фасада на резиденцията е трябвало да предпази новата настилка от пропадане. Съоръжаването на тази настилка и на опорната стена се отнася към началото на V в. (Kuzmanov 2000, 31-32, fig. 3, 4, 10; виж тук обр. 5/6, обр. 7). По-късно, вероятно към края на V - началото на VI в., уличното ниво тук е повдигнато отново, но без съоръжаване на солидна настилка (Kuzmanov 2000, 34).

Късни улични настилки с по-дребни камъни, трамбовани в землени насипи или в пластове с деструкции, са установени и в централната градска зона, южно от споменатата резиденция (Велков и др. 1987, 114; Велков и др. 1991, 110; Найденова и др. 1992, 64). Към края на V-VI в. нивото на декуманус максимус при западната порта е повдигнато като новата настилка е с чакъл и деструкции, включително фрагментирана строителна керамика (Atanasova, Popova-Asenova 1987, 95; Атанасова 1995, 68). Подобна настилка е установена и при улицата, фланкираща от изток т. нар. сграда със съкровището в североизточната градска зона (Джорджети 1988, 30).

Градската улична мрежа се е свързвала с пътищата от и за Рациария. В м. Парлозите, на запад-югозапад от западната порта е установено и проследено в протежение на няколкостотин метра трасето на античния път към/от Комбустика (при днешното с. Кладоруб, Видинско) и Найсус (днешният Ниш; виж обр. 1). При направените разрези на пътното платно е констатиран пласт с пръст, чакъл и пясък, дебел 0,40 м (подложка ?). Не е открита настилка от по-едри камъни (Атанасова 1969, 87 - 88). Установен е и още един път, който е излизал от западната порта. Той се проследява в северозападна посока (обр. 4/5). Ширината на платното му е около 3 м. И тук е констатиран пласт с трамбована пръст и чакъл (Giorgetti 1987, 50). Вероятно това е участък от античния крайдунавски път (обр. 1). В края на XIX в. при старото корито на р. Арчарица са личали останки от "каменен римски мост" (Добруски 1890, 30; Дякович 1900, 159). Ако мостът е античен, той маркира път в посока на изток от града (продължението на крайдунавския път ?).

Несъмнено важно комуникативно значение е имало и пристанището на Рациария. Останки от съответни съоръжения засега не да открити, но наблюденията върху бреговата ивица на р. Дунав и отчитането на промените в нейната конфигурация позволяват локализирането на античното пристанище непосредствено до м. Калето, т. е. северно от градската крепост (Велков и др. 1985, 127; Giorgetti 1987, 51-59, tav. VII; виж тук обр. 2).

Каптажът за главния водопровод на Рациария е на около 10 км в югозападна посока - в м. Жидовец на десния бряг на р. Арчарица (днес в землището на с. Лагошевци; виж обр. 1). Каптажът е с шестоъгълна в план форма. От него са започвали два водопровода - един зидан и един с глинени тръби. Втори каптаж с по-малък дебит, който е захранвал водопровод с оловни тръби, е установен в м. Пещерите на около 1 км източно от с. Държаница. При последното водопроводите от двата каптажа са прехвърляли реката чрез масивна мостова конструкция с дължина около 200 м. До моста, на десния бряг на реката са открити останки от охранителна

[19] Все още обаче не е ясно дали това общо планиране на улиците и крепостните стени тук е свързано с ранния военен лагер или пък е израз на урбанистична концепция от началото на II в. (Atanasova-Georgieva 1986, 440; Atanasova, Popova-Asenova 1987, 92-93; Атанасова 1995, 73), т. е. въпросът за мястото и устройството на военния лагер от I в. сл. Хр. засега остава открит.

[20] На общия план на Д. Джорджети тази сграда е в североизточната защитена градска зона (обр. 4/3), но трасето на източната крепостна стена тук не е безспорно дори за периода II-III в. (виж по-горе бел. N 15). Според условните означения в полевата документация, тази сграда е в сектор II.

[21] Предвид полевата документация, това са проуванията в сектор III и в обект IV ("Турски гробища").

кула. В близост до срещуположния край на моста пък има останки от съоръжение, интерпретирано като резервоар-колектор. От тук водопроводите са се отправяли към града, следвайки левия бряг на реката. В м. Парлозите, сред западния градски некропол е локализиран разпределителният резервоар, от който водата е била насочвана чрез по-малки водопроводи към отделните квартали. При западната порта са засечени два крайни водопровода с глинени тръби. В самия град са разкривани ограничени участъци от различни зидани, глинени и оловни водопроводи. (Biernacka-Lubanska 1973, 95 - 98, 224-225; Atanasova 1980; Giorgetti 1984, 93-97; Giorgetti 1987, 76 - 79; Атанасова 1995, 68)[22].

Главният каптаж и зиданият водопровод са изградени, според използваните в тях тухли с печати (Bolini 1980, 100-101), при управлението на император Адриан (117-138). Водопроводът с глинени тръби от м. Жидовец е по-късен - вероятно от края на III - началото на IV в. Прокарването му е било обусловено от нарасналите нужди на Рациария по това време (Giorgetti 1984, 97-102).

Наличната информация за канализационната система на Рациария е оскъдна. Един зидан канал с размери 0,26 х 0,40 м в сечение е засечен под късна улична настилка в централната градска зона (Найденова и др. 1992, 64). В края на XIX в. в югоизточната част на м. Калето е бил разкрит случайно участък от засводен подземен канал с вътрешни размери 1,60 х 0,55 м. Дебелината на стените е 0,60 м. Каналът се е спускал по южния склон на терасата и е достигал до р. Арчарица (Дякович 1900, 161). Предвид обратния наклон е ясно, че този канал не е водоснабдително съоръжение. Вероятно това е основният отходен канал *(cloaca maxima)* на античния град.

УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА

От крепостта на Рациария засега е изследвана част от западната стена с прилежащите й кули и западната порта, която се предполага като главната градска порта (обр. 5/1-2). През първия строителен период куртината се състои от две успоредни стени, като предната е значително по-дебела. Градежът им е с дялани каменни блокове - по-големи при цокъла *(opus quadratum)* и по-малки във височина *(opus vitatum)*. На еднакви разстояния между стените има напречни свързващи зидове. Вътрешните пространства първоначално са били свободни и в тях вероятно са се вмествали дървени стълби. При по-късна реконструкция вътрешните пространства са запълнени с кирпичи. Общата дебелина на куртината достига 3,85 м. Кулите по куртината са вътрешни, с правоъгълна форма, разположени на 31 до 33,50 м една от друга. Западната порта е фланкирана от две седмоъгълни кули, чиито запазени долни части са оформени в опус квадратум. Кулите при портата отчасти се издават и отчасти вдават спрямо куртината. Самата порта е с размери 7,60 х 5,00 м, като ширината на проходите й е по 5,40 м (обр. 6). Изграждането на представените фортификационни съоръжения се

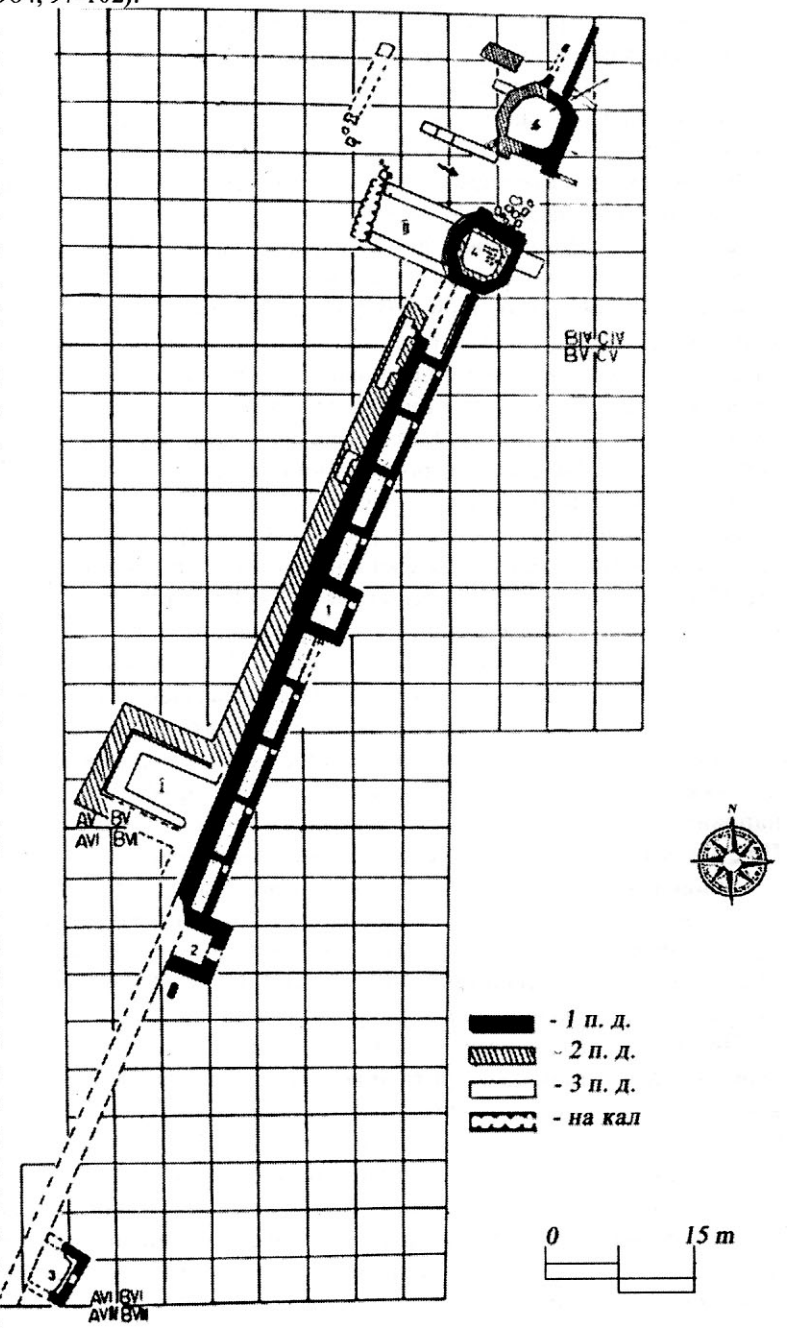

***Обр. 6.** Западната крепостна стена и западната порта (по Atanasova, Popova-Asenova 1987, tav. XIX).*
***Fig. 6.** Western wall and gate (after Atanassova, 1987, tav. XIX).*

[22] Може би с античния град е свързан и един "стар кладенец, зидан с хубави дялани камъни", който в края на XIX в. се е виждал в централната част на м. Калето (Добруски 1890, 29; Дякович1900, 160).

отнася към края на I - началото на II в. През следващите два века в тях са извършвани различни частични преустройства (Atanasova-Georgieva 1986, 438 - 440; Atanasova, Popova-Asenova 1987, 85 - 93; Атанасова 1995, 60-74; Иванов 1999, 157 - 158).

Вторият основен строителен период е в края на III - началото на IV в. Сега е изградена нова крепостна стена с дебелина около 2 м. Тя долепва до по-ранната външна стена, която е била частично съхранена и използвана като междинна платформа. Новата стена е била в смесена зидария - с камъни и изравнителни тухлени пояси *(opus mixtum)*. Западната порта е съществено преустроена с издигането на две фланкиращи я външни правоъгълни кули. Техните останки обаче са твърде зле съхранени. Големи външни правоъгълни кули са били издигнати и по куртината. Една такава е открита на 54 м южно от портата. Вътрешните размери на въпросната кула са 10,10 х 7,80 м, а дебелината на стените й е от 1,50 до 1,70 м (Atanasova-Georgieva 1986, 439; Atanasova, Popova-Asenova 1987, 93 - 94; Атанасова 1995, 74 - 76; виж тук обр. 6). По строителните си белези крепостната стена на разширението на Рациария, засичана случайно по югоизточната и североизточната периферия на м. Калето, се свързва с този строителен период.

При хунските нашествия в средата на V в. градската крепост е пострадала чувствително, което е наложило и нейното преизграждане. Третият основен строителен период се отнася към края на V - началото на VI в. При изследвания западен сектор е осъществено надзиждане на стената от втория период. То започва от различна височина в зависимост от степента на разрушенията на по-ранната стена. Градежът на новата стена също е в опус микстум. Дебелината й е само 1,00 м, но до вътрешното й лице има зидани пиластри. При западната порта са издигнати отново две външни правоъгълни кули. Именно с тях се свързва официалния надпис за *Anastasiana Ratiaria*. Издигната е отново, макар и с намалени размери, и правоъгълната кула южно от портата (Atanasova-Georgieva 1986, 439, 440; Atanasova, Popova-Asenova 1987, 94-96; Атанасова 1995, 78-79; виж тук обр. 6). Установените през последните работни сезони останки пред портата предполагат наличието на втора, външна крепостна стена *(proteichisma)* през този период (Велков и др. 1987, 113; Велков и др. 1988, 78; виж тук обр. 5/2).

Установените на места преправки по крепостната стена и по кулите с разнороден строителен материал, включително сполии, на слаб бял хоросан се отнасят от проучвателите към времето на император Юстиниан (527-565) (Atanasova, Popova-Asenova 1987, 96). Вероятно с последните дни на Рациария трябва да се свържат

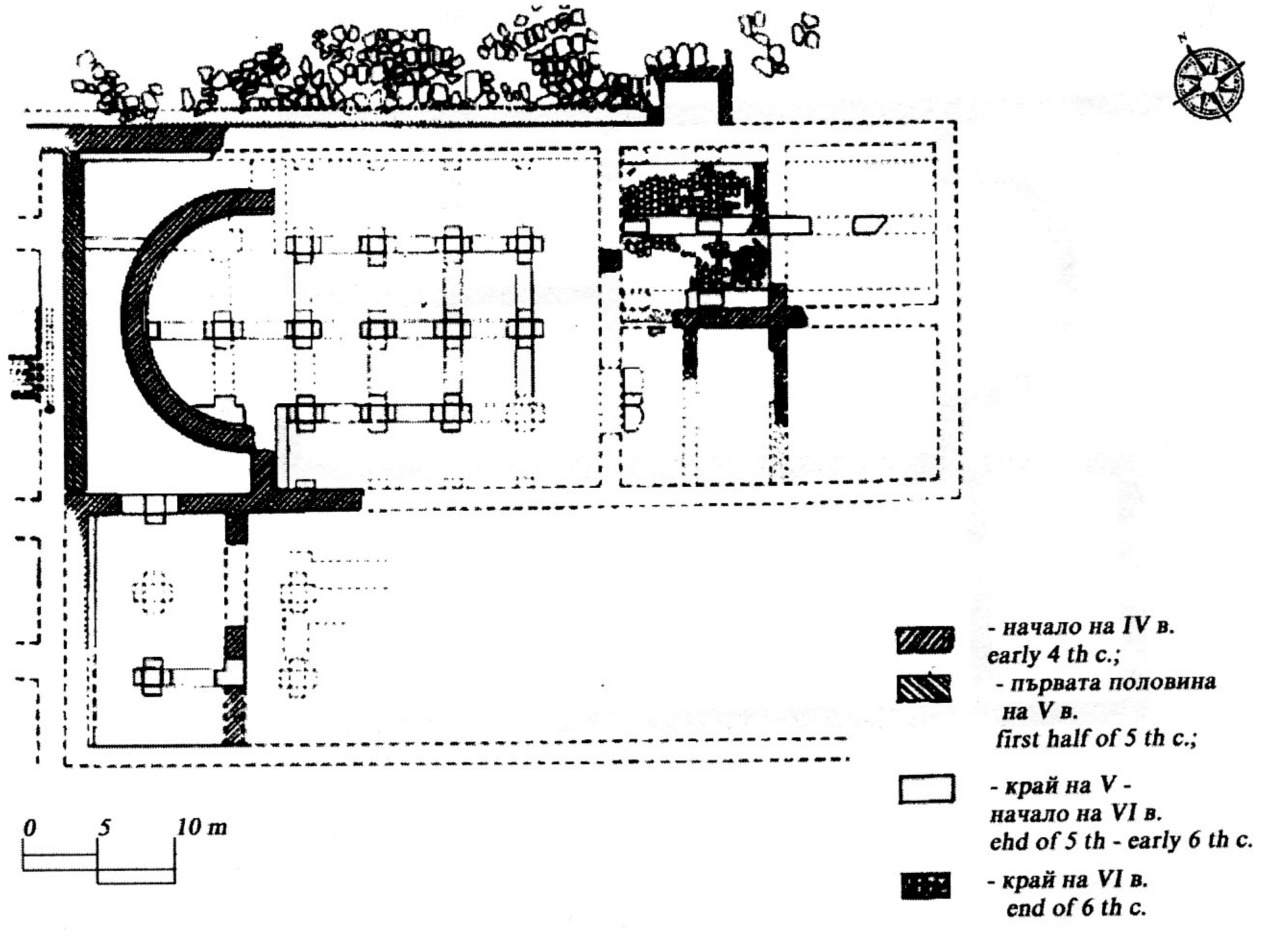

Обр. 7. Резиденцията на провинциалния управител на Крайбрежна Дакия (по Kuzmanov 2000, fig. 3).
***Fig. 7.** Residence of the Governor of Dacia Ripensis(after Kuzmanov 2000, fig. 3).*

кърпежите по външното лице на крепостната стена, както и преизграждането на челната стена на южната кула на западната порта (обр. 6). Градежът в тези случаи е с преизползвани материали и калов разтвор (Велков и др. 1989, 63; Атанасова 1995, 79). На места камъните и фрагментираната строителна керамика са редени под ъгъл, подобно на рибена кост *(opus spicatum)*[23].

ГРАДОУСТРОЙСТВО

Един от изследваните сектори в защитената площ на Рациария е покрай разкрития участък от западната крепостна стена. С изграждането на новата куртина към края на III - началото на IV в., вътрешните правоъгълни кули от по-ранния период не са разрушени, но вече не са използвани като такива, а са преустроени в помещения с различни функции. Южната полигонална кула при портата е облицована отвътре с тухлен кожух и е пригодена за обитаване (обр. 6). В северната полигонална кула пък е устроена железарска работилница. Разкритите няколко правоъгълни помещения, наредени покрай ранната крепостна куртина северно от портата, също се интерпретират като работилници или като складове. Вероятно по това време, краят на III - началото на IV в., непосредствено на юг от портата е изградена банска постройка с няколко помещения. Едно от тях е с префурниум и с подова отоплителна инсталация със зидани тухлени арки (обр. 5/3). По-късно, когато банята вече е изоставена, тук е издигната голяма правоъгълна постройка. Най-късните останки в участъка южно от портата са от верижно наредени помещения, опиращи до крепостната стена. За разлика от по-ранните сгради, те са градени на калов разтвор, като на места вторично използваните фрагментирани тухли и камъни са в опус спикатум (Младенова, Атанасова 1981, 61-62; Младенова, Атанасова 1982, 44-45; Велков и др. 1984, 75; Атанасова 1995, 76-77, 78)[24].

В близост до западната крепостна стена, североизточно от портата, са разкрити частично още при първите разкопки останки от голяма сграда (обр. 5/4). Началната ѝ дата не е уточнена, но не е преди IV в. Макар и без употребата на хоросан градежът ѝ е солиден, с камъни на глинен разтвор и кирпич, с дълбоки основи и сравнително дебели стени. Дължината на източната ѝ стена, в която е установен вход, надхвърля 25 м. Входът осигурява достъп до две помещения. В едното от тях са открити много земеделски сечива, различни битови предмети и монети, най-късните от които са от средата на VI в. Сградата е изоставена е след силен пожар (Велков 1962; Велков 1965, 16; Velkov 1966, 173; Атанасова 1991, 15 - 16).

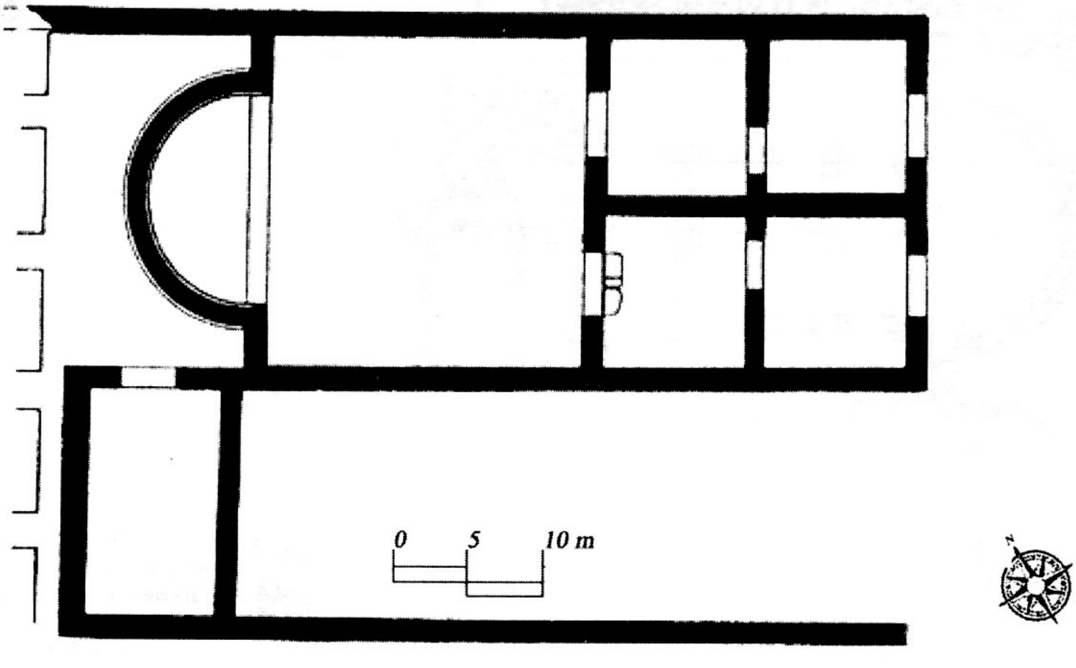

Обр. 8. *Възстановка на първоначалния план на резиденцията (по Kuzmanov, fig. 6)*
Fig. 8. *Restored original plan of the residence (after Kuzmanov, fig.6)*

---

[23] Допълнителна информация за изследванията по западната крепостна стена съм получил от сътрудниците на ГИМ Видин Й. Атанасова, А. Попова и И. Цветков, за което им благодаря. Осъществил съм и лични наблюдения на вече разкритите фортификационни останки.

[24] Резултатите от проучванията в този сектор все още не са публикувани изчерпателно. Информация съм получил от проучвателите, посочени в бел. 23.

Появата на представителния комплекс, разкрит частично в централната северна градска зона (обр. 5/5, обр. 7), се отнася към началото на IV в. Основно място в него заема голяма, квадратна в план зала с една апсида от запад. Вътрешните размери на залата са 16 х 16 м. С апсидата вътрешната й дължина (запад-изток) достига 22 м. Градежът на стените навсякъде е в опус витатум (Kuzmanov 2000, 27 - 30; виж тук обр. 8). Залата с апсидата е притежавала красива подова мозайка с фигурална композиция, представяща вероятно мита за свирещия на лира Орфей, заобиколен от животни и птици (Vâleva 2000). Времето на поява, местоположението и характеристиката на комплекса дават основания на проучвателя му да го идентифицира с резиденцията на управителя на провинция Крайбрежна Дакия (Kuzmanov 2000, 37 - 41)[25].

В границите на първата половина на V в. резиденцията е пострадала от пожар, но е възстановена приблизително в предишния си вид. Западно от залата с апсидата сега е изградено едно ново помещение с подова отоплителна инсталация (обр. 7). Не след дълго, вероятно към средата на V в., комплексът отново е опожарен. Поредното му и последно всъщност възстановяване, което се отнася към края на V - началото на VI в., е внушително. В повечето помещения, включително в залата с апсидата, са издигнати мощни кръстати пилони, които във височина са се свързвали чрез арки и сводове. Върху тях се е развивал значителен горен етаж, който е поел представителните функции на резиденцията. Специфичната форма на пилоните при апсидата показва, че във височина нейните очертания са били запазени (обр. 7). Градежът на пилоните е само от тухли и хоросан. (Kuzmanov 2000, 30 - 36, 41 - 42). Мащабното възстановяване и възпроизвеждането на първоначалния план на комплекса към края на V - началото на VI в. е допълнителен аргумент в полза на предложената му интерпретация[26].

Окончателното разрушаване на резиденцията се свързва с аварското нашествие в 586 г. Последният етап от живота в сектора пък се свързва с няколко малки, примитивни жилища, функционирали известно време сред останките от приземния етаж на резиденцията (Kuzmanov 2000, 36-37, 42; виж тук обр. 7).

В централната градска зона, южно от резиденцията, са разкрити частично няколко сгради от периода IV-VI в. Повечето са градени с камъни на калов разтвор и кирпичи. На места, най-вече при ъглите, са използвани и тухли. По-цялостно разкрита е една правоъгълна постройка от VI в., която би следвало да попадне върху трасето на декуманус максимус (обр. 5/7). През последните работни сезони в този сектор е изследвана и част от масивна сграда, чиито останки са в опус квадратум (Велков и др. 1983, 50; Велков и др. 1985, 127; Велков и др. 1987, 114; Велков и др. 1989, 63 - 64; Велков и др. 1990, 93; Велков и др. 1991, 109-110; Найденова и др. 1992, 64)[27].

В североизточната градска зона е изследвана отчасти една сравнително голяма жилищна сграда (обр. 4/2, обр. 5/8). Разграничени са няколко строителни периода, но информацията за по-ранните от тях е все още твърде оскъдна. Към края на IV - началото на V в. теренът тук е бил значително повдигнат. При последвалото преизграждане на сградата са използвани обработени и необработени камъни, фрагментирани тухли и кирпичи. Покривът е бил с дървена конструкция, покрита с тегули. Вътрешните разделителни стени са по-слаби - с плет, обмазан с глина. В едно от помещенията, което има тухлена подова настилка, е открито съкровище със златни накити и сребърни предмети. Сградата е опожарена и разрушена при хунското нападение през 40-те години на V в. По-късните останки в сектора, отнасящи се към VI в., са градени с разнородни материали на калова спойка (Giorgetti 1987, 45 - 49; Велков и др. 1988, 79; Джорджети 1988; Велков и др. 1990, 93)[28].

В ограничен сондж в източния край на м. Калето, при днешната археологическа база (обр. 4/1), са разкрити останки от съоръжение, за което се предполага, че е било с култови функции (Giorgetti 1987, 51).

Ранните сведения за видими монументални останки в м. Калето (Дякович 1900, 160 - 161) днес не са особено полезни, тъй като върху съвременния терен не е запазено нищо от тях. За съжаление, строителните материали и архитектурните детайли, разпиляни днес около и в пресните иманярски изкопи, свидетелстват за загубена научна информация[29].

Върху споменатата по-горе въздушна снимка - в централната южна градска зона, вън от първоначално защитената площ, - личат очертанията на огромна сграда с правоъгълен план, в който са вписани симетрично различни помещения и зали. Три апсиди от юг - централната е най-значителна, - допълват плана (обр. 4/7) и го правят сравним с плановете на банските постройки от т. нар. императорски тип (Giorgetti 1987, 43 - 44, tav. B). Площта на тази предполагаема баня в Рациария възлиза на около 9 дка - значително повече от всички изследвани у нас антични бани, включително от известните терми в Одесос (днешната Варна).

---

[25] Проблемът за идентификацията на представителните къснoримски комплекси с едноапсидни и/или полиапсидни зали е твърде дискусионен в международната научна общност. Най-последователният скептик например относно възможностите за официална интерпретация на тези комплекси през последните няколко десетилетия е Н. Дювал (Duval 1960; 1979; 1984; 1992). Данните за нашия комплекс и за неговия контекст обаче действително са указание за официална резиденция на висш магистрат, а не за богато частно жилище на местен аристократ. Виж и бел. 26.

[26] Примерите изобщо за представителни комплекси с едноапсидни и/или полиапсидни зали, функционирали в края на V - VI в. са малко. Още по-малка е вероятността мащабното възстановяване по това време на такъв комплекс в граничен град като Рациария да е дело на частно лице.

[27] Резултатите от проучванията в този сектор (виж по-горе бел. 21) все още не са публикувани.

[28] Самата сграда все още не е публикувана. Допълнителна информация за проучванията в сектора получих от И. Цветков, за което поредно му благодаря.

[29] Виж по-горе бел. 13.

През по-голямата част от времето на съществуването си Рациария е притежавала значителни предградия. На юг и изток от укрепения град, по левия и по десния бряг на р. Арчарица (обр. 2, обр. 3) са засичани случайно основи и стени от постройки, тухлени подови настилки, отоплителни инсталации и т. н. Открити са и най-различни находки. Предградието по левия бряг на реката, т. е. по-близкото до крепостта, се очертава като жилищно. Видът на съоръженията и находките по десния бряг на реката дава основание да се допусне, че тук е имало занаятчийски квартали. Функционирането на предградията по двата бряга на реката се отнася общо към периода II - средата на V в. (Атанасова 1964, 24, 28; Атанасова 1991, 11, 13 - 15)[30].

При разкопките, проведени в м. Ялията на около 250 м северозападно от западната градска порта (обр. 3, обр. 4/8) са разкрити части от представителна жилищна сграда *(domus suburbana)*, включително полихромна подова мозайка с геометрични мотиви и фигурални изображения. Сградата е функционирала откъм средата на II до края на III в. Предполага се, че е резиденция на административното лице, което е упражнявало контрол върху дейността на пристанището. Към края на III - началото на IV в. сред останките на предполагаемата резиденция започват да се вкопават гробове и гробници. В края на IV в. тук е издигната скромна по размери (18 х 14 м) трикорабна едноапсидна християнска базилика с тухлен под. Към средата на V в. култовата сграда е претърпяла разрушение, но е възстановена без съществени промени в плана си. Съществува до края на VI в., когато отново е разрушена и изоставена (Giorgetti 1987, 59 - 76, tav. VII-XVII, D). Конкретните функции на тази култова сграда все още не са изяснени (гробищна църква ?).

Значим проблем на градоустройството на Рациария е този за начина и мястото на разполагане на щаба и частите на XIII Двоен легион, дислоциран тук в края на III в. Д. Джорджети допуска, че за целта е бил изграден обособен военен лагер с размери около 100 (север-юг) х 60 м в северозападния край на м. Калето - на около 120 м северозападно от западната градска порта, непосредствено на юг от м. Ялията (обр. 4/6). Предположението на автора се базира основно на въздушната снимка (Giorgetti 1987, 49 - 51; виж и Иванов 1999, 258 - 259). Разпознаването на въпросния лагер по снимката съвсем не е убедително. Археологически проучвания в съответния сектор не са извършвани. В пресните и дълбоки иманярски изкопи там обаче личат останки само от гробни съоръжения, при това от II - IV в.[31]

На Балканите има случаи, когато до значителни и вече укрепени градски центрове към края на III - IV в. се изграждат крепости с военни функции - например до Пауталия и до Дуросторум. В сравнение с размерите на т. нар. лагер в северозападния край на м. Калето обаче тези военни крепости са неколкократно по-големи, а съответните градски крепости пък, за разлика от тази на Рациария, не са били разширявани (Dintchev 1999a, 46, 49, 60)[32]. Следва да се изтъкне още, че посочените случаи са изключения предвид промените във военната организация и по-точно в начина на стациониране на военните части. За разлика предходния период, тенденцията към и след края на III в. е значителните военни гарнизони да не се обособяват от градовете и селищните центрове изобщо, а да се инкорпорират в тях (Lander 1984, 259 - 261, 302; Dintchev 1998, 100 - 101; Dintchev 1999b, 172)[33]. Поради това смятам, че е по-вероятно щабът и казармите на XIII Двоен легион да са в защитената градска площ на Рациария, включително в къснoримското й разширение, а не вън от нея.

НЕКРОПОЛИ

Некрополите на Рациария досега не са били обект на една по-мащабна, предварително планирана изследователска програма, но броят на инцидентно откритите и изследвани гробни съоръжения е вече значителен. За съжаление, още по-значителен е броят на унищожените от иманярите гробове и гробници[34].

Като твърде голям се очертава некрополът, простиращ се на запад от защитената градска площ. През него минават античният път за Найсус, крайдунавският античен път, както и дешното шосе от с. Арчар за с. Държаница. Основната концентрация на гробове тук е в м. Парлозите и в м. Какармиш. Споменатите по-горе гробове и гробници в м. Ялията са в северозападната периферия на този некропол (обр. 2, обр. 3). Най-отдалечените гробни съоръжения са на около 1,5 км западно от градската крепост. Твърде голям е и източният некропол на Рациария, простиращ се по двата бряга на р. Арчарица и на значителна площ източно от реката - в м. Бабуя и в северната част на днешното с. Арчар (обр. 2). Гробове са откривани и непосредствено на юг от градската крепост.

Некрополите на Рациария представят голямо разнообразие по отношение на гробните съоръжения - каменни и оловни саркофази, зидани тухлени и каменни гробове, засводени едно-, дву- и четирикамерни гробници, прости гробове със стреховидно покритие от тегули и т. н. Често констатирано явление е вторичното използване на по-ранни саркофази, гробници и надгробни плочи при по-късни погребения (Дякович 1900, 159 - 160; Филов 1910; Кацаров 1910; Кацаров 1911, 853 - 859; Атанасова 1964, 24; Атанасова 1969; Атанасова 1972, 141 - 145; Атанасова 1978; Атанасова, Герасимова 1979, 21; Giorgetti 1987, 72 - 75; Велков и др. 1990, 93; Атанасова 1991, 11 - 13; Велков и др. 1991, 110).

---

[30] Допълнителна информация за случайно откритите съоръжения и находки от тези предградия получих от Й. Атанасова.

[31] Виж по-горе бел. 13.

[32] Виж посочените там публикации.

[33] Виж посочените там примери и публикации.

[34] Виж по-горе бел. 13.

Информацията за некрополите, въпреки случайния характер на добиването й, подлежи на научен синтез и допълва познанията ни за развитието на Рациария. Гробове от II - III в., включително с характерните за този период саркофази, се откриват както в м. Парлозите, така и по двата бряга на р. Арчарица, източно от града. Сред откритите гробове по левия, по-близкия до града бряг на реката обаче няма такива, които със сигурност да се отнасят към края на III - IV в. Същевременно засводените гробници, които са характерни именно за този период, са най-отдалечените от градските крепостни стени гробни съоръжения. Отдалечаването и разширяването на некрополите в края на III - IV в. е очевидно отражение на възходящото развитие на Рациария през този период, в който тя се утвърждава като столица на новата провинция Крайбрежна Дакия.

Твърде променена е ситуацията с градските некрополи в края на V - VI в. Християнски гробове с опростени съоръжения или с вторично използвани саркофази са вкопани сред останките на предградията по двата бряга на р. Арчарица, южно и югоизточно от градската крепост. Въпросните гробове са безинвентарни и не могат да бъдат датирани точно, но е ясно, че са от посочения период, тъй като самите предградия все още са функционирали през първата половина на V в. Няма основания да се предполага, че и обикновените безинвентарни гробове, открити непосредствено пред западната крепостна стена, са по-ранни[35]. Опростяването на гробните съоръжения, доближаването им до крепостните стени и свитата площ на градските некрополи към края на V - VI в., са безспорен израз на стагнацията, обхванала Рациария през този последен период от съществуването й.

ЛИТЕРАТУРА:

Атанасова 1964: Й. Атанасова. Два новооткрити скулптурни паметника от с. Арчар, Видинско. - Археология, V, 1964, 1, 24-28.

Атанасова 1969: Й. Атанасова. Погребения от некропола на Рациария. - Известия на българските музеи, I, 1969, 87-103.

Атанасова 1972: Й. Атанасова. Нов паметник на надгробната пластика от Рациария. - ИАИ, XXXII, 1972, 141-152.

Атанасова 1978: Й. Атанасова. Гробни съоръжения от некропола при Рациария. - ИМСЗБ, 2, 1978, 43-57.

Атанасова 1991: Й. Атанасова. Археологически находки от с. Арчар, Видинско. - ИМСЗБ, 16 (1990), 1991, 11-19, табл. I-III.

Атанасова 1995: Й. Атанасова. Археологически проучвания на западната крепостна стена на Рациария (1976-1985). - ИМСЗБ , 23, 1995, 59-85.

Атанасова, Герасимова 1979: Й. Атанасова, В. Герасимова. Нови латински надписи от Рациария. - ИБАИ, XXXII, 1979, 21-33.

Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985: Й. Атанасова-Георгиева, Д. Митова-Джонова. Антична пластика от Видинския музей. София, 1985.

Велков 1962: В. Велков. Рациария. - сп. Турист, 1962, № 1, 19.

Велков 1965: В. Велков. Приноси към историята на римските градове в България. I. Рациария. – ТВПИ, Велико Търново, II, 1 (1964/1965), 1965, 1-24.

Велков 1984: В. Велков. Възпоменателен надпис за император Анастасий (491-518) от Рациария. - Археология, XXVI, 1984, 2-3, 92-94.

Велков, Атанасова 1967: В. Велков, Й. Атанасова. Латински надписи от Рациария. - ИАИ, XXX, 1967, 143-156.

Велков и др. 1983: В. Велков, В. Найденова, Г. Кузманов, Й. Атанасова, А. Николаева Л. Пашански, Д. Сузини, М. Болини, Д. Джорджети. Разкопки на римския и ранновизантийски град Рациария. - In: АОР - 1982 г. Плевен, 1983, 50-51.

Велков и др. 1984: В. Велков, В. Найденова, Г. Кузманов, Й. Атанасова, А. Николаева, М. Болини, А. Гирети. Разкопки в римския и ранновизантийски град Рациария. - In: АОР-1983 г. Смолян, 1984, 75-76.

Велков и др. 1985: В. Велков, В. Найденова, Г. Кузманов, Й. Атанасова, А. Николаева, Л. Пашански, М. Болини, Д. Джорджети. Римският и ранновизантийски град Рациария. - In: АОР - 1984 г. Сливен, 1985, 126-127.

Велков и др. 1987: В. Велков, В. Найденова, Г. Кузманов, А. Николаева, Л. Пашански, М. Болини, Д. Джорджети. Разкопки в римския и ранновизантийски град Рациария. - In: АОР - 1986 г. Разград, 1987, 113-114.

Велков и др. 1988: В. Велков, В. Найденова, Г. Кузманов, А. Николаева, И. Цветков, М. Болини, Д. Джорджети. Разкопки на римския и ранновизантийски град Рациария. - In: АОР - 1987 г. Благоевград, 1988, 78-79.

Велков и др. 1989: В. Велков, В. Найденова, Г. Кузманов, А. Николаева, И. Цветков, М. Болини, Д. Джорджети. Разкопки на римския и ранновизантийски град Рациария. – In: АОР – 1988, Кърджали, 1989, 63 - 64.

Велков и др. 1990: В. Велков, В. Найденова, Г. Кузманов, А. Николаева, И. Цветков, М. Болини, Д. Джорджети, Д. Ригато. Римският и ранновизантийски град Рациария. - In: АОР – 1989, Кюстендил, 1990, 92-93.

Велков и др. 1991: В. Велков, В. Найденова, Г. Кузманов, А. Николаева, Р. Милчева. Античният и ранновизантийски град Рациария. - In: АОР – 1990, Ловеч, 1991, 109-110.

Геров 1952: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. Ч. II. – ГСУ ФФ , 47 (1950/1952), 1952, 17-121.

Добруски 1890: В. Добруски. Археологически издирвания в Западна България. - СбНУ, 2, 1890, 1 - 46.

Дякович 1900: Б. Дякович. Бележки по археологията на крайдунавска България. - СбНУ, 16 - 17, 1900, 147-178.

[35] Допълнителна информация за некрополите на Рациария съм получил от Й. Атанасова, за което поредно й благодаря.

Иванов 1999: Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999.

Кацаров 1910: Г. Кацаров. Находки в с. Арчар. – ИБАД, I, 1910, 216.

Кацаров 1911: Г. Кацаров. Римски находки при с. Арчар. - Периодично списание на Българското книжовно дружество, 71, 1911, 853-862.

Марков 1995: К. Марков. Духовен живот в българските земи през късната античност (IV-VI век). София, 1995.

Младенова, Атанасова 1981: Я. Младенова, Й. Атанасова. Разкопки в Рациария. - In: АОР -1980 г. София, 1981, 61-62.

Младенова, Атанасова 1982: Я. Младенова, Й. Атанасова. Разкопки в Рациария. - In: АОР - 1981 г. Михайловград, 1981, 44-45.

Морфова 1963: З. Морфова. Римски тухли и керемиди с печати от Северна България. - Археология, V, 1963, 1, 27-33.

Найденова и др. 1992: В. Найденова, Р. Милчева, А. Николаева. Разкипки в Рациария. - In: АОР - 1991 г. София, 1992, 64.

Филов 1910: Б. Филов. Избрани паметници на античното изкуство в България. II. Саркофаг от Рациария. - ИБАД, I, 1910, 8-16.

Atanasova 1980: J. Atanasova. La conduite d' eau de la ville de Ratiaria. - Ratiariensia, 1, 1980, 83-92.

Atanasova-Georgieva 1986: J. Atanasova-Georgieva. Resultats des fouilles de la ville antique de Ratiaria au cours des annees 1976 a 1982. - In: Studien zu den Militärgrenzen Roms. Bd. III. Stuttgart, 1986, 437 - 441.

Atanasova, Popova-Asenova 1987: J. Atanasova, A. Popova-Asenova. Il muro di cinta di Ratiaria, lato occidentale. Ricerche archeologiche 1976-1985. - Ratiariensia, 3-4, 1987, 85-96.

Biernacka-Lubanska 1973: M. Biernacka-Lubanska. Wodociagi rzymskie i wczesnobizantyjskie z obszaru Mezji Dolnej I Polnocnej Tracji. Wroclaw, 1973.

Biernacka-Lubanska 1982: M. Biernacka-Lubanska. The Roman and Early Byzantine Fortifications of the Lower Moesia and Northern Thrace. Wroclaw, 1982.

Bollini 1980: M. Bollini. Bolli laterizi di Ratiaria. - Ratiariensia, 1, 1980, 93-127, tav. XIV-XXII.

Božkova 1984: B. Božkova. Coins from the excavations of the antique town Ratiaria. - Ratiariensia, 2, 1984, 105-115.

Božkova 1987: B. Božkova. Monete antiche di Ratiaria. - Ratiariensia, 3-4, 1987, 97-109.

Claude 1969: D. Claude. Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert (Byzantinische Archiv, XIII). München, 1969.

Dintchev 1998: V. Dintchev. Über die Veränderungen in der Militärdoktrin des Imperiums an der Unteren Donau während des V.-VI. Jhs. - In: M. Zahariade/I. Opris (ed.). The Roman Frontier at the Lower Danube, 4th-6th centuries. The Second International Symposium (Murighiol/Halmyris, 18 - 24 August 1996). Bucharest, 1998, 95-113.

Dintchev 1999a: V. Dintchev. Classification on the Late Antique Cities in the Dioceses of Thracia and Dacia. - Archaeologia Bulgarica, Sofia, III, 1999, 3, 39 - 73.

Dintchev 1999b: V. Dintchev. Sur la caracteristique d' Iatrus (deuxieme moitie du IVe - debut du Ve s.) - In: G. v. Bülow/A. Miltscheva (ed.). Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Vortraege der Internationalen Konferenz Svistov, Bulgarien (1.-5. September 1998). Sofia, 1999, 165-174.

Duval 1960: N. Duval. Que savons-nous du palais de Theodoric a Ravenne ? - Melanges de l' Ecole francaise de Rome, 72, 1960, 337-371.

Duval 1979: N. Duval. Palais et cite dans la pars orientis. - XXVI Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina, 1979, 41-51.

Duval 1984: N. Duval. Les maisons d'Apamee et l'architecture "palatiale" de l'antiquite tardive. - In: J. Balty (ed.). Actes du colloque Apamee de Syrie. Bilan des recherches archeologiques 1973-1979 (Bruxelles, 29-31 mai 1980). Paris, 1984, 447-470.

Duval 1992: N. Duval. Le palais de Milan parmi les residences imperiales du Bas-Empire. - In: G. Chiesa, E. Arslan (ed.). Felix Temporis Reparatio. Atti del convegno archeologico internazionale "Milano capitale dell' Impero romano (Milano, 8-11 marzo 1990)". Milano, 1992, 137-146.

Giorgetti 1980: D. Giorgetti. Colonia Ulpia Traiana Ratiaria: analecta geographica et historica. - Ratiariensia, 1, 1980, 13-34, tav. I-VI.

Giorgetti 1984: D. Giorgetti. Appunti per un rilevamento archeologico nel territorio di Ratiaria: le cave e l' acquedotto di D'rgianiza. - Ratiariensia, 2, 1984, 91-103.

Giorgetti 1983: D. Giorgetti. Ratiaria and its Territory. - In: A. Poulter (ed.) Ancient Bulgaria. Part 2. Nottingham, 1983, 19-39.

Giorgetti 1987: D. Giorgetti. Res ad topographiam veteris urbis Ratiariae perinentes. Prolegomeni all' urbanistica della citta romana. - Ratiariensia, 3-4, 1987, 33-84, tav. V-XXII, A-E.

Hošek, Velkov 1958: R. Hošek, V. Velkov. New antique finds in Ratiaria. - Eunomia, II, 1 (Listy Filologicke, LXXXI) 1958, 32-39.

Ivanov 1987: R. Ivanov. L' armata romana a Ratiaria durante il principato (dati epigrafici). - Ratiariensia, 3-4, 1987, 25-31.

Kanitz 1879: F. Kanitz. Donau - Bulgarien und der Balkan. I. Leipzig, 1879.

Kuzmanov 2000: G. Kuzmanov. A Residence from Late Antiquity in Ratiaria (Dacia Ripensis). - Archaeologia Bulgarica (Sofia), IV, 2000, 1, 27-43.

Lander 1984: J. Lander. Roman Stone Fortification. Variation and Change from the First Century A. D. to the Fourth (BAR International Series, 206). Oxford, 1984.

Martelli 1980a: F. Martelli. Linee dell' evoluzione sociale e politica di Ratiaria e dell' area danubiana. - Ratiariensia, 1, 1980, 35-64.

Martelli 1980b: F. Martelli. Cultura ecclesiastica ratiariense e lotta politica nel IV secolo. - Ratiariensia, 1, 1980, 65-82.

Martelli 1984: F. Martelli. La fine di Ratiaria in Teofilatto Symocatta. - Ratiariensia, 2, 1984, 123-126.

Mirković 1968: M. Mirković. Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji. Beograd, 1968.

Mocsy 1970: A. Mocsy. Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Budapest, 1970.

Naidenova 1987: V. Naidenova. Il culto di Ercole a Ratiaria, citta e territorio. - Ratiariensia, 3-4, 1987, 15-23, tav. I-IV.

Popović 1991: V. Popović. Troi inscriptions protobyzantines de Bregovina. - Старинар, XL-XLI (1989-1990) 1991, 279-290.

Ruseva-Slokoska 1991: L. Ruseva-Slokoska. Roman Jewelery. A Collection of the National Archaeological Museum - Sofia. Sofia, 1991.

Šašel 1984: J. Papel. Circitor (Zu AEp, 1938, 91, Ratiaria). - Ratiariensia, 2, 1984, 77-79.

Speidel 1983: M. Speidel. Two Veterans of Legio XIII Gemina at Iconium. - In: Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia (BAR International Series, 156). Oxford, 1983, 35-40.

Vâleva 2000: J. Vâleva. An Audience Hall Mosaic from Ratiaria: a Lost Picture of Orpheus ? - Archaeologia Bulgarica, Sofia, IV 2000, 1, 45-57.

Velkov 1966: V. Velkov. Ratiaria (Eine römische Stadt in Bulgarien). - Eirene (Praha) V, 1966, 155-175.

Velkov 1977: V. Velkov. Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials). Amsterdam, 1977.

Velkov 1985: V. Velkov. Frühbyzantinische Inschriften aus Dacia Ripensis. - Byzantina (Tessaloniki) 13, 1985, 883-891.

Velkov 1987: V. Velkov. Sulle origini di Ratiaria e sul nome "Ratiaria". - Ratiariensia, 3-4, 1987, 7-14.

Vetters 1950: H. Vetters. Dacia Ripensis (Österreichische Akademie der Wissenschlaften - Schriften der Balkan-Komission, Antiquarische Abteilung, XI/1). Wien, 1950.

RATIARIA
Summary

Ventsislav Dintchev

Written sources and epigraphical data represent Ratiaria as one of the most important Roman and Early Byzantine centres in the lower Danube area.(Fig.1) . It was established in the 1st century A.D. as a military encampment and a civilian settlement which grew around it . After 106 Trajan withdrew the legions and raised its status to a colony called Colonia Ulpia Traiana Ratiaria. In the 2nd and 3rd century Ratiaria flourished with a romanized polulation. Towards the end of the 3rd century Ratiatria was already the main town of the new province Dacia Mediterranea and once again had a considerable garrison. In the 4th century it became an important bishoprics seat. In the first half of the 5th century Ratiaria was still a major centre with a large population, however in the 40ties of the 5th century it was sacked by the Huns. Under Anastasius I (491-518) restoration operations were carried out and the town received a new name Anastasiana Ratiaria. It seems the overrunning of the town in 586 by the Avars led to the end of its existence.

For a long time archeological information about Ratiaria was based on chance finds. The first excavations were carried out by V.Velkov between 1958 and 1962. It was also Velisar Velkov who wrote the first summarized publication about Ratiaria (Velkov, 1965; Velkov 1965). Excavations were renewed over the 1976-1991 period, including work with Italian specialists. Georgetti has offered the most exhaustive review of the results of excavations (D.Giorgetti 1987).

Ratiaria was situated on a raised river terrace along the Danube (Fig.2, Fig.3). The analysis of an aerial photograph by L. Giorgetti allows the conclusion that the fortifications of Ratiaria originally were in the form of a square and later was extended to a rectangular shape with dimensions 426 m by 284 m (Fig. 4). However this photograph, which I have examined carefully only allows the location of the southwestern sector of the original fortifications (Fig.5). Chance discoveries show that towards the 3rd and early 4th c. a considerably larger wall was built, including new ground in an eastern directions. The protected area amounted to approximately 30 ha - 35 ha. It is not clear whether it was maintained in the 6th c.

Giorgetti's restoration of the plan and the street network of Ratiaria (Fig.4) is largely hypothetical. The only positive locations which can be established on the photograph are the streets and the insulae in the southwestern part of the fortified area (Fig.5). The most exhaustively studied sector of the street comes from the so-called second northern decumanus. (Fig.5/6).

The course and structures along the main water supply system for Ratiaria - from the Zhidovetz locality over 10 km in a southwestern direction - are well known (Fig.1). A drain covered by an arch, found by chance on the southeastern part of the town was probably the main drain (cloaca maxima).

Only part of the western wall of Ratiatria with its towers and the western gate, probably the principal gates, has been studied. Three main construction periods have been established : from the end of the 1st and early 2nd c.; from the end of the 3rd and early 4th c.; from the end of the 5th and the early 6th c. (Fig.5/1-2, Fig.6).

Remains from various buildings have been found off the western wall, including that of a late-Roman bath (Fig.5/3). A large building, which functioned until the end of the 6th c. was established to the northeast, close to the western gate (Fig. 5/4). Buildings from the 4th-6th c. have been partially studied earlier in the central town section (Fig.5/7) and the northeastern urban zone - the so called building with the treasure (Fig. 5/8).

The central northern city zone has been studied with a representative complex with a large one apse hall (Fig.5/5, Fig.8). The hall is considered to fall within the early 4th c. and is considered the residence of the ruler of the province of Dacia Mediterranea. One of the arguments for building work on a large scale was the rebuilding of the complex at the end of the 5th and early 6th c. (Fig.7).

The aerial photograph shows the outlines of an enormous bath structure with an area of approx. 0.9 ha (Fig.4/7).

Up to the mid 5th c. Ratiaria had considerable outskirts in a southern and eastern direction. The quarter on the left bank of the

Archaritsa river appears to have been occupied by dwellings, while artisan's workshops were on the right bank of the river.

At excavations in the Yaliata locality, to the north of the fortifications (Fig.4/8) a representative dwelling, was partially uncovered (probably the residence of the harbour master A modest Christian basilica was built here towards the end of the 4th c.

L. Giorgetti believes that a specific camp was made with dimensions 100 m by 60 m beyond the town walls (Fig. 4.6) and sees this in connection with the stay of Legio 13 Gemina after the end of the 4th c. in Ratiaria. However in the respective sector only burials have been found. Considering the tendencies of the stationing of military units at the time, I believe that the headquarters and the barracks of the legion should be expected to have been in the protected part of Ratiaria, including its late Roman extension, not beyond them.

Data from the great number of incidental burials shows that towards the 3rd-4th c. the necropolis of Ratiaria was extended and placed as far as possible from the town fortifications. The situation towards the 5th-6th c. was quite different when the necropolises appear close to the walls, including the area of earlier quarters. Evidently these changes reflect the general state and development of the town during these periods.

ДОЛНА МИЗИЯ

MOESIA INFERIOR

УЛПИЯ ЕСКУС (ULPIA OESCUS)

Румен Иванов, Теодора Ковачева*

ТОПОГРАФИЯ И ИМЕ

Римският и ранновизантийският град Oescus се намира в местността Градището край с. Гиген, Плевенско, на 3 км южно от вливането на реката Искър (тракийското име Ескус) в Дунав (Istros, Hister, Danubius, Danuvius) и на около 300 м източно от новата й корекция (1930 г.) (обр. 1). През античността някои градове и военни лагери

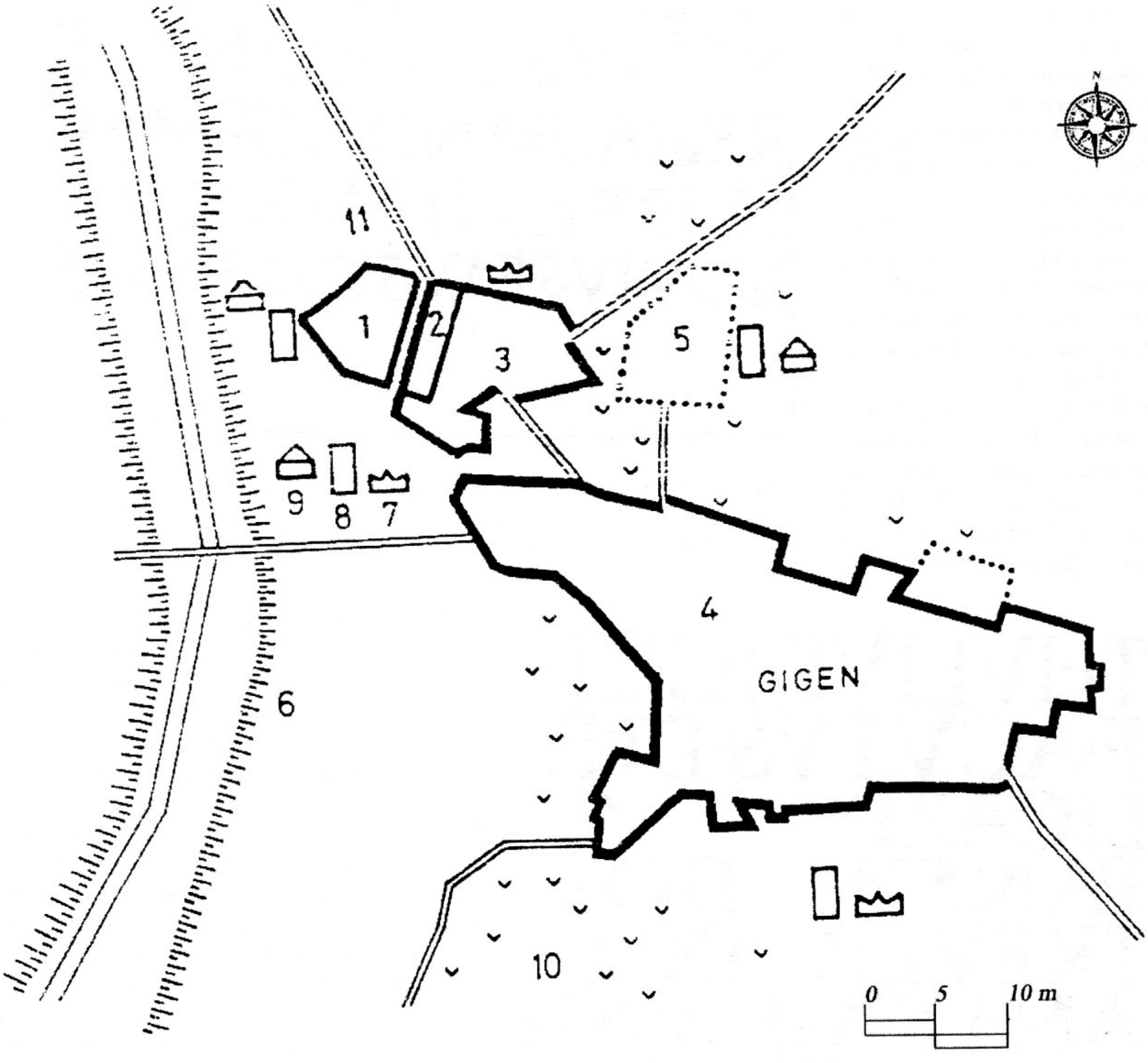

Обр. 1. План на Ескус и близката околност: 1. Ескус I (colonia Ulpia Oescensium), 2. Ескус II, 3. Новият квартал на селото, 4. Село Гиген, 5. Стопанският двор на селото (югоизточно от м. През ливада и в посока изток-североизток м. Пясъците, 6. Новата корекция на р. Искър, 7. Саркофази (южен некропол), 8. Зидани гробове (южен и западен некропол), 9. Зидани гробове със стреховиден покрив (южен и западен некропол), 10. Некропол в м. Зад чифлика, 11. Находки от къснобронзовата и старожелязната епоха (по Т. Ковачева, в: Иванов, Иванов 1998). ***Fig. 1.*** *Plan of Oescus and the vicinity: 1. Oescus (colonia Ulpia Oescensium), 2. Oescus II, 3. The new quarter of the village, the village of Gigen, 5. The village farm yard (to the southeast from the Prez Livada locality is to the south east-northeast, the Pyasatsite locality, 6. The new correction of the Iskar river, 7. Sarcophagi (southern necropolis), 8. Tombs built of bricks (southern and western necropolis), 9. Built tombs with gable roof (southern and western necropolis), 10. Necropolis behind the Zad chiflika locality, 11. Late Bronze Age and Early Iron Age finds* (according to T. Kovacheva, In: Ivanov, *Ivanov 1998).*

* Първата част на статията е написана от Р. Иванов на базата на някои наскоро написани работи с по-общ характер - Иванов 2000 (довършена и комплектована от Р. И. поради кончината на автора), Ivanov 2000, а втората (монетите от римския и ранновизантийския град Улпия Ескус - 1970 - 1987) и приложените таблици са дело на Т. Ковачева.

били наричани по името на близко течащата река. Според едни съвременни лингвисти думата има дако-мизийски произход, но повечето от тях смятат, че е тракийска и означава “вода” (по този въпрос вж.: Дечев 1952, 38, 57, 99, 119; Дуриданов 1976, 42 - 43; Георгиев 1977, 247 - 248; Detschew 1976, 345 - 346). Римският град (наричан условно сега Oescus I) бил изграден върху плато с неправилна петоъгълна форма (18 ха), което в южната си част било по-високо. През късната античност градът получил разширение в източна посока (10 ха). Така общата площ възлизала на 28 ха. На около 50 - 100 м северно от него са открити находки от къснобронзовата и началото на желязната епоха (XV - XIII до VII в. пр. Хр.) (Иванов 1957, 115 и цит. там литература).

ПИСМЕНИ ИЗВОРИ И ИСТОРИЧЕСКИ КАРТИ

Ескус е споменат от множество гръцки, римски, византийски и други автори и е отбелязан в различни карти-пътеводители (itineraria). Ето и по-важните от тях: Cl. Ptol. – Οἶσκος Τριβαλλῶν (Ескус на трибалите); Itin. Ant. Aug. 220, 5 – Oesco, leg. V Mac(edonica), m. p. XII; Tab. Peut. – Esco; Not. Dign., or., XLII, 26 – Auxilium Martensium, Oesco; XLII, 33 – Praefectus legionis quintae Macedonicae, Oesco; Iord., Get., 102 – Usco; Get., 265 – Hisco; Hier. Syn. 655, 6 - Ἴσκος ;Proc., De aedif. IV, 6 - Ἴσκος; Ravenatis anonymi Geographia, IV, 7 – Oaecon ; CIL III 7429 – col(onia) Ulp(ia) Oes(censium) (Иванов, Иванов 1998, 28 сл.)

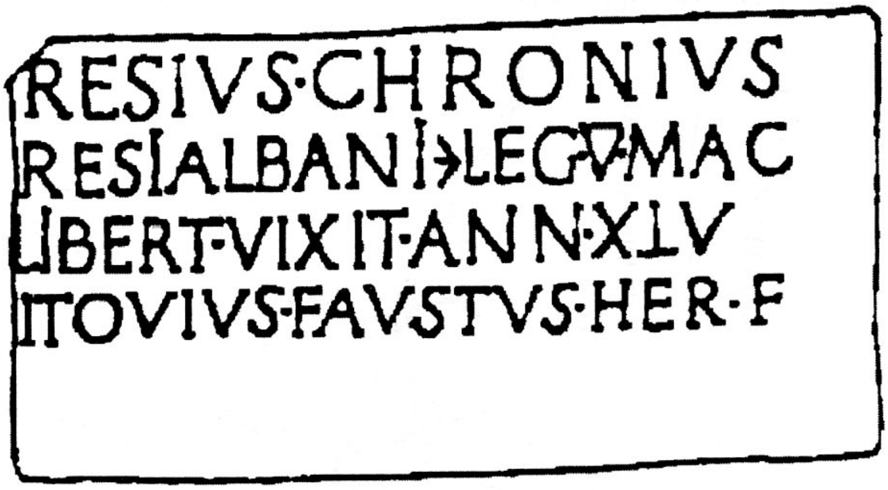

Обр. 2. Най-ранният надпис от Ескус в памет на Резиус Хрониус, освобожденец (libertus) на центуриона Резиус Албанус (по Gerov 1950)

Fig. 2. *The earliest inscription from Oescus in momory of Resius Chronicus, a libertine of the centurion Resius Albanus (after Gerov 1950)*

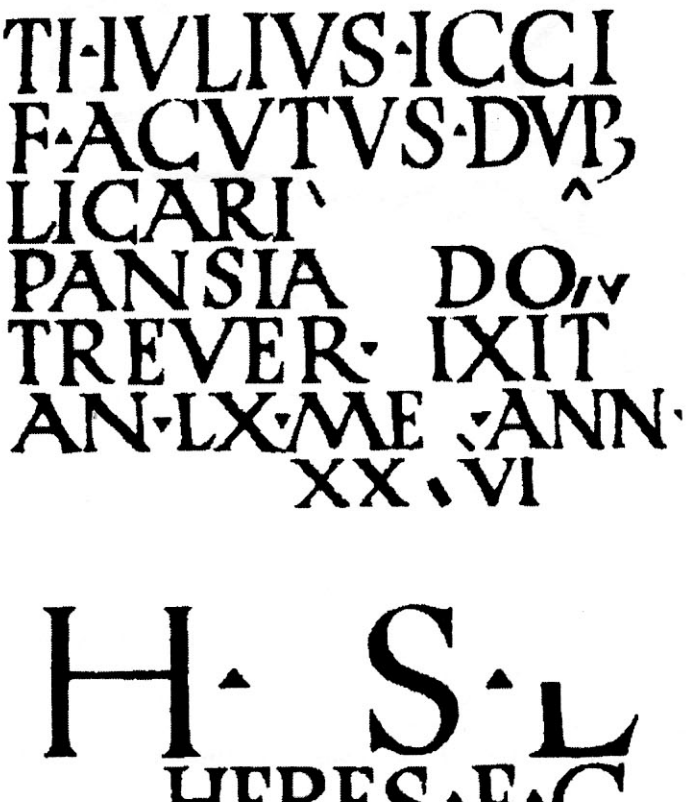

В края на шестото столетие обаче градът не се споменава вече. Така например Теофилакт Симоката (Theoph. Sim., Historiae, VIII, 5) описва събитията по долния Дунав през управлението на Маврикий (582 - 602) и по-точно походите на Византия срещу авари и славяни. Той обаче не споменава Oescus, а съседното селище Palatiolon (Παλατίολον, Παλάστολον) на около 2 км в западна посока (предполага се, че там сега се намира съседното с. Байкал, Плевенско, в близост до дунавския бряг). Византийският автор е писал своя труд през управлението на Ираклий (610 - 641).

Градът и едноименната река са отбелязани и в редица западноевропейски исторически карти от XVI - XVIII в., които отразяват и този сектор по долния Дунав през I - VI в. (Gerhard Mercator, Abraham Ortelius, Marcus Velserus, Nicolas Sanson, Frederik de Vit, Giullelme de l’Isle=Lisle, Christoph Weigelius, Henri Abraham Chatelain, Matthaeus Seutter, Johann Matthias Haas, Iohann Christoph Harenberg etc.) (Иванов 1987, 47 сл.; Иванов, Иванов 1998, 29 сл.; Иванов 1992, 26 сл.;1994, 5 - 18; 1999, 42 сл.; Ivanov 1997, 490 sqq.)

Обр. 3. *Надгробен паметник на Tiberius Iulius Acutus (domo Trever - от гр. Трир) от ala Pansiana (по Gerov 1967).*

Fig. 3. *Tombstone of Tiberius Iulius Acutus (dodmo Trever - born at Trier) from the Pansiana ala (after Gerov, 1967)*

ИСТОРИЯ НА OESCUS ПРЕЗ ПРИНЦИПАТА И КЪСНАТА АНТИЧНОСТ

В предпровинциална Мизия (praefectura) в Oescus бил настанен V Македонски легион (legio V Macedonica). Това е станало в края на първото десетилетие на I в. сл. Хр., т. е. няколко години преди образуването на новата римска провинция Moesia през 12 г. сл. Хр. (за комплектоването и дислокацията на тази военна част вж.: Ritterling 1925, 1572 sqq.; Filow 1906, 6 sqq.; Геров 1949 , 9 - 10; Keppie 1988, 207; ILBulg. № 47; Иванов 1999, 87 - 88 и цит. там литература; Ivanov 1989b, 39 - 59; 2000a, 25 sqq.) (обр. 2). Мястото се превърнало в основен военен пункт по долния Дунав. В кснотибериево време в или около Ескус стационирала ala Pansiana (Gerov 1967, 91 sqq.; Иванов 1999, 96 и цит. там литература) (обр. 3). Легионът участвал активно в потушаване на тракийските вълнения южно от Стара планина и в събитията при образуването на провинция Тракия през 45 г. Пети Македонски легион напуснал своя постоянен гарнизон в Oescus между 62 - 71 г. Отначало участвал във военни операции в Армения, после в Юдейската война и накрая бил на кратък престой в град Александрия в Египет. Лагерът обаче не останал празен. Тук дошла временно cohors IIII (IV) Gallorum equitata (CIL III 14417; IL Bulg. 61; Wagner 1938, 139 sqq.; Kraft 1951 1431; Генчева 1998, 4 - 8; Иванов 1999, 99). След завръщането си в Ескус легионът участвал в две много важни събития – в първата фаза на дакийските войни на Домициан през 85 - 86 г. , както и в мащабните войни на Траян срещу даките през 101 - 102 и 105 - 106 г. В края на 101 или началото на 102 г. тази част напуснала стария си гарнизон , като едно поделение се отправило към новия легионен лагер в Troesmis до делтата на Дунав в Северна Добруджа (Румъния) (Strobel 1984, 90 - 91). След 106 г. цялата военна част била вече там.

През I в. сл. Хр. в Ескус е имало три селища с различен статут – лагерът на легиона (*castra*), цивилното селище на ветераните (*canabae)* и тракийско село *(vicus)* (Иванов, Иванов 1998, 10 сл.; 1999, 259 сл.). През 106 - 112 г. император Траян превърнал Ескус в град с ранг на колония (*colonia Ulpia Oescensium*) - най-високата степен на провинциално управление. За градската управа на Улпия Ескес узнаваме от намерените латински паметници. Начело са стояли двама *duumviri*, избирани сред най-видните представители на градската аристокрация (Иванов, Иванов 1998, 47 сл.) Техният мандат е продължавал година, но можело да бъдат преизбирани и за втори път. Те принадлежали към конническото съсловие. Били задължени да живеят в града или на не по-далеч от една римска миля (1478 m). На всеки пет години бил установяван имотният ценз на гражданите, даването под наем на градските имоти и сгради. Дуумвирите били длъжни да свикват редовно градския съвет, да реализират взетите решения, да се грижат за поддържане на култа към управляващия император и официалните религиозни култове, да извършват надзор върху магистратите с по-нисък ранг и т. н. Към висшите служители принадлежали *aediles*, също с мандат от една година. Те се грижели за реда и спокойствието в града, осигуряване на продоволствието на гражданите с необходимите хранителни стоки, надзор върху обществените бани, над новите строежи и устройването на игри и забавления за жителите на града. Начело на финансовото управление стоял quaestor, който следял за правилното изразходване на общинските средства. Ескус имал градски съвет *(ordo decurionum)*, съставен от съветници, избирани пожизнено, но без парични и други възнаграждения. Трябва да се допусне, че техният брой не е превишавал 100 души. Декурионите често поемали доброволно задължението да осигуряват лични средства за построяването на необходими за града сгради. В Ескус съществували различни обществени организации, като например: сдружението на занаятчиите *(collegium fabrorum)*, колегия за подържане на култа към императора и други. В града живеели свободни граждани, освобожденци и роби, които се ползвали с различни права и задължения.

Ескус принадлежал отначало към римската провинция Мизия, а след 86 г. към Долна Мизия (*Moesia Inferior)* със столица Tomi (Томи, Томис, дн. Констанца). При Аврелиан-Диоклециан градът влизал вече в територията на новооснованата провинция Крайбрежна Дакия (*Dacia Ripensis*) с главен град *Ratiaria* (дн. с. Арчар, Видинско).

През зимата и пролетта на 251 г. император Деций (249 - 251) събрал войска от *Novae* (Нове при Свищов) и Ескус, за да пресрещне оттеглящите се от *Philippopolis (*Пловдив*)* готи. Сражението станало през юни същата година край *Abritus* (Разград) в местността *Forum Sempronii*. Римляните претърпели поражение, като императорът и синът му *Herennius Decius* загинали в блато (Иванов 1980, 19 сл.; Ivanov 2000b, 49, Clarke 1980, 114 - 116).

На 5 юли 328 г. римският император Константин Велики (306 - 337) посетил града и лично присъствал при официалното освещаване на новопостроения каменен мост при Дунав между *Oescus и Sucidava* на отсрещния бряг.

През раннохристиянската епоха Ескус е епископски център. Споменава се епископ Юлиан от 343 г. Върху югоизточната част на ареата на форума са открити останки от малка църква и архитектурни детайли от интериора й.

Ескус е претърпял нашествията на готите вероятно през 250 г. и със сигурност през 376 - 378, както и на хуните през 447 г. Градът бил унищожен от аварите и славяните през 585 г.

ХРОНИКА НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ

Местоположението на Ескус било установено за първи път в края на XVII в. от италианския пътешественик и инженер граф Луджи Фердинандо Марсили (*Luigi Ferdinando Marsigli)* (за историята на изследванията вж.: Долбруски 1890, 40 - 43; Шкорпил 1905, 462 сл.; Frova 1943, 5 - 29; 1948, 1 - 41; Димитров 1946/1947, 21, 40; Ivanov 1989a, 109 sqq.; Иванов 1985, 63 сл.; Иванов, Иванов 1998, 42 сл.). По-късно руините са посещавани и описвани

от унгареца Феликс Каниц (*Felix Kanitz)* (1871), чеха Карел Шкорпил (1887), българина Борис Дякович и др. (Kanitz 1862, 160 sqq.; Шкорпил 1905, 462 сл.; Дякович 1904, 45 сл.) Първите археологически разкопки провел чехът В. Добруски (*V. Dobruski)* през 1904 - 1905 г., заемал тогава поста на директор на Народния музей в София (Хошек 1964, 13). Той изследвал централната част на "Градището", т. е. мястото на Форумния комплекс. Попаднал на останките от два храма. За съжаление интересните открития не са продължени и резултатите останали непубликувани. След пауза от 36 години, през 1941 - 1943 г.,проучванията тук били възстановени от италианския археолог Антонио Фрова (*Antonio Frova)*. Той цялостно разкопал една монументална обществена баня, намираща се в непосредствена близост югоизточно и навън от града (*extra muros*) (Frova 1943, 5 sqq.;1948, 1 sqq.; Vacheva 1994, 87 - 93). Нейната площ е 3525 кв. м. Става дума за строеж на терми преди готските нашествия от 250 - 251 г., които обаче не били довършени. Друга заслуга на А. Фрова е откриването и частичното разкриване на западната порта на Oescus и проучване на малка част от трасето на главната улица с посока изток-запад *decumanus maximus*. Негово дело е създаването на местния археологически музей, сега филиал на Градския исторически музей в Плевен. Системни археологически разкопки се провеждат в продължение на 23 кампании между 1947 - 1987 г. с прекъсване между 1952 - 1969 г. Главен научен ръководител е проф. Теофил Иванов (Археологически и-т и музей при Българската академия на науките в София с екип, както и колеги от Историческия музей в Плевен) (Иванов, Иванов 1998, 45 сл.) След 1989 ръководството се поема от Г. Кабакчиева (АИМ). Получените резултати имат не само локално, но и важно значение за проучването на долнодунавския регион.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ

Кастра (Castra)

През последните десетина години на няколко места под римския град бяха направени дълбоки сондажи. Разкрити бяха находки (основно керамика и монети), които се отнасят към I в. сл. Хр. Изследвани са останки от дървено и каменно строителство. Смята се, че има две фази – по-ранната касае Юлиево-Клавдиевото време, а по-късната – управлението на Флавиите (Кабакчиева 1993, 85 - 94; 1994, 148 - 170; 1997, 60 - 104; Kabakcieva 1996, 95 - 117; 1997, 387 - 392). Проучена е част от южната (югозападната) каменна крепостна стена (35 м). До нея,от вътрешната страна (на 50 - 75 см), е констатирана втора стена (Кабакчиева, Лазарова, Попова, Кацарска 2001, 68 - 70). Разкопките през следващите години ще уточнят хронологията на двете съоръжения. Засега се изказва мнението, че вътрешната разкрита няколкометрова куртина е от Флавиево време и касае римския легионен лагер. Външната е каменната стена на колонията през II - IV в. Тук може да има и още един вариант, но при нови проучвания ще се даде по-конкретен отговор. Разбира се, за да се установи наистина структурата на лагерното селище, през следващите десетилетия трябва да се открият принципията, уличната мрежа, бараките,

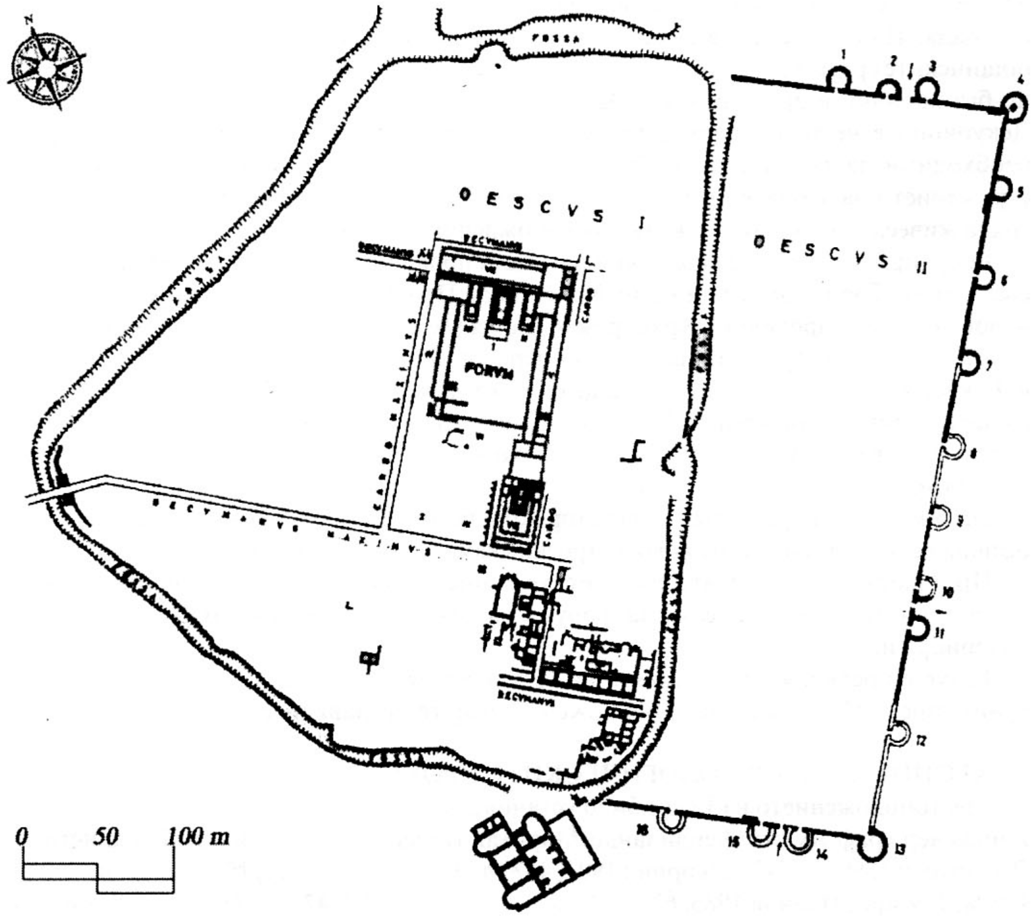

Обр. 4. *План на Ескус I и Ескус II (по Т. Иванов и арх. Ю. Фърков, In: Иванов, Иванов 1998)*

Fig. 4. *Plan of Oescus I and Oescus II (after T. Ivanov and arch. Y. Farkov In: Ivanov, Ivanov, 1998)*

валетудинариума и другите характерни за castra съоръжения.

Улична мрежа, водоснабдяване и канализация на град Ескус.

Площта на Ескус вътре е разделена на две неравни части: южна – около 1/3 част и северна – 2/3 части (обр. 4). Поради това западната и източната порта били изтеглени в южната третина. Това показва, че районът на "Градището" и десният бряг на Дунав през пролетта се наводнявали често и водата е достигала чак до укрепения град. Въпреки неправилната форма на платото римският град-колония бил правилно планиран по т. нар. "ортогонална (правоъгълна) система". Тя се състои от прави улици с посока изток-запад (*decumani)* и север-юг (*cardines*) (Иванов, Иванов 1998, 54 сл.; 2000, 11 - 12) (обр. 5). Двете главни улици били съответно *cardo maximus и decumanus maximus*, като първата има отклонение североизток-югозапад от световните посоки, а втората – югоизток-северозапад. Разграничават се три типа улици: 1. Улици с покрит тротоар (*porticus*) в коринтски или дорийски стил; 2. С тротоари, но без портик; 3. Улици без тротоари. Ширината им е различна в зависимост от тяхното местоположение и значение за града: 6,0 м, 4,5 м, 3,0 м и др. В даден жилищен квартал могат да се видят и тесни пасажи, широки примерно само 2 м, между отделните редици от сгради. Платната на уличната мрежа са постлани с масивни варовикови плочи с неправилна форма и различна големина. По средата се поставяли най-големите плочи, които покривали дълбоките зидани с камък и бял хоросан канали за извеждането на дъждовните и нечистите води извън градските очертания. Върху плочестата настилка днес се виждат издълбаните коловози, образувани от движението на каруци и колесници. Някои пасажи обаче били постлани само с чакъл и пясък. Уличната мрежа е снабдена с водопроводна система от глинени и по-рядко от оловни тръби, разположени встрани и по плитко от каналите за нечистите води. Те достигали до всичките квартали и сгради на града. Главният водоизточник се намирал при с. Оряховица, на 20 км южно от Ескус. Акведуктът бил изграден от изпечени тухли, а отвътре стените му били измазани с хидрофобен хоросан. Друг акведукт от глинени тръби е открит в. м. "Доброщина", на 3 км южно от с. Гиген. В града са разкрити кладенци, изградени от кръгли варовикови пръстени или от грубо одялани варовикови камъни (Иванов, Иванов 1998, 62 - 63; 2000, 11; също така по данни на Т. Ковачева – РИМ-Плевен).

Обр. 5. *Cardo западно от храма на Фортуна (по T. Ivanov 1987)*
Fig. 5. *Cardo west of the temple of Fortuna (after T. Ivanov, `1987).*

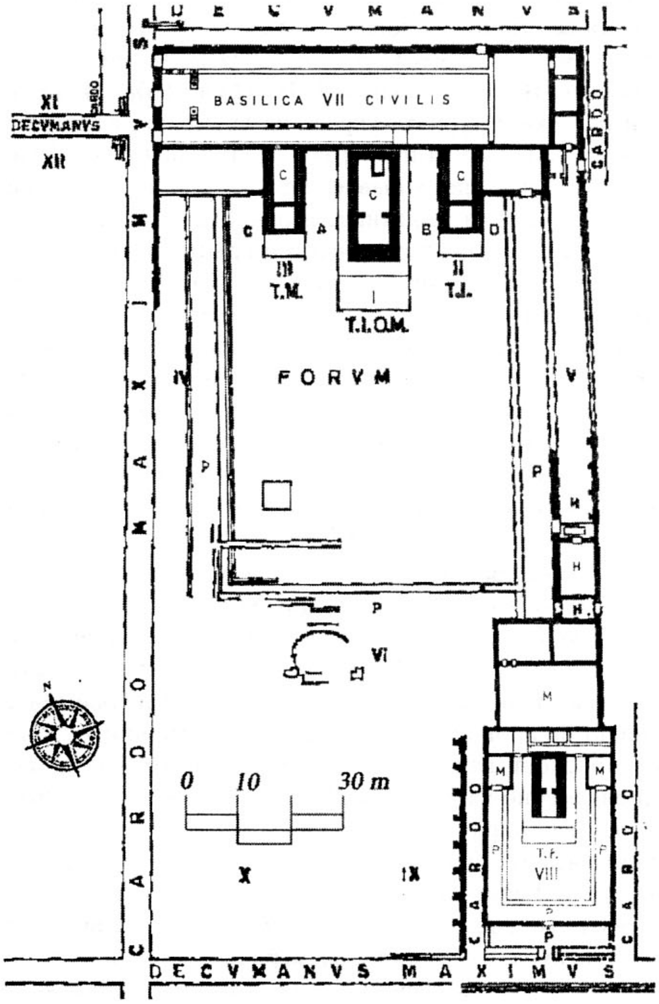

Обр. 6. *План на форума (по Т. Иванов и арх. Ю. Фърков, In: T. Ivanov 1996)*
Fig. 6. *Plant of the forum (after T. Ivanov and arch Y. Farkov, In: T. Ivanov 1996)*

Укрепителна система

Градът бил защитен с каменна стена, изградена в трояново време – през 106 г. или малко след това. Междинните кули били правоъгълни и се намирали от вътрешната страна на стената, докато при портите те се издавали слабо навън и повече навътре, както

показват изследванията при западната порта (Иванов, Иванов 1998, 63 сл.) В отделни сектори е разкрита каменна стена в *opus vittatum mixtum*, но несъмнено става дума за по-късни преправки.

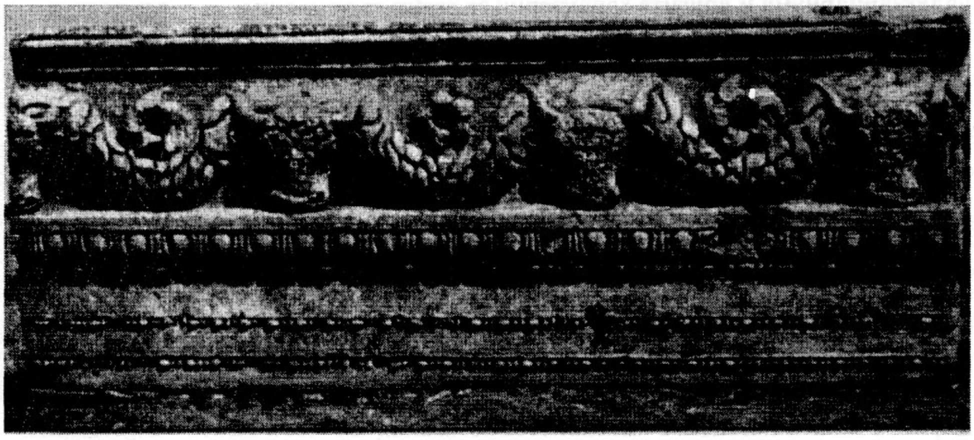

Обр. 7. Фриз-архитрав от храма на Юнона (по Иванов, Иванов 1998)
Fig. 7. Friese architrave from the temple of Juno (after: Ivanov, Ivanov, 1998)

Форум

Важно постижение на последните проведени разкопки е това, че бяха очертани границите на Градския площад *(forum)* (обр. 6). Той е ориентиран север – юг и има размери 200 x 97,60 м. *Decumanus maximus* тангира южната къса страна, а cardo maximus – западната дълга страна. Форумът заема 1/9 част (2 ха) от цялата площ на римската колония. При повечето римски градове у нас и в други страни само едната главна улица преминава през целия град и тангира форумния комплекс, докато другата главна улица прекъсва при форума и след това продължава към една от двете срещуположни порти. Северната по-голяма част на форума е заета от площада под открито небе (area) – 96 x 58 м, постлан с големи правоъгълни плочи, днес запазени добре в североизточния вътрешен ъгъл. В северния край на комплекса се откриха основите и отчасти стените на трите самостоятелни храма на Капитолийската троица: Юпитер Оптимус Максимус (*Iup(p)iter Optimus Maximus), (I),* Юнона *(Iuno) (II)* източно, *и* Минерва *(Minerva) (III),* западно (Иванов, Иванов 1998, 92 сл.) (обр. 7). Те са построени в коринтски стил. Една от характерните черти на архитектурната украса на храмовете е тази, че корнизите под покрива са украсени с релефни палмети, чиито листа не са превързани долу с панделка. Тази особеност се среща през класическата и елинистическата епоха и чак през управлението на Траян (98 - 117) и отчасти на Хадриан (117 - 138). Според Т. Иванов храмовете могат да се датират в раннохадрианово време (до около 125 г.) Храмът на император *Хадриан* в *Ефес* има същата характерна черта и гръцки посветителен надпис в негова чест, датиран между 117 - 123 г. Досега в Улпия Ескус са открити и публикувани седем латински надписа, посветени на *Iuppiter Optimus Maximus,* и два на *Minerva.* В Националния археологически музей в София се намира мраморно торсо на Атина Минерва, пренесено от Ескус. Все още липсват надписи в чест на богинята Юнона. В огромната Римска империя не много често се срещат три отделни храма на Капитолийската троица. На нас са ни известни подобни храмове в *Brescia* (Бреша), *Nesactium* (Nezakcij, Хърватско), *Baelo Claudia* в провинция *Boetica* в Испания от средата на II в. (при Гибралтар) и в два града в Северна Африка - *Sufetula* и *Cirta* (Ivanov 1994, 37 sqq.;1996, 183 sqq.; Barton 1982, 259, 268, 284, 304 - 306; Mihovilić 1996, 11 - 14; Иванов, Иванов 1998, 92 сл.; Ivanov 1994a, 37 - 40; 1996, 183 - 186) В по-големия си брой римски градове в Европа, Северна Африка и Близкия Изток имало само един главен храм, наречен “Capitolium”, чието олтарно помещение (cella) било разделено на три части (cellae), в които били издигнати статуите на трите божества. Централната цела била определена за Iuppiter. Типичен пример е Капитолиумът в Рим, построен по *етруски* образец в 509 г. пр. Хр.

Трите страни на ареата на Форума (без северната) на Ескус били заобиколени от варовикови коринтски колонади, чиито фризове са украсени с релефни бикови глави (bucrania). Върху вратовете си носят тежки гирлянди от листа на различни дървета: лавър, дъб и други. Задната страна на фризовете е изпълнена с растителни орнаменти, направени с голяма вещина. Корнизът под покрива има релефни палмети, чиито листа не са превързани долу с панделка. Наблюдава се същата особеност, както при споменатите по-горе храмове. Това дава основание на Т. Иванов да приеме тяхното едновременно изграждане. Зад портиците се простират обществени сгради с различно предназначение. В една от тях се намирал градският съвет *(curia)*.

Непосредствено на север от трите храма на Капитолийската троица цялостно бе разкрита и изследвана Гражданската базилика (*basilica civilis, basilica forensis*) на Улпия Ескус, ориентирана изток-запад (дълж. 97,60 м и шир. 23,5 м) (Ivanov 1980a, 211 - 214; 1980 b, 775 sqq.; 1987b, 162 sqq.) (обр. 8). Тя е *трикорабна* и влизането ставало от запад, откъм кардо максимус. Всеки кораб имал свой вход. Вътрешните размери на тези базиликални кораби са: дълж. 72,60 м и шир. 3,60 м – северният и южният кораб – и 11,60 м средният (обр. 9). Северният кораб имал още един вход в източния край на северната стена. Базиликата е изградена от варовикови блокчета и бял хоросан, измазана отвън и отвътре с фин хоросан. Северната стена на северния кораб е заета от редуващи се последователно полукръгли и правоъгълни ниши, в които били издигани бронзови и мраморни статуи на римски императори, провинциални управители на Долна Мизия, видни личности и римски божества. В една от нишите бе открита мраморна статуя на бог Аполо (*Apollo*). Южният кораб използва северната външна стена на храмовете на Капитолийската троица. Голям интерес представлява централният кораб, който има широк

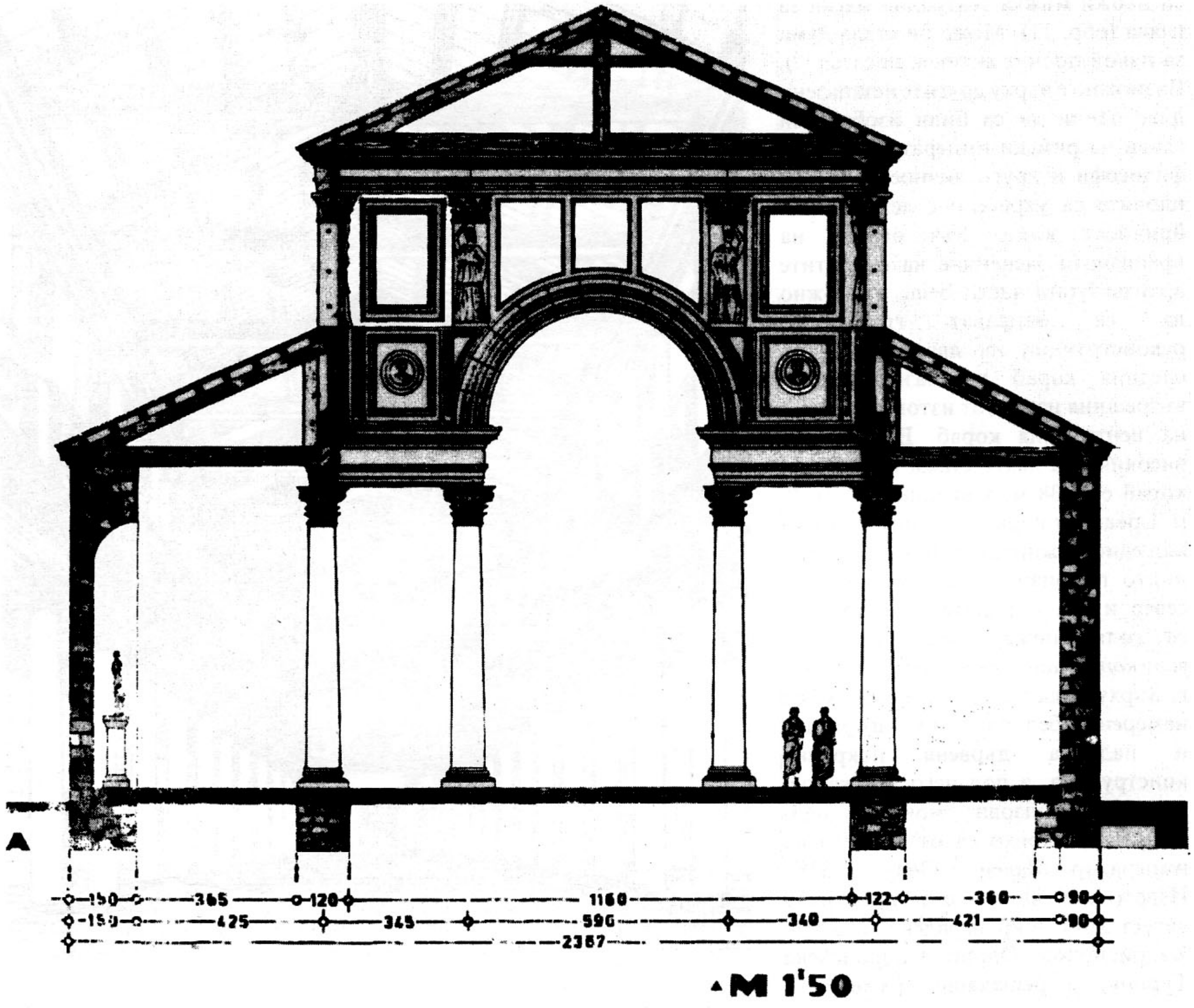

Обр. 8. *Basilica civilis (графична реконструкция, поглед от запад) по Т. Иванов и арх. Ю. Фърков).*
Fig. 8. *Basilica civilis (reconstruction western view after T. Ivanov and arch Y. Farkov)*

вход (3,60 м) с дървена двукрила врата. Влиза се в едно правоъгълно предверие (11,60 х 6,20 m), което води към него (дълж. 66,40 м). Четирите страни на кораба и трите страни на предверието били на два етажа. Първият етаж има цилиндрични варовикови коринтски колони и фриз-архитрав. Върху част от фриза на този етаж бил издълбан латински надпис в чест на император Хадриан. За щастие бяха запазени само няколко, но много важни за датировката на базиликата букви, а именно: *[I]MP.II.C = IMP(eratori) II C[O(n)S(uli).* Императорът е бил провъзгласен за втори път през 135 г. Гражданската базилика била изградена малко след храмовете на Капитолийската троица. Тук по-голяма част от палметите на корнизите имат непревързани долу листа, обаче в края на строителния период се появяват първите палмети с превързани листа.

През същата 135 г. сл. Хр. била издигната и Гражданската базилика на градския площад (*Agora)* в *Pautalia* (Пауталия, Кюстендил), както узнаваме от намерен гръцки надпис. В текста е отбелязано, че става дума за строеж на *базилика.* Досега не са открити останките на тази сграда (Иванов 1996, 267 - 274).

Вторият етаж на предверието «А» и на средния кораб на базиликата в Улпия Ескус има много особено архитектурно устройство. Вместо цилиндрични варовикови колони тук се използват варовикови стълбове с паралелепипедна форма (вис. 4,40 м). Долната им част представлява четиристранен постамент, а горната част - цяла фигура на млада жена – *к а р и а т и д а*, облечена в дълъг химатион и къс пеплос. Зениците на очите не са изобразени (Ivanov 1996, 186; Иванов 2000, 16 - 18) (обр. 10). К*алатосът* (кошницата) се подържа с лявата ръка или с дясната или с двете едновременно. По такъв начин се получавало известно разнообразие. В долната част на етажа, между стълбовете, са изправени отвесни бели варовикови квадратни плочи (вис. 2,0 м), които образуват парапет. По средата на плочите се вижда кръгъл релефен медальон, който отвън има пояс от плетеница и втори пояс от яйцевиден орнамент . По средата, върху гладкия фон, изпъква релефната глава на различни мъже и жени. Върху една плоча се вижда глава на мъж, облечен в туника и тога, който в ръцете

си държи мъжка театрална маска за глава (обр. 11). Може би става дума за някой прочут античен писател (?). Възможно е върху другите незапазени днес плочи да са били изобразени глави на римски императори, видни философи и други личности. Отвън плочите са украсени с лезбийска и йонийска кима. Въз основа на прецизното заснемане на откритите архитектурни части беше възможно да се направят графически реконструкции на двата етажа на средния кораб на базиликата и вътрешния изглед от изток към запад на централния кораб. Вътрешната височина на двата етажа на средния кораб е 13,38 м, а външната – 16,35 м. Средният кораб се издигал високо над едноетажните странични кораби, чиито покриви били наклонени на север и юг. Сградата е пострадала от голям пожар, предизвикан от *готското нашествие* през 376 - 378 г. Върху пода на предверието "А" бе намерен дебел пласт от изгорялата и паднала дървена покривна конструкция, а под него множество римски бронзови монети, най-късните от които са от времето на император Валент (364 - 378). Известно е, че той е загинал на 9 август 378 г. в крайградска вила при Хадрианопол *(*Одрин, в Европейска Турция*)* в решаващо сражение с готите. Същите опожарявания са констатирани и на други места в Ескус.

Обр. 9. *Basilica civilis (графична реконструкция, поглед отвътре) (по Т. Иванов и арх. Ю. Фърков).*
Fig. 9. *Basilica civilis (graphic reconstruction of the interior (after T. Ivanov and arch. Y. Farkov)*

В югоизточния ъгъл на Форумния комплекс беше цялостно разкрит и проучен храмът на Фортуна *(templum Fortunae*) (1950 - 1951, 1970 – 1971 и 1975 г.) (обр. 12 и 13) На юг той граничи с декуманус максимус. Планът му

Обр. 11. *Кръгъл медалион ,показващ актьор държащ маска (фото М. Кожухаров). Round medallion representing an actor holding a mask*
Fig. 11. *Round medallion representing an actor holding a mask (photo Kozhouharov)*

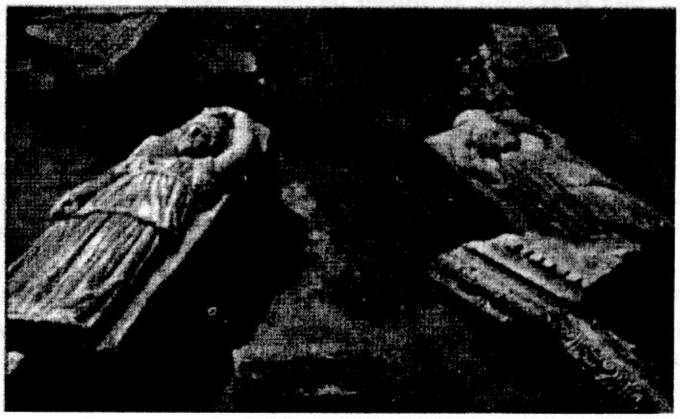

Обр. 10. *Каменни кариатиди от базиликата в Ескус (фото М. Кожухаров)*
Fig. 10. *Stone caryatids from the basilica at Oescus. (Photo Kozhouharov)*

е правоъгълен: дълж. 50,20 м (север-юг) и шир. 28 м (изток-запад) (Ivanov 1987a, 7 - 60) . Състои се от следните компоненти: 1. Южен портик (колонада) с двуреден латински строителен надпис, дълъг 26 м.; 2. Вътрешен правоъгълен двор с колонада; 3. Храмът на Фортуна; 4. Помещения на север от храма. Целият комплекс е изпълнен в коринтски стил. Латинският надпис съдържал имената и титлите на римския император Комод (180 - 192), комуто бил посветен храмът. След неговата смърт (31 декември 192 г.) Римският сенат взел решение да бъдат унищожени всички надписи и паметници, свързани с него (*damnatio memoriae*). В надписа от Ескус имената и титулатурата на Комод били също изчукани (24 м дължина), които Т. Иванов успя да възстанови. Следва името на тогавашния управител на провинция Долна Мизия *Gn. Suelius Rufus*. Според съдържанието на надписа храмът е бил издигнат със средствата на "сдружението на занаятчиите" (*collegium fabrorum*) през 190 г. Колонадата на вътрешния двор била украсена с фриз-архитрави, изпълнени с релефни бикови глави и гирлянди от лавър. Храмът на Фортуна се състои от предверие и култово помещение. Южната фасада има четири коринтски колони. Върху триъгълния фронтон са изобразени две *Викторин*, които държат лавров венец. Вътре във венеца е имало релефно изображение -вероятно глава на *Медуза*, която да предпазва от злото. Храмовият комплекс бил разрушен от готите през 376 - 378 г. Не знаем какво е било неговото предназначение през 4 в. сл. Хр. Монументална мраморна статуя с височина около 2,50 м, вероятно на Фортуна (главата не е запазена) е донесена от Ескус в София.

Обр. 12. *Храмът на Фортуна с перистилния двор (реконструкция) (по Т. Иванов и арх . Ю. Фърков In: T. Ivanov 1987).*

Fig. 12. *The temple of Fotuna with its peristyle court in a reconstruction (after T. Ivanov and arch Y. Farkov. In: T. Ivanov 1987)*

Сгради извън градския площад

Непосредствено на юг от храма на Фортуна се простира грамадна обществена сграда, от която са разкрити само 2100 кв. м., вероятно половината от площта й. Тук заслужава да споменем многоцветната подова мозайка в едно от помещенията й. В центъра й е изобразена театрална сцена, в която участват трима актьори с маски и един мъж без маска. Върху белия фон над фигурите се чете надписът ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ ΑΧΑΙΟΙ, т. е. "Ахейци

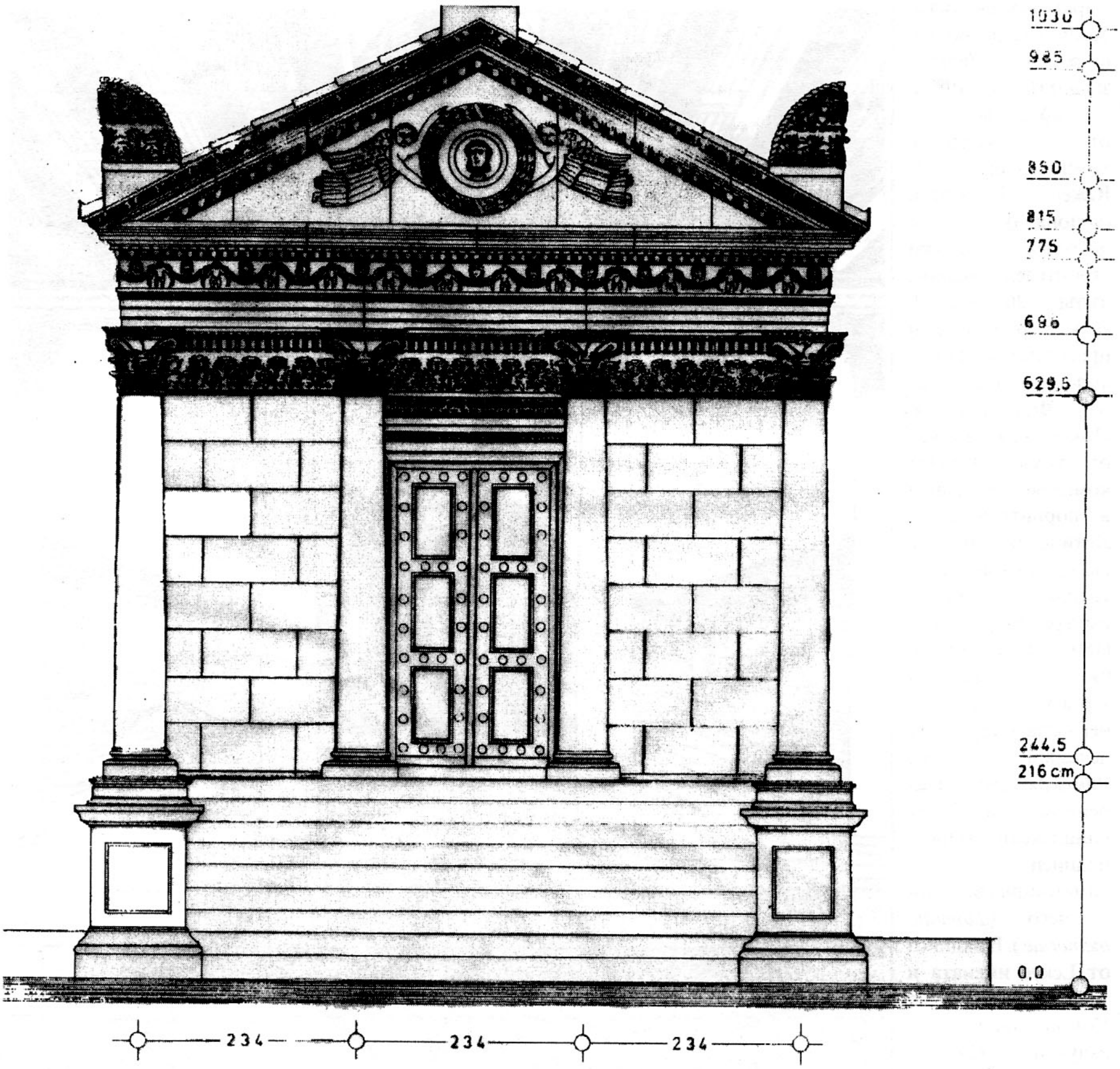

Обр. 13. Фасадата на храма на Фортуна (реконструкция) (по Т. Иванов и арх. Ю. Фърков, In: T. Ivanov 1987)
Fig. 13. Façade of the temple of Fortuna.) (after T. Ivanov and arch. Y. Farkov, In: T. Ivanov 1987)

на Менандър"(Иванов 1954; Ivanov 1994b). Става дума за прочутия атински писател-комик Менандър (342 - 291). До откриването и през 1948 г. от Т.Иванов тази комедия не беше известна в световната литература. Нейното съществуване бе потвърдено през 1961 г. от намирането на папирус в град Oxyrhynchos в Египет, който представлява азбучен списък на произведенията на Менандър (E. G. Turner, J. Rea, L. Koener, J. M. Fernandez Pomar 1962, 103 № 2462). Възниква въпросът какво изобразява сцената. Името "Ахейци" подсказва, че се касае за видни личности от ахейския свят. Левият актьор е мъж на зряла възраст. В дясната си ръка държи бастун, обърнат надолу, с който заплашва десния млад актьор, който е отчаян и е подпрял главата си върху дясната ръка. По средата е седнал беловлас старец. Навярно той се опитва да помири двамата мъже. Зад него и близо до десния актьор е застанал млад мъж без маска (persona muta -"нямо лице"), който не взима участие в действието, а само присъства. Проф. Т. Иванов предполага, че Менандър е използвал сюжета от Омировата "Илиада", песен първа, в която се разказва за свадата между цар Агамемнон (левия актьор) и Ахил (вдясно) за девойката Бризеида. Старецът Нестор, цар на остров Пилос, се опитва да ги помири (седналият актьор). Младежът без маска е Патрокъл, верният другар на Ахил, който след свадата придружава Ахил до мирмидонските кораби. Мозайката от Ескус се датира по времето на император Септимий Север 193 - 211) или при сина му Каракала (211 - 217).

В югоизточния край на Ескус бе проучена една баня (720 кв. м. площ) с необходимите помещения: apodyterium, tepidarium, caldarium, sudatorium, два басейна за топла и хладка вода и frigidarium. Банята

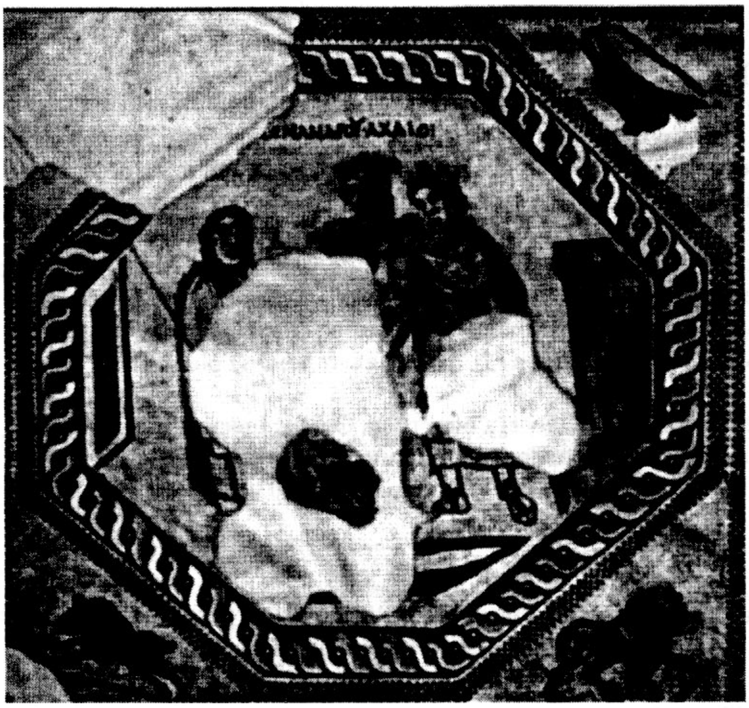

Обр. 14. Мозайката с представена сцена от комедията “Ахейци” на Менандър (по Т. Иванов 1954)
***Fig. 14.** The mosaic “Achaeans” respresents a comedy of Menander (after T. Ivanov, 1954)*

се датира в IV в. сл. Хл., но била построена върху останките на по-стара сграда със същото предназначение

Срещу банята се намирали в редица седем правоъгълни магазина. Между двете постройки минавал един decumanus.

Източно разширение на града (Oescus II)

На изток от града било изградено разширение (наречено условно Oescus II) с площ от 10 ха, имащо правоъгълна форма. Археологическите разкопки показват, че там е имало жилищен квартал на римската колония от времето на Принципата. На 25 - 30 м северно от по-късно изградената североизточна кула № 4 се разкри част от масивна жилищна постройка. В едно от помещенията имаше цветна подова мозайка с изображението на “метаморфозата (превъплъщението) на младия Кипарис в дървото кипарис”. Датата е времето на Септимий Север. Крепостната стена на Oescus II била издигната най-вероятно през управлението на Константин Велики (306 - 337). Тя била снабдена с издадени навън от стената кули с подковообразен план (само кула № 2 е U-образна). Бяха установени местата и плановете на северната и източната порта. През 271 г. тук бил настанен отново V Македонски легион, завърнал се от Потаиса. Несъмнено щабът и част от него били настанени в този ареал, като за целта лагерът бил ограден още тогава с каменна крепостна стена. Поради невъзможността да се предприемат археологически разкопки върху цялата площ на Ескус II, то не можем да твърдим, че именно това източно разширение е гарнизон на основната част на легиона през късната античност.

Некрополи

За тях добиваме известна представа чрез провеждането на спасителни разкопки във връзка с някакви нови строежи (Ковачева 1968, 67 - 71;1980, 1983, 63 - 82; Ковачева, Харалампиева 1996, 45 - 53). В м. ”През ливада” и “Пясъците” на изток-североизток от Ескус има некропол, като в първата местност се простирал най-ранният, датиран в I –II в. Друг се е намирал на около 300 м в западна посока от града. Имало е и южен некропол, отстоящ на 400 м. Най-далечният некропол е отстоял на 3,5 - 4,0 км в м. ”Зад чифлика” в югоизточна посока.Открити са на места варовикови саркофази, тухлени и керемидени гробове, както и обикновени вкопани гробове. Гробният инвентар е най-различен в зависимост от финансовото състояние на покойниците. При някои от тях били издигнати варовикови надгробни плочи с латински надписи, които имат интересно съдържание.

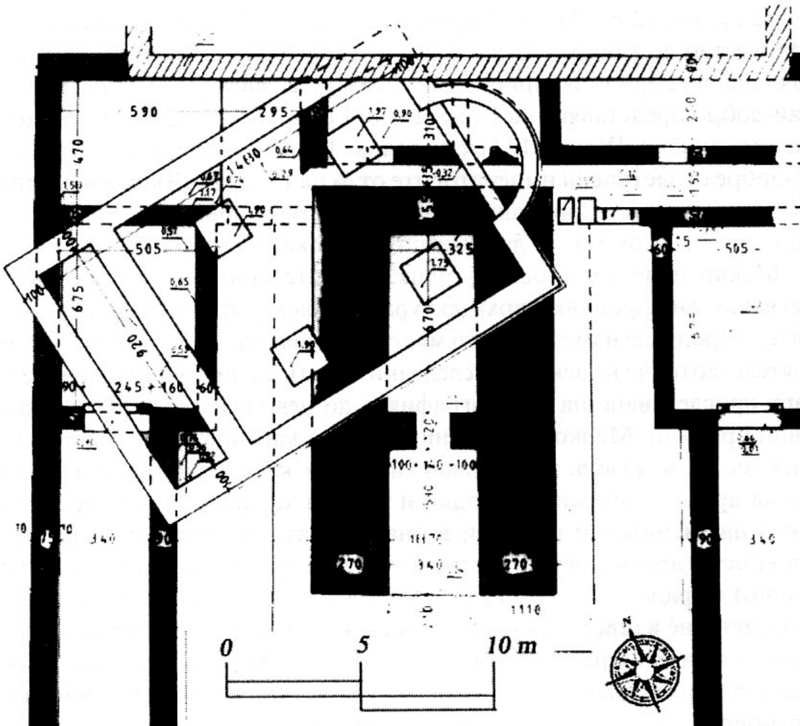

Обр. 15. План на българската средновековна църква върху храма на Фортуна
***Fig. 15.** Plan of a Bulgarian medieval church over the temple of Fortuna*

Средновековно селище

Археологическите разкопки (от1948 нататък) установиха върху площта на Oescus I наличието на *българско средновековно селище от X - XIV в.* с неизвестно засега име (Генова 1971, Станчева, Дончева-Петкова 1972, 22 - 32; 14 - 16; Аспарухов 1992, 26 - 37; Бояджиев, Аспарухов 1991, 21 - 39). Жилищата са вкопани в пластовете от късноримската и от ранновизантийската епоха. Установени са отчасти техните планове и устройства на основите и стените. Многоброен и разнообразен е керамичният материал, открит върху цялата разкопана досега площ на Ескус I. Той е аналогичен на находки от други средновековни селища в днешна България. Върху храма на Фортуна бяха открити каменните основи на малка кръстокуполна църква с притвор от запад (обр. 15). В северния зид на наоса, на нивото на пода, се откри долната част на правоъгълен варовиков блок с издълбан старобългарски надпис, в който се заклеймява някакъв еретик. Засега това е първият и единствен старобългарски надпис с такова съдържание, вероятно от X в., в нашите земи (Гошев 1961, 79 - 83; Константинова 1982, 50 - 55).

Заслужава да отбележим откритите в пръстта в разкопаните досега обекти на Oescus I византийски монети, използвани от жителите на средновековното селище: от император Константин VII Порфирогенет и Роман II (945 - 959), Йаон Цимисхи (968 - 976), Василий II (976 - 1025), Роман III Аргир (1028 - 1034), Михаил IV (1034 - 1041) до Алексий III (1195 - 1203) и византийски корубести монети (XI в.)

Монетите от римския и ранновизантийския град Улпия Ескус (1970 - 1987)

По време на археологическите кампании в Улпия Ескус, през времето между 1970 - 1987 г., са открити над 680 монети, които сега се съхраняват във Фонда на РИМ-Плевен. Тяхното местонамиране се свързва с разкритите през това време сгради в пределите на Ескус I. Позовавайки се на тези от тях, които са датирани точно или с приблизителна точност, на основание на хронологическия принцип, те се разделят по следния начин: монети от I в. – 15 екземпляра; II в.- 34; III в.- 141 (от тях 30 екз. са колониален бронз); I - III в.- 55 (неиндефицирани); IV в. - 200; IV в. - 182 неиндефицирани; VI в. - 17; X - XI в. - 9; XII - XIII в. - 21. В настоящето проучване спираме вниманието си само на монетите от периода I - VI в. (Табл. I - III), като средновековните ще бъдат публикувани отделно.

Най-ранните са от управлението на Октавиан Август (27 г. пр. Хр. – 14 г. сл. Хр.) и наследниците му от Юлиево-Клавдиевата династия (Табл. I). Единият от екземплярите на Август е от времето на управлението му и се отнася между 12 - 5 г. пр. Хр., а вторият е отсечен в негова чест през Тибериево време (14 - 37 г.) От I в. са известни още монети на Клавдий (41 - 54), Нерон (54 - 68), Галба (68 - 69), Веспасиан (69 - 79) и Домициан (81 - 96). Като изключим император Траян (98 - 117) – 9 екз., останалите императори от II в. са представени скромно (Табл. I). Такова се очертава положението и с монетите от III в. до началото на IV в., където изключение правят тези от времето на Галиен (258 - 268) – 13 броя, Аврелиан (270 - 275) – 15, и Проб (276 - 282) – 14. Всред откритите монети като количество доминират късноантичните. Сигурно датираните, а и тези от които бе възможно извличането на насочваща информация, принадлежат към IV в., евентуално началото на V в. Монетите от по-ранния IV в. са 148 с най-добро представяне на Константин I (306 - 337) – 42 броя и Констанций II (337 - 361) – 52 броя . Тези от втората половина на IV в. са 127 екземпляра. Те обхващат времето от Констанций Гал до Теодосий II (Табл. II), като по-добре са застъпени императорите от ¾ на IV в. - 81. Въпреки, че при така направения преглед на монетите от IV в. голямата част принадлежат към втората половина на това столетие (доста от тях с невъзможност за точно датиране), в опита си да ги използваме като средство с по-точна дата, се въздържаме от категорични изводи. Макар и не малобройна група, данните които ни предоставят, не са достатъчни за разкриване на интересуващите ни промени в архитектурата и градоустройството на Ескус I през синхронния им период. Тяхната положителна роля ще намери своето място в контекста на резултатите от другите видове проучвания. Затруднява и обстоятелството, че не всички изследвани обекти са доразкрити окончателно, а при тези, чиито план е изяснен, се налага проследяване на стратиграфията до девствен терен. Това, разбира се, не навсякъде е възможно по обективни причини. Малко по-ясна ни се струва картината през ранновизантийския период. Това преди всичко се отнася за VI в. (Табл. III). Макар и малко като количество (17 екз.) откритите монети, подкрепени от данните на археологическите находки и тези на характерната за времето строителна дейност, отбелязват вече наличието на значителни промени в онаследената архитектурно-градоустройствена схема на Ескус I. Имаме предвид констатирани преустройства в големи сгради като тази на форума “за използване през зимата” (…ad usum hiemis) (сграда № V, квадрант LXXVII - XCII), сградата с мозайката “Ахейци” (квадрант CXX - CXXI), чието разрастване в североизточна посока закрива северната част на кардо-то, минаващо от източната й страна, появяването на нови сгради в югоизточния ъгъл на форума (квадрант XCI - XCII).

Тоталното разрушение на архитектурата на ранновизантийския град Ескус I и незачитането на градоустройствената му дейност е констатирано неопровержимо по археологически път през Средновековието, при изграждането на неговата жилищна и култова архитектура, още през периода на Първото българско царство (Генова 1971, 14 - 16; Константинова 1982, 50 - 55; Бояджиев, Аспарухов 1991, 21 - 39). Най-ранните нумизматични данни са от около средата и втората половина на X в., а най-късните – от около средата на XIII в. Монети, свързани с българското средновековно монетосечене, не са открити.

Нумизматичният материал, открит в Ескус между 1970 –1987, несъмнено не отговаря, а и не би могъл да отговаря на онова количество, което е циркулирало през различните исторически етапи от съществуването на селището. Затова естествено, има причини и ние бихме могли да посочим някои от тях: все още недостатъчното проучване на града по археологически път; излизане от обръщение на по-ранните монети; различна степен на развитие на монетното обръщение през отделните периоди; зависимостта от характера на стопанските отношения и конкретната политическа ситуация; градоустройствени промени; тяхното унищожение или разпиляването им по-късно от намервачите. Някои от изброените причини отразяват и присъствието на един друг съществен при интерпретацията им момент, а именно – нарушената стратиграфия. Публикуваните тук монети ще бъдат използвани като елемент от групата други белези най-вече за установяването на хронологията на селището, като белег за развитие на стоково-паричните отношения, и в тази връзка с установяване присъствието на тогава действащи монетни центрове на местния пазар, а в по-конкретен смисъл – за времеизползване на конкретната сграда и пр.

Представянето на нумизматичния материал за периода от 1970 - 1987 г. е съобразено с въведения ред и номерация на разкритите обекти от главния изследовател на римския и ранновизантийския град Улпия Ескус проф. Теофил Иванов (Иванов, Иванов 1998, 59 сл.)

Храмове на Капитолийската троица

Заемат северната къса страна на форума и представляват самостоятелни сгради (датировка къснотраяново-раннохадрианово време) (Иванов, Иванов 1998, 97, 136).

Монети от храма на Юпитер Оптимус Максимус (I), на Юнона (II) и от помещение № 1 от сграда № V

Първите археологически разкопки тук са проведени от В. Добруски през 1904 - 1905 г. Поради това, че тогава руините не са били идентифицирани, в научната литература първоначално култовата сграда е известна като "храм на Добруски". През 1973 г., с възобновяването на археологическите разкопки там, се доизяснява неговият план. Обект на проучване стават и двата му двора (от запад и от изток). През 1975 - 1976 г. и 1986 г. разкопките продължават в източна посока, в резултата на което са открити и храмът на Юнона (II) и помещение № 1 от сграда V. Последното бе разкрито в етап на по-късно преустройство (изграждане на две почти успоредни редици от фундаменти и наличие на еднотонална мазилка в цвят охра върху стените), променило изцяло първоначалната му функция. Под късната мазилка се откриха части от стенописи върху северната стена и югоизточния ъгъл на помещението (Иванов, Иванов 1998, 169, обр. 140, 141, 142). В още по-източна посока, до границата с кардото, което тангира форума от изток, разкопките не са приключили.

От времето на първите археологически проучвания няма публикувани резултати, находки и монети. Върху проучения терен през 1973, 1975 - 1976 и 1986 г. са открити 55 монети, които хронологически се вместват I - XIII в. сл. Хр. Местонамирането им указва нарушена стратиграфия през късната античност, след това през Средновековието, през Османския период и началото на XX в. По време монетите се разпределят така: I, 1. Монети от I в.- Клавдий I (41 - 54) - 1 екз.; I, 2. Първа половина на III в.- Гордиан III (238 - 244) (гр.Никея) – 1 екз.+ 2 неиндефицирани; I, 3. Втората половина на III в. – Клавдий II (268 - 270) – 1 екз., Проб (276 - 282) – 3, Тацит (275 - 276) – 1, Проб (276 - 282) – 2 и 5 неиндефицирани; I, 4. Монети от IV в. (от Константин I до Грациан и Валентиниан II) – 33 екз.(Табл. IV); II. Монети от VI в. – Юстиниан I (от 544 г.) – 1 екз.; III, 1. Монети от XI в. – Роман III Аргир (1028 - 1034) – 1 и 2 неиндефицирани; III, 2. Корубести монети от XIII в., неиндефицирани.

Монети от храма на Минерва (III), от западния портик на форума и сграда № IV

И трите обекта са изградени едноврменно с останалите два портика на форума (източен и южен) и прилежащите им сгради, както и с храмовете на Юпитер и Юнона. Сграда № IV е заключена между западния портик и кардо максимус. Същият западен портик и тази сграда са проучени само в северната част. Те, заедно с храма на Минерва, са разкопани през 1986 - 1987 г. (квадранти LXII - LXIII). Откритите монети са 48, като само един екземпляр от времето на Траян е свързан с храма на Минерва. Представени в хронологически ред те се разпределят така:

I, 1. I - III в. - Траян – 1 екз.+ 6 неиентифицирани. Един от тях е контрамаркиран. I, 2. Монети от IV в. - от Лициний баща (308 - 324) до Аркадий (383 - 387) – 28 (Табл. V).

II. Монети от VI в. - Юстиниан I – 3 екз.

III, 1. - Монети от X - XI в. - Йоан Цимисхий (969 - 976) и Никифор III Вотаниат (1078 - 1081) – 3 екз.

III, 2 – Монети от XIII в. - 7 броя корубести, неидентифицирани.

Както е видно от представения списък, монетите разкриват един по-късен етап от функционирането на тук застъпените обекти. Присъствието на монети на император Аркадий в близко съседство с храма на Минерва би могло да постави под съмнение предполагаемата му датировка – времето на Валент (364 - 369, 369 - 378). По-точно готското нашествие през 378 г. да е прекъснало функционирването на храма (Иванов, Иванов 1998, 141).

Източен портик на форума и сграда № V, предназначена за "...ползване през зимата"

Останките им са разкрити през няколко археологически кампании (1971, 1973, 1974, 1975, 1985 г.) Те попадат в квадранти XCII/LXXVIII и LXIV. Постройките са изградени едновременно с останалите сгради (обществени и култови) на форума – т. е. през къснотраяново-раннохадрианово време. Както западният и южният портик, така и източният е изграден в коринтски стил (Иванов, Иванов 1998, 160 сл.) Сграда № V, разположена по протежение на източната страна на източния портик, като обхваща и югоизточния му ъгъл, на север достига до гражданската базилика (№ VII), на изток граничи с кардо, а на юг с храма на Фортуна (Ivanov 1987, 7 - 60). В резултат на открит "in situ" фронтон с частично запазен латински надпис се изясни предназначението й като "сграда за ползване през зимата ("ad usum hiemis")". Тя се състои от седем помещения с различни размери, като помещение № 1 вече бе разгледано по-горе. По време на проучванията се достигна почти на нивото на форумната настилка на ареата. И тук бе констатирано фрапиращо нарушение на стратиграфията, започнато още от късноантичния период, като напр. останки от раннохристиянска църква (под, олтарна маса, капител), продължило и през ранновизантийската епоха (архитектурни преустройства в помещение № 7) (Иванов,Иванов 1998, 160,183) и тотално разрушаване и несъобразяване с античното наследство през Средновековието (изграждане на жилищна архитектура, единични погребения от некропол от X в. в южната част на сградата и северно от средновековната църква, разположена върху храма на Фортуна (№ VIII).

Открити са общо 95 монети, чиито хронологични граници са I - XIII в. и се разпределят по следния начин:

I, 1. Монети от I в. - Веспасиан (69 - 79) – 1 екз.

I, 2.Монети от II в. - Траян (98 - 117) - 3 екз., неиндефицирани 4, като единият контрамаркиран.

I, 3.- Монети от III в. - Елагабал (218 - 222) – 1 (сечена в Никополис ад Иструм), Галиен (253 - 268) – 1, Аврелиан (270 - 275) – 4, Проб (276 - 282) – 2.

I, 4. - Монети от IV в. - от управлението на Константин I (306 - 337) до Аркадий (383 - 395) – 63 екз. (Табл.VI).

I, 5. От IV в. неидентифицирани – 12.

II. Монети от VI в. - Юстиниан I (527 - 565) – 1.

III, 1. Монети от XI в.- Анонимен фолис, клас B – 1 екз. и Роман III Аргир (1028 - 1034) – 1.

III, 2. Монети от началото на XIII в. - корубеста, неидентифицирана – 1.

Както е видно от представения списък, ранните императори са съвсем слабо застъпени. По отношение на номинала може да се отбележи, че Веспасиан е представен с дюпондий, Траян със сестерций, дюпондий и квадранс, Елагабал с дюпондий, Аврелиан и Проб (монети от гр. Рим, Сисция и Антиохия) с антониниани, Юстиниан I – фолис (неизвестна монетарница). Впечатлява присъствието на късноантични императори, макар в количествено отношение да са само маркирани. Полезни като исторически извор според нас се оказват монетните емисии на Констанций II (351 - 354 и 355 - 360), на Валент 364 - 367 и 367 - 375) и на Валентиниан II (378 - 383), открити в югоизточната част на помещение № 7 върху мозаичния под, под и над горял пласт. Тази ситуация навежда на мисълта освен за едновременно функциониране на монетите на споменатите императори и за събитие предизвикало опожаряването на сградата (поне в южната и част?). Това катастрофално събитие е готската инвазия от 376 - 378 г.

Гражданска базилика (VII)

Гражданската базилика заема най-северната част на форума. Тя обхваща пространство равно на ширината на площада и е ориентирана запад-изток. От север е ограничена от декуманус, а от юг от трите храма (Ivanov 1980, 215 sqq.) Сградата бе проучена основно между 1978 - 1982 г. В количеството монети, открити върху заеманата от нея площ, включваме и онези, намерени върху прилежащите части на кардо максимус, декумануса от север и кардото от изток, поради несъмнено общото ползване на терена през различните исторически периоди. Според геодезическата мрежа на Ескус от 1970 - 1971 г. в нея са включени югоизточният ъгъл на квадрант XLVIII, най-южните части на XLIX и L, североизточният ъгъл на LXII и значителни части от LXIII и LXIV. От гореописаната площ произхождат 261 монети, които за периода I - III в. са отразени в Таблица VII, а за IV в. в Таблица VIII. Към Табл. VII са включени и 6 екземпляра колониален бронз, от които три са отсечени в Никополис ад Иструм (Елагабал, Макрин и неизвестен император), една от Пауталия (неизвестен император) и две от неидентифицирана монетарница (Филип баща). От VI в. произхожзат три екземпляра на Юстин II (565 - 578) и София, а от Средновековието – 9 за времето между Василий II и Константин VIII (989 - 1025) – 1, латинска имитация (малък модул) (1208 - 1261) и 6 монети корубести и неидентифицирани (монетите бяха изследвани от К. Дочев – АИМ-В.Търново). През Средновековието естествено сградата е била цялостно унищожена. При разкопките са открити фрагменти от жилищни подове, следи от огнища, преизползвани по-късно антични архитектурни детайли, буклучни ями (и материалите в тях, особено при декумануса на север) и т. н. Впечатляващо е присъствието на късноантичните монети, както стратиграфски, така и в план. Значителна част от тях са горели, поради което са обезличени и полуразпаднати. Но в различни части на сградата съжителстват монети на Лициний баща с тези на Констанций II и Констант и особено на императорите от по-късния IV в. като Валентиниан I, Валент, Грациан, Валентиниан II и Аркадий – картина, която се

наблюдава и при сграда № V. С последните владетели бихме искали да свържем крайния активно протекъл период на функционирането на гражданската базилика. Базиликата е била засегната от готските нашествия през 250 - 251 г. Намерени са на едно място 17 денара, доста пострадали и слепени от високата температура на горене. След почистването, макар и трудно, те бяха определени хронологически така: Елагабал (218 - 222), Александър Север (222 - 235), Юлия Меса, Юлия Мамея и Гордиан III (238 - 244) (РИМ-Плевен Инв. № 1832). Сходна е друга находка, открита в антична сграда при улицата с магазините, за която ще говорим по-долу. Става дума за два денара на Юлия Меса и Юлия Мамея и антониниан на Гордиан III (открити също в слепено състояние). Сходството в състава и състоянието на двете находки, съпътствано и от другите археологически данни, дава основание това събитие да се свърже с готското нашествие от средата на III в. В ареала на базиликата са открити и монети от: Фаустина Стара, Септимий Север, Юлия Меса, Карин и Александър Север. Тяхното местонамиране е под нивото на сградата и наблизо от нея – в префурниума в югоизточния й ъгъл и в канала към него, разгърнат в западна посока. Местонамирането и износеността им дава известно предположение да са свързани с по-ранен етап от функционирането на гражданската базилика (№ VII) или сграда № V. Малкото екземпляри от времето на Клавдий I (с номинал-дюпондий), Траян (с номинал квадранс) и Хадриан (с номинали сестерции и дюпондий) ни връщат не само към времето на изграждане и най-ранно функциониране на сградата, но и към това преди появата й. Тук имаме предвид откриването на фрагмент от южното платно на декуманус в югозападния ъгъл на южния кораб, намиращ се под подовото ниво на гражданската базилика.

Храм на Фортуна (VIII)

Първите археологически разкопки на храма са проведени от В. Добруски през 1904 - 1905 г. Проучен е дворът, но находките не са обнародвани. След това, през 1948 – 1950, комплексът е изследван от Т. Иванов и допроучен през 1970 - 1971 г. (Ivanov 1987, 7 - 60). По време на последните кампании там бе открит нумизматичен материал, отразен хронологично в таблици I-III и IX - XII. Той се отнася към пространството на храма и от източното кардо, разкопани едновременно. В самостоятелни таблици представяме монетите, открити в канала пред западния портик на храмовия комплекс на богинята Фортуна.

От храма и кардото произхождат 156 екземпляра, разпределени хронологически така:

I. 1. Монети от I в. - Август-Домициан - 7 екз. (вж .Табл. IX - X).

I. 2. От Траян да Септимий Север – 7 екз.

I. 3. Монети от III в. Между времето на Елагабал и Максимиан Херкулий – 28 екз. с колониалния бронз.

I. 4. От I до III в- - неидентифицирани – 18 екз.

I. 5. От IV в. – Лициний-Константин I до Теодосий I – 13 екз.

I. 6. От IV в. - неидентифицирани – 48 екз.

I. 7. VI в. - Юстин I – 1 екз., фолис; Юстиниан I – 2 екз., фолиси и 1 – половин фолис; неидентифицирани 4 екз. половин фолиси.

II. 1. Монети от X в. – Василий II и Константин VIII (978 - 1025) – 2 екз.

II. 3. Монети от XII – началото на XIII в. - корубести, неидентифицирани – 6 екз.

От така представените монети спираме вниманието си на най-ранните, а именно тези от управлението на Август. Единият екземпляр е отсечен по времето на Публий Лирий Агрипа (CNR III 227) и е с колеблива дата, поради различните изказани становища: 12 г. пр. Хр. (Babelon), 8 - 7 г. пр. Хр. (Willers, BCH) или 5 г. пр. Хр. (Crueber). Вторият екземпляр е постумен и датира от времето на Тиберий (14 - 37). Местонамирането на тези монети, както и на повечето от останалите, е в пластове, натрупани след прекратяване активната дейност на храма, т. е. резултат на по-късно нарушена стратиграфия, поради което информацията им за самия обект се ограничава, но все пак те носят данни за ранния период на Ескус. Най-късните монети, според Табл. X, се отнасят към един общ период от управлението на Валентиниан II и Теодосий I, т. е. края на IV в.

Както отбелязахме вече, на монетите от канала, събиращ водите от западния портик на храма на Фортуна, отделяме специално внимание. За разлика от източния портик, чиито покривни плочи са отнети, тук те все още стояха непокътнати на значително разстояние, превръщайки го в затворен комплекс. В тяхната информация бихме искали да видим вероятната крайна дата от функционирането на храма или поне датата, наскоро след което това е станало. Откритите монети в канала са 40 и се разпределят хронологически така:

I. 1. Монети от I в. - Галба (68 - 69, ас) – 1 екз.

I. 2. II в. - Траян (98 - 117, дюпондий) – 1; Хадриан (след 119, дюпондий) - 1; Антонин Пий (138, дюпондий) – 1.

I. 3. III в. - Елагабал (218) – 1; Гордиан III – (238 - 244, антониниан) – 1; Галиен (260 - 268, антониниан) – 1; Аврелиан (270 - 275, антониниан) – 2; Проб (276 - 282, антониниан) – 1; Нумериан (283 - 284, антониниан) – 1; Максимин Херкулий (286 – 306,форис) – 1, Констанций Хлор (295 - 299, антониниан) – 1.

I. 4. I - III в. - неопределени – 1 (Табл. XI).

I. 5. IV в. - Лициний – Валентиниан II – 25 екз. (Табл. XI).

Обществена сграда (IX) и кардо западно от храма на Фортуна

Проучванията в този участък започнаха през 1972 г. От сградата бе изяснена само най-източната част, докато кардото бе проучено напълно в сектора между декуманус максимус и най-северния край на храма. Тук се включва и проучването на канала, покрит от големи каменни плочи, за разлика от останалата част на кардото. Двата обекта попадат в най-западната част на квадрант CVI и в най-източната на CV. В резултат на късно преустройство кардото е било затворено в най-южната си част, там където се свързва с декуманус максимус. Именно там, при дълб.+ 1 м спрямо кота + - 0,00 м (избрана условно при плочника на храма) се откри под от средновековно жилище и две средновековни монети (1 екз. византийска клас В, а в пласт над нея ,1 корубеста, неидентифицирана).

В пластовете над нивото на уличната настилка на кардото са открити 13 монети от периода I - III в. Три от тях не са идентифицирани, докато останалите са от: Германик (37 г.,ас) – 1, Веспасиан? (денар) -1, Хадриан (сестерций) -1, Фаустина Стара (съпруга на Антонин Пий – денар)-1, Юлия Мамея (денар) -1, по един екземпляр от Аврелиан, Проб, и Галиен (антониниани) и фолиси от времето на Диоклециан, Гал, Валерия. Монетите от IV в. са 40, като 19 не се идентифицирани, поради много лошото физическо състояние. Останалите екземпляри се разпределят по императори по следния начин: Константин син – 3, Крисп – 1, Констант - 2, Констанций II – 6. Те са представени в номинал АЕ2 и АЕ3. От същия номинал са и монетите на императори от втората половина на IV в.: Юлиан Апостат – 1, Йовиан – 1, Валентиниан I – 1, Валент – 2, Валентиниан II – 1, Теодосий I – 1, Аркадий – 3. При проучване на канала на кардото се попадна на 13 монети. От периода I - III в. са 8, от които 3 не са идентифицирани, а останалите принадлежат на: Траян (сестерций) -1, Елий (дипондий) -1, Север Александър (денар) -1, Макрин и Диадумениан (Никопол на Росица, дюпондий) -1, Максимиан (фолис) -1. От IV в. са само 5 екземпляра, от които 4 принадлежат към фамилията на Константин Велики и 1 неидентифициран.

Стъкларска работилница

Тя е разположена в югоизточния сектор на Ескус I (квадрант CXXXV) и заема площ от 472 кв. м. Проучена е през 1984 г. (Ковачева 1996, 33 - 42). Открити са три частично запазени пещи и тухлено съоръжение, обмазано отвътре с хидрофобен хоросан, интерпретирано засега като съоръжение за вода. Относно датировката ѝ има две становища. Според това на Г. Кабакчиева дейността на работилницата се отнася към последните десетилетия на III – първата половина на IV в. (Kabakcieva 1987, 175 - 176).Според мен това е времето на Хадриан до първата половина на II в. (Ковачева 1996, 39). Тази датировка се прави на базата анализ на откритите върху площта на работилницата монети, на стъкломасата от пукнатините при пода на пещ № 1 и характеристиката на останалия веществен материал. Открити са 68 монети, от които за изследването са използвани 55. Те се разпределят така (Ковачева 1996. 39 сл., бел. 8 - 16):

I. 1. Монети от II в. - 6 (Траян - 1, Елий - 1, Антонин Пий – 2, Фаустина Стара – 2.

I, 2. III в. - 26 (от императорите Гордиан III, Галиен, Клавдий II, Аврелиан, Тацит, Проб, Диоклециан, Констанций I, Максимиан и Галерий Максимиан).

I, 3. Монети – колониален бронз – 5 екз.: Виминациум (Траян Деций) -1, Никополис ад Иструм (Макрин - 1, Гордиан III -1), Адрианопол (Елагабал - 1 и Гордиан III – 1).

I, 4. Монети от IV в. От Лициний баща до Теодосий II – 18 екз.(Табл. XV).

Улица с магазини

Под тази формулировка трябва да се разбира най-източната част на един декуманус, приет в научната литература като улица Менандър (Иванов, Иванов 1998, 47, 61). Отсечката се намира в югоизточния сектор на Ескус I и попада в квадранти CXXXV/CXXXVI. Първоначалното ѝ проучване започва през 1948 - 1949 г., когато са разкрити четири “магазина?” на северната страна на декумануса. Монети от тази кампания не са известни. През 1971 г. се провеждат сондажни проучвания, а през 1983 г. и редовни археологически разкопки върху терена западно от разкритите магазини. Целта бе да се потърси останалата част от “веригата” магазини, чийто край се явява кръстовището на улиците “Менандър” и “Ахейци”. За кота +-0,00 м на въпросния обект е приет прагът на т. нар. квартална баня, разположена срещу магазините, от южната страна на декумануса (квадрант CI). По време на разкопките на място се откриват два фрагмента от подови мозайки. Те са направени от бели мраморни тесери, положени върху хоросанова подложка с розово-червен цвят (дълб. - 1,23 м). В най-източната част на проучвания обект се разкри канал, който идва от сградите северно от магазините. Той е по-късен от мозаечния под, когото прекосява в посока северозапад-югоизток и се отправя към канал на декумануса на улица Менандър. Над нивото на мозайката се установи горял пласт, свързан със загиването на помещението, чиито под е покривала. Също тук са намерени фрагменти от под с глинеста замаска, преизползвани антични блокове с вдлъбнатини, използвани през Средновековието по известен начин в конструкцията на жилищата. Разчистени бяха също два фрагмента от зидове, които нямаха връзка помежду си. Единият с посока запад-изток е от ломен камък с калова спойка (деб. 0,40 м), а вторият - с посока север-юг от ломен камък при спойка бял хоросан. Посочените данни разкриват явно нарушената стратиграфия. Открити са 44 монети. Ранната група (I - II в.) е малобройна. Като най-ранна между тях е тази на Клавдий I (между 41

- 50). От II в. произхождат три екземпляра – Траян, Фаустина Стара (след 141 г.) и Септимий Север. Интерес по отношение датировката на помещението с мозайките, респективно на сградата към която то принадлежи, е групата от три слепени при пожар монети, откирити при дълбочина – 1,23 м, т. е. върху пода под горелия пласт. Те са от Юлия Меса и Юлия Мамея (денари) и Гордиан III (антониниан). Случаят, както отбелязахме при разглеждането на монетния материал от Гражданската базилика, е сходен, т. е. причината за опожаряването на сградата с мозайката може да се свърже с готското нашествие през 250 г. Монетите от IV в. са 27, като от тях 15 не са идентифицирани, а останалите са свързани с Константин I и фамилия, Валент и Валентиниан II. Със средновековния период от протеклия тук живот се свързват две медни корубести монети.

Таблица I

Римски императорски монети (кр. на I в. пр. Хр. - кр. на III /нач. на IV в. сл. Хр.) от Ескус I

№ Императори и съпруги	Дата	Брой	№ Императори и съпруги	Дата	Брой
1 Август	12 г. пр. Хр.	1	20. Елагабал	218 - 222	1
2. Тиберий	14 - 37	1	21. Гордиан III	238 - 244	6
3. Клавдий	41 - 54	6	22. Филип баща	244 - 249	1
4. Нерон	54 - 68	1	23. Деций Траян	249 - 251	1
5. Галба	68 - 69	1	24. Галиен	258 - 268	13
6. Веспасиан	69 - 79	3	25. Салонина		2
7. Домициан	81 - 96	1	26. Клавдий II	268 - 270	7
8. Траян	98 - 117	9	27. Аврелиан	270 - 275	15
9. Хадриан	117 - 138	4	28. Тацит	275 - 276	1
10. Елий	136 - 138	1	29. Проб	276 - 282	14
11. Антонин Пий	138 - 161	3	30. Нумериан	283 - 284	1
12. Фаустина Стара		2	31. Карин	283 - 285	2
13. Луций Вер	161 - 169	1	32. Диоклециан	284 - 305	4
14. Комод	180 - 192	1	33. Максимиан Херкулий	286 - 311	5
15. Септимий Север	193 - 211	2	34. Констанций I Хлор	295 - 299	1
16. Север Александър	222 - 235	2	35. Галерий Максимиан	305 - 311	1
17. Юлия Меса		2	36. Галерия Валерия		1
18. Юлия Мамея			37. Максимин Дая	309 - 313	1
19. Макрин	217 - 218	1			

Таблица II.

Императорски монети от началото на IV в. - средата на V в.

№ Император	Дата	Монетарница Tr	R	Aq	Sis	Sir	Thes	H	C	N	K	An	Al	Неопр.	Всичко
1. Лициний	308 - 325	-	-	-	2	-	1	-	-	1	2	-	-	4	10
2. Константин I	306 - 337	1	-	1	6	-	10	1	7	2	3	-	-	7	38
3. Елена (майка на К.)	+328	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3
4. Фауста (жена на К.)	+326	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
5. Константин II	317 - 340	-	-	-	1	-	4	3	1	-	2	-	-	1	12
6. Констанс	333 - 350	-	1	-	2	1	7	-	5	-	-	1	1	1	19
7. Констан-															

ций II	337 - 361	-	2	-	8	-	13	2	5	-	-	-	-	5	35
8. Констан- ций Гал	351 - 354	-	-	-	-	-	1	-	3	-	1	-	-	-	5
9. Юлиан Апостат	361 - 363	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	1	-	3
10. Йовиан	363 - 364	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	2
11. Прокопий	365 - 366	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
12. Валентин- иан I	364 - 373	-	-	2	12	1	4	-	2	-	-	-	-	7	28
13. Валент	364 - 378	-	1	2	8	-	10	-	3	-	1	-	1	5	31
14. Грациан	367 - 383	-	-	-	2	-	4	1	1	-	1	-	-	2	11
15. Валенти- ниан II	378 - 392	-	-	-	4	-	-	-	3	-	-	-	2	5	14
16. Теодо- сий I	383 - 392	-	2	-	5	-	3	-	1	1	2	-	-	1	15
17. Аркадий	383 - 408	-	2	1	-	-	2	1	-	3	1	-	-	3	12
18. Теодо- сий II	408 - 450	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
	Всичко:	1	8	6	52	2	62	10	31	8	14	1	5	43	242

Таблица III

Византийски монети от VI в.

№	Император	Дата	Монетарница Constantinopolis	Неопределени	Всичко
1.	Юстин I	518 - 527		2	2
2.	Юстиниан I	527 - 565	6	2	8
3.	Юстин II и София	565 - 578	3	-	3
4.	Неидентифи-цирани	VI в.	-	4	4

Таблица IV

Късноантични монети. Източен двор на храма на Юпитер Оптимус Максимус, храм на Юнона и помещение № 1 от сграда № V (обозначени като I - II)

№ Император	Дата	Номинал	R	Sis	Thes	C	K	Неопр.	Вс.	Лит.	Сграда
1. Константин I	324 - 330	AE 2/3	-	-	-	-	1	-	1	LRBC, I, № 1158	I - II
	335 - 337	AE 3		1	1				2	№ 754,845	II
2. Елена (майка на Константин I)	324 - 328			1					1	RIC,I № 741	II
3. Констанций II	341 - 346	AE 3	-	1	-	-	-	-	1	LRBC I, № 790	I - II
	351 - 354	AE 2,3		1	2	-	-	2	5	LRBC II, 1214, 1218, 1671	II
	355 - 360	AE 2	1	1	1	-	-	-	3	p.60,71,78	II
4. Констанций Гал	355 - 361	AE 2	-	1	-	-	-	-	1	№ 1215	
5. Валентиниан I	364 - 367	AE 3	-	2	1	-	-	1	4	№ 1273, 1296,1706	II
	367 - 375	AE 3	-	2	1	-	-	1	4	№ 1315,	
1384 II											
6. Валент	364 - 367	AE 3	-	-	-	-	-	1	1		II
7. Грациан	367 - 375	AE 3	-	-	1	-	-	-	1	LRBC p.79	II
8. Неидентифицирани IV в.			-	-	-	-	-	14	14		

Таблица V

Късноантични монети. Храм на Минерва (III), западен портик на форума и сграда № IV

№	Император	Дата	Номинал	Монетарница Aq	Sis	Thes	C	Ni	K	Al	Неопр.	Всичко	Сграда
1.	Лициний баща	308 - 324	AE 2	-	-	-	-	-	-	-	1	1	№ IV
2.	Констан-тин I	324 - 330	AE 2	-	-	-	-	-	1	-	-	1	III - IV
3.	Констанций II	351 - 354	AE 2	-	-	1	-	-	-	-	-	1	IV
4.	Фамилия на Константин I			-	-	1	-	-	-	-	1	2	IV
5.	Констанций Гал	351 - 3 54	AE 3	-	-	-	1	-	-	-	-	1	IV
6.	Прокопий	365 - 355	AE 3	-	-	-	1	-	-	-	-	1	
7.	Валентин-иан II	378 - 383	AE 2	-	-	-	1	-	-	-	-	1	III
		383 - 392	AE 4	-	-	-	-	-	-	1	-	1	IV
8.	Теодосий I	383 - 392	AE 3	-	-	1	-	-	-	-	-	1	IV
		383	AE 4	-	-	-	-	1	-	-	-	1	IV
		378 - 383	AE 2	-	1	-	-	-	-	-	-	1	IV
9.	Аркадий	383 - 397	AE 4	1	-	-	-	-	-	-	-	1	IV
10.	Неидент.	IV в.		-	-	-	-	-	-	-	-	15	IV

Литература: № 1(RIC…), № 2 (LRBC,I, № 1158), № 3 (LRBC, II, c.78), № 4 (Пак там, с.77), № 5 (Пак там № 2040), № 6 (Пак там № 2080), № 7 (Пак там № 2127,2889), № 8 (Пак там № №1851,2883,1528), № 9 (Пак там № 1093).

Таблица VI

Късноантични монети. Източен портик на форума и сграда "за ползване през зимата" (VI)

№	Император	Дата	Номинал	Монетарница R	Aq	Sis	Sir	Thes	H	C	Ni	K	An	Al	Неопр.	Вс.
1.	Констан-тин I	преди 324	AE 2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
		324 - 330	AE 3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
		326 - 330		-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2
2.	Урбс Рома	330 - 333		-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
3.	Констан-тин II	337 - 341	AE 4	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
4.	Констан-ций II	324 - 330	AE 3	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
		341 - 346	AE 3	-	-	1	-	2	-	-	-	-	1	-	2	6
		346 - 350	AE 3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
		351 - 354	AE 3	-	-	-	1	-	-	2	-	1	-	-	1	5
		355 - 360/1	AE 4	1	-	2	-	3	-	-	-	-	-	-	1	7
5.	Констан-тинополис	330 - 341		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
6.	Констант	341 - 346	AE 3	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
7.	Фамилия на Констан-тин I	330 - 335	AE 3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3
		?	AE 3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	5
8.	Констан-ций Гал	351 - 354	AE 3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
9.	Юлиан Цезар	355 - 361	AE 3	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
10.	Йовиан	363 - 364	AE 3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
11.	Вален-тиниан I	364 -3 65	AE 3	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
		364 - 367	AE 3	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
		367 - 373	AE 3	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
12.	Валент	364 - 367	AE 3	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	1	3
		367 - 375	AE 3	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2
13.	Грациан	378 - 383	AE 3	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
14.	Валенти-ниан II	?	AE 3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
		383 - 392	AE 4	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1

15. Теодо-	378 - 383	AE 4	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
сий I	383 - 392	AE 4	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1	-	3
	388 - 392	AE 4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
16. Аркадий	383	AE 4	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
	383 - 387	AE 3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
	383 - 392	AE 4	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2
	393 - 395	AE 4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
17. Неидентиф.	IV в. -		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12

Таблица VII

Римски монети (I-III в.). Гражданска базилика (VII)

№ Император	Дата	Монетарница				Неидент.	Всичко	Литература
		Md	R	Sis	An			
1. Клавдий	41 - 54	-	-	-	-	3	3	
2. Веспасиан	69 - 79	-	-	-	-	1	1	
3. Траян	98 - 117	-	1	-	-	-	1	RIC,II 691
4. Хадриан	125 - 128	-	1	-	-	1	2	II 631 b
5. Антонин Пий	148 - 149	-	1	-	-	1	2	RIC,III 175
6. Фаустина Стара	след 145	-	1	-	-	-	1	III 1200
7. Септимий Север	193 - 211	-	1	-	-	-	1	
8. Елагабал	218 - 222	-	1	-	-	-	1	
9. Север Александър	222 - 235	-	11	-	-	2	13	
10. Юлия Меса		-	-	-	-	1	1	
11. Гордиан III	238 - 244	-	3	-	-	-	3	
12. Деций Траян	249 - 251	-	1	-	-	-	1	
13. Галиен	256 - 259	1	-	-	-	-	1	RIC, V 1,511b
14. Клавдий II	268 - 270	1	-	-	-	1	2	V 1, 137
15. Аврелиан	270 - 275	-	-	1	-	1	2	V 1, 213
16. Проб	276 - 282	-	-	-	-	1	1	
17. Максимиан	285 - 295	-	-	-	1	-	1	RIC,V 2,622
18. Неопределени		-	-	-	-	-	5	

Таблица VIII

Късноантични монети. Гражданска базилика (VII)

№ Император	Дата	Номинал	Монетарница												Неопр.	Вс.
			Tr	R	Aq	Sis	Sir	Thes	H	C	Ni	K	An	Al		
1. Лициний			-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2
2. Констан- тин I	до края на 324	AE 3	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	324 - 330	AE 3	-	-	-	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	3
	330 - 335	AE 2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	335 - 337	AE 4, AE3	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2
	337 - 341		1	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	1	4
3. Елена	324 - 328	AE 2/3	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
4. Констан- тинополис	330 - 335		-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
5. Урбс Рома			-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
6. Констан- тин II	до края на 324	AE 3,AE 2	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	2
	324 - 330	AE 3,AE 2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	2
7. Констант	337 - 341	AE 3	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
	341 - 346	AE 4,AE 3	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	1	-	1	6
	346 - 350	AE 2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
8. Крисп	до 324	AE 3	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
9. Констан- ций II	324 - 330	AE 3	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
	351 - 353	AE 3,AE 2	-	-	-	1	1	3	-	1	-	-	-	-	1	7

		и AE 4														
	351 - 361		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
	351 - 360/1	AE 3 и AE 4	-	1	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	2	5
10. Констан-ций Гал	351 - 354	AE 3	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
11. Юлиан Цезар	355 - 361	AE 4	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Август	361 - 363	AE 3	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	1	-	3
12. Валенти-ниан I	364 - 365	AE 3	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
	364 - 367	AE 3	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	4
	367 - 375	AE 3	-	-	-	4	-	1	-	-	-	-	-	-	-	5
13. Валент	364 - 365	AE 3	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1	-	4
	367 - 375	AE 3	-	1	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	1	5
	364 - 365	AE 3	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
14. Грациан	367 - 375	AE 3	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2
	378 - 383	AE 2 и AE 3	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2
	383	AE 4	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
15. Валенти-ниан II	378 - 383	AE 2	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
	383	AE 2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
16. Теодосий I	378 - 383	AE 4	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
	383	AE 4	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
	383 - 392	AE 4	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	2
17. Аркадий	383	AE 4	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
	383 - 392	AE 4	-	-	-	-	2	1	-	-	-	1	-	-	-	4
18. Неидент.	IV в.		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	89	89

Таблица IX

Римски монети (I- III в.). Храм на Фортуна (VIII) и източното кардо

№ Император	Дата	Монетарница R	Sis	Thes	H	Ser	An	Nic	Mar	Незизв. м-ца	Вс.	Литература
1. Август	12 г. пр. Хр.	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	CNR,III,1227
2. Август - Тиберий	14 - 37	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	RIC VI,126
3. Клавдий	41 - 54	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	RIC
4. Нерон	54 - 68	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	RIC
5. Веспасиан	69 - 79	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	RIC
6. Домициан	81 - 96	1	-	-	-	-	-	-	1	-	2	RIC
7. Траян	98 - 117	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	RIC
8. Хадриан	сл. 119	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	RIC VI,c.413
9. Елий		1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
10. Антонин Пий	138	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
11. Луций Вер	161	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	III, № 1279
12. Комод	177 - 192	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
13. Септимий Север	193 - 211	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	Мушмов
14. Елагабал	218 - 222	-	-	-	-	-	-	1	1	-	2	Мушмов 643
15. Гордиан III	238 - 244	1	-	-	-	-	-	1	-	-	1	№ 1021
16. Галиен	255 - 256	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	RIC,V,1,262
	267	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	V,1, 46
17. Саломина		1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	V,1, 38
18. Клавдий II	268 - 270										2	V,1,259
19. Аврелиан	270 - 275	-	1	-	-	2	-	-	-	-	3	V,1227,287, 215
20. Проб	276 - 282	2	1	-	-	-	-	-	-	1	4	V,2, 176, 187,816
21. Диокле-циан		-	-	-	2	-	-	-	-	-	2	V,2, c.91

22. Максимиан	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
23. Неопр.	-	-	-	-	-	-	-	-	18	18

Таблица X

Късноантични монети. Храм на Фортуна (VIII) и източно кардо

№ Император	Дата	Номинал	Монетарница								Неизв.	Вс.	Литература
			Tr	Aq	Sis	Sir	Thes	C	K	An			
1. Лициний	308 - 324		-	-	-	-	1	-	2	-	1	4	RIC
2. Констан-	324 - 330		-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
тин I	330 - 335	AE 3	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	
	335 - 337		-	-	1	-	-	-	-	-	1	1	
	337 - 341	AE 4	1	-	2	-	-	-	-	-	1	4	LRBC,1
3. Констан- тин II	337 - 341		-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	№ 854
4. Констант	330 - 335	AE 3	-	-	-	-	1	-	-	-	1	1	№ 843
	335 - 337	AE 4	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	№ 1030
	341 - 346	AE 3	-	-	-	-	2	-	-	1	-	3	№ 860,1399
	346 - 350	AE 3	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	II, № 2017
5. Констан- ций II	до 324	AE 3	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	№ 810d
	324 - 330	AE 3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	LRBC,I,c.18
	330 - 335	AE 3	-	-	-	2	-	1	1	-	-	4	№ 837,1358,
	335 - 337	AE 3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	№ 756,842
	341 - 346	AE 3	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	№ 859
	346 - 350	AE 3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	LRBC,II, № 1148
	351 - 354	AE 2 и AE 3	-	-	-	1	3	1	1	-	1	7	№ 1603, 1651,1681, с. 96
	355 - 361	AE 3	-	-	1	-	-	1	-	-	-	2	№ 1236
6. Фамилия на	337 - 341	AE 4	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	LRBC,I,c.21
Константин I	351 - 354	AE 4	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	
7. Юлиан Цезар	355 - 361	AE 3	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	II, № 1685
8. Йовиан	363 - 364	AE 3	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	№ 1699
9. Валенти-	364 - 365	AE 3	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	№ 2069
ниан I	364 - 367	AE 3	-	-	-	-	4	-	-	-	-	4	№ 1702,1704 1705
	364 - 375	AE 3	-	-	-	-	-	-	1	-	2	3	с.100
	367 - 375	AE 3	-	1	1	-	-	-	-	-	-	2	№1011, с.67
10. Валент	364 - 375	AE 3	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
	367 - 375	AE 3	-	1	-	-	1	-	-	-	-	2	№1133,1793
11. Грациан	383	AE 2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	№ 2545
12. Валенти-	383	AE 4	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	№ 2158
ниан II	383 - 92	AE 3	-	-	-	-	1	-	-	-	1	2	с. 81
13. Теодосий I	383 - 392	AE3	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
14. Аркадий	393 - 395	AE2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
15. Неидент.	IV в.		-	-	-	-	-	-	-	-	-	38	

Таблица XI

Римски монети (I - III в.) Храм на Фортуна (VIII) - канала.

№ Император	Дата	Монетарница				Неидент.	Вс.	Литература
		R	Sis	K	Car			
1. Галба	68 - 69	1	-	-	-	-	1	
2. Траян	98 - 117	1	-	-	-	-	1	
3. Хадриан	117 - 138	1	-	-	-	-	1	
4. Антонин Пий	138	1	-	-	-	-	1	
5. Елагабал	218 - 222	1	-	-	-	-	1	
6. Гордиан III	238 - 244	-	-	-	-	1	1	

7. Галиен	- 268	1	-	-	-	-	1	RIC,V 1, 46
8. Клавдий II	268 - 270	1	-	-	-	-	1	V,1, 259
9. Аврелиан	270 - 275	2	1	-	-	-	3	V,1, 227,262
10. Проб	276 - 282	1	1	-	-	-	2	
11. Нумериан	283 - 284	-	-	-	1	-	1	RIC,V 2, 460
12. Максимиан	286 - 305	1	-	-	-	-	1	V 2, 506
13. Констанций I	293 - 306	1	1	-	-	-	2	V 2, 672
14. Неопределени		-	-	1	-	-	1	

Таблица XII

Късноантични монети. Храм на Фортуна (VIII) - канала.

№ Император	Дата	Номинал	Монетарница Aq	Sis	Thes	C	Ni	K	Неизвест. монет.	Вс.	Литература
1. Лициний			-	1	-	-	-	-	-	1	
2. Константин I		AE 2	1	1	-	-	1	-	3	6	
3. Елена, майка на Константин I	324 - 328		-	-	-	-	-	-	1	1	RIC
4. Констант	335 - 337	AE 3	-	-	1	2	-	-	-	3	LRBC,I,848,1031
5. Констанций II	330 - 335	AE 3	-	-	-	-	-	-	2	2	
	351 - 354	AE 3	-	-	-	-	-	-	1	1	
6. Юлиан	355 - 361	AE 3	-	-	1	-	-	-	1	2	LRBC,II, 1685
Цезар	364 - 365	AE 3	-	-	-	1	-	-	-	1	2520
7. Валентиниан I	367 - 375	AE 3	-	1	-	-	-	-	1	2	1350
8. Валент	364 - 365	AE 3	-	-	-	1	-	1	-	2	2077, 2515
	364 - 367	AE 3	-	-	1	-	-	-	-	1	1703
	367 - 375		-	-	1	-	-	-	-	1	c.80
9. Грациан	378 - 383	AE 2	-	2	-	-	-	-	-	2	1512, 1525
10. Валентиниан II	383	AE 2	-	-	-	-	-	-	-	1	

Таблица XIII

Римски императорски монети (I - III в.) Сграда IX

№ Император	Дата	Монетарница R	Sis	Car	Неопр.	Вс.	Литература
1. Веспасиан или Домициан	69 - 79, 79 - 81	-	-	-	1	1	RIC
2. Германик	37	1	-	-	-	1	RIC
3. Хадриан	117 - 131	1	-	-	-	1	RIC
4. Фаустина Стара	131 - 161	1	-	-	-	1	RIC, III
5. Север Александър	222 - 235	-	-	-	1	1	RIC
6. Юлия Мамея		1	-	-	-	1	RIC
7. Галиен	253 - 268	1	-	-	-	1	RIC V, 1
8. Клавдий II Готски	268 - 270	1	-	-	-	1	RIC V, 1, 39
9. Аврелиан	270 - 275	1	-	-	1	2	RIC V, 2, 176
10. Диоклециан	284 - 305	-	-	-	1	1	RIC

Таблица XIV

Късноантични монети. Обществена сграда (IX), западно от храма на Фортуна (VIII)

№ Император	Дата	Номинал	Монетарница R	Sis	Thes	C	Незв.	Вс.	Литература
1. Константин I	326 - 330	AE 3	-	-	-	1	-	1	LRBC, I, с. 24
2. Констанций II	341 - 346	AE 3	-	1	-	1	-	2	с. 21, 19
3. Фамилия на	330 - 341		-	-	-	-	2	2	
Константин I	351 - 354	AE 2	-	-	-	1	-	1	LRBC, II, с. 86
4. Валентиниан I	364 - 367	AE 3	-	-	-	-	2	2	
5. Валент	367 - 375	AE 3	-	-	2	-	-	2	с. 79
6. Теодосий I	388 - 392	AE 4	1	-	-	-	-	1	с. 62
7. Аркадий	383 - 387	AE 4	1	-	-	-	-	1	с. 62
8. Неопределени	IV в.		-	-	-	-	-	4	

Съкръщения на градовете-монетарници: Al - Alexandria (Aegyptus), An - Antiocheia, Aq - Aquileia, C - Constantinopolis, Car - Carnuntum, H-Herakleia, K- Kyzikos, Mar - Marcianopolis, Md - Mediolanum; Ni-Nikomedeia, Nic - Nicopolis ad Istrum, R - Roma, Sir - Sirmium, Sis - Siscia, Thes - Thessalonike, Tr - Augusta Treverorum.

ЛИТЕРАТУРА:

Аспарухов 1992: М. Аспарухов. Проучвания върху топографията на средновековното селище от X - XI в. при античния и късноантичния град colonia Ulpia Oescensium. - ИМСЗБ 19, 1992, 26 - 37.

Бояджиев, Аспарухов 1991: С. Бояджиев, М. Аспарухов. Средновековната църква в Ulpia Oescus при с. Гиген, Плевенско, - опит за възстановяване. - ИМСЗБ 17, 1991, 21 - 39.

Генова 1971: Е. Генова. Средновековна църква в с. Гиген, Плевенски окръг. - МПК 1971 № 1, 14 - 16.

Георгиев 1977: В. Георгиев. Траките и техният език. С. 1977.

Геров 1949: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана, I: От Август до Хадриан. - ГСУ ИФФ 45 1948/49, 4 - 91.

Геров 1952: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана, II: От Хадриан до Константин Велики. - ГСУ ФФ 47 (1950/52). С.1953, 17 - 409.

Геров 1980: Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I - III в.) - ГСУ ФКНФ 72 № 3 1977, С. 1980.

Гошев 1961: И. Гошев. Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX - X в. С.1961.

Дечев 1952: Д. Дечев. Характеристика на тракийския език. С.1952.

Добруски 1890: В. Добруски. Археологически издирвания в Западна България. - СбНУ II 1890.

Дуриданов 1976: И. Дуриданов. Езикът на траките. С.1976.

Дякович 1904: Б. Дякович. Археологически излет в Крайдунавска България. - СбНУ II (20) 1904.

Иванов 1981: Р(умен) Иванов. Тегули и тухли на I Италийски и XI Клавдиев легион от Улпия Ескус. - Археология 1981 № 3, 42 - 48.

Иванов 1985: Р. Иванов. Улпия Ескус в светлината на археологическите разкопки. - Векове 1985 № 1, 63 - 67.

Иванов 1986: Р. Иванов. Военни лица от V Македонски легион на територията на днешна Северна България (I - III в.) - ВИСб 1986 № 6, 70 - 88.

Иванов 1989: Р. Иванов. Lixa на V Македонски легион от Ескус. - Археология 1989 № 3, 45 - 50.

Иванов 1992: Р. Иванов. Долнодунавският лимес в две карти на Абрахам Ортелий. - Археология 1992 № 1, 26 - 32.

Иванов 1994: Р. Иванов. Долнодунавският лимес в карти от XV - XVIII в. - Археология 1994 № 2, 5 - 19.

Иванов 1999: Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. С. 1999.

Иванов 1954: Т(еофил) Иванов. Римска мозайка от Улпия Ескус. С.1954.

Иванов 1957: Т. Иванов. Ескус в светлината на последните проучвания. - В: Археологически открития в България. С.,1957, 113 - 133.

Иванов 1958: Т. Иванов. Нови данни за комедията "Ахейци". - In: Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев. С.1958, 489 - 509.

Иванов 1967: Т. Иванов. Водоснабдяване и канализация на от римската и късноантичната епоха в България. - Археология 1967 № 2, 15 - 26.

Иванов 1975: Т. Иванов. Проучвания върху топографията и градоустройството на Ескус. - Археология 1975 № 1, 1 - 14.

Иванов 1980: Т. Иванов. Абритус. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия, т. I: Топография и укрепителна система на Абритус. С.1980.

Иванов 1987: Т. Иванов. Тракийските земи през IV - VI в. в картата "Източен Илирик" на Николас Сансон. - ВИСб 1987 № 5, 43 - 62.

Иванов 1996: Т. Иванов. За функциите и топографията на базиликата в Пауталия от 135 г. - ИИМК, IV 1996, 267 - 274.

Иванов 2000: Т. Иванов. Улпия Ескус - римски и ранновизантийски град при Дунав. - БИБ 2000 № 1, 8 - 26.

Иванов, Иванов 1998: Т. Иванов, Р. Иванов. Улпия Ескус. Римски и ранновизантийски град. С.1998, т. I.

Кабакчиева 1993: Г. Кабакчиева. Към въпроса за стратиграфията на Улпия Ескус по данни от археологическите разкопки през 1989 г. - ГНАМ 9, 1993, 85 - 94.

Кабакчиева 1994: Археологически данни за римската история на Ескус. - In: III Международен симпозиум Кабиле. Поселищен живот в древна Тракия. Ямбол 1994, 148 - 170.

Кабакчиева 1997: Г. Кабакчиева. Ранноримският военен лагер на V Македонски легион при устието на реката Ескус. - ГНАМ 10, 1997, 60 - 104.

Кабакчиева 2000: Г. Кабакчиева. Oescus. Castra Oescensia. Ранноримски военен лагер при устието на Искър. С. 2000.

Кабакчиева, Лазарова, Попова, Кацарска 2001: Г. Кабакчиева, С. Лазарова, Х. Попова, В. Кацарска. Археологически проучвания в Ескус през 1999 г. Археологически проучвания в Ескус при с. Гиген, община Гулянци, Плевенска област, през 2000 г. - АОР-1999/2000, С. 2001, 68 - 70.

Ковачева 1968: Т. Ковачева. Новооткрити гробове от Ескус. - Археология 1968 № 4, 67 - 71.

Ковачева 1980: Т. Ковачева. Необнародвани археологически паметници от Плевенско. - ИМСЗБ 5, 1980, 60 сл.

Ковачева 1983: Т. Ковачева. Към въпроса за некрополите на колония Улпия Ескус. - ИМСЗБ 9, 1983, 63 - 82.

Ковачева, Харалампиева 1992: Т. Ковачева, А. Харалампиева. фибули от епохата на Великото преселение на народите в Плевенския музей. - ИМСЗБ 18, 1996, 45 - 53.

Ковачева 1996: Т. Ковачева. Към въпроса за датировката на стъкларската работилница в Ескус при с. Гиген, Ловешка област. - ИМСЗБ 24, 1996, 33 - 42.

Константинова 1982: В. Константинова. Някои бележки върху антибогомилския надпис от Ескус. - Археология 1982 № 3 - 4, 50 - 55.

Хошек 1964: Р. Хошек. Живот и дейност на Вацлав Добруски. - Археология 1964 № 4.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Некоторыя из дорог восточной Болгарии. - ИРАИК 10, 1905.

Barton 1982: I. B. Barton. Capitoline Tempels in Italy and tne Provinces. - ANRW Bd. XII,1, 1982.

Clarke 1980: G. Clarke. Date the Death of Emperor Decius. - ZPE 37, 1980, 114 - 116.

Filow 1906: B. Filow. Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diocletian. Leipzig 1906.

Frova 1943: A. Frova. Lo scavo della missione archeologica italiana in Bulgaria ad Oescus. - Bolletino di Reale istituto di archeologia e storia dell'arte. Roma, 1943, 5 - 29.

Frova 1948: A. Frova. Lo scavo della missione archeologica italiana ad Oescus. - Bolletino del Instituto nazionale di archeologia e storia dell'arte. Roma 1948, XI, 1 - 41.

Detschew 1976: D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien 1976.

Gerov 1950: B. Gerov. Nouvelles données sur le début de histoire d'Oescus. 1: Oescus, camp de la Ve legion macédonienne apartur du regne d'Auguste. - Rph 1950, 146 - 164.

Gerov 1967: B. Gerov. Epigraphische Beiträge zur Geschichte des mösischen Limes in vorclaudischer Zeit. - AAASHung. 4, fasc.1 - 4, 1967, 85 - 105.

Gerov 1980: B. Gerov. Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Mosien und Thrakien (Gesammelte Aäfsatze). Amsterdam 1980.

IL Bulg: B. Gerov. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae (Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae). Serdicae 1989 № 1 - 116.

Ivanov 1989a: R. Ivanov. 80th Anniversary of the First Archaeological Excavations at Ulpia Oescus. - BHR Sofia 1989 № 4, 109 - 112.

Ivanov 1989b: R. Ivanov. Militärpersonen aus der Colonia Ulpia Oescensium und ihrem Territorrium (Untermösien). - BHR 1989 № 1, 39 - 59.

Ivanov 1990: R. Ivanov. Lixa legionis V Macedonicae aus Oescus (Moesia Inferior). - ZPE 1990 Bd. 80, 131 - 136.

Ivanov 1996: R. Ivanov. Der Limes von Dorticum bis Durostorum (1.-6.Jh.). Bauperioden des Befestigungssystems und archãologische Ergebnisse 1980 - 1995. - Roman Limes on the Middle and Lower Danube (Cahiers des Portes de Fer, Monographies 2), Belgrade, 1996, 161 - 171.

Ivanov 1997: R. Ivanov. Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Dorticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios. - BRGK 78, 1997, 467 - 640.

Ivanov 2000a: R. Ivanov. Ulpia Oescus. - Athena Review 2000 (Wesport, CT) Vol. II № 3, 25 - 30.

Ivanov 2000b: R. Ivanov. Abritus. - Athena Review 2000 (Westport, CT) Vol. II № 3, 49 - 53.

Ivanov, T. 1977: T(eofil) Ivanov. Die neuesten Ausgrabungen in Oescus. - Das Altertum, Berlin 1977, Band 23, Heft 1, 40 - 48.

Ivanov 1980a: T. Ivanov. Über die Kontinuität zwischen profanen und christlichen Basiliken in Bulgarien. - ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ^10 ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ (ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1980) (Actes du Xe Congrès international d'archéologie chrétienne). Thessalonique 1980, 211 - 224.

Ivanov 1980b: T. Ivanov. Untersuchungen des Forumkomplexes in der Colonia Ulpia Oescensium (1975-1979).- Roman Frontier Studies (BAR - International Series 71) Oxford 1980.

Ivanov 1986: T. Ivanov. Architekturschmuck des Forumkomplexes der Colonia Ulpia Oescensium in Untermusien (VR Bulgarien). - In: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses Aalen 1983. Stuttgart 1986, 498 - 503.

Ivanov 1987a: T. Ivanov. Der Fortuna - Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia Inferior (Bulgarien). - Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) I^e - IVe siècle. - ИАИ (Bulletin del'Institut d'archeologie) XXXVII 1987, 7 - 60.

Ivanov 1987b: T. Ivanov. La cita di Ulpia Oescus in epoca romana e nel primo periodo bizantino. - Ratiariensia III - IV 1987, 159 - 170.

Ivanov 1990: T. Ivanov. Das Befestigungssystem der Colonia Ulpia Oescensium. - In: Akten des 14.Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Wien 1990, Bd. II, 913 - 924.

Ivanov 1993: T. Ivanov. Ulpia Oescus - römische und frühbzyantinische Stadt in Moesia Inferior (Nordbulgarien). - BHR 1993 № 2 - 3, 23 - 48.

№ 2 - 3, 23 - 48.
Ivanov 1994a: T. Ivanov. Die Tempel der Kapitolinischen Gottertrias in Ulpia Oescus. - In: Limes 5, Bologna 1994, 37 - 40.

Ivanov 1994b: T. Ivanov. Römische Mosaiken aus Colonia Ulpia Oescensium (Bulgarien). - In: IVe Colloque international pour l'étude de la mosaique antique (Treves, 1984) Paris 1994, 155 - 164.

Ivanov 1996: T. Ivanov. Das Forum der Colonia Ulpia Oescensium (1980 - 1987). Die Architektur. - Roman Limes on the Middle and Lower Danube (Cahiers des Portes de Fer, Monographies 2) Belgrade 1996, 183 - 186.

Kabakcieva 1996: G. Kabakcieva. Frührȍmisches Militärlager in Oescus (Nordbulgarien). Ergebnisse und Ausgrabuingen (1989 - 1993). - Germania 74, 1996 № 1, 95 - 117.

Kabakcieva 1997: G. Kabakcieva. Die Gründung des Militärlagers bei der Mündung des Flusses Oescus und die Entstehung der Provinz Moesiens. - In: Roman Frontier Studies, 1995. Proceedings of the XVI th International Congress of Roman Frontier Studies (Oxbow Monograph 91) Oxford 1997, 387 - 392.

Kanitz 1862: F. Kanitz. Donau-Bulgarien und der Balkan. Leipzig 1862 Bd. II.

Keppie 1988: L. Keppie. The Making of the Roman Army. From Republic to Empire. London 1988.

Kraft 1951: K. Kraft. Zur Rekrutierung der Alen und Cohortes an Rhein und Donau. Bern 1951.

Mihovilié 1996: K. Mihovilié. Nezakcij nalaz grobnice 1981 godine (Nesactium. The Discovery of a Grave Vault in 1981). Pula 1996 (Monogr. Kat.6 - Arheol. Mus. Istre) 1 - 108.

Morfova 1959: Morfova, Z. Briques et tuilles à estempilles d'Ulpia Oescus. - Latomus (Bruxelles) XVIII, 1959, 640 - 646.

Ritterling 1925: E. Ritterling. Legio. - RE XII 1925, 1330 - 1836.

Strobel 1984: K. Strobel. Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der hohen Kaiserzeit. Bonn 1984 (Antiquitas, Reihe 1, Bd. 33).

Turner, Rea, Koener, Fernandez Pomar 1962: E. G. Turner, J. Rea, L. Koener, J. M. Fernandez Pomar. The Oxyrynchus Papiri, Part XXVII, London, 1962 (p. 103, Nr. 2462).

Vacheva 1994: K. Vacheva. Vaulted Galleries in the Foundations of the Roman Thermae in Bulgaria. - Annuary of Department of Archaeology, New Bulgarien Unuversity, Sofia, 1994,Vol. I, 87 - 93, fig. 5.

ULPIA OESCUS
Summary

Rumen Ivanov, Teodora Kovatcheva

The Roman and Early Byzantine town of Oescus is situated off the village of Gigen, 3 km. south of the confluence of the Iskar river (Oescus is the Thracian name of the Iskar) in the Danube. The Roman town, (called here Oescus I) was built over a plateau with an irregular shape of a pentagon (18 ha.) which in its southern part was higher ground. In late antiquity the town grew in an eastern direction over 10 ha. Thus the total area amounted to 28 ha. Some 50 to 100 m north of the town finds have been made from the Late Bronze and Early Iron Age (15-13 c B.C. to the 7c B.C.

Oescus has been mentioned by numerous Greek, Roman, Byzantine and other authors and various itineraria. The most important are : Cl.Ptol.-Οἶσκος Τριβαλλῶν (Oescus of the Tribali); Itin.Ant.Aug. 220,5 - Oesco, Leg V Mac(edonica), m.p. XII; Tab.Peut. - Escǒ; Not.Dign., or., XLII,26 - Auxilium Martensium, Oesco; XLII.33 - Prefectus legionis quintae Macedonicae, Oesco; Iord., Get.,102 - Usco; Get., 265 - Hisco; Hier. Syn. 655.6 - Ἴσκος Proc.De aedif. IV,6 - Ἴσκος ; Ravenatis anonymi Geographia, IV,7 - Oaecon; CIL III 7429 - col(onia) Ulp(ia) Oes(censium). At the end of the 6th c. the town is no longer mentioned.

The V Macedonian legion (legio V Macedonica) was sent to Oescus while Moesia was still a prefecture., in 9-10 A.D. a short time before the new province of Moesia was created in 12 A.D. Oescus became the main military centre along the lower Danube. Towards the end of the reign of Tiberius alla Pansiana was stationed at or around Oescus. The legion played an active part in quelling Thracian rebellions south of Stara Planina and in 45 A.D., in connection with the events when the province of Thracia. was formed. The V Macedonian legion left its regular garrison at Oescus between 62 and 71 A.D., being involved in operations in Armenia and Judea, as well as after a short stay in Alexandria in Egypt. The military camp was occupied temporarily by the Cohors IV Gallorum equitata. On their return to Oescus the legion took part in two important events - in the first phase of the Dacian wars of Domitian in 85-86, as well as the large scale campaigns of Trajan against the Dacians in 101-102 and in 105-106. Early in 102 the legion left its old garrison, part of it going to a new camp at Troesmis, on the Danube Delta in northern Dobrugea, (present day Romania). After 106 the entire legion was already stationed there.

Between 106 and 112 emperor Trajan turned Oescus into a town with the rank of colony (colonia Ulpia Oescensium) - the highest status of provincial rule. The town at first was part of the Roman province of Moesia, and after 86 in became part of Moesia Inferior, with the main town of Tomi (present day Constanca, Romania).Under Aurelius-Diocletianus the town was already in the newly established province of Dacia Ripensis, with the main seat Ratiaria (present day village of Archar, Vidin region). On July 5th the Roman emperor Constantine the Great (306-337) visited Ratiaria and was present at the opening of the newly built stone bridge crossing the Danube between Oescus and Sucidava on the opposite coast. In the Early Christian period Oescus was the seat of a bishop. It is mentioned by Julian in 343. The remains of a small church have been found in the eastern section of the area. Provably Oescus lived through the invasions of the Goths in 250 , and with certainty in 376-378, as well as the invasion of the Huns in 447. The town was destroyed by the Avars and the Slavic tribes in 585 .

For the past decade deep soundings have been made at several places of the Roman town. Finds have been established from

the 1st A.D. Studies have been made of building activities with timber and stone. Two phases appear to emerge - the earlier one from the Julian-Claudian period, the later one from the period of the Flavian emperor. Part of the southern (southwestern) stone wall has been studied (35 m.) . A second wall was found inside (at about 50-75 m). Excavation over the coming years will establish the chronology of the two defensive walls. For the present the interior curtain wall dates from the Flavian period and in fact is a Roman legion's camp. The external stone wall is that of the colony throughout the 2nd -4th c.

Other interpretations are possible , however new studies will provide a more concrete answer. So far no buildings and streets of the legion's camp have been found.

The area of Oescus consisted of two uneven sections: a southern one : about 1/3 and a northern one 2/3. This is why the western and eastern gate were drawn in the southern third of the town. In spite of the irregular shape of the plateau the Roman colony was laid out according to the orthogonal "rectangular system" The two main streets were respectively *cardo maximus* and *decumanus maximus*, the first with deviation northeast-southwest of the directions of compass and the second southeast - northwest. Three types of streets could be discerned : 1.Streets with a covered pavement (porticus) in a Corinthian or Dorian style; pavements , however without a portico; 2. Streets with pavements, however without porticoes; 3. Streets without pavements. The widths differ depending on their situation and significance for the town - 6.0 m, 4.5. m, 3.0 m etc. The street network had a water supply system made of clay pipes and less frequently lead pipes, laid out on the side in shallow dug in channels, above the sewers. The main source for the water supply came from the village of Orychovitsa, 20 km from Oescus and the Dobroshina locality, 3 km from the settlement. The town was fortified by a wall from Trajan's reign, in 106 A.D.or sometime after 106 A.D. Part of the forum, which ran in a north-south direction has been excavated, its dimensions are 200m by 97.60 m. Decumanus maximus comes in on a tangent on the soothern shorter side, while cardo maximus - on the western long side. The forum occupies 1/9 part (2 ha) of the total area of the colony The northern part of the forum is occupied by an open area 96 m by 58 m covered by large rectangular slabs, well preserved in the northeastern section. In the northern end of the complex the foundations and parts of the walls three separate temples were found of the Capitoline trinity: Jupiter Optimus Maximus Iup(p)iter Optimus Maximus), I (Iuno), II (east) and Minerva III, to the west. The temples were built in a Corinthian style. The temples can be dated from the early reign of Hadrian (up to 125A.D.).

A three-aisle basilica civilis, basilica forensis was excavated immediately to the north of the three temples of the Capitoline trinity in Ulpia Oescus in an east-west orientation (length 97.60 m and 25.50 m wide). The entrance was from the west, from the cardo maximus. The northern wall of the northern aisle is filled up with a series of semicircular and rectangular niches, where bronze and marble statues were placed. A marble statue of Apollo was found in one of the niches. The four sides of the aisle and the three walls of the ante-chamber were two storied buildings. The first floor had cylindrical columns and a frieze-architrave. A Latin inscription was carved here in honour of emperor Hadrian: [I]MP.II.C....IMP(eratori) II C[O(n)S(uli) (135 A.D.) The basilica of the agora in Pautalia (present day town of Kjustendil, southwest Bulgaria) as is evident from a Greek inscription found there. The second storey of the middle aisle of the basilica in Oescus which was taller than the rest had a particular architectural features. Parallelepiped shapped lime columns, 4.40 m high were used here . Their lower end was a rectangular base, their top the full figure of a young woman - a caryatid. In the lower part, between columns vertical square lime slabs 2.m high were placed vertically forming a parapet. A medallion in relief is in the middle . Relief heads of different men and women are in the middle on the smooth background. On one of the slabs there appears the head of a man, dressed in a tunica and toga, holding a male theatrical mask. The building was damaged by a great fire, caused by the Gothic invasion 376-378 A.D. The southeastern corner of the Forum complex was entirely excavated together with the temple of Fortuna (*templum Fortunae*). To the south it borders on the decumanus maximus. The plan is rectangular : 50,20 m north-south and 28 m wide (east-west). The temple consist of the following elements: 1.south portico (colonade) with a two lined latin inscription , 26 m. long. 2. Internal rectangular courtyard with colonade; 3.The temple of Fortuna; 4.premises north of the temple. The whole complex was done in a Corinthian style. The Latin inscription contained the names and titles of emperor Commodus (180-192), whom the temple was dedicated (190).After his death 31 December 192) the Roman Senate decreed the destruction of all inscriptions and monuments connected with him (damnatio memoriae).

Immediately to the south of the temple of Fortuna was a large public building, of which 2100 sq.m. have been excavated. Here we should mention the polychrome floor mosaic in one of the premises. A theatrical scene is depicted , consisting of three actors in masks and one without a mask On the white background runs the inscription [M]ENANΔPOY AXAIOI (Achaians, by Menander) a comedy by the famous Athenian writer Menander (342-291). Up to its discovery in 1948 by Teophil Ivanov this comedy was not known in world literature. Its existence was confirmed in 1961 by the discovery in Oxyrhynhos of a papirus which is a list of the works of Menander. The name Achaioi suggests the characters are famous personalities of the Acahaian world. Prof T.Ivanov believes that Menander made use of the theme from Homer's Illiad, song which described the row between King Agamemnon (the left actor), Achiles (to the right) who are quarelling about Breseis, the maiden. The old man Nestor, King of Pylos (the seated actor) is trying to reconcile them. The youth without a mask is Patrokles, Achiles' rue friend who after the row accompanies Achiles to the ships of the Mirmidons. The mosaic from Oescus dates from the times of emperor Septimus Severus 193-211 or his son Caracala (211-217). A bath was studied in the southeast end of Oescus (720 sq m. area) with all necessary chambers: *apoddyterium, tepidarium, calidarium, sudatorium,* two basins for warm water and cool water and a frigidarium. The bath was dated from the 4th c. A.D., however it was built on the foundations of an earlier bath building. Facing the bath was a row of seven rectangular shops. A decumanus passed between the two buildings. To the east of the town it had grown (referred to as Oescus II) with an area of 10 ha in a rectangular shape. Archeological excavations show

that this was the site of a quarter of dwellings from the time of the principate. A massive dwelling was revealed some 25-30 m north of the tower No 4 , built at a later period. Here, in one of the rooms a polychrome mosaic was found with the scene of the "Metamorphosis of the Young Cypresus into a cypres tree" , dated from the times of Septimus Severus (193-211). The walls of Oescus was probably built during the reign of Constantine the Great (306-337) and had horseshoe shaped towers butting out (only tower No 2 was U-shaped). The locations and plans of the northern and eastern gate was established. The V Macedonian legion was stationed here in 271 again, coming back from Potaissa (Dacia Porolisensis). No doubt the headquarters and part of the legion were stationed here, the camp being fortified with a stone wall as early as this period. As archeological excavations cannot be carried out over the entire area of Oescus II, there is no ground to claim that exactly this extension to the east was made for the garrison of the main part of the legion throughout late antiquity.

Information on the necropolises of the town comes through the organizing of excavations in connection with some new construction. A necropolis was established in the Prez livada locality and Pyasatsite locality , to the east-northeast of Oescus. The earlier necropolis was found in the former locality, dated from the 1st-2nd c. Another locality was situated some 300 m to the west of the town. A southern necropolis also existed some 400m from there. The most distant necropolis was at a distance of 3,5-4,0 km in a southeastern direction. This necropolis is located in places with lime-stone sarcophaguses , brick-laid burials , burials lined with tiles, as well as ordinary graves.

Archeological excavations since 1948 have established the presence of a Medieval Bulgarian settlement from the 10th-14th, whose name remains unknown for the present . The dwellings are dug in the strata from late Roman days and the Early Byzantine period. Some of the plans of the foundations and the walls have been established. The ceramic material found over the excavated area of Oescus I is quite numerous and varied. It is analogous to finds of other medieval settlements in present day Bulgaria. Over the foundations of the temple of Fortuna we came across the stone foundations of a cruciform church with a narthex from the west. An inscription in Old Bulgarian was found at the lower end of a rectangular limestone block in the northern wall of the aisle at the level of floor, condemning a heretic. Probably this is the one and only inscription in Old Bulgarian from the 10th c. with such a content.

The coins found at Oescus have been arranged in several tables:

Table 1 Roman imperial coins (end of 1st c.B.C. - end of the 3rd -early 4th c.A.D.)

Table II coins from the 4th c to the mid 5th c.

Table III Byzantine coins from the 6th c.

Table IV Coins from late antiquity. The eastern mint of the temple of Jupiter (I), Juno(II) and chambers No 1 of a building No V;

Table V Coins from late antiquity from the temple of Minerva (III) and the western portico of the forum and building No 4;

Table VI Eastern portico of the forum and the building with the inscription "To be used in winter";

Table VII Roman coins (I-III) from basilica civilis (VII);

Table VIII Coins from late antiquity from basilica civilis (VII);

Table IX Roman coins (I-III c.). Templum Fortunae and the eastern cardo.

Table X Coins from late antiquity. Templum Fortunae and the eastern cardo

Table XI Roman coins. Templum Fortunae - from the channel.

Table XII Coins from Late antiquity. Templum Fortunae - from the channel.

Table XIII Roman Imperial coins from public building IX;

Table XIV Coins from Late antiquity from building IX and west of the temple of Fortuna.

ОДЕСОС (ODESSOS, ODESSUS)
ФУНКЦИОНАЛНО-ГРАДОУСТРОЙСТВЕНА СХЕМА И АРХИТЕКТУРНИ ПРОСТРАНСТВА
(VI в. пр. Хр. - VII в. сл. Хр.)

Христо Прешленов

Градоустройственият облик и архитектоничните компоненти на античните градове по Българското Черноморие са основополагаща обемно-пространствена рамка на тяхното културно-историческо развитие. Промените в градската архитектурна среда регистрират степента на вътрешно политическо укрепване на едноименните полиси, значимостта и мащаба на материалните условия на живот в тях, икономическия ресурс и демографския им потенциал.

След две и половина хилядолетия на геологично, климатично и антропогенно въздействие обществените сгради, инженерната инфраструктура и гробните съоръжения на Одесос - един от най-значимите сред тях - са в значителна степен унищожени, а представата за оцелелите в някаква степен се актуализира главно при спасителни проучвания, предизвикани от различни по обем и характер строителни работи на територията на гр. Варна. При тази обусловеност за реконструирането на застроеното пространство на античния полис подходящ се оказа актуализираният картографски план на съвременния град (Картография ЕООД 1997) (обр. 1). Спрямо уличната мрежа, една своеобразна опорна координатна мрежа, са ситуирани топографски надеждно идентифицируемите останки от крепостни стени, обществени и частни постройки и гробници. С относително по-ниска степен на надеждност са случайно откритите надгробни паметници, надписи и елементи на архитектурни редове поради възможността да са вторично вписани в градската среда. Предлаганата функционално-градоустройствена схема на античния Одесос има принципен характер. Възможно е нови открития и подготвяния археологически кадастър на Варна (Лазаров 2001) да наложат в бъдеще нейното прецизиране и допълване.

Грецизираният в окончанието си местен тракийски топоним Одесос подсказва възможността районът на Варненския залив да е посещаван от източносредиземноморски мореплаватели и преди милетските заселници (Бешевлиев 1974, 3 сл.; Фол 1995, 36 - 37), започнали по време на мидийския цар Астиаг (593 - 558 г. пр. Хр.) изграждането на селище от полисен тип на територии, обитавани от крайморско тракийско население (Mihailov 1970, 79; Тончева 1956, 51; Мирчев 1967, 24). Присъствието на апойкистите се долавя и по появата на вносна йонийска и коринтска керамика, произведена през първата половина на VI в. пр. Хр. (Иванов 1951, 77 - 78, 81 - 83; Тончева 1967, 159, 160 - 161, 169; Лазаров 2001, 30 - 31).

ТОПОГРАФСКА ХАРАКТЕРИСТИКА

Географското положение на милетската апойкия е избрано сполучливо от климатична и транспортно-съобщителна гледна точка. Селището е разположено в северозападния ъгъл на Варненския залив върху югозападния край на леко наклонените на юг и югоизток абразионни морски терасни площадки, чиито склонове са значително видоизменени вследствие на антропогенна активност през последното столетие. То е естествено защитено от преобладаващите в залива източни и североизточни ветрове от Франгенското плато и слабо изразен морски нос, който осигурява оптимални възможности за безопасно акостиране на плавателни съдове. В резултат на съвременната трансгресия на черноморското ниво и модернизацията на Варненското пристанище бреговата ивица е засегната чувствително (Тончева 1964, фиг. 3; Попов, Мишев 1974, 63, 132 - 136, 138, 226 - 228). При изграждането на кейовете и складовата база на пристанище Варна и прокопаването на канала, свързващ морето с Варненското езеро, през 1895 - 1910 г., античната пристанищна територия и непосредствено прилежащата й акватория са засипани (Лазаров 1987). Нос “Св. Георги” (Варна) е обезличен след изграждането на еднокилометровия вълнолом, който оформя нова изкуствена конфигурация на брега. Формира се широка плажова ивица със средногодишен темп на нарастване от 1,30 м (Шкорпил, Шкорпил 1921 а, фиг. 9; Гочев 1987, 349 - 350; Попов, Мишев 1974, 135, 138).

Пропускателните възможности на одесоското пристанище през ранноелинистическата епоха са използвани от Лизимах за транспортиране на войски до малоазийския бряг на Понта (Diod. XX, 112). През римската епоха значението му нараства с превръщането на града в дебуше на стратегически важната при транспортирането по море на военни части и продоволствия хоризонтална долномизийска пътна отсечка за Марцианополис, Никополис ад Иструм и Мелта (Gren 1941, 39, 89). Мерки за осигуряване на нормалната му експлоатация през Първата готска война са взети през 368 - 369 г. сл. Хр., когато по време на пребиваването на император Валент в провинция Втора Мизия и Скития съседният Марцианополис е негова постоянна резиденция. По всяка вероятност като епиграфско потвърждение на тази дейност трябва да се разглежда един къснoримски латински надпис – епиграма от с. Войвода, Шуменско. В него се описва бляскавото състояние на някакво пристанище

(1. Одесос – функционално-устройствени зони
***Fig. 1.** Odessos - Functional areas in the master plan*

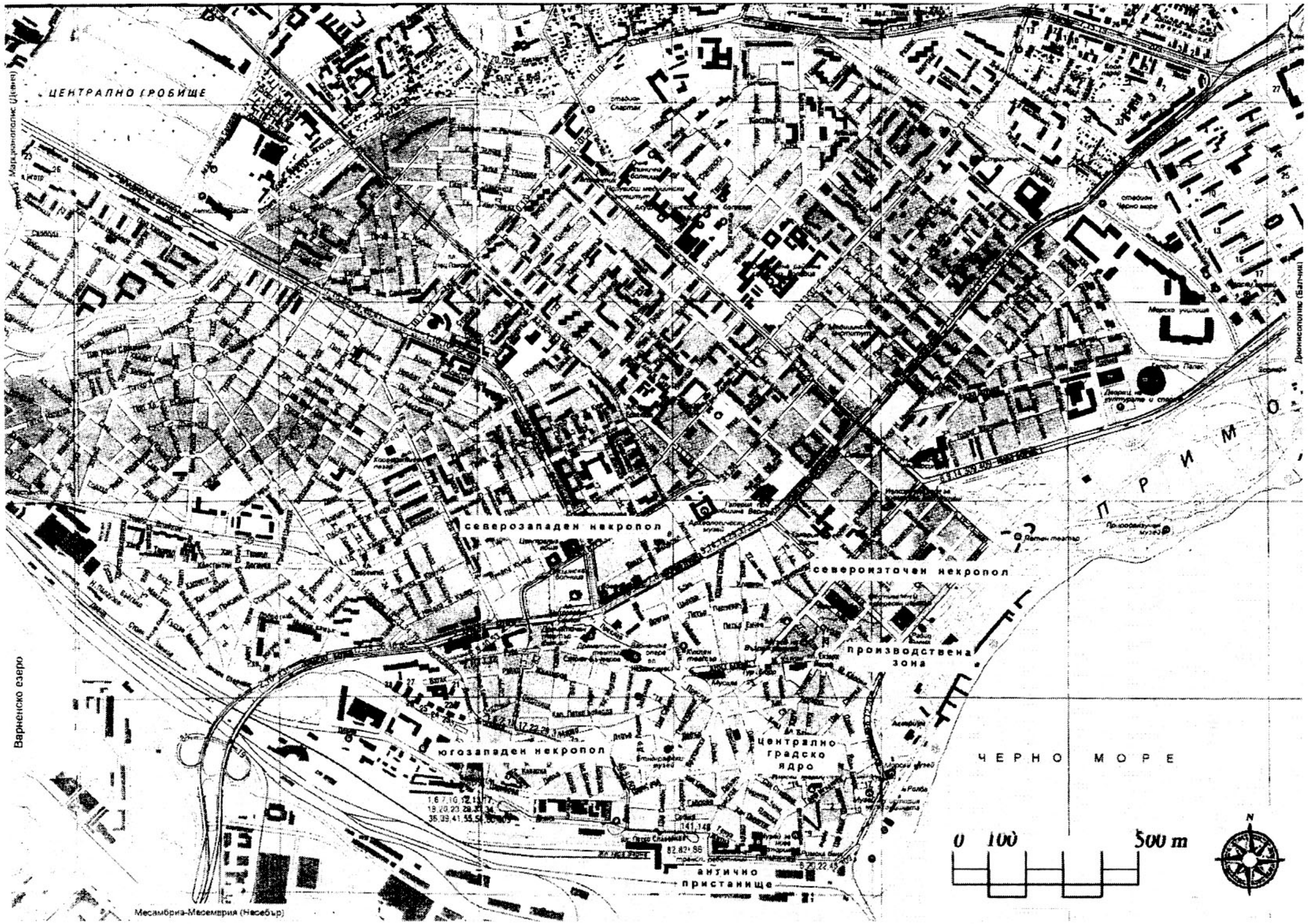

през ранноимператорската епоха, последвалия кризисен период и дейността на Евсевий, съдействал като curator civitatis за възобновяване на неговата дейност (Дечев 1952, 423 - 424; Велков 1956, 110; Велков 1959, 35). В късния IV в. сл. Хр. висши длъжностни лица успешно ръководили строителни работи в други римски пристанища също увековечават имената си (Liebenam 1900, 163). Връзка по вода с тракийския хинтерланд за плиткогазещи плавателни средства е осъществима през Варненското езеро, оттичащо се до началото на XX в. в морето по плитката и пълноводна река Варна югозападно от Одесос (Danoff 1962, 930; Вълканов, Петрова, Рождественски, Маринов, Найденов 1978, 271; Кузев 1962, обр. 1). Плавателното им значение е подсказано чрез някои атрибути на одесоско речно божество – прора, кормило, фар – представени върху елинистически бронзови емисии на града (Мушмов 1912, № 1529, № 1535, № 1536, № 1544, № 1548, № 1550). Древното русло на тази река е засечено при прокопаването на канала, свързващ Варненското езеро с Черно море. При изграждането на Варненската късносредновековна външна крепост то е изместено по стратегически съображения покрай южната й стена (Шкорпил 1910, 13; Кузев 1962, обр. 1, обр. 5; Гочев 1986, 24 - 25). След събарянето й по силата на договореностите в Сан-Стефано и Берлин от 1878 г. и при благоустрояването на пристанищната зона през 1906 - 1908 г. нейното корито е засипано (Денчев 1998, 78, 81 - 82; Стоянов 1995, 22, 60) (обр. 2).

ТЕРИТОРИЯ И ПЪТИЩА

Териториите на запад, където река Варна формира оттока си през I хилядолетие пр. Хр., се намират под контрола на тракийските владетели и династи. За своята отзивчивост към Одесос и гражданите му в средата на I в. пр. Хр. стратегът на одрисеца Садала II в тази гранична област – Меноген, син на Асклепид - е удостоен с почетни и финансови привилегии (Mihailov 1970, № 43). При включването на града в римската провинция Мизия (от 86 г. сл. Хр. Долна Мизия) той изглежда запазва правата над владяната от него хóра. През II в. сл. Хр. естествените географски граници, каквито на север и запад са р. Батова (ант. Зирас (Danoff 1962, 929 - 930)) и р. Девня, са същевременно административни граници на Одесос с Дионисополис и Марцианополис (Мирчев 1952 а, 74, 76; Тачева 2000, 72 - 73, 76; Gerov 1979, 227). На югозапад и юг такива възможни граници са р. Провадийска и р. Камчия (ант. Панисос (Danoff 1962, 930)) – римска практика и при терминацията на територията на Истрия (Doruţiu-Boilă 1971, 325 - 326). За кадастрирането на територията и поддръжката на регионалната инфраструктура поне от началото на III в. сл. Хр. са отговорни общинските власти (Liebenam 1900, 148). В условията на ескалираща външна заплаха обяснимо внимание се отделя на пътя за Марцианополис – звено от стратегически важното напречно трасе за Никополис ад Иструм и Мелта с меридионални отклонения на север за долномизийските гарнизони в Дуросторум, Нове и Ескус и на юг за Анхиало, Кабиле, Августа Траяна и Филипополис. Ремонтно-възстановителни работи между миля II и V на запад от Одесос са правени в очакване на

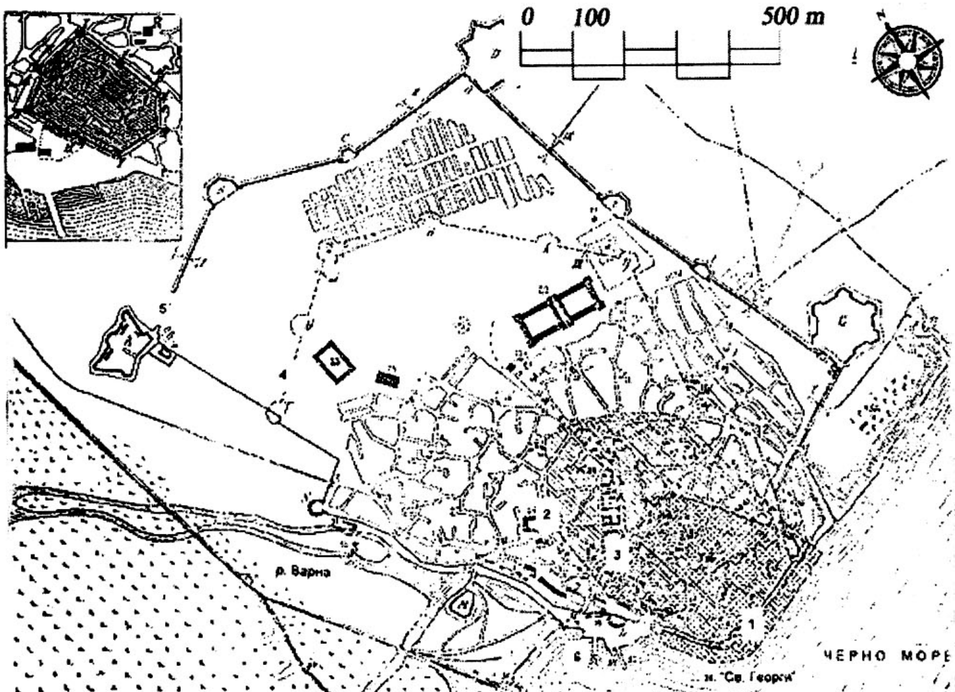

Обр. 2. *Генерален план на Варна от 1879 г. (по Шкорпил,Шкорпил 1909 в)*
(1) Елинска крепост (предполагаемо трасе)
(2) Римско-ранновизантийска крепост (предполагаемо трасе)
(3) Средновизантийска и българска крепост (разрушена 1830 г.)
(4) Външна късносредновековна крепост (разрушена 1830 г.)
(5) Външна турска крепост (в експлоатация 1834 – 1879 г.)
(6) Пристанищни скели

Fig. 2. *Varna master plan 1879 (after. Škorpil Škorpil, 1909)*
1 Hellenistic fortress (supposed position)
2. Roman-early Byzantine fortress (supposed position)
3. Early Byzantine and Bulgarian fortress (destroyed 1830)
4. Outer late medieval fortress (destroyed 1830)
5. Outer Turkish fort (in use 1834 - 1879)
6. Port quays

евентуално преминаване на император Гордиан III през 242 г. сл. Хр. (Gren 1941, 127; Gerov 1980, 377 - 380; Mihailov 1970, 223) и на августите Валериан, Галиен, съпругата му Корнелия Салонина и Корнелий Валериан Цезар (Mihailov 1970, № 251) през 256 - 258 г. сл. Хр. (Sear 1982, 455, 457). Такива са осъществени и в хода на строително-възстановителните работи в региона при император Тацит (275 - 276 г. сл. Хр.) след отразяването на външната заплаха срещу Империята (Mihailov 1970, № 252 b) (обр. 3). Друг важен път, известен още от V век пр. Хр., е свързвал селищата по Западния Понт между делтата на Дунав и Босфора.

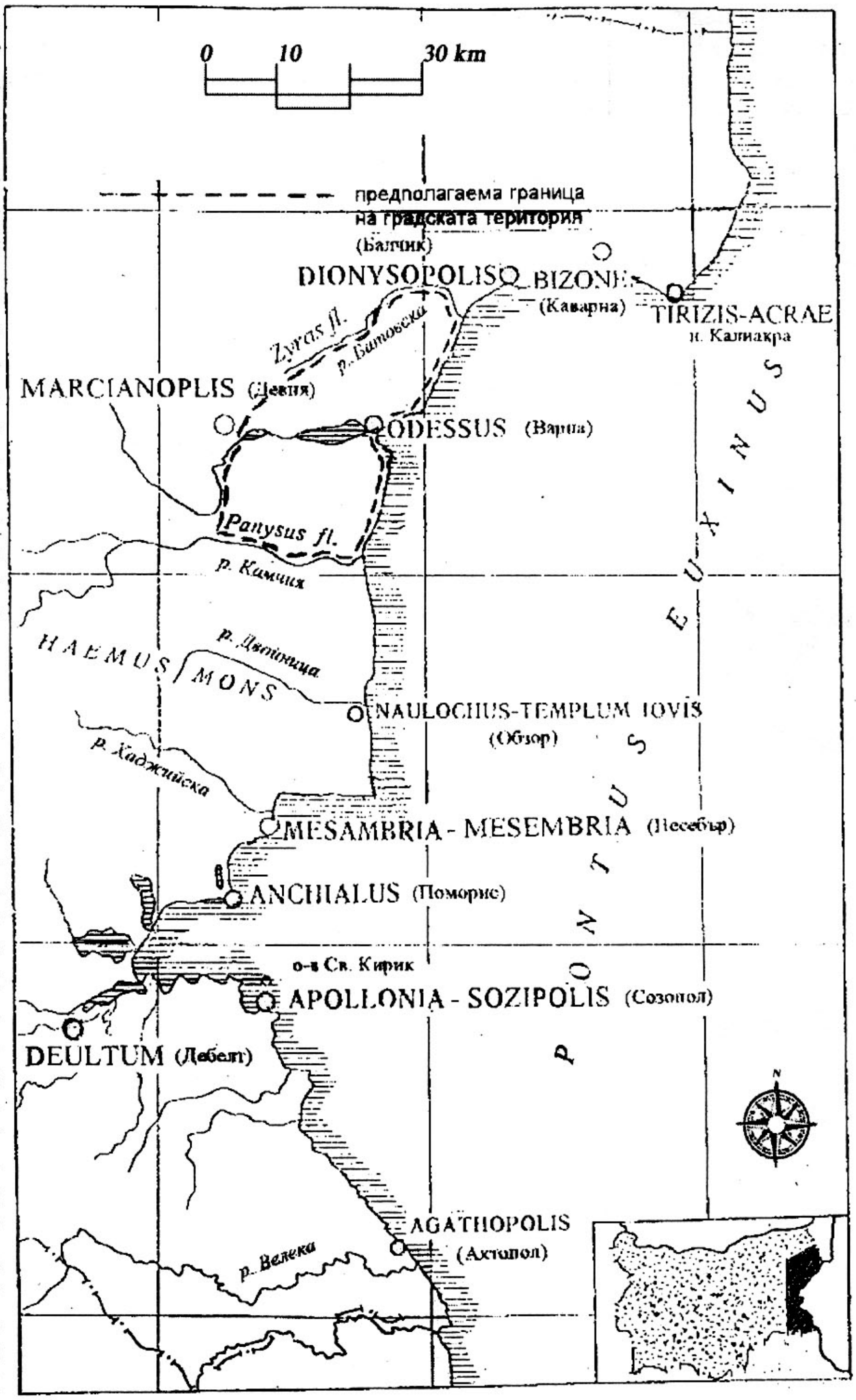

Избраната за изграждане на градския център на полиса морска тераса дава възможност за отчетливото му открояване на фона на морския хоризонт, придавайки му колоритно обемно-пространствено звучене. Същевременно това разположение като ограничава на юг и изток възможностите за териториално разширение, предопределя полуконцентрична пространствена схема на градоустройствено развитие, осъществявано през цялата антична епоха главно в северна и западна посока.

УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА

Предполагаемото трасе на крепостната стена на Одесос, неуспешно обсаждана от македонския владетел Филип II през 339 г. пр. Хр. (Йорданов 1998, 83), обхваща между 13,5 и 16,0 хектара площ на североизток, север и северозапад от първоначално усвоените от милетските заселници земи – на север до пл. "Екзарх Йосиф" и северно от ул. "Архимандрит Филарет" , на запад - вероятно до ул. "Мусала" и ул. "Одесос", на югозапад – южно от ул. "Сан Стефано" и на юг и изток - до бул. "Приморски" и ул. "Михаил Колони" (Шкорпил, Шкорпил 1909 в, 54 - 56; Мирчев 1967 обр. 1; Лазаров, Василчин 1990 а, 120). Част от северната куртина с ширина около 3,80 м и правоъгълна кула с размери 10,00 м х 10,80 м, изградени от големи правоъгълни каменни блокове без спойка, с емплектон между двете лица, са разкрити в пространството между ул. "Архимандрит Филарет" и бул. "Княз Борис I" (Лазаров, Василчин 1990 а, 120) (обр. 4).

През римската ранноимператорска епоха укрепената градска площ обхваща части от класическия (Mihailov 1970, № 104, № 212; Мирчев 1956 а, 5 - 7; Мирчев 1958, 571; Тончева 1964 б, 111 - 120, 127) и елинистическия (Mihailov 1970, № 101 bis, № 219; Минчев 1980, 112, 113 - 114; Георгиева 1992, 74 - 75; Археологически музей – Варна, инв. № II 661 (непубликуван гробен инвентар)[1] некропол в северна и западна посока. Северната куртина

[1] Възможността да се запозная с античните музейни колекции на АМ Варна дължа на М. Георгиева и Ал. Минчев, на които съм благодарен за оказаното съдействие и предоставената информация.

Обр. 4. *Одесос – Варна: антични и средновековни укрепления (IV в. пр. Хр. – XIV в. сл. Хр.)(по Preshlenov 2002; Кузев 1981)*

Fig. 4. *Odessos - Varna - ancient and medieval fortifications 4th c. B.C.-14th c A.D. (after Preshlenov 2002; Kousev 1981)*

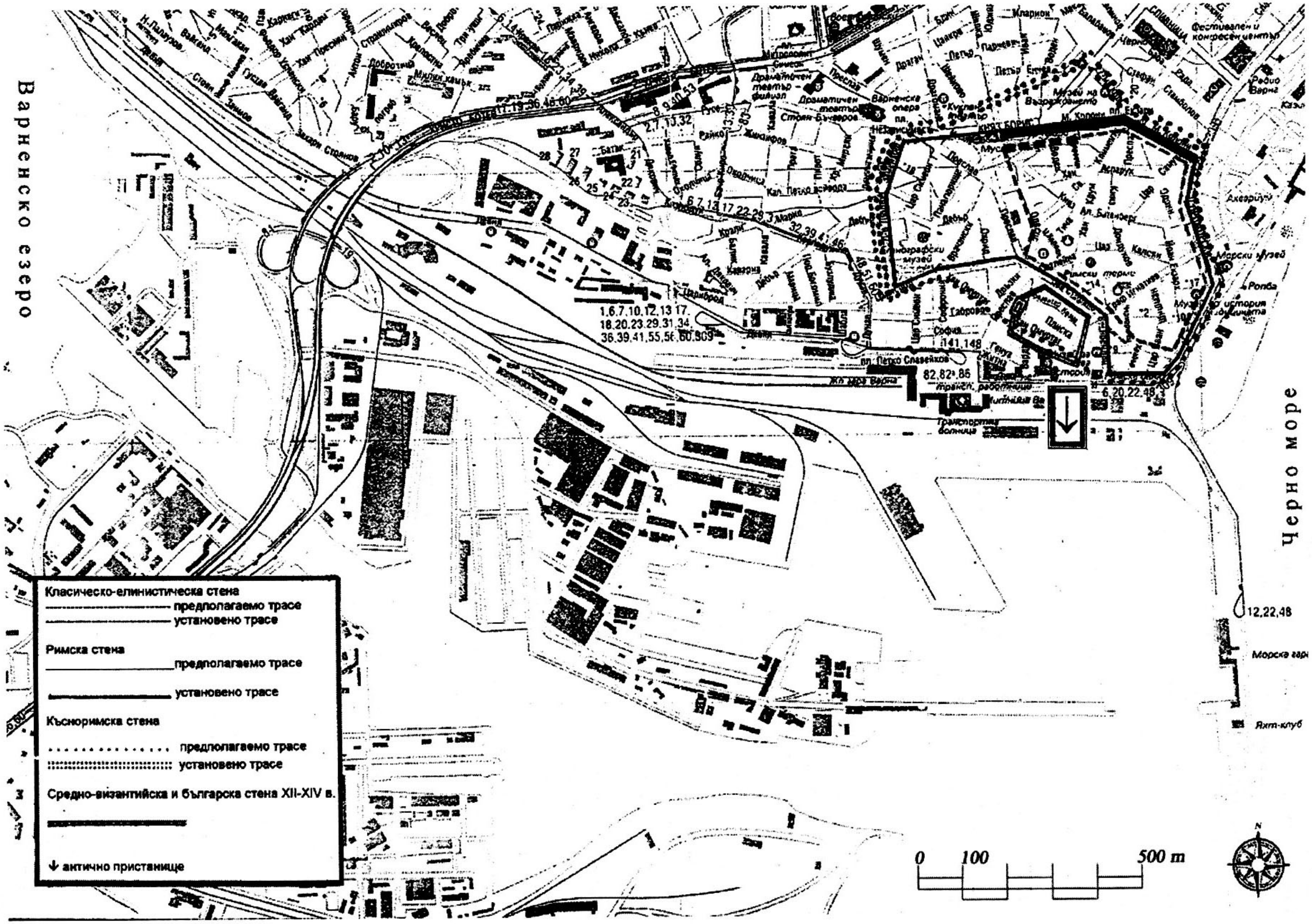

минава под бул. "Княз Борис I" на около 40 м пред класическата стена. При пресечката с ул. "Шипка" тя също е съоръжена с правоъгълна кула от големи гладки квадри със заоблени ъгли на суперструкцията. Подобно на кули № 19 и № 23 по южната крепостна стена на долномизийския кастел Абритус, където също е реализирана тази рядко срещана конструктивна особеност (Иванов 1980, 90 - 98, 110 - 117, 149), два правоъгълни пилона понасят тежестта на горния етаж. На запад между ул. "Д-р Людвиг Заменхоф" и ул. "Цариброд" в предполагаемото укрепено градско ядро са включени нови 9,0 хектара, което така обхваща площ около 27,0 (включително разширението в северна посока) хектара (Preshlenov 2002, 237) (обр. 4). В рамките на прокламираната от император Август и следвана от неговия приемник император Тиберий широкообхватна културно-политическа програма, включваща освен религиозно обновление (pietas), усилия за постигане на урбанистично великолепие (publica magnificentia) и манифестиране на годност за отбрана (virtus) и следвайки примера на столицата Рим, провинциалноградската аристокрация обновява своите градове – представителни сгради, улици, площади, градски крепостни порти (Zanker 1990, 107 - 108, 229 - 232, 318, 319; Quaß 1993, 224). Като се претворява и Аристотеловата препоръка, че крепостната стена трябва да пази и украсява (Kolb 1984, 129), особено внимание се отделя на изграждането на нови крепостни стени и великолепни порти. Император Август и император Тиберий също даряват средства на много градове за тази цел. Новите стени са важен символ в утвърждаването на новия virtus (Zanker 1990, 323 - 324, 325). В Одесос през втората четвърт на I в. сл. Хр. Аполоний, син на Аполоний и внук на Проматион, потомствен представител на градския елит (Mihailov 1970, 104 - 105) построява за своя сметка куртината между две съседни кули (Mihailov 1970, № 57; Mihailov 1997, № 5027=57. Ad comm.), включително платформата и плоското/или скатното им покривно покритие, изграждано и в други долномизийски и тракийски укрепления (Иванов 1980, 95, 117, 150 - 152). Това става възможно след получаването на изрична утвърдителна административна санкция от император Тиберий, споменат като κτίστης τοῦ καινοῦ περιβόλου в почетния строителен надпис на Аполоний. Този одесоски благодетел – градски първожрец през 44 - 46 г. сл. Хр. е удостоен и с издигане на негова бронзова статуя, чиято поставка е запазена (Археологически музей – Варна, антична експозиция).

Последното съществено разширяване на укрепената градска зона с около 8,0 хектара на север и югозапад се осъществява по всяка вероятност не по-рано от третата четвърт на IV в. сл. Хр. (Велков 1956, 110; Велков 1959, 35). На изток по-ранното трасе на стената остава непроменено. При пресечката на ул. "Цар Калоян" с бул. "Приморски" и при североизточния ъгъл на крепостта между ул. "Михаил Колони" и ул."Цар Самуил" куртината е с ширина в основи 3,0 м, в суперструкция 1,8 - 2,0 м, с кръгли кули с вътрешен радиус около 3,0 м (Шкорпил, Шкорпил 1909 в, 55 - 56; Димитров 1967, 27; Недев 1975, 227). На север стената минава под ул. "27 юли" до възрожденската църква "Св. Никола". На северозападната й куртина при подхода към подлеза на ул. "Шипка" и бул. "Княз Борис I" и на пл. "Независимост" са установени крепостни порти, фланкирани с триъгълни кули, едната със затворена потерна (Димитров 1967, 27; Мирчев 1968 в; Лазаров 1987; Кузев 1972, 73; Овчаров 1982, 37). При ул. "Д-р Людвиг Заменхоф" стената продължава на юг до ул. "Цариброд", откъдето предполагаемото й трасе, включвайки площи на североизток от ул. "Хан Омуртаг", се насочва към пристанището. Пасаж от нея е разкрит между ул. "Осми ноември" и бул. "Приморски" (Preshlenov 2002, 237 - 238) (обр. 13). Поправяно по нареждане на Юстиниан I (Beševliev 1970, 89, 140) това укрепление с площ от около 35 хектара е разрушено и изоставено през VII в. сл. Хр. при някое от аварско-славянските нападения (626 г. сл. Хр.(?)) (Димитров 1982, 69 - 70; Димитров 1992, 108, 111, 115 - 118). Средновековни преустройства и поправки по проучените му сектори не са установени (Кузев 1972, 73) (обр. 4).

АРХИТЕКТУРА И ГРАДОУСТРОЙСТВО

Архаичната епоха е време на формиране и географско разпространение на полиса като гражданска община, но не и на урбанизирането на елинската диаспора. Възникването на града като архитектурна среда дори в континентална Гърция се отнася към края на V в. пр. Хр. (Kolb 1984, 94). Затова не изненадва, че деструкции на монументална ордерна архитектура от този период не са оповестени при проучвания в Одесос. На територията на късноархаичното селище западно от кръстовището на ул. "Сан Стефано" и ул. "Хан Крум" са разкрити деструкции от жилища на някои от първите заселници. Останките на паянтовите жилища с прост едноделен план и дървена конструкция са датирани във втората четвърт – средата на VI в. пр. Хр. (Лазаров, Ангелов 1984, 69; Лазаров 2000, 30, 32). На около 300 м югозападно при ъгъла между ул. "Хан Крум" и ул. "Презвитер Козма" е проучено избено помещение на сграда с кирпичени стени, върху чийто под през V - IV в. пр. Хр. са складирани тасоски и хераклейски амфори (Лазаров 1985, 140). Избени помещения, изградени от паралелепипедни каменни блокчета и деструкции на дървена покривна конструкция с покривка от плоски керемиди и керемиди-капаци, са открити на около 150 м югоизточно на ул. "Осми ноември" край светилището на Херос Карабазмос и богинята Фосфорос (Данов, Тончева 1979, 167). Стрехите на двускатния покрив, подобно на реконструираните странични фасади на жилища в други западно- и севернопонтийски градове като Месамбрия и Олбия (Ognenova-Marinova 1980, 149 - 155; Ognenova-Marinova 1986, 52), вероятно са обточени с декоративна архитектурна керамика. В пластичната меандрова украса на плоска челна керемида от Одесос е сигнирано името Антестериос. Идентичните солени произвеждани в Месамбрия хипотетично свързват Антестериос и с

одесоското жилищно строителство – непосредствено като майстор-керамик или архитект, или опосредствено – чрез разпространението на модели, калъпи или пласмент на готова декоративна архитектурна керамика (Ognenova-Marinova 1980, 149 - 150, 153 - 154). Струпване на фрагментирани плоски керемиди, антефикси и сими на около 50-тина метра югоизточно от храма на Аполон, изглежда останки от покрива на къснокласическа сграда, е установено на ул. "Цар Иван Шишман"[2].

Откритият наблизо кладенец е ползуван и през ранноелинистическата епоха до началото на II в. пр. Хр. (Лазаров, Василчин 1987, 144). Има квадратно светло сечение 0,85 м. След проникването до твърд почвен хоризонт на 2,0 м сухата редова каменна зидария прекъсва и водоносният пласт е достигнат чрез цилиндричен шахтов изкоп – разпространен прийом в Одесос (Лазаров, Василчин 1990 б, 121).

Най-ранната монументална обществена сграда в античните градове – храмовата постройка - по същество теменос, разполаган по територията на цялото селище, и през елинистическата епоха не притежава централната топографска функция и атрактивност на средновековната църква, но чрез своя обем и архитектонично въздействие участва в художественото изграждане на градския силует (Kolb 1984, 129 - 130). В Одесос над пристанището в южната градска зона върху склона на абразионната терасна площадка 8 - 12 м (Попов, Мишев 1974, 63, 132) при кръстовището на ул. "Сан Стефано" и ул. "Черноризец Храбър" са разкрити деструкции на правоъгълна сграда с надлъжна ориентация североизток – югозапад (Мирчев 1967, 22 - 24). Намерените in situ долни тамбури с диаметър 0,94 м и фрагменти от капители (вис. 0,42 м), изработени през първата половина на III в. пр. Хр. (Stoyanov, Stoyanova 1997, 30) позволяват тя да се определи като дорийски храм в анти с две или четири колони. Субструкциите му лежат в елинистически културен пласт, между който и стерилния почвен хоризонт са открити фрагменти от сивочерни тракийски съдове. В близост на бул. "Приморски" е открит декрет, издаден между 44 - 42 г. пр. Хр. и първоначално изложен в храма на Аполон (Mihailov 1970, № 43; Мирчев 1967, 22) (обр. 5).

В това градско пространство до около 80 - 100 м на югозапад по периферията на морската тераса северно от пресечката на бул. "Приморски" с ул. "Осми ноември" от втората половина на VI в. пр. Хр. се обособява зона , където по различно време се извършват култови церемонии и актове (Тончева 1967, 157 сл.; Tončeva 1969, 353 sqq.; Ivanov 1969, 375 sqq.; Тончева 1972, 263 сл.; Тончева 1974, 287 сл.; Иванов, Василев 1980, 97 - 98; Гергиева 1999, 165 сл.) (обр. 13). Една от четирите ями, в която вероятно са "погребвани" съдове и предмети, свързани с обредните действия и в светилището на Деметра (Тончева 1967, 177, 179; Георгиева 1999, 170; Дремсизова-Нелчинова,Тончева 1971, 16), съдържа фрагменти от рисувана източногръцка (Клазомене, Хиос), коринтска (Лазаров 1990, 22 - 24) и атическа чернофигурна (Рехо-Бумбалова 1983, № 392 - 394, № 399) и чернофирнисова (Тончева 1967, 167 - 168) керамика, сива тракийска керамика работена на ръка и на колело с украса от релефни ленти, пъпки и езичести издатъци и излъскани пояси, теракота на Деметра, прешлени за вретено и тежести за стан, кости на бозайници, птици, риби и мекотели (Тончева 1967, 173 - 177). "Запечатана" е през първата четвърт на V в. пр. Хр. При друга от ямите се констатира периодичност в запълването. След първата половина на V в. пр. Хр. има хиатус според датиращите типове самоска и атическа керамика (Лазаров 1990, 22; Рехо-Бумбалова 1983, № 395, 398). При следващото ѝ използуване през IV – първата половина на III в. пр. Хр. в нея са внесени части от жертвени животни, фрагменти от хиоски (Лазаров 1982, 11) и хераклейски (Лазаров 1973, 35-36, 38 - 39; Лазаров 1980, 9 - 10, 12, 16) амфори, атическа червенофигурна, в "мотиви в черно" (Рехо-Бумбалова 1983, № 430 - 433) и чернофирнисова керамика с щемпелуване и в стил "Западен склон" украса (Тончева 1972, 264), разпространена по западното крайбрежие (Иванов 1963, 196 - 198, 219 - 221) и във вътрешността на Тракия (Божкова 1989, 2 - 4, 5 - 6; Чичикова 1984, 69). Открити са и "мегарски" чаши (Тончева 1972, 264) с обичайната за тях форма и украса (Иванов 1963, 238 - 240) и фрагмент от тегула с графит – Никий, син на Аристон (Mihailov 1970, No. 101 ter, Mihailov 1997, No. 5042=101 ter).

На около 25 - 30 м югозападно, респективно северозападно от тези ями са разкрити деструкции от малка правоъгълна сграда с два строителни периода на площ около 20,0 м² (4,3 м х 4,2 м), изградена от правоъгълни каменни блокове без свързващ разтвор (Tončeva 1969, 353, 355, 356) (обр. 13). Долната хронологическа граница на културния пласт, формиран над първоначалното функционално подово ниво, се разполага в периода на повторно използване на една от обредните ями (IV – първата половина на III в. пр. Хр.). Освен фрагменти от чернофирнисова атическа керамика, глинени лампи, теракоти на Деметра, местна керамика, работена на ръка, и колело, имитираща вносни форми (Tončeva 1969, 353 - 354), се срещат и тракийски съдове с цилиндрична и кратеровидна форма, паници, панички, кани, ойнохоета с украса от релефни ленти с нарези и вдлъбвания, пъпки, езичести издатъци и пояси от вдлъбнати ямички, датирани в първата половина на IV – I в. пр. Хр. (Tončeva 1969, fig. II – V). Идентифициран и обработен статистически е и остеологичният материал – 269 кости на бозайници, птици, риби и мекотели (Ivanov 1969, 375; Иванов,Василев 1980, 98). Открити са и два оброчни релефа, изработени през II - I в. пр. Хр. с посвещения на тракийското мъжко божество Херос Карабазмос (Mihailov 1970, № 78 bis; Gočeva,Oppermann 1979, № 28; Фол 1995, 43 - 44) и на богинята Фосфорос, чиято иконография не изключва връзка с Хеката и Артемида (Mihailov 1970, № 88 bis; Mihailov 1997, No. 5034=88 bis). Местоположението им дава основание постройката да се свърже с публичното упражняване на култа на тези

[2] Проучвания на М. Лазаров и Ив. Василчин през 1985 г. (непубликувани).

божества в града до края на I в. пр. Хр.

На юг-югозапад от светилището през ранноелинистическата епоха са извършени три погребения, едното под могилен насип(?) (Тончева 1974, 287 - 302) (обр. 13). Културният пласт около тях според съдържащите се в него печати на хераклейски (Лазаров 1980, 7, 8, 16), тасоски (Lazarov 1980, 180), синопски (Лазаров 1978, 13, 30 - 56) и родоски (Лазаров 1977, 5) амфори се формира от началото на IV до края на II в. пр. Хр. Първичните публикации не дават възможност за еднозначна реконструкция на връзката им с комплекса от обредни ями и светилището на Тракийския Херос. Вероятно в свободните пространства между него и храма в дорийски ордер на Аполон на изток, подобно на практиката при храма на Аполон в теменоса на Олбия (Леви 1985, 85 - 88), освен посветителни надписи (Mihailov 1970, № 78 bis, 79, 88 bis), през III – I в. пр. Хр. са излагани и лапидарни копия на почетни декрети, приети от съвета и народното събрание на Одесос (Mihailov 1970, № 37 bis, 43). Такива са преупотребени (Tončeva 1969, 361, 364; Mihailov 1970, No. 42 bis, 43 bis, 45 bis(?)) при новото строителство в тази градска зона през късноантичната епоха (Тончева 1968, 232 - 233; Тончева 1974, 288; Тонев 1995, 103).

При преустройство през ранноимператорската епоха сградата на светилището на Херос Карабазмос има вход от изток. Ясно изразени следи от култови практики не са установени (Tončeva 1969, 353, 364), но релефи с посвещения на това божество от членовете на сакрални общности (Mihailov 1970, № 78 ter, 79 bis; Gočeva,Oppermann 1979, № 30, 34) са открити преупотребени в къноримския некропол на града. Хипотетично местата на първоначалното им издигане през първата половина на II в. сл. Хр. може да се търсят и в откритите пространства пред съседния храм на Аполон (Ehrhardt 1983, 137; Gočeva 1978, 289, 297), който преустройван през римската епоха (Мирчев 1967, 24), след края на IV – началото на V в. сл. Хр., функционира като раннохристиянска базилика (Минчев 1986, 35 - 36). На около 50 м източно от него на ул. "Цар Иван Шишман" е открита релефна плоча с обичайно за Принципата изравняване на Тракийския конник с божества от елинско-римския пантеон (Фол 1997, 392). Синкретичното посвещение на Аполон Карабазмос, изобразен с конвенционалната иконография на Тракийския Херос, е извършено също през първата половина на II в. сл. Хр. (Mihailov 1970, № 79; Gočeva,Oppermann 1979, № 32). Сближаването на двете божества може да се търси в сотеричен аспект - тенденция наблюдавана и в крайградското светилище на Херос Карабазмос на нос Галата (Gočeva 1978, 297 - 298).

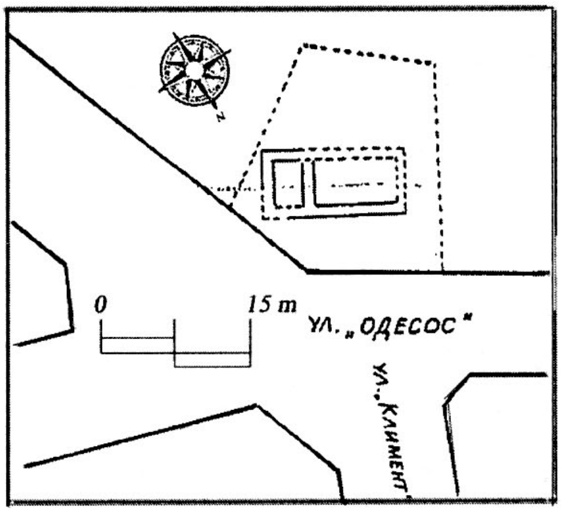

Обр. 5. Храмът на Аполон в дорийски ордер – план (по Мирчев 1967)

Fig. 5. Temple of Apollo in a Doric order - plan (after Mirchev 1967)

Топографска приемственост в култовото строителство се установява и в северозападната зона на елинистическия, респективно в централната зона на римския град. В района северозападно от най-старата, действаща от началото на XVII в. варненска църква "Успение на пресвета Богородица, известна като "Малката Богородица" (Шкорпил, Шкорпил 1909 в, 58 - 59; Шкорпил, Шкорпил 1921 б, 112), в радиус от около 50 - 60 м между ул. "Хан Крум", ул. "Патлейна", ул. "Одесос" и ул. "Св. Климент" са открити три мраморни дорийски капители и тамбури, един дорийски полукапител и мраморен сегмент "В" на антаблеман с името Ἀπολλόδωρος (Mihailov 1970, № 230) върху архитрава, мраморна база-поставка на две бронзови статуи с надпис Ἑκατόδωρος Ζωπύρου ʽεποίησεν (Mihailov 1970, № 74), фрагменти от култови статуи (Шкорпил 1931, 77 - 81), посветителен релеф на Диоскурите от Артемон, син на Артемон (Мирчев 1963, 50), деструкции от стените и един дял от варовиковия корниз на масивна постройка (Мирчев 1967, 25 - 27). Дорийските капители и тамбури, датирани в първата половина на III в. пр. Хр. (Stoyanov, Stoyanova 1997, 30), и оброчният релеф на Диоскурите от II - I в. пр. Хр. може да се поставят във връзка със споменатия в почетен декрет от III - II в. пр. Хр. храм на Самотракийските божества (Mihailov 1970, № 42), с които в Тракия и Елада по различно време и жанрови причини те се персонифицират (Фол 1995, 43, 46 - 47; Фол 1998, 72 - 76). Освен публично упражняване на култа им при това светилище през ранноелинистическата епоха по някакъв повод се излагат лапидарни преписи на одесоски почетни декрети (Mihailov 1970, № 42).

Въз основа на антаблемановия сегмент (обр. 6) и дорийския полукапител, изработени като останалите три дорийски капителя и тамбурите през първата половина на III в. пр. Хр. от ситнозърнест сивосинкав, вероятно проконески мрамор, е направена убедителна реконструкция на толоса (обр. 7), изграден през ранноелинистическата епоха в близост до самотракийския храм в пространството на предполагаем теменос, където изглежда са почитани и други божества, включително Великия бог на Одесос (Stoyanov, Stoyanova 1997, 23 - 30). През римската ранноимператорска епоха той се синкретизира с местното тракийско мъжко божество Дерзалас/Дарзалас (Гочева 1998, 100). Представянето му върху аверса на някои одесоски монетни типове заедно с Гордиан III го изтъкват

като негов божествен покровител и бележат връхна точка в развитието на култа му в града (Юрукова 1999, 29 - 30; Yourukova 2000, 32). Несъмнено той се упражнява в самостоятелна сграда, чийто силует и конструктивна система, изглежда, са представени върху реверса на монетната емисия с бюстовете на Гордиан III и Дерзалас/ Дарзалас на лицевата страна (Герасимов 1951, 70 - 71; Шуберт 1982, 25 - 26) (обр. 8). Храмът, вероятно татрастил, е изграден върху непрекъснат подий с четиристъпално стълбище по късата страна, с дълбок входен портик, увенчан с триъгълен фронтон с изображение на Хелиос в квадрига върху тимпана, с култова статуя в целата и правоъгълен олтар отпред. Хипотетично той може да се идентифицира с култовата постройка (обр. 9) разкрита в близост до предполагаемото място на елинистическия толос и храма на Самотракийските божества (Мирчев 1967, 25 - 27). В основи тя има площ най-малко 100 м^2, пронаос и наос в съотношение 1:2 и ориентация югоизток – северозапад. Изградена е от големи квадри, споени с бял хоросан с примес на едросчукана строителна керамика - хидрофобна съставка, навлязла в практиката на мизийските и тракийските строители в края на II в. сл. Хр. (Русева-Слокоска 1989, 102). За художественото му въздействие представа дава само един блок на опростен главен корниз с гладка сима и гейсон без конзоли (Мирчев 1967, обр. 8). За семплата му форма, освен относително малките размери на храма, значение има и качеството на използувания варовик.

На около 130 м на югоизток в близост до северната фасада на градските римски терми от средата на II в. сл. Хр. функционира друго светилище – това на Асклепий и Хигия . Запазени са части от мраморни статуи на двете божества, техни мраморни статуетки върху обща поставка, варовикови олтари (Мирчев 1967, 29 - 36), релеф с посвещение на Асклепий от М. Αὐρ. Καικίλλιος Καικιλλίου νεώτερος (Mihailov 1970, № 86 bis), посвещение на латински език, извършено през или след 167 - 168 г. сл. Хр. от името на Т. Витрасий Полио, провинциален управител на Долна Мизия за 157 г. сл. Хр. (Kolendo 1992, 201 - 202).

Независимо от практиката различни култове да се упражняват заедно в един храм/светилище или върху олтар под открито небе (Шаму 1979, 188), техният брой в Одесос през дохристиянската античност е несъмнено по-голям. Епиграфско потвърждение за институционализирани на ниво полис религиозни практики, организирането и съблюдаването на чиито обреди (молитви, дарения, жертвоприношения, обществени празници, игри) и през римската ранноимператорска епоха в града е поверявано на избирани (Шаму 1979, 171 сл., 184; Mihailov 1970, № 47 bis) свещенослужители и колегии, има за култовете на Великия Бог, в надписите от III в. сл. Хр. синкретизиран с тракийския Дерзалас/Дарзалас (Mihailov 1970, № 46 (?),47, 47 bis, 48, 67, 150, 186 ter, 230 bis; Mihailov 1997, № 5024; Михайлов 1980, № 28; Pfuhl, Möbius 1977 - 1979, № 859, 1641; Мирчев 1968 а, № 5; Геров 1952, № 642), Дионис (Mihailov 1970, № 50), Аполон (Mihailov 1970, № 47 bis, 67, 162; Михайлов 1980, № 28; Gočeva, Oppermann 1979, № 60; Gočeva 1980, 49 - 50 (?); Геров 1952, № 653), Посейдон (Mihailov 1970, № 67; Михайлов 1980, № 28), Атина (Mihailov 1970, № 47 bis), Херакъл (Mihailov 1970, 45 (?), № 47 bis), Хермес (Mihailov 1970, № 44, 45, 77; Mihailov 1997, №. 5033; Геров 1952, № 654; Danov 1979, 287, 295, 296), Зевс (Mihailov 1970, № 167; Геров 1952, № 724; Pfuhl, Möbius 1977 –1 979, № 1727), Рома (Mihailov 1970, № 48) и императорския култ (Mihailov 1970, № 51, 58, 66, 67 comm. (?),70 bis (?),71, 106 bis, 144 bis, 160, 161, 186 (?); Михайлов 1980, № 27; Мирчев 1956 б, № 9; Мирчев 1966, № 3; Тончева 1966, № 59 (?); Pfuhl, Möbius 1977 - 1979, № 1408, 1446).

В атмосферата и границите на обредните представления по време на пролетния Дионисов празник в Атина при управлението на Пизистрат се заражда театърът като жанр, възпитаващ критерии за поведение в полза на обществото. Театралното общуване се реализира в отвореното пространство на тетралната сграда. Образец на всички гръцки театри е този на Дионис в Атина, състоящ се до третата четвърт на IV в. пр. Хр. от подвижни дървени конструкции. Вероятно такъв е и къснокласическият театър на Одесос, споменат в декрет на Аполония (?) (Avram 2002, 18, 20). През ранноелинистическата епоха в съответствие с канона, наложен при преустройството на Дионисовия театър в Атина, той сигурно е преизграден от камък. Правото да заемат

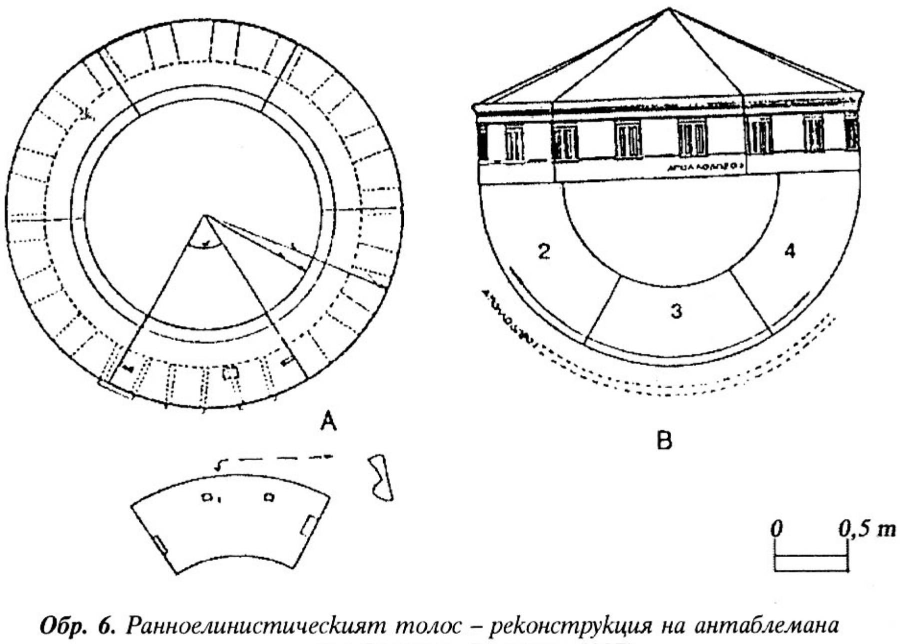

***Обр. 6.** Ранноелинистическият толос – реконструкция на антаблемана (по Stoyanov, Stoyanova 1997)*

***Fig. 6.** Early Hellenistic tholos - reconstruction of the enteblement (after Stoyanov, Stoyanova 1997)*

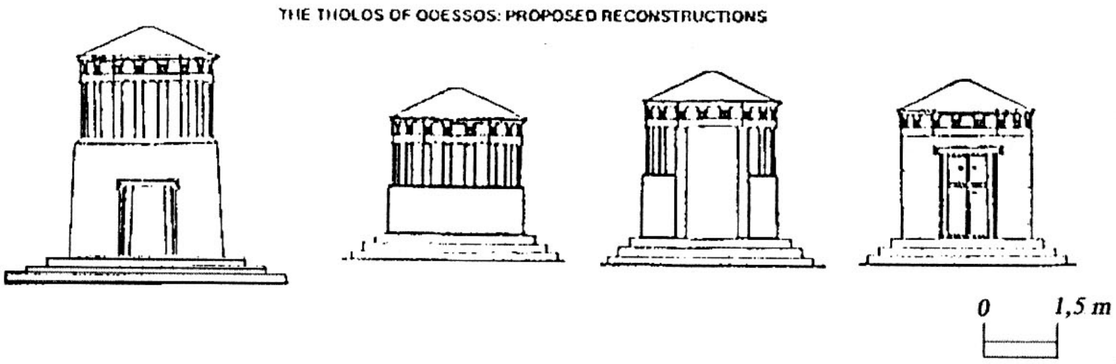

Обр. 7. Ранноелинистическият толос – възможни реконструкции на фасадата (по Stoyanov, Stoyanova 1997)
Fig. 7. Early Hellenistic tholos variants of reconstructions of the façade (after Stoyanov, Stoyanova 1997)

почетните му първи редове в непосредствена близост до орхестрата, получават влиятелни и уважавани лица – трима юристи, пребиваващи в града в рамките на разпространената в елинистическите градове институция на "чуждите" съдии (Heuß 1937, 72 - 73), антиохиецът Хермий, приближен на скитския цар Канит, и стратегът на Садала II Меноген, син на Асклепид. Останалите зрители се разполагат на по-високите редове на театрона върху наклонена естествено и/или изкуствено формирана повърхност, описваща от края на V в. пр. Хр. две трети кръг около орхестрата. Върху тази кръгла площадка, а от II в. пр. Хр. върху проскенето, се поставят драматичните текстове и се развива актьорското майсторство, превърнало се вече в професия. Теракотни статуетки и глинени театрални маски, открити в Одесос през IV - II в. пр. Хр., изпълняват различни функции – на маски-модели, сувенири от театрални постановки, играчки, посветителни дарове.

Като основно средище на културния живот през елинистическата епоха градският театър е място за провеждане и на музикално-поетични рецитации и състезания. Серия от теракоти от края на II в. пр. Хр. представя местен оратор в хитон и химатион, със свитък в ръка. Атмосферата на такава проява е пресъздадена върху надгробния релеф на неизвестен одесоски жител (Рехо, Прешленов 1998, 11 - 18).

Обр. 8. *Храмът на Великия Бог Дерзалас – източната фасада върху реверса на одесоска монета (по Димитров, Кузев, Мирчев, Тончева 1965)*
Fig. 8. *The temple of the great God Darsalas - eastern façade on the reverse of a coin from Odesos (after Dimitrov, Kouzev, Mirchev, Toncheva 1965)*

Елинистическите градове от еволюционно-функционален и рационално-функционален тип са оптималната среда за изграждането на римската провинциалноа система (Kolb 1984, 170). Сред структурните елементи на градската тъкан, осигуряващи качество на живот, характеризиран от Цицерон като urbanitas, освен театърът, който преживява нов разцвет, са още гимназионите и обществените бани (Kunow 1992, 146 - 147; Kolb 1984, 170).

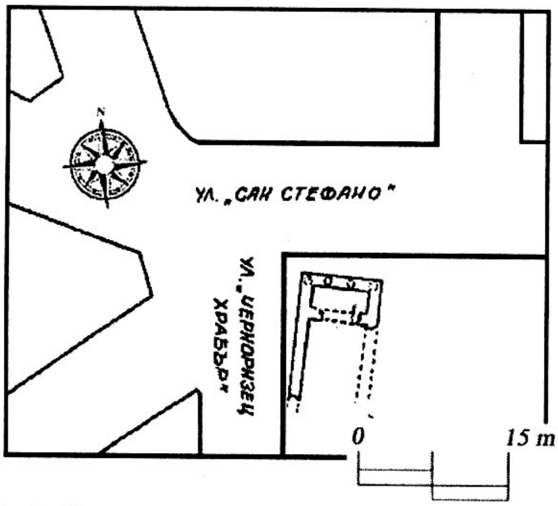

Обр. 9. *Храмът на Великия бог Дерзалас – план (по Мирчев 1967)*
Fig. 9. *The temple of the great God Darsalas - plan (after Mirchev 1967)*

В северозападната зона на Одесос в близост до римската крепостна стена при строителството на хотел "Лондон"(дн. "Мусала") са открити деструкции на монументална сграда и мраморни елементи на архитектурния й ред, някои с пластична украса, включваща женски трагически и мъжки комични театрални маски (Минчев 1974, 90).

За гимназионите в източноримските провинции, центрове за спорт, обучение, срещи на колегии и култова практика, император Траян отбелязва: *"Нашите гърци обичат гимназия!"(Kolb 1984, 178). Техните ръководители в Одесос – гимназиарсите, отговорни за обучението и възпитанието*

на ефебите, са обществено изявени и състоятелни граждани" (Mihailov 1970, № 45 comm., № 150, 224; Danov 1979, 287; Pfuhl, Möbius 1977 - 1979, № 859; Геров 1952, № 642, 668). Списъците с имената на новоизбраните в града ефеби са излагани в гимназионите в началото на годината (Vagalinski 2001, 251). Често сградите им се комбинират с тези на обществените бани (Kolb 1984, 178).

Римските терми в Одесус, най-представителната засега разкрита антична обществена сграда в града, са от т. нар. "малък императорски тип". Разкрити почти изцяло в югоизточната зона на града в съседство с храма на Хигия и Асклепий, те са комплексно проучени в археологически, архитектурен и исторически аспект (Мирчев 1969, 455 - 477; Georgiev 1983, 155 - 164; Вачева, Георгиев 1986). Постройката е разположена на площ около 0,75 хектара с класическа ориентация по посоките на света. Симетрията й спрямо напречната ос север – юг е нарушена слабо при северозападния ъгъл, което се свързва с необходимостта изходният, вероятно несъобразен с конкретните условия проект, да се пригодява към съществуващата градска тъкан. Денивелацията на терена на юг е използвана за изграждане на подземен инсталационен етаж. Изкопите за основите му прорязват културен пласт, в който са установени деструкции на ранноримска сграда с мозаечен под (Вачева, Георгиев 1986, 31 - 33, 44 - 45, 109). Функционалната схема на термите е подчинена на класическите изисквания - двойната кръгова ходова линия води от вестибюлите към аподитериите и допълнителните странични помещения, до калдария, където двата кръга се засичат и оттам на север през другите главни общи помещения – тепидария и фригидария. Последният осигурява възможност за преминаване в аподитериите или в базиликалната зала, която включена в общия покрит обем на сградата приема функциите на покрита палестра, а вероятно и на допълнителен аподитерий, чакалня, място за срещи и др. (Georgiev 1983, 157, 158 - 159) (обр. 10).

Носещите стени и полуцилиндричните сводове, една от най-разпространените строителни конструкции в Империята, са изпълнени в opus testaceum, opus quadratum, opus vittatum-mixtum и opus incertum-mixtum от квадратни и бипедални тухли, местен варовик и пясъчник (Вачева 1989, 15 - 19). Художественото въздействие на коринтския архитектурен ред във вътрешното пространство се подсилва от мраморните облицовки, настилки и пейки от дребно- и едрозърнест бял, сив или кремав проконески и малоазийски мрамор (Вачева, Георгиев 1986, 8 - 10, 14, 97, 106). Реконструираната южна фасада на сградата също се отличава с монументалност – над цокъл в opus quadratum и представителна тераса с парапет се развива вторият ред на фасадата, обхващащ прозоречния ред на южните помещения. Товарът на полукуполите се поема от двуделен антаблеман, съставен от архитрав и профилиран корниз (Вачева 1985, 49, 51, 53) (обр. 11).

Сградата се разтваря органично в градоустройствения план на римския град посредством откритите пространства на представителни дворове на юг и запад и стопански двор на изток. На север малък вход и стилобат осъществяват пряка връзка с терена, на който се предполага, че е съществувала открита палестра. Резервоар за вода, зидани канали, глинени водопроводи, масивни зидове и елементи на архитектурен ордер са открити на около 50 м северно от термите (Вачева 1986, 7; Georgiev 1983, 162; Вачева, Георгиев 1986, 59 - 60, 113).

Одесоските бани са най-представителната провинциалноримска постройка от този тип, отстъпвайки само на столичните терми на Каракала и Диоклециан. Те са въведени в експлоатация най-вероятно по време на управлението на Септимий Север и се ползуват до края на Принципата. Тази хипотеза се основава на конструктивни решения като прилагането на полукълбовидния свод върху квадрат, на някои строителни техники и материали (суха квадрова зидария на метални връзки и използване на различни тухлени формати), на стилните особености на елементите на коринтския архитектурен ред и статуарната пластика, както и на откритите в канализацията в стратиграфски ненарушен пласт монети (Вачева, Георгиев 1986, 108 - 111).

В годините преди изграждането на Северовите терми в централната градска зона изглежда функционират други обществени бани. Канал за отточни води с голям дебит от ломен камък на бял хоросан и хидрофобна замазка е разрушен при фундирането на северната фасада на новите терми. Това поставя терена на север от разкритите деструкции на подземния резервоар за вода сред потенциално възможните, на които може да се търси и сградата на градския гимназион (Георгиев 1986, 90; Вачева, Георгиев 1986, 113 - 114).

При архитектурно-градоустройственото обновяване на укрепеното градско ядро се изграждат и други необходимо присъщи на "стандартния" римски урбанитет обществени сгради и съоръжения, които формират ансамблово градската среда. С организацията и финансирането им често се ангажират градски магистрати и състоятелни граждани (Quaß 1993, 211, 212). Тази дейност по време на управлението на династията на Северите вече подлежи на задължително одобрение от страна на императора и упълномощения от него провинциален управител (Nörr 1969, 38). За насърчаване участието на заможните жители в благоустрояването на полисния център освен обичайното посвещение на принцепса и понякога на провинциалния управител, при когото е осъществено строителството, се позволява изписване имената на дарителите и строителите върху постройките и съоръженията (Liebenam 1900, 162 - 163; Ivanov 1987, 36 - 38; Mihailov 1970, № 59). Върху първата фасция на мраморен архитравен блок от колонада с междуосово разстояние 2,25 м са изписани имена на ангажирани със строежа лица (Mihailov 1970, № 95). Преноменът Публий на едно от тях хипотетично поставя сред тях провинциалния управител на Долна Мизия за 190 - 193 г. сл. Хр. - Публий Септимий Гета (Ботева 1997, 28; Ivanov In Print), брат на бъдещия принцепс Септимий Север, с чието управление се свързва въвеждането в експлоатация на монументалните терми в града.

ВОДОСНАБДЯВАНЕ, КАНАЛИЗАЦИЯ И УЛИЧНА МРЕЖА

Термите се снабдяват с вода от външен водопровод, който на около 300 м северно влиза в града, вероятно под северната крепостна стена. Останки от вътрешноградска разпределителна водопроводна мрежа и официален строителен надпис са открити южно от бул. "Княз Борис I" до пресечката с ул. "Воден" (Шкорпил, Шкорпил 1909 а, 3 - 4; Шкорпил, Шкорпил 1909 в, 70; Шкорпил, Шкорпил 1921 а, 24 - 25; Mihailov 1970, № 59). Надписът, вграден в една от обществените чешми, след обичайното посвещение на властващия принцепс Антонин Пий съобщава, че полисът на одесосци осигурява вода за града по нов водопровод през 157 г. сл. Хр., когато провинциален управител на Долна Мизия е Тит Витрасий Полион. Водоснабдяването е една от благоустройствените дейности на градските общини, към която римските императори проявяват като правило благоразположение и с готовност оказват административно и финансово съдействие и помощ от Август до Диоклециан (Quaß 1993, 226 - 228; Liebenam 1900, 158). Добър администратор и в родствени връзки с династията на Антонините като съпруг на братовчедка на Фаустина Млада, Т. Витрасий Полион изглежда е в състояние, освен с рутинен контрол да участва и непосредствено в организацията на строителството. Неговата обективна намеса е оценена в почетен декрет на народното събрание и съвета на Одесос (Kolendo 1992, 200 - 203; Mihailov 1970, № 61).

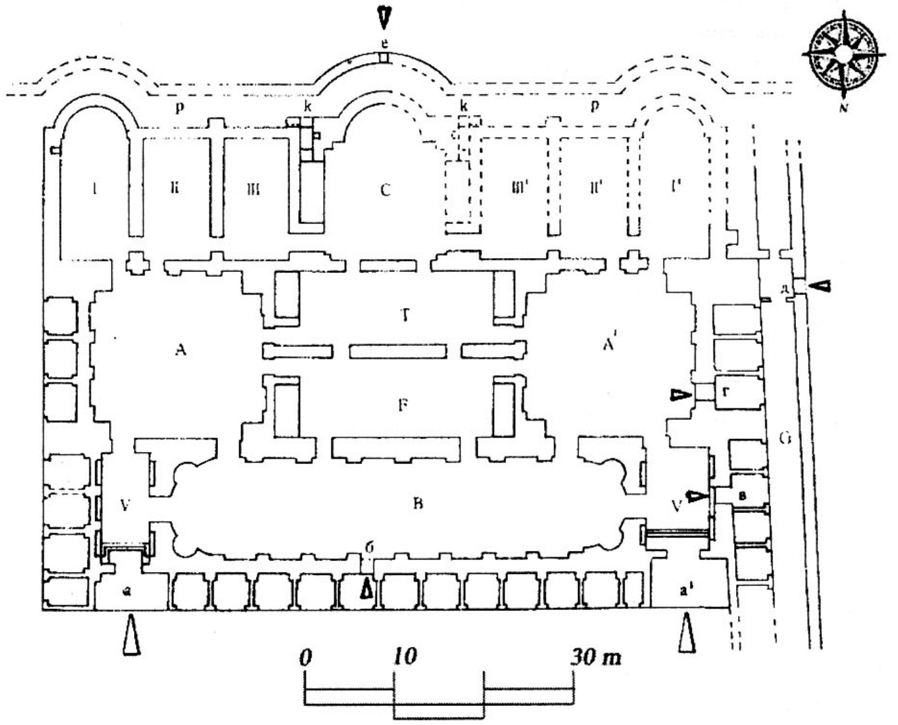

Обр. 10. Римските терми – план (по Вачева 1986)
Fig. 10. The Roman termae - plan (after Vacheva 1986)

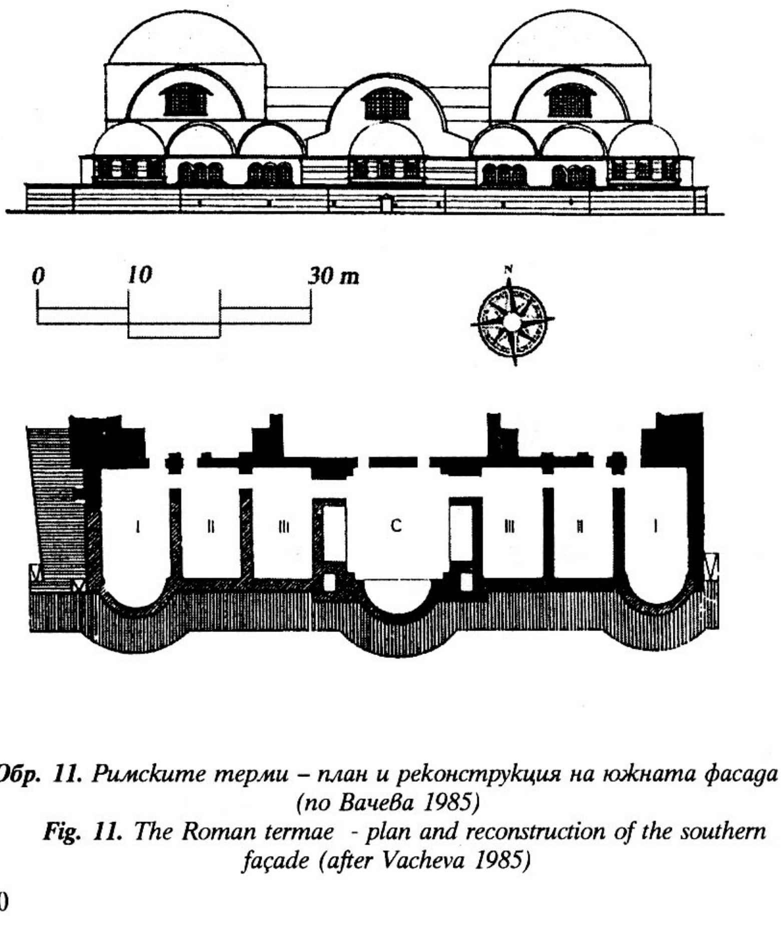

Обр. 11. Римските терми – план и реконструкция на южната фасада (по Вачева 1985)
Fig. 11. The Roman termae - plan and reconstruction of the southern façade (after Vacheva 1985)

Външните градски водопроводи черпят водни количества от изворите по южния и източния склон на Франгенското плато. Единият от тях каптира водите на изворите Теке-Караач и Соук-Сулар с общ дебит за водопроводната мрежа на Варна в началото на XX в. около 4,2 л/сек (Шкорпил, Шкорпил 1909 а, 5, 7; Шкорпил, Шкорпил 1921 б, 111). На около 6-7 км на северозапад от града на южния склон на Франгенското плато западно от с. Каменар до р. Плана дере е изграден шахтов каптаж (caput aquae) с дължина около 52 м, ширина 0,6 - 0,8 м и височина 1,5 м. Неизвестно кога след III в. сл. Хр. зиданият засводен канал, който отвежда водата от резервоара за Одесос, е заменен с глинен водопровод. Вторият външен водопровод улавя оттока на изворите на Ана дере (дн. Кайнак дере) и Драгу дере (Шкорпил, Шкорпил 1921 в,

128, табл. II) на около 10 км северно на източния склон на Франгенското плато в км. Виница, гр. Варна. Наклонът му, колебаещ се в отделните участъци, е в границите на характерния за повечето римски мизийски и тракийски водопроводи (J=2–3‰, J=8-12‰ до J=25-30‰) (Биернацка-Любанска 1971, 5). В горната половина на трасето от каптажа до Ташла тепе (дн. местност Манастирица) средните му стойности са по-близки до минималните, а оттам до градската разпределителна мрежа – до максималните. На юг – югозапад почти по права линия, следвайки естественото понижение на терена, той достига северната крепостна стена. На около 500 м от нея в пространството между ул. "Антим I" и бул. "Мария Луиза" е изграден краен разпределителен резервоар (castellum) (Шкорпил, Шкорпил 1921 в, 128, табл. II; Биернацка-Любанска 1971, 4). Двата водопровода са гравитачни, иззидани с ломен камък на хоросан и хидрофобна замазка. Имат светло сечение 0,4 м х 0,8 м и сводово покритие – типично за мизийските и тракийските водопроводи със свободно водно огледало от I - средата на II в. сл. Хр. (Шкорпил, Шкорпил 1921 б, 111; Шкорпил, Шкорпил 1921 в, 128, табл. II; Шкорпил, Шкорпил 1909 а, 5; Биернацка-Любанска 1971, 9, 10, 11, 12). Възможно е тези главни външни водопроводи посредством къси странични канали и водохващания да са улавяли и оттока на извори, срещани по протежение на трасето им. Някои от тях – Франга дере, Ташла тепе и Кемер дере в началото на XX в. все още осигуряват около 4,5 л/сек питейна вода на Варна (Шкорпил, Шкорпил 1921 в, 128, табл. II; Шкорпил, Шкорпил 1909 а, 7; Биернацка-Любанска 1971, 4) (обр. 12).

Вътрешноградската разпределителна водопроводна мрежа в Одесос се изпълнява под уличната настилка. При преминаване през преовлажнени почвени хоризонти глинените водопроводи се полагат в трапецовидно вдлъбната каменна подложка, фиксирана в изкопа с каменен блокаж на хоросан. Понякога след обмазване тръбите са покривани стреховидно с керемиди. Посредством каменни разпределители и глинени водопроводи водата достига до крайните потребители в градските инсули (Биернацка-Любанска 1971, 14, 16; Димитров 1967, 28).

В северозападната, централната и югоизточната градска зона са засечени някои от ограничаващите ги кардинес и декумани. Между северната крепостна стена и предполагаемия градски театър при пресечката на бул. "Княз Борис I" и ул. "Мусала" проходящата транспортна част на една улица с направление югоизток – северозапад има ширина около 3,0 м (Тонев 1995, 100), достатъчна за разминаване на две превозни средства с междуосие 1,27 - 1,30 м, установено в други долномизийски градове (Иванов 1967, 17, 24). По средата му под покритието от правоъгълни каменни плочи е иззидан канал за отпадъчни води с кръгъл ревизионен отвор (Тонев 1995, 100). Платното на друга на около 150 м южно е засегнато при изграждането в края на IV – началото на V в. сл.Хр. и при преустрояването през VI в. сл. Хр. на епископската базилика на ул. "Хан Крум" (Lazarov 1985, 71; Мирчев 1951 б, 118; Минчев 1986, 33 - 35; Попова-Мороз 1987, 11, 46). Стесняванията или разширяванията при строителство в плътно застроени райони са обичайна практика в долномизийските и тракийските градове Никополис ад Иструм, Ескус, Августа Траяна, Филипополис, Пауталия (Иванов 1994, 27). Трети уличен участък с посока изток-североизток – запад-югозапад е проучен на около 50 м от южната фасада на градските терми между ул. "Сан Стефано", ул. "Хан Крум" и ул. "Презвитер Козма" (Лазаров, Ангелов 1984, 69). Уличното платно с ширина 4,0 м има характерното за късноантичната епоха покритие от големи варовикави плочи с неправилна форма. По средата под настилката е иззидан канал за събиране и отвеждане на повърхностно течащите дъждовни и отпадъчните битови води.

Най-голям консуматор на вода в тази зона през III в. сл. Хр. са градските терми. Тяхната канализационна система се състои от подземни главни и второстепенни засводени тухлени канали, измазани в opus signium. Следвайки естествения наклон на терена от северозапад на югоизток към морския бряг те отвеждат отпадъчните води извън сградата (Вачева, Георгиев 1986, 70 - 83). Друга голяма обществена сграда наблизо, считана също за банска постройка (Тончева 1968, 232 - 233; Тонев 1995, 103), е изградена на територията на античното пристанище пред предполагаемата югозападна крепостна стена при кръстовището на ул. "Осми ноември" и бул. "Приморски". Убедителната ѝ функционална интерпретация предвид липсата на първична публикация и специфичното ѝ местоположение все още е предстояща (обр. 13).

Късноантичната улична мрежа и в тази градска зона остава с непроменено устройство. Участъци с канализация в средата на транспортната част под настилка от каменни плочи с неправилна форма са проучени на юг към пристанището на ъгъла на ул. "Хан Крум" и ул. "Презвитер Козма" и на югоизток от превърнатия в раннохристиянска базилика езически храм на Аполон, между ул. "Цар Иван Шишман", ул. "Сан Стефано" и бул. "Приморски" (Лазаров 1985, 140; Народно дело, бр. 52 от 02. 03.1995 г.). Преустройството му е извършено в края на IV – началото на V в. сл. Хр. Някои от елементите на архитектурния му ордер са подменени през VI в. сл. Хр. На североизток от изоставените Северови терми е изградена друга църковна сграда. Деструкции от масивните ѝ зидове, капители и колони с релефни кръстове са разкрити на ъгъла на ул. "Цар Калоян" и ул. "Княз Дондуков" (Минчев 1986, 35 - 36).

ТОПОГРАФСКА ПРИЕМСТВЕНОСТ В КУЛТОВОТО СТРОИТЕЛСТВО

Топографски континюитет в култовото строителство се наблюдава през цялата антична епоха и в централната градска зона, където в радиус от около 80 м между ул. "Хан Крум", ул. "Патлейна", ул. "Одесос" и ул.

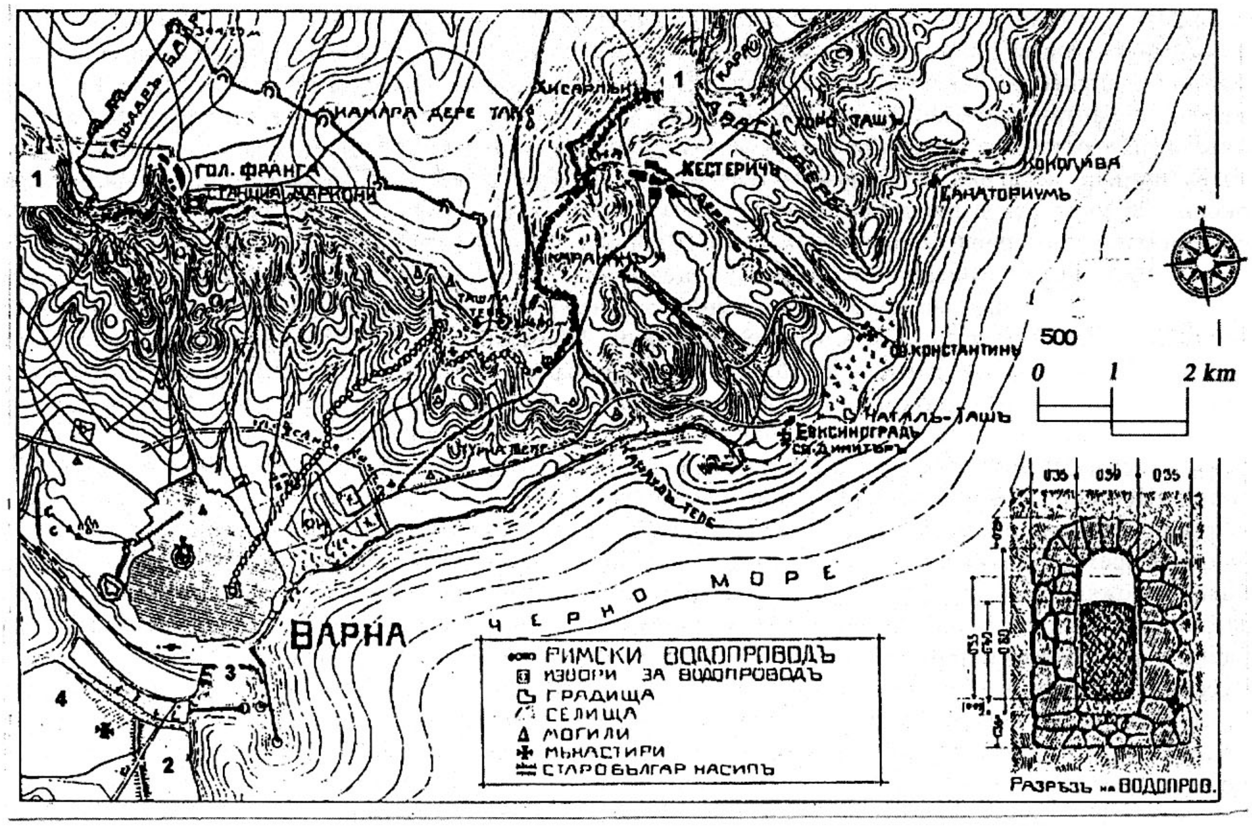

Обр. 12. *Варненското черноморско крайбрежие в началото на XX в.*
(по Шкорпил,Шкорпил 1921 в)
(1) Каптажи на римските външни водопроводи на Одесос
(2) Ранносредновековният български вал
(3) Пристанището на Варна (в експлоатация от 1908 г.)
(4) Плавателният канал море – езеро (в експлоатация от 1910 г.)

Fig. 12. *The Varna Black sea coast at the early 20th century (after. Škorpil Škorpil, 1921)*
1. Roman catchment of the external water supply system of Odesos
2. Early Medieval Bulgarian rampart.
3. Varna port (commissioned in 1908)
4. The lake-sea channel (commissioned in 1910)

"Св. Климент" през ранноелинистическата епоха в предполагаемия теменос са изградени толос и храм на Самотракийските божества, а през римската ранноимперлаторска епоха светилище на Хигия и Асклепий и храмова постройка хипотетично свързвана с упражняването на култа на Великия Бог Дарзалас/Дерзалас. През V - VI в. сл. Хр. непосредствено на североизток от нея над къснокласически погребения в урни и гробници (Тончева 1964 б, 111, 127) е построена трикорабна базилика, от чиито архитектурен ред са запазени мраморни капители и колони с релефни кръстове. На около 150 м на изток – североизток на ул. "Хан Крум" е разкрита епископската базилика на Одесос. Трикорабната сграда със синтрон в ап/б/сидата, нартекс, екзонартекс и атриум е изградена в края на IV в. сл. Хр. (Минчев 1986, 33 - 35, 36), застъпвайки със северната си стена къснoримска улица (Lazarov 1985, 71; Тонев 1995, 103). В началото на V в. сл. Хр. подът й вече е покрит с мозаечни квадрати с орнаментално-геометрични мотиви и раннохристиянски символи в след- "пуристкия" стил чрез opus tesselatum и opus vermiculatum (Минчев 1986, 34; Попова-Мороз 1987, 6, 11, 46). През този век сградата е разрушена, изоставена за известно време и отново изградена. Художествено-естетическото въздействие на интериора вече се постига посредством стенна живопис и подова настилка от мраморни плочи. През втората половина на V и през VI в. сл. Хр. за нуждите на укрепналата църковна община в Одесос трикорабни базилики са изградени и в западната градска зона – две са разкрити на кръстовището на ул. "Цар Симеон I" с ул. "Козлодуй" и с ул. "Цариброд", а трета около 250 м западно от тях, на около 200 м extra muros (Минчев 1986, 35, 36, 41).

ЗАНАЯТИ

Извън градските крепостни стени се разполагат и занаятчийските дейности, чиито работен цикъл е свързан с развитие на високи температури и създава опастност от пожари (АГСП 1984, 200). В близост до предполагаемото трасе на югозападната крепостна стена на къснокласическия Одесос са разкрити деструкции

Обр. 13. *Градско пространство в южната част на Одесос, изглед от запад (снимка Хр. Прешленов)*
Fig. 13. *Area in southern part of Odesos view from the west (photo H. Preshlenov)*

от горивната камера на керамична пещ от средата – втората половина на IV в. пр. Хр. (Лазаров, Ангелов 1984, 69). През елинистическата епоха пред трасето на североизточната крепостна стена се формира зона, която до края на Античността остава традиционно свързана с керамичното производство (обр. 1). На територията на североизточния некропол в Морската градина на около 40 м югоизточно от кръстовището на ул. "Братя Миладинови" и бул. "Приморски" в близост до погребение с трупоизгаряне от IV в. пр. Хр. (Мирчев 1956 а, 8 - 9) до субструкциите на помещение от ломен камък на глинеста спойка е разкрита част от скарата и стените на пещ. Около нея са разхвърляни кръгли и полустатуарни теракоти, някои деформирани и недобре изпечени, а други изработени в един калъп, както и излязъл от употреба лицев калъп на женска глава. Заедно с откритите наоколо глинени лампи и съдове те датират коропластната работилница в III –II в. пр. Хр. (Дремсизова-Нелчинова,Тончева 1971, 12, 44, 66 - 70, 72; Мирчев 1956 а, 9 - 11). В тази грайградска зона е открит и калъп за производство на мегарски купи (Археологически музей – Варна, инв. № II 345), както и фрагменти от деформирана късноелинистическа керамика (Минчев 1983, 14).

През римската епоха при североизточния ъгъл на крепостта при пресечката на ул. "Михаил Колони"с бул. "Приморски" функционира грънчарска работилница. В нея е произвеждан разпространен в Одесос тип панички с полусферично тяло, извит навътре ръб на устието и ниско пръстеновидно столче. При изпичането в пеща някои са деформирани и напукани, а лаковото им покритие получава сиво- до чернокафяв цвят (Минчев 1983, 8 - 9). На същото място са изградени и други керамични пещи, за номенклатурата на чието производство няма данни (Минчев 1983, 16). На около 200 м сезерозападно по трасето на крепостната стена при пресечката на ул. "Михаил Колони" и ул. "Стефан Караджа" е разкрита голяма пещ за строителна керамика (Минчев 1983, 16), а наблизо - фрагмент от тухла с печат C. P. I. (Археологически музей – Варна, инв. № II 378). През късноантичната епоха в града работят и други частни производители на строителна керамика. Сред тях с по-голям капацитет е работилницата на Трофим, чиято продукция се разпространява в градската територия на Одесос (Ракева-Морфова 1970, 40; Минчев 1983, 16). В къси серии кухненска, трапезна и амбалажна керамика е изготвяна и в централната зона на укрепеното градско ядро, включително в откритото пространство на изоставени и рушащи се сгради (Минчев 1983, № 10, 11, 13 - 15).

Залезът на античната градска култура в Одесус особено отчетливо се откроява и в постепенния упадък на жилищното строителство. В югозападната зона в близост до предполагаемото трасе на късноантичната крепостна стена на ул. "Омуртаг" между ул. "Преслав" и ул. "Вардар" субструкцията на цитаделата на средновековната (XI/XII – XIV в.) Варненска крепост при югозападния й ъгъл е изградена върху деструкциите на късноримска сграда (Кузев 1962, 113, 115). Масивните носещи стени са в opus mixtum с характерните за последната четвърт на IV – средата на VI в. сл. Хр. 4 - 5 редови тухлени пояси (Овчаров 1982, 68, 70) и хоросанови фуги, равни на дебелината на тухлата със счукана строителна керамика в състава. Подовете и стените й са покрити с мозайки в opus tesselatum и opus vermiculatum. Вече в края на VI – началото на VII в. сл. Хр. на територията на изоставените Северови терми са изградени с подръчни материали (камъни, тухли, кирпичи) едностайни примитивни жилища с дървен едноскатен покрив, опрян в стените на термите (Димитров 1982, 69).

НЕКРОПОЛИ

Отвъд крепостните стени по протежение на крайбрежния път, а от II в. сл. Хр. и покрай хоризонталното разклонение на запад за новооснования регионален център Марцианополис, се формират градските некрополи (Мирчев 1951 а, 91; Мирчев 1958, 569 - 570). Надгробни паметници и погребения от късноклаcическата

(Mihailov 1970, № 100, № 101 bis; Тончева 1967, 177) и късноелинистическата (Mihailov 1970, № 117, № 155, № 157; Мирчев 1947, 235 - 241; Toncova 1997, 87; Тончева 1961 б, 24 сл.; Археологически музей – Варна, инв. № II 263; Тончева 1956, 54; Минчев 1980, 112, 113 - 114; Георгиева 1992, 74 - 75) епоха се откриват в пространството на изток и североизток от предполагаемото трасе на предримската крепостна стена по направлението на пътя за Дионисополис. През ранноимператорската римска епоха относително по-често погребения се регистрират пред източната и североизточната крепостна стена по бул. "Приморски" и ул. "Михаил Колони" (Mihailov 1970, № 109, № 129, № 138 bis; Минчев 1989, № 15, № 20, № 21; Археологически музей – Варна, инв. № II 2567; II 3684; II 3686; II 3688 - 3692), на североизток в Морската градина от сградата на Аквариума до Летния театър (Mihailov 1970, № 124, 130, 132, 188, 189, 194, 196, 207; Тончева 1958, 541 - 542; Археологически музей – Варна, инв. № II 4513 - 4516; II 5997 - 6000) и на север до ул. "Македония" и ул."Марин Дринов" (Mihailov 1970, № 122, 168, 177, 178, 179, 198, 210; Тончева 1966, № 38; Мирчев 1958, 575; Тончева 1961 а, 32 - 37, 38; Археологически музей – Варна, инв. № II 503; II 740, II 4559; II 1581). Отвъд тази зона, в която най-често се срещат погребения от началото на II - началото на III в. сл. Хр., погребвания на одесоски жители са извършвани на североизток до ул. "Никола Вапцаров" (Mihailov 1970, № 161 bis, 169; Тончева 1966, № 36; Тончева 1956, 58; Минчев 1984, № 14, 15, 17 , 18, 19; Археологически музей – Варна, инв. № II 872; II 2741, II 2758, II 2764, II 2790, II 2793, II 2795, II 2802, II 2835, II 2889) и на север до ул. "Цар Асен" (Mihailov 1970, № 193). Отделни погребения, възможно и на територията на крайградски фамилни некрополи, са разкрити до около 2,0 км северно от града до бул. "В. Левски". В местността "Чаира" е открита лекарска гробница (Тончева 1964 в, 51 - 53) и надгробния паметник на евпозиарха Мосхос, син на Артемидор от Одесос (Mihailov 1970, № 254; Pfuhl, Möbius 1977 - 1979, № 1723). На североизток от тях по ръба и горната част на склона на Франгенското плато от III в. пр. Хр. до III в. сл. Хр. се формира некрополът на тракийско селище в местността Кемер дере (Георгиева 1992, 73 - 80; Археологически музей – Варна, инв. № II 5324 - 5329) (обр. 1).

Разкритите погребения във втория предримски одесоски некропол, развил се на югозапад край крайбрежния път за Месамбрия, са извършени през късноласическата (края на V – IV в. пр. Хр.) и елинистическата епоха (III - II в. пр. Хр. и II началото на I в. пр. Хр.) Той се простира отвъд предполагаемата западна крепостна стена от ул. "Архимандрит Филарет" (Mihailov 1970, № 101 bis, № 219; Георгиева 1992, 74 - 75; Археологически музей – Варна, инв. № II 661), ул. "Одесос" – ул. "Сан Стефано" (Mihailov 1970, № 104, 212; Мирчев 1956 а, 5 - 7; Мирчев 1958, 571; Тончева 1964 б, 111 - 120, 127), ул. "Осми ноември" – бул. "Приморски" (Mihailov 1970, № 101 ter; Тончева 1974, 287 - 289, 301) към река Варна и североизточния бряг на Варненското езеро (Mihailov 1970, № 97, 98, 105; Мирчев 1956 а, 7 - 8). Одесоски жители са погребвани тук и през ранноимператорската епоха (Mihailov 1970, № 110, 115, 133, 147, 184, 212; Шкорпил 1943, 51; Тончева 1961 а, 39 - 41; Koch, Sichtermann 1982, 336, 384; Археологически музей – Варна, инв. № II 161; II 215; II 266 - 267; II 271; II 777; II 908; II 2511; II 2753, II 2759 - 2761, II 2765 - 2766, II 2778, II 2800, II 2884, II 2890, II 3069; II 6445, II 6556, II 6591, II 6592), но през II – III в. сл. Хр. некрополът се развива преимуществено на северозапад по протежение на пътя за новооснования градски център Марцианополис. Зоната с относително по-голяма честота на погребвания на изток и север достига бул."Княз Борис I" – ул. "Шипка" – ул. "Антим I" – бул. "Съборни" – ул. "Атанас Георгиев" – ул. "Георги Бенковски" – бул. "Владислав Варненчик" (Mihailov 1970, № 107 bis, 166, 170, 199, 211, 215; Тончева 1966, № 37, 44, 55, 66, 87; Шкорпил 1943, 49; Мирчев 1952 б, 114 - 115; Мирчев 1968 б, 217 - 219; Минчев 1989, № 24; Археологически музей – Варна, инв. № II 1589 - 1593; II 2521 (заедно с Mihailov 1970, № 211); II 4497 - 4501; II 6170; II 6445, II 6556; II 6591 - 6592), на запад – ул. "Д-р Пискюлиев" (Mihailov 1970, № 175 bis, № 176 ter, № 186 ter; Тончева 1966, № 60, 67; Шкорпил 1943, 51; Минчев 1989, № 22; Археологически музей – Варна, инв. № II 316; II 854, II 4554-4556) и на юг – бул. "Христо Ботев" – пл. "Митрополит Симеон" – Градската градина – пл. "Независимост" (Mihailov 1970, № 107, 108, 133 bis, 136, 139 bis, 140, 165, 167, 174 bis, 178 bis, 186 bis, 212 bis; Тончева 1966, № 14, 68; Мирчев 1947, 241 - 243; Мирчев 1958, 576 - 578; Археологически музей – Варна, инв. № II 241 - 243; II 738; II 3900 - 3910; II 5575 - 5579). Отделни погребения достигат ул. "Княз Черкаски" на северозапад до левия бряг на Франга дере на около 2,0 км от римския град (Mihailov 1970, № 164; Шкорпил 1931, 83 - 84; Петрова 1985, 22; Минчев 1981, 72 - 73) (обр. 1).

Късноримските и ранохристиянските погребения на одесоското население са концентрирани на територията на северозападния некропол в непосредствена близост до градските стени. Приблизителните му външни граници, отвъд които се регистрират спорадично гробни находки, минават по ул. "Драгоман" – ул. "Шумен" - бул. "Владислав Варненчик" – ул."Никола Кънев" – ул. "Д-р Пискюлиев" – бул. "Христо Ботев" – пл. "Митрополит Симеон" – пл. "Независимост" (Мирчев 1951 а, 91 - 96; Тончева 1961 а, 38 - 39; Хараламбиева 1992, 137; Fiedler 1992, 66; Археологически музей – Варна, инв. № II 894). При тяхното изграждане са разрушавани и/или преизползувани надгробни плочи и съоръжения на по-ранни одесоски гробове (Mihailov 1970, № 163 bis, 175 bis, 177 bis, 187 bis, 228 bis; Мирчев 1951 а, 94; Археологически музей – Варна, инв. № II 316, II 3709) (обр. 1).

ГРАДЪТ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Краят на градския живот в Одесус в организирана форма настъпва през втората четвърт на VII в. сл. Хр. По всяка вероятност по време на нападението на авари, българи и славяни през 626 г. сл.Хр. (Димитров 1992,

116 - 117) жилищните постройки в термите са унищожени от стихиен пожар. В резултат от него при северната градска порта по бул. “Княз Борис I” между ул. “Шипка” и ул. “Драгоман” се формира еднометров пласт от въглени и пепел. До 680 г. сл. Хр., когато и де юре Западното Черноморие на юг до билото на Хемус е включено в границите на българската държава, руините на някои масивни сгради като римските терми са могли да подслонят оцеляло население (Димитров 1982, 69, 71). След тази година българската държава реализира мащабно противодесантно строителство по черноморската граница. В края на VII – началото на VIII в. сл. Хр. широката песъчлива тераса между склоновете на Франгенското и Авренското плато, отделяща Варненското езеро от морето, е преградена с 3,5 километров вал (обр. 12). На североизток той е проследен до склона на възвишението Бял бряг на около 1 км от западната крепостна стена на Одесос, конструктивна връзка с която не е установена. За укрепване на песъчливото тяло на вала от пустеещия античен град са извлечени и преупотребени конструктивни и декоративни архитектурни елементи (мраморни и варовикови колони, капители, архитрави, корнизи, облицовъчни и преградни плочи), каменни блокове, тухли и хоросан, кръгла скулптура и релефи, надписи (Рашев 1982, 32, 35 - 36, 39, 41, 49; Димитрлов 1982, 68). Защитниците му до края на IX в. сл. Хр. обитават терасите на стара речна долина над северния бряг на Варненското и Белославското езеро. Най-голямото известно тяхно селище отстои на около 4,5 км северозападно по права линия от вала по двата бряга на Плана дере мужду бул. “Сливница” и бул. “Трети март” в ж. к. “Младост” и ж. к. “Възраждане”. В един от некрополите му за изграждане на гробните съоръжения също са използувани антични архитектурни ордерни елементи. (Димитров 1982, 64 - 66, 73, 74). Присъствието им и на територията на Одесос се долавя през X в. сл. Хр. В стерилния пласт в базиликалната зала на термите, чиито стени до началото на следващото столетие са все още запазени до сводовете, са вкопани едноделни полуземлянки с паянтови стени, сламен покрив и глинобитен под (Димитров 1982, 69 - 70).

При възобновяването на градския живот в адекватна за средновизантийската епоха форма през XI - XII в. сл. Хр. е укрепена само част от застроената през късната античност територия на Одесос, който влиза в хрониките вече с новото си име – Варна (Кузев 1981, 295 - 296; Харбова 1979, 61; Димитров 1982, 74 - 75). Възстановеното по планове и описания от XVII - XIX в. трасе на тази средновековна крепост обхваща около 2,5 хектара площ от пространството между предполагаемите югозападни стени на римския и късноантичния град между ул. “Преслав”, ул. “Сан Стефано”, западно от ул. “Осми ноември” и южно от ул. “Хан Омуртаг”. Укреплението е с петоъгълна форма, ориентация северозапад – югоизток и цитадела северно от западната му порта. При разрушаването на цитаделата му през 1908 г. са открити преупотребени антични големи добре обработени каменни блокове, мраморни архитектурни елементи и надписи (Кузев 1962, 120, 124 - 125; Кузев 1981, 309 - 310) (обр. 4).

Средновековният град с жилищните си квартали се развива на предполагаема площ от 10 хектара около това укрепено ядро (Харбова 1979, 61; Кузев 1981, 309). Функционално-градоустройствената му схема не търси опорни точки в тази на античния град, която вече принадлежи на историята.

ЛИТЕРАТУРА:

АГСП 1984: Античные государства Северного Причерноморья (Археология СССР,9). Москва, 1984.

Бешевлиев 1974: В. Бешевлиев. Към въпроса за името на Одесос. – ИНМВ, 10 (25), 1974, 3 - 7.

Биернацка-Любанска 1971: М. Биернацка-Любанска. Някои проблеми върху изследванията на римските водопроводи в Долна Мизия и Северна Тракия. – Археология, 1971, 2, 1 - 20.

Божкова 1989: Ан. Божкова. Атическа чернофирнисова керамика в Тракия (V - IIIв. пр. н. е.) – Археология, 1989, 2, 1 - 10.

Ботева 1997: Д. Ботева. Долна Мизия и Тракия в римската имперска система (193 - 217/218г. сл. Хр.). С., 1997.

Вачева 1985: Кр. Вачева. Южната фасада на римските терми на Одесос. – ИНМВ, 21 (36), 1985, 49 - 54.

Вачева 1986: Кр. Вачева. Входовете в римските терми на Одесос. – Археология, 1986, 1, 1 - 8.

Вачева 1989: Кр. Вачева. Засводявания с opus mixtum в термите на Одесос. – Археология, 1989, 3, 15 - 19.

Вачева, Георгиев 1986: Кр. Вачева, П. Георгиев. Римските бани във Варна. Ръкопис. С., 1986.

Велков 1956: В. Велков. Бележки върху социално-икономическото развитие на град Одесос през късноантичната епоха. – ИВАД, 10, 1956, 109 - 117.

Велков 1959: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV - VI в.) Проучвания и материали. С., 1959.

Георгиев 1975: П. Георгиев. Статуи от римските терми във Варна. – ИНМВ, 11 (26), 1975, 142 - 146.

Георгиев 1986: П. Георгиев. Разкопки на обект “Римски терми” – Варна. – In: АОР - 1985 г. Велико Търново 1976, 90.

Георгиева 1992: М. Георгиева. Гробни находки от околностите на Варна. – Известия на Народния музей – Варна, 28(43), 73 - 80.

Георгиева 1999: Р. Георгиева.Обредни ями (края на II - I хилядолетие пр. н. е.). In: Ив. Георгиева (съст.) Етнология на траките. С., 1999, 165 - 183.

Герасимов 1951: Т. Герасимов. Култовата статуя на Великия бог Дарзалас в Одесос. – ИВАД, 8, 1951, 65 - 72.

Геров 1952: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. – ГСУ ФФ, 48, 1952/53, 307 - 415.

Геров 1980: Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I - III в.). – В: ГСУ ФКНФ, 72, кн. 2, 1977, 1 - 173.

Гочев 1986: Яр. Гочев. Варненските езера в миналото. – Фар-86. Научно-популярен алманах. Варна, 1986, 24 - 27.

Гочев 1987: Яр. Гочев. Крайморският булевард на Варна. – Фар-87. Научно-популярен алманах. Варна, 1987, 349 - 353.

Гочева 1998: Зл. Гочева. Култът на Великиа бог в гръцките колонии по западния бряг на Понта. – В: Първи академични четения в памет на академик Гаврил Кацаров. (Seminarium Thracicum, 3). София, 1998, 91 - 100.

Данов, Тончева 1979: Хр. Данов, Г. Тончева. Гръцка колонизация по бреговете на Тракия. – In: В. Велков, Г. Георгиев,

Хр. Данов, Т. Иванов, Ал. Фол (съст.). История на България. I. С., 1979, 157 - 168.

Денчев 1998: Б. Денчев. Варна след Освобождението. Едно закъсняло възраждане на българщината. С., 1998.

Дечев 1952: Д. Дечев. - Stroux, J. Eine Hafeninschrift von der Küste des Pontus. Sitzungsberichte der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, phil.-hist. Kl.1949, № 1, Epigraphische Beiträge,1 - 23. – ИАИ, 18, 1952, 423 - 424.

Димитров 1967: Д. Димитров. Научно-мотивирано предложение за обявяване на паметниците от Античността и Средновековието във Варненски окръг. С., 1967.

Димитров 1982: Д. Димитров. Варна и близката й околност през VII - IX в. – ИНМВ, 18(33), 1982, 55 - 77.

Димитров 1992: Хр. Димитров. Аварите и Малка Скития (565 - 626). – ИПр, 1992, 8 - 9, 105 - 119.

Димитров, Кузев, Мирчев, Тончева 1965: Д. Димитров, Ал. Кузев, М. Мирчев, Г. Тончева. Археологически музей Варна. С., 1965.

Дремсизова-Нелчинова, Тончева 1971: Цв. Дремсизова-Нелчинова, Г. Тончева. Антични теракоти от България. С., 1971.

Иванов 1951: Т. Иванов. Принос към коринтския внос на керамика в Одесос през VI в. пр. н. е. – ИВАД, 8, 1951, 77 - 85.

Иванов 1963: Т. Иванов. Антична керамика от некропола на Аполония. – In: Ив. Венедиков (съст.) Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947 - 1949 г. С., 1963, 65 - 273.

Иванов 1967: Т. Иванов. Градоустройството през римската и късноантичната епоха в България. – Археология, 1967, 4, 10 - 29.

Иванов 1980: Т. Иванов. Абритус. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия. I. Топография и укрепителна система на Абритус. С., 1980.

Иванов, Василев 1980: Ст. Иванов, В. Василев. Животински кости от светилището при Перник. – In: Ив. Венедиков, Ал. Фол (съст.) Тракийски светилища (Тракийски паметници, 2). С., 1980, 95 - 105.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. I. С., 1994.

Йорданов 1998: К. Йорданов. Политическите отношения между Македония и тракийските държави (359 - 281 г. пр. Хр.) (Studia Thracica, 7). С., 1998.

Картография ЕООД 1997: Картография ЕООД. Варна. План указател. С., 1997.

Кузев 1962: Ал. Кузев. Средновековната крепост на град Варна. – ИВАД, 13, 1962, 111 - 126.

Кузев 1972: Ал. Кузев. Още веднъж за Варненската средновековна крепост. – ИНМВ, 8 (23), 1972, 67 - 78.

Кузев 1981: Ал. Кузев. Варна. – Ал. Кузев, В. Гюзелев (съст.) Български средновековни градове и крепости. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна, 1981, 293 - 310.

Лазаров 1973: М. Лазаров. Антични амфори (VI - I в. пр. н. е.) от Българското Черноморие. – ИНМВ, 9 (24) 1973, 3 - 50.

Лазаров 1977: М. Лазаров. Търговските връзки на Родос със западнопонтийските градове през елинистическата епоха. – ИНМВ, 13 (28), 1977, 1 - 48.

Лазаров 1978: М. Лазаров. Синопе и западнопонтийският пазар. – ИНМВ, 14 (29), 1978, 11 - 65.

Лазаров 1980: М. Лазаров. Разпространението на хераклейските амфори и печати в Тракия. – ИНМВ, 16(31), 1980, 5 - 19.

Лазаров 1982: М. Лазаров. Търговията на Хиос със западнопонтийските градове. – ИНМВ, 18 (33) 1982, 5 – 15.

Лазаров 1985: М. Лазаров. Археологически разкопки на обект "БТС" – Варна. – In: АОР - 1984 г. Сливен, 1985, 140.

Лазаров 1987: М. Лазаров. Многовековният град. Одесос – основни резултати от досегашните проучвания. – Народно дело, бр. 212 от 23 октомври 1987 г.

Лазаров 1990: М. Лазаров. Антична рисувана керамика в България. София, 1990.

Лазаров 2000: М. Лазаров. Българското Черноморие през архаичния период. Състояние на проучванията. – ИНМБ, 3, 2000, 23 - 41.

Лазаров 2001: М. Лазаров. – Черно море, бр. 300 от 27 декември 2001г.

Лазаров, Ангелов 1984: М. Лазаров, Ан. Ангелов. Спасителни разкопки на ул. "Сан Стефано" във Варна. – In: АОР - 1983 г. Смолян, 1984, 69.

Лазаров, Василчин 1987: М. Лазаров, Ив. Василчин. Разкопки на ул. "Цар Иван Шишман" във Варна. – In: АОР - 1986 г. Разград 1987, 143 - 144.

Лазаров, Василчин 1990 а: М. Лазаров, Ив. Василчин. Археологически разкопки на обект "Търговски дом" във Варна. – In: АОР - 1989 г. Кюстендил, 1990, 119 - 120.

Лазаров, Василчин 1990 б: М. Лазаров, Ив. Василчин. Разкопки на обект "Цар Иван Шишман" във Варна. – In: АОР - 1989 г. Кюстендил, 1990, 120 - 121.

Леви 1985: Е. И. Леви. Ольвия. Город эпохи эллинизма. Ленинград, 1985.

Минчев 1974: Ал. Минчев. Гладиаторските борби в Одесос. – Известия на Народния музей – Варна, 10 (25) 1974, 85 - 94.

Минчев 1980: Ал. Минчев. Антично стъкло (V - I в. пр. н. е.) във Варненския музей. – ИНМВ, 16 (31) 1980, 111 - 115.

Минчев 1981: Ал. Минчев. Гроб с богат инвентар от римския некропол на Одесос. – ИНМВ, 17 (32) 1981, 64 - 74.

Минчев 1983: Ал. Минчев. За керамичното производство в Одесос (I - VII в.) – ИНМВ, 19 (34) 1983, 5 - 18.

Минчев 1984: Ал. Минчев. Антично стъкло от Западното Черноморие (I - VI в.) I. Купи и панички. – ИНМВ , 20 (35), 1984, 5 - 21.

Минчев 1986: Ал. Минчев. Ранното християнство в Одесос и околностите му. – ИНМВ, 22 (37) 1986, 31 - 42.

Минчев 1989: Ал. Минчев. Антично стъкло от Западното Черноморие (I - VI в.) III. Кани. – ИНМВ, 25 (40) 1989, 13 - 26.

Минчев, Дончева б. г. а: Ал. Минчев, М. Дончева. Археологически музей – Варна, Антична експозиция. Карта : "Одесос през римската епоха (I - III в.)"

Минчев, Дончева б. г. б: Ал. Минчев, М. Дончева. Археологически музей – Варна, Антична експозиция. Карта : "Одесос през късната античност (IV - VI в.)"

Мирчев 1947: М. Мирчев. Две ценни гробни находки във Варна. – Известия на Камарата на народната култура. Серия хуманитарни науки, I, № 4, 1947, 235 - 244.

Мирчев 1951 а: М. Мирчев. Късноримският некропол на Одесос. – ИВАД, 8, 1951, 91 - 97.

Мирчев 1951 б: М. Мирчев. Археологически вести. – ИВАД, 8, 1951, 113 - 121.

Мирчев 1952 а: М. Мирчев. Латински епиграфски паметници от Черноморието. – ИВАД, 9,1952, 69 - 80.

Мирчев 1952 б: М. Мирчев. Вести и съобщения. 3. Гробни находки. – ИВАД, 9, 1952, 114 - 115.

Мирчев 1956 а: М. Мирчев. Сбирката от теракоти в музея на гр. Варна. – ИВАД, 10, 1956, 1 - 50.

Мирчев 1956 б: М. Мирчев. Епиграфски паметници от Варна и Варненско. – ИВАД , 10, 1956, 125 - 141.

Мирчев 1958: М. Мирчев. Паметници на гробната архитектура в Одесос и неговата околност. – In: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, 569 - 582.

Мирчев 1963: М. Мирчев. Нови епиграфски паметници. - ИВАД, 14, 1963, 45 - 54.

Мирчев 1966: М. Мирчев. Нови епиграфски паметници. - ИНМВ, 2 (17), 1966, 63 - 82.

Мирчев 1967: М. Мирчев. За античните храмове в Одесос. – ИНМВ, 3 (18), 1967, 21 - 39.

Мирчев 1968 а: М. Мирчев. Епиграфски паметници от Черноморието. - ИНМВ, 4 (19), 1968, 145 - 180.

Мирчев 1968 б: М. Мирчев. Гробни находки във Варна и Варненско. - ИНМВ, 4 (19), 1968, 217 - 224.

Мирчев 1968 в: М. Мирчев. Крепостните стени на Варна. – Народно дело, бр. 150 от 28 юни 1968 г.

Мирчев 1969: М. Мирчев. Римские термы в Варне. – In: D. Dimitrov, H. Danov, V. Velkov, M. Končeva, E. Sarafova (Ed.). Actes du Premier Congrés International des Etudes Balcaniques et Sud-Est Européennes, II, Sofia, 1969, 455 - 477.

Михайлов 1980: Г. Михайлов. Западнопонтийският койнон. - ИНМВ, 16 (31), 1980, 21 - 44.

Мушмов 1912: Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. С., 1912.

Недев 1975: Ст. Недев. Укрепяването на гр. Варна от античността до края на XVIII в. – ИВИД, 19 - 20, 1975, 212 - 227.

Овчаров 1982: Д. Овчаров. Византийски и български крепости (V - X в.) С., 1982.

Петрова 1985: Св. Петрова. Римско-йонийски капители от Мизия. – Археология, 1985, 3, 15 - 25.

Попов ,Мишев 1974: Вл. Попов, К. Мишев. Геоморфология на Българското Черноморско крайбрежие и шелф. С., 1974.

Попова – Мороз 1987: В. Попова – Мороз. 24 древни мозайки от България. С., 1987.

Ракева – Морфова 1970: Зл. Ракева – Морфова. Римските частни и императорски тухли с печати от Дунавското и Черноморското крайбрежие. – Археология, 1970, 3, 33 - 43.

Рашев 1982: Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII - XI в.) Варна, 1982.

Рехо – Бумбалова 1986: М. Рехо – Бумбалова. Черно и червенофигурна атическа керамика от България. Дисертация. С., 1986.

Рехо, Прешленов 1998: М. Рехо, Хр. Прешленов. Театърът в културното развитие на античните градове по Българското Черноморие (VI - I в. пр. Хр.). – В: Д. Овчаров (съст.) Театърът като феномен в културната история на Европа. Варна, 1998, 11 - 21.

Русева – Слокоска, Л. 1989: Л. Русева – Слокоска. Пауталия. I. Топография, градоустройство и укрепителна сестема. С., 1989.

Стоянов 1995: П. Стоянов. Стара Варна на границата между две столетия 1890 - 1912 г. Варна, 1995.

Тачева 2000: М. Тачева. Северната граница на провинция Тракия до 193 г. – In: М. Тачева. Власт и социум в римска Мизия и Тракия. С., 2000, 58 - 78.

Тонев 1995: Л. Тонев. Градоустройството по българските земи през Античността (до края на VI в.) С., 1995.

Тончева 1956: Г. Тончева. Тракийското влияние в Одесос. – ИВАД, 10, 1956, 51 - 64.

Тончева 1958: Г. Тончева. Недовършени скулптурни паметници от Одесос. – In: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1956, 535 - 544.

Тончева 1961 а: Г. Тончева. Гробни находки от Одесос. – ИВАД, 12, 1961, 29 - 52.

Тончева 1961 б: Г. Тончева. Гроб на тракийка от Одесос. – Археология, 1961, 2, 24 - 30.

Тончева 1964 а: Г. Тончева. Потънали пристанища. Варна, 1964.

Тончева 1964 б: Г. Тончева. Нови находки от старогръцкия некропол на Одесос. – ИАИ, 27, 1964, 111 - 129.

Тончева 1964 в: Г. Тончева. Новооткрити гробници около Одесос. – ИВАД, 15, 1964, 51 - 60.

Тончева 1966: Г. Тончева. Надгробните плочи с "погребално угощение" от Одесос и околността му. Дисертация. С., 1966.

Тончева 1967: Г. Тончева. Архаични материали от Одесос. – ИАИ, 30, 1967, 157 - 180.

Тончева 1968: Г. Тончева. Одесос и Маркианополь в свете новых археологических исследований. – СА, 1968, 1, 230 - 235.

Тончева 1969: Г. Тончева. Скулптурата в Одесос от V - I век пр. н. е. – ИНМВ, 5 (20), 1969, 3 - 48.

Тончева 1972: Г. Тончева. Керамика от антична яма във Варна. - ИНМВ, 8 (23),1972, 263 - 272.

Тончева 1974: Г. Тончева. Некрополът край светилището на Херос Карабазмос в Одесос. - Известия на Народния музей – Варна, 10(25), 1974, 287 - 302.

Фол 1988: Ал. Фол. Докласическа Гърция и светът на траките. – Проблеми на културата, 1988, 3, 3 - 14.

Фол 1995: Ал. Фол. Тракийската култура: казано и премълчано. С., 1995.

Фол 1997: Ал. Фол. История на българските земи в древността до края на III в. пр. Хр. С., 1997.

Фол 1998: Ал. Фол. Древната култура на Югоизточна Европа. С., 1998.

Хараламбиева 1992: Анн. Хараламбиева. Две готски фибули от западния некропол на Одесос. - ИНМВ, 28 (43), 1992, 137 - 143.

Харбова 1979: М. Харбова. Укрепеният български средновековен град XIII - XIV век. С., 1979.

Чичикова 1984: М. Чичикова. Антична керамика. – In: Т. Иванов (съст.) Севтополис. I. Бит и култура. С., 1984, 18 - 114.

Шаму 1979: Фр. Шаму. Гръцката цивилизация през архаичната и класическата епоха. С., 1979.

Шкорпил, Шкорпил 1909: Х. Шкорпил, К. Шкорпил. Римският водопровод в гр. Варна. – ИНМВ, 2, 1909, 3 - 7.

Шкорпил, Шкорпил 1909: Х. Шкорпил, К. Шкорпил. Обяснения към плана на гр. Варна. – Известия на Варненското археологическо дружество, 2, 1909, 54 - 71.

Шкорпил, Шкорпил 1910: Х. Шкорпил, К. Шкорпил. Одесус и Варна. – ИВАД, 3, 1910, 3 - 23.

Шкорпил, Шкорпил 1921а: Х. Шкорпил, К. Шкорпил. Двайсетгодишната дейност на Варненското археологическо дружество. 1901 - 1921 год. – ИВАД, 7, 1921, 3 - 84.

Шкорпил, Шкорпил 1921б: Х. Шкорпил, К. Шкорпил. Печат на княз Михаил-Борис. – ИВАД, 7, 1921, 108 - 118.

Шкорпил, Шкорпил 1921в: Х. Шкорпил, К. Шкорпил. Няколко допълнителни фигури и таблици. – ИВАД , 7,

1921, 124 - 128.

Шкорпил 1931: К. Шкорпил. Археологически бележки от Черноморското крайбрежие. – ИБАИ, 6, 1930 - 1931, 57 - 88.

Шкорпил 1943: К. Шкорпил. Антични паметници от Западното Черноморско крайбрежие. – ИБАИ, 14, 1940 - 1942, 8 - 52.

Шуберт 1982: В. Шуберт. Светилището на Великия бог – Дарзалас в Одесос. – Векове, 1982, 4, 22 - 28.

Юрукова 1999: Й. Юрукова. Иконографска характеристика на градските монетосечения в източните римски провинции. – Нумизматика и сфрагистика, 1999, 1, 19 - 32.

Beševliev 1970: V. Beševliev. Zur Deutung Kastellnamen in Prokops Werk "De Aedificiis". Amsterdam, 1970.

Danoff 1962: Chr. Danoff. Pontos Euxeinos. – In: Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Suppl. 9, 1962, 685 - 1176, 1911 - 1920.

Danov 1979: Chr. Danov. Philippopolis, Serdica, Odessos. Zur Geschichte und Kultur der bedeutendsten Städte Thrakiens von Alexander d. Gr. bis Justinian. – In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. II. Principat, 7, 1. Berlin – New York, 1979, 241 - 300.

Doruţiu-Boilă 1971: Em. Dorutiu-Boilă. Zur abgrenzung des Territorium von Kallatis. – Dacia, N. S., 15, 1971, 325 - 333.

Ehrhardt 1983: N. Ehrhardt. Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen. (Europäische Hochschulschriften. Reihe III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, 206). Frankfurt am Main – Bern – New York, 1983.

Fiedler 1992: Uw. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. Bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Bonn, 1992.

Georgiev 1983: P. Georgiev. Architectural and Archaeological Problems of the Roman Thermae of Odessos.- In: Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981. II. Nottingham, 1983, 155 - 164.

Gerov 1979: B. Gerov. Die Grenzen der römischen Provinz Thracia bis zur Gründung des Aurelianischen Daciens. – In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. II. Principat, 7, 1. Berlin – New York, 1979, 217 - 240.

Gerov 1980: B. Gerov. Die Einfälle der Nordvölker in dem Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde. I. Das II. und III. Jahrhundert (101-284). – In: B. Gerov. Beträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Amsterdam, 1980, 361 - 433.

Gočeva 1978: Zl. Gočeva. Der Apollonkult in Odessos. – In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, 288 - 298.

Gočeva 1980: Zl. Gočeva. Prêtres éponymes d' Odessos et de Dionysopolis. - Klio, 1980, 1, 49 - 53.

Gočeva, Oppermann 1979: Zl. Gočeva, M. Oppermann. Corpus cultus equitis Thracii. I. Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae (EPRO, 74). Leiden, 1979.

Gren 1941: Er. Gren. Kleinasien und das Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit. Uppsala – Leipzig, 1941.

Heuß 1937: Alfr. Heuß. Stadt und Herrscher des Hellenismus in ihnen staats- und völkerrechtlichen Beziehungen. (Klio, Bh. 39, N. F. 26). Leipzig, 1937.

Ivanov In Print: R. Ivanov. Eine lateinische Inschrift mit dem Namen des Provinzstatthalters P. Septimius Geta aus Colonia Ulpia Oescensium (Moesia Inferior). – In: Novae and the Roman Limes on the Lower Danube from Vespasian to Diocletian. Actes of the International Conference. Warszawa, in Print.

Ivanov 1969: St. Ivanov. Tierknochen aus dem Heiligtum des Heros Karabasmus in Odessos. - In: D. Dimitrov, H. Danov, V. Velkov, M. Končeva, E. Sarafova(Ed.). Actes du Premier Congrès International des Etudes Balcaniques et Sud-Est Européennes, Sofia, 1969, 375 - 377.

Ivanov 1987: T. Ivanov. Der Fortuna-Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia Inferior (heute VR Bulgarien). – In: T. Ivanov, M.Čičikova, Al. Dimitrova-Milčeva (Ed.). Recherches sur la Culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie) (Ier - IVe s.) (Известия на Археологическия институт, 37). Sofia, 1987, 7 - 60.

Koch, Sichtermann 1982: G. Koch, H. Sichtermann. Römische Sarkophage. München, 1982.

Kolb 1984: Fr. Kolb. Die Stadt im Altertum. München, 1984.

Kolendo 1992: J. Kolendo. T. Vitrasius Pollio gouverneur de la Mésie Inférieure et son activité dans cette province. – In: Studia Aegaea et Balcanica in honorem Lodovicae Press. Warszawa, 1992, 199 - 205.

Kunow 1992: J. Kunow. Zentralität und Urbanität in der Germania Inferior des 2. Jahrhunderts n. Chr. – In: H.-J. Schalles, H. von Hesberg, P. Zanker. (Hrsg.). Die römische Stadt im 2. Jahrhundert n. Chr. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes. Köln, 1992, 143 - 147.

Lazarov 1980: M. Lazarov. Le commerce de Thasos avec la côte thrace du Pont à l' époque préromaine. – In: Actes du IIe CongrèsInternational de Thracologie. II. Bucureşti, 1980,171 - 187.

Lazarov 1985: M. Lazarov. Odessos – une ville antique sur le littoral Thrace du Pont Euxin. – In: M. Mollat, N. Todorov, C. Villain-Gandossi, El. Todorova (Ed.). Le pouvoir central et les villes en Europe de l' Est et du Sud-Est du XVe siècle aux débuts de la révolution industrielle. Les villes portuaires. Sofia, 1985, 63 - 72.

Liebenam 1900: W. Liebenam. Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche. Leipzig, 1900.

Mihailov 1970: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. I^{2}. Iscriptiones orae Ponti Euxini. Serdicae, 1970.

Mihailov 1997: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. V. Iscriptiones novae, addenda et corrigenda. Serdicae, 1997.

Nörr 1969: D. Nörr. Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit. München, ^{2}1969.

Ognenova-Marinova 1980: L. Ognenova-Marinova. Tuiles et terres cuites architecturales. – In: V. Velkov (Ed.). Nessebre. II. Sofia, 1980, 110 - 155.

Pfuhl, Möbius 1977 - 1979: E. Pfuhl, H. Möbius. Die ostgriechischen Grabreliefs. I.- II. Mainz am Rhein, 1977 - 1979.

Quaß 1993: F. Quaß. Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens. Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit. Stuttgart, 1993.

Sear 1982: D. Sear. Greek Imperial coins and their values. The local coinages of the Roman Empire. London, 1982.

Stoyanov,Stoyanova 1997: T. Stoyanov, D. Stoyanova. The Tholos of Odessos. – Archaeologia Bulgarica, 1997, 3, 22 - 33.

Tončeva 1969: G. Tončeva. Le sanctuaire du Héros Karabasmos d' Odessos. – In: Dimitrov, H. Danov, V. Velkov, M. Končeva, E. Sarafova(Ed.). Actes du Premier Congrès International des Etudes Balcaniques et Sud-Est Européennes, Sofia, 1969, 353 - 364.

Tonkova 1997: M. Tonkova. Hellenistic Jewellery from the Colonies on the West Black Sea Coast. – Archaeology in Bulgaria, 1, 1, 1997, 83 - 102.

Vagalinski 2001: L. Vagalinski. Die Ephebie in den westlichen Schwarzmeerstädten (3. Jh. v. Chr. – 3. Jh. n. Chr.). – In: M. Wendel (Hrsg.). Karasura. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. I. 15 Jahre Ausgrabungen in Karasura.(Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 1). Weissbach, 2001, 247 - 255.

Ognenova-Marinova 1986: L. Ognenova-Marinova. Mesambria Pontica. – In: V. Velkov, L. Ognenova-Marinova, Z. Chimbouleva. Mesambria, Mesemvria, Nessebur. Sofia, 1986, 32 - 71.

Youroukova 2000: I. Youroukova. Contribution to Odessus Coinage – a New Medallion from the Age of Gordian III (238-244). – Archaeologia Bulgarica, 2000, 2, 30 - 32.

Zanker 1990: P. Zanker. Augustus und die Macht der Bilder. München, ²1990.

ODESSUS
FUNCTIONAL AND TOWNPLANNING SCHEME AND ARCHITECTURE
(6th c. BC – 7th c. AD)
Summary

Christo Preshlenov

The region of the Varna bay was probably visited by East Mediterranean sailors even before the settlers from Miletus, suggested by the Greek suffix of the local Thracian toponym Odessus. The latter started the construction of a settlement of a polis type on the territories inhabited by the seaside Thracian population during the reign of the Midian King Astiagus (593-558 BC). The settlement is located in the North-Western corner of the Varna bay on the South-Western end of the slightly sloping to the South and South-East abrasive sea terraced platforms. The connection with the Thracian hinterland by water for shallow-wading vessels was realised via the Varna lake, which flowed away in the sea along the shallow and high water river Varna South-West of Odessus until the beginning of the 20th c. (Fig. 1, Fig. 2). The territories to the West, where the river Varna formed its flow in the first millennium BC were under the control of the Thacian rulers and dynasts. When the city was included in the Roman province of Moesia (from 86 AD Moesia Inferior) it seemingly retained its rights over the possessed contiguous χορός. In the 2nd c. AD the natural geographic boundaries, such as the rivers Batova and Devnia to the North and West, were simultaneously the administrative boundaries between Odessus and Dionysopolis, as well as Marcianopolis. To the South-West and South such possible boundaries are the rivers Provadijska and Kamchiya (Fig. 3).

The sea terrace, chosen for the construction of the city centre of the polis, provides the opportunity for its distinct outlining against the background of the sea horizon, thus lending it a picturesque volume and spatial impact. Moreover, by limiting the possibilities of a territorial expansion to the South and East, this location predetermines the semi-concentric design of the urban planning development developing throughout the entire antique epoch mainly to the North and West. The presumable path of the fortified wall of Odessus, which was unsuccessfully besieged by the Macedonian ruler Philippus II in 339 BC, encloses an area of between 13,5 and 16,0 ha. During the Roman early emperors' epoch the presumable fortified city nucleus includes new 9,0 ha, thus encompassing an area of about 27,0 ha. The last considerable extension of the fortified urban zone with about 8,0 ha to the North and South-West took place most probably not earlier than the last quarter of the 4th c. AD. This fortification, with an area of about 35 ha, was destroyed and abandoned in the 7th c. AD during some of the Avarian and Slavonic attacks (probably in 626 AD). Medieval reconstructions and repairs on its already studied sectors have not been established (Fig. 4).

The city burial grounds were located beyond the fortified walls along the coastal road, and from the 2nd c. AD on also along the horizontal branch to the West to the newly founded regional centre Marcianopolis. Tombstones and burials from the late Classical and late Hellenistic epoch can be found in the area to the East and North-East of the supposed path of the pre-Roman fortress wall along the road to Dionysopolis. The discovered burials in the second pre-Roman necropolis in Odessus, which had developed to the South-West along the coastal road to Mesambria, took place during the late Classical (the end of the 5th - the 4th c. BC) and the Hellenistic epoch (the 3rd - the 2nd c. BC and the 2nd - the beginning of the 1st c. BC). The citizens from Odessus were buried here also during the early emperors' epoch, but in the 2nd to the 3rd c. AD the necropolis developed mainly to the North-West along the road to the newly founded urban center Marcianopolis. The late Roman and early Christian burials of the population of Odessus are concentrated on the territory of the North-Western necropolis in immediate vicinity of the city walls (Fig. 1).

The earliest monumental public building in Odessus has been discovered above the harbour in the Southern urban zone on the slope of an abrasive terrace platform. It is a Doric temple in anti with two or four columns (Fig. 5). In this urban space at the South-West along the periphery of the seaside terrace a zone was established from the second half of the 6th c. BC, where at different times religious ceremonies and acts took place. In one of the four pits, vessels and objects connected also with the ritual activities in Demetra's temple were "buried". To the South-West, respectively North-West of these pits, destructions of a rectangular building with two construction periods have been found. One could suggest that the building was used for public practicing of the cult of the Heros Karabasmos and the goddess Phosphoros in the city until the end of the 1st c. BC. During a reconstruction in the early emperors' epoch, the structure of the sanctuary of Heros Karabasmos was provided with an entrance to the East. The neighbouring Doric temple of Apollo, which was reconstructed during the Roman epoch, after the end of the 4th to the beginning of the 5th c. AD, functioned as an early Christian basilica. A topographic continuity in the religious construction is also established in the North-Western zone of the Hellenistic, respectively in the central zone of the Roman and Late antique city. In the early Hellenistic epoch a tolos (Fig. 6, Fig. 7) was built here in the vicinity of the Samothracian temple in the space of the presumable temenos, where, it seems, other deities, including the Great God of Odessus, were worshipped as well. During the Roman early emperors' epoch he was syncretised with the local Thracian male deity Dersalas/Darsalas. Hypothetically, his temple can be identified with the cult edifice (Fig. 8, Fig. 9) discovered near the supposed place of the Hellenistic tolos and the temple of the Samothracian deities. At the Southeast near the Northern façade of the Roman baths in the city, another sanctuary functioned from the middle of the 2nd c. AD – that of Hygeia and Asclepius. In the 5th – 6th c. AD to the North-East a three-nave basilica was built and to the East – Northeast - the episcopal

basilica has been discovered. In the second half of the 5th and in the 6th c. AD three-nave basilicas were erected also in the West urban zone for the needs of the consolidated ecclesiastical community in Odessus.

The Hellenistic cities of evolutionary-functional and rational-functional type fit optimally in the establishing Roman provincial administrative system. In the North-Western zone of Odessus near the Roman fortified wall destructions of a monumental theatre and marble elements with a plastic theatrical masks were found. The Roman baths in Odessus, the most imposing antique public building discovered in the city so far, are of the so-called "small emperors' type". Discovered almost entirely in the South-Eastern zone of the city next to the temple of Hygeia and Asclepius it extends on an area of about 0,75 ha (Fig. 10). The building joints organically the townplanning scheme of the Roman city through the open spaces of the impressive yards to the South and West and the farmyard to the East (Fig. 11). Other public baths functioned obviously in the central urban zone in the years before the construction of Severus' thermae.

Odessus has a water supply by an external water-conduit, which enters the city probably under the Northern fortified wall. The external watermain draws water from the wells along the Southern and Eastern slopes of the Franga plateau. One of them catches the waters of the wells Teke-Karaach and Souk-Sular. The second external watermain catches the flow of the wells of Ana dere (the presentdays Kainak dere) and Dragu dere. The two water-conduits are gravitational, masoned with crushed stones on mortar and hydrophobic cement (Fig. 12). The inner city distributing water-supply network in Odessus was constructed under the road surface. The latter have been registered in the North-Western, central and South-Eastern urban zone - between the Northern fortified wall and the presumed city theatre, to the South - next to the episcopal basilica and to East-Northeast – West-Southwest from the Southern façade of the city thermae (Fig. 1). The roadbed has the typical of the antique epoch covering of large limestone slabs of irregular form. In the middle, under the road surface, a canal for collecting and leading away of the flowing rain and refuse domestic waters is built.

Part of the craft industry is located beyond the city fortified walls. During the Hellenistic epoch, in front of the North-East wall, a zone was formed, which remained traditionally connected with the ceramic production until the end of Antiquity (Fig. 1).

The end of the organised form of urban life in Odessus came in the second quarter of the 7th c. AD.,most probably at the time of the attacks of the Avars, Bulgarians and Slavs in 626 AD. When in the 11th -12th c. AD the urban life resumed in a form adequate for the middle Byzantine epoch, only part of the territory of Odessus, which was built-up in Late Antiquity, was fortified. It entered the chronicles already under its new name – Varna. The medieval city developed with its residential districts on a supposed area of 10 ha around this consolidated nucleus (Fig. 4). Its functional town-planning scheme does not rely on supporting points of the antique city.

ТРАКИЯ / ДОЛНА МИЗИЯ

THRACIA / MOESIA INFERIOR

НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ
(NICOPOLIS AD ISTRUM)

Л. Слокоска, П. Владкова, И. Църов, Ст. Бояджиев, Р. Иванов*

ЛОКАЛИЗАЦИЯ И ИМЕ, ПИСМЕНИ ИЗВОРИ И КАРТИ

Основаването на град Никополис ад Иструм е свързано с дакийските войни на император Марк Улпий Траян (98 - 117), проведени през 101 - 102 и 105 -106 г. (Iord., Get. XVIII 101: [Nicopolis] quae iuxta Iatrum fluvium est constituta notissima quam devictis Sarmatis Traianus et fabricavit et appelavit Victoriae civitatem; Amm. Marc. XXXI 5,6: Nicopolis quam indicium victoriae contra Dacos Traianus condidit imperator). Основите на селището са поставени през 102 г. или по-вероятно между 106 - 110 г. (Vulpe 1978, 463 sqq.; Poulter 1995,10-11; Църов 1991, 11, Иванов Иванов, 1994, 5). В превод на латински език името означава "Град на победата към (при) Istros" (Истър, Danubius, Danuvius = Дунав). Приблизително по същото време и в чест на най-голямото военно събитие през епохата на Принципата императорът основава и други селища в провинциите Долна Мизия и Тракия (мемориалния комплекс Tropaeum Traiani при с. Адамклиси в Северна Добруджа, Marcianopolis край Девня, Nicopolis ad Nestum при с. Гърмен до Гоце Делчев в най-югозападната част на Тракия). Интересно е да се отбележи, че няма новооснован град с името Nicopolis в самата завладяна Дакия (Poulter 1986, 526 бел.4). Руините на Никополис ад Иструм се намират на около 20 км северно от Велико Търново и на 3,5 км южно от

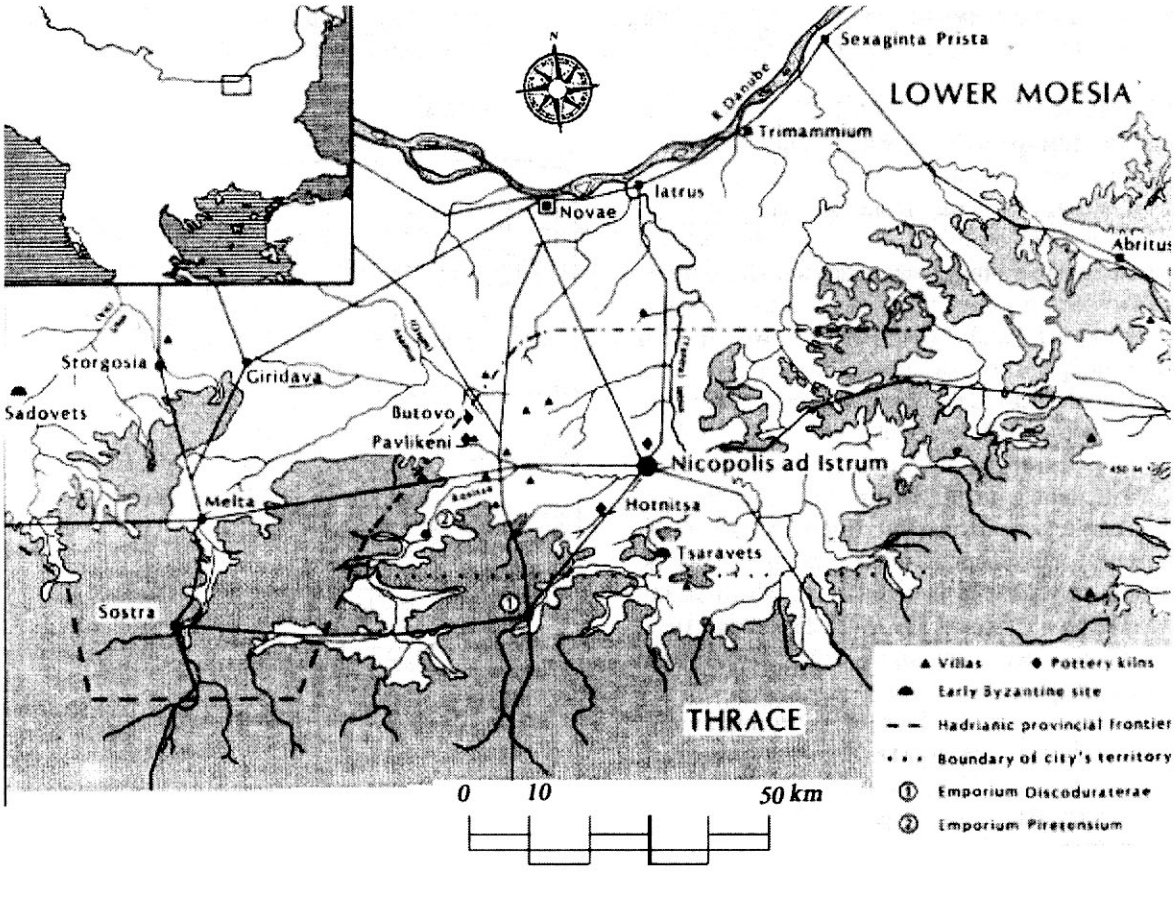

Обр. 1. Никополис ад Иструм в границите на провинция Тракия (по A. G. Poulter 1995)
Fig. 1. Nicopolis ad Istrum within the limits of the provivce Thrakia (after A. G. Poulter 1995)

*Отделните параграфи в статията са написани както следва: Л. Слокоска – укрепителна система; П. Владкова – градски площад; И. Църов – водоснабдяване и канализация; П. Владкова и И. Църов – сгради извън агората и некрополи; Р. Иванов – топография, градска териотрия, история на града, улична мрежа; арх. Ст. Бояджиев – наблюдения върху термоперипатоса.

с. Никюп, Великотърновско (обр.1).

Самото име на селото представлява турска транскрипция на латинското Никополис. Римският град отстои по права линия на 40 - 45 мили от голямата река (1 римска миля = 1482 м) и на около 10 мили от началото на северните склонове на Стара планина (Haemus mons) (днес разстоянието между Никюп и Свищов е 60 км). Южно и източно от града преминава малката р. Росица, която на 7 км в източна посока се влива в р. Янтра (Iatrus). Обаче в името на града е спомената голямата река Истрос, която била широко известна през античността като географско понятие.

През управлението на Траян градът е бил известен и под друго име - "Никополис при Хемус" (на лат. ез. Nicopolis ad Haemum). Така за първи път Никополис е споменат в писмените извори от географа от гр. Александрия в Египет Клавдий Птолемей (Claudius Ptolemaeus) (ок. 83 - 161/163 г.) в труда му на гръцки език "Geopgraphia", III, 11, 7 (Велков 1991, 113 сл.; Тачева 2000, 60; Владкова 2001, 103). След него градът е отбелязан от други старогръцки, римски, готски и византийски извори под различни и леко видоизменени форми: в Певтингеровата карта (Tabula Peutingeriana), от атинския историк Дексип (Dexippos) (III в.),от Амиан Марцелин (Ammianus Marcellinus) (живял около 330 - 400). В Пътеводителя на Хиерокъл (Hieroclis Synecdemos) (съставен между 527 - 528 г.) градът се споменава между главните центрове на провинцията. За обсадата на селището от готите на Книва през средата на III в. пише готският историк Йордан (Iordanes) ("Getica", 201) (VI в.) Прокопий от Цезарея (Кесарея), творил при Юстиниан (527 - 565), в труда си "За строежите IV, 11"(Procopius. De aedificiis), отбелязва, че императорът възстановил Никополис ад Иструм. Теофилакт Симоката (Theophilactus Simocatta) , споменава Никополис във връзка с похода на византийския пълководец Коментиол през 598 г. срещу аварите през управлението на император Маврикий (582 - 602). Никополис ад Иструм е споменат и в редица западноевропейски исторически карти от XV-XVIII в., които отразяват Балканите и долния Дунав през една по-ранна епоха - а именно през I-VI в. от н. е. (Abraham Ortelius, Nicolas Sanson, Mihaele Antonio Baudrand, Pieter nav der Aa, Giulelme de Lisle, Johan Mathias Haas, J. B. B. D'Anville и др.) (Иванов, Иванов 1994, 7 сл. и цит. там литература). Дълго време историци и картографи са отъждествявали Никополис ад Иструм с град Никопол на р. Дунав. Последният обаче бил основан през 629 г. от византийския император Ираклий (610 - 641).

ТОПОГРАФИЯ, ГРАДСКА ТЕРИТОРИЯ И ПЪТНА МРЕЖА

Градът се намира в Средната Дунавска равнина, характерна с умереноконтинентален климат – мека пролет и есен, студена зима и горещо лято. Надморската височина е под 90 м, а преобладаващите почви са черноземни. Никополис ад Иструм бил построен върху равнинно място с лек наклон от запад към изток и от юг към север. В топографско отношение градът се състои от две части. По-голяма е северната укрепена част с размери 512 м (изток-запад) и 407 м (север - юг), измерена по осите на двете главни улици. Тази част има почти правоъгълна форма, нарушена единствено в североизточния ъгъл поради разположеното там дере. Общата площ е 21,55 ха. Югоизточната укрепена част е значително по-малка – 5,74 ха (Иванов, Иванов 1994, 22 - 23; Ivanov 1998, 144 - 145). Формата е неправилна. Това е Никополис през V-VI в. (обр. 2).

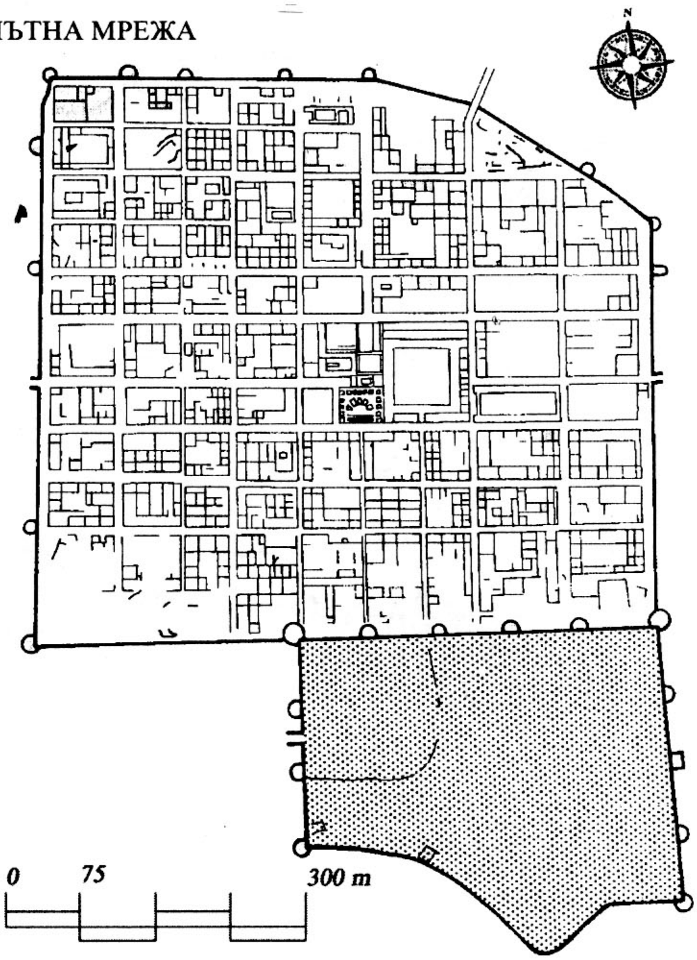

Обр. 2. План на Никополис Ад Иструм и югоизточното разширение (по A. G. Poulter 1995)
Fig. 2. Plan of Nicolpolis ad Istrum and its expansion to the southeast. (after A. G. Poulter 1995)

Никополис ад Иструм принадлежал първоначално към северната част на римската провинция *Тракия (Thracia)* (обр. 1). Той имал неголяма градска територия, която на север-северозапад граничела с Долна Мизия.Там се намирал emporium Piritensium (недалеч от с. Бутово, Великотърновско), принадлежащ към съседната провинция (Тачева 1994, 115 сл.; Tacheva 1995, 427 sqq.; Тачева 2000, 62 - 64). Средното течение на р. Росица отделяло земите на Никополис от тези на Melta (край Ловеч), а на юг се достигало до градската територия на *Augusta Traiana* (Стара Загора). Границата там минавала покрай тържището *(emporium) Discoduraterae* (при

с. Гостилица, Дряновско). То принадлежало първоначално към територията на Августа Траяна, а при Аврелиан (270 - 275) попаднало в пределите на Никополис ад Иструм. В източна посока е имало големи селски области (regiones). В началото на 193 г., навярно през краткото управление на Хелвий Пертинакс, градът преминал към провинция Долна Мизия (Boteva 1994, 5 sqq.). След няколко години градската му територия се уголемила и достигнала на север до р. Дунав. С реформите на император Диоклециан (284 - 305) селището преминало в границите на новооснованата провинция Втора Мизия (Moesia Secunda) със столица Марцианопол (Девня, окръг Варна).

Никополис ад Иструм и околността представлявали най-вече занаятчийски, животновъден и земеделски район, в който имало множество богати села (vici), вили (villae), имения (saltus) и тържища (emporia) (Геров 1980, 87 сл.)

Никополис се намирал на важния провинциален път от Одесус (Odessus, Odessos, Варна) – Марцианополис (Marcianopolis) - за Мелта (Melta, край Ловеч) и вероятно към Монтана (Montana). Край града имало връзка с друг път от Нове при Свищов (Novae) – по долината на Янтра към Балкана и оттам за Берое-Августа Траяна (Beroe-Augusta Traiana).

ГРАДСКА УРЕДБА, ЕТНИЧЕКИ СЪСТАВ, БИТ И РЕЛИГИЯ, ИСТОРИЯ НА ГРАДА

Никополис ад Иструм бил организиран по подобие на останалите градове в провинция Тракия , както и на градовете от Мала Азия. Официалният език бил гръцкият. Начело на градското управление стоял съветът на архонтите, ръководен от пръв архонт, който упражнявал и съдебна власт. Другите архонти отговаряли за икономиката на града, реда и спокойствието (Ivanov 1998, 146). Много от заможните жители, които участвали и в управлението, построявали със свои средства различни обществени сгради (храмове, светилища, бани и др.). В града действали два важни органа – Градският съвет (буле) и Народното събрание (демос). Градските съветници били избирани сред заможната провинциална аристокрация. Твърде вероятно е селището да е имало статут на civitas stipendiaria (Poulter 1995, 11).

Обр. 3. Мраморна статуя на Ерос, римско копие на Пракситeл (фото Кр. Георгиев)
Fig. 3. Marble statue of Eros, roman copy of Praxiteles (Photo Ch. Georgiev)

Специална колегия от жреци се грижела за подържане на култа към управляващия римски император и към главните езически божества: Зевс, Хера, Атина, Херакъл, Асклепий, Митра, Кибела и др.(Тодоров 1928; Тачева-Хитова 1982, Глави II,7; III-3-4; VIII-2; IX-1-2; Гочева 1984, 87 сл.) Изпълнението на императорския култ като че ли е имало по-скоро официален характер в бита на населението. Почитането на Тракийския конник е засвидетелствано почти навсякъде в Никополис и територията му. Римските култове се разпространяват предимно в западната част на региона (след ¾ на първото столетие нататък) и то в зоните недалеч от съседна Долна Мизия. Техни носители са все по-често заселващите се там ветерани, романизовани чрез службата си във войската. В самия град голямо разпространение добиват източните култове. В Никополис ад Иструм действала и герусия (gerousia) – организация с обществено-религиозни функции, засвидетелствана и в други градове на провинция Тракия.

Етническият състав на населението бил пъстър, както съдим от намерените посветителни и надгробни надписи. Многобройни са латинските имена, но зад много от тях стоят лица от тракийски произход. Значителен е и броят на лицата от гръцки произход, сред които виждаме преселници от Мала Азия и Сирия, като например от градовете Никея, Никомедия и т. н. Тракийските имена са по-малко. Извън града преобладават латинските надгробни паметници. Несъмнено в този плодороден район били заселени римски ветерани, които служели в близките гарнизони по десния бряг на долния Дунав. Сред тях имало и ветерани от тракийски произход.

Населението от Черноморието и от вътрешността на провинция Тракия било разделено на фили (philae). В Никополис ад Иструм са засвидетелствани следните фили - Apollonias, Athenias, Capitoline, Arthemisias (IG Bulg. II 685, 690, 692; V 5234; Иванов, Иванов 1994, 20; Тачева 2000, 108).

От намерените надписи разбираме и за някои от професиите, упражнявани в града и неговата територия: каменоделци, дърводелци, тепавичари, обущари, строител, един ветеринарен лекар, лице със съдийски правомощия, диригент на императорския хор и т. н. (IG Bulg. II 664, 674, 679, 687, 690; Poulter 1992, 69 sqq.; Поултър 1994, 20). Северно от крепостната стена на града, както и край гр. Павликени и селата Бутово и Хотница са разкрити

центрове за керамично производство, задоволяващи нуждите на населението и за експорт (Sultov 1985). Край Хотница действала каменоломна, от която се добивал ценен материал за строителство.

Никополис ад Иструм преживява най-голям икономически просперитет по времето на Антонините и Северите (приблизително от средата на II в. до първата третина на III в.) По решение на Градския съвет и на Народното събрание градът подарил сумата от 700 000 денари (или сестерции) на император Септимий Север (193 - 211). На площада (агора на гр. ез., форум на лат. ез.) и в градския съвет са стояли статуи върху варовикови постаменти в чест на божества, императори, провинциални управители и заслужили към града личности (Владкова 1991, 19 сл.; Gočeva 2002, 81 sqq.) Засега преобладават най-много статуите от династията на Северите – Септимий Север, Каракала (211 - 217) и най-много на Юлия Домна, съпруга на Север. Осем посвещения са направени в нейна чест (Ivanov 2002, 85). От Агората произхожда римска мраморна статуя на Ерос, направена по подобие на оригинала на бележития древногръцки скулптор Праксител (Filow 1910, 60 - 73 обр. 3). Тя се отнася към втората половина на второто столетие и се съхранява в момента в Националния археологически музей в София (обр.3). В същия музей се намира и бронзовата глава на император Гордиан III (238 - 244), намерена в коритото на р. Янтра при с. Раданово, Великотърновско. Тя е била част от голяма статуя, която се е извисявала на градския площад (Vasilev 1988, 541 - 546; 2002, 121 - 122) (обр. 4).

Обр. 4. *Глава от бронзова статуя на император Гордиан III (фото Кр. Георгиев)*
Fig. 4. *Head of bronze statue of Emperor Gordian III (Photo K. Georgiev)*

Обр. 5. *Бронзови монети от Никополис ад Иструм от началото на III век:* ***а)*** *градска порта с кули;* ***б)*** *обществена сграда*
Fig. 5. *Bronze coins from Nicopolis ad Istrum from the early 3rd century:* ***a)*** *town gates with towers;* ***b)*** *public building*

Градът е секъл свои собствени бронзови монети. Най-ранните са от 142/144 г. За времето от управлението на император Антонин Пий (138 - 161) до Гордиан III (238 - 244) са били пуснати в обръщение над 900 типа монети, върху които са изобразени божества, крепостни стени, обществени и религиозни сгради (Pick 1898, 183 sqq.; Мушмов 1912) (обр. 5).

За развлечение на населението тук са се провеждали и гладиаторски борби и лов на диви животни, както съдим от няколкото намерени надписа с такова съдържание. Обикновено техен организатор бил главният жрец на града (IG Bulg. № 660; Ivanov 1987, 289 - 293).

Градът е бил обсаден от готите на Книва през 250 г., както може би и през 270 г. Крепостните стени и околността са пострадали сериозно, но засега нямаме данни от опожарявания вътре. Вероятно градът е оцелял (Poulter 1995, 14). Навярно Никополис е пострадал при вторите големи готски нашествия (376 - 378 г.)

През 348 г., вследствие на религиозни спорове сред готите, една група от готи-ариани, т. нар. малоготи (Gothi minores) били заселени около Никополис ад Иструм. Те били предвождани от епископ Вулфила (Wulfila, Ulfila) – превел за първи път библията от старогръцки на готски (Velkov 1989, 525 - 527; 1995, 491 - 496).

Никополис ад Иструм бил епископско седалище. Известни са ни досега епископите Марцел и Аманций от 458 и 518 г.

ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА

Никополис ад Иструм е локализиран от австро-унгарският пътешественик, археолог, етнограф и график Феликс Каниц през 1871 г. Върху агората той открил варовиков постамент за бронзова статуя в чест на Юлия Домна (198 г.), издигнат от "най-свещения градски съвет и най-могъщото народно събрание" на града (Kanitz 1882, 181 - 188; Slokoska 2002, 9 sqq.)

Първи археологически проучвания в Никополис прави френският епиграф Жорж Сьор (G. Seure). Това става през 1900 г., но резултатите му не са публикувани. Няколко години по-късно, през 1906-1909 г., чехът Вацлав Добруски (V. Dobruski) провел изследвания върху агората. През 1945 г. и 1966 - 1968 г. екип под ръководството на Теофил Иванов (от Археологическия

Обр. 6. Кардо № 7, фото Айвар Керслейк
***Fig. 6.** Cardo No 7, photo Ivor Kerslake*

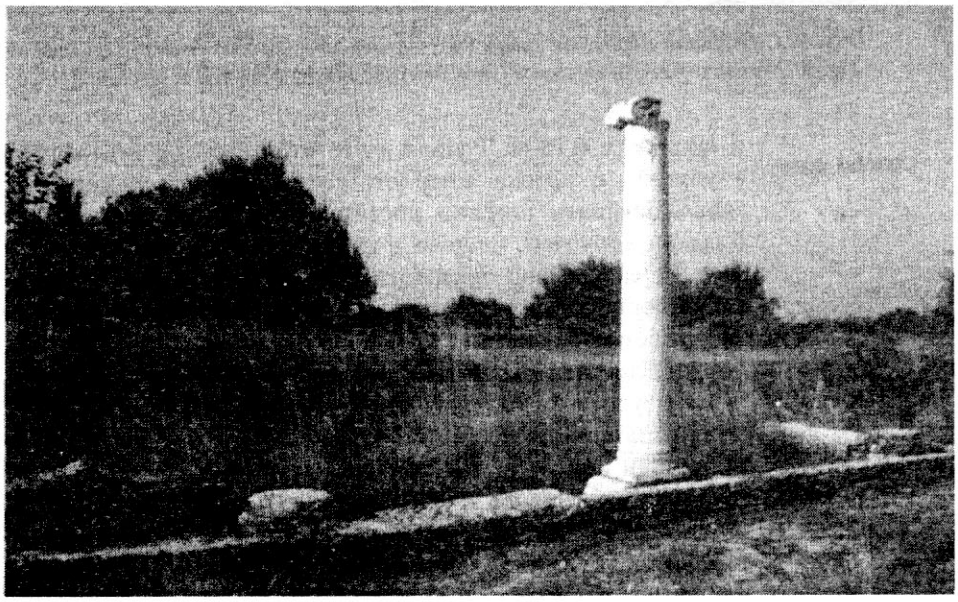

Обр. 7. Декуманус южно от агората (фото Айвър Керслейк (Ivor Kerslake)
***Fig. 7.** Decumanus south of the agora (Photo Ivor Kerslake)*

институт с музей при БАН, съвместно с Великотърновския окръжен музей и Националния институт за паметници на културата-София). Проучванията са концентрирани върху ареала на комплекса на градския площад и банята до северната стена (Seure 1907A, 257 - 276, 413 - 328; 1922, 46 - 47; Хошек 1964, 9 - 17; Иванов 1952, 215 - 241; Иванов 1986, 37 сл.) Разкопките продължават и през 1970 - 1985 г.

След 1985 г. руините на града се изследват от българско-британски екип, ръководен от Людмила Русева-Слокоска (Археологически институт с музей – София, заедно с членове от АИМ и Регионалния исторически музей във Велико Търново) и Андрю Поултър (Нотингамски университет), като английските колеги проучваха "югоизточното разширение"(1985 - 1992), а от 1996 г. заедно с български екип - агората на града (Poulter 2002, 14 sqq.)

УЛИЧНА МРЕЖА, ВОДОСНАБДЯВАНЕ И КАНАЛИЗАЦИЯ

Никополис ад Иструм е планиран по т. нар. "ортогонална (правоъгълна) система", при която улиците били прави, ориентирани по четирите посоки на света и се пресичали под прав ъгъл (обр. 2). Основата на тази система представлявали двете главни улици – *декуманус максимус (decumanus maximus)* (изток-

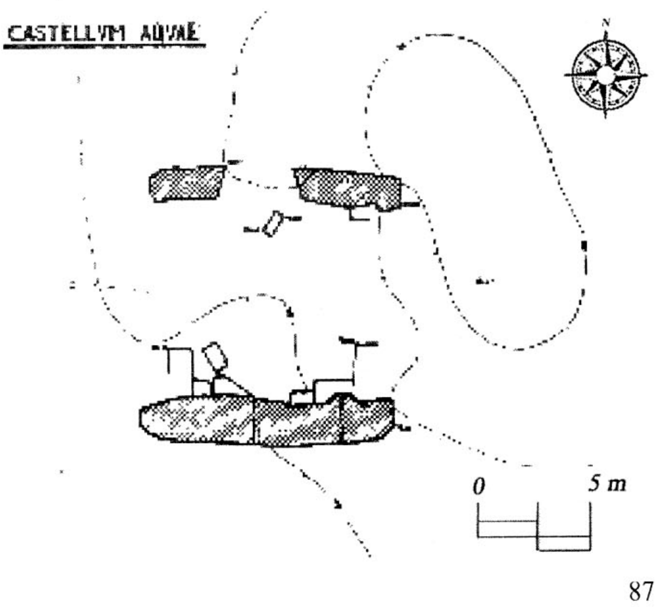

***Обр. 8.** План на водохранилището на Никополис ад Иструм (castellum aquae)(по Ат. Каменаров. - In: Иванов, Иванов 1994)*
***Fig. 8.** Plan of the cisterns of Nicopolis ad Istrum (castellum aquae) (after At. Kamenarov - In: Ivanov, Ivanov 1994).*

запад) и *кардо максимус (cardo maximus)* (север-юг). Останалите улици – *decumani* и *cardines* били успоредни на двете главни (Каменаров 2002, 71 сл.) (обр. 6, 7). Улиците били постлани с големи варовикови плочи, като някои достигали дължина над 2 м. Главната улица с посока изток-запад кардо максимус идвала от западната порта, но не продължавала през целия град. Тя спирала пред западната част на комплекса на градския площад, където достига ширина от 7,40 м, и продължавала след източната му част. Поради това дължината на тази главна улица е само 350 м. Вероятно кардо максимус е улицата, която идва от северната порта и допира (тангирва) площада от изток. Тя е дълга 407 м, а максималната

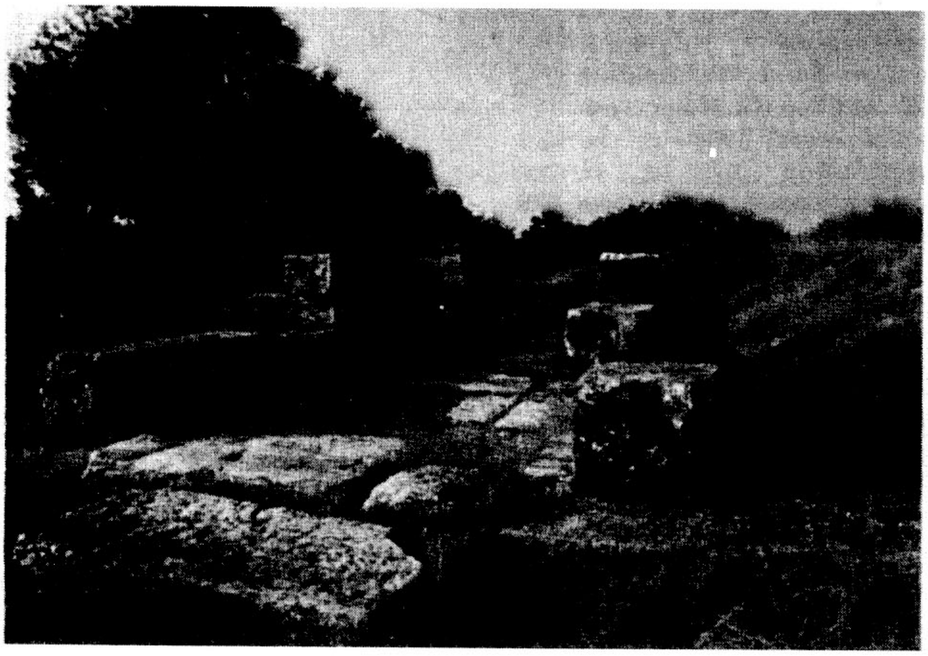

***Обр. 9.** Северната порта на града (поглед от север) фото Айвър Керслейк*
***Fig. 9.** Northern gates of the town (view from the north) Photo Ivor Kerslake)*

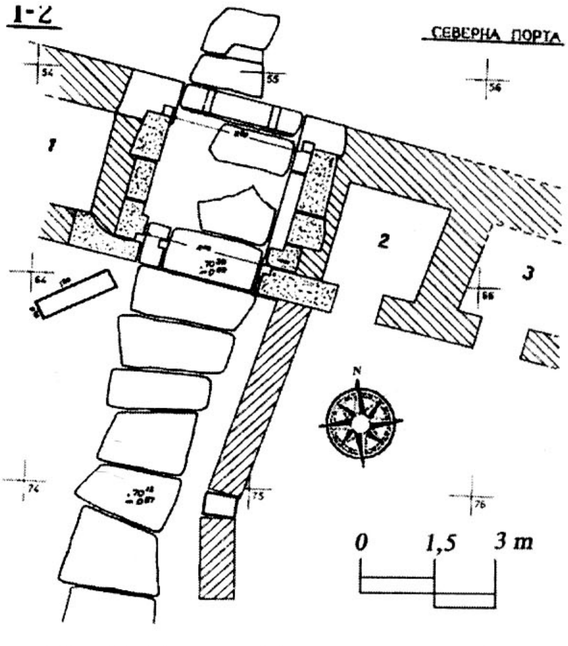

***Обр. 10.** План на северната порта по Ат. Каменаров. - In: Р. Иванов 1988*
***Fig. 10.** Plan of the northern gate after At. Kamenarov. - In: R. Ivanov, 1988*

и ширина е 6,15 м. Трябва да се отбележи, че най-широка е улицата с посока север-юг, която тангира площада от запад. Нейната ширина достига до 7,35 м. Логично би било да допуснем, че това е кардо максимус, но в двата й края не са правени археологически разкопки. Страничното оформление на улиците ставало по три начина: от двете страни имало бордюри, зад които направо започват сградите; след бордюрите следва тротоар; тротоар с колонада *(porticus)*. Четири улици ограждали един квартал *(insula)*. Инсулите имали различни големини в зависимост от застроените постройки – 69 х 44 м, 37,5 х 35,5 м, 39 х 37,5 м, 46 х 37,7 м, 36 х 35 м (Иванов, Иванов 1994, 37 сл.)

Никополис ад Иструм имал няколко водоизточника за питейна вода. Най-главният е западният зидан акведукт, който води началото си от пещерата при с. Мусина, Великотърновско, на 25 км западно от античния град (Цончев 1931/34, 131 - 148; Църов 2001, 84, 86). Използвал се е естественият наклон на терена – каптажът при с. Мусина е на 107,50 м над морското ниво, т. е. 23 м по-високо от това на резервоара при Никополис. Изграден от монолитни блокове шестоъгълен каптаж събира изтичащите от няколко пещерни галерии води. Конструкцията на канала е засводен тунел с размери 1,20 х 0,70 м. По-голямата част от трасето е подземна. В участъци, където преобладавали ниски места, са били изградени аркади. Най-голямата от тях е пресичала долината на р. Росица и е имала дължина 2850 м при височина над терена 13 - 15 м. Акведуктът завършва при резервоара *(castellum aquae)*, намиращ се на около 150 м западно от града (Цончев 1931/34, 131 - 148; Църов 2002, 35 сл.) (обр. 8). Той е с размери 15 х 13 м и със запазена сега височина от 5 м. Изграден е в *opus vittatum mixtum*. От това място водопроводът достигал до западната порта и оттам продължавал в града. При археологическите разкопки са открити множество тръбопроводи – по-голямата част от глина, както и някои от олово. Друг водоизточник представляват двата северозападни водопровода, които доставяли чиста вода от 5 и 7 км разстояние от местност край днешното с. Никюп. В Никополис са намерени досега и няколко кладенеца, от които също се черпела вода. Гражданите ползвали водата за нуждите на домакинствата, в обществените и частните бани, тоалетни, чешми и фонтани. Отпадъчните води се оттичали по изградени под уличната настилка канали, които клоака максима изливала в намиращото се но север и на изток от града дере.

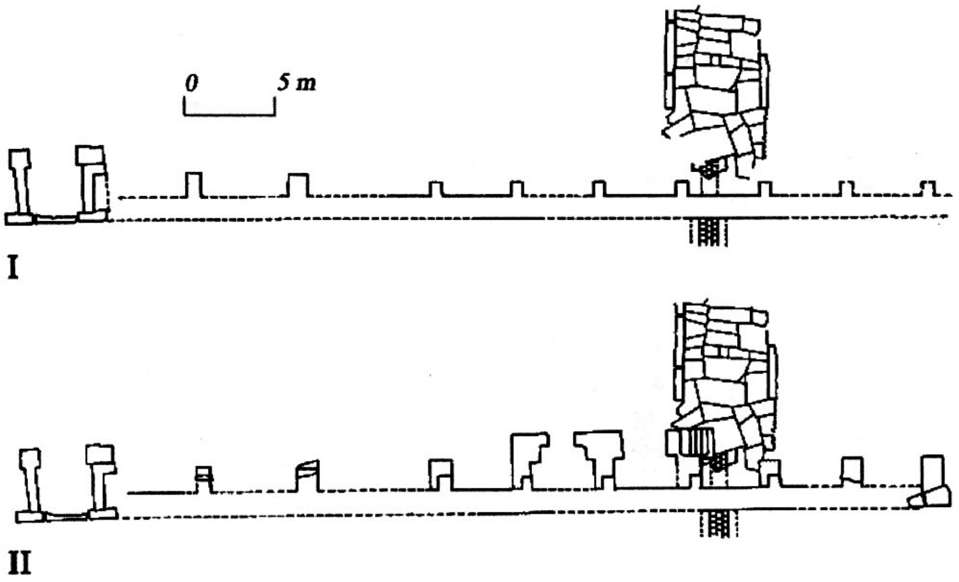

Обр. 11. План на сектор от южната крепостна стена - първи строителен период (преди 250 г.) (горе); втори строителен период (долу) (по Л. Русева-Слокоска 1994)

Fig. 11. Plan of a sector of the southern wall - first construction period (prior to 250) up, second construction period (below) (after L. Rouseva-Slokovska, 1994)

УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА

Никополис ад Иструм, а по-късно и разширението му били защитени с крепостни стени, чието първоначално изграждане не е засвидетелствано с епиграфски паметници и писмени извори. Първите сведения за тях ни представят скиците и плановете на арх. Г. Козаров (1891 г.), К. Шкорпил (в края на XIX в.), арх.С. Бобчев (1928 г.), както и видимите на терена следи от въздушни снимки от 1943, 1978 и 1982 г. (Козаров 1898, 103 - 107, обр. 1; Шкорпил 1905, 473 сл., табл. CI 4 a, в, c; Бобчев 1928/1929, 56 - 57, табл. 4; Иванов, Иванов 1994,

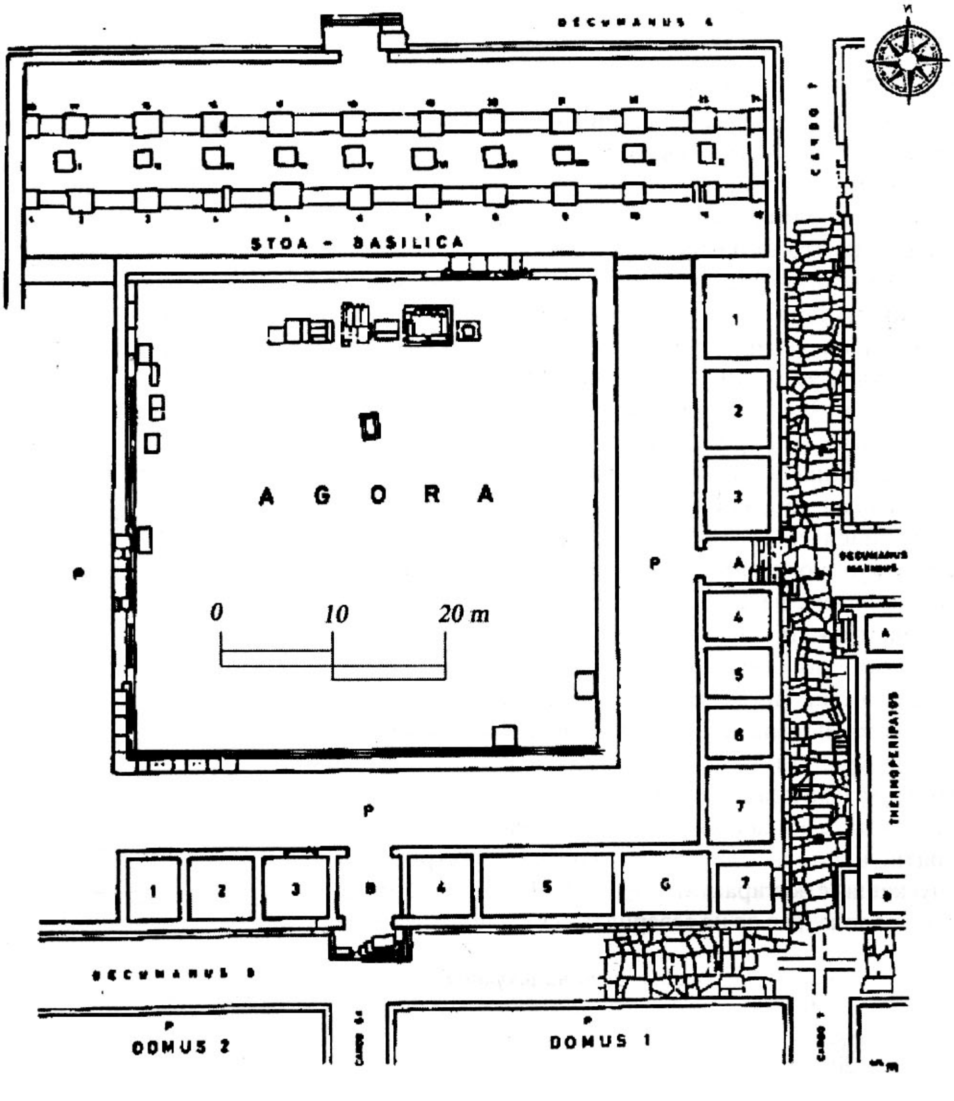

Обр. 12. Източната част на комплекса на агората (по Св. Бояджиев. - In: Иванов, Иванов 1994)

Fig. 12. Eastern section of the complex of the agora (after S. Boyadzhiev. - In: Ivanov, Ivanov 1994)

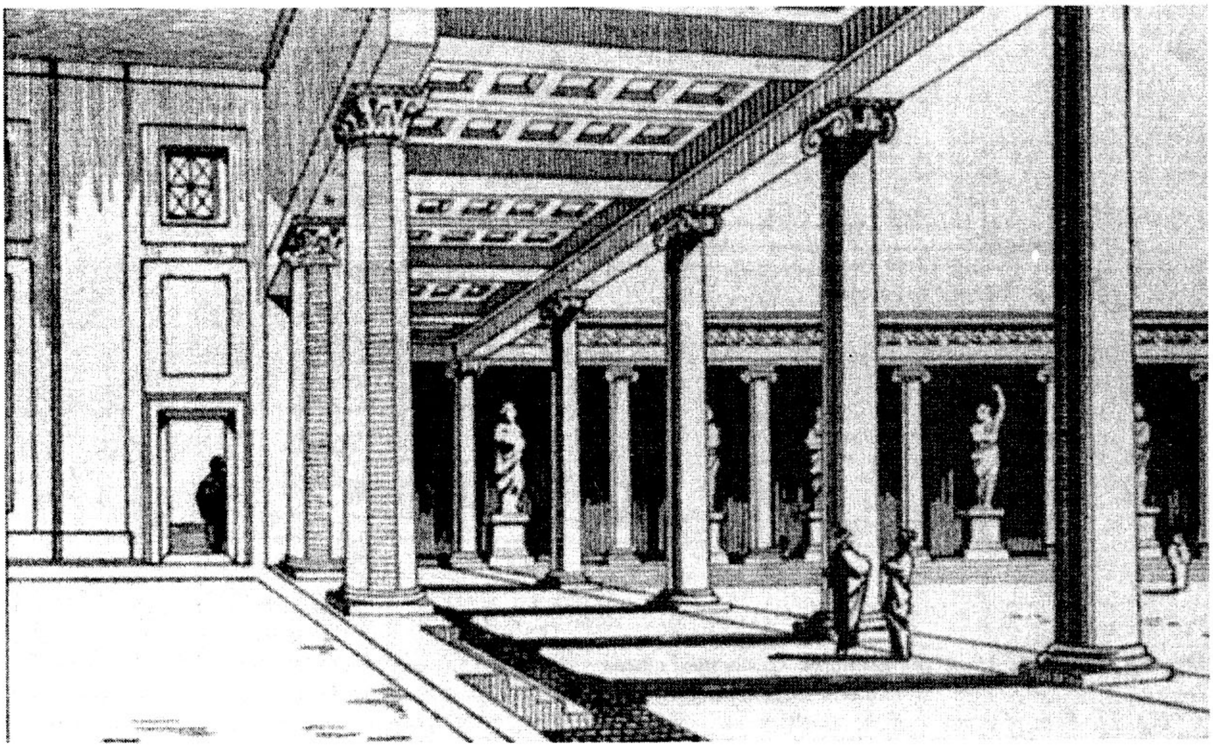

***Обр. 13.** Графична реконструкция на агората (по арх. С. Бобчев. - In: Иванов, Иванов 1994)*
***Fig. 13.** Graphic reconstruction of the agora (after arch. S.Bobchev. - In: Ivanov, Ivanov 1994)*

16 - 17, обр. 5, 6; Slokoska 2002, 10 sqq.). От крепостните стени са запазени предимно части от градежа на основите, тъй като през средновековието и в по-ново време каменният материал от града бил преизползван за строежи в близките селища. Изграждането на крепостната стена на Никополис отразява топографията на терена и заварената градоустройствена схема. Тя има правоъгълна форма с порти на четирите основни стени (L. Rousseva-Slokoska. 1991, 299 - 302;1996, 205 - 211; Русева-Слокоска 1994, 171 - 181). Западната порта, все още непроучена, се определя като главна. Локализирана е в западния край на главната улица decumanus maximus и е свързана с официалния вход на агората – пропилеите. Източната порта е в ос на декуманус максимус, която продължава източно от площада. Почти разрушена, тя е документирана с части от настилката на улицата и канала под нея. Сравнително добре е проучена северната порта, разположена в североизточната част на града, където крепостната стена прави лека извивка поради конфигурацията на терена (Иванов 1988, 97 сл.) Портата има правоъгълен план, изградена от големи квадри в техника opus quadratum. Оформена е с две врати: външна – двукрила дървена, и вътрешна – спускаща се (катаракта) (обр. 9, 10). Южната порта не е разположена в ос на северната. Тя бе локализирана

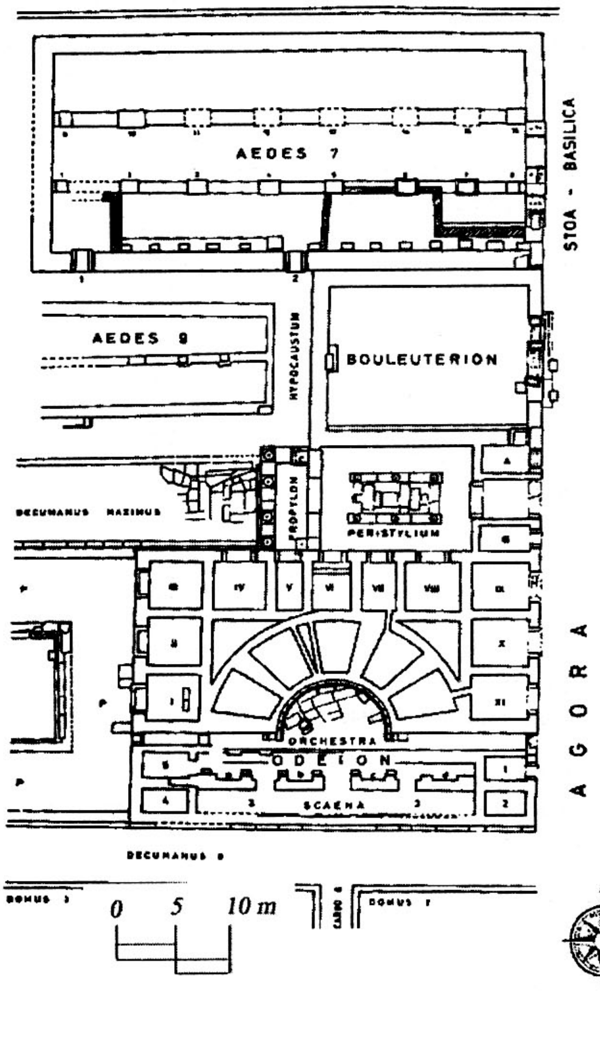

***Обр. 14.** Западната част на агората (по Св. Бояджиев. - In: Иванов, Иванов 1994)*
***Fig. 14.** Western section of the agora (after S. Boyadzhiev. - In: Ivanov, Ivanov, 1994)*

по южната крепостна стена, но на около 45 м в западна посока. По начин на строеж тя е подобна на северната порта (Poulter 1995, 77 sqq.). Разкрито е каменно стълбище за надвратната кула. Южната стена била подсилена от вътрешната страна с каменни пиластри, както показват резултатите от изследванията там (Слокоска 1994, 172 сл.) (обр. 11). Първоначалната каменна стена на Никополис ад Иструм била изградена след опустошителното нашествие на костобоките през 170 г. По същото време били укрепени и някои от другите големи градове в провинция Тракия – Филипопол (Пловдив) – през 172 г., Сердика (София) – между 176 - 180 г., Августа Траяна (Стара Загора) – след 170 г., Пауталия (Кюстендил) – през втората половина от управлението на Марк Аврелий (161 - 180 г.) Вторият строителен период е след готските нашествия от средата на III в. В проучения сектор по южната стена са установени: ремонтна дейност, наличието на новоизградена на фуга вътрешна правоъгълна кула, уголемяване размерите на пиластрите.

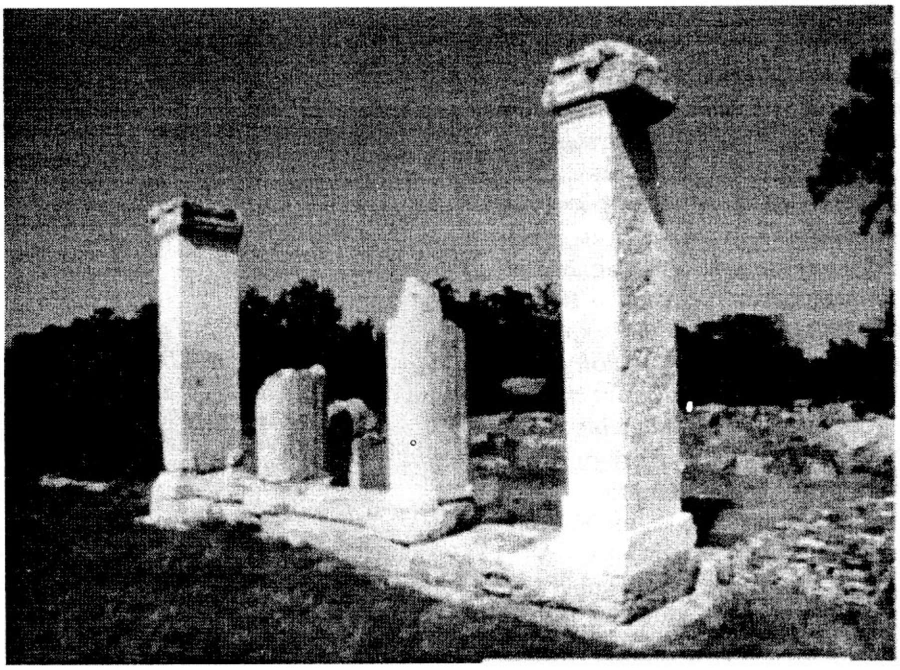

***Обр. 15.** Входът на градския съвет (булевтерион) (поглед отвътре), фото Айвар Керслейк (Ivor Kerslake)*

***Fig. 15.** Entrance to the bouleutherion (view from the interior), photo Ivor Kerslake*

ГРАДСКИ ПЛОЩАД (AGORA)

Комплексът на агората е изместен леко на изток спрямо централната част на града. Той се състои от две свързани части – източна и западна (Иванов 1979, 16 сл.; 1979А, 1 сл.)

Източната част включва площада под открито небе *(area)*. Ареата има почти квадратна форма – 40,90 м (изток-запад) х 42 м (север-юг) (обща площ 1722 кв.м) (обр. 12, 13). Тя е била постлана с правоъгълни варовикови плочи, наредени в прави редици. Върху ареата имало варовикови постаменти за бронзови статуи. От четирите си страни била заобиколена от колонада в йонийски стил (Dimitrov 2002, 99 sqq.) В северната част имало правоъгълна обществена сграда с два надлъжни "кораба" , т. нар. стоа (stoa) (67,40 х 19,45 м – изток-запад и север-юг). По-късно тази сграда била реконструирана в трикорабна гражданска базилика *(basilica civilis)* (след края на III в.) От източната и от южната част на ареата на агората, зад йонийската колонада, се намирали магазини. Влизането в тях ставало само откъм агората, а не от улиците. Към площада се влизало през четири входа – от всичките страни по един. Нивото на комплекса на градския площад било по-високо от това на уличната мрежа, поради което там се ходело само пеша (Иванов, Иванов 1994, 54 сл.; Ivanov 1987в, 251 - 260; Ivanov 1988, 48 - 72).

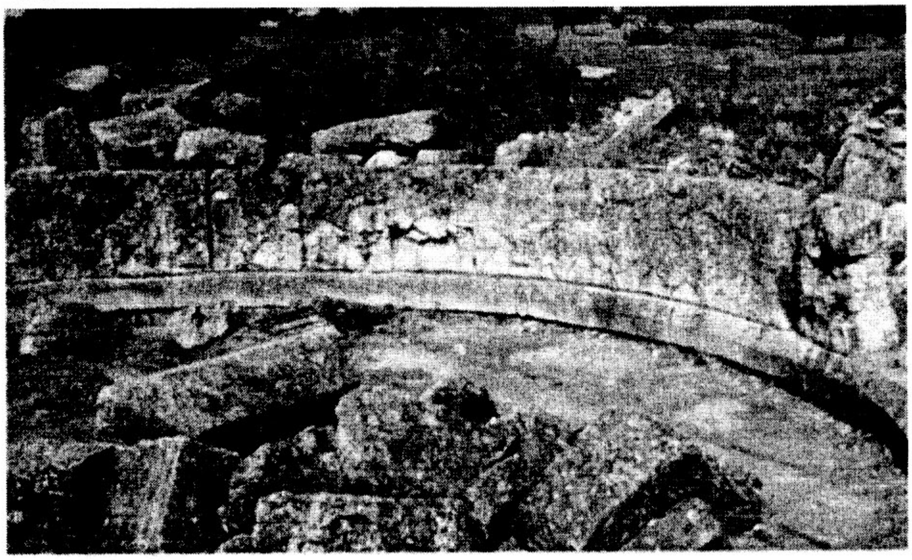

***Обр. 16.** Одеонън (орхестра) фото И. Църов*

***Fig. 16.** The Odeon (orchestra), Photo I. Tzurov*

В западната част на комплекса се влизало от главната улица декуманус максимус, през *каменни пропилеи* (предверие) *(propylon)* (обр. 14). Те представляват правоъгълно помещение с външни размери 10,45 м (север-юг) и вътрешни 7,15 х 2,85 м. На западната им страна има колонада в коринтски стил. Върху архитрава е изсечен гръцки строителен надпис, в който се споменава, че Градският съвет и Народното събрание на Никополис ад Иструм са издигнали пропилеите през управлението на император Антонин Пий, Марк Аврелий, носещ титлата Цезар, и съпругата му Фаустина (между 145 - 161 г. Фризът е изпълнен с растителен орнамент, а таванът на пропилеите с варовикови украсени плочи. От пропилеите се преминавало през малък правоъгълен двор с колонада в йонийски стил – от по три колони по дългите страни. Големината на двора била 13 м (изток-запад) х 10,60 м. Северно от този двор се намира сграда, за която се предполага, че е изпълнявала функциите на градски съвет – *булевтерион (bouleuterion)* (обр. 14). Главният вход бил от източната страна, откъм ареата (обр. 15). Той бил разделен посредством големи колони на три по-малки входа. В стените били вградени ниши за поставяне на статуи (Вачева 1992, 32 - 38). Северно от градския съвет е разкрита голяма дълга трикорабна обществена сграда (aedes № 7). При южната вътрешна страна са разкрити върху пода каменни плочи с издълбани имена на граждани на Никополис ад Иструм. Вероятно тук са се събирали членове на някаква култова организация.

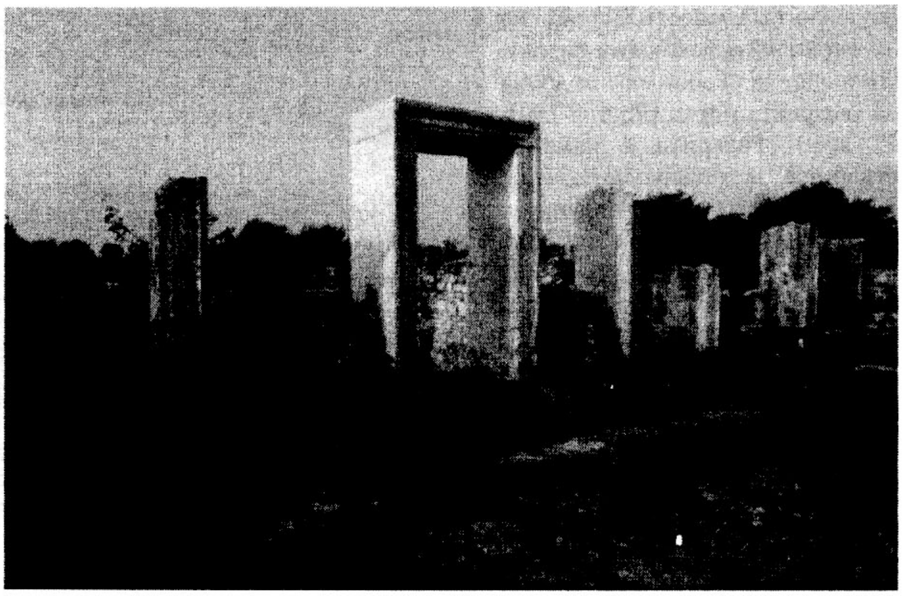

***Обр. 17.** Северните магазини на одеона, фото Айвар Керслейк*
***Fig. 17.** Northern shops along the Odeon, photo Ivor. Kerlslake*

На юг от пропилеите е разположен *малък театър (odeon, odeion)*, който събирал 350 - 400 души (обр. 14, 16, 17). Планът му е правоъгълен – 36,20 (изток-запад) х 28,10 м. Застроената площ е 1017 кв. м. Одеонът бил достъпен за влизане от изток (от агората) и от запад, където имало портик (Църов 1998, 111 - 117). Трите страни на сградата (без южната) били заети от 11 магазина с различни размери, достъпни отвън (обр. 17). Над тях се издигали каменните седалки на зрителната зала *(theatron или cavea)*. Тя била разделена на радиални сектори. Каменен парапет, висок 1 м, отделя зрителите от *орхестрата (orchestra)* и сцената *(scaena)* (Бобчев 1948, 116 сл., обр. 85; Дремсизова-Нелчинова 1987, 13 сл.; Иванов, Иванов 1994, 101 сл.; Ivanov 1998, 150 - 151).

През последните няколко години бяха извършени важни проучвания върху ареата на агората (Vladkova 1999, 3 - 4; Владкова 2001а, 100 - 107; 2001в 82 - 83, 85 - 86; Vladkova 2002, 30 - 34). В сумарен вид последните резултати могат да се обобщят така. Под източната открита част на градския площад досега не са открити следи от старо тракийско селище. Логично е да се допусне наличието на военна част в този район преди основаването на града от нероново време нататък (Известни са военни дипломи, като напр. от Дебелец до Велико Търново от 82 г. и от Горна Оряховица от началото на управлението на Траян). Времето на Флавиите регистрира постепенно усвояване на земите в този ареал от римски ветерани. Под агората са открити няколко монети от времето на Клавдий (41 - 54) до Домициан (81 - 96), както и фрагмент от северноиталийска тера сигилата с марка Felicio (датировка следклавдиево време). Би могло да се допусне временно настаняване на военна единица тук, но досега нямаме такива архитектурни податки, характерни за военното строителство Ако тази хипотеза не се докаже при бъдещите проучвания, то ще приемем, че тези ранни находки (и фрагменти от градежи) могат да се отнесат към самото начало на II в. По времето на Траян е бил изграден “временен” площад с по-малки размери. Навярно мащабното строителство е започнало след 136 г. (предполага се, че тогава градът се наричал вече Никополис ад Иструм, получавайки известно разширение на територията си по посака на голямата река). Откритата по-рано настилка върху ареата на агората е построена най-вероятно при възстановителните работи и реконструкциите след нашествието на костобоките (170 г.), когато несъмнено Никополис е пострадал (проучванията през последните няколко години се извършват от П. Владкова и А. Беливанова). На агората има капители, които по своята стилова украса се отнасят към втората четвърт на II век. Несъмнено те са били преупотребени по-късно при реставрацията на площада (Петрова 1996; Dimitrov, 2002, 99 - 101).

СГРАДИ НАВЪН ОТ АГОРАТА

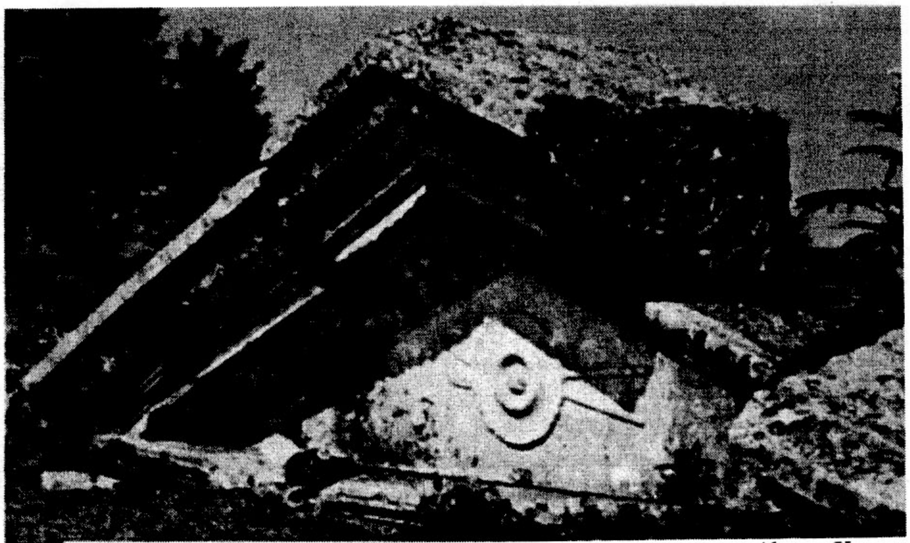

Обр. 18. Фронтон от северозападния вход на термоперипетоса (фото Хр. Славов)
Fig. 18. Fronton from the northwest entrance of thermoperipethos (photo Ch. Slavov)

Непосредствено източно от комплекса на агората се намира сграда, която според открития старогръцки надпис трябва да се нарича термоперипатос (thermoperipatos). Тя била построена през управлението на император Комод (180 - 192) между 184 - 185 г. Постройка с такова наименование се среща за първи път в Римската империя. Тя има правоъгълна форма с външни размери 69 (изток-запад) х 28,30 м. На четирите страни се издигал по един вход от каменни стъпала с две колони, йонийски капители и фронтон над тях (обр. 18). Северната и южната страна са заети от по 13 правоъгълни магазина, които били достъпни откъм външната страна. Те били на един етаж, като покривът бил наклонен навън към уличното платно. Средната част представлявала двуетажна покрита зала (67 х 17,5 м). Тя се осветявала чрез прозорци от страничните надлъжни страни на горния етаж. Тази сграда прилича на трикорабна базилика. Вероятно централна зала е служела за разходки, делови срещи и разговори под закрит покрив. Под нея е имало по-ранна постройка, разрушена от нашествието на костобоките (Иванов, Иванов 1994, 127 сл.)

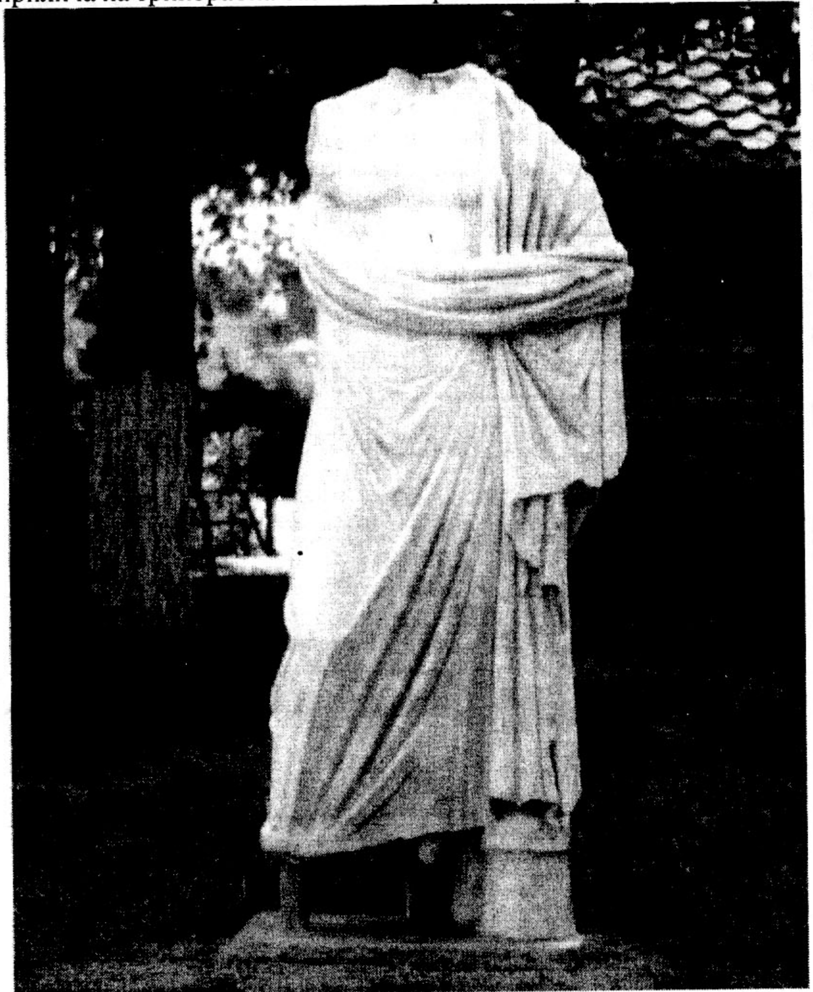

Обр. 19. Мраморна статуя на бог Асклепий (по Р. Иванов 1992)
Fig. 19. Marble Statue of Asclepius (after R. Ivanov, 1992)

Частично е проучена друга сграда, на около 100 м северно от агората. Тя има правоъгълна форма с размери 48,05 (изток-запад) х 42,85 м. Очертава се вътрешен двор (29,50 х 33,30 м), заобиколен от колонада в йониски стил. Постройката има два входа – в северозападния и в югозападния край. Предполага се, че тук става дума за палестра (?). До югозападния вход бе открита мраморна статуя на бог Асклепий. Запазената височина сега е 1,83 м. Тя спада към т. нар. тип Джустини (Giustini), вариант III-А и се датира във втората половина на II в. (Иванов 1992, 30 - 35; Мавров 1987, 94 - 98; Ivanov 1987a, 289 - 293;1998, 152) (обр. 19). Северно от тази палестра, до северната порта на Никополис, е проучена обществена баня. Тя била снабдена с всички по-важни помещения, свързани с процедурата на къпане. Функционирвала е през III - IV в. (Иванов 1952, 215 сл.) Несъмнено в града е имало и други обществени и частни бански постройки. Голяма частна сграда се проучва в северозападната част на града.

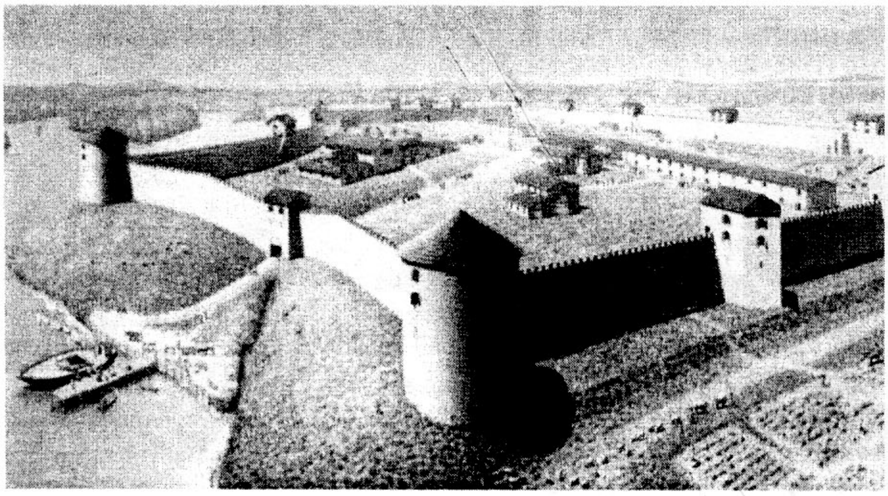

***Обр. 21.** Възстановка на югоизточното разширение на Никополис ад Иструм (по A. G. Poulter 1995)*
***Fig. 21.** Prospective view of the southeast expansion of Nicopolis ad Istrum (after A. G. Poulter 1995)*

***Обр. 20.** Римска къща в югоизточното разширение (по A. G. Poulter 1995)*
***Fig. 20.** Roman house in the southeast extension (after A. G. Poulter 1995)*

НИКОПОЛИС ПРЕЗ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ И РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

В "югоизточното разширение" на града английските археолози откриха ценни находки от различни периоди от живота на града. Намерени бяха фрагменти от тракийска керамика (II - I в. пр. н. е.), която предшества основаването на града. През римската епоха тук е имало квартал навън от крепостните стени. В частна къща са открити цветни стенописи (обр. 20). През късната античност животът в Никополис продължил активно в този ареал. Била издигната масивна каменна крепостна стена (най-вероятно между 451 - 458 г.) (обр. 21 и 22). През втората половина на V и през VI в. тук е имало две *старохристиянски църкви (базилики)*, от които са открити само две (обр. 23). Никополис е бил седалището на епископите Марцел и Аманций. Разкрити са работилници и битови

***Обр. 22.** Каналът под южната порта (по A. G. Poulter 1995)*
***Fig. 22.** Canal below the southern gate (after A.G.Poulter, 1995)*

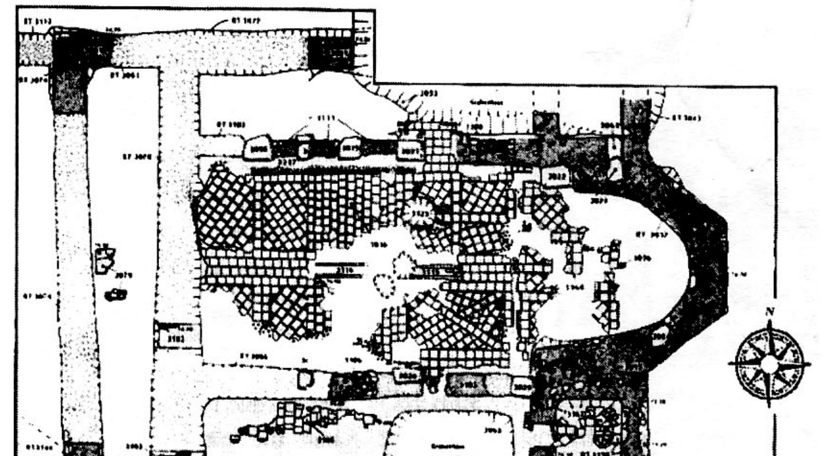

***Обр. 23.** План на по-голямата базилика в югоизточното разширение (по A. G. Poulter 1995)*
***Fig. 23.** Plan of the larger basilica in the southeast expansion (after A .G.*

помещения. Животът обаче е продължил и в старите очертания на Никополис ад Иструм. Най-късните открити монети са от управлението на Юстиниан (527 - 565), Юстин II (565 - 578) и съпругата му София, Фока (602 - 610). Късноантичното селище било разрушено в края на VI и началото на VII в. от аварите и славяните. След известно прекъсване върху руините възникнало

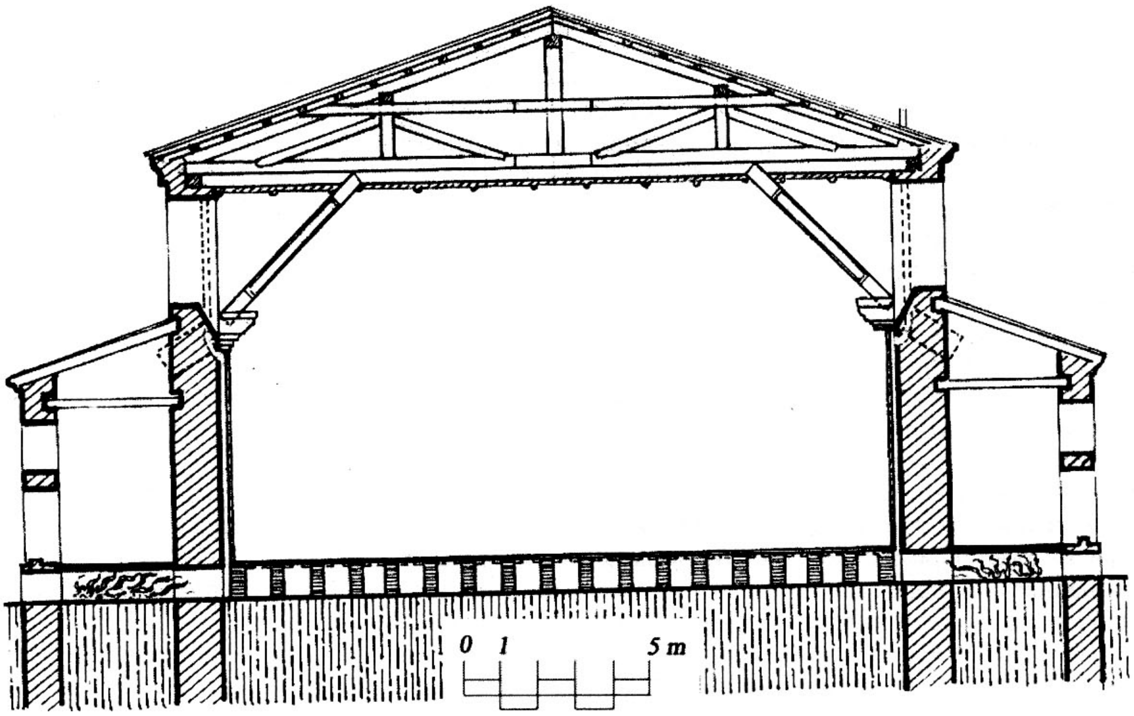

Обр. 24. Графична реконструкция на термоперипатоса (поглед от запад) (по арх. Ст. Бояджиев)
***Fig. 24.** Graphic reconstruction of the thermoperipethos (view from the west) (after arch. S. Boyadzhiev)*

ранносредновековно българско селище от IX в. нататък. Напоследък дори бяха открити медни византийски монети от XII в. (Poulter 1995, passim).

НЕКРОПОЛИ

Разнородният етнически и социален състав на жителите на Никополис ад Иструм е причина за многообразие в погребалния обред. Покойниците са били кремирани, полагани в “плоски” гробове или в саркофаг. Фамилните гробници на заможни граждани са били богато окрасявани с колонади, екседри, фронтони, статуи. Върху някои от надгробните съоръжения са били издигнати могили. Надписи на старогръцки и по-малко на латински език разкриват мъката по загубените близки. Паралелно с това от текстовете научаваме за многобройните професии и длъжности, заемани от покойниците приживе (Църов, Владкова 1996, 98 - 107; Conrad, 2002, 104 - 114). Групирането на могили по протежението на излизащите от града пътища дава основнщти наименования на некрополите - Североизточен, северен и Западен (Църов, Владкова 1994, 217 - 233). До сега системни археологически разкопки върху “Града на мъртвите” край Никополис ад Иструм не са правени.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПЕРИПАТОСА В НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

Днес, един век след откриването и появата на първото обнародване на строителния надпис от Никополис ад Иструм, известяващ изграждането на термоперипатос, все още остава открит основният въпрос за характера на архитектурата на сградата, в която той е бил вграден.

Като се изключат първите становища, появили се когато от сградата са били разкрити незначителни части, единствено терминът ΘΕΡΜΟΠΕΡΙΠΑΤΟΣ е подсказвал известна представа за вида и предназначението й. Така Ж. Сьор, който през 1900 г. провежда първите разкопки и едва през 1907 г. твърде общо съобщава, че сградата, към която е принадлежал фриз архитравът е била *“обществена покрита, защитена и отоплена”*. (G. Seure. 1907, 2, 417 n. 5). Всъщност по-съществеността в това кратко съобщение се оказва обстоятелството, че фриз-архитравът е бил намерен източно от агората.

Това загатнато определение на термоперипатоса се възприема в продължение на тридесет години. През 1937 г. обаче Г. Кацаров допуска, че термоперипатосът се е намирал северно от агората (Kazarow. 1937, 531). Към новото тълкуване се присъединява и С. Н. Бобчев, който преди това, през 1928 г., прави първото архитектурно заснемане и представя свое тълкуване на разкопаните от Сьор и Добруски части от сградата източно от агората. Обстоятелството, че от тази дълга близо 70 м постройка са били открити само двата портика пред западната стена и един и то частично пред източната стена, не е позволило на все още младия изследовател (по това време като окръжен архитект в Русе Бобчев е правил проучванията си през свободното си време), да си създаде по-точна представа за вида на сградата. Пред вида на впечатляващите форми на триъгълния фронтон с главата на Медуза в умбото на щита и двете кръстосани копия Бобчев смята, че на това място са

били съсредоточени малки храмови постройки, посветени на Арес (Бобчев 1928, 73 сл).

Впоследствие през 1967 г. и 1971 г. Бобчев съвместно със водещия специалист по античните архитектурни стилови форми Ив. Попов правят цялостно изследване на агората. До колкото съм косвено уведомен, в това изследване, онагледено с отлично изпълнени графични възстановки, сградата източно от агората не е включена. Но тъй като то не е обнародвано и нямам лични впечатления от него, тук отбелязвам бележките на Т. Иванов, комуто Бобчев е предоставил ръкописа с чертежите, за да се запознае с тезата на двамата автори. (Иванов. 1980, 2, бел 4). Според Т. Иванов графичната възстановка на сградата източно от агората била коренно различна от това, което Бобчев представя при първото си обнародване. Така фронтоните на някогашните храмчета се явяват вече като входове, отварящи се в двата края на западната фасада, а сградата е изобразена като двуетажна. Не става обаче ясно дали само фасадата е решена като двуетажно разчленяване чрез архитектурни стилови елементи или са обособени два пространствени етажа. Стилово долният етаж бил издържан в римо-йонийски ред, а горният – в римо-коринтски. Фронтоните над входовете били поставени върху двуетажно подредени двойки колони и са се изравнявали с горния етаж. По цялата дължина на западната фасада между двата входа се простирала отворена колонада. Възстановена в твърде представителен вид тази огромна сграда е обявена за преториум – седалище на висш военачалник.

Въпреки че изказва несъгласие с етажността на сградата, Т Иванов отчита, че това решение имало редица положителни страни. Тях той щял да ги има предвид, когато на основа на новооткритите данни ще предложи своята графична възстановка и въобще своята теза за същината на сградата (Иванов 1980, 3).

След половинвековно прекъсване на първите разкопки през 1977 - 1978 г. Т Иванов предприема нови, в резултат на които габаритът на плана добива точното си очертание. Той установява, че постройката е дълга 69,00 м и е широка 28,30 м. Нейната надлъжна ос е с посока изток-запад, а не както приемат Бобчев и Попов. - север-юг. По този начин се изясняват очертанията на инсулата, граничеща на запад с кардо 7 u агората u на север с декуманус максимус. Размерите се определят след разкриването на останките от двата източни портика, които са еднакви по устройство и размери със западните.

След щателна проверка на размерите на всички открити части на плана и дълбочината на основите на стените Т. Иванов, чрез сравнителен анализ на фриз-архитрава с надписа и тези от колонадата на агората, стига до становището, че фриз-архитравът с надписа е принадлежал наистина към сградата източно от агората, където той е намерен.

По отношение на техниката на градеж Т. Иванов представя действителното й състояние, като изтъква, че надстройка е изпълнена със смесена зидария с по четири реда тухли в пояс. Единственият откъс, в който за сега все още се вижда част от четириредовия тухлен пояс, се намира непосредствено на юг от северния портик на западната фасада. Вземайки повод от наличието на четириредовия тухлен пояс и определената датировка на паметника с името на император Комод, Т. Иванов основателно заключава, че появата на този вид пояси не съвпада с началото на IV в., както твърди Бобчев, а значително по-рано (Иванов 1980, 2, 6).

Без да представя графичен израз на тълкуванието на портиците, предшестващи входовете към огромната зала, Т. Иванов дава доста определено описание за тяхната структура. Той ги проследява още от уличната каменна настилка, върху която ляга ниска периферна площадка, а над нея стъпват два, издаващи се пред общата фасада постамента (всъщност пиедестали, но не свободно стоящ, а като челен завършек на напречните стенички на цокъла - б. а.) Според него между пиедесталите са вместени три стъпала, които заедно с периферната площадка се издигали на 0, 85 м над уличното платно. На външния край на пиедесталите се издигала по-монолитна колона, увенчана с йонийски капител, а в ос зад нея, долепени до стената, се издавали по една монолитна полуколона. Върху двете предни колони лягал фриз-архитравът с надписа. Според измерванията на Т. Иванов общата дължина на счупения на две части каменен блок с надписа (3,92 м), отговаряла на разстоянието между двете външни колони на портика. Разполагането на надлъжния фриз-архитрав успоредно с лицето на фасадата заедно с напречните нему къси блокове, стъпващи на челните колони и на полуколоните зад тях очертавали правоъгълната рамка, на която лягал каменният таван, съставен от три кесона. Като описва тази структура Т. Иванов приема, че е имало и вътрешен надлъжен фриз-архитрав, върху който стъпвал западния край на каменния таван, но не е бил намерен.

Както проличава от описаната тектоника на портиците, фронтоните, които са ги увенчавали, са стъпвали само върху една двойка колони. На основата на тези данни Т. Иванов оспорва становището на Бобчев, според който портиците били двуетажни с две двойки колони една върху друга и прилежащата помежду им хоризонтална структура. В случая обаче не става ясно дали целият обем на сградата е бил двуетажен или само източната и западната фасади са били разчленени по класическия начин чрез използването на двуетажна колонада, обикновено йонийска, за долния ред и коринтска за горния. Основание за отхвърлянето на двуетажието Иванов съзира в обстоятелството, че досега не са намерени дори отломки от римо-коринтски капители. Но както бе отбелязано по-горе, Иванов приема като напълно възможно наличието на колонада в приземието, като се съгласява, че посочените от Бобчев две плоски варовикови плочи, лежащи без хоросанова спойка върху смесената зидария, са оцелели от стилобата на въпросната колонада, но не уточнява дали тази колонада е била ажурена (Иванов 1980, 6).

От своя страна обстоятелството, че огромното пространство между източния и западен край на сградата не е разкопано, е попречило на Иванов да прави изводи за неговата структура и той се ограничава като взема отношение само по разкритите помещения, съседни на портиците. По-съществено значение обаче има фактът, че през 1979 г. той открива голямо количество малки глинени тръбички, използвани при изграждането на раздвоените стени, между които преминават топлият въздух и пушекът от подподовото отопление. Именно тази находка, заключава той, е безспорното доказателство, че сградата, означена като θερμοπεριπατος е била действително отопляване през зимата.

Независимо от тези твърде показателни данни, Иванов се въздържа да изгради един по-точен образ на общия обем на сградата. Причината е, че почти цялата й вътрешна площ не е разкопана, а това криело изненади в тази насока. Единственото определение за тектониката й е, че тя е била едноетажна. По отношение принадлежността й Иванов привежда редица примери на архитектурни паметници с умбо в средата на триъгълния им фронтони, които са имали различни преднаназначения. И като добавя, че умбо с копия се поставят и върху надгробни стели, той стига до извода, че това символично изображение не отразява предназначението на сградата, както това поддържа Бобчев.

По-голям интерес представляват изводите на Иванов по отношение на типологичните и функционални качества на термоперипатоса от Никополис ад Иструм. Като отчита, че досега в границите на съвременна България не е открита друга сграда с подобен план, той сочи като единствен паралел, който едностранчиво напомня функцията на термоперипатоса, сградата в съседство с йонийската колонада във форума на Улпия Ескус. Планът на тази сграда, състоящ се от лентовидно подредени помещения, се различава коренно от този в Никополис ад Иструм. Това обаче, което ги обединява, е наличието на хипокауст и преди всичко съдържанието на строителния надпис, който гласи, че изградената със средствата на римски гражданин обществена сграда е била предназначена за ползване през зимата (Иванов 1980, 13). Строежът и на двете въпросни сгради е изпълнен през II в, но по-ранна, вероятно по времето на Хадриан, е тази в Ескус.

Тъй като данните от останките на по-ранната сграда, открита в западната част на термоперипатоса, разкопана през 1979 г., са твърде ограничени, Иванов и в този случай се въздържа от по-определени изводи. Само по-малкият обем на първоначалната сграда го навежда на мисълта, че преди разрушенията на костобоките градоустройственото решение източно от агората е било по-различно.

Това тълкуване на Т. Иванов не се възприема от С. Бобчев и той още на следващата 1981 г. вече самостоятелно обнародва новата си теза. (Бобчев. 1981, 3, 14). В общи черти критичните му бележки засягат въпроси от градоустройствен, тектоничен и функционален характер, както и тълкувания в областта на символиката, която архитектурните елементи излъчват. Като основна слабост на Т. Иванов Бобчев изтъква непознаването на принципите на архитектурната археология, които са залог за правилното тълкуване на останките от разрушените сгради. Бележките си той начева с приглушеното признание за неправилното тълкуване на термоперипатоса в качеството му на президиум. Този термин, пояснява той, имал "*хипотетично изказано мнение*" ?. (Бобчев. 1981, 3 8). По-откровен е, когато допълва, че той (с Ив. Попов) признава грешките си, но подканва и Т. Иванов да стори същото (Бобчев 1981, 3, 12). В случая като призната грешка би могло да се приеме промяната на тектониката на портиците (при положение, че действително в необнародвания труд от 1967 г. портиците са представени двуетажни), защото в статията-отговор от 1981 г. Бобчев показва северозападния портик като едноетажен (Бобчев. 1981, 3, 11).

Но и при това решение Бобчев продължава да подържа становището си по отношение на предназначението на сграда източно от агората, която дори поставена в кавички, нарича *условно президиум.* Главното му основание за това е, че размерите на фриз-архитрава не съответствали на подпорното разстояние между колоните. Според неговото измерване общата дължина на счупения на две части фриз-архитрава надминавала 4,00 м (4,25 м е показана дължината на обр. 3 в посочения брой на Археология), а разстоянието между колоните, (показано пак там на обр. 2 а), е 3,64 м. При това състояние разликата в дължините е 0,61 м, а според Бобчев това означавало, че краищата на фриз-архитрава биха стърчали с по 0,35 м извън абаците на йонийските капители, нещо, което ако сметките са верни, е недопустимо.

Този убедителен на пръв поглед извод обаче не се потвърждава от по-точните наблюдения върху редица подробности, с които явно Бобчев не се е съобразил. Преди всичко разстоянието между осите на колониете не е точно 3,23 м по простата причина, че южния пиедестал е разрушен (обр. 24). Неизвестно при какви обстоятелства и защо на неговото място са поставени два блока, които въобще нямат нищо общо с вида на запазения северен пиедестал и следователно всякакви "точни" мерки са измислени. Така например отбелязаната дължина 4,25 м върху чертежа (обр. 3 в статията на Бобчев) е поне с 0,05 м по-малка поради прекомерно широката фуга при съединяването на двете части на блока, а снимката на Сьор показва, че горният ръб на двете части на блока са плътно прилепени (Иванов 1980 3 а). Че фриз архитравът е лягал върху колоните на северо-западния портик с надписа личи още и от факта, че запазеният му напречен дял е напълно еднакво профилиран.

Засвидетелстваната вече като термоперипат сграда повдига въпроса за начина, по който тя е била затопляна: дали това е било постигано само чрез затварянето на продълговатото пространство от четирите му страни или чрез въвеждането на подподово отопление – хипокауст? Намереното през 1979 г. количество

тръбички, използвани за придържането на тънката стеничка на разстояние от носещата масивна стена, между които протичат затопленият въздух и пушек, са неоспоримото доказателство, че през зимния сезон в термоперипата е подържана приятна температура чрез подподово отопление.

Бобчев обаче оспорва предназначението на отвесните пристенни канали като средство за отопление. Според него те са служили за подсушаване на стените от подземна влага. В подкрепа, че термоперипатосът не е имал хипокауст, Бобчев използва изказаното от Сьор становище, че: "*...е немислимо да се прозре в думата термоперипатос дори и най-опростен начин на отопление*" (Бобчев 1981, бел. 2). В същата бележка 2 Бобчев посочва второ становище на Сьор по този въпрос, което гласи "*...ние можем на основа на името* (термоперипат б. а.) *да предположим, че това е било един защитен портик, едно затопляване място за разходка*". От тези две противоречещи си становища на Сьор, които впрочем не притежават документална стойност, става ясно, че тезата на Бобчев не получава подкрепа. По-убедително отрицание на становището за подсушаване от подземна влага предлага състоянието на земния пласт, в който лежат основите на"*президиума*", всъщност термоперипата. Както отбелязва Т. Иванов, в изкопите, достигащи 2,60 м дълбочина, докъдето стигат и основите на сградата, земният пласт се състои от суха жълта глина!

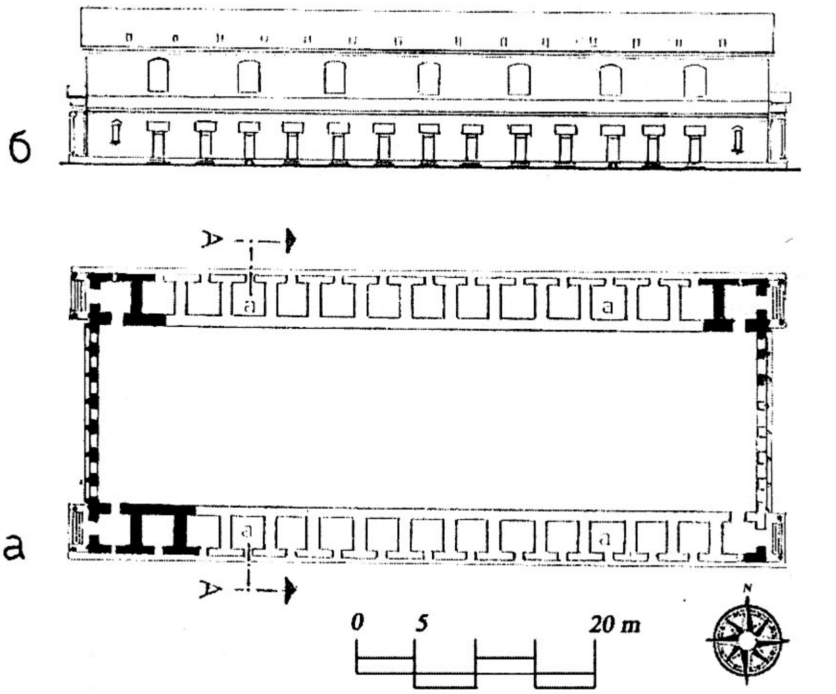

*Обр. 25. **а)** план на термоперипатоса; **б)** реконструкция на северната и южната страна (по арх. Ст. Бояджиев)*

*Fig. 25. **a)** Plan of the thermoperipethos; **b)** reconstruction of the northern and southern façade (after arch. S. Boyadzhiev)*

И тук в случая с термоперипатоса в Никополис ад Иструм, както и при други монументални римски строежи, притежаващи хипокауст, Бобчев оспорва отоплителното им предназначение, обяснявайки неговото устройство като средство за подсушаване на влага. Причината е, че градежът им със смесена зидария с по четири реда тухли в пояс отпраща според него тези постройки в края на III и началото на IV в. Така например Бобчев отрича банската същност на големите императорски тип терми в Одесос (Варна) и Сердика (София), като ги определя като президиуми или в Сердика като дворец на Константин I. Показателно в това му свободно и не подкрепено от налични данни тълкуване е изопачената възстановка на малкото открити останки от термите, заемащи почти цялата площ под пл. Св. Неделя в София, която той определя като дворец на Константин I и придружаващата го свита от 500 души (Бобчев, 1984, 3 - 5)

Приключвайки със забележките към статията на Бобчев, редно е да се вземе отношение и по същината на "архитектурната археология", чрез която той смята, че решава сложните въпроси при тълкуванието на останките от архитектурни паметници. Всъщност в дадения случай не личи Бобчев да прилага по особен похват, който да довежда до неоспорими изводи, освен неубедителните тълкувания, направени чрез "системата" на смесената зидария.

Несъмнено при проектирането на монументалните сгради, старите архитекти, особено през Античността, са използвали редица строителни норми, които за съжаление твърде ограничен кръг архитекти-археолози са овладели.

От изложеният дотук критичен преглед на двете основни тези, стремящи се да определят същината на термоперипатоса, ясно проличава, че по-правдива е тезата на Т. Иванов. На основата на изчерпателен анализ на вида на фриз-архитравите от агората и на този, паднал пред северо-западния портик, разкрит още от Сьор, Иванов правилно определя издължената постройка източно от агората като термоперипат. Но следвайки принципите на археологическото проучване, той се въздържа от пълното обемно-пространствено и конструктивно обобщаване, докато останките не бъдат напълно разкрити.

Без да се възползвам от каквато и да е "проучвателна система", а само чрез по-внимателно наблюдение над разкритите части от паметника, представям една идеална възстановка на архитектурния образ на паметника. Все пак, макар и доста ограничени, наличните данни са достатъчни за постигането на тази цел.

Първата крачка, която следва да се направи, е определянето на габарита на плана на сградата. Всъщност външните очертания на плана са определени вече от Т. Иванов. Това е един издължен правоъгълник с размери 69,00 x 28,30 м. Определено е вече и разчленяването на вътрешното пространство чрез две стени, успоредни

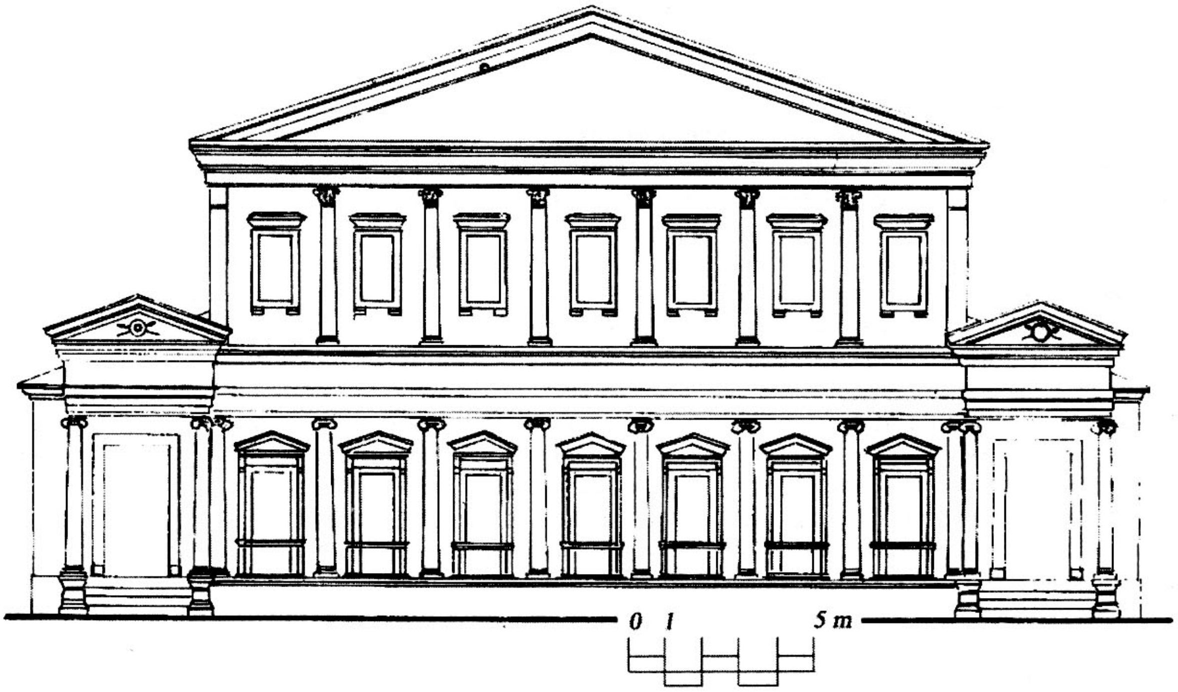

Обр. 26. *Графична реконструкция на фасадата на термоперипатоса (по арх. Ст. Бояджиев)*
Fig. 26. *Graphic reconstruction of the façade of the thermoperipethos (after arch. S. Boyadzhiev)*

на външните, при което се получават три самостоятелни пространства. Ширината на тези пространства не е определена от Иванов. Извадените мерки от плана показват, че средното пространство е широко 18,00 м, а страничните по 3,80 м. Прекалено малката ширина на страничните помещения показва, че в издължения си вид те не могат да се използват целесъобразно, ето защо се налага те да бъдат разчлени на по-малки помещения, при което се получават по 15 на всяка страна. Засега само първите две от западния край на южното странично пространство са разкрити. Тъй като планът на Иванов отразява сградата до горния ръб на цокъла, на него не са означени входовете към всички помещения. Единствено четирите портика и стълбите пред тях показват, че в средното затоплено помещение се е влизало през четирите ъглови малки помещения, които възпирали проникването на студения въздух (обр. 25 а). Това разпределение на кота 1,00 м над терена определя и вида на надстройката и конструкцията, които античният проектант е замислил много сполучливо. Оказва се, че разполагането на страничните тесни, лентовидно подредени помещения, са предназначени да поемат значителните хоризонтални напрежения на мощните дървени ферми и товара от сняг и вятър. За разлика от триъгълните ферми, при които хоризонталните напрежения се поемат от хипотенузата (обтегача), при тази комбинирана конструкция целият товар от покрива се пренася в страничните помещения, при което отвесните напрежения протичат по дебелите 1,35 м надлъжни стени, ограждащи средното помещение, а хоризонталните - в късите напречни стени. Именно поради тази им функция тези стени са двойно по-дебели (1,45 м) отколкото е необходимо като разделителни между маломерните квадратни помещения. Дебелината на дървените греди според съвременните изчисления би следвало да е 0,25/0,25 м, но сигурно те са били значително по-дебели. Долният край на косо поставените греди на главната носеща рама стъпвал върху каменни конзоли, чието издължено тяло достигало до напречните стени и за да протекат напреженията в по-долните и по-устойчивите части на тези стени, конзолите били също косо вградени. Върху основната носеща рама лягала двойна ферма, чието подпорно разстояние е сведено до 10,50 м. Дължината на хоризонталните греди не надминавала този размер. Обтегачът на фермата е бил съставен от две свързани с накладки греди, дълги 8,80 м. Всички сглобки били подсилени с железни занитени скоби. За да се намали обемът на затоплено пространство, по долното лице на покривната конструкция бил прикован дървен таван (contabulatio), като само подходящо украсените наклонени греди на рамата оставали видими.

Освен през 28-те прозореца, разпределени по 14 на източната и на западната стени, дневната светлина прониквала още и през 14 хипетрални прозореца, разположени по 7 непосредствено под корниза на надлъжните стени на залата. Те се редували между всяка втора ферма, при което масивът на стената запазвал устойчивите си качества (обр. 25 б).

Твърде сполучливо замислената конструкция била напълно пригодна да изпълнява предопределената функция на сградата. Така в просторната затоплена зала спокойно можели да се разхождат и дълги часове да се забавляват заможните римски граждани. Естествено за отмора е имало подходящо направени пейки за сядане. Вероятно някои от малките странични търговски помещения са имали отвор към залата, през които посетителите можели да си купуват лакомства и питиета. По чисто практични съображения страничните помещения били вероятно

достъпни само през външни врати, тъй като през топлите сезони търговската им дейност би замряла.

По въпроса за отоплението през зимата освен категоричното изявеното определение на термина θερμοπεριπατος и наличието на малките глинени тръбички от устройството на хипокауста, решаващо значение има високият 1 м цокъл, на който се е простирал подът на залата и на страничните помещения. Като към установената от четирите стъпала еднометрова височина се прибави и дебелината 15 см на обиколната каменна площадка, чистата височина на колонките, подържащи суспенсурата, остава 1 м, а тя е нормална за хипокауст, подържащ стайна температура. В монументалната римска архитектура няма случай на запълване с пръст на подподово пространство. Обстоятелството, че не са намерени тухли от колонките, се обяснява, че като по-дребни и леки за пренасяне тухлите са иззети от местното население още през Средновековието. Логично е да се предположи, че пещите, означени с "а" на (обр. 25 а), са били така разположени, че да разпределят повсеместно топлината. Вероятно височината на раздвоените стени се е ограничавала на равнището под прозорците, от където пушекът бил отвеждан по вградени глинени тръби над покрва (обр. 24).

Поставянето на строителния надпис над портика срещу агората определено показва, че главният достъп до термоперипатосът е бил от към агората. Независимо че термоперипатосът не се вписва непосредствено в очертанията на нейната среда, архитектурният му образ се отличавал със стилово издържани форми (обр. 26).

С доста помпозния си вид и предназначена да създава условия за увеселения, характерни за увличащия се по този стил на живот император Комод, ще да е издигнал термоперипата на мястото на по-стара сграда със сходен план и подобно предназначение, разрушена от костобоките. Бидейки с по малки размери, първата сграда се е вписвала свободно в очертанията на прилежащата й инсула, която вероятно е оцеляла от първоначалния градски кадастър*.

ЛИТЕРАТУРА:

Бобчев 1928/29: С. Бобчев. Nicopolis ad Istrum. Снимки и опити за реставрация. - ИБАИ 5, 1928/1929.

Бобчев 1948: С. Бобчев. Нови данни за "Одеона" в Nicopolis ad Istrum. - РП, I, 1948.

Бобчев 1981: С. Бобчев. По въпроса за термоперипатоса на Никополис ад Иструм. – Археология, 1981, 3, 8 - 14.

Бобчев 1984: С. Бобчев. Константиновият дворец в Сердика. – ГНИПК. 3, 1984, 3 - 5.

Вачева: К. Вачева. По въпроса за булевтериона на Nicopolis ad Istrum. - Археология 1992 № 2, 32 - 38.

Владкова 1991: П. Владкова. Постамент за статуя с надпис на старогръцки език от Никополис ад Иструм. - ГМСБ XVII (Велико Търново 1991) 19 - 23.

Владкова 2001а: П. Владкова. Най-ранният Никополис ад Иструм. - ИИМВТ, XV - XVI/2000 - 2001 (Велико Търново 2001) 100 - 107.

Владкова 2001в: П. Владкова. Археологически проучвания в Никополис ад Иструм (обект Агора). - In: Л. Слокоска, Р. Иванов, Г. Кузманов, В. Динчев, И. Църов, А. Беливанова. Ц. Попова, А. Поултер. - In: Българо-Британски археологически проучвания по проект "Градът и селото в римската и късноримската Империя – Никополис ад Иструм и селото в неговата територия" през 1999 и 2000 г. - АОР (Пещера 2001) С., 2001, 82 - 83, 85 - 86.

Геров 1980: Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I - III в.) - ГСУ ФКНФ, т. 72 № 2, 1977. С. 1980.

Гочева 1984: З. Гочева. Религиозният живот на Никополис ад Иструм. - In: Сборник в чест на проф. Ст.Ваклинов. С. 1984, 87 - 92.

Добруски 1901: В. Добуски Материали по археологията ня България. – Сб. НУ , 18, 1901, 723, сл., № 11, обр. 14.

Дремсизова-Нелчинова 1987: Ц. Дремсизова-Нелчинова. Театърът в Никополис ад Иструм. - ГНИПК, IV 1987.

Иванов, Р. 1986: Р. Иванов. Античният град Никополис ад Иструм. - Векове, 1986 № 6, 37 - 41.

Иванов 1988: Р. Иванов. Северната порта на Никополис ад Иструм. - ВИСб, 1988 № 3 , 97 - 108.

Иванов 1992: Р. Иванов. Мраморна статуя на Асклепий от Никополис ад Иструм. - Археология 1992 № 3, 30 - 36.

Иванов 1952: Т. Иванов. Разкопки в Никополис ад Иструм през 1945 г. - ИАИ, XVIII 1952, 215 - 241.

Иванов 1979: Т. Иванов. Градският площад на Никополис ад Иструм според новите проучвания. - Археология 1979 № 2, 16 - 29.

Иванов 1979А: Т. Иванов, Върху някои аспекти на архитектурата на Никополис ад Иструм. - Археология 1979 № 3, 1 - 12.

Иванов 1980: Т. Иванов Термоперипатосът в Никополис ад Иструм. – Археология 1980, № 2.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов Никополис ад Иструм. С. т. I, 1994.

Каменаров 2002: А.Каменаров. Геодезически методи за проучване на градоустройствения план на Никополис ад Иструм.- In: The Roman and Late Roman City. Sofia 2002, 71-80.

Козаров 1898: Г. Козаров. Разкопки до Никюп – Nicopolis ad Istrum. - Сп. БИАД, № 4 - 5.

Мавров 1987: Г. Мавров. Консервация на статуя от Никополис ад Иструм. - ИИ, XIV/B, С., 1987, 94 - 98.

Мушмов 1912: Н. Мушмов. Антични монети на Балканския полуостров. С. 1912.

Петрова 1996: Св. Петрова. Римо-юнийски капители от Мизия и Тракия (I - IV в.). С. 1996.

Поултър 1994: А. Поултър. Никополис ад Иструм – анатомия на гръко-римския град. - ИИМВТ IX, Велико Търново 1994, 11 - 36.

Русева-Слокоска 1994: Л. Русева-Слокоскоа. Към въпроса за укрепителната система на Никополис ад Иструм – строителни периоди и датировка. - В: III Международен симпозиум "Кабиле". Поселищен живот в древна Тракия. Ямбол 1994, 171 - 181.

*Арх. Стефан Бояджиев е използвал данни до 1985 г. Той не познава резултатите от последните години, които не са публикувани. Относно някои размери на сградата и нейната планировка и предназначение в субструкция имам други виждания (Павлина Владкова).

Тачева 1994: М. Тачева. Северната граница на на провинция Тракия до Северите (1. От Алмус до Никополис ад Иструм). - In: III Международен симпозиум "Кабиле". Поселищен живот в древна Тракия. Ямбол 1994, 115 - 124.

Тачева 2000: М.Тачева. Власт и социум в римска Тракия и Мизия С. 2000.

Тачева-Хитова 1982: М.Тачева-Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. IV в. от н.е.) С. 1982.

Тодоров 1928: Я.Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. С.1928.

Хошек 1964: Р. Хошек. Живот и научно дело на Вацлав Добруски. - Археология 1964 № 4, 9 - 17.

Цончев 1931/34: Д. Цончев. Водопроводите на Никополис ад Иструм. - ГПНБМ 1931 - 1934, 131 - 148.

Църов 1991: И. Църов. Градът на победата Улпия Никополис ад Иструм. - Наследство, Велико Търново 1991 № 1, 3 - 12.

Църов 1998: И. Църов. Никополис ад Иструм: архитектурен ред на портика в югозападната част на Агората. - ИИМВТ, XIII, 1998, 111 - 117.

Църов 2001 И. Църов. Акведукт. Никополис ад Иструм (Ареа 4). - In: Л. Слокоска, Р. Иванов, Г. Кузманов, В. Динчев, И. Църов, А. Беливанова, Ц. Попова, Е. Крондева, С. Гошев, А. Поултер. Българо-Британски археологически проучвания по проект "Градът и селото в римската и къснoримската Империя – Никополис ад Иструм и селото в неговата територия" през 1999 и 2000 г. - АОР-1999/2000 София 2001, 84, 86.

Църов 2002: И.Църов. Западният акведукт на Никополис ад Иструм - 70 години по-късно.-In: The Roman and Late Roman City. Sofia 2002, 35-44.

Църов, Владкова 1994: И. Църов, П. Владкова. Могилните некрополи на Никополис ад Иструм. - In: Първи международен симпозиум "Севтополис". Надгробните могили в Югоизточна Европа, т. I. Велико Търново 1994, 217 - 233.

Църов, Владкова 1996: И. Църов, П. Владкова. Гробни паметници от некрополите на Никополис ад Иструм. - In: Втори международен симпозиум "Севтополис". Надгробните могили в Югоизточна Европа, т. II. Велико Търново 1996, 98 - 107.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Абоба-Плиска. - ИРАИК, X 1905.

Boteva 1994: D. Boteva. Historical Development of the Roman Provinces of Moesia Inferior and Thracia during the Period A.D.193 - 217/218. - BHR 1994 № 4, 5 - 17.

Conrad 2002: S. Conrad. Die Grabdenkmäler aus dem Territorium von Nivopolis ad Istrum. - In: The Roman and Late Roman City. Sofia 2002, 104 - 114.

Dimitrov 2002: Z. Dimitrov. Ionic Capitals from Nicopolis ad Istrum. - In: The Roman and Late Roman City. Sofia 2002, 99 - 103.

Filow 1910: B. Filow. Erosstatue aus Nicopolis ad Istrum. - JDAI, XXIV 1909 Berlin 1910, 63 - 73.

Gerov 1979: B. Gerov. Die Grenzen der römischen Provinz Thracia bis zur Gründung des Aurelianischen Dakien. - ANRW, Bd. 2, Principat 7, 1, 1979, 212 - 240.

Gočeva 2002: Z.Gočeva. Kaiserkult in Nicopolis ad Istrum.- In: The Roman and Late Roman City. Sofia 2002, 81-84.

Ivanov 1998: R(umen) Ivanov. Nicopolis ad Istrum. Eine römische und frühbyzantinische Stadt in Thrakien und Niedermösien.- Antike Welt, Mainz 1998 № 2, 143 - 153.

Ivanov 2002: R.Ivanov. Ehreninschriften aus Nicopolis ad Istrum (Regierungszeit der Severen).- In: The Roman and Late Roman City. Sofia 2002, 85.

Ivanov 1987a: T(eofil) Ivanov. Über die Laufbahn des Titus Aelius Oclatius aus Nicoplois ad Istrum. - Actes de IX Congrès international d' épigraphique grecque et latine (Centrum historiae "Terra antiqua Balcanica" II) Vol. I, Sofia 1987 289 - 293.

Ivanov 1987в: T. Ivanov. Nicopolis ad Istrum. Probeme e scoperte. - Ratiariensia, Vol. 3 - 4 (Bologna 1987) 251 - 260.

Ivanov 1988: T. Ivanov. Nicopolis ad Istrum. Römische und frühbyzantinische Stadt in Nordbulgarien.- BHR (Sofia 1988) № 2, 48 - 72.

Kazarow 1937: G. I. Kazarow. Nicopolts ad Istrum. – RE, 17, 1937, 531.

Pick 1898: Die antiken Münzen von Dakien und Mösien (Die antiken Münzen Nordgriechenlands). Berlin, I Halbband 1898.

Poulter 1986: A.Poulter. The Lower Moesian Limes and the Dacian Wars of Trajan. - In: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses (Aalen 1983) Stuttgart 1986, 519 - 528.

Poulter 1992: A. Poulter.Nicopolis ad Istrum: The Anatomy of a Graeco-Roman City. - In: Die römische Stadt in 2. Jh. n. Chr. Der Funktiondwandel des öffentlichen Raumes (Köln 1992) 69 - 86.

Poulter 1995: A. Poulter. Nicopolis ad Istrum. A Roman, Late Roman and Early Byzantine City. London, vol. I, 1995.

Poulter 1996: A. Poulter. From Roman Empire to Late Antiquity. Ancient Cities in the Balkans. - Minerva (New York 1996) Vol. 7 № 3, 31 - 36.

Poulter 2002: A.G.Poulter. From City to fortress and from Town to Country: 15 Years of Anglo-Bulgarian Collaboration.- In: The Roman and Late Roman City. Sofia 2002, 14-29.

Rousseva-Slokoska 1991: L.Rousseva-Slokoska. Sur le problème di système de fortification de Nicopolis ad Istrum (Mésie Inférieure). - In: Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies. University of Exeter Press 1991, 299 - 302.

Rousseva-Slokoska 1996: L. Rousseva-Slokoska. Les recherches archéologiques à Nicopolis ad Istrum – résultats et problèmes (1985 - 1994). - In: Roman Limes on the Middle and Lower Danube. Cahiers de Portes de Fer, (Monographies 2) Belgrade 1996, 205 - 211.

Seure 1907: G. Seure. Nicopolis ad Istrum. Études historiques et épigraphiques. – RA,1907, II 2, 237.

Seure 1907A: G. Seure. Nicopolis ad Istrum. Étude historique et épigraphique. - RA 1907, II, 257 - 276, 413 - 428.

Seure 1922: G. Seure. Archéologique thrace. Documents inedits ou per connus. - RA 1922, I, 46 - 47.

Slokoska 2002: L. Slokoska. A Century of Archaeological Excavations in Nicopolis ad Istrum.- In: The Roman and Late Roman City. Sofia 2002, 9-13.

Sultov 1985: B. Sultov. Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (IInd - IVth Century). - ГСУ ИФ 1976/2, 1983 (Terra antiqua Balcanica I) Sofia 1985.

Tacheva 1995: M. Tacheva. The Northern Border of Thracia Province to the Severi (2. From Nicopolis ad Istrum to Odessos). - Thracia 11 (Studia in honorem Alexandri Fol) Serdicae 1995, 427 - 434.

Vasilev 1988: V. Vasilev. Untersuchungen zu Bronzekopf Gordian III. aus Nicopolis ad Istrum. - In: Rittrato ufficiale e rittrato pricato. Atti della II Conf. Internazionale sul. Rittrato Romano (Roma 1984) Roma 1988, 541-546 (Quaderni de "La Ricerca Scientifica"116).

Vassilev 2002: V. Vassilev. Datierung und Herstellungsort des Bronzekopfes Gordian III. aus Nicopolis ad Istrum. - In: The Roman and Late Roman City. Sofia 2002, 121 - 122.

Velkov 1989: V. Velkov. Wulfila und die Gothi minores (der Wulfilagoten) in Moesien. - Klio 71, 1989 № 2, 525 - 527.

Velkov 1995: V. Velkov. Die Wohnsitz der Gothi minores (der Wulfilagotten) in Moesien. - In: Studia in honorem Georgi Mihailov. Serdicae 1995, 491 - 496.

Vladkova 1999: P. Vladkova. Nicopolis ad Istrum. The Bulgarian/British Archaeological Programe. Report on the 1998 Season (ed. L. Slokoska and A. Poulter). Nottingham 1999, 3 - 4.

Vladkova 2002: P. Vladkova. The Earliest Nicopolis ad Istrum. - In: The Roman and Late Roman City. Sofia 2002, 30 - 34.

Vulpe 1978: R. Vulpe. Le victoire de Trajan à Nicopolis ad Istrum. - In: Studia in honorem Veselini Be evliev. Sofia 1978, 463 - 474.

NICOPOLIS AD ISTRUM
Summery

Lyudmila Slokoska, Pavlina Vladkova, Ivan Tsurov, Rumen Ivanov

Nicopolis ad Istrum was founded by Emperor Trajan (AD 98 - 117) in honour of his defeat of the Dacians living north of the Danube in 101 - 102 and 105 - 106. The city lies 20 km north of Veliko Turnovo and 3,5 km south of the village of Nikyup, Veliko Turnovo district. The city was founded in 102 or more probably in 106-110. The city's name means - "The City of Victory [situated] near the Danube (Ister)". The Danube is mentioned in the title because it was well known throughout the ancient world even though it was actually 45 to 50 Roman miles to the north. The city is mentioned in many written sources and itineraries by different names: Nicopolis ad Haemum, Nicopolis, Nicopolistro. It is mentioned by Greek, Roman, Gothic and Byzantine authors and cartographers.

Nicopolis ad Istrum was built on a plateau, 90 m above sea level. The climate is continental and is both hot in summer and cold in winter. The earth is fertile and consequently good for agriculture. The city comprises two parts, the northern part, which is 512-m west-east and 407 m north-south, covering an area of 21,55 ha. The southern enclosure, the late Roman City, is 5,74 ha. Nicopolis ad Istrum originally had a small territory and belonged to the province of Thrace. In 193 the city was transferred to Moesia Inferior. Its territory was gradually extended until it reached the Danube. After the Diocletianic reforms, it was included in the province of Moesia Secunda.

Nicopolis was involved in agriculture and stock rearing. Its territory contained many rich villages (vici), villas (villae), estates (saltus) and market centres (emporia).

The city lay on the important provincial road that started at Odessus (Varna), continued west to Marcianopolis (Devnya) and on past Nicopolis to Melta (Lovech), probably reaching to Montana. Near the city, another road led north to Novae (Svishtov) along the valley of the Yantra (Iatrus) whereas this same road went Southeast to cross the Stara Planina to reach Beroe/Augusta Traiana.

Nicopolis ad Istrum was a city organised on similar lines to the other Greek cities in the region and in Asia Minor. The official language was Greek. The leading body of the citizens was that of the archons, amongst whom the "First Archon" who had the highest authority. The other archons were responsible for the economic organisation of the city and its control in peacetime. The city council (boule) and the assembly of the people (demos), were the other institutions of major importance.

A special college of priests was responsible for the cult of the emperor and the city's main deities: Zeus, Hera, Athena, Hercules, Dionysos, Aesclepius, Mithras, Cybele and other gods. There was a gerousia, which exercised official religious functions as in other Greek cities in Thrace.

We can deduce something of the city's population from inscriptions. Latin names are very common although many of these were actually of Thracian origin. There was also a large number of Greeks, amongst whom there were settlers from Nicaea, Nicomedia, from Syria and other places. The number of Thracian names mentioned is few. Outside the city, most of the funeral monuments erected are written in Latin not Greek. Given that the area is so rich agriculturally, it is not surprising that many veterans from military bases along the Danube settled in the countryside. Amongst these there were some who were Thracians.

The inscriptions record the occupations of some of the inhabitants of the city and its territory: stonecutters, wood-workers, shoemakers, builders and a veterinary surgeon. Immediately north of the fortifications and in the villages of Boutovo and Hotnitsa, there were pottery workshops producing goods for the city. Near Hotnitsa there was a stone quarry which yielded good-quality stone for construction.

Nicopolis ad Istrum experienced its greatest time of economic development during the Antonine and Severan periods, from the middle of the 2nd down to the first third of the 3rd century. With the agreement of the town council, Nicopolis gave 700 000 denarii (or sestercii) to the emperor Septimius Severus. In the agora there were erected statues on limestone bases in honour of gods, emperors, provincial governors and civic worthies. The number of statues erected to the Severan dynasty is especially notable (Septimius Severus, Caracalla and Iulia Domna, wife of Severus). From the agora, there came a marble statue of Eros, a copy of the ancient Greek original by Praxiteles. It dates to the second half of the second century and is at present in the National Museum of Archaeology in Sofia. In this same museum there is a bronze head of Emperor Gordianus III (238-244). It belonged to a large statue, which must have stood in the City Square.

The city minted its own bronze coinage. From the reign of the Emperor Antoninus Pius (138 - 161) to Gordianus III, the city issued 900 different types which depicted gods, fortifications, public and religious buildings.

Several inscriptions record that gladiatorial game and wild animal hunts, were organized in the city.

The Goths under Kniva besieged the city in 250. The fortifications were damaged at this time but we have not got evidence for any destruction within the city itself. Nicopolis was also seriously affected during the Gothic invasions of 376 - 378.

In 348, due to religious disagreements amongst the Goths, one group of Arian Goths, the so-called Minor Goths (Gothi minores) settled around Nicopolis ad Istrum. They were led by the bishop Wulfila/Ulfila - the first to translate the Bible from Greek into Gothic. The city of Nicopolis ad Istrum had its own bishop.

The Austro-Hungarian traveller, archaeologist and ethnographer, Felix Kanitz, discovered the site in 1871. At the agora he found a limestone base of a bronze statue of Iulia Domna, erected by "the city council and the boule" of the city in 198.

For the first time archaeological research was carried out by the French epigraphist, George Seure. This took place in 1900, but the results of his work were not published. Several years later, in 1906 - 1909, the Czech Vazcslav Dobruski continued work at the agora. During 1945 and 1966-1968 a team under the direction of Professor Teofil Ivanov (from the Institute of Archaeology with Museum - Bulgarian Academy of Sciences) worked here in co-operation with the Veliko Turnovo Archaeological Museum and the National Institute of Cutlural Remains, Sofia. Activity focused on the agora and the baths, situated near the northern wall. Excavations continued from 1970 until 1985.

From 1985 a Bulgarian/British team has investigated the ruins of the city. Associate Professor Lyudmila Rousseva-Slokoska (The Institute of Archaeology with Museum - Sofia) led him, together with researchers from AIM and the city museum of history in Veliko Turnovo, and Dr. Andrew Poulter (Nottingham University), in charge of the British archaeologists and specialists.

The city had a regular network of streets, paved with huge limestone slabs. The main street, the cardo maximus (cardo 7), which came south from the north gate and flanked the east side of the agora, was 407 m in length but only 6,15 m wide. The main west-east street, which came from the west gate to the main entrance of the agora and then resumed beyond, was 7,40 m wide. However, the widest north-south road actually flanked the western side of the agora. It would be most natural to assume that this was the cardo maximus but neither of its ends reached a gate. There were three kinds of edge to the roads. There were kerbstones on both sides, with buildings fronting onto them. There were roads with edging stones and pavements, and those with pavements with colonnades (portico). Four roads surrounded each insula. The insulae varied in size, depending upon the buildings they contained - 69 x 44 m; 37,5 x 35,5; 39 x 37,5; 46 x 37,7; 36 x 35 m.

Nicopolis ad Istrum had several aqueducts, the most important of which brought water from Mousina, 26 km west of the ancient city. It used gravity flow, bringing water from the village of Mousina, which is 155 m above sea level, to Nicopolis, which is about 90 m above sea level. It emptied into the water reservoir, which still stands to almost full height 150 m west of Nicopolis. From here the water is brought to the west gate where it enters the city. During excavations many water pipes have been found, mostly of clay, but also some made of lead. Other aqueducts brought water from a distance of 5-7 km, Northwest from a source close to the modern village of Nikyup. In Nicopolis, wellheads have been found, indicating that there were alternative means of water supply.

The city centre is slightly moved to the east from the geometric centre of the walled area. Research up until 1985 established the following facts. The eastern part includes the square, the open area being 40,90 m (west-east) by 42 m (north-south). It was paved with limestone slabs, above which stood the statue bases. On all four sides, colonnades in the Ionic style surrounded it. Behind, on the eastern and southern sides, there were shops. On the northern side there was a narrow, rectangular basilica with two aisles (67,40 x 19,45). There were found entrances into the building from the agora, the level of which was raised well above the level of the surrounding streets.

From the west, the agora-complex was entered from the main street, the decumanus maximus, through a stone entrance building (propylon) with columns in the Corinthian style and topped by an architrave with an inscription dating to between 145 and 161. There followed a small rectangular courtyard with columns in the Ionic style, 13-m west-east and 10,60 m wide. To the north were the council chamber (bouleuterion) and a long rectangular building with three aisles. To the south of the propylaeum and court lay a small theatre (odeon), a rectangular structure 36,20 by 28,10 m. Three sides of the building, excluding the southern side, were provided with shops built to different sizes, entered from outside. Above the supports for the theatre, there were stone seats and a stone parapet, 1 m high, which separated the audience from the orchestra and cavea.

Trajan founded the city but its monumental character was a later addition. The earliest inscriptions are dated to 136 and belong to the reign of Hadrian. Clearly, there was an earlier phase and this is the one currently being investigated. The major building took place under Hadrian and Antoninus Pius. After the invasion of the Costoboci in 170 there was a quiet period before rebuilding took place under the Severi (193 - 235).

Immediately east of the agora complex was a building, which, according to the architrave found here, which was engraved with a Greek inscription, was a "thermoperipatos". It was built under the Emperor Comodus (180 - 192), between 184 and 185. Below this, there was an older building, destroyed by the Costoboci. The thermoperipatos was rectangular in shape and measured 69 m (west-east) by 28,30 (north-south). Both the northern and southern sides contained 13 shops. The central area comprised a two-storied covered room. Windows along the longer sides at the 1st floor level lighted it. The central area was used for walking and meeting people, and was protected from poor weather.

About 100 m north of the agora, a building complex has been partly investigated. It was perhaps a palaestra. Close to the southwestern entrance was found a larger than life marble statue of the god Aesclepius, Giustini type, III-A, preserved 1,83 m high. North of this area were uncovered the Roman baths, dating to the 3rd to 4th centuries. Also in the northwestern quarter of the town, a town house has been partially uncovered.

In the southeastern "extension" to the city, the British archaeologists have made important discoveries dating to all periods in the history of the city. During the earliest phase in the history of the site, in the early 2nd century, Thracian pottery was in use. In the Roman period, there was an extramural development, including large, well-preserved houses of the 2nd to early 3rd centuries. One house was partly excavated and its standing walls were decorated with architectural frescoes and stucco cornices. During the 4th century, the area, then beyond the Roman fortifications, was intensively occupied and contained both agricultural and industrial premises. The impressive new defensive circuit was erected during the 2nd half of the 5th century, following the destruction of the Roman town to the north c. 450, probably by the Huns of Attila. During the late 5th and 6th centuries, there were Christian basilicas, two of which have been excavated. Workshops and remains of the defences have been investigated. This does not mean that life did not continue within the old city to the north. Here coins of Justinian, Justin and Sofia, and Phocas attest continued occupation. One of the most remarkable aspects of the early Byzantine fortification is that, apart from massive storebuildings and the churches, large areas seem to have been left free of building.

The end of the 6th or early in the 7th century destroyed the late Roman settlement, by the Avars and Slavs. Apparently after a period of abandonment, there grew up a Bulgarian medieval settlement in the 9th century. Finally, the site was occupied by a post-medieval village, which was destroyed violently at the end of the 18th century.

DE NOUVEAU À PROPOS DU THERMOPERIPATOS DE NICOPOLIS AD ISTRUM

Stefan Boyadjiev

Il y a un siècle G. Seure mettait au jour la fameuse frise-architrave, déblayée dans les ruines d'un édifice de plan peu commun. Une inscription en langue grecque, incise sur ses faces, qualifiait l'édifice comme thermoperipatos, élevé par le Conseil de la ville et l'assemblée nationale de Nicopolis ad Istrum au temps du gouvernement de Comode. Dans l'interprétation du texte, publié en 1907, Seure est quelque peu gêné du fait que le terme "θερμοπερίπατος" implique le chauffage par hypocauste de cet édifice de formes insolites. D'après lui une température modérée pourrait être conditionner par la simple clôture de l'immense espace. Il s'en tire cependant en conjecturant les deux variantes Toutefois il relate (ce qui est très important pour les prospections actuelles), que la frise-archhitrave gisait à l'est de l'agora. Malheureusement il n'a pas laisser des relevés. En 1928 l'architecte S. Bobčev dresse le plan de l'agora et illustre son interprétation par des restitutions graphiques. Un peu plus tard en 1937 G. Katzarov émet la thèse que le thermoperipatos était situé au nord de l'agora. Sous l'influence de ce dernier, Bobčev s'engage dans une longue dispute avec T. Ivanov. Pour élucider sans conteste ces problèmes, Ivanov effectue en 1979 de nouvelles fouilles dans les restes de l'édifice à l'est de l'agora, mais qu'il ne parvient pas à terminer. Cependant les données qui ont été obtenues, telles la présence de minimes tuyaux en céramique, servant à maintenir les murs doubleaux dans la structure du système de l'hypocauste, sont des faits irréfutables au profit de la thèse que le thermoperipatos était situé à l'est de l'agora. Malgré cela Ivanov s'abstient de restituer l'aspect initial du monument, sans qu'il ne soit complètement déblayé.

En s'appuyant sur les données existantes l'auteur émet la thèse que la structure spécifique du plan est conçue dans le dessein de supporter les énormes efforts horizontaux de la toiture, recouvrant les 18 m de l'espace médian. C'est ainsi par exemple que l'épaisseur des petits murs transversaux flanquant l'espace médian est sensiblement augmentée. Quant au problème de l'hypocauste, son existence, sauf la précision du mot "θερμοπερίπατος" et la découverte des petits tuyaux, est attestée encore du fait que le plancher est surélevé d'un mettre au-dessus du sol pour abriter les colonnes de la *suspensura*. Il est exclu que les bâtisseurs romains auraient remblayé l'espace sous le plancher pour le surélever, alors que ce type d'édifice ne l'exige pas. Le fait que des quatre portiques rien que le piédestal sud du portique nord-est a survécu, exclu la possibilité de préciser l'intecolumnium, ce qui permet de poser sans problèmes la frise-architrave sur les colonnes de ce portique.

МАРЦИАНОПОЛ (MARCIANOPOLIS)

Анастас Ангелов

ИМЕТО

Марцианополис (Pick, 1898, 183 - 327; Fluss 1930, 1505 - 1511; Б. Геров 1952/53, 113 - 116; Мирчев, Тончева 1956, 69 - 79; Gerov 1975, 49 - 72; Ангелов 1999; надписи: IG Bulg. II; CIL, III; E. Kalinka; монети (извън тези на Pick): Head 1911, 275; Regling 1925, 253 - 271.; E. Schönert-Geiss 1965, 97 - 98), чиито останки днес лежат под основите на кв. Река Девня на гр. Девня, носи името си от Marciana (Марциана) (в някой извори Марция) - сестра на император M. Ulpius Traianus (Марк Улпий Траян) (98 - 117) (Dexipp. fr. 25 (Jacoby) (ГИБИ, I, 3 - 5); Amm. Marc., XXVII, 4, 12 (ЛИБИ, I, 152); Jord. Get., XVI, 93 (ЛИБИ, I, 340 - 341); Raven. Cosmogr., IV, 7, 11 (ЛИБИ, I, 394). В надписи на преторианци, открити в Рим, градът носи и бащиното име на императора - Ulpius (ULPIA MARCIANOPOLIS) (CIL VI, 32624, 32640).

При латинските надписи името на града е изписано MARCIANOPOLIS, CIVITAS MARCIANOPOLITANORUM - често дадено съкратено, а при гръцките надписи ΜΑΡΚΙΑΝΟ(Υ)ΠΟΛΙΣ, ΜΑΡΚΙΑΝΟΥ ΠΟΛΙΣ или Η ΠΟΛΙΣ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ, а върху бронзовите монети, сечени в града - MARKIANOPOLEITΩN, MARKIANOPOLITΩN, MARKIANOPOLIC.

След заселването на славяните и прабългарите в днешна Североизточна България през първите десетилетия на VII в. името на града изчезва от историческите извори, но в църковно-административното деление то остава по традиция до ново време (ГИБИ III, 186, 190; Бешевлиев 1987, 58).

ТОПОГРАФИЯ

Марцианополис бил разположен в северозападния край на Девненската долина. Заедно с некрополите градът се простирал от двете страни на река Девня - от изворите на север до местността Белите могили на юг, от местностите Кабата и Баджигьоз на запад до Бялата могила на изток. В северния край на долината извират 12 карстови извора, които дават началото на реката. Градът бил основан на 24 римски мили западно от Одесус.

ЛОКАЛИЗАЦИЯ, ПИСМЕНИ ИЗВОРИ И ИСТОРИЧЕСКИ КАРТИ ОТ XVI - XIX ВЕК

В ново време развалините край девненските извори станали известни чрез писмата на руския военен кореспондент Виктор Григориевич Тепляков (1804 - 1842), писани от България през 1829 г. (по време на Руско-турската война от 1828 - 1829 г.) (Тепляков 1833, 101, 128 - 129, 133 - 134, 144, 421) и още същата година руините били идентифицирани от новорусийския археолог Иван Павлович Бларамберг (1772 - 1831) с известния от античните извори Марцианополис (Одесский вестник 1829 № 91; Въжарова 1960, 66 - 67, 421; Gerov 1975, 50).

Писмените извори за Марцианополис са откъслечни, но показват града като важен военен, административен и християнски център. Името на Марцианополис се среща и в Певтингеровата карта (Tab. Peut.) и в Пътеводителя на император Антонин (Itin.Ant. Aug.) (ЛИБИ, I, 26, 32). Дексип (Dexippos Atheniensis) (ГИБИ, I, 3, 5) предава, че градът бил обграден със стени със зъбери и че според местните жители бил наречен по името на сестрата на император Траян. Същото пише и Амиан Марцелин (ЛИБИ, I, 152).

Според Теофилакт Симоката селището, гледано от Константинопол (Constantinopolis), било разположено наляво от Одесос (Odessus)(ГИБИ, III, 331). Той се намирал от Никополис ад Иструм (Nicopolis ad Istrum) на 130 римски мили (ЛИБИ, I, 26), а от Одесос - на 24 мили (ЛИБИ, I, 32). Според Амиан Марцелин (Ammianus Marcellinus) (ЛИБИ, I, 152), Хиерокъл (Hieroclis Synecdemos) (ГИБИ, II, 89), Теофан (Theophanes Confessor) (ГИБИ, III, 229) и Цариградския синаксар (Sinaxarium ecclesiae Constantinopolitanae) (ГИБИ, V, 282) Марцианополис се намирал в провинция Долна Мизия (Moesia Inferior), на която бил главен град. В Долна Мизия го поставя и Неизвестния автор от Равена (Ravennatis Anonymi) (ЛИБИ, I, 394). Зосим (Zosimus) (ГИБИ, I, 165) пише, че Марцианополис бил“ най-големият град в Тракия ”. В Тракия го поставят още Цариградският синаксар (ГИБИ, V, 283) и Месецословът на Василий II (Menologium Basilii) (ГИБИ, VI, 49 - 50). Йорданес (Iordanes) (ЛИБИ, I, 340 - 341), който нарича Марцианополис“ прочутия главен град на тази област ”, разказва следната легенда за името:

“Този град е построен, както разправят, от император Траян по следния повод. Една слугиня на сестра му Марция, като се миела на реката, наречена Потамос, която има извънредно бистра и вкусна вода и извира всред града, и като поискала да гребне вода оттам, случайно изпуснала в дълбоката вода златния съд, който носила. Той поради тежестта на метала потънал, но дълго време след това изплувал из дълбините. Наистина не било нещо обикновено един празен съд да потъне и след като веднъж е потънал, вълните да го изхвърлят и да изплува. Когато Траян узнал с учудване това, помислил, че в извора има някакво божество и основал град, който нарекъл на името на сестра си Марцианопол (т. е. град на Марция) ”.

За възстановителни работи по крепостните стени на Марцианополис по времето на император Юстиниан I

(527 - 565) съобщава Прокопий Кесарийски (Procopius Caesariensis) (ГИБИ, II, 178).

За варварските нападения над Марцианополис пишат Дексип (ГИБИ, I, 3, 5), Амиан Марцелин (ЛИБИ, I, 165 - 166, 172), Зосим (ГИБИ, I, 157, 165 - 167), Йорданес (ЛИБИ, I, 331, 340 - 341), Пасхалната хроника (Chronicon Paschale) (ГИБИ, III, 72), Теофан (ГИБИ, III, 248 - 249), Scriptores Historiae Augustae (ЛИБИ, I, 65 - 68), Хрониката на Хиероним (Hieronymi Chronicon) (ЛИБИ, I, 223).

В Марцианополис имало императорска оръжейна работилница за щитове и оръжия, както научаваме от Списъка на служебните рангове (ЛИБИ, I 236).

Марцианополис бил седалище на митрополит, първоначално между 325 - 431 г. на епархия Moesia Secunda (Mansi, II, 697, 881, 892; III, 314, 1269, 1324; V, 766, 770), а по-късно на епархия Хемимонт (Haemimontus), подчинена на Константинополския патриарх (ГИБИ, III, 186, 190; ГИБИ, VI, 151). Агиографски сведения за Марцианополис дават Цариградският синаксар (ГИБИ, V, 282 - 283, 288 - 289) и Месецословът на Василий II (ГИБИ, VI, 49 - 50, 56). За пребиваването на император Валент (364 - 378) в Марцианополис се споменава у Филосторгий (Philostorgius) (ГИБИ, I, 32), Зосим (ГИБИ, I, 165 - 167) и Амиан Марцелин (ЛИБИ, I, 153 - 154). За преториум съобщава Амиан Марцелин (ЛИБИ, I, 165). Последният съобщава за преториум в града (ЛИБИ, I, 165). Градът се споменава и от Малх (Malchus) (ГИБИ, I, 135) и в Пасхалната хроника (ГИБИ, III, 72) и др. За последен път името на Марцианополис се среща у Теофилакт Симоката (ГИБИ, II 331) по времето на император Маврикий (582 - 602).

След идването на славяните и при основаването на българската държава градът вече не съществува и не се споменава другаде освен в Епархийските списъци (Notitiae episcopatuum) като митрополитско седалище in partibus. През VIII - IX век вероятно той е променил и името си на Девино (Devino). Кедрин-Скилица (Georgii Cedreni - Ioannis Scylitzae) (ГИБИ, VI, 319 - 320) го споменава под формата Diakene вместо Diabene = Diabainai (?) като място на север от прохода Сидера, недалеч от т. нар. Сто могили, а Мануил Фил (Извори за българската история, XXII, 144) - под формата Diabaina.

Градът се среща и върху исторически карти от XVI - XIX век, посветени на римските провинции Долна Мизия, Тракия и Дакия и на европейските територии на Османската империя, като например в работи на Абрахам Ортелий (Abraham Ortelius, 1527 - 1598) от 1585, 1595 и 1624 г., в атлас на Петрус Кериус (Pieter van der Keere/Petrus Kaerius, 1571 - 1646) от 1630 г., отпечатан в Амстердам , Николас Сансон (Nicolas Sanson) , в карта на абат Мишел Антоан Бодран (Michaele Antonio Baudrand, 1633 - 1700) от 1669 г., в едно произведение на Гийом Делил (Guillaume de L'Isle, 1675 - 1726) от 1705 г., на Йохан Кристоф Харенберг (Iohann Christoph Harenberg) от 1741 г., карта на С. Жан Жанвие (Sieur Jean Janvier) от 1750?, историко-географска карта на Европа от 1769 г. от Филип Бош (Philippe Buache, 1700 - 1773), от Гийом Делил (G.Delisle), карта № 14, включена в атласа на Франц фон Райли (Franz Johann Joseph von Reilly, 1766-1820) от 1789 г., отпечатан във Виена, карта № 9 на Дакия, Мизия и Тракия на Жоли Жозеф-Ромен (Joly Joseph-Romain) включена в "Atlas de l'ancienne géographie universelle" Paris, 1801 и други (Белчева-Попсавова 1965, 167 сл.; Иванов 1987, 51; Иванов 1992, 220).

ГРАДСКА ТЕРИТОРИЯ

В гръцките надписи Марцианополис и неговата територия се нарича πόλις , а в латинските - civitas. Само в един надпис, открит в Рим, градът с неговата територия е наречен regio Marcianopolitana. Според този надпис територията на Марцианопол била разделена на няколко региона, един от които е споменат като Gelegetic(a) или ensium (Gerov 1979; Михайлов 1967, 43; Тачева 2000, 71). Като нов град, създаден в близост до Одесос (Одесус), Марцианополис получил територия предимно на запад. Един надпис, открит в землището на с. Невша и датиран в 152 г., отбелязва западната граница на територията на Марцианополис. Тя била укрепена със стражеви кули (фрури). Вероятно градската територия се е простирала още по на запад, тъй като между Марцианополис и Никополис ад Иструм няма друг голям градски център.

Източната граница е била променлива (Мирчев 1961, 13 - 16). През III век територията на Марцианополис вероятно била разширена за сметка на Одесус заради все по-голямата роля, която градът играел в борбата срещу нахлуващите от север варварски племена. Тази граница се запазила дълго време и била утвърждавана и при по-късните римски императори. Северната граница през II век е била същата, както и северната граница на провинция Тракия - към землището на с. Николаевка. През 193 г. Марцианополис заедно с неговата територия бил отделен от провинция Тракия (Trhacia), към която принадлежал от основаването си и придаден към провинция Долна Мизия (Велков 1940/42, 276; Мирчев1961, 13 - 14; Kalinka 1906, 58; За границата между Долна Мизия и Тракия в ареала около Марцианопол вж.Gerov 1979, 224 sqq.; Tacheva 1995, 433 sqq.)

Южната граница на територията на Марцианополис е неизвестна, но най-вероятно тя е достигала до река Камчия (Panysos).

ИСТОРИЯ

Марцианополис бил изграден на мястото на старо тракийско селище при изворите на река Девня след Втората дакийска война (завършила през 106 г.) от Марк Улпий Траян (Marcus Ulpius Traianus) (98 - 117). Градът бил арена на значителни исторически събития.

Сведенията за основаването му са епиграфски и литературни. Най-ранното споменаване на града е в надпис от римския град Ламбезис (Lambaesis), провинция Нумидия (Numidia), на войник от III Августов легион (legio III Augusta), освободен от военна служба към края на управлението на император Хадриан (117 - 138) или на император Антонин Пий (138 - 161), който произхождал отМарцианополис (CIL VIII 18084).

Градът достигнал висок икономически и културен разцвет по време на династията на Северите (193 - 235). Той бил защитен с крепостна стена вероятно след нашествието на костобоките през 170 г., при управлението на императорите Марк Аврелий (161 - 180), Комод (180 - 192) или най-късно при Септимий Север (193 - 211). От Комод (180 - 192) до Филип II (247 - 249) градът сякъл и свои бронзови монети (обр. 1) (Pick 1898; Ангелов 1999, 38 - 40).

Край на разцвета на Марцианополис сложили готските нашествия в средата на III век. През есента на 248 г. (или през зимата на същата година и началото на 249 г.) готите под предводителството на Аргаит (Argaithus) и Гунтерих (Gunthericus) в съюз с карпи, тайфали и вандали нападнали и обсадили града, но не могли да го превземат. Отбраната на Марцианополис била поверена на философа Максим (Maximus), образован гражданин от тракийски произход. Градът издържал на нападението, било поради липсата на стенобойни машини у готите и неумението им да водят обсада, било поради платен от жителите откуп.

***Обр. 1.** Триумфална арка върху монета на Марцианопол от управлението на Гордиан III (238 - 244)*
***Fig. 1.** Triumphal arch on a coin from Marciqnopolis from the reign of Gordian III (238 - 244)*

Вероятно Марцианополис устоял и на нападналите го през 214 г. карпи (или гети) и други варварски племена - събития, засвидетелствувани в два надписа от Ескус (Oescus) и в един от Дионисополис (Dionysopolis)(CIL III 14416; IGBulg. I(2) 24 bis.; ILBulg 18) и чрез монети на император Каракала (198 - 217), на които той е представен като победител (Pick 1898, 183 - 327).

По време на голямото нападение на карпите и готите, предвождани от Книва, при управлението на император Деций (249 - 251), крепостните стени на Марцианополис не издържали и той бил превзет и опожарен (през късната есен на 250 г.) Тогава било укрито и съкровището (вероятно градската хазна) от 100 000 сребърни монети - денари (сечени от името на 44 римски императори и императрици, управлявали между I и средата на III в.), открито случайно през ноември 1929 г. (Muchmov 1934).

Вероятно и през следващите години (253 - 254, 257 - 258, 262 - 264, 267) Марцианополис бил нападан от варварските племена, които се насочвали на юг към Тракия, Македония, Елада и Мала Азия на югоизток.

Името на Марцианополис се споменава и при следващото нападение на варварските племена през 269 г. по време на управлението на император Клавдий II Готски (268 - 270). Изглежда, че крепостните стени на града са били възстановени от разрушенията, понесени през 248 г. и 250 г., тъй като опитът на голямата армия от варварски племена - готи, херкули, бастарни, гепиди и певки (според античните извори 320 000 души) - да превземе града бил неуспешен.

При разделянето на провинциите по време на император Диоклециан (284 - 305), Марцианополис бил обявен за главен град на провинция Втора Мизия (Moesia Secunda) - една от шестте провинции на диоцеза Тракия - част от Източната префектура (per Orientem). В края на III и първите десетилетия на IV век градът бил изграден из основи, като се запазва (с малки промени) съществуващата улична система. През IV век значението на Марцианополис нараснало за сметка на Одесус като укрепен център на най-късия път от река Дунав до новата столица на империята - Константинопол. През 332 г. император Константин I (306 - 337) следил от Марцианополис сраженията на римските войски с варварите (готи, тервинги и тайфали), ръководени от неговия син Константин.

През IV век градът бил и важен епископски център (от това време датира и откритата през 1957 г. епископска базилика).

По време на Първата готска война (366 - 369 г.) на император Валент (364 - 378) Марцианополис станал временна столица на източната част на империята и изходна база на римската армия. През тези години градът достигнал значителен разцвет. Не случайно един от античните автори споменава за Марцианополис като за "най-големия град в Тракия".

През 376 г. голяма група вестготи (тервинги), притиснати от движещите се на запад хуни, получили със съгласието на източноримския император Валент разрешение да преминат Дунав и да се заселят като федерати в провинциите Скития (Scythia) и Втора Мизия. Експлоатирани от местните административни и военни лица, те

въстанали. Големи готски маси, водени от Фритигерн (Fritigernus), опустошили източнобалканските земи. Едно от сраженията през 377 г. станало на 9 мили от Марцианополис. Римляните били разбити, но комесът на диоцеза Тракия Лупицин (Lupicinus) успял да се скрие зад стените на града (Amm.Marc. XXXI 7,1; ЛИБИ I 168 - 169).

През V век Марцианополис продължил да бъде важен стратегически център и цел на варварските нападения. През 447 г., при голямото нападение на хуните начело с Атила, градът бил превзет и разрушен. Към 471 г. около Марцианополис се заселили като федерати остготи, предвождани от Теодорих, които останали тук до есента на 488 г.

Градът имал известно значение и по времето на император Юстиниан I (527 - 565), когато били възстановени и крепостните му стени.

И нападенията на аварите през VI век не отминали Марцианополис. Той бил превзет през 586 г., но въпреки разрушенията градът и през следващите години продължил да бъде важен център на византийската армия при нейните походи срещу аварите и славяните в района на долния Дунав.

Последното споменаване на Марцианополис е от 596 г. във връзка с похода на стратега Петър, брат на император Маврикий (582 - 602), срещу аварите и славяните (Theoph.Sim. VII 2,1 - 2; Велков 1959, 51 сл.) При нападенията на аварите през 614 - 615 г. градът бил окончателно разрушен и изоставен.

ПЪТНА МРЕЖА

Местоположението на Марцианополис било избрано както по стратегически причини, така и по наличието на многобройни извори, плодородна земя и варовикови кариери. Тук се пресичали пътят, който водел от юг през Стара планина (Haemus mons) към провинция Скития (Scythia) и Крайдунавския път с пътя, който водел от Одесус към вътрешността на провинция Долна Мизия.

Античните пътеводители - Певтингеровата карта (Tabula Peutingeriana) и Пътеводителят на император Антонин (Itinerarium Antonini Augusti) обозначават следните пътища, които са минавали през Марцианополис:

Melta - Nicopolistro (Nicopolis ad Istrum) – Marcianopolis;

Durostero (Durostorum) - Palmatis - Marcianopolis - Panisso - Scatras - Cazalet - Ancialis - Pudizo - Ut surgas - Cenopurio - Purintus - Hiereo - Mocasura - Bitenas - Apris - Aprodisia - Callipol - Sestos - Macrontecos – Heraclea;

Tomos – Callacis –Timogitia – Dionisopoli – Odisso –Marcianopoli –Scatris – Debelco… (ЛИБИ 27,32)

Първият път се е съединявал на запад с пътя Ескус - Филипополис (Philippopolis), а на изток с крайморския път, съединяващ елинските колонии по западното Черноморие - от Новиодунум (Noviodunum) през Истрия (Histria) - Томи (Tomis) - Одесус - Темплум Йовис (Templum Iovis при Обзор) - Анхиало (Anchialos) и Бизантион (Byzantion/ Constantinopolis).

Вторият път се съединява недалеч от Адрианополис (Hadrianopolis) с главния път Сингидунум (Singidunum) - Сердика (Serdica) - Филипополис - Августа Траяна (Augusta Traiana) - Адрианополис - Бизантион и при Перинт/ Хераклея (Perinthos/Heraclea) с Виа Егнация (Via Egnatia) - главния път от Драч (Dyrrachium) през Солун (Thessalonica) за Бизантион. Следи от пътя Дуросторум - Марцианополис (79 римски мили) са открити при с. Щипско.

По протежението на пътя от 130 римски мили (1 миля = 1482 м), разделящи Никополис ад Иструм от Марцианополис, не е посочена нито една пътна станция. Този друм може да бъде проследен само в близост до Марцианополис, а оттам нататък следите му се губят.

Пътят Marcianopolis - Odisso (Odessus)(24 римски мили) излизал от източната порта на града и минавал вдясно почти успоредно на сегашния път за Варна. Останки от настилката му са открити в близост до източната крепостна стена.

По протежението му са открити две пътни колони. Първата, с надпис на гръцки език, е открита през 1939 г. в местността Драката (на 2 км източно от Марцианополис). Тя била издигната от общината на Марцианополис в чест на императорите Валериан I (253 - 260) и на сина му Галиен (253 - 268) (Недев 1972, 160 - 175; Torbatov 2000, 59 - 72). Втората колона, с надпис на латински език, е открита през 1941 г. край с. Тополи. Тя била издигната от общината на Одесус в чест на император Гордиан III (238 - 244) (Велков 1940/42, 276 - 277; Мирчев 1961, 13 - 14). Античните пътеводители не отбелязват пътя от Марцианополис през Залдапа (Zaldapa) и Тропеум Трайани (Tropaeum Traiani) до Новиодунум, но следи от този път са открити североизточно от с. Кипра в местността Футула (Мирчев 1953, 69 - 70). Там са разкрити и следи от пътна станция. Край този път през 1943 г. е намерена и милиарна колона с латински надпис. Тя е посветена на императорите Теодосий I (379 - 395) и на сина му Аркадий (383 - 408) и се датира между 383 и 393 г. (Шкорпил 1905, 492).

ГРАДСКО УПРАВЛЕНИЕ

Марцианополис имал същия вид управление като другите създадени при император Траян градове в Тракия. Техен прототип бил основаният от император Август (27 г. пр. н. е. - 14 г. сл. н. е.) в Епир Никополис (Ангелов 1999, 26 - 27).

Тези градове, силно свързани с елинистическия Изток, били организирани като гръцки полиси с перегринално право. Жителите им нямали права на римски граждани, с изключение на тези, които са ги получили по военен или друг път. Те имали право да секат монети, но за разлика от старите гръцки колонии по черноморското крайбрежие върху емисиите им стои името на провинциалния управител. Той давал разрешение и за сеченето на монети с по-голяма номинална стойност. Друго, което отличавало тези нови градове, е, че от техните територии

били набирани войници, докато старите гръцки градове били освободени от такова задължение.

Марцианополис имал всички институции на един град с елинска уредба: градски съвет (βουλή) и народно събрание (Δῆμος). Те решавали всички въпроси, отнасящи се до икономическото, религиозното и културното развитие на града. Членовете на градския съвет били избирали измежду аристокрацията. Заеманите от тях длъжности били безплатни. Върху един саркофаг, произхождащ от Марцианополис, е издълбан надпис на латински език, в който се споменава името на починалия - Koskonius Ingenus (Мирчев 1953, 70 - 71). Той заемал длъжността декурион. Съветът се свиквал и ръководел от първия архонт. Заседанията са ставали в специална сграда, наречена булевтерион (bouleuterion). Тук заседавало и провинциалното събрание. Архонтите се грижели за снабдяването на града с жито и други хранителни продукти, както и за контрола на техните цени на пазара, за реда и сигурността на гражданите, за изграждането на обществените постройки, за поддържането на улиците и водопроводите и др. По гръцки образец градът бил разделен на фили (фила - φύλα), които носели имената на различни божества или митологични герои.

Както всички градове в провинциите Тракия и Мизия Марцианополис имал относителна самостоятелност и самоуправление, но по отношение на общи въпроси - изграждане на крепостни стени, монетосечене, - градът бил подчинен на провинциалния управител.

Официален език в Марцианополис през цялото време на съществуването му бил гръцкият. На гръцки език са и надписите върху монетите на града.

НАСЕЛЕНИЕ И ПОМИНЪК

Епиграфски данни за населението му в първите два века от неговото съществуване имаме предимно от времето на династията на Северите (193 - 235), когато градът подобно на други градове в провинция Долна Мизия достигнал своя най-висок икономически и културен разцвет (Ангелов 1999, 27 - 31).

Марцианопол имал смесено население, състоящо се от елини, римляни и траки. Този смесен характер на населението градът запазил и през късната античност, когато вследствие на варварските нападения в него се заселили представители и на други племенни общности. Една значителна част от жителите му през II - III век се състояла от романизирани лица от различни провинции на империята. В по-голямата си част това били войници и ветерани. Тяхното присъствие в Марцианополис е засвидетелствано в латински надгробни надписи. Елинското население тук имало предимно малоазийски произход. Това личи както от малоазийските и източните имена, така и от изричното указание на малоазийски градове като родни места на жителите на града (Велков 1934, 459 сл.)

За връзките на Марцианополис с Мала Азия, които до голяма степен се извършвали през Одесус, свидетелства и разпространението на малоазийските култове, както и на ранното проникване на християнството, пренесено от малоазийската провинция Витиния (Bithynia).

Освен с Мала Азия и източните провинции населението на града било свързано и с дунавските и западните провинции, с Африка, а през III век с Рим, където някои младежи служили в преторианските кохорти.

За присъствието на траки в Марцианополис данни ни дават оброчните релефи на Тракийския конник - Херос, а също и тракийските имена изписани върху надгробните надписи. Един от релефите на Тракийския конник носи епитет Ветеспиос и е посветен от жреца Ейсатралис Скареос (Kalinka 1906 № 376). Вероятно релефът бил поставен в светилище на Тракийския конник. За да имат светилище и жрец на Тракийския конник, вероятно голяма част от жителите на Марцианополис били траки. Те проникнали в града отначало като работна ръка, а по-късно вероятно и като самостоятелни занаятчии и търговци, чрез смесени бракове и др. Приобщаването им към градската култура ставало в рамките на тяхното елинизиране и романизиране.

Населението на Марцианополис и околността се занимавало предимно със земеделие, лозарство, винарство и животновъдство. В града били развити и редица обикновени и художествени занаяти. В каменоделските работилници и в скулптурните ателиета се изработвали архитектурни детайли, оброчни релефи, статуи, надгробни плочи, саркофази, ръчни мелници и мелнични камъни др. Майсторите мозаисти изработвали многоцветни подови мозайки. Художниците изписвали стените на жилищните и обществените сгради и гробници. От каменоломните на Марцианополис бил доставян необходимия за многобройните строежи камък - варовик, а мраморът бил внасян отвън. В Марцианополис работили и грънчарски работилници за тухли, керемиди, водопроводни тръби, битова керамика и лампи. Пещ за битова керамика е открита през 1975 г. при строителството на виадукта на автомагистрала Хемус. В нея са изработвани към края на IV век най-разнообразни домашни съдове - амфори, кани, гърнета, чаши, капаци и лампи. През същата година е открита и пещ за лампи (някои от тях с еротични сцени) от първата половина на III век. Името на производителя, отпечатано върху дъната на всички запазени лампи, е Агатоподос (Минчев 1977, 166 - 169; Minčev, Georgiev 1991, 223 - 244).

През 1975 г. при изграждането на колектор в очертанията на античния град в близост до южната крепостна стена е открита и пещ за тухли и керемиди. Керамичните и железарски работилници се намирали на юг от южната крепостна стена. Високо развитие в града получила и медицината. През IV - V век в Марцианополис работила и императорска оръжейна работилница (fabricae) за производство на "щитове и оръжия ", една от двете държавни фабрики в диоцеза Тракия. В надпис от първата половина на IV век, открит при с. Паницово,

се споменава за военната фабрика в Марцианополис като за фабрика, работеща под военен надзор. Надписът е посветен на Флавий Зенис, тракийски селянин, десятник (centenarius) от XI Клавдиев легион, командирован във военната фабрика в Марцианополис и служил в нея 20 години (Михайлов 1965, 150 - 153). От бронзов печат за подпечатване на хляб знаем името на един от хлебарите в Марцианополис от втората половина на III век - тракиеца Rumetalkez (Руметалк = Реметалк) (Минчев 1987, 71 - 74).

Роби работели в каменоломните, при изграждането на крепостните стени и пътищата, в именията и в домовете на едрите земевладелци, в работилниците и в магазините на дребните занаятчии и търговци.

ИЗКУСТВО

Марцианополските скулптурни работилници следвали официалните течения на римското изкуство и изработвали монументална скулптура за храмовете и обществените сгради, които въплъщавали идеите за могъщество на държавата и на императорската власт. Кръглата склуптура представяла предимно образи на императори и техните семейства, на видни граждани и почитани божества и митологични герои. Статуи украсявали агората, обществените сгради, домовете и вилите на богатите граждани.

Сред откритите в Марцианополис скулптурни паметници особено интересни са два - портретна глава от статуя на мъж и скулптурната група "Играещи деца". Първият паметник е изваян от местен варовик и е леко очукан. Мъжът е строг и смръщен с леко повдигнати вежди, водоравни бръчки по челото и дълбоки свивки край носа. Неправилните пропорции засилват изваяната тъжна гримаса. Датира се от края на II век. Вторият паметник е изработен от фин дребнозърнест мрамор. Той представя позната и до днес детска игра. Скулптурната група е от две голи яхащи се момчета. Едното е право, с приведена от тежестта глава. То е понесло на раменете си своя другар в играта. От бързането и товара лицето му е напрегнато, бузите - издути, косата - разрошена. Скулпторът е предал телата на момчетата по детски закръглени, тежки и малко несъразмерни. Трактовката на телата, прическата на децата и някои други детайли на изображението подсказват, че тази склуптурна група може да се отнесе към първата половина на III век. Паметникът от Марцианополис е единствен у нас. Той вероятно е украсявал парк или гроб на дете.

Ако се съди по изображенията върху обратната страна на бронзови монети, сечени по време на самостоятелното управление на император Каракала (212 - 217) и Гордиан III (238 - 244), в Марцианополис се издигали две триумфални арки, украсени съответно с четири и три статуи.

Оброчните релефи са посветени на различни божества и полубожества. Те представляват мраморни плочки, върху които са изобразени едно или няколко божества. Поставяни в светилищата, те отнасяли до бога молбата или благодарността на посветителите, а други са украсявали домашните олтари. Голям брой от тези вотивни паметници са посветени на Артемида, Аполон, Зевс и Хера, Асклепий и Хигия, трите нимфи, Дионис, Хермес, Херакъл, Хеката и др. (обр. 2). Най-многобройни са оброчните плочки на Тракийския Херос.

Надгробните релефи, увековечаващи паметта на покойниците, се откриват в некрополите или в именията на едрите земевладелци.

Късноримските мозайки са открити в "Сградата с мозайки" (Ангелов 1999, 19 - 20). Изработени са в класическите техники opus

Обр. 2. Оброчна плоча на Дионис и Херкулес (първа половина на III век)
Fig. 2. Votive tablet of Dionysus and Hercules (first half of the 3rd century)

tesselatum и opus vermiculatum от малки камъчета кубчета (тесери) от мрамор, мраморизиран варовик, теракота и цветно стъкло (смалта) в 16 цвята. Те представят главно сцени и персонажи от гръко-римската митология, екзотични животни и птици (лъв, лъвица, тигър, антилопа, кеклик, папагали, синя водна кокошка), растителни и геометрични мотиви.

Обр. 3. Мозайка с образ на Горгона-Медуза
Fig. 3. Mosaic with the image of the Gorgons-Medusa

Мозайката, покриваща пода на дневната стая - таблинум (8 х 8 м), представя щита на богинята Атина Палада, украсен в средата с отрязаната глава на Горгона-Медуза (обр. 3). Подът на спалнята - кубикулум (5,60 х 4,40 м) е покрит с мозайка, илюстрираща една от многобройните любовни авантюри на Зевс, взел образа на млад сатир, с красивата Антиопа - дъщеря на тиванския цар Никтей. Сред запазените мозайки от това време този сюжет е изключително рядък. Тържествената зала - гостна (екус) (13,40 х 5,60 м), е най-голямото помещение от сградата, покрито с мозайка. Едно от централните пана (emblema) представя старогръцката легенда за Ганимед - най-красивия между смъртните, похитен от орела на Зевс. Засега това е единствената мозайка с този сюжет, открита в България. Мозайката с четирите годишни времена покрива стаята на жената - гинекей (8,60 х 7,80 м). При едно от преустройствата на сградата по-голямата част от мозайката е унищожена. В ъглите на квадратна, сложно орнаментирана рамка са били представени бюстове на млади жени - персонификации на четирите годишни времена. Запазена е персонификацията на есента - бюст на млада жена със златотъкана дреха. Подовете на коридора и перистила са били покрити с мозайки с геометрични мотиви - меандър и декоративни полета.

Ранновизантийското мозаечно изкуство е представено от две мозайки, изградени в техниката opus tesselatum. Първата е открита в постройка с неизяснено предназначение (може би старохристиянска базилика) при спасителни разкопки през 1949 г. Украсата се състои от повтарящи се геометрични мотиви (т. нар. “панонски волути”) в четири цвята. Мозайката датира от втората половина на IV век. Втората мозайка покрива пода на централния кораб на епископската базилика. Тя е от бели мраморни и червени, черни, кафяви, оранжеви и жълти керамични кубчета. Те оформят големи квадратни полета, разделени от рамки с плетеници. Преобладаващ елемент са кръстове с различни форми - малки, заобиколени с ромбоиди; големи - образувани от плетеници или многопластови рамена, всеки с различен цвят; кръстове с разширени рамена; “цъфтящи” кръстове - с клонки, излизащи от тях и др. Освен кръстове в квадратите са разположени и най-различни геометрични фигури и съчетания на няколко фигури. В предолтарното пространство полетата са по-малки, осмоъгълни и във всяко има различен мотив - многолистни розети с разнообразни форми, “въртележки”, стилизирани цветя, сложни плетеници и др. Базиликата била украсена и със стенописи, показващи стилизирани растителни мотиви - символи на рая.

МЕДИЦИНА

Данни за медицината в Марцианополис ни дават главно монетите на града, оброчните релефи, посветителните надписи на здравеносните божества и откритите медицински инструменти.

Богът на медицината Асклепий бил на особена почит в Марцианополис. Неговият култ проникнал в провинция Мизия, заедно с идването на римските легиони. Върху опакото на монетите на Марцианополис Асклепий е представен като млад бог, прав, гол, понякога без брада, с наметка върху лявото рамо, подпрян на тояга, около която се увива змия. Върху монети, сечени от името на император Каракала и Юлия Домна, Асклепий е представен в храм с четири колони. Жреците - храмовите служители на здравеносните божества - били и добри лечители. Те разполагали с билки, с медицински и хирургически инструменти, което им давало възможност да лекуват част от известните тогава болести. Култът към здравеносните божества се потвърждава и от откритата посветителна плоча, на която Асклепий е представен заедно с Хигия - богиня на здравето, и Телесфор - бог на изцелението. Светилището на Асклепий (асклепион) трябва да се търси около извор Дипсиз (Бездънния, Марциана), където през 1989 г. беше открита варовикова глава на бога. Вероятно около светилището на Асклепий е имало и лечебница.

Тракийското население в Марцианополис и неговата околност почитали и Аполон Лечител, трите нимфи и Тракийския конник - Херос. Светилището на трите нимфи (нимфеум) - старо тракийско здравеносно божество, покровител на водите - е косвено засвидетелствано в Марцианополис по откритите посветителни релефи. Местните траки вярвали и в здравеносните способности на Тракийския конник. Неговото светилище в Марцианополис било открито при каптирането на извор Суютлията през 1967 г. Там били открити и два посветителни релефа.

В Марцианополис имало и лечители. Гробницата на един от тях - тракиец по произход - е открита през 1973 г. в местността Казак бунар. Наред с другите гробни дарове в съоръжението били открити и няколко медицински инструмента: бронзова сонда-лъжичка, бронзова лъжичка - мярка за лекарства и плочка за стриване на прахове за мехлеми от зелен шифер. В западния некропол на Марцианополис са намерени още няколко бронзови сонди-лъжички и плочки за стриване на прахове. Те били използвани във фармацевтиката (и козметиката) за приготвяне на мехлеми и балсами.

През 1975 г. в сграда датирана от IV век са открити 30 медицински инструмента. Те са изработени от бронз, а някои от тях са инкрустирани със сребро. Инструментите са изключително разнообразни - едноостри и двуостри скалпели, пинсети, кука за изтегляне на тъкани, спатули-сонди, инструмент за наместване на счупени кости, част от инструмент, използван в акушерството - т. нар. " спекулум вагинали ет анали ". Заедно с медицинските инструменти са открити и два камъка за точене на скалпели, оловна кутийка за съхраняване на отровни лекарства и бронзово съдче за течни лекарства. Част от инструментите са зле запазени и не може да бъде разпознато точното им предназначение, но независимо от това те показват високото равнище на медицината в Марцианополис по това време (IV в.) (Minčev, 1981, 119-120; 1983, 143 - 148).

КУЛТОВЕ И РЕЛИГИЯ

Още от основаването си до началото на IV век в Марцианополис били почитани различни езически божества. Откритите посветителни надписи, оброчни плочки и статуйки изобразяват божества-закрилници и спасители от гръцкия, римския, тракийския и източен пантеон (Ангелов 1999, 43 - 45).

Официалният култ към римския император бил задължителен за всички. За него се грижил първожреца на града (archiereus). Той организирал и гладиаторските борби в амфитеатъра, свързани с култа към императора. Заедно с императора била почитана и Деа Рома (персонификацията на града Рим). На особена почит в Марцианополис бил Тракийският конник - Херос. Основната му функция е на върховен покровител, владеещ цялата природа и даряващ плодородие, отблъскващ злините - всестранен покровител на живота и смъртта. В Марцианополис Тракийският конник е почитан заедно с Аполон. Проникването на култа на Аполон тук и свързването му с Тракийския конник може би идва от Одесос, където Аполон е бил почитан като върховен бог. Обикновено Херосът е представен по гръцка традиция с хламида, развяваща се зад гърба му.

В Марцианополис били почитани и трите нимфи - олицетворяващи течащите води. С изворите било свързано и почитането на здравеносните божества - Асклепий, Хигия и Телесфор. Храмът на Асклепий е представен и върху монетите на Марцианополис. Вероятно край изворите било изградено светилище на Асклепий. В него болните срещу дарове търсели лечение и надежда. В Марцианополис били почитани и източни божества. В града имало светилище на Кибела (Великата майка на боговете). Тя е представена и върху монети на града, седяща на трон между два лъва. Кибела е представена и на оброчни плочки. От източните култове в Марцианополис бил разпространен и култът към Митра.

В Марцианополис също така били почитани Зевс, Хера, Афродита, Дионис, Хефес, Херкулес, Сол и Луна и други.

Ако се съди по изображенията върху монетите, сечени в града, в Марцианополис са се издигали храмовете на Зевс, Серапис, Аполон, Асклепий, Конкордия и Тюхе. Образите на Серапис на аверса на монетите на Марцианополис при императорите Гордиан III (238 - 244) и Филип II (244 -249) показват популярността на египетските култове. Широко разпространен в Марцианополис бил и култът към змията.

С приемането на християнството като официална религия езическите култове и свързаните с тях паметници постепенно изчезнали, а храмовете били разрушени.

Християнската религия проникнала в Марцианополис от малоазийската провинция Витиния. Най-ранното

сведение за разпространението на християнството в Марцианополис намираме в житието на Света Севастиана - живяла по времето на император Домициан (81 - 96). Тя проповядвала християнството в Марцианополис, Одесус и Анхиало. Това известие трудно може да се приеме поради хронологически причини. Когато Света Севастиана проповядвала християнството, Марцианополис все още не бил основан.

По-надеждни данни за проникване на християнството в Марцианополис се съдържат в житието на мъченица Мелитина (Melitina). Тя произхождала от Марцианополис и проповядвала в него по времето на император Антонин Пий (138 - 161). Третото агиографско указание е от времето на императорите Максимиан и Диоклециан (303 - 311). То се съдържа в житието на християнските мъченици Максим (Maximus), Теодот (Theodotus) и Асклепиодот (Asclepiodotus).

През късната античност градът бил значителен християнски център. От IV век насам се появяват имената на епископи на Марцианополис, а от V век и на архиепископи. За първи път името на Марцианополис се споменава като епископски център през 325 г. във връзка с първия събор в Никея. В него взел участие епископът на Марцианополис - Пист (Pistus Marcianopolitanus). Пист се споменава и сред присъстващите епископи на Сердикийския събор, насочен против арианите, през 343 г. Изворите са съхранили имената на няколко марцианополски епископа. По време на Първата готска война (366 - 369 г.) на император Валент (364 - 378) епископ на града бил Домнин (Domninum Marcianopolis). По това време Марцианополис бил посетен и от константинополския епископ Евдоксий. През 381 г. епископ на Марцианополис бил Мартирий (MartyriumMarcianopolitanum), през 394 г. - Епагат (Epagathus Marcianopolis), през 430 - 431 г. - Доротей (Dorotheus Marcianopolis/Dorotheus Marcianopolitanus, Metropolitanus Moesiae), през 431 - 448 г. - Сатурнин (Saturninus episcopus Marcianopolis). Около 458 г. архиепископ на Марцианополис бил Валериан (Valerianus reverentissimus eoiscopus Marcianopolis) (Le Quien 1958, 1217 - 1220; Иванова 1922/25, 458 и сл.; Minčev 1987, 297 - 306).

През VI - началото на VII в. Марцианопол бил седалище на епископа на провинция Хемимонт.

Марцианополис притежавал няколко базилики, една от които от времето след XII век. Три от тях (едната силно разрушена) са разкопани от К. Шкорпил. В чертите на града е проучена трикорабна, едноапсидна църква с многоцветен мозаечен под (епископска базилика). Вън от крепостните стени на Марцианопол, в местността Табия, е открита трикорабна, едноапсидна гробищна църква.

Изворите споменават през края на XII и началото на XIII в. имената на двама марцианополски епископи.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ

УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА, ВОДОСНАБДЯВАНЕ И КАНАЛИЗАЦИЯ

"Скитите мислели, че този град може да се превземе само с пристъп, и затова се въздържали да го нападнат веднага. Те докарвали пред стените му колкото се може повече камъни, та след като бъдат натрупани на купове и грамади, да могат да ги употребяват в изобилие. Наистина те мислели, че по този начин много хора щели да бъдат избити по стените, и понеже неприятелите щели да бъдат заети повече със защита, отколкото с нападение, лесно щели да превземат града ".

Това сведение на Дексип, съвременник на събитието, се отнася за готското нападение срещу Марцианополис през есента на 248 г. То е най-ранното известие в писмените извори, в което е спомената крепостната стена на Марцианополис (ГИБИ, I, 3 - 5). Тя защитавала площ от над 70 ха (700 дка) с форма на издължен на север петоъгълник. Строена през управлението на императорите Марк Аврелий (161 - 180), Комод (180 - 192) или най-късно при Септимий Север (193 - 211). Крепостната стена е изобразена върху обратната страна на бронзова монета на Марцианополис, сечена при император Гордиан III (238 - 244) (Герасимов 1965, 254 - 257; 1972, 33 и сл; Пик 1931). Върху монетата е представена многоъгълна крепост с 14 издадени напред от крепостните стени кули с конични покриви и на преден план с една засводена порта. Върху друга монета на император Гордиан III е изобразена и една от градските порти. Тя е защитена с две кръгли кули с по три зъбера на върха.

По време на голямото нападение на готите и карпите, при управлението на император Деций (249 - 251), крепостните стени на Марцианополис не издържали и той бил превзет през късната есен на 250 г. и изцяло опожарен. Вероятно стените били възстановени от разрушенията през 248 и 250 г., тъй като опитът на варварската войска да превземе града през 269 г. бил неуспешен. Марцианопол бил превзет и от хуните през 447 г. В 586 г. селището станало плячка и на аварите. При всяко от тези нападения крепостните стени били разрушавани в по-малка или в по-голяма степен и след това отново възстановявани. За ремонтни работи по тях по времето на император Юстиниан I (527 - 565) споменава Прокопий Кесарийски.

В ново време крепостните стени на Марцианополис станали каменна кариера при изграждането на варненската крепост, на девненските воденици и язове.

През 1898 г. Х. Хартл извършил първите проучвания на Марцианополис, но резултатите останали непубликувани. През 60-те години Г. Тончева провела частични разкопки по крепостните стени.

През 1981 г. беше проучен участък от западната крепостна стена с една полукръгла кула. Основите на крепостната стена са изградени от ломени камъни, споени с бял хоросан (opus caementicum). Банкет на нивото на терена отделя основите от стените (суперструкция). Те са изградени от големи правоъгълни блокове с рустицирани лица, положени в хоризонтални редове (opus quadratum). Блоковете са свързани

с железни П-образни скоби, залети в трапецовидни легла с олово. Вътрешното лице е от по-малки блокчета (туфели), положени в неправилни редове (opus vittatum). Вътрешността на стената (implectum) е от ломени камъни, споени с хоросан, примесен с късчета от счукана тухла. Дебелината на надземната част е 3,60 м.

В разкрития участък стената променя посоката си от северозапад на североизток. Там е изградена и полукръгла кула, която се издава на 4,30 м пред стената. Тя е зидана от трапецовидни блокове от мек варовик, плътно долепени един до друг и свързани с железни скоби. Дебелината на издадената пред куртината част от кулата е 0,90 - 1,10 м. От нея е запазен само един ред каменни блокове с височина 0,60 м, положени върху основа от ломени камъни, споени с песъчлив хоросан с късчета от счукана тухла. Банкетът на кулата е широк 0,15 м. Вътрешните размери на кулата са: дължина 5,78 м, ширина 4,86 м. Кулата и лицето на куртината северно от нея, на разстояние 10,45 м, се различават по материала и зидарията от останалата част на куртината южно и северно от нея. Стената в този участък е била разрушена при едно от нападенията над Марцианополис и след това отново възстановена. По някои от блоковете на стената на юг от кулата, са издълбани букви - вероятно сигнатури на каменоделците.

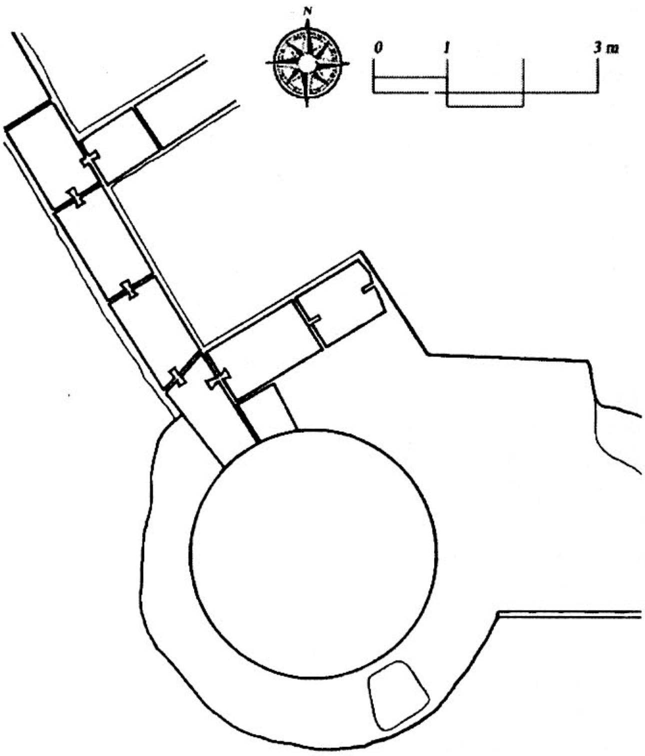

Обр. 4. *План на югозападната ъглова кула от последната четвърт на II век*
Fig. 4. *Plan of the southwestern corner tower from the last quarter of the 2nd century*

През 1994 - 1995 г. беше проучена югозападната ъглова кула на Марцианополис и участък от южната крепостна стена с една петоъгълна кула (обр. 4 и 5). Югозападната ъглова кула е ограбена до основи. Те са изградени от ломени камъни, споени с бял хоросан и имат дебелина 1,20 м. Кулата има кръгъл план и заема част от дебелината на крепостните стени. Дебелината на изнесената пред стената част е 0,90 м. Поради разрушенията входът на кулата не беше открит. Дебелината на крепостните стени е 3,60 м, а непосредствено до кулата - 3,90 м.

Обр. 5. *Югогападната ъглова кула*
Fig .5. *Southewest corner tower*

Куртината между югозападната ъглова кула и първата кула по южната крепостна стена, която е с дължина 25,10 м, е почти напълно ограбена. Запазен е първият, изравняващ основите ред от каменни блокове и подсилващите блокове във вътрешността на стената.

Петоъгълната кула е изнесена пред стената и има вътрешни размери: дължина 7,65 м, ширина 7,10 м и дебелина на стените в основи от 1,10 м до 3,80 м (при острия връх) (обр. 6). Тя е изградена от големи правоъгълни каменни блокове, споени с хоросан с примеси от счукана тухла. Вътрешното лице е от добре огладени каменни блокчета, а вътрешността на стената е от ломени камъни, споени с хоросан. При едно от нападенията над Марцианополис дясната страница на кулата била разрушена. Кулата е изградена едновременно с изграждането на стената и в началото е била вероятно U-образна, а по-късно е била преправена

на петоъгълна.

Вероятно през IV век Марцианополис се разраснал и бил разширен на северозапад. Тук била изградена нова крепостна стена с ширина 1,90 м. Стената е с външно и вътрешно лице, изградени от малки каменни блокчета, а вътрешността е пълнеж от камъни и хоросан, примесен със ситно натрошени тухли. Стената е изградена в смесена зидария (opus mixtum), съставена от редуващи се пояси от камъни и 3 реда тухли.

Досега не е разкопана нито една от крепостните порти. Не е ясно къде и как реката пресича крепостните стени.

Марцианополис бил добре водоснабден и канализиран. Градът получавал питейна вода по зидан водопровод от каптиран извор западно от града (вероятно при възвишението Чакмака). Водопроводът е изграден от ломени камъни, споени с хоросан с примеси от натрошени тухли. Напречното сечение на водопровода е правоъгълник с полукръгъл свод. Отворът, през който е текла водата (спекус), е с ширина 0,51 м и височина 1,05 м. Стените на водопровода са дебели 0,53 м. Отвътре те са обмазани с дебел слой хоросан с късчета от натрошени тухли.

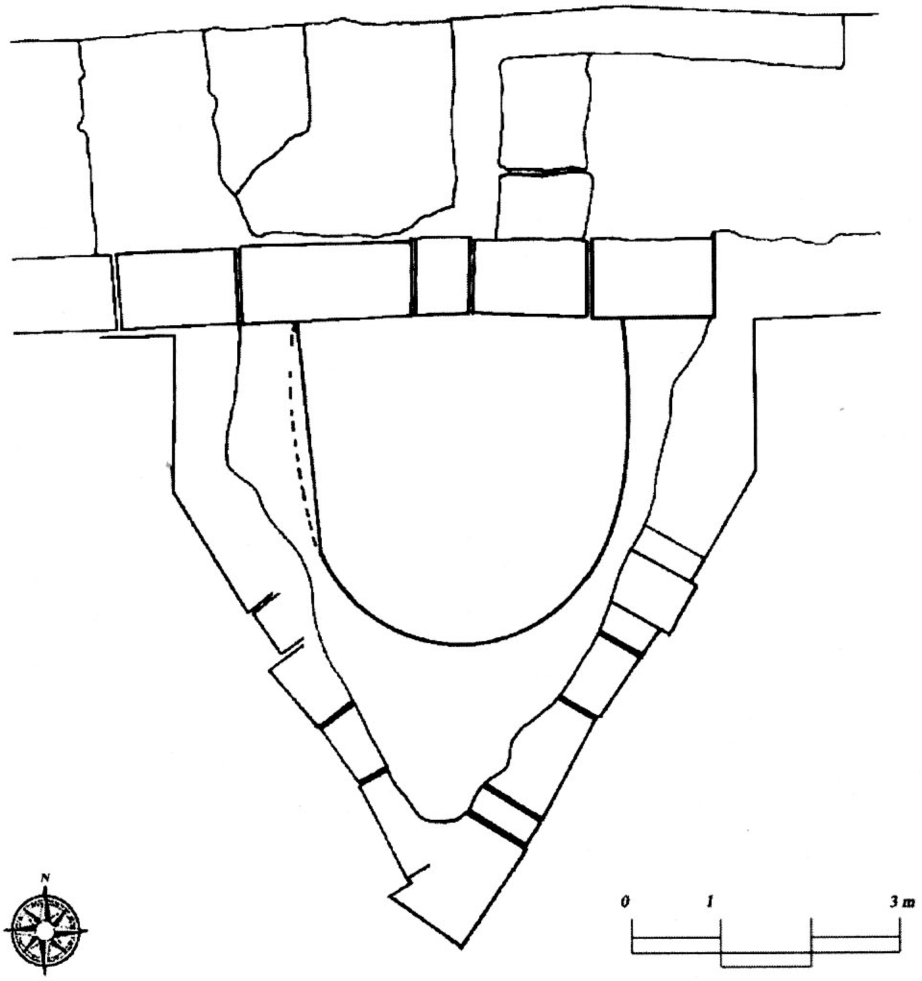

Обр. 6. Петоъгълна кула по южната крепостна стена
Fig. 6. The Pentagonal tower along the southern wall

Марцианополис получавал вода и от извиращите в северната част на града карстови извори, някои от които били каптирани. Градът се снабдявал с вода и чрез зидани кладенци.

Дъждовните и отпадни води се вливали чрез канали или глинени тръби в градската канализация. Каналите са зидани от ломени камъни, споени с хоросан или калова спойка. Дъното им е настлано с плочести камъни и по-рядко с тухли. Изградени са най-често в средата на улиците и имат дълбочина - 0,42 - 1,20 м и ширина - 0,45 - 0,55 м.

ГРАДОУСТРОЙСТВО И АРХИТЕКТУРА

Като град на провинция Тракия, организиран по образеца на гръцките и малоазийски градове, Марцианополис следвал техните принципи на градоустройство. Независимо от неправилните очертания на крепостните стени градът бил правилно планиран по така наречената " ортогонална " (правоъгълна) система, която се състои от прави улици с посоки: изток - запад, наречени decumani, и север - юг, наречени cardines. Двете главни улици cardo maximus и decumanus maximus се пресичали при градския площад - агора (Agora) и водели към четирите порти на града (обр. 7).

Агората била оградена с портици и покрити галерии. Около площадите на античните градове обикновено били изградени и главните обществени сгради, свързани с управлението и обществения живот на града - градският съвет (булевтерион), гражданската базилика (където търговците сключвали своите сделки, а магистратите раздавали правосъдие), храмове на божества от гръко-римския пантеон, библиотека, магазини и др. Многобройните извори вероятно били използвани за нуждите на обществените бани. Градът имал и триумфални арки, преториум, амфитеатър, гимназион, светилища, базилика и др.

От пресичането на отделните улици се образували кварталите - инсули, където живеело населението на града. Обикновено в инсулата била строена една жилищна сграда. Жилищата на градската аристокрация се отличавали с големите си размери и с богатата си вътрешна украса. Агората, амфитеатърът, баните,

Обр. 7. *Декуманус (посока изток-запад) северно от сградата с мозайките*
Кардо (посока север-юг) източно от същата сграда.
Fig. 7. *Decumanus (east-west direction) north of the building with the mosaics*
Cardo (north-south direction) east of the same building.

базиликите и други обществени постройки се простирали върху няколко съседни инсули.

Улиците на Марцианополис следвали точно четирите посоки - изток - запад и север - юг (обр. 7). Те са с настилка от каменни плочи с неправилна форма, като най-големите от тях покриват зидани канали за отпадни води. Част от улиците са отделени от съседните сгради чрез каменни бордюри. Под улиците преминават водопроводи от глинени тръби. Върху каменните настилки личат коловозите, оставени от движението на колите и колесниците. Ширината на разкритите улици в Марцианополис (от фасада до фасада) е 5,55/8,60 м (кардо) и 6,20/9,15 м (декуманус).

Вън от крепостните стени на Марцианополис се простирали занаятчийските работилници, некрополите, имениятa и вилите на едрите земевладелци и робовладелци, на оземлените ветерани от армията. Занаятчийски работилници (за строителна и битова керамика) имало и в чертите на укрепения град.

Представа за агората, триумфалните арки и храмовете на Марцианополис ни дават изображенията им върху обратната страна на монети от времето на императорите Каракала (211 - 217) и Гордиан III (238 - 244), както и многото архитектурни фрагменти - бази, колони, капители, архитрави, и други останки от декоративното оформление на града.

Досега не са открити агората, булевтерионът, гражданската базилика, гимназионът, главният храм на града, но те трябва да се търсят около или на юг от сегашния площад на кв. Река Девня. От Марцианопол произхождат два слънчеви каменни часовника чрез които се отмервало времето (обр. 8).

СГРАДА С МОЗАЙКИ

Сградата с мозайки заема площта на цяла инсула с дължина 37,15 м (север-юг) и ширина 37,75 м (изток-запад) и има обща площ от 1402 кв. м (Ангелов 1999, 35 сл.) Нейният план следва традициите на римското атриумно-перистилно жилище. Около вътрешен двор (атриум) (11,11 х 5,87 м), настлан с каменни плочи, със зидан кладенец в средата, заобиколен от три страни с покрита колонада, са разположени 21 жилищни, стопански и складови помещения (обр. 9).

Сградата има входове от три страни, като главният е от север. През двукрила, отваряща се навътре врата, и през покрит с каменни плочи вестибюл се излизало на портика и вътрешния двор, откъдето ставала

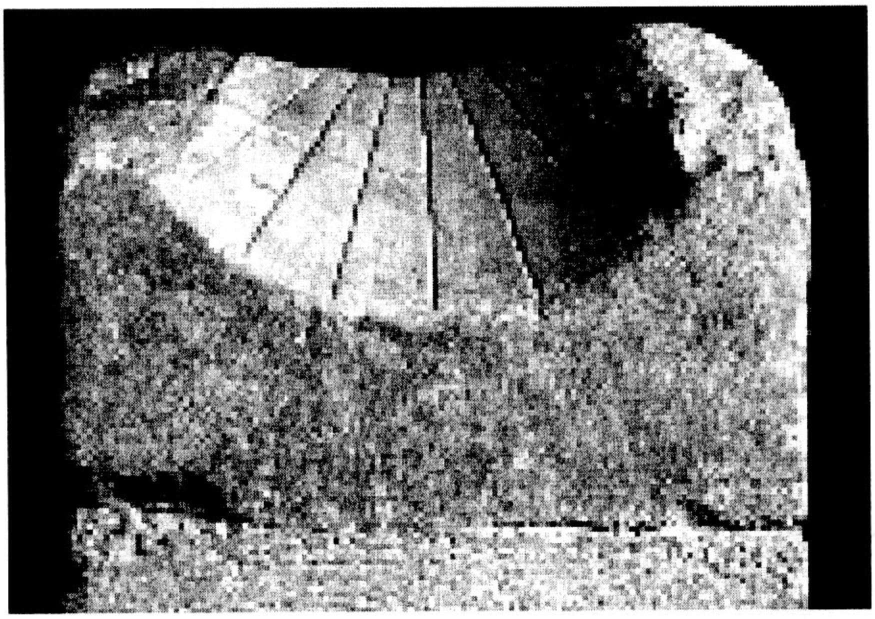

Обр. 8. Мраморен слънчев часовник от сградата с мозайките.
***Fig. 8.** Marble sun dial from the building with the mosaics*

връзката с останалите помещения на сградата. Ако се съди по дебелината на зидовете, южната част на сградата била двуетажна.

Сградата имала богата архитектурна украса. Стените на жилищните помещения били покрити с цветни мазилки и релефни гипсови корнизи. Пет от жилищните помещенията и портика са покрити с многоцветни подови мозайки (около 350 кв. м) - едни от най-добрите образци на римското мозаечно изкуство в България.

Сградата с мозайки е построена в края на III - началото на IV в. върху останките на една или повече по-стари сгради, разрушени по време на готското нашествие през 250 г. С ремонти и преустройства тя просъществувала до началото на VII в. (Минчев 1980, 98 - 99; Минчев, Ангелов 1985, 134 - 135).

АМФИТЕАТЪР

Амфитеатърът (Петров 1967, 7 - 10; Tončeva 1981, 138 - 142) е запазен главно в основи. Има неправилна елипсовидна форма и площ от около 4000 кв. м (обр.8 и 9). Голямата ос е ориентирана север - юг и има дължина 65,30 м. Малката ос е ориентирана изток - запад и има дължина 58,80 м. Дължините на тези оси за арената са 46,80 м и 39,80 м. Двата входа лежат в голямата ос, единият в северния, а другият - в южния край (обр. 10).

Чашата на амфитеатъра (cavea) - седалките, стълбищата, долната и горна обходна пътека заедно с прилежащите към тях парапети били издялани от дребнозърнест варовик, взет от близките каменоломни. Външната фасада на амфитеатъра (с предполагаема височина 7,06 м) била изградена в смесена зидария от редуващи се пояси от зидария с ломени камъни и пояси от четири реда квадратни тухли (opus mixtum). Радиалните зидове, носещи дванадесетте реда седалки, били изградени в смесена зидария. Средната част на фасадата била украсена със слепи сводове. В горната част на фасадата преминавал профилиран корниз.

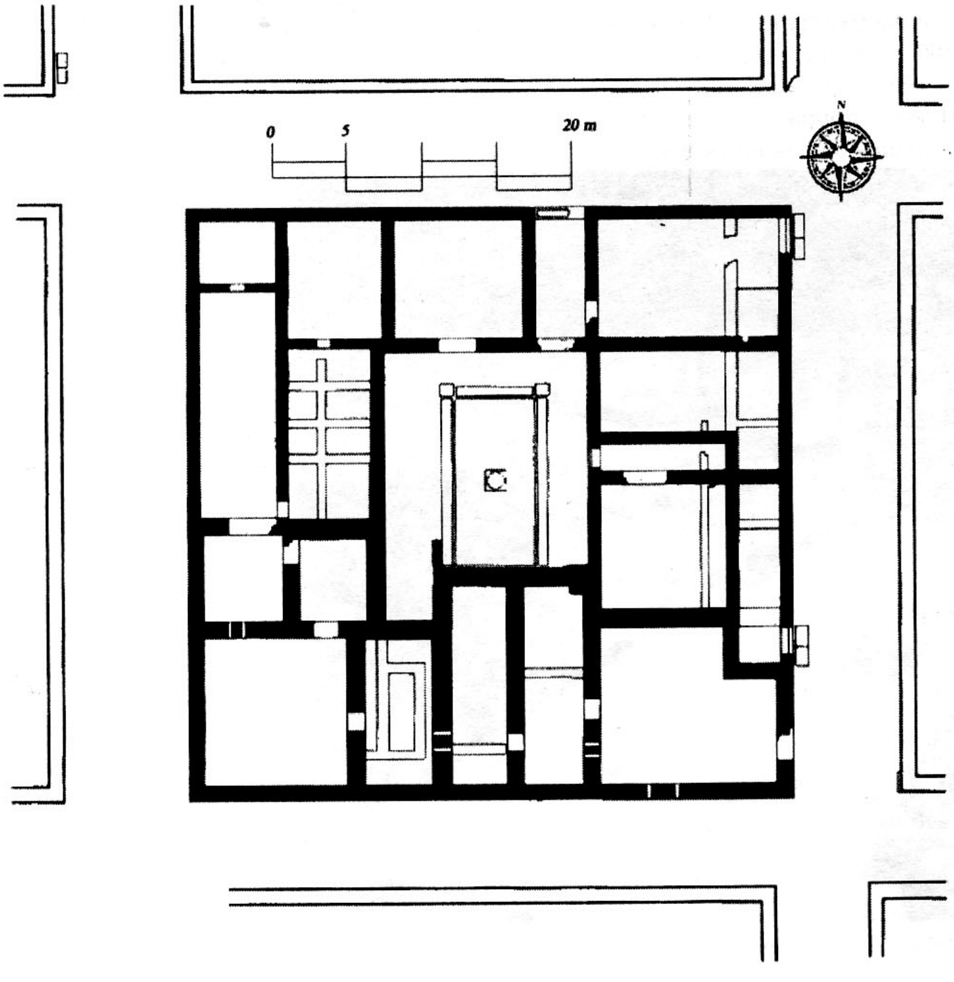

***Обр. 9.** План на сградата с мозайките (IV - VI век)*
***Fig. 9.** Plan of the building with the mosaics (4th - 6th century)*

Между външните и вътрешните стени на амфитеатъра се намират подземия (с трапецовидна форма, образувани от стени с дебелина 1,60 м) за зверовете и за убитите гладиатори. В източната част на амфитеатъра те са 15, а в западната - 14. Дължината им е 6 м, а ширината - 3,35/4,30 м.

Каменните седалки били наредени в 12 стъпаловидно разположени реда (обр. 11). Четиринадесет стълбищни пътеки разделят амфитеатъра на четиринадесет сектора. В два от секторите били вместени двата входа на амфитеатъра (с ширина 4,35/4,45 и 4,35/4,70 м), оформени като арки. Входовете били фланкирани от по две стълбищни пътеки. Стъпалата, с височина 0,22 м, са издялани в големи каменни блокове. Тези блокове, както и блоковете седалки имат дължина 1,40 - 1,50 м и височина 0,44 м. Долният ред седалки бил отделен от арената с подиум. В западната половина на амфитеатъра вероятно били разположени официалните трибуни.

Амфитеатърът побирал около 3500 седящи зрители. Той бил построен през втората половина на III век, поправян през IV век и разрушен в края на IV век.

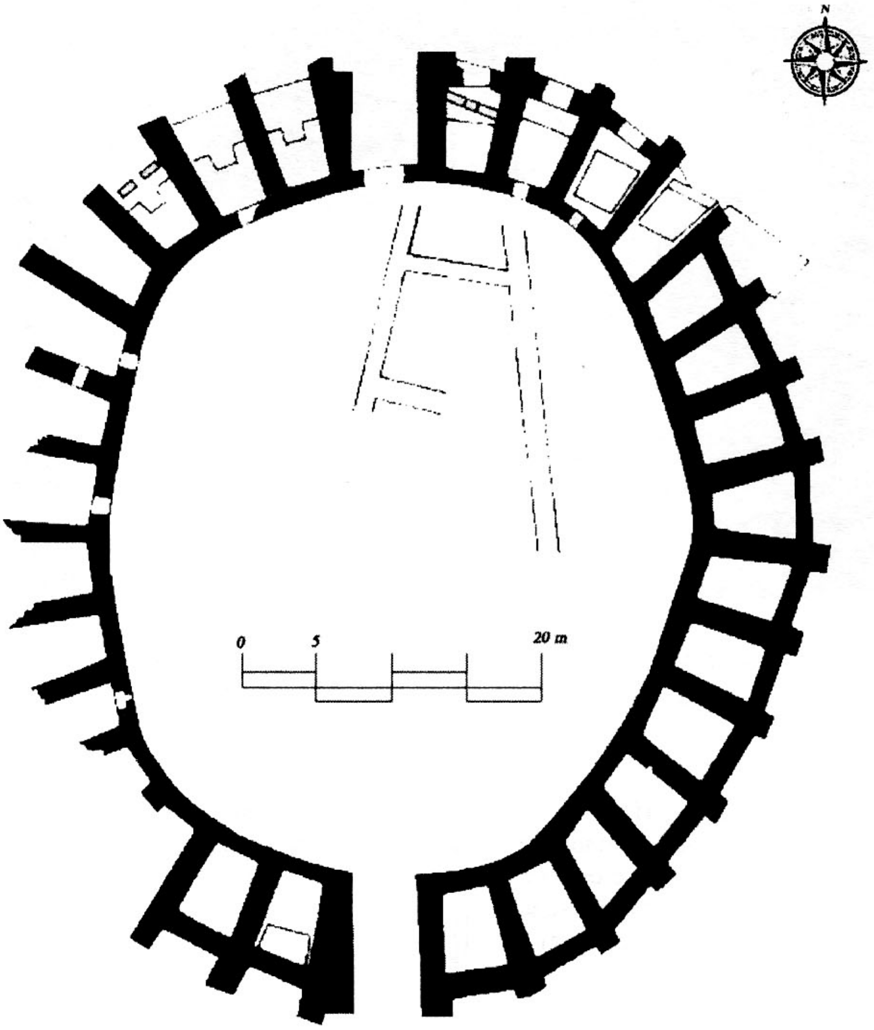

Обр. 10. План на амфитеатъра на Марцианополис
Fig.10. Plan of the amphitheatre of Marcianopolis

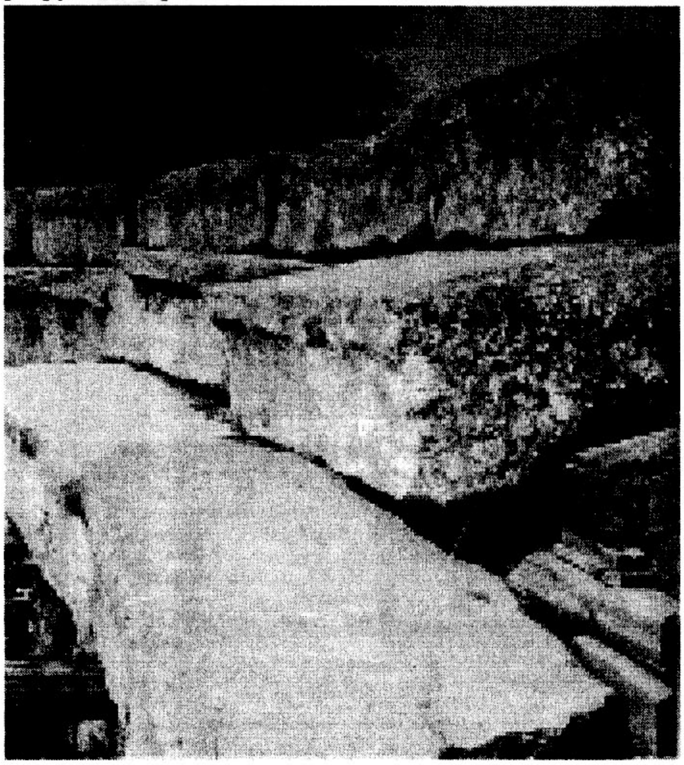

Обр. 11. Част от каменните седалки на амфитеатъра
Fig. 11. Part of the stone seats in the amphetheatre

В амфитеатъра на Марцианополис намерили смъртта си гладиаторите Смарагд (Smaragdos), Нарцис (Narceissos) и Маркиан (Markianos), известен с прозвището "победоносния секутор" (Σεκούτωρ Πολυνείκης) (Мирчев 1956, 132 (№ 17); Angelov, Conrad, Luppe 1996, 135 - 144; 1998, 77 - 80; Junkelmann 2000, 106 - 107, Abb. 148).

НЕКРОПОЛИ

През февруари 1899 г. в близост до западната крепостна стена на Марцианополис, в местността Горчивата чешма К. Шкорпил проучил зидана, украсена със стенописи гробница. При земеделски работи в различни години местното население е откривало отделни гробове, което дало възможност на К. Шкорпил да локализира западния и източния некропол на Марцианополис. Западният некропол на града се намира в местностите Кабата, Горчивата чешма, и Царското (Шкорпил 1901, 446; 1907, 29 - 31, 52.; 1914, 9, 14, 20; Мирчев 1946, 187 - 189; Герасимов

1961, 53 - 56;. Ангелов 1985, 55 - 62; 1986, 63 - 67; 1987, 161 - 162; 1988, 123 - 124; 1999, 48 сл.)

Източният некропол се намира в местностите Бялата могила и Табия. Южният некропол се локализира в района на железопътната гара и в местността Белите могили (Гочева, 1968, 21 - 23.; Ан. Ангелов 1983, 84 - 88.; R. Nenova, A. Angelov 1999, 49 - 59).

Гробните съоражения са изключително разнообразни по форма, размери, устройство и строителни материали. Те са свързани с начина на погребване - трупоизгаряне и трупополагане, както и с общественото и социално положение на покойника. Някои от гробните съоръжения са открити под могила - сигурен белег за тракийския произход на погребаните. Могилите служили не само да запазят погребалните съоръжения и поставените в тях гробни дарове, но те представлявали и знак за високото обществено положение на мъртвия в Марцианополис.

Социалните различия проличават най-добре в съдържанието, разнообразието и ценността на гробните дарове. Гробовете на бедните са скромни по устройство и строителни материали. Те имат само един или няколко обикновени глинени съда. Гробовете на богатите – гробници, украсени със стенописи, мраморни и варовикови саркофази (ако не са били ограбени в миналото), съдържат богати гробни дарове (обр. 12). Според погребалните обичаи те трябвало да им служат в отвъдния свят.

От югоизточния некропол на Марцианополис произхождат два саркофага, изработени от сивосинкав мрамор, добит в каменоломните на остров Проконесос (дн. остров Мармара в Мраморно море). Единият саркофаг е украсен с “табула ансата”. Другият саркофаг е с недовършена украса. Върху стрехите на капака са имитирани керемидите, широките - тегули, и тесните - имбрекси, но част от тях останали недовършени. В центъра на двата фронтона има по една кръгла издутина, вероятно за медуза или розета, които са останали

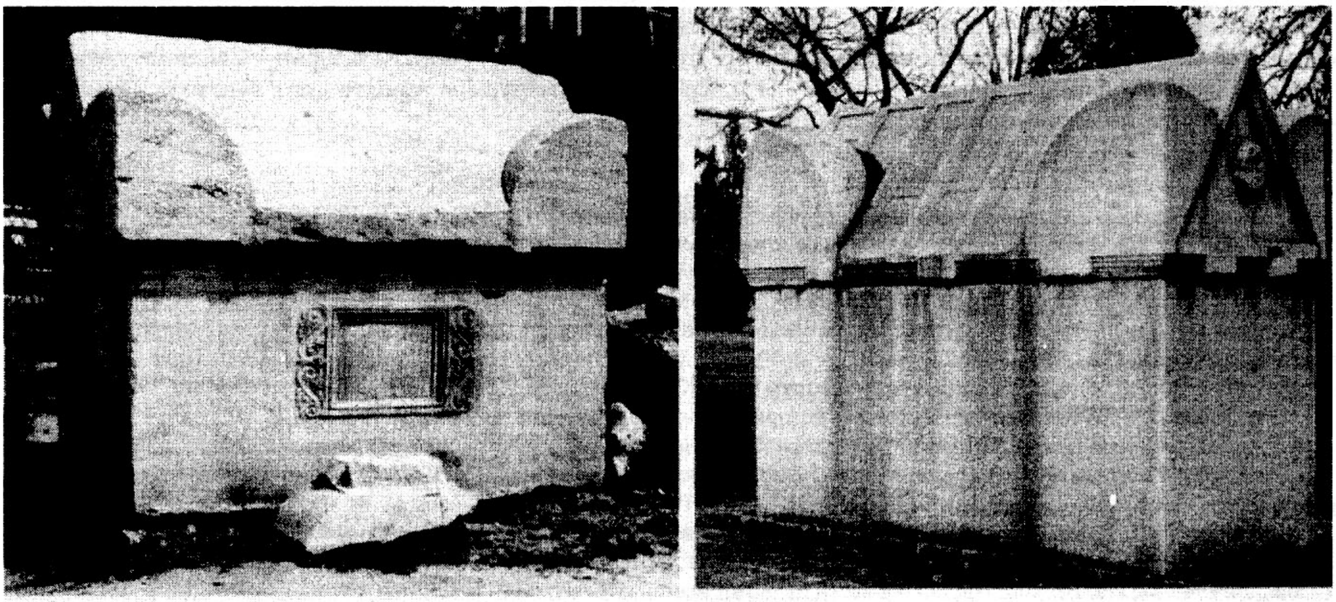

Обр. 12. *Мраморни саркофази от Марцианопол (II - първата половина на III век)*
Fig. 12. *Marble sarcophagi from Marcianopoolis (2nd century first half of the 3rd century)*

неизпълнени. Върху друг саркофаг, открит под могила в местността Царското, са издялани в плитък релеф каменоделски инструменти (Ангелов 1982, 99 - 103).

Децата на богатите се погребвали в малки мраморни или варовикови саркофази. Бедните погребвали своите деца в гробни ями, покрити с една или няколко широки керемиди.

Над гробовете се издигали варовикови надгробни плочи с релефна украса, с надписи на гръцки и по-рядко на латински език, които съдържат сведения за покойника. Тези паметници били изработени в местните каменоделски работилници. Някои надгробни плочи били използвани вторично като покривни плочи на каменни и тухлени гробници.

Християнските погребения (IV - VI век) били извършвани само чрез трупополагане, като скелетът е ориентиран изток - запад, с глава - на запад.

Най-богатото християнско погребение е извършено в тухлена гробница, покрита с каменни плочи. Тя е открита през май 1958 г. в източния некропол на Марцианополис, в местността Бялата могила. В гробницата е бил погребан мъж в дървен ковчег. Погребаният бил облечен в скъпа златотъкана дреха. Към костюма му принадлежат пет златни предмета - луковична фибула с тежина 167,5 г, тока за колан с тежина 45,7 г, коланна апликация с тежина 28 г, пръстен с тежина 24 г и пандантив с тежина 4 г. Гробницата се датира към втората

половина на IV век (Димитров 1960, 95 - 101).

Гробният инвентар на по-голямата част от християнските погребения е не богат (глинени съдове, лампи). Най-бедните били погребвани и без гробен инвентар, което става почти постоянно особено в късната епоха - V-VI век.

РАННОСРЕДНОВЕКОВНА КРЕПОСТ

След известно прекъсване върху развалините на римския амфитеатър била изградена българска ранносредновековната крепост. От нея са запазени части от северната и западната стени и незначителни следи от южната. Изградена е от големи варовикови квадри, взети от разрушени антични сгради. Дебелината на стената е около 3,40 м. От крепостта са запазени две петоъгълни кули, които са фланкирали порта. Изграждането на раннобългарската крепост може да се свърже с крепостното строителство при хан Омуртаг (816 - 831).

Вън от крепостта са открити няколко жилища-полуземлянки със стени, облицовани с ломен камък. Откритата около укреплението керамика се датира към IX - X век. По време на разкопките е намерен и единственият у нас каменен модел на юрта с врязани изображения по стените (Рашев 1976, 39 - 46).

През X или началото на XI век крепостта е разширена в северна посока. Новата крепостна стена (с дебелина на стените 2,40 м) е изградена от външно и вътрешно лице от малки, грубо издялани каменни блокчета, а вътрешността - от ломени камъни, споени с хоросан. Стената е подсилена от кули и бастиони. Те се издават вън от куртината. Разкопани са четири кули и един бастион. Най-голямото разстояние между кулите е 14,40 м. Дебелината на стените им е от 2,30 до 2,70 м, дължината им е 7 м, а ширината от 6,20 до 6,80 м. Запазени са на височина до 1 м.

Вероятно с тази крепост трябва да се свърже и откритото през 1964 г. съкровище от 888 анонимни бронзови монети-номизми, сечени от името на византийските императори Йоан I Цимиски (969 - 976), Василий II и Константин VIII (976 - 1025), Константин VIII и Роман III Аргир (1028 - 1034) (Мирчев 1966, 145 - 151). Тази крепост се свързва от Ара Маргос със споменатите от византийските хронисти Кедрин - Скилица и Мануил Фил - Диакене и Диавена (Margos 1970, 103 - 111). Крепостта е разрушена вероятно при турското нашествие, но и до днес местността носи името Хисар (крепост).

ЛИТЕРАТУРА:

Ангелов 1982: Ан. Ангелов. Погребения в саркофаг от Марцианопол. - ИНМВ, 18 (33), 1982, 99 - 103.

Ангелов 1983: Ан. Ангелов. Гробни находки от южния некропол на Марцианопол. - ИНМВ, 19 (34), 1983, 84 - 88.

Ангелов 1985: Ан. Ангелов. Гробни находки от западния некропол на Марцианопол. - ИНМВ, 21 (36), 1985, 55 - 62.

Ангелов 1986: Ан. Ангелов. Могилна гробна находка от Марцианопол. - ИНМВ, 22 (37), 1986, 63 - 67.

Ангелов 1987: Ан. Ангелов. Спасителни разкопки в м. "Кабата " при гр. Девня (западен некропол на Марцианопол). - АОР 1986. Разград, 1987, 161 - 162.

Ангелов 1988: Ан. Ангелов. Спасителни разкопки в м. " Кабата " при гр. Девня. - АОР 1987. Благоевград, 1988, 123-124.

Ангелов 1999: Ан. Ангелов. Марцианопол - история и археология. Варна, 1999.

Белчева-Попсавова 1965: Д. Белчева - Попсавова. Обзор на картографската сбирка, съхранявана в Народна библиотека "Св.Св. Кирил и Методий". С приложен списък на по-важните карти и атласи. - ИНБКМ и на библиотеката на Софийския университет" Св. Климент Охридски". С., т. V (XI), 1965, с. 167 - 267.

Бешевлиев 1987: В. Бешевлиев. Географията на България у византийските автори. - ИНМВ, 23 (38), 1987, 58.

Велков 1934: Ив. Велков. Новооткрити старини. - ИБАИ, VIII, 1934, 459 и сл.

Велков 1940/42: Ив. Велков. Находки и вести от разни места. - ИБАИ, XIV, 1940/1942, 276.

Велков 1959: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV - VI в.) Проучвания и материали. С., 1959, 51 и сл.

Въжарова 1960: Ж. Въжарова. Руските учени и българските старини. Изследване, материали и документи. С., 1960, 66 - 67, 421.

Герасимов 1961: Т. Герасимов. Късноантична гробница от Маркианопол. - ИВАД, XII, 1961, 53 - 56.

Герасимов 1965: Т. Герасимов. Изглед на Маркианопол върху монети. - ИАИ, XXVIII, 1965, 254 - 257.

Герасимов 1972: Т. Герасимов. Изображения на антични градове в Тракия на монети. - Нумизматика, IV, 1, 1972, 33 и сл.

Геров 1950: Б. Геров. Северната граница на провинция Тракия. - ИБАИ, XVII, 1950, 26.

Геров 1952/53: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана, ч. II. От Хадриан до Константин Велики. - ГСУ ФФ, XLVIII, 1952/53, 113 - 116.

Гочева 1968: Зл. Гочева. Късноантична гробница от Марцианопол при с. Река Девня, Варненски окръг. - МПК, VIII, 3, 1968, 21 - 23.

Димитров 1914: Г. Димитров. Надгробен камък от Река Девня. - ИВАД, VI, 1914, 78.

Димитров 1960: Д. Ил. Димитров. Раннохристиянска гробница от с. Река Девня. - ИВАД, XI, 1960, 95 - 101.

Иванов 1987: Т. Иванов. Тракийските земи през IV - VI век в картата "Източен Илирик" на Никслас Сансон. - ВИСб 1987 № 5, 43 - 62.

Иванов 1992: Р. Иванов. Тракийските земи в карта на Йохан Харенберг. - ГНАМ VIII 1992, 215 - 224.

Иванова 1922/25: В. Иванова. Стари църкви и манастири в българските земи (IV - XII в.). - ГНМ, IV, 1922/1925, 458 и сл.

Минчев 1977: Ал. Минчев. Едно ателие за имитации на атически лампи в Марцианопол. - ИНМВ, XIII (XXVIII) 1977, 166 - 169.

Минчев 1980: Ал. Минчев. Разкопки на антична сграда с мозайки в Марцианопол. - АОР 1979. София, 1980, 98 - 99.

Минчев 1987: Ал. Минчев. Бронзов печат с надпис от Марцианопол. - ИНМВ, 23 (38) 1987, 71 - 74.

Минчев, Ангелов 1985: Ал. Минчев, Ан. Ангелов. Разкопки в Марцианопол. - АОР 1984. София, 1985, 134 - 135.

Мирчев 1946: М. Мирчев. Антични предмети от Марцианопол. - ИБАИ, XV, 1946, 187 - 189.

Мирчев 1953: М. Мирчев. Латински епиграфски паметници от Черноморието. - ИВАД, IX, 1953, 69 - 70.

Мирчев 1961: М. Мирчев. Нови епиграфски паметници от Черноморието. - ИВАД, XII, 1961, 13 –1 6.
Мирчев, Тончева 1956: М. Мирчев, Г. Тончева. Исторически бележки за Марцианопол. - ИПр., XII, 6, 1956, 69 - 79.
Мирчев 1966: М. Мирчев. Колективни монетни находки. - ИНМВ, II (XVII), 1966, 145 - 151.
Михайлов 1965: Г. Михайлов. Epigraphica. - ИНМБ, II, 1965, 149 – 155.
Михайлов 1967: Г. Михайлов. Към въпроса за стратегиите на провинция Тракия. - ГСУ ФЗФ 61, 1967 № 2.
Недев 1972: Ст. Недев. Пътища между Марцианопол и Анхиало - Аетос през римската и ранновизантийската епоха. - ИВИНД, XIII, 1972, 160 - 175.
Петров 1967: Т. Петров. Амфитеатърът на римския град Марцианополис. - МПК, VII, 1, 1967, 7 - 10.
Пик 1931: Б. Пик. Монетни изображения от римската епоха в България, с две фототипни таблици. С., 1931.
Рашев 1976: Р. Рашев. Модел на юрта от Девня. - Археология, XVIII, 1, 1976, 39 - 46.
Тачева: М.Тачева. Власт и социум в римска Тракия и Мизия. С., 2000.
Теплякав 1833: В. Тепляков. Письма из Болгаріи. Москва, 1833, 101, 128 - 129, 133 - 134, 144, 421.
Шкорпил 1901: К. Шкорпил.- ИРАИК, VI, 1901, 446.
Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Некоторыя из дорог восточной Болгаріи. - ИРАИК, X, 1905, (= сб. Абоба-Плиска), 492.
Шкорпил 1907: К. Шкорпил. Първи годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1906 г. Варна, 1907, 29 - 31, 52.
Шкорпил 1914: К. Шкорпил. Седми и осми годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1912 и 1913 г. Варна, 1914, 9, 14, 20.
Angelov, Conrad, Luppe 1996: A. Angelov, S. Conrad, W. Luppe. Σεκούτωρ Πολυνείκης. Ein Grabmal für einen erfolgreichen Gladiator aus Marcianopolis. - Nikephoros, Köln, 9, 1996, 135 - 144.
Angelov, Conrad, Luppe 1998: A. Angelov, S. Conrad, W. Lupe. Zwei Grabstelen aus Marcianopolis. - Archaeologia Bulgarica, II, 1998, 1, 77 - 80.
Fluss 1930: C. Fluss. Marcianopolis. - RE, XIV. 2, 1930, 1505 - 1511.
Gerov 1975: B. Gerov. Marcianopolis im Lichte der historischen Angaben und der archäologischen, epigraphischen und numismatischen Materialien und Forschungen. - In: Studia Balcanica, Sofia, 10, 1975, 49 - 72.
Gerov 1979: B. Gerov.Die Grenzen der römischen Provinz Thracia bis zur Gründung des Aurelianischen Dakien. - ANRW 1979 Principat II 7,1, 212 - 240.
Head 1911: B. V. Head. Historia numorum. (ed. 2) Oxford 1911, 275.
Junkelmann 2000: M. Junkelmann. Das Spiel mit dem Tod. So kämpften Roms Gladiatoren Mainz am Rhein, 2000, 106 - 107, Abb. 148.
Kalinka 1906: E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien (Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung IV) Wien 1906.
Le Quien 1958: M. Le Quien. Oriens Christianus. Parisiis, 1740 (Reprint, Graz 1958) I, 1217 - 1220.
Mansi: J. D. Mansi. Sacrorum Concialiarorum nova et ampla collectio, I - XXXI. Florentiae, 1759-1798 (= Mansi), II, 697, 881, 892; III, 314, 1269, 1324; V, 766, 770).
Margos 1970: A. Margos. Au sujet de la localisation de la forteresse médiévale Diabaina - Дьвина. - In: Studia Balcanica, Sofia, I, 1970, 103 - 111.
Minčev 1981: Al. Minčev. Roman Medical Instruments Found at Marcianopolis. - In: XXVI e Congrès International d' histoire de la medicine (Plovdiv, 20 - 25 aout 1978) Vol. III, Sofia 1981, 119 - 120.
Minchev 1983: Al. Minchev. Roman Medicine in Marcianopolis. - In: Concilium Eirene XVI, Vol. 2, Prague, 1983, 143 - 148.
Minčev 1987: Al. Minčev. Marcianopolis Christiana. - In: Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter. Miscellanea Bulgarica, 5, Wien, 1987, 297 - 306.
Minčev, Georgiev 1991: Al. Minčev, P. Georgiev. Marcianopolis - eine neues Zentrum der Keramikproduktion im 2. - 6. Jahrhundert. RCRF Acta 29 / 30, 1991, 223 - 244.
Muchmov 1934: N. Muchmov. Le trésor numismatique de Reka Devnja (Marcianopolis). Sofia, 1934.
Nenova, Angelov 1999: R. Nenova, A. Angelov. A rich Thracian's grave from Marcianopolis. - Archaeologia Bulgarica, 2, 1999, 49 - 59.
Pick 1898: B. Pick. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien. (=Die antiken Münzen Nordgriechenlands) I, 1, Berlin, 183 - 327.
Redling 1925: K. Regling. Zur griechischen Münzkunde. V. - ZNum, XXXV, 1925, 253 - 271.
Schönert-Geiss: E. Schönert-Geiss. Literaturüberblicke der griechischen Numismatik. Mösien. - JNG, 15, 1965, 97 - 98.
Tacheva 1995: M. Tacheva. The Northern Border of the Thracia Province to the Severi (2.From Nicopolis ad Istru to Odessos). - Thracia 11, Serdicae 1995, 427 - 434.
Tončeva 1981: G. Tončeva. L'amphithéâtre de Marcianopolis. - In: Spartacus Symposium Rebus Spartaci Gestis Dedicatum 2050 a. Sofia, 1981, 138 - 142.
Torbatov 2000: S. Torbatov. The Roman Road Durostorum-Marcianopolis. - Archaeologia Bulgarica, IV, 2000, 1, 59 - 72.

MARCIANOPOLIS
Summary

Anastas Angelov

Martianopolis was built on the site of an earlier Thracian settlement at the sources of the Devniya river, after the Second Dacian war (106) of Emperor Trajan (98-117). Written sources are scant, however it emerged as a important military, administrative centre and Christian community. The position of Martianopolis was chiefly chosen because of strategic considerations. This was the place where the southward road from the Balkan Range (Stara Planina) (Haemus mons) towards Scythia and the Danubian road, which led from Odessos to the interior of the Province of Moesia Inferior met.

The earliest mentioning of the town is in an inscription from the Roman town of Lambaesis , the Province of Numidia of a legionnaire from the III Augustian legion, discharged from military service towards the end of the rule of Emperor Hadrian (117-138) or Emperor Antoninus Pius (138-161), who came from Martianopolis.

From its foundation up to 193 Marcianopolis fell in the province of Thrace and afterwards in the province of Moesia Inferior.

Martianopolis flourished under the Severus dynasty (193-235) and was fortified, probably after the invasion of the

costoboci in 170 under Marcus Auralias (161-180) Commodus (180-192) or at the latest under Septimus Severus (193-211). From Commodus (180-192) to Philip II (247-249) Martianopolis minted its own bronze coins.

The town had its water-supply and a drainage system together with the cobble-stoned streets in a north-south direction. Martianopolis had all the institutions of a town with a Hellenic order.

Marcianopolis was mentioned for the last time in 596 in connection with the campaign of the Peter, brother of the Emperor Maurice (582-602), who was entrusted with the command against the Avars and the Slavs.

Part of the necorpolis of the town and part of the walls , the amphitheatre, two basilicas and a town residence from the 4th c. have been excavated.

ТРАКИЯ

THRACIA

С Е Р Д И К А (SERDICA)

ГРАДОУСТРОЙСТВО, КРЕПОСТНО СТРОИТЕЛСТВО, ОБЩЕСТВЕНИ, ЧАСТНИ, КУЛТОВИ И ГРОБНИЧНИ СГРАДИ ПРЕЗ II –VI В.

Стефан Бояджиев

Днес, независимо че преобладаващата част от останките на монументалната архитектура на антична Сердика все още лежат под наслоилите се през две хилядолетия културни пластове, все пак в продължение на половин век бе възможно да се разкрият паметници от значение, съперничещи на паметниците в най-изявените градове на Мизия и Тракия.

Това постижение обаче стана възможно скоро след военните години, в притеснените условия за проучване в изкопите на новостроящи се сгради. За съжаление изследвания върху най-просторните терени ставаха сред разрушенията, причинени от бомбардировките през 1944 г. В последвалото прекрояване на кадастъра на Центъра цели квартали от предвоенна София бяха разчистени за изграждането на огромните постройки с административно и партийно предназначение на новата власт. За изпълнението на огромната строителна програма бе използвана мощна изкопна техника, която не само доста бързо копаеше огромни дълбоки ями за подземните етажи на новите сгради, но с лекота набързо разрушаваше твърде яките зидове на антична и ранновизвантийска Сердика.

Опитите на БАН да забави разрушаването на разкритите останки не дадоха благоприятен резултат. Това принуди Археологическият институт с музей (АИМ-БАН) да съсредоточи целия си научен потенциал за непрекъснато наблюдение при копаенето и разрушаването и за кратко време да проучва и документира по-важните паметници. Така бяха фотографирани и заснети графично редица останки от древна Сердика, останали не разрушени до 1952 г. при строежа на сградите от предвоенна София.

Едва след десетина години, когато спомените от наблюденията започваха да избледняват, се появиха първите обнародвания с тълкуванието на проучванията на вече изчезналите паметници. За съжаление поради доста ограничения размер на обнародвания материал и главно не достатъчния брой и качество на отпечатаните фотографии, които да осветляват някои по-особени части на разглежданите паметници, не са позволили на авторите да достигнат до пълни и точни изводи.

Сега, близо половин век след първите широкообхватни разкопки, провеждани със съдействието на острите зъби на господстващия тогава багер (и понастоящем при спасителните разкопки условията на работа са почти същите) се появиха доста неизвестни данни, които позволяват да се правят нови изводи и тълкувания, представящи една по-точна картина на антична и ранновизантийска Сердика.

ГЕОФИЗИЧНО И СТРАТЕГИЧЕСКО РАЗПОЛОЖЕНИЕ НА СЕРДИКА

В общи черти новите проучвания на геофизичната среда, на която се простират останките на Сердика, не разкриха съществени различия между изследванията преди и през петдесетте години. Вече е установено, че в основната си част трасето на крепостната стена, опасваща първичния град Сердика I, което бе документирано от доц. арх. С. Бобчев през четиридесетте години, е точно (Бобчев 1943). Новото обаче, което проучванията след 1952 г. показаха, е, че предполаганото преди това наличие на градски разширения на Сердика I на изток и запад не се установиха. Не бяха намерени и данни, показващи предполагаемата връзка на двете градски части Сердика I и Сердика II. Не се установи и продължението на северната стена, която според Бобчев би следвало да се срещне под прав ъгъл със западната стена (Бобчев 1989 145, обр. 1; 491 обр. 2).

Своеобразното скосяване на северозападния ъгъл на крепостната стена, както и тъпият ъгъл, който западната стена прави на изток се дължат по всяка вероятност на нездравата почва на тези места. По всяка вероятност там е протичало разклонение на неизвестна река, а което е по вероятно и водите на вторичен минерален извор, впоследствие пресекнал. Това предположение се подкрепя от обстоятелството, че при изкопите за Македонският дом през 1931 г. бяха разкрити останки от малка баня, която Бобчев неправилно определя като митреум. Едно от доказателствата за неточното определяне на наличните останки за езическа култова сграда е преупотребеният пиедестал, вграден в западния край на средното помещение. Той не принадлежи на първичния архитектурен замисъл на сградата, защото долната му част е отчупена. Освен това той е поставен върху насип над първичното равнище на пода, на което стъпва стената на преизградената постройка (Бобчев1955, обр. 1). Разклонение на минералния извор е захранвало и друга малка баня, чиито останки са съхранени в подземия етаж на Халите (Григорова 1983, 26).

За изясняването на въпроса за връзката между двете укрепления допринесоха просторните разкопки, проведени

в началото на седемдесетте години в непосредствена близост западно от Градските хали. На това място не се появиха никакви следи от строежи, принадлежащи на античен градски кадастър. Само на двадесетина метра от западната крепостна стена, която бе разкрита под източния ъгъл на халите, следвайки посоката й, преминава протейхизмата. Почти плътно прилепена до нея, но вече на около 80 м южно от скосяването на трасето, се намира продълговата сграда, вероятно от късноантичния период, когато протейхизмата е била разрушена. Наблюденията над естествения терен в обсега на описаната площ показваха насипна еднородна синкаво-черна и лепкава глинеста маса, достигаща до 4,50 - 5,00 м дълбочина от равнището на съвременния град, сред която не се срещаха следи от строежи.

Подобна бе и почвата в изкопите за основи на сградата на магазин “София”, където се откри една от триъгълните кули. Тук, за да не затъват до осите на колелата си, камионите, извозващи изкопаната пръст, се движеха върху плътна дървена скара. Слабата почва дори и на 6,00 м дълбочина от ул. Екзарх Йосиф, на която стъпиха основите на многоетажната сграда, предвидена за Музей на историята на София и превърната в магазин, след тридесет години от изграждането й подадоха и се появиха пукнатини в бетонната рамкова конструкция на иначе добре оразмерената първоначална ж-б конструкция на сградата. Несъмнено

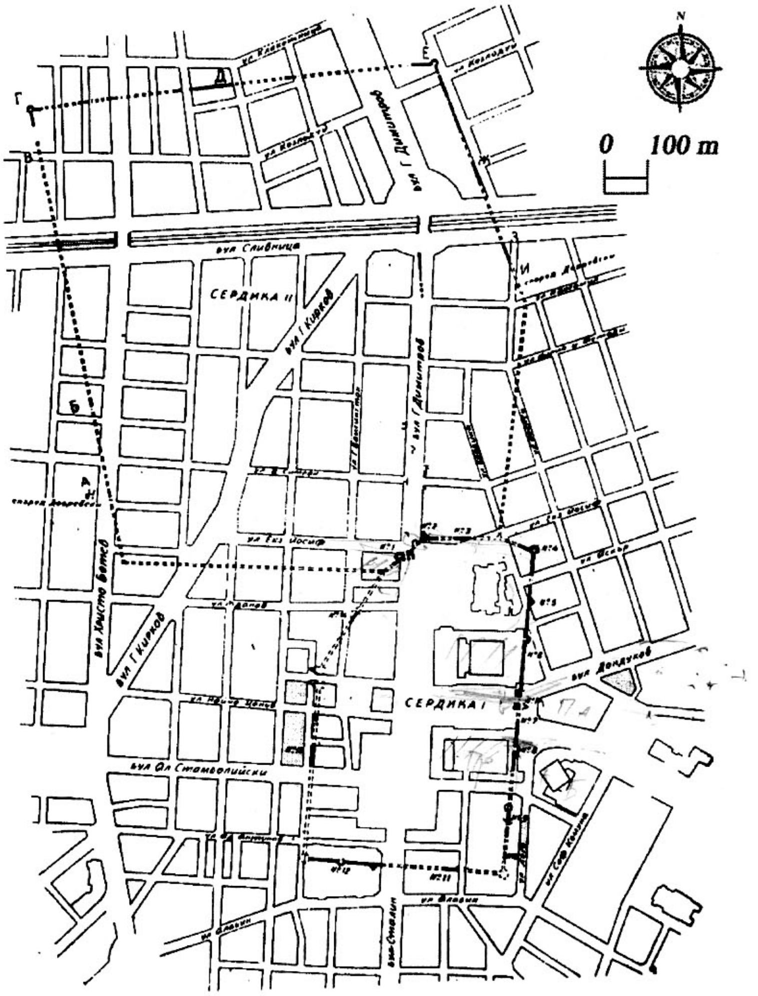

Обр. 1. *План на Сердика. По автора.*
Plan de Serdica. D’après l’auteur.

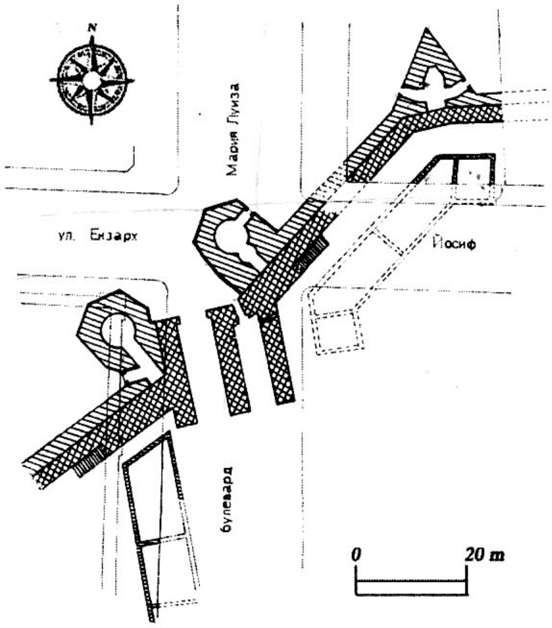

Обр. 2. *Северна порта План на първи стр. период и преустройствата. По автора.*
La porte septentrionale Plan du premier et du second états. D’après l’auteur.

това състояние на терена се дължи на хилядолетните наноси на главния минерален извор, чиито води са се стичали към Владайската река.

Непосредствено на север от описания терен се простира северното градско разширение – Сердика II. И тук по-ограниченото съвременно строителство северно от улиците Искър и Екзарх Йосиф не позволи да се разкрие начинът, по който източната и западната стени на трасето на Сердика II се съединяват със северната стена на Сердика I. В Сердика II бяха разкрити ограничен брой строежи, чието градоустройствено обвързване не можа да се уточни в тесните ивици на съвременната канализация. Впрочем разкритите данни въобще не позволяват да се установи дали защитената с крепостни стени северна територия е била замислена като планирана градска среда със съответната римска улична мрежа или просторът й е бил предназначена да приютява околното селско население по време на нападения, ведно с насъщната му покъщнина и добитък (Бояджиев1959, 35).

ГРАДОУСТРОЙСТВО И БЛАГОУСТРОЯВАНЕ НА СЕРДИКА I

На фона на тези доста важни нови данни и на неуморните проучвания на Сердика, начената още през тридесетте години от пионера доц. арх. Сава Бобчев, продължили до кончината му, изследователите от следвоенното поколение очертаха доста

правдива представа за появата и развитието на древния град.

Вече е установено, че още в края на I в. от н. е. римските заселници са наследили местоположението на тракийския град на племето сарди, след като го разрушили до основи. През петдесетте години на миналия век в изкопите за основи на Министерството на електрификацията, сега седалище на Президентството, се появиха останките от тракийски градски инсули. Стените на жилищата са градени от ломени и речни камъни, споени с кал. Твърде неугледни и зле запазени те бяха лесно унищожавани от "острите зъби" на багера, без да могат да се документират. (Проучванията в тази част се водеха от екип на Ив. Венедиков, в който участва и авторът.)

Не случайно римските градостроители планирали новия град върху рушевините на тракийския. Просъществувал вероятно пет века на това място, тракийският град им е засвидетелствал, че теренът и околната среда са благоприятствали за обитаване. Всъщност обаче разполагането на римска Сердика почти в средата на Софийското поле, през което се кръстосват пътищата, водещи от Рим към Изтока и от Дунавския лимес по течението на реките Искър и Струма към Беломорието, е било главното стратегическо съображение за този избор. А точното съсредоточаване в очертанията на просторното Софийско поле е било определено от минералния извор, чийто води освен че са лечебни, но не пресъхват и при най-голямата суша. Друга определяща особеност за избора на градския терен е слабият му наклон от юг към север, където протича Владайската река. Под този наклон се просмукват водни жили, стичащи се от най-високата му част - площад Св. Неделя. Под влиянието на подпочвената влагата по-слабо изградените зидове в долния – северния край на града - са се разпаднали, докато на билото над наклона сухият терен ги е съхранил по-добре.

Големи ценители на лечебните свойства на минералните води, римляните още с овладяването на Софийското поле преди да очертаят градски кадастър, са каптирали свободно изтичащите топли води и южно от извора са съградили терми от средна величина. В основите на строежа на ЦУМ цялостният план на тези терми не бе доловен. Само в северозападния ъгъл на новата сграда и отчасти под улицата пред нея бяха разкрити помещения с хипокауст. Повсеместните следи от хоризонтална следа със зеленикав цвят, получен от утаяването с наситената със зеленикава глина минерална вода, са безспорното доказателство за отоплението на помещенията с вкараната под суспензурите топла изворна вода.

За появата на въпросните терми преди планирането на основната градска среда може да се съди още и от обстоятелството, че осовата им линия и посоката на непосредствено свързаните с термите улици нарушават традиционния римски принцип на планиране чрез отклоняване на кардото с 10° спрямо севера. Естествено към банската постройка ще да е имало сгради, в които да отсядат ползващите ги гости. "Хотелските" постройки вероятно били разположени източно от термите и следвали тяхната насоченост, а по-опростената им конструкция и архитектурно устройство били съобразени за временно пребиване на ползващите ги. Липсват данни, показващи кога по-точно първичната ядка около термите се е развила и превърнала в скромен град. Известно е обаче, че в самото начало на II в. Траян (98 - 117 г.) превръща Сердика в типичен римски град с монументална каменна архитектура, придавайки му своето семейно име Улпия, така официалното име на града става Ulpia Serdica.

За точните очертания на града през първата половина на II в. също няма данни. Останките от храмове на езически божества, разкрити в покрайнините на античния град, какъвто е случаят с тези на храма на Зевс Юпсист, открити в изкопите за основи на сградата на ул. Цар Симеон № 22 и тези на предполагаемия храм на Юпитер – Серапис на ул. "Алабин" до пл. Гарибалди (Бобчев 1940 - 1942, 220) показват, че застроената градска площ по оста север-юг се е простирала в тези граници. За границите по оста изток–запад по-меродавен е характерът на терена през Античността. Макар и леко завишен, теренът на който днес се простира площад Батенберг (снижен през шестдесетте години), не е бил включен в градския план. Изключение правела само една монументална обществена страда, чиито основи се появиха през 1948 г. в дълбоките изкопи на бившия Партиен дом (Бояджиев 1995,10 сл.) На запад градът достигал до незастроения терен с останките само от споменатата продълговата сграда (Рогева 1983, 130).

В обхвата на така очертаната площ само незначителна част от уличната мрежа бе разкрита. По-подробно мрежата бе проучвана в изкопите на двете огромни сгради, определящи ширината на Ларгото – от север ЦУМ и долепения на изток от него Министерски съвет, а от юг – хотел Балкан и Президентството (Иванов, Бобчев1964, табл. I, I, III). В по-ниската и влажна част в северния край на основите на ЦУМ и Министерския съвет очертанията на мнозинството сгради са несигурни поради рушителното въздействие на влагата. Значително по-добре се очертават плановете в по-високата суха част. Тук, в изкопите за основите на хотел Балкан, Президентството и някогашния Детмаг, както в оставената на открито снижена до античното равнище площ между тези сгради, могат да се наблюдават античните улици от първичното планиране на града по времето на Траян (Иванов и Бобчев 1964, табл. I). Част от източната крайкрепостна улица (via intervallum) също е изложена на открито и може да се наблюдава до североизточния ъгъл с кръглата кула на крепостната стена.

Всички улици, които бяха разкривани и проучвани, са устроени по традиционния за римското строителство начин. Средната им ширина е 4,00 м и включва двата тротоара, между които се простира уличното платно. Тротоарите са много тесни, около 0,70 м и се издигат на 0,35 м над платното. Явно по тях пешеходците са се движели, само когато по платното преминавали коли. Платното е застлано с доста едри плочести камъни, обикновено четириъгълни, но често с неправилни форми. По средата на платното преминава отточен канал, поемащ атмосферните и отпадъчни битови води от жилищните сгради, до които извеждали странични

отклонения от глинени тръби. Стените на уличните канали са изградени от тухли, споени с бял разтвор. Дъното им е от плоско наредени тухли, така че само незначителна част от водата попива в почвата. Дълбочината на каналите достига до 1,20 м и е съобразена с наклона на терена. Обикновено са покри с продълговати плочи, които отразяват местото им по средата на улиците. Досега освен при портите и само под една от кръглите кули, попадаща в изкопите за основи на Президентството, е открит начинът, по който отточните канали отвеждали водите вън от града. Неизвестен е и начинът на отвеждането на водите от минералния извор и термите. Всъщност каналът, през който са се изтичали неизползваните води на извора, и тези, използвани от термите, би следвало да бъде главния канал cloaca maxima.

Водоснабдяването на Сердика със студена питейна вода е било устроено по-скромно, без надземен водопровод - *aquaeductus*. Подземен водопровод от глинени тръби е разкрит в края на двадесетте години в изкопите за основи на Съдебната палата. Тръбите са полагани в тесен и нисък тухлен засводен канал. През 1974 г. при изкопи за строеж на сграда на бул. Витоша № 1 се появиха поредица от успоредно наредени глинени тръби с различна направа и диаметър (Станчева 1983, 24). Ограниченият обхват на разкритата там площ не позволи да се определят посоките, които тръбите следват в града и на кои обществени и жилищни сгради са доставяли вода. Несъмнено водата е била уловена от витошки извори и довеждана вероятно в общ засводен вкопан в земята колектор, който вероятно е захранвал банската постройка в близост до Александровската болница, чиито останки са разкопавани през 1925 г. (Велков 1940, 56 - 57). Изследванията на Й. Тангъров по данни от сведения от следосвобожденска София и кадастрални заснемания дават доста точна картина на използваните водни източници през Античността (Тангъров 1991, 13).

ПРОМЕНИ В ГРАДОУСТРОЙСТВОТО И БЛАГОУСТРОЯВАНЕТО

Поредицата разрушения, причинени от нашествията и последвалите набързо издигнати нови строежи за придошлите от Изтока нови заселници и издигането на храмовете на вече господстващото християнство силно променило класическата римска улична планировка. Някои улици били плътно застроени, а повечето - стеснени от разширилите се доста безразборно нови постройки. Такъв е случаят с по-малките казармени помещения до югоизточната кула или значително по-големите, долепени до източната стена в отсечката северно от Източната порта.

По-голям интерес представлява разполагането на сграда върху платното на улица “Ж”. Очертанията на този строеж са отразени в представената от Бобчев графична документация (Иванов, Бобчев 1964, таб. II и IV). В нея ясно се очертават изобразените в западния край на улицата три масивни блока, два от които са долепени до стените на по-ранните сгради II и IV. На 6,10 м на изток от тях е представен средният стълб от втора поредица от стълбове, пресичащи уличната настилка. Все в оста на средния стълб, но на около 7,00 м западно от първата тройка, е показан средният стълб от трета поредна тройка. Така оказва се, че платното на улица “Ж” е било заето от постройка, от която са се съхранили три реда стълбове, които са понасяли обитаем етаж, оставяйки свободен проход в приземието си. В случая е взето под внимание само наличието на едната тройка стълбове, която е тълкувана като триумфална арка, отразяваща победите на Константин Велики (Иванов, Бобчеб 1964, 53 сл.) Издигането на триумфална арка на това място по времето на Константин е трудно приемливо, не само поради това, че стълбовете принадлежат на жилищна сграда, но и защото улицата “Ж” не води до тържествен обект, свързан с императорското величие, а се забива безславно в крепостната стена.

Промени настъпили и при водоснабдяването. Повредените водопроводи били подменени с нови. В един надпис (Венедиков 1958, 326) е упоменато, че Тиберий Константин (578 - 581) е направил нов водопровод. Тъй като колонката с надписа бе намерена в близост с притока от водната жила, пресичаща източната крепостна стена, е твърде възможно въпросният надпис да споменава тази водна артерия, която продължавала да захранва източните инсули. За тази цел в основите на тухления пояс била изградена втора утаечна шахта.

КРЕПОСТНО СТРОИТЕЛСТВО

Скоро след бляскавите победи на Траян над даките започват поредицата нападения на варвари, прекосяващи Дунава. Антонин Пий (138 - 161 г.) изгражда мрежа от малки укрепления (бургии и президии), бранещи проходите срещу отделни набези на варварите кръстосващи из Долна Мизия и Тракия (ИБ 1979, 294). Големите поражения обаче стават по време на маркоманските войни. Тогава костобоки, квади и язиги преминават Дунава и през Долна Мизия, Тракия и Македония проникват в Северна Гърция (170 г.) (Геров, 1950/51 – 1951/52,1). По всяка вероятност при оттеглянето си през Искърския пролом те увеличили плячката си, като разрушили и ограбили Сердика. Тогава градът, който не е бил защитен с крепостни стени, а легионите, предвождани от Марк Аврелий водели победоносна война с партите, били твърде отдалечени, лесно станал плячка на варварите. След завръщането си в Европа Марк Аврелий прогонил варварите и се погрижил за възстановяването на пострадалите градове. Сходните по съдържание строителни надписи, вградени в крепостните стени на Филипополис, Сердика, Августа Траяна и др., в които е изписано името на Марк Аврелий и на сина му Комод, както и точната дата на приключване на строежа в Сердика – 176/177 г., определено засвидетелстват имената на поръчителите и времето на издигането на крепостните стени (Mihailov 1966; Станчева1972, 51 - 54; Станчева 1975, 30 сл.)

Съобразявайки се с теренните дадености и стратегическите изисквания, военните инженери опасали града с крепостна стена. Трасето й добило очертанията на леко издължен правоъгълник със скосен северозападен ъгъл (обр. 1). Освен отбелязаната вече чупка на западната стена към изток, северната стена също много леко променяла посоката си към юг. По неизвестни причини, вероятно за по-свитото очертаване на трасето, вън от крепостните стени оставали няколко инсули. На север изоставената площ достигала до храма на Зевс Юпсис, а на изток била изоставена само една инсула, тъй като при изкопите за бившия Партиен дом не се разкриха останки от градска улична мрежа. Независимо от нарушенията в посоките на западната и на северната стена, крепостната стена спазвала посоката на основната част на уличната мрежа, като на места основите на стените прерязвали настилката на застъпените улици.

В града се е прониквало през четири порти, разположени по четирите посоки на света, така била спазена традицията за архетипния модел на крепостното ориентиране и въобще градоустрояване. Мястото на Северната порта било определено от описаното по-горе ориентиране на първоначалната баня и по-точно според оста на улицата, преминаваща западно от нея. През Северната порта извеждал път, водещ през Искърския пролом към Долнодунавския лимес. Западната и Източната порти са съобразени с посоката на главния път от Рим към азиатските провинции. Южната порта може да се предполага, че се е намирала в оста на откритата през 1974 г. антична улица под сградата на бул. Витоша №1. По всяка вероятност тя е извеждала до пътя, водещ към Владая. От тези главни артерии се разклонявали второстепенни пътища водещи до извънградските вили в Герена, Филиповци, Александровска болница, Бояня, Лозенец и вероятно други още неизвестни.

Отбранителната структура и фасадното оформяване на портите били в духа на все още жизнения класически стил на римската лапидарна архитектура. Той се отличава с добре изявените хоризонтални редове, на фасадите, включващи масивен цокъл и етажно членене, подчертано с корнизи, вероятно с триъгълни фронтони над отвесните оси на проходите. Спазвайки пропорциите на фасадното членене прозорците, през които бранителите обстрелвали нападателите, все още били доста широки. Въобще цялата структура на фасадите придавала на крепостната порта вид на триумфална арка. Всъщност подобно на триумфалните арки, архитектурният облик на градските порти отразявал съответна символика, която древните религии влагат в портите, придавайки им божествена подкрепа за отблъскване на нападателите. А венецът от градска стена, увенчана със зъбери, т. нар. corona muralis (стенен венец), положен върху главата на римската богиня Тихея, изобразена върху монети, означава, че даден град е защитен от крепостна стена. През Средновековието изобразяването на крепостни зъбери върху хералдичните знаци е лапидарен инсигний на царската власт и аристокрацията.

Изложената до тук обобщена стилова характеристика се отнася за архитектурата на трите сердикийски порти, чиито останки са проучени. Несъмнено това се отнася и за четвъртата, въпреки че за нея няма точни данни.

Независимо че поради настъпилата икономическа криза не малка част от вложените в строежа едри каменни блокове са преизползвани от разрушения траянов град, представителното стилово оформление на класическия тип римски порти е пригодено за отбраната съобразно изискванията на времето. Тъй като до средата на II в. от н. е. варварите още не са овладели достатъчно изкуството да превземат укрепени градове, портите и на Сердика са от по-опростения вид. Те се състоят от доста издължено към града правоъгълно тяло, прорязващо крепостната стена, като единствено челната му част леко се издава пред стената. Само външната му фасада, изложена срещу неприятеля, е изградена с каменни блокове в духа на описаните стилови форми. В този си вид портата не е била защитавана от фланкиращи я кули. Само присъствието на издълженото правоъгълно тяло на проходите отличава този тип от най-опростените порти с обикновен прорез в стената.

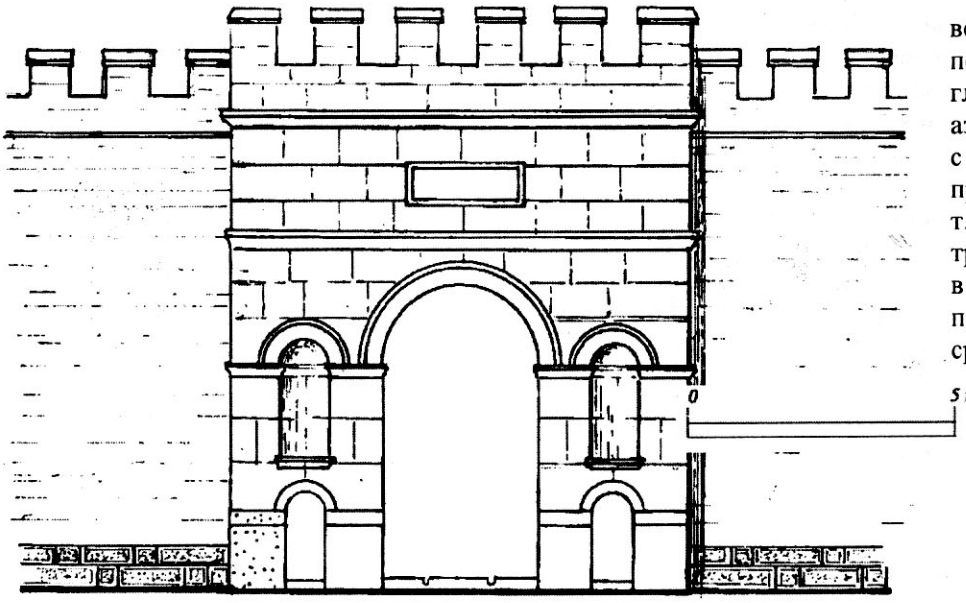

Обр. 3. Източната порта. Източно лице през първи и втори стр. период. По автора.
Façade extérieure de la porte orientale. D'après l'auteur.

Източната, а по всяка вероятност и Западната порта, които извеждали на главния път от Рим към азиатските провинции, били с по-голям обем и принадлежали на по-богатия т. нар. трипилонен тип – с три отвора – един по-широк в средата, предназначен за преминаване на превозните средства и на войската в

походни редици (обр. 3). Двата успоредни нему, значително по-тесни прохода, били предназначени за преминаване на гражданите (Бояджиев 2000, 94; 117 сл.; Бояджиев 2001,113, 3).

Доста високите проходи, чиято височина била оразмерена съобразно тяхната ширина, са били засводени с тухлена зидария. Впрочем с тухли е бил изграден и целият масив на портата, но, както бе отбелязано, без външната фасада, която е била с квадри. Една странна особеност, несрещана в подобни трипилонни порти, са отворите, прорязващи надлъжните стени между трите проходи. Несъмнено през тях е могло да се преминава от един проход в друг, но кои са били съображенията за създаването на тази връзка, остава неизясен въпрос.

Проходите се затваряли с дървени врати. По-тесните пешеходни врати били еднокрили, а широката средна - двукрила. Обкованите с железни ленти крила били прикрепени към отвесна полузаоблена греда, служеща за ос на въртене. Нейният долен край завършвал с желязна "обувка", стъпваща в също така желязно кръгло гнездо. За предпазване от ударите на нападателите пред отвесните оси на въртене се издавали зъбци, образувани от изтъняването на блоковете на каменната фасада. Същото предназначение имал и каменният праг, чийто завишен преден край не позволявал на неприятелите да повдигнат с лостове вратните крила. Само зъбецът на прага пред средния проход бил прорязан от два жлеба, през които преминавали колелата на превозните средства.

Достъпът до защитената със зъбери бойна площадка ставал по две едно раменни тухлен стълби, разположени от двете страни на издаващото се призматично тяло, през което преминавали проходите. Стъпалата на стълбите били също изградени от тухли, конструктивно свързани ведно с носещата ги основа с крепостната стена. Зъберите обаче, явяващи се като завършек на каменната фасада, били изградени с блокове, покрити с обикновени двустрехи каменни капаци, чието било следвало посоката на стената.

Северната порта, разположена в изместената спрямо кардото ос на улицата на първоначалната баня, е придобила по-особено решение (обр. 3). Извеждаща към второстепенения път към Долнодунавския лимес, тя е само с един широк проход. По изключение на изток от него се отваря потерна, а зад нея преминава прилежащият й проход. Заедно с прохода на главния отвор се образува познатото от двете вече описани порти призматично тяло, вдаващо се в градските очертания. За разлика от двете други порти поради скосяването на северозападния ъгъл на крепостната стена призматичното тяло е косо разположено в градската площ. И при Северната порта до бойната площадка извеждат две прилепени до стената тухлени стълби (обр. 4).

За мястото и устройството на Южната порта може да се приеме, че и тя е била решена по подобен начин – било като трипилон подобно на Източната, било като по-опростената Северна, вероятно без потерна. Ако се съди по това, че тя извеждала към по-второстепенния път, водещ към Солун, би следвало тя да е с един отвор за впрегатен превоз.

Първоначално върху трасето, опасващо града, се издигала стена, изградена само от тухли. Тя стъпвала на каменни основи дълбоки средно 1,50 м. В почти всички отсечки, при които изкопите стигат под основите на крепостната стена, бе установено, че почвата под тях е била подсилвана с дъбови колове (пилоти), дълги около 0,85 м и с диаметър средно 0,10 м. В редките случаи, когато отделни колове бивaха откривани сравнително добре съхранени, се установи, че долният им край е подострен във вид на издължена четиристенна пирамида. Установено бе също, че при по-влажните места основите се разширяват чрез двукратно стъпаловидно издаване, постигнато чрез широки и дебели 0,30 м каменни плочи. Вече бе отбелязано, че все още не е установен начинът, по който водопроводните тръби пресичат

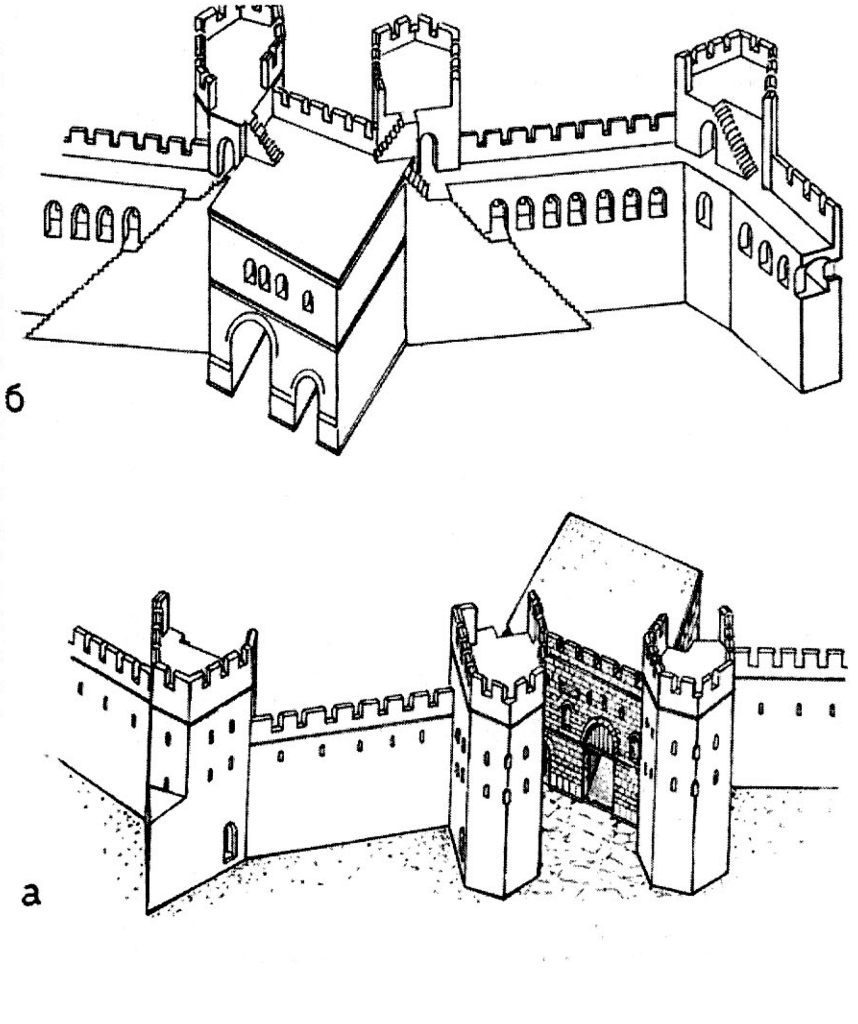

Обр. 4. *Северната порта. а) поглед от север към юг; б) от юг към север.*

La porte septentrionale.
a) Vue du Nord vers le Sud;
в). Vue du Sud vers le Nord.

основите на крепостта. Единствено под мястото, съвпадащо с тройния проход на сградата на Президенството, въвеждащ към вътрешния двор, срещу църквата "Св. Георги", се появи оригинално устроена утаечна шахта (Бояджиев 2000, 96 обр. 39). (При трудните условия за наблюдение при механизираното копаене не можа да се установи дали водата, падаща в тази шахта, се е стичала по подходящо устроен водопровод или до нея достигала естествена подземна водна жила. Пречистена от утаилия се на дъното пясък, водата е била разпределяна с глинени водопроводи, преминаващи под настилката на улица "Е" (обр. 5).

Външното лице на крепостната стената стъпва върху квадров цокъл, висок 1,00 м. Той се състои от два реда доста добре обработени рустицирани квадри, ритмично поставени надлъжно и напреко и скрепени помежду си с "П" образни железни скоби. Цокълът на вътрешното лице, висок също колкото квадровия по външното лице, е изграден от подбрани речни камъни.

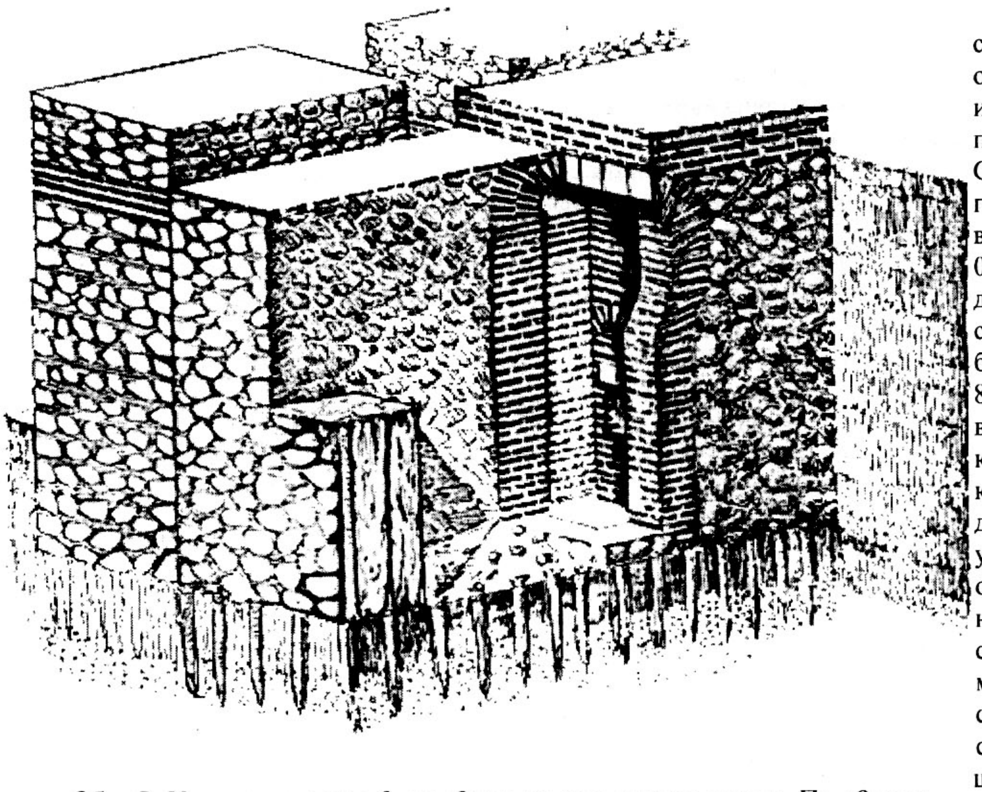

Обр. 5. *Утаечна шахта в основите на източната стена. По автора.*

Puits de décantation du sable dans le mur oriental. D'après l'auteur.

Първичната надстройка на стената е била изпълнена само от тухли За спойка е използван бял хоросан без примес от счукани тухли. Според практиката на дадения периода, дебелината на водоравните фуги е средно 0,025 м. Като се съди по дължината в основите на стълбите, височината до бойната пътека е достигала 8,00 м. На тази височина по външното лице преминавал корниз от два реда тухли, над който се изправяла защитната, достигаща до пояс преграда, увенчана със зъбери. Така общата височина се е издигала на 10,00 м. Дебелината на стената, равняваща се на 2,25 м, съответства на седем римски стъпки, т. е. на седем тухли със страна 0,32 м, включително и шестте фуги между тях.

По дължината на стената били разположени поредица от кръгли кули. Техният диаметър съвпадал с оста на стената, при което само по една трета от обема им се е издавал пред двете ѝ лица. Разстоянието между кулите е средно около 60,00 м, а това отговаря на удвоеното разстояние (30 м) на поразяващата сила на отправените стрели от две съседни кули. Пълната цилиндрична форма на кулите се изявявала само в горния етаж. Той бил достъпен през две врати на равнището на бойната пътека. На тази височина достигал екстрадосът на тухлен купол, върху който лягал подът на етажа. Обстоятелството, че цилиндричното тяло на кулите пресича бойната пътека, налагало стълбата, извеждащата до бойната площадка над кулата да бъде дървена и да следва дъговидната стена на етажа, като пред горния ѝ край се отварял излаз, прорязващ масивния свод, над който ляга бойната площадка. Несъмнено през него навлизали атмосферните води, причиняващи гниенето на дървената стълба. Но щетите били ограничени, тъй като отворът оставал открит само по време на обсадите, а в мирните години бойните площадки били най-вероятно предпазвани с дървен конусовиден покрив, защитен с керемиди. В обема на кулите под горният етаж бил вместен още един междинен етаж, чийто под се подържал от дървени греди. Той бил достъпен през отвор в приземието, където се виела дървена стълба

До бойните пътеки извеждали две едностранни тухлени стълби, разположени срещуположно от двете страни на вътрешния дъговиден издатък на кулите. Стълбите при портите и при някои кръгли кули са на зидарска връзка със стената. В отделни случаи обаче, като например тези до кръглата кула, попадаща под Булбанк, те са долепени допълнително, при което основите им стъпват на значителен културен пласт. По отношение на отбранителните си качества, издаващата се пред стената заоблена част на кръглите кули е по-устойчива срещу ударите на тараните и литоболите, тъй като дъговидната плоскост намалявала тяхната сила. В замяна на това малко издаващата се част пред стената ограничавала броят на зъберите съответно и на стрелците, обстрелващи флангово неприятелите, опитващи се да изправят стълби до стената. Малко

по-различно са разположени кръглите ъглови кули. Единствено напълно разкрита и проучена е североизточната кула. Нейният център също съвпада с оста на пресичащите се близко до 90^0 ъгъл северна и източни стена. Това съчетание е по-благоприятно за отбраната, защото тя се издава повече пред фланкиращите я куртини и следователно позволява по-широк обхват на обстрел. В замяна на това масивите на стълбите стесняват пространство на ъгъла между тях, оставайки само ширината на нормална врата, въвеждаща в приземието. В останките на всички разкрити кули не бяха установени потерни, извеждащи вън от крепостта.

Пораженията, които готското нашествие причинило на Сердика, били доста сериозни. Тухлената крепостна стена била повсеместно срината, на места до основи. Тук там оцелели отсечки с по десетина реда тухли. Само по южната стена, в обсега на изкопите за основи на Съдебната палата, са засвидетелствани 15 реда. Днес все още могат да се наблюдават до осем реда в западната част в пространството на петостенните кули на Източната порта.

Довели крепостната стена до неизползваемо състояние, вилнеещите през 251 г. готи често след това плячкосвали полуразрушения град. При това положение, възможно е вече по времето на Галиен (252 - 268) да са направени частични кърпежи, но едва Аврелиан (260 - 275 г.), прочул се с прозвището Restitur orbis е успял да прогони готите и да преизгради крепостната стена върху старото трасе, но вече с по-евтината смесена зидария. Сердика ще да е пострадала отново и по времето на второто готското нашествие през 376 - 380 г. Тогава вероятно били съборени само горните части на крепостната стена и за да се затрудни отбраната, стъпалата на тухлените стълби били изсечени. Няма сведения кога повредената по този начин крепостна стена е била поправена. Възможно е това да е сторил Диоклетиан (284 - 305), който преизгражда стените на Августе (Хисар), преименувайки го Диоклетионополис. Твърде вероятно е Константин I (306 - 337), който често пребивавал в Сердика и е имал намерението да я превърне в своя "Нов Рим", да е извършил значителни преустройства, сред които и изграждането на просторното разширение северно от града (Сердика II). Обстоятелствата обаче, че досега не са разкрити останки от градоустройствена планировка и благоустрояване в обширната площ, показват, че оградено с крепостни стени разширение е било замислено по-скоро да приютява околното селското население по време на варварските нашествия.

За пореден път Сердика е разорявана през 443 г. от хуните, но тогава стената не била срината до основи. При възстановяването й бил изграден нов пояс, дебел 1,80 м, изпълнен изцяло с тухли. Той бил плътно прилепен до останките от стената със смесена зидария, като изравненото равнище на последната било възседнато от новия тухлен градеж. С долепването на тухления пояс до запазената средно до 6,50 м смесена зидария общата дебелина на стената станала 4,00 м. В тази прекомерно дебела стена била прокарана открита към града галерия, а в лицевата страна срещу неприятеля се отваряли мазгали (Бояджиев 2000,118, (обр. 2). По този начин броят на стрелците пред зъберите по бойната пътека почти се удвоявал. В трактата си "De aedificiis" Прокопий Кесарийски, преувеличавайки строителната дейност на господаря си Юстиниан I, е бил принуден да му приписва преизграждането на крепостните стени на Сардика, редом с Наисопол (Ниш), Германия (Сапарева баня), Кюстендилско и Пауталия (Кюстендил), като пояснява, че тези крепости са се разпаднали от времето.

До колко това сведение отразява действителността, показват редица веществени данни. При проучването на крепостната стена изследванията, проведени в доста обширните свободни площи, получени от разчистването на съборените през 1944 г. от бомбардировките сгради, се установи, че тухленият пояс, долепен до преустроената със смесена зидария първична стена, съдържа не една поправка, извършена далеч преди появата на Юстиниан I. Установено бе, че по смесената зидария липсват специфичните форми на ерозиралата от времето зидария, настанало при дългогодишното занемаряване на стените, както е отразено в "De aedificiis". Напротив, появиха се следи от разрушаване с железен инструмент и събаряне на стената до основи, а на места като в участъка, попадащ днес под тройната арка на Президентството, и на изваждане на квадри от цокъла. Всъщност изграждането на тухлената стена и въобще възстановяването на крепостта е могло да бъде изпълнено едва след 452 г. когато пълководецът на Маркиан – Еций, унищожава хуните в Каталонските поля. Тогава Маркиан, а по-вероятно неговият наследник Лъв I ще да е съградил външния тухлен пояс. Това становище се подкрепя още и от обстоятелството, че в периода от 443 до 530 г., т. е. близо цял век, Сердика не е стояла с разбити стени и гражданите й търпеливо да очакват идването на Юстиниан I, за да им ги възстанови и то при положение, че до 460 г., а и след това, варвари често извършвали по-дребни плячкосвания.

При изграждането на тухления пояс са вложени новите за времето си системи на отбрана. Това са кулите с остър връх, които всъщност са възпроизвеждане на триъгълните кули на Филон Византийски. В Сердика те са достигнали своето пълно развитие, не само като са усъвършенствали вътрешното си пространство, за да добият по-целенасочената отбрана, но и чрез издължаването на напречните на куртината си стени, което е увеличило възможността им за по-дейна защита на портите. Тогава те добили вида на т. нар. петоъгълни кули. Но острият връх, който до височина на ударите на тараните благоприятства отбраната, защото намалява разрушителната дейност, на равнището на средния и горния етаж я затруднява. Причината е в дългия 1,50 м тунел, който би се образувал в челните мазгали, през който стрелците не биха могли дори да видят нападателите, за да ги обстрелват. Това налагало острият нос да бъде скосен и дебелината на лицевата стена на мазгала сведена до 0,70 м.

В този сполучливо съчетан вид са устроени кулите на Източната порта, която поради това се явява и най-подходящата за отбраната. Доста издължените й напречни на куртината стени позволявали да се

образува вътрешно пространство, оградено между частично оцелялата тройна портата от 176/177 г. и новата предхождаща я спускащата се врата (катаракта). Тя се е спускала по жлебовете, прорязани в страниците на каменната стена, свързана с външния край на напречните стени на петоъгълните кули. Върху така ограденото пространство са се простирали два етажа, в които е бил вместен повдигащият катарактата механизъм. В случая, когато катарактата е бивала разбита, вътрешната първична триделна порта е била защитавана през прорези в свода

Обр. 6. *Източната порта. Изглед от останките и план през V в.*
La porte orientale. Vue des restes et plan 5e siècle.

на долния етаж. Етажите над затвореното пространство между трипилонната порта и катарактата били достъпни по прилепената към вътрешното лице на стената тухлена стълба, а дървени стълби, вместени в кулите, позволявали на бранителите да слизат до потерните и, излизайки през тях, да бият в гръб противника, успял да разбие катарактата и нападащ трипилонната порта. В този си доста обемист вид - подходящо устроена за отбраната, Източната порта се явява като мощна опорна точка на отбраната на крепостта (обр. 6).

Западната порта се отличава от Източната с по-опростения си обем и съответно със системата на отбрана си. Силно скъсените ѝ напречни стени не позволявали да се образува вътрешно пространство пред трипилонната порта, която впрочем е била вече разрушена и заменена с единен отвор. При това положение доста дългият проход, въвеждащ в града, е бил затварян само с една спускаща се врата, разположена както при Източната в предния край на напречните стени, така че тя единствено понасяла ударите на неприятеля. С нейното разбиване неприятелят можел да влезе направо в града (обр. 7 а, б, в).

Това опростяване на Западната порта може би се дължи на обстоятелството, че през V в. вече не Рим е столицата на Империята, а Константинопол, ето защо само извеждащата на друма, водещ към новата столица Константинопол, Източна порта е

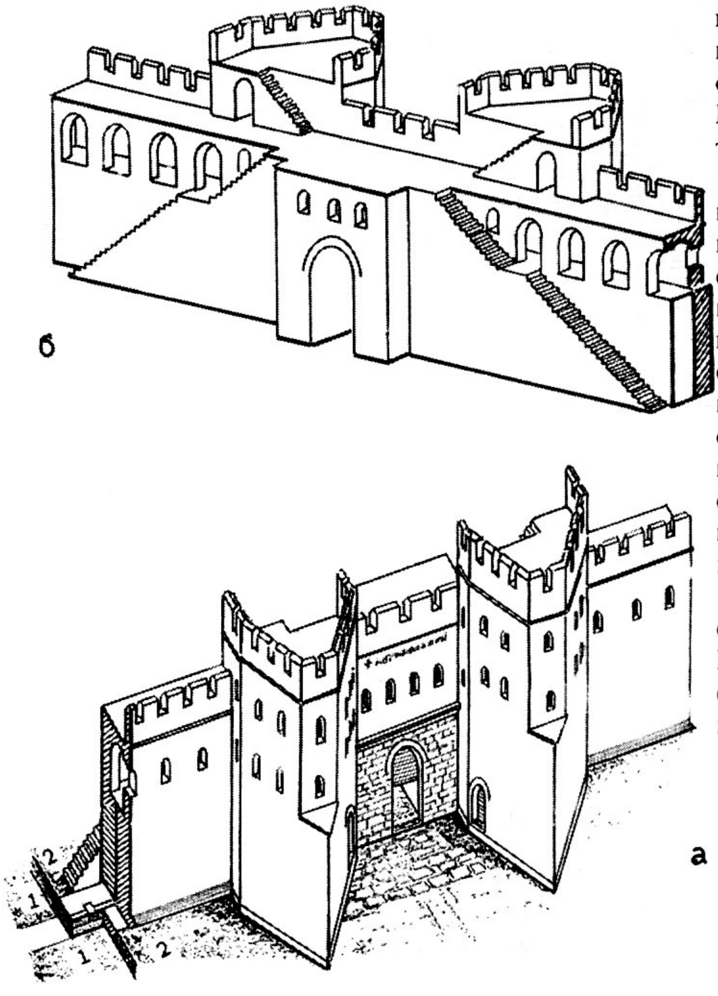

Обр. 7. *Западна порта. Възстановен вид през V в.* ***а)*** *Поглед от запад;* ***б)*** *Поглед от изток. По автора.*
Fig. 7. *La porte occidentale. Restitution de son aspect au 5e siècle. D'après l'auteur.* ***a)*** *Vue de l'occident;* ***б)*** *Vue de l'orient. D'après l'auteur*

запазила своята монументалност и по-мощните си отбранителни качества.

При възстановяване на крепостта, външният тухлен пояс бил плътно прилепван до дъговидната стена на оцелелите кръгли кули, следствие на което бойните им площадки съответно се разширявали. Новите триъгълни кули били вмествани между кръглите. По този начин разстоянието между тях било скъсявано, а това още повече увеличавало отбранителната мощ на крепостта.

По-особено били устроени ъгловите кули на външния тухлен пояс. За вида им може да се съди по североизточната кула, която единствено е разкопана и проучена (обр. 8). За разлика от кръглите ъглови кули на първоначалното трасе на маркаврелиевата стена, в чийто цилиндричен обем е могло да се влиза само през единствен отвор, притиснат от събиращите се почти под прав ъгъл северна и източна стени, разширената с тухления пояс кула имала по-сложно пространствено и функционално-отбранително решение. Преди всичко новият тухлен градеж плътно обикаля цялата първична кръгла кула. В ъгловото пространство между двете стени е разположен масивен тухлен стълб, очертанията на който попадат в границата на окръжността на кулата. Така се образуват два еднакви отвора, разположени в симетричната ос, минаваща през средата на стълба. Това странно решение се е наложило от обстоятелството, че в стълба преминава отвесен глинен канал, по който се стичат отпадъчните води от етажите, за да се влеят в преминаващия наблизо уличен канал. Втората особеност на кръглите кули от тухления градеж е наличието на потерна. В дадения случай потерната се отваря до външното лице на източната стена, след като е била пробита стената на първичната кула. Достъпът до етажите (вероятно долният обитаван от кастрофилакса), а и до галерията ставал по долепените до вътрешното лице на куртината тухлени стълби. От това равнище втори тухлени стълби, но с обратна посока, извеждали до бойната пътека на куртините. До бойната площадка над кулата се достигало по дървена стълба, както при останалите първични кръгли кули.

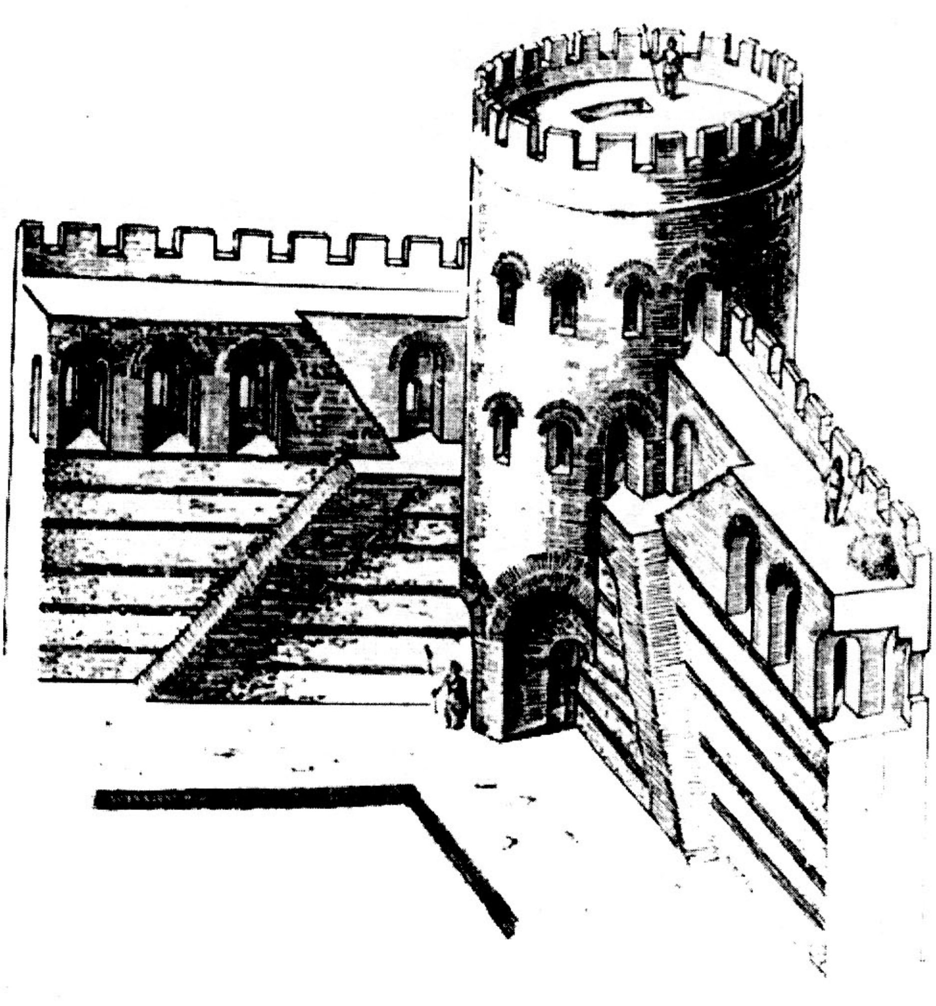

Обр. 8. Североизточна кула през V в. Възстановка. По автора.

La tour de l'angle nord-est. Restitution de son aspect au 5ᵉ siècle. D'après l'auteur

Общо взето строителната техника на външния тухлен пояс, практикувана през средата на V в., не се отличава осезателно от тази на II в. Незначителни различия се наблюдават в размерите на тухлите, като по-ранните са средно 0,34 х 0,34 х 0,045 м, докато през V в. те са 0,31 х 0,31 х 0,05 м. И в двата случая в крепостното строителство и обществените сгради тухлите са с отлично качество. По-голяма е разликата в качеството и състава на спойващия хоросан. През II в. хоросанът е белезникав и дебелината на хоризонталните фуги не надминава 0,025 м, а през V в. варопясъчният разтвор е обилно примесен със счукани тухли, следствие на което дебелината на фугите достига 0,11 м. Появата на тухления примес начева след масовите разрушения от готските нападения, когато счупените тухли при нападенията са били счуквани на късчета със среден размер 0, 015 м и са използвани редом с едрозърнест пясък като инертен примес в хоросана. По икономически съображения едрите каменни блокове се използват само в долните лицеви части

на портите и единствено в цоклите на триъгълните кули. По протежение на стената цокълът е съставен от пет, стъпаловидно отстъпващи тухлени редици. Вместо каменни плочи в стъпките на основите на първоначалното трасе през V в. в основната зидария са влагани дъбови греди със средно сечение 0, 22 х 0, 22 м. Дървените колове (pilotis) за заздравяване на почвата под основите имат същия размер, както тези на първоначалния пояс, но върхът им е подострен на три плоскости.

АДМИНИСТРАТИВНА, ОБЩЕСТВЕНА, ЖИЛИЩНА И КУЛТОВА АРХИТЕКТУРА ПРЕЗ II - IV В.

Сред малкото монументални сгради, чиито останки позволяват да се достигне до по-определени архитектурни графични възстановявания, са: Булевтерионът под хотел "Балкан-Шератон", Императорският тип терми под катедралата "Св. Неделя", театърът под бившия Партиен дом, представителната жилищна сграда под "Кореком", езическият храм под "Булбанк", превърнатата в християнска църква "Св. Георги" римска баня и сградата с осмостенно помещение в двора на Президентството.

Булевтерион

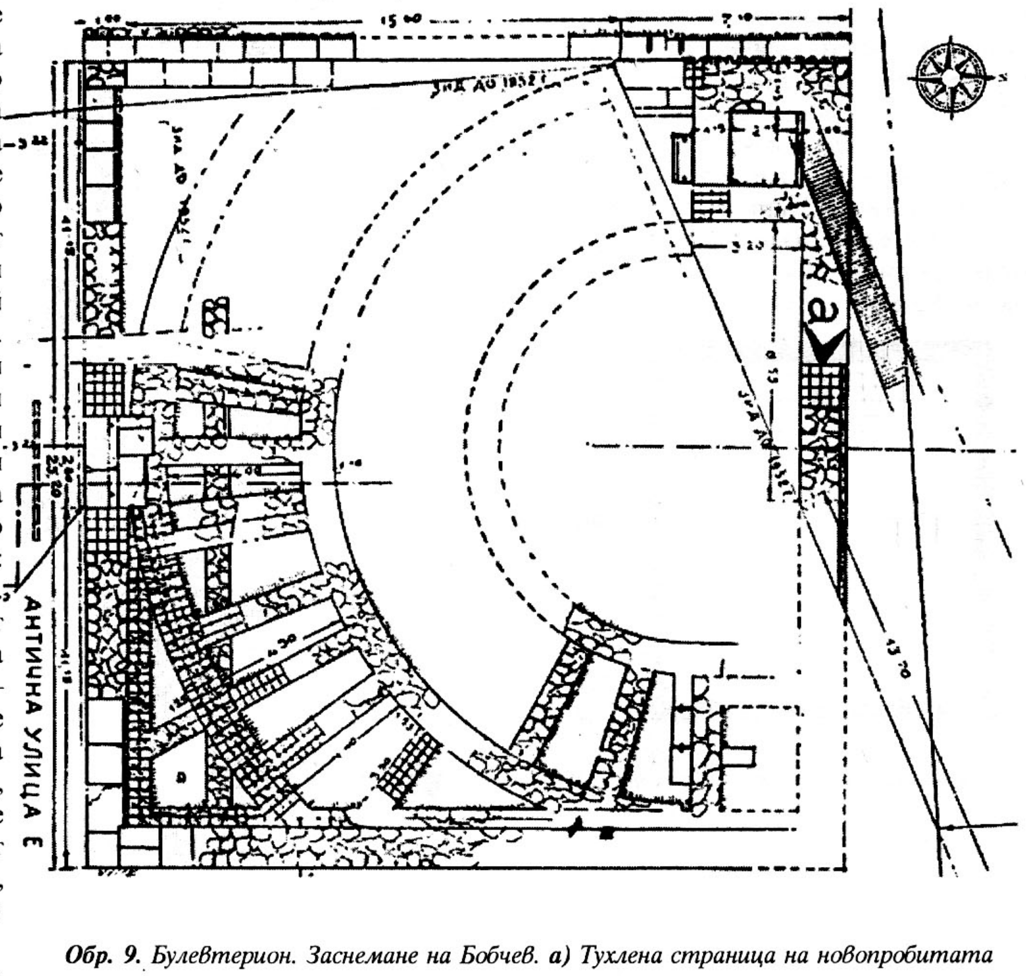

Обр. 9. Булевтерион. Заснемане на Бобчев. ***а)*** *Тухлена страница на новопробитата врата на северната стена.*
Le boulévtérion. Plan. ***а)*** *Pied droit en briques de la nouvelle porte. D'après Bobčev.*

Въпреки твърде трудните условия за по-задълбочено изследване, останките на тази сграда са задоволително добре документирани графично от С. Бобчев и позволяват да се възстанови най-правдоподобният й архитектурен образ. Квадратна в план с почти еднакви размери 23,70 м х 25,20 м, обемът на тази сграда явно е бил пригоден за предназначението, което двамата изследвачи: проф. Т. Иванов и доц. С. Бобчев й определят – заседателна сграда на Градския съвет – булевтерион. Те разграничават два строителни периоди, които сградата е претърпяла и представят характерните особености, които доказват нейното предназначение.

Независимо, че в югоизточния си край, останките на булевтериона бяха запазени до 2,14 м, по-достоверното й проучване се затрудняваше от липсата на данни предимно за разположението на входовете при различните състояния на съществуването й. Според авторите в първичното си състояние сграда представлявала почти кубичен обем с "*празно вътрешно пространство*" (Иванов, Бобчев 1964, 20), в което се прониквало през врата, разположена в средата на южната стена (обр. 9). През втория период, при напълно запазен обем, без да се сваля дори и покривът, в празното пространство били изградени "амфитеатрално" (всъщност в полукръг) редици каменни седалки (subsellii), носени от наклонени към центъра полуконични сводове. Тъй като крайната южна полукръгла стена, ограничаваща полуконусите, се е издигала пред врата и я запушвала, авторите смятат, че тогава в северния край на източната и западната стена били пробити по една нова врата. Най-близък паралел на това устройство бил геронтионът в Никеа (Мала Азия).

Като допускат, че в първоначалния си вид сградата е служила също за булевтерион, без обаче да определят вътрешното й устройство, те отнасят изграждането й след готските нападения – най късно в третата четвъртина на III в. И тъй като по това време Сердика става столица на Вътрешна Дакия, те приемат, че се е наложило да

се преустрои вътрешността й с изграждането на дъговидните каменни седалки. Това би следвало да е станало по времето на Диоклетиан или Константин I и то без да се накърнява целостта на сградата.

След обнародването на изложената теза на двамата автори, тя се приема без коментарии или допълнителни становища от всички автори, които са се занимавали с този паметник. Напоследък М. Станчева, под чието ръководство в продължение на близо половин век е разкопавана преобладаващата част на Сердика, в две по-нови издания (Станчева 1989, 21 и 1994, 62), като обобщава вижданията си върху архитектурния образ на античния град, допуска, че булевтерионът е могъл да бъде използван и като циркова сграда. Навярно с използването на престижа на тази сграда авторката иска да придаде по-помпозен вид на архитектурната среда на обявения от нея "Константиновия квартал". Но освен подредените в полукръг, а не амфитеатрално каменни пейки, нито ограниченото пространство на орхестрата, както и единственият подход до нея, са необходимите изисквания за сграда, пригодена за циркови игри, в която са вкарвани, както личи от каменното изображение на диви зверове (Велков 1921/1922, 21 - 30). В действителност най-вероятната сграда, в която са се провеждали циркови игри, се е намирала под сградата "София" (бившия Партиен дом). Останките от откритите там сгради също са обнародвани от авторката, но тя ги тълкува по съвсем друг начин (Бояджиев 1994, 11 сл.)

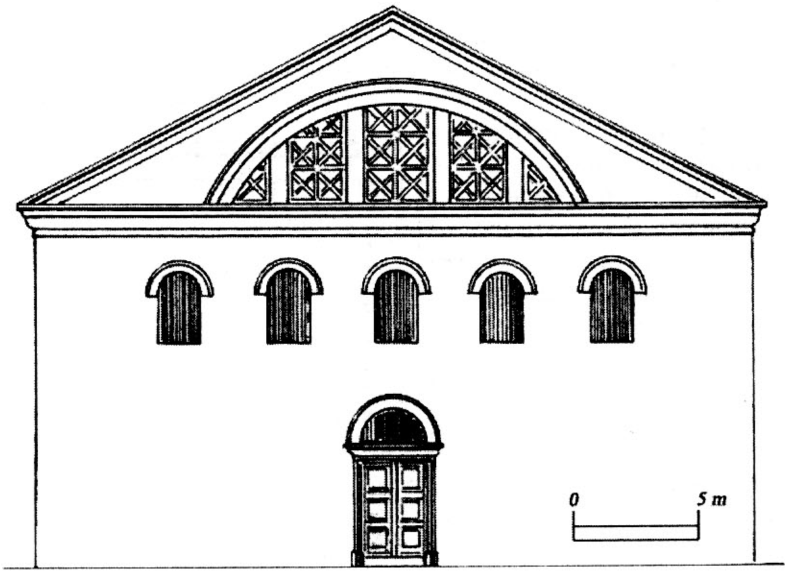

Обр. 12. Булевтерион. Южна фасада през първия период. По автора.
Le boulévtérion Façade sud du premier état. D'après l'auteur.

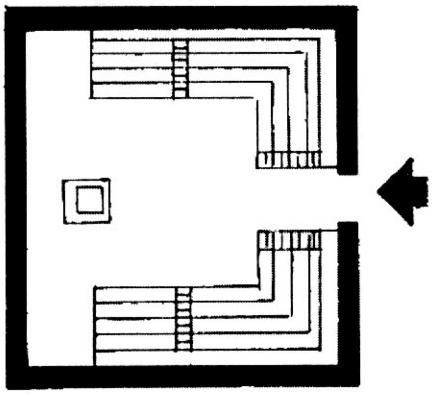

Обр. 10. Булевтерион. План на първи стр. период. По автора.
Le boulévtérion. Plan du premier état. D'après l'auteur.

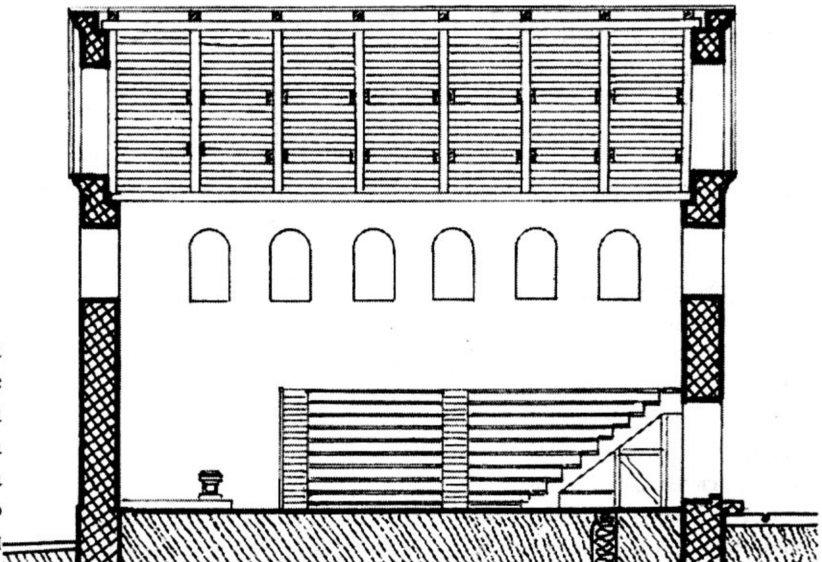

Обр. 11. Булевтерион. Разрез по оста С-Ю през първия период. По автора.
Le boulévtérion Coupe sur l'axe N-S du premier état. D'après l'auteur

Преценено от историческа гледна точка становището на Иванов и Бобчев е приемливо, но редица данни от строежа на сградата дават основание за по-различно тълкуване на тектониката й. Преди всичко като решаващ фактор се явява разположението на единствения вход, чието неколкократно преместване всъщност определя броя на преустройствата и вида, който сградата добивала при всяка конструктивна промяна. Не ще съмнение, че първоначално вътрешното пространство на сградата не е стояло празно. По всяка вероятност по подобие на курията в Рим (ВИА 1973, 560, 87), чиято ширина е значително по-малка от тази на сердикийския булевтерион, праволинейно подредените седалки били долепени до надлъжните стени. Вероятно и от двете страни на вратата са били разположени няколко реда пейки (обр. 10). По всичко личи, че в сердикийския булевтерион пейките били дървени, носени от съответна гредова конструкция (обр. 11). При това решение на интериора редно е подреждането на пейките да се отразява

съответно на фасадите. Така на южната фасада, където се отварял входът, прозорците са подредени малко над равнището на горния ред пейки. По същия начин са разположени и прозорците по източната и западна фасада. И тъй като твърде просторната зала се е нуждаела от по обилна дневна светлина, под фронтоните на северната и южната фасада са се отваряли характерните, античен тип, полукръгли прозорци (обр. 12).

Поради липсата на писмени сведения за датирането на първичното оформяване на булевтериона, само едрият формат на вложените в смесената зидария тухли, както и тесните фуги на хоризонталните им легла, сочат по-ранна дата на изграждане от тази, предложена от авторите.

Тъй като за датата и на следващите промени на булевтерия няма преки писмени сведения, в настоящето изследване се използват данните, предоставени от документацията на останките от непосредствените нему антични строежи и по-точно от начина на тяхното наслояване и съжителство във времето. Естествено сам по себе си този похват крие известен риск, поради доста големите късни нарушения на пластовете, но въпреки това редица обстоятелства са достоверни и допринасят за най-вероятното определяне на времето на строежа. Преди всичко за отбелязване е стратиграфската среда, на която е издигнат булевтерионът. Под него лежат останки само от една сграда с твърде скромен характер, която несъмнено принадлежи на пред трояновото управление. Не по-малко значимо е обстоятелството, че като сграда със основно административно значение булевтерионът е бил на челно място сред градските постройки, ограждащи форума. Именно точно това му разположение се явява като предимство във времето, предхождащо строежа на долепената до източна му стена значително по-голяма сграда с подчертан монументален характер. И понеже архитектурните фрагменти на тази сграда принадлежат на стила от времето на Северите, то явно е, че предхождащият я булевтерион ще да е бил изграден най-късно от Марк Аврелий.

Заедно с редицата поражения, нанесени по време на маркоманските войни, и тази сграда несъмнено е понесла разрушения. Не е известно какви са били щетите и какво е сторено при първото възстановяване след изграждането на крепостната стена от Марк Аврелий, но най-вероятно е съществената промяна да е била извършена по времето на Аврелиан (270 - 275). Тогава, за да обслужва разширената администрация на новата провинция Вътрешна Дакия, интериорът на булевтериона е бил преустроен. Той е бил обогатен със полукръгли редици от стъпаловидно подредени мраморни пейки, чиято външна носеща дъговидна стена запушила единствената врата на южната стена (обр. 13). Становището на авторите, че след това проникването в сградата ставало през врати, вторично пробити в северния край на източната и западната стени, е неприемливо: първо защото до там достигат полуконичните сводове, носещи каменните пейк, и, второ, защото мазилката върху южната "страница" на предполагаемия западен вход е нанесена върху зидария от ломени камъни, а не от тухли, както е редно, и, трето, защото южната "страница" на предполагаемия вход не е успоредна на северната и не притежава зъбец, какъвто е показан на чертежа на Бобчев в табл. VI. Съществуването на този зъбец, означен с шестте реда тухли, които са начертани в таблицата, е под въпрос, тъй като данни за зъбец върху снимката под образ 15 не личат. Освен всичко това на снимката не личи и присъствието на каменен праг със съответното за тази важна сграда устройство. При запазената височина на зидарията на източната и западната стента, достигаща 0,80 м, добре оформените тухлени страници, каквито са се съхранили при южната врата, би следвало и тук да личат.

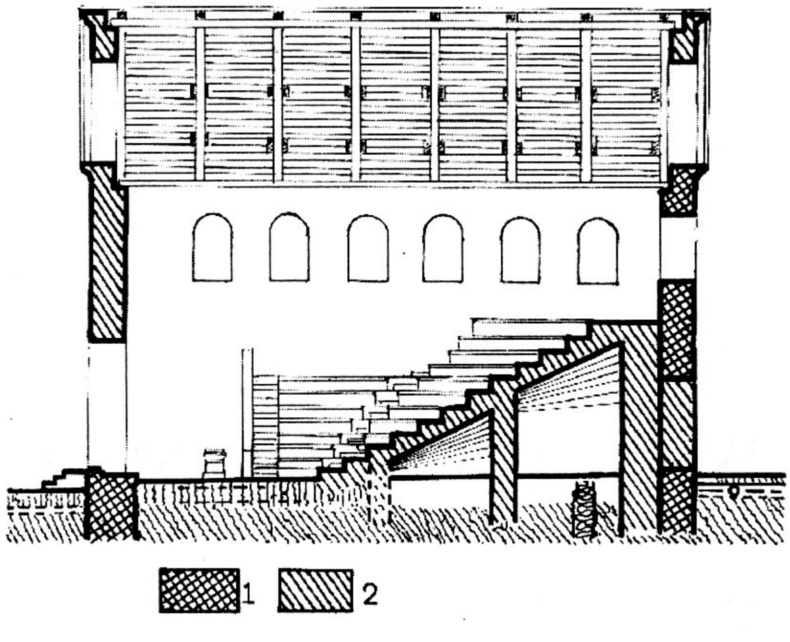

Обр. 14. Булевтерион. Разрез по оста С-Ю през втория стр. период. По автора.

Le boulévtérion. Coupe sur l'axe N-S du second état. D'après l'auteur

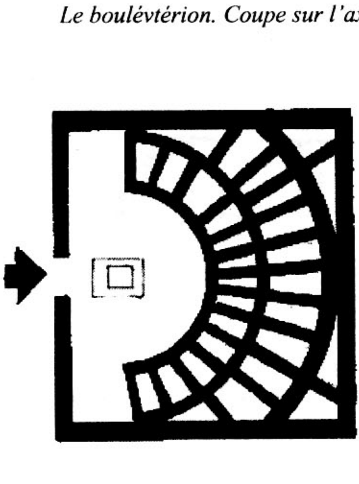

Обр. 13. Булевтерион. План на втори стр. период. По автора.

Le boulévtérion. Plan du second état. D'après l'auteur

В действителност новият вход, който се е налагало да се отвори, е прорязвал частично преизградената надстройка на северната стена по средата на дължината й. Независимо, че тази стена е почти напълно съборена при строежа на съвременните сгради, все пак са останали

следите от западната тухлена страница, потвърждаващи мястото на новата врата. Категорично доказателство за това е наличието на призматичен тухлен градеж по средата на зидария в opus incertum. Посоченото на това място каре от тухлена зидария не допуска възможността тя да е била включена на случайно място по дължината на зидарията от ломени камъни. Подобно “новаторство” е недопустимо в практиката за епохата. Че действително въпросното каре от тухлена зидария представлява страницата на новата врата на преустроената сграда, личи още и от факта, че то попада в оста на съществуващата страница на срещуположната първичната южна врата (обр. 9 а). Как по-точно е изглеждало устройството на преустроения интериор през втория период, личи на приложения разрез (обр. 14).

Проектно отваряне на врата по средата на срещуположната на пейките стена е практикувано например при клесиастерия в Милет (ВИА 1973, 328, 31). Там обаче това е сторено поради обстоятелството, че подредените “П образно” пейки лягат върху наклонен скалист терен. Всъщност в Сердика при разполагане на вратата на северната стена се е получавало най-доброто акустично решение, защото катедрата на оратора се е намирала в центъра на “орхестрата” и следователно еднакво отдалечена от всички заседатели.

В този си вид булевтерионът ще да е продължил съществуването си до началото на IV в., когато при неизвестни обстоятелства северният му край бил съборен. При възстановяването тази част на сградата претърпяла коренна тектонична промяна (обр. 15). Върху разчистените й до основи останки от първичните северни ъгли били изградени две почти квадратни в план помещения. Те не стъпвали вече върху добре оформени с квадри ъгли, а са били изградени с обикновена смесена зидария, но ъглите им към вътрешното пространство били иззидани само от тухли. Това обстоятелство и присъствието на каменно стъпало пред южното им лице показват, че в тези помещения се влизало през врати, отварящи се на тези места. Какво е било тяхното предназначение остава неизяснен въпрос, но дебелите им 1,50 м стени подсказват, че те са се издигали доста на високо. По този начин се е образувала просторна ниша, заета със символите на градската власт, а

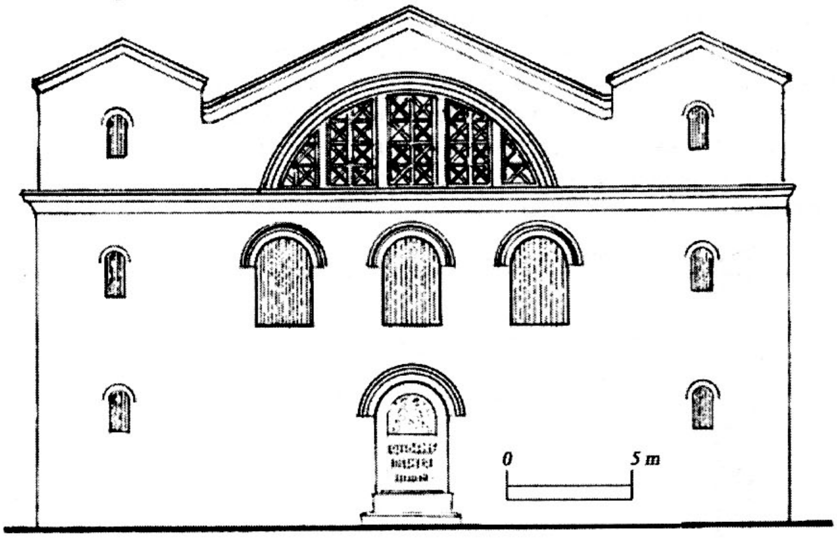

Обр. 17. Булевтерион. Северна фасада през третия период. По автора.
Le boulévtérion. La façade septentrionale du troisième état. D'après l'auteur

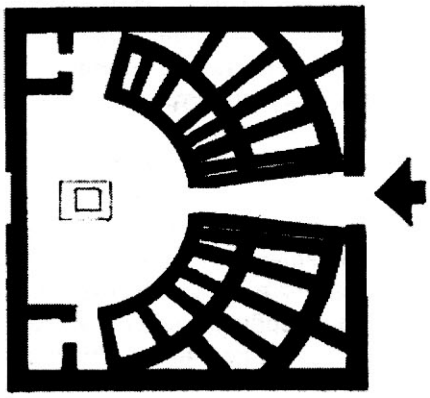

Обр. 15. Булевтерион. План на трети стр. период. По автора.
Le boulévtérion. Plan du troisième état. D'après l'auteur.

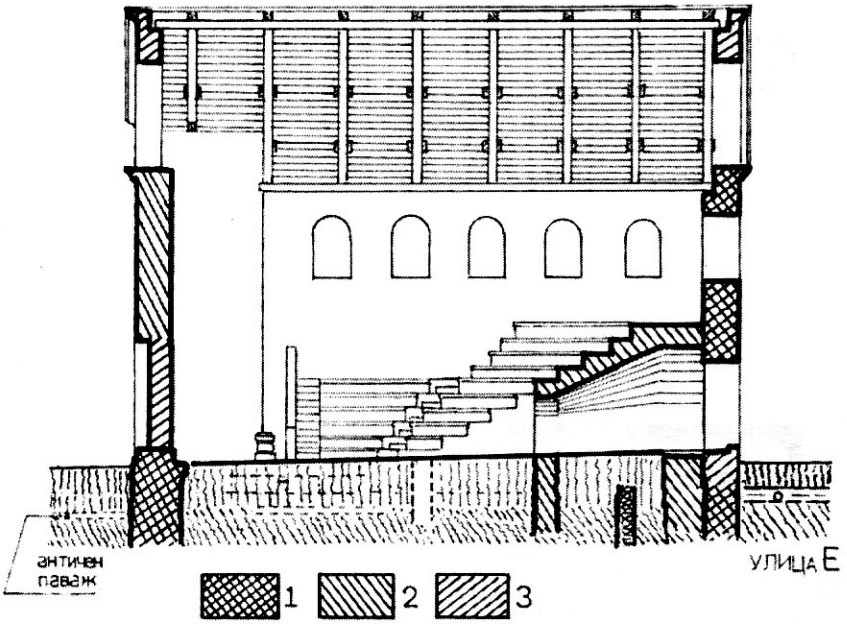

Обр. 16. Булевтерион. Разрез по оста С-Ю през третия период. По автора.
Le boulévtérion. Coupe sur l'axe N-S du troisième état. D'après l'auteur

ъгловите помещения са служили за хранилища на градския архив.

През този трети период на градеж входът към залата бил възстановен на първичното си място. Това станало с повдигането на прага му, тъй като равнището на улицата "Е" е било вече завишено от наслоилите се отпадъци от поредицата разрушения. Проникването към вътрешното пространство ставало под новоизграден свод, достигащ вероятно до междинната дъговидна стена. За да се постигне това решение, стената, на която стъпвали петите на двата средни конуси, била съборена и премахнатите конуси били заместени с един двойно по-широк. Неговите пети се носели от новоизградените стени, прилепени до първичните стени на двата полуконуса, разположени непосредствено от двете страни на входа (обр. 16). Предназначението на тези допълнителни стени се приемаше като подсилваща конструкцията срещу товара от стъпалата, прорязващи дъговидно подредените пейки. Всъщност оказва се, че отварянето на новия засводен проход представлява вторично изграждане на характерните за същинските амфитеатри вомитории, т. е. засводени отвори, вместени в поредните полуконуси, бълващи тълпата от зрители (ВИА 1973, 560, 87).

В този трети пореден период булевтерионът добил най-изявения си архитектурен облик. Южната фасада, увенчана с триъгълен фронтон, прорязан от троен заоблен прозорец, запазила първичния си вид. В отвесната ос на симетрия, спускаща се от върха на фронтона, се отваряла обрамчената в мраморни профили врата. Фриз от аркирани прозорци, преминаващ под фронтона, допълвал дневната светлина на залата. Вероятно две плоскодънни ниши встрани от вратата допълвали фасадната украса. Единствената украса на страничните фасади бил фризът от прозорци, преминаващ под корниза на покрива, а високото разполагане на прозорците се е налагало от стъпаловидното завишаване на каменните пейки в залата. С издигането си над двускатния покрив двете квадратни помещения придавали на северната фасада най-впечатляващ вид. С по-ограничените си размери над покрива те хармонично се съчетават с вместения между тях триъгълен фронтон, оставайки впечатлението на фланкиращи кули (обр.17).

Както отвън, така и отвътре стените били гладко измазани. Само подпокривният корниз и профилите около прозорците и вратата били от финозърнест бял варовик. Възможно е по външнаша стенна мазилка да е била имитирана квадрова зидария (обр. 18).

Императорски тип терми под катедралния храм «Св. Неделя»

Години наред тази твърде голяма сграда, определяща южната граница на форума, е повдигала спорни въпроси за нейното предназначение. Като изключвам тълкуванията на първите автори, обнародвани преди провеждането на частичните разкопки, отразявам становищата на тези изследователи, чиито изводи се основават на данните от 1936 и 1984 г.

През лятото на 1936 година, при строежа на спирката на трамвай № 5 в центъра на София арх. Г. Кожухаров, по чийто проект е тази постройка, попада на част от стените на паметника. Тридесет години по-късно той излага своето виждане, като съсредоточава вниманието си върху предназначението на отвесните каналии и коридорите, вградени в дебелината на стените и в основите. По-късно, през 1941/1942 г., А. Фрова, който разкопава термите в Ескус (с. Гиген, Плевенско) е затруднен да определи същината и предназначението на сердикийската сграда (Фрова, А. 1950, 51). До 1970 г. единствен поддръжник на банската принадлежност на сградата е Хр. Данов (Данов 1936).

През 1943 г. С. Бобчев, като се основа на стиловите особености на архитектурните детайли на сградата (в случая те са по-достоверния критерий), я датира в II или III в. сл. Христа. Впоследствие през 1952 г. като се оповава на тезата си за развоя на смесената зидария, той поставя строежа в III в., като я определя като преториум или по-точно като президиум на провинцията (Бобчев 1989, 44). М. Станчева като ръководител на спасителните разкопки на паметника през 1982 г. след приключването им споделя, че новите данни потвърждавали даттировката III в. По отношение на административното предназначение на сградата тя е по-склона към определението - praesidium, тъй като с този термин се означавало не само седалище на военен ръководител, но и държавното жилище на провинциалния управител (Станчева 1997, 27).

Твърде оскъдните досегашни данни, при това с неточни планови очертания на обнародванията до 1980 г., не позволяват да се стигне до една по-сериозна цялостна възстановка на сердикийската сграда. Все пак малкото разкопани през осемдесетте години части от нея са предостатъчни за определянето на нейното предназначение именно като императорски тип терми (обр. 19). Сред редицата съществени доказателствени данни за това й предназначение е преди всичко напълно развитата хипокаустова система, засвидетелствана в разкопаните помещения. По размерите и устройството си тя превишава отоплителните съоръжения дори и на богатите императорски дворци, като например тези на Галиен в Солун. Определящо значение имат и ритмично разположените в дебелината на стените й отвесни тръби, прорязващи сводовете на тесните проходи в силно разширените основи. Според Кожухаров предназначение на тези тръби било да се изсушава влагата в стените, просмукала се от подпочвените води (Кожухаров 1964, 1 - 6). На това становище обаче противоречи преди всичко обстоятелството, че наклонът на терена, на който се намира сградата, спада към север, следствие на което тук няма обилна влага. Втората се корени в погрешната представа на Кожухаров върху хипокаустното устройство като средство за подсушаване. На чертеж № 7 в посочената му статия ясно проличава невъзможното

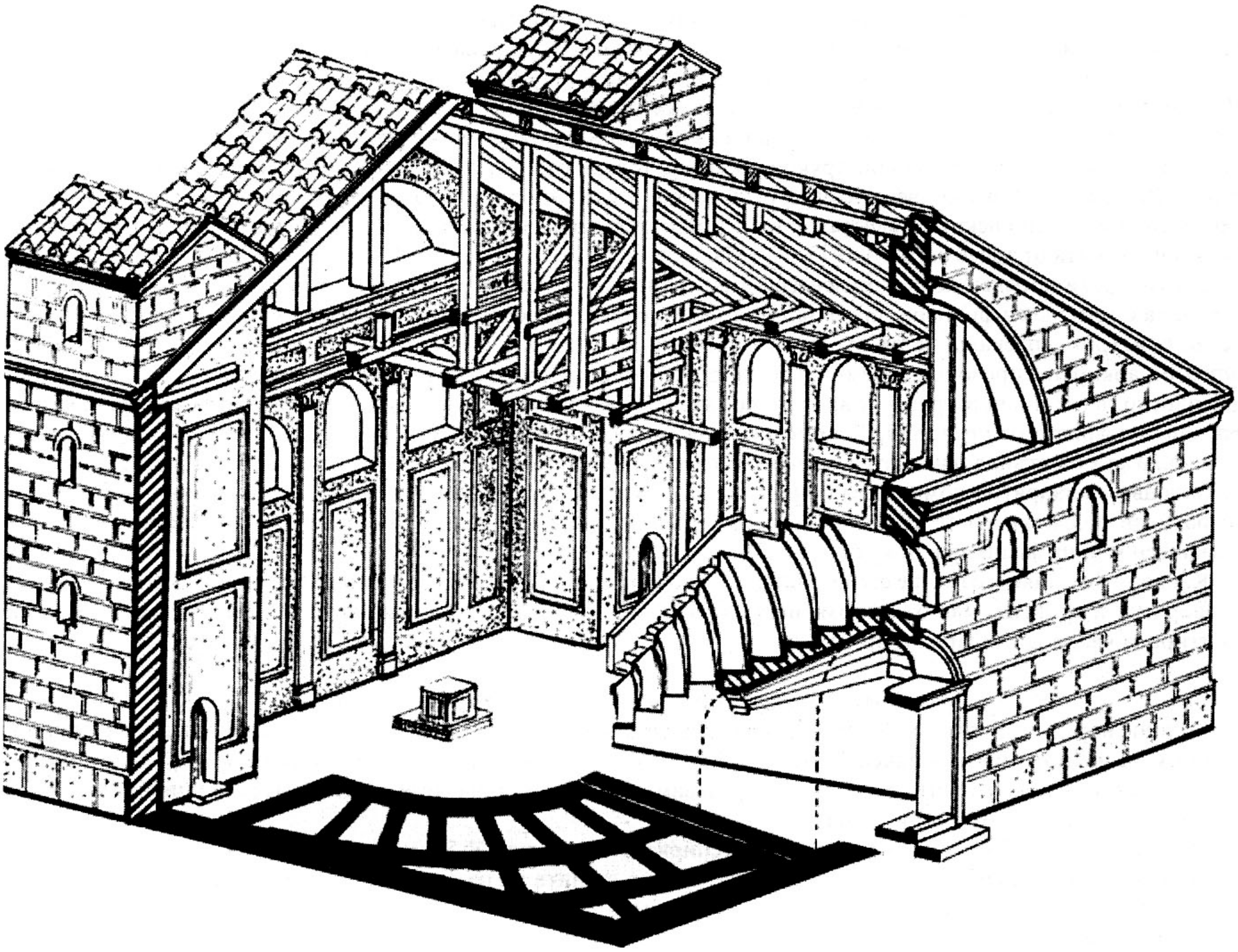

Обр. 18. Булевтерион. Възстановка на интериора през третия стр. период. По автора.
Le boulévtérion Vue axonométrique de l'intérieur du troisième état. D'après l'auteur

движение на влажния въздух под суспенсурата, който би трябвало според него да слиза по-напред надолу по наклонените тръбички, пресичащи стената и да излети през широките отвесните тръби. Но както е известно според законите на природата, такова течение не се получава. Това добре са го знаели античните строители, на чийто опит Кожухаровтърси търси опора на тезата си. И ако наистина тук влагата е изобилствала и античните строители са били принудени да я премахнат, то неминуемо те щяха да насочат напречните тръбички нагоре, та по естествен път влагата под суспенсурата да се изпарява. В представения чертеж Кожухаров допуска още една съществена грешка, като долепва суспенсурата плътно до носещата тухлена стена.

Друго важно доказателство за банската принадлежност е появата през 1982 г. на тубули и големите железни гвоздеи, прикрепващи отдалечената около 0,10 м тънка тухлено-мраморна стена от носещата. През това тясно пространство преминавали пушекът и затоплението въздух, за да излетят през редица **други** глинени тръби, а не тези в стените, чийто отвор зее на равнището под сводестите пети. Неубедителна е също и представата на автора, който допуска, че "коридорите" имали отверстия в някакъв предполагаем вътрешен двор, през които навлизал сух въздух и излитал вече навлажнен през издаващите се над покрива широки отвесни тръби. Така се е получавала силна тяга, която през малките, наклонени към коридорите тръбички "изсмуквал влажния" въздух и под суспенсурата. За по-лесно възприемане от читателя на засмукването авторът със стрелки показва неестествения път на влагата.

В действителност малките тръбички имали по-друго предназначение: през тях се стичала вода, с която робите измивали замърсеното от саждите и пепелта пространство под суспенсурата. И наистина, според природните закономерности и при установеното наличие на раздвоените стени въображаемата влага под суспенсурата не ще да се стреми да се вьвира в разредените тесни и наведени надолу тръбички, а би полетяла през непрекъснатия процеп в пространството на раздвоените стени. При тезата на Кожухаров това не би

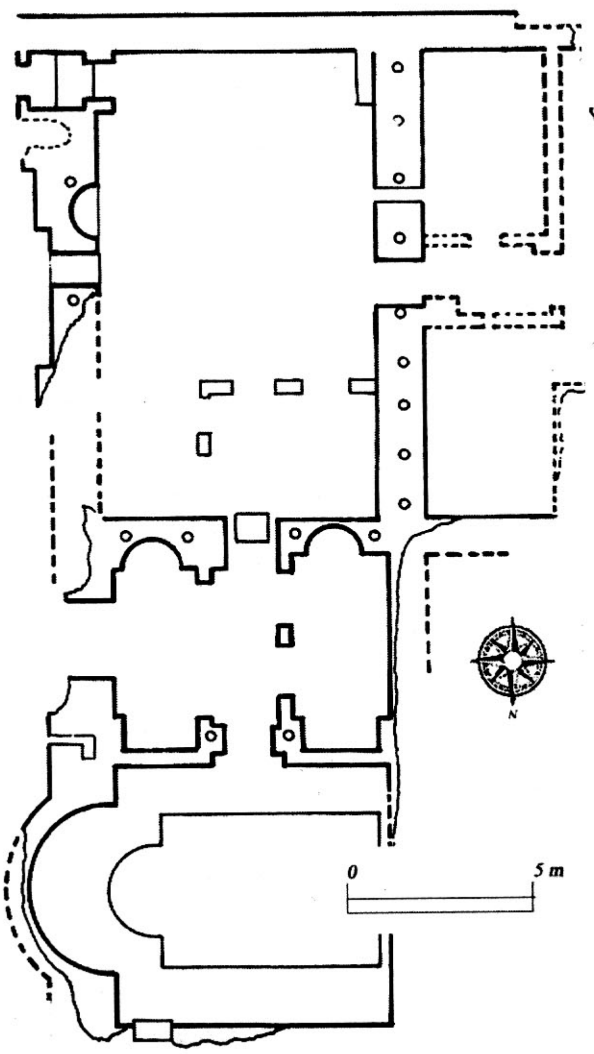

***Обр. 19.** Императорски тип терми под пл. Св. Неделя. Схематичен план на разкритата югозападна част на сградата. Възстановка на плана по автора.*

Thermes du type impérial sous la place Svéta Nédélia. Plan schématique partiel. D'après l'auteur.

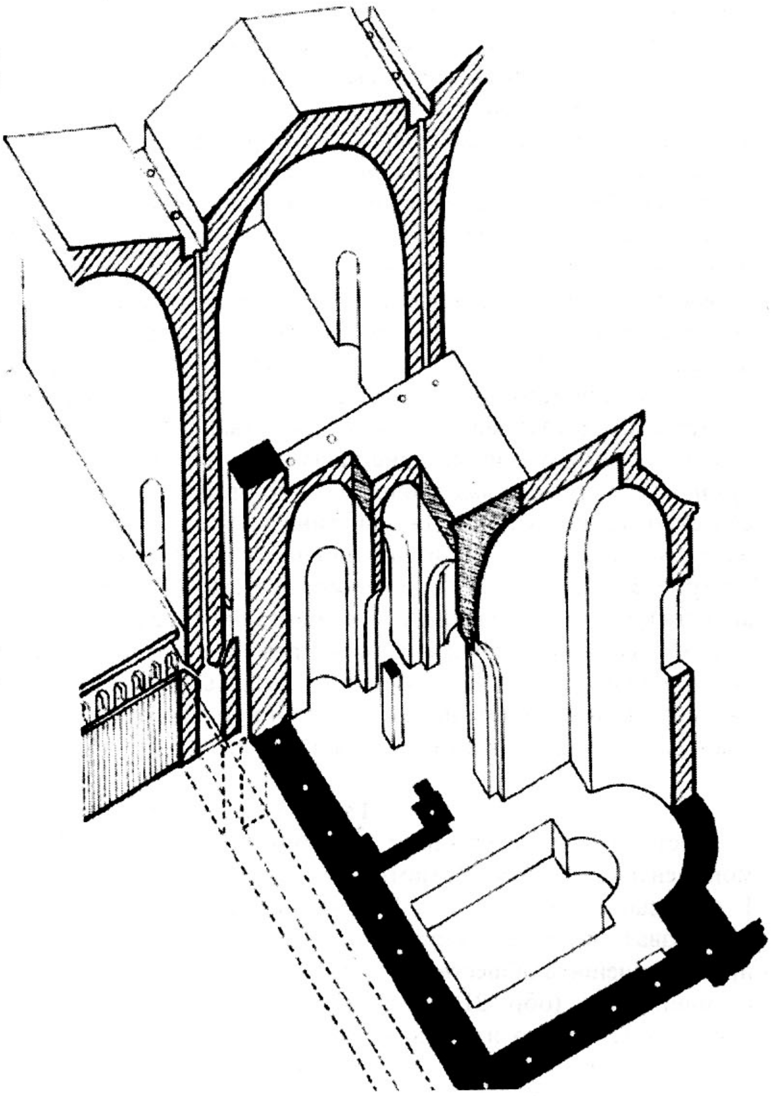

***Обр. 20.** Императорски тип терми под пл. Св. Неделя. Изометричен разрез с отточната система на атмосферните води. По автора.*

Thermes du type impérial sous la place Svéta Nédélia Vue isométrique du système d'évacuation des eaux atmosphériques. D'après l'auteur.

не би се случило по простата причина, че той неправилно долепва суспенсурата до носещата стена и не показва отделената от нея с туболи тънка тухлено-мраморна стена, зад която преминава затопленият въздух.

Колкото до отвесните, вградени в стените тръби набедени като отдушници, те са поемали атмосферните води от покривите на отделните помещения над прилепените едно до друго помещения на просторната сграда и ги вливали в дълбоките канали, прорязани в основите (обр. 20). Че вградените тръби наистина имали това предназначение, се вижда от факта, че устието на всяка горна тръба се втиква в разширения горен отвор на долната тръба. При обратното сглобяване атмосферните води биха се просмукали и действително навлажнили стените (Станчева 19971, 44,14).

За предназначението на широките отвесни тръби като отвеждащи атмосферните води свидетелства още фактът, който сама Станчева посочва, а именно, че в крайната южна стена няма отвесни тръби. Това означава ли, че под тази стена не е имало влага или тя е пожертвана на разрушителната дейност на обилната влага? В действителност това се дължи на обстоятелството, че дъждовната вода от покрива над крайното помещение на сградата се е изтичала в лежащ улук, преминаващ зад венчален корниз, от който се издавали лъвски глави с отвор през устата.

Приключвайки с предназначението на отводнителните канали в дебелината на основните стени, ще допълня, че независимо, че дъното им не е разкрито на по-голяма дължина, наклонът му е съобразен с възможността водата да се е вливала в уличния канал, преминаващ през Западната порта. Точно поради това изискване

височината на каналите става постепенно доста голяма, както това е при термите в Одесус (Варна), където тази отводнителна система на атмосферните води е по-добре запазена.

Като приема неправилното тълкуване на Кожухаров, Станчева изпада в същите грешки и се стреми с нови аргументи да ги оправдае. По същество аргументите й не произхождат от структурата на сградата, а имат чисто симптоматичен характер, като например: че народната памет не е съхранила спомена за съществуването на баня на това място. Но и за дворцова сграда с монетарница в нея народът също не храни спомени. Станчева, която през 1984 г. е вече пенсионерка и няма преки наблюдения в разкопките, водени вече от К. Рогева, просто не взема под внимание факта, че почти в ос с бул. Стамболийски се появи просторна апсида, свързана с помещение с басейн, характерен за богатите римски терми.

Като се има предвид сложното и богато устройство на водните съоръжение на сградата, както и обстоятелството, че тя ограничава от юг ареала на форума, може уверено да се достигне до датата на изграждането й. Макар и частично разкрит, планът на сердикийките терми е от вида на онези монументални строежи от времето на Траян в началото на II в., когато Сердика става римски град. Потвърждение на тази датировка е и археомагнитичното изследване (Ковачева, 1989,151). Станчева приема датата, установена от археомагнитичното изследване на тухлите от термите, но допуска, че произведените през началото на II в. тухли са стояли на склад около 50 г. - до втората половина на II в., т. е. времето, когато според нея в Сердика се е строяло интензивно. Да, наистина тогава се е строяло "интензивно", но за да се поправят разрушенията на монументалните сгради, причинени от костобоки, квади и язиги. Характерен пример за това ни предлага построената през 176/177 г. крепостната стена, в която са вложени много отпадъчни материали от лапидарната архитектура на разрушените монументални сгради, включително и от императорския тип терми южно от форума. Такъв е и случаят с ортостата на цокъла на южния пешеходен проход на Източната порта, взет несъмнено от разрушена монументална сграда. На оригиналната му лицева страна има профилиран корниз, но тъй като плочата е обърната с гръб към прохода, той остава скрит от погледа, защото профилировката му не съвпада със стиловата композиция на портата.

Театър (зрителна сграда) под бившия Партиен дом

През 1948 г. в изкопите за основи на бившия Партиен дом бяха открити останките на голяма монументална сграда. Нейното разположение в подножието на лекото възвишение пред площад Александър I, съвпадащо почти в ос с Източната градска порта, както и внушителният вид на оцелелите й останки подсказват, че тя е имала по-особено предназначение в обществения живот на античния град (обр. 21). За съжаление днес по-обстойното изследване на този вече разрушен паметник се затруднява от обстоятелството, че в архивите на съответните институции, провеждали разкопките, не е запазена нито една документална снимка (Бояджиев 1994, 7). Въпреки това някои особености в тектониката на минимално оцелялото до 1948 г. позволяват да се стигне до едно приемливо тълкуване. Преди всичко от единствената снимка, подарена ми от доц. Бобчев с неговия образ, се откроява наличието на широк проход, ограничен от две масивни тела, състоящи се от тесни продълговати тела. Фактът, че източната, в случая външната стена, на сградата е значително по-дебела, подсказва, че на нея е било предопределено по-особено

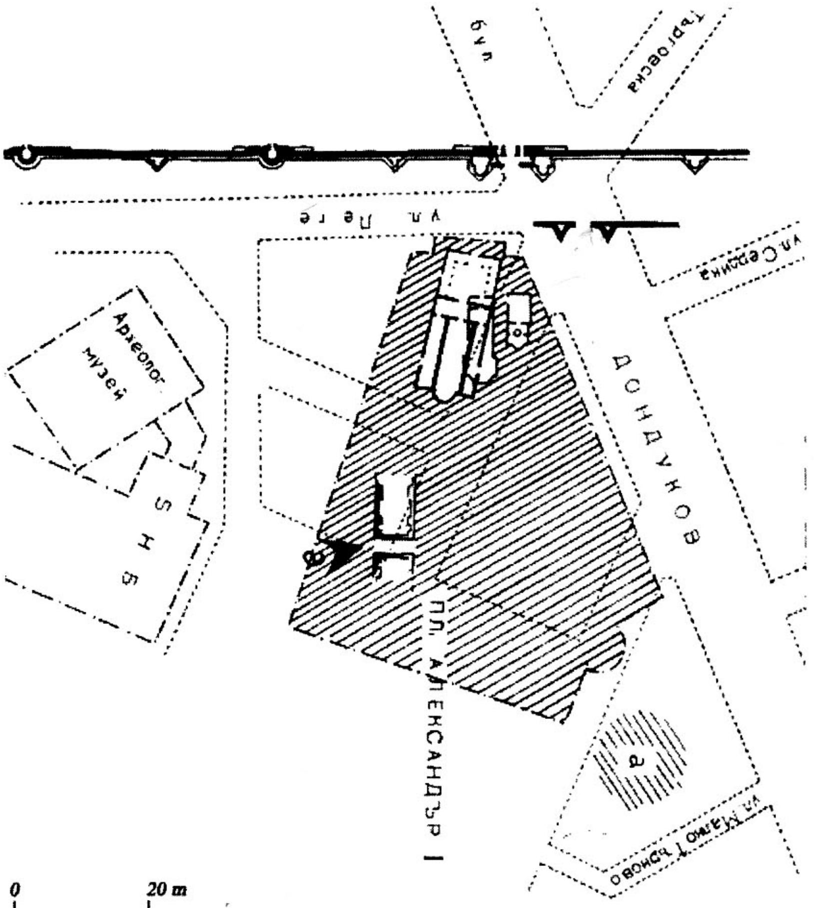

Обр. 21. Сграда за зрелища под бившия партиен дом на БКП и разположението й спрямо съседните християнски култови постройки и Източната градска порта. По автора.

Restes de théâtre sous la maison de l'ancien PCB. et leur situation par rapport avec des édifices chrétiens et la Porte orientale. D'après l'auteur

предназначение. Върху поредицата масивни контрафорси, издаващи се от западното й лице, стъпвали горните пети на широки пълзящи арки. Долните пети лягали малко над основите на преминаващата западно по-тясна стена. Обстоятелството, че на това място хоризонталните напрежения от натоварванията на надстройката били поемани от съпротивата на терена, в който се облягали основите на пълзящите арки, позволявало западната стена да е значително по-тясна. За разлика от конусовидните сводове, подържащи седалките на булевтериона, тук върху пълзящите арки били изградени балдахинови сводове, над които успоредно на стената, били подредени каменни пейки. По горната част на дебелата външна стена преминавала пътека, по която зрителите достигали до местата си. По всяка вероятност върху свода на прохода е била разположена една от ложите за градските първенци.

Освен податките, предлагани от описаните архитектурни останки, още две съображения подкрепят предположението за зрителна сграда. На първо място това е мраморна плоча, изобразяваща циркови игри. Рушевините на сградата, в която тя е открита през 1921 г., явно не е била подходяща за зрелища (Велков 1921-1922, 23) и за сега поне най-приемливо е предположението, че тази плоча е стояла на стената пред главния вход на въпросната зрителната сграда. Много по-убедителни са данните от обстоятелството, че в очертанията на сградата са разкрити останките на три християнски култови постройки – две наслоени една над друга базилики и северно от тях - една кръщелна. Както ще бъде пояснено по-долу, в първоначалния си вид долната базилика е била мартирион, а добре известно е, че мартирии са изграждани върху арените на амфитеатри, театри, стадиони, въобще по средата на зрителни сгради, където са замъчвани християни, отказали да се поклонят на езическите идоли и обожествените императори.

И още едно косвено съображение в подкрепа на театралното предназначение на въпросната сграда. По устните сведения, предадени ми от Ив. Венедиков, взел участие в разкриването на паметника, в зидарията на един от блоковете на масивната стена е открита тухла с печат. На една от тесните й стени се е четяло името "Комод". Това е показателен факт, защото този император е бил ревностен почитател на гладиаторските битки и явно е допринесъл за строежите на доста сгради, в които са се провеждали гладиаторски битки. Изписването на неговото име върху тухла от строежа допринася за най-убедителното му датиране – непосредствено след 176-177 г., но не по късно от 193 г., когато той е убит на 1 януари в римските гладиаторски казарми.

Антична банска постройка с осмостен в източната част на двора на Президентството

Експонираните останки от античен балнеум в източната част на двора на Президентството са разкопани от М. Станчева през 1955 г. По различни поводи в няколко издания тя дава частични отзиви за този паметник, но едва през 1994 г. излага малко по-подробно тълкување в статията си "За Константиновия квартал в Сердика" (Станчева 1994). И тук обаче анализът на въпросния паметник се губи в опитите й да изгради убедителна теза за съществуването на такъв квартал. На фона на доста обстоен за тази статия преглед на историческите събития, предхождащи избора на Бизанцион като нова столица на Източната империя, и крилатите слова на Константин I: *"Сердика е моят Рим"*, Станчева насочва вниманието си към поредицата сгради, две от които тя е разкопала.

За да изпъкне по-отчетливо въпросният квартал, тя представя нов план, изпълнен от Ст. Гошев и съответно одобрен от авторката. За основа са използвани заснеманията на останките от античния град в изкопите на "Центъра", правени от С. Бобчев през 50-те и началото на 60-те години на изминалия век (Станчева 1994, 67, обр. 1). На новия план е показано в схематичен вид разположението на сградите, издигнати по волята на Константин за резиденцията му. Новото, което тук се появява спрямо плана на Бобчев, са части от южната градска порта, вписана под № 8, и новата номерация на познатите паметници. Уличната мрежа обаче, показана с линии със ситен щрих, остава безименна и в текста си авторката е принудена да ползва кирилските букви, въведени от Иванов и Бобчев. Отбелязвам тази подробност, защото в моето изложение за краткост ще си служа еднакво с номерирането в чертежите на Бобчев и на Гошев.

След кратък преглед на вида и състоянието на сградите в останалата градска част Станчева допуска, че само в югоизточната четвъртина първоначалните постройки нямали обществен характер и били скромни жилища. Това било съображението там да се изгради подходяща резиденция, включваща тържествен подход с триумфална арка и богати представителни сгради.

Редица факти обаче противоречат на тази примамлива теза. Преди всичко още през 1952 г. бе установено, че по-ранните сгради № I (булевтерионът) и № III («Св. Георги») са изградени върху останките на доста масивни стени, принадлежащи на сгради, чийто план не подхожда на скромно жилище. (Иванов и Бобчев 1964, табл. III). Същото се отнася и за останките под разкопаните от Станчева сгради № 4 и № 7 (по Гошев).

Второто съображение, което не съответства на единно замислен композиционен организъм за императорски резиденции, от вида на тези на Галиен в Тесалоника и на Диоклетиан в Спалато, е разбърканото разположение на "дворцовите" сгради, оставащи без подходящата връзка при церемониалните шествия. Ако се приеме, че такова шествие започвало през "триумфалната арка" и преминавало по най-широката улица "Ж", то обезателно би се задънвало безславно в крепостната стена, без да достигне до каквато и да е представителна постройка. Освен това улицата "Ж" остава встрани и от двете срещуположни кръгли сгради, чиято форма и разположение притежавали несъмнено по-особено предназначение.

Тезата за цялостно планирано изграждане и въобще за съществуване на Константинов квартал се опровергава още и от същността и предназначението, което авторката приписва на сграда № 4, като я обявява за "*представителна приемна, място за церемонии или нещо подобно*" (Станчева 1994, 59). Странното в тази оценка е, че авторката, въпреки че долавя явното сходство в плановото устройство между сграда № 4 и № 7 (под хотел Рила), в последната установява данни за банска й принадлежност, продължава да подържа представителната същност на сграда № 4. Несъмнено причината за изявяването на сходството между двете постройки с еднакви по вид помещения, разпределени почти по един и същи начин, при това с еднакви пространствени форми на преустройства, на които тя определя различни предназначения, се дължи на недостатъчното проследяване на наличните им данни.

Естествено, за да се достигне до най-правдоподобния архитектурен образ на сграда № 4, който тя е притежавала през трите периода на съществуването си, е необходимо да се проследят по-внимателното останките й. Макар и частично обезличени от неколкократната консерваторска намеса, стана ясно, че те все още съхраняват достатъчно ценни подробности. Те обаче са останали незабелязани не само от авторката, но и от С. Бобчев, който по време на разкопките заснема архитектурния план и прави надлъжен разрез на осмостенното помещение в състоянието м у

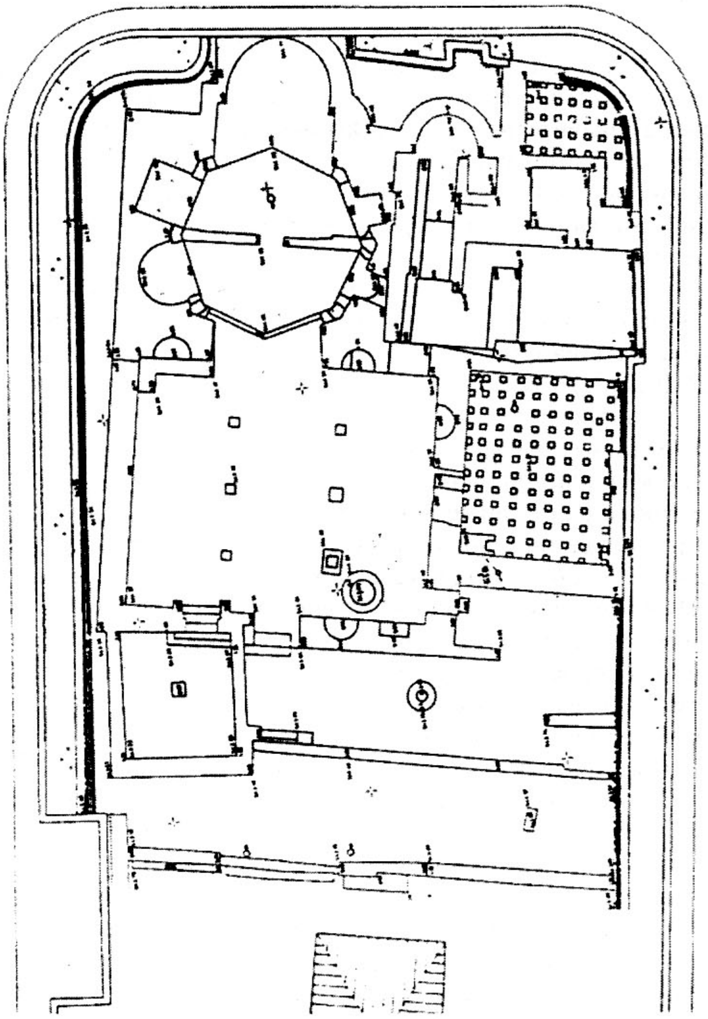

Обр. 22. Балнеум източно от "Св. Георги". План, пречертан от автора от заснимане на НИПК
Balneum à l'est de l'église Saint Georges. Plan.

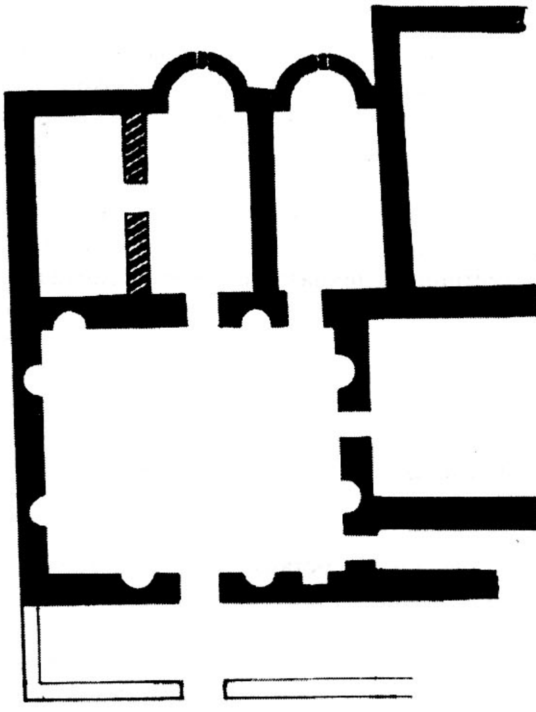

Обр. 23. Балнеум източно от "Св. Георги". План на първи стр. период (планът е без мащаб). По автора.
Balneum à l'est de l'église Saint Georges. Plan du premier état. D'après l'auteur.

като християнски храм (Станчева 1994, обр. 2, 3). Както обаче ще проличи по-долу, ръчното заснемане на Бобчев не е много точно, ето защо използвам извършения от НИПК инструментално документиран план (обр. 22). Но и в този план, независимо че всички налични зидове са съвършено точно нанесени, историческото им наслояване не е разграничено.

Първата особеност, която се налага в плановата структура на сграда № 4, е че на мястото на пристроената към източната й стена християнска олтарна апсида се е издавала друга, значително по-малка. От нея е оцелял само южният й край, който е конструктивно свързан с тази стена и следователно тя е принадлежала на първичния строеж на сградата. Проследяването на хода на оцелялата част от дъгата показва, че диаметърът й е почти еднакъв с този на дъговидната екседра, отдалечена само на един метър по-на юг. Така двете съседни екседри се явяват като източен завършек на две правоъгълни помещения с посока изток-запад. Първоначално те са били разделени от междинна стена, от която само източният край е запазен (обр. 23).

Съществената подробност обаче, която определя предназначението на сградата, е зазиданият отвор в зенита на южната полукръгла ескедра (обр. 24). Наличието на тухлените колонки в помещенията № 4 и № 5, които явно принадлежат

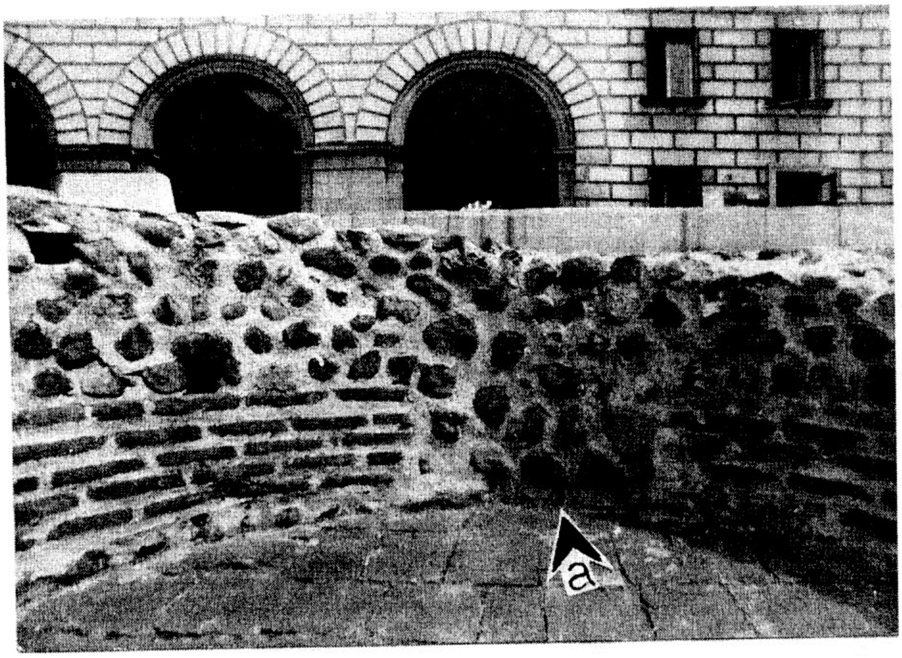

Обр. 24. Балнеум източно от "Св. Георги". Южната екседра със зазидан отвор на пещ. Снимка на автора.
Balneum à l'est de l'église Saint Georges. L'ouverture dans la conque sud bouchée. Photo de l'auteur.

на хипокауст, ясно показват, че през отвора в "зенита" на южната екседра е било подавано горивото в пещта на помещение № 1. Пълното сходство между помещениятя № 1 и № 2 подсказва, че и последното е изпълнявало същата функция.

Установяването на подподово загряване на помещенията на сграда № 4 все още не определя сградата като баня. Доказателството за това й предназначение е присъствието на глинен водопровод, който е пресичал просторната зала № 3. Части от тръбите на този водопровод са запазени в стената между помещенията № 3 и № 4. Обстоятелството, че останките от тръбите пронизват стената под равнището на суспенсурата (обр. 25) показва, че и водопроводът е преминавал под нея. От своя страна начинът, по който се снаждали тръбите на водопровода, показва, че по него се изтичала използваната замърсена вода, за да се влее в уличния канал северно от сградата.

Какво е било пълното очертание на банята, не можа да се устави по съображения, наложени през петдесетте години, когато се провеждаха разкопките. По всичко личи, че тя е заемала площта на съответната антична инсула, от която са разкрити само улиците "Е", "Ж" и"З". При това положение само малка част от помещенията № № 4, 5, 6 и пространството № 7 остават неразкрити. В тези си граници помещенията на сграда № 4, която, както и Станчева отбелязва, са подредени по почти напълно еднакъв начин като тези в сграда № 7. При сграда № 4 обаче данните, от която и днес могат да се наблюдават, позволяват да се изгради по-достоверна представа за архитектурния й образ и предназначението на помещенията. Преди всичко самото разположение на постройката в чертите на инсулата подсказва разпределението на помещенията й. Така, цялата сграда с двете екседри с пещи в тях е съзнателно отдръпната от източната via intervallum, за да се създаде "черен двор", вероятно ограден, в който да се складира горивото. А чрез лекото издаване на помещение № 5 пред пещите се е целяло те да не се изявяват към южната (не разкопана) улица. Вероятно входът е бил от противоположната улица "З". Тук по протежение на западната стена се простирало тясно открито пространство, също оградено със стена, подобно на това в Гланум, Южна Франция, използвано като мини палестра. През него се е прониквало в най-просторното помещение № 3. Това е съблекалнята apodyterium. Стените му са по-богато разчленени с осем полукръгли ниши. В двете източни вероятно са стояли белокаменни

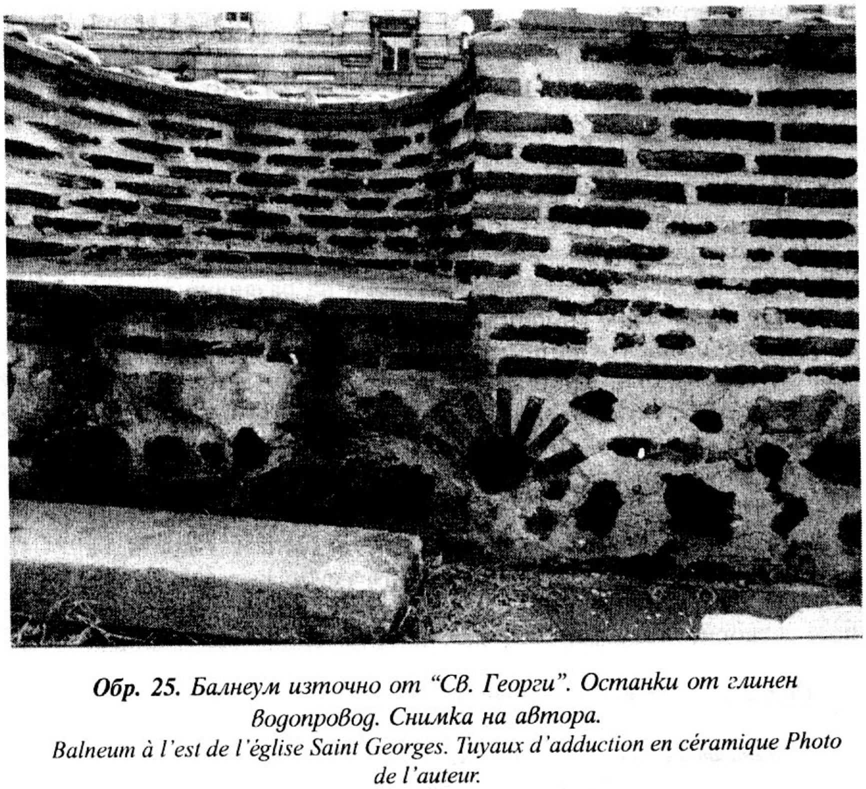

Обр. 25. Балнеум източно от "Св. Георги". Останки от глинен водопровод. Снимка на автора.
Balneum à l'est de l'église Saint Georges. Tuyaux d'adduction en céramique Photo de l'auteur.

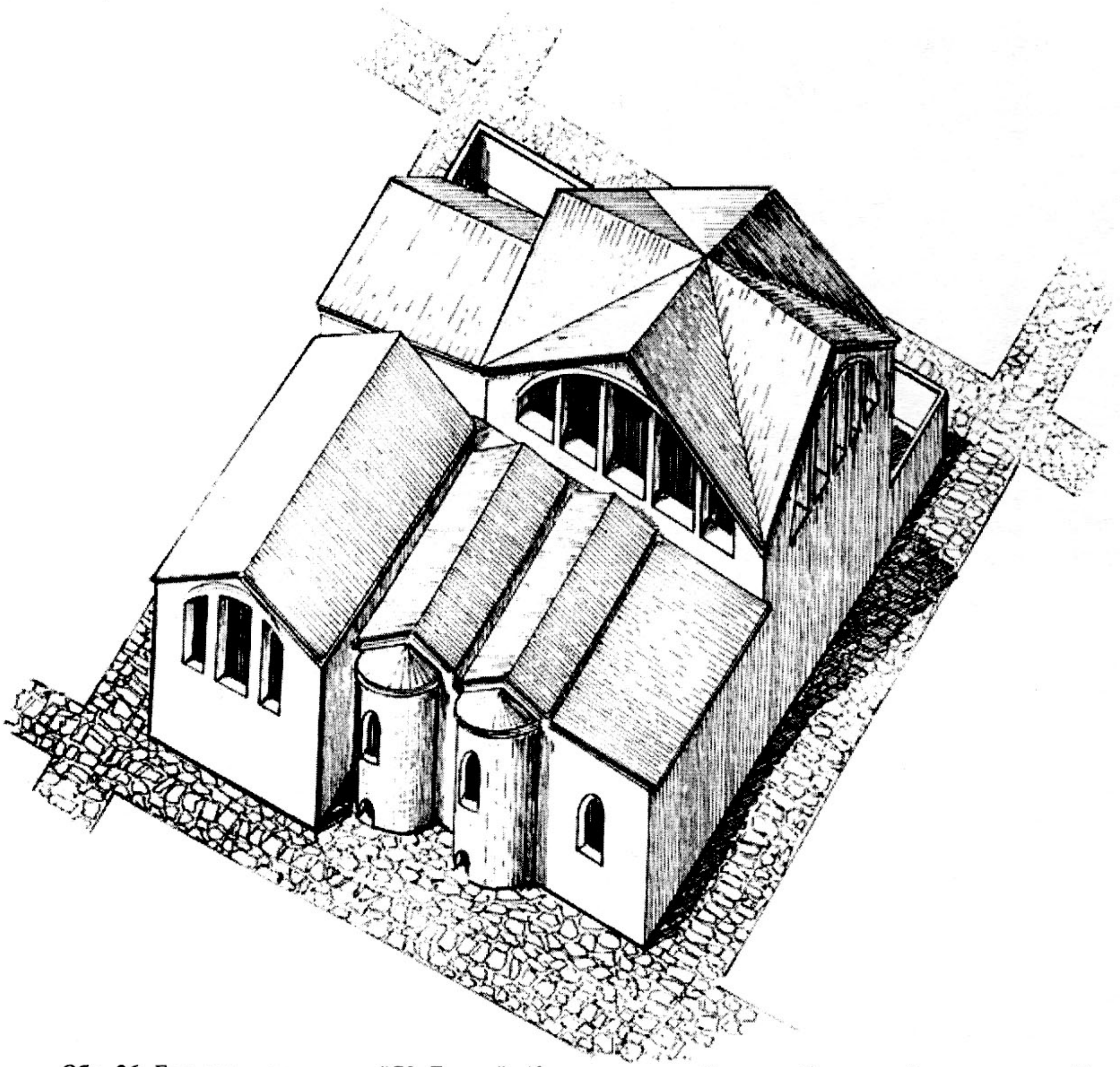

***Обр. 26.** Балнеум източно от "Св. Георги". Аксонометрична възстановка на първи стр. период. По автора.*

Balneum à l'est de l'église Saint Georges. Restitution du premier état. D'après l'auteur.

статуи, а останалите шест са служили за дрешници – loculi. Те показват, че климатичните условия в него са били пригодени за по-дълготрайно прекарване на посетителите, които в уютна обстановка водели по цял ден разговори на различни теми. В югоизточния ъгъл на аподитерия се отваряла врата, въвеждаща в амфиладно подредени помещения с ползване на топла вода. Най-затопляни били двете продълговати помещения с пещите № № 1 и 2. Те служели за laconica, вероятно северното е било sudatorium - равностойното название на латинското laconicum, т. е. потилня. От лаконикума се преминавало в топлото помещение № 5 – caldarium. По всяка вероятност стената, която разделяла тези две помещения ведо с прорязаната по средата й врата, са разрушени от издигната на това място груба масивна турска зидария. Загретият въздух в пещите преминавал в калдария през отвори, прорязани в междинната стена на равнище

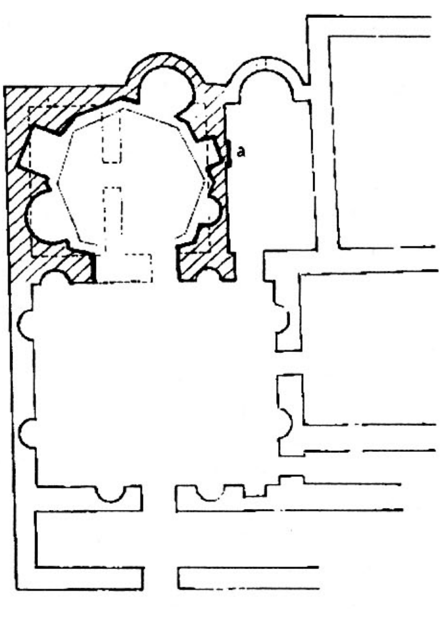

***Обр. 27.** Балнеум източно от "Св. Георги". План на втори стр. период с осмостена. По автора.*

Balneum à l'est de l'église Saint Georges. Plan du premier état avec l'octogone D'après l'auteur.

под суспенсурата. От калдария се прониквало в помещение № 4 – tepidarium, където температурата била по-умерена. Охлаждането се е постигало от по-голямото отдалечаване от пещите, при което достигналият до тепидария въздух бил вече доста истинал. Тук, обливайки се с хладка вода, посетителят приключва с хигиената на тялото си. Все пак поради доста ограничените си размери банята № 4 не е притежавала frigidarium - помещение със

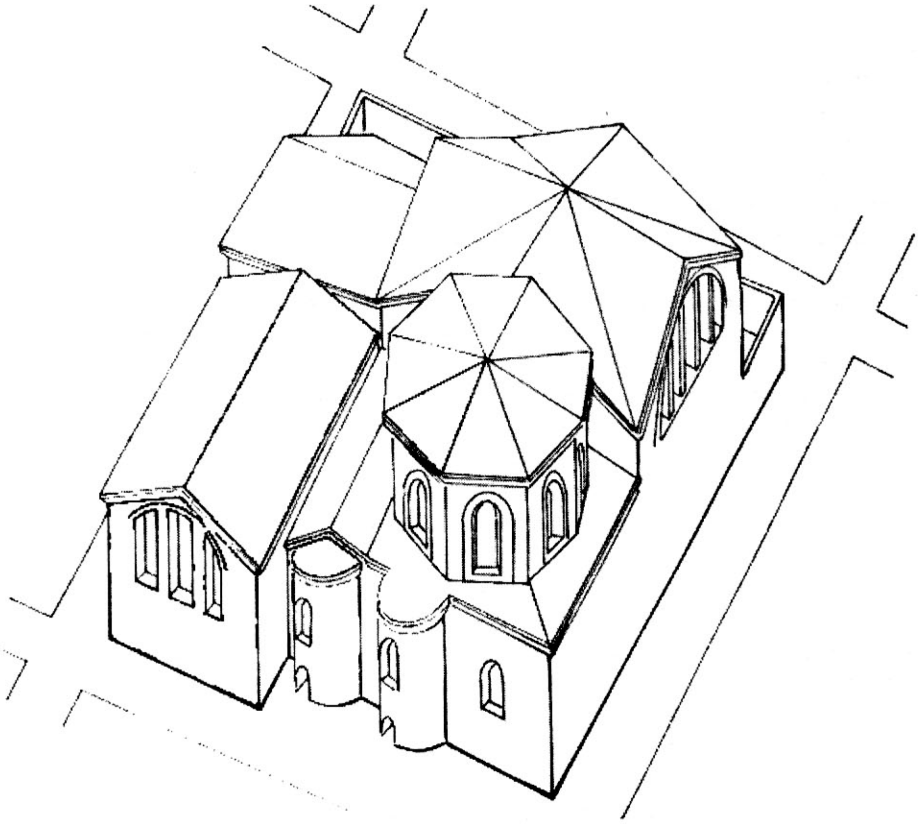

Обр. 28. *Балнеум източно от "Св. Георги". Аксонометрична възстановка на втори стр. период с осмостена. По автора.*

Balneum à l'est de l'église Saint Georges. Restitution du second état avec l'octogone D'après l'auteur

студена вода.

Вече с наметнати тоги в аподитерия посетителите прекарвали там дълги часове в разговори. Тези, които желаели да спортуват на открито, излизали в мини палестрата - № 7. Тоалетните - latrinae, вместени в продълговатото помещение № 6 били достъпни през врата в югозападния ъгъл на аподитерия.

Съпоставена с просторните императорски терми, при които атмосферните води от сложно устроени им покриви се стичали в отводнителните канали, вместени в основните им, то скромното покритие на балнеума № 4 улеснявало нормалното оттичане на атмосферните води. Така дебелите по 1, 57 м стени на големите помещения № 3, 4 и 5, допускали покритие с балдахитови сводове. Този тип покритие позволява да се поставят

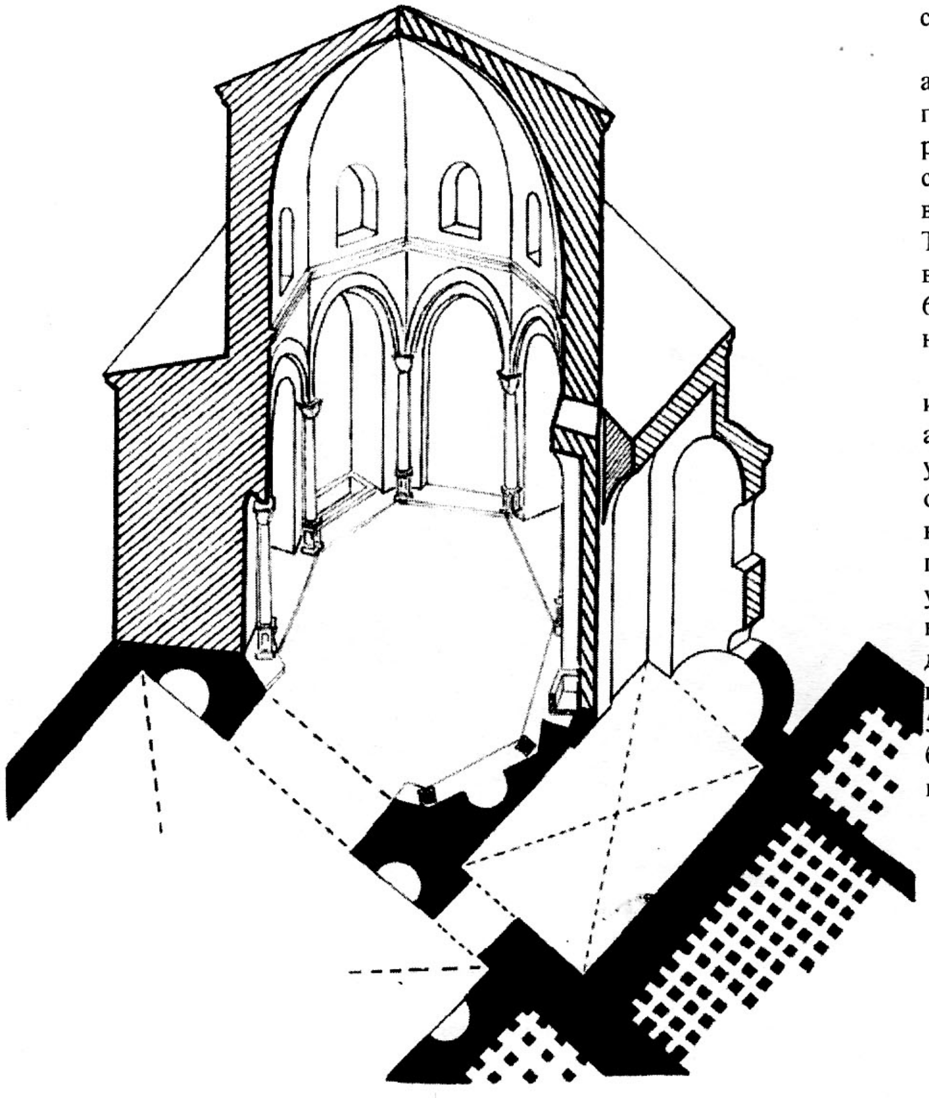

Обр. 29. *Балнеум източно от "Св. Георги". Аксонометричен разрез през осмостена през втори стр. период. По автора.*

Balneum à l'est de l'église Saint Georges. Coupe axonométrique sur l'octogone D'après l'auteur.

под четирите им челни арки широки остъклени площи, които при банските сгради са най-подходящи. (обр. 26). Твърде сходен е бил архитектурният образ и на балнеума № 7.

Този тип бански сгради за обществено ползване със сравнително ограничени размери в античността били давани под наем, оттам и названието им "balnea meritoria" (Heinz 1983, 26). Тяхната поява в Сердика може да се обясни като заместител на императорските тип терми, които пострадали значително по време на готското нашествие през 251 г. Поразителната прилика на балнеумите № 4 и 7 подсказва, че те биха могли да са изградени едновременно от предприемчив собственик, който ги е давал под наем за ползване, съответно за мъжка и женска баня.

Това предположение се оправдава още и от факта, че и двете сгради са възстановени по един и същи начин, чрез внедряването на единен нов пространствен елемент – осмостена, над помещенията № 1, 2 и 2^1, под които остават да функционират пещите. Освен промяната в обемно-пространствената изява (обр. 27), частично изменение е настъпило и във функционалното разпределение на помещенията, при което осмостенното пространство става калдарий. Издигането обаче на осмостенно пространство върху помещения с неподходящ за тази форма план довежда до изопачаването на кристално чистите форми на това центрично тяло. Преди всичко поради ограничената площ и стремежа да се използва северната екседра на първичния балнеум са могли да намерят място само пет ниши. Четири от тях са вместени от двете страни на симетричната ос с посока изток-запад, при което южните са значително по-малки. При издълбаването на първата южна ниша е била пробита дори съответната стена и се е наложило да се прилепи кръпка от юг (обр. 27 а) За петата ниша е използвана южната екседра от първичния балнеум, а вместо вдълбано пространство на съседната й северна ниша се изправя плътна стена, пред която стъпила на колони профилирана арка, бележи мястото й. На запад вместо две съседни ниши с колона между тях е пробит широк отвор.

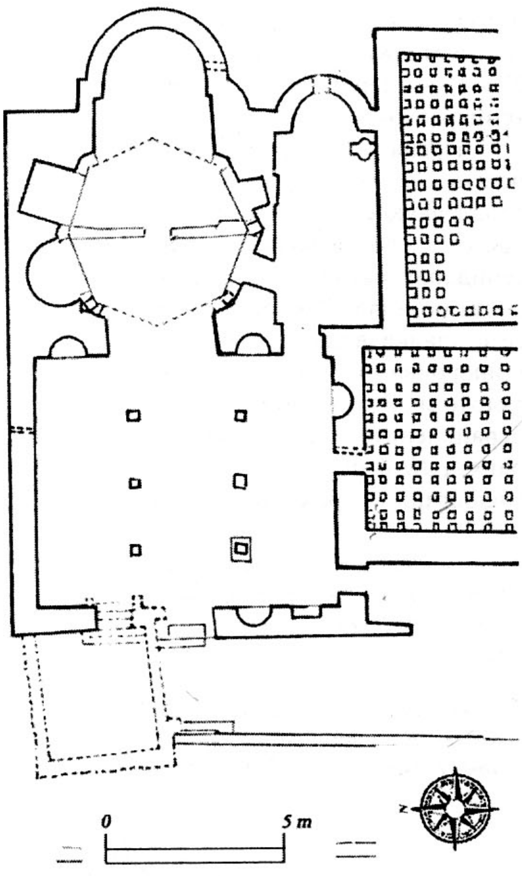

***Обр. 30.** Балнеум източно от "Св. Георги". План на преустроения балнеум в куполна базилика през трети стр. период. По автора.*

Balneum à l'est de l'église Saint Georges. Plan du balneum transformé en basilique à coupole. D'après l'auteur.

Над това осмостенно приземие се издига също осмостенен барабан, чийто силует не стои в хармонична връзка с останалите балдахинови покрития (обр. 28). Основната тежест на барабана се поема главно от своеобразните пиластри между нишите и отчасти от колоните и стъпилите над кемпферовите им капители малки арки, свързани с вътрешния масивен корниз на осмостена. В обсега на отвора между осмостена и аподитерия барабанът стъпва върху доста широкия екстрадос на арката, покриващата отвора (обр. 29).

Освен продължаващия дейността си хипокауст, банското предназначение на

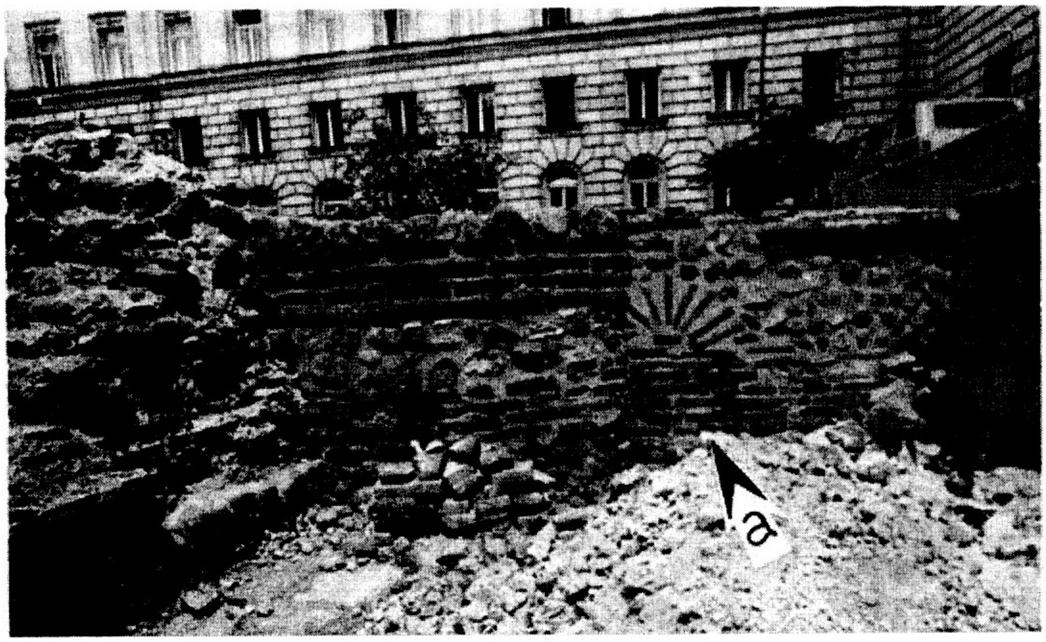

***Обр. 31.** Балнеум източно от "Св. Георги". Облекчителна арка в апсидната стена на базиликата. Снимка на автора.*

Balneum à l'est de l'église Saint Georges. Arc de décharge dans le mur de l'abside de la basilique. D'après l'auteur

сградата след преустройството ѝ е засвидетелствана и от наличието на облечените с мраморни плочи басейни в нишите. До консервационната намеса мраморните плочи на първата от юг ниша стояха на мястото си.

Скоро след 313 г., когато с издадения от Константин I указ за равноправие между религиите бързо разрастващото се християнство се е нуждаело от храмове за богослужението си. Частично разрушеният балнеум, чийто осмостенен купол, макар и той с леки повреди, е привлякъл вниманието на сердикийската християнска община, която го пригодила за свой храм.

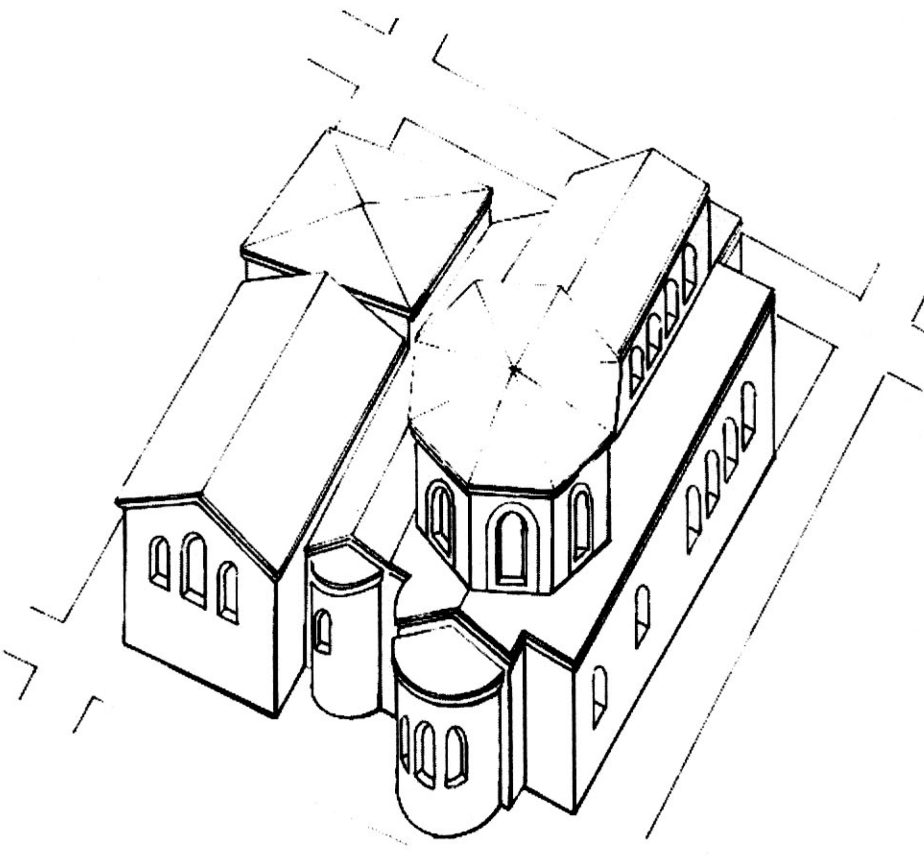

Обр. 32. Балнеум източно от "Св. Георги". Аксонометрична възстановка на куполната базилика. Трети стр. период. По автора.

Balneum à l'est de l'église Saint Georges. Vue reconstruite de la basilique. D'après l'auteur

За създаването на свещеното пространство на християнския храм – олтара, двете източни ниши (всъщност само една) били премахнати и тяхното място било заето от предапсидно пространство. Пред него била прибавена широка апсида, която в южния си край използвала част от разрушената северна екседра на балнеума (обр. 30). Една неотбелязвана досега подробност: наличието на малка обпекчителна арка в долната част на апсидата, в съседство със снаждането ѝ с остатъка от екседрата (обр. 31). Вероятно тя е била предвидена да предпази преминаващ по-ранен водопровод, захранващ балнеума с вода от водопровод, пресичащ източната крепостна стена (Бояджиев 2000, 96, обр. 39).

Допустимо е, че първоначално олтарът се е простирал само в доста дълбокото предапсидно пространство, впоследствие след обогатяването на ритуала по времето на Юстиниян I олтарната преграда е изместена на запад, при което първите две източни ниши са били пригодени за протезис и диаконикон.

Преди това преустройство южното помещение № 1 е било пригодено за кръщелна. При консервацията тя е обезличена, но в заснемането на Бобчев е показана на чертеж № 2 (Станчева 1994, 68).

По сложно е било преустрояването на осмостена.

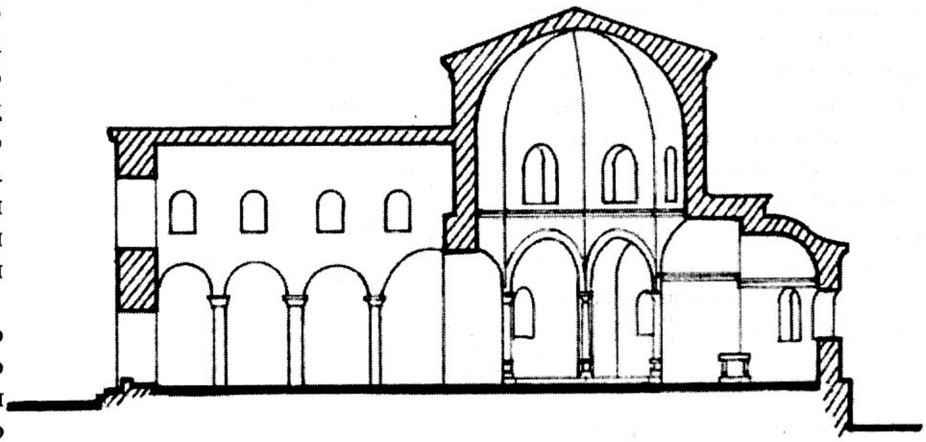

Обр. 33. Балнеум източно от "Св. Георги". Надлъжен разрез през куполната базилика. Трети стр. период. По автора.
Balneum à l'est de l'église Saint Georges. Coupe longitudinale sur la basilique. D'après l'auteur.

Към изтъкнатите по-горе причини за нехармоничното съжителство на осмостенния обем с останалите части на сградата се прибавя и нестандартното ориентиране на страните му. Тъпият ъгъл, насочен към изток, вместо прозорец на съответната страна на осмостена влиза в разрез с християнската концепция за разполагане на челните прозорци. Според християнската представа главен прозорец и в апсидата, и в подкуполния барабан е този, който е насочен точно на изток, защото през него проникват слънчевите лъчи, обожествени с мистичната христова светлина (обр. 32).

Както проличава от разликата в дебелините на помещение № 3 на преустроения балнеум, северната му стена и част от западната са били съборени и преизградени с по-тънки стени. Несъмнено причината на това отъняване се дължи на промяната в покривното устройство – от масивен балдахинов свод в дървена конструкция, която в случая е най-подходяща за превръщането на това помещение в трикорабна базилика. Несъмнено разкритото по време на разкопките разположение на трите двойки колони, разделящи наоса на три кораба, не принадлежат на времето на преустройството на балнеума в храм. Те сигурно са били съобразени с леко изкривената ос, преминаваща през наоса и отвора към осмостена. При по-късни преустройства колоните са били размествани, при което се е наложило източните пети на крайните източни арки да се издигне отворът между наоса и осмостена. Така те са придобили вида на четвърт кръг (обр. 33).

Макар и при случайни обстоятелства включването на осмостена в плана на обикновена базилика е всъщност първият познат пример на куполна базилика в Тракия и, доколкото ми е известно, в раннохристиянския свят. Наистина тя не притежава конструктивните и стиловите черти на същинските куполни базилики, каквато е Пирдопската Еленска базилика (Бояджиев 1992, 33, обр. 6, 7). Но в Сердика тя е най-ранната църква, предхождаща и "Св. Георги". По всяка вероятност сроежът на тази сграда като балнеум, предвиден да замести превърната от Константин I в църква сграда № 4, е осъществен, както ще проличи по-долу, години след Константин I.

За зората на християнската архитектура, когато масово се строят най-опростеният тип култови сгради, появата на куполната базилика е странно изключение. Допускам, че изборът на неговата поява в Сердика би могъл да се обясни и с посещенията на императора в града. Известно е, че по негова воля е изградена ротондата над гроба Господен в Йерусалим (Smith 1971, 16 sq.)

Богата жилищна сграда под Кореком

Разположена на източната крайкрепостна улица и доста изолирана от вторичния спрямо форума център с балнеума (днес «Св. Георги»), тази действително представителна постройка, разкопавана и проучвана от Станчева, е тълкувана като дворец на Константин I, в който той в кратките си пребивавания в Сердика престоявал (Станчева1993, 53 - 78). Съществената документална стойност на останките от тази сграда се свежда преди всичко до функционалната схема на нейния план в градската среда и отражението му върху обемно-пространствения й архитектурен образ (обр. 34). Тези белези, чийто прототип и развитие са добре засвидетелствани в документацията на Монтано (Grabar 1946, 593, 29) съществено допринесоха за графичното й възстановяване (обр. 32) (Бояджиев 2001, 1, 2, 70 - 77).

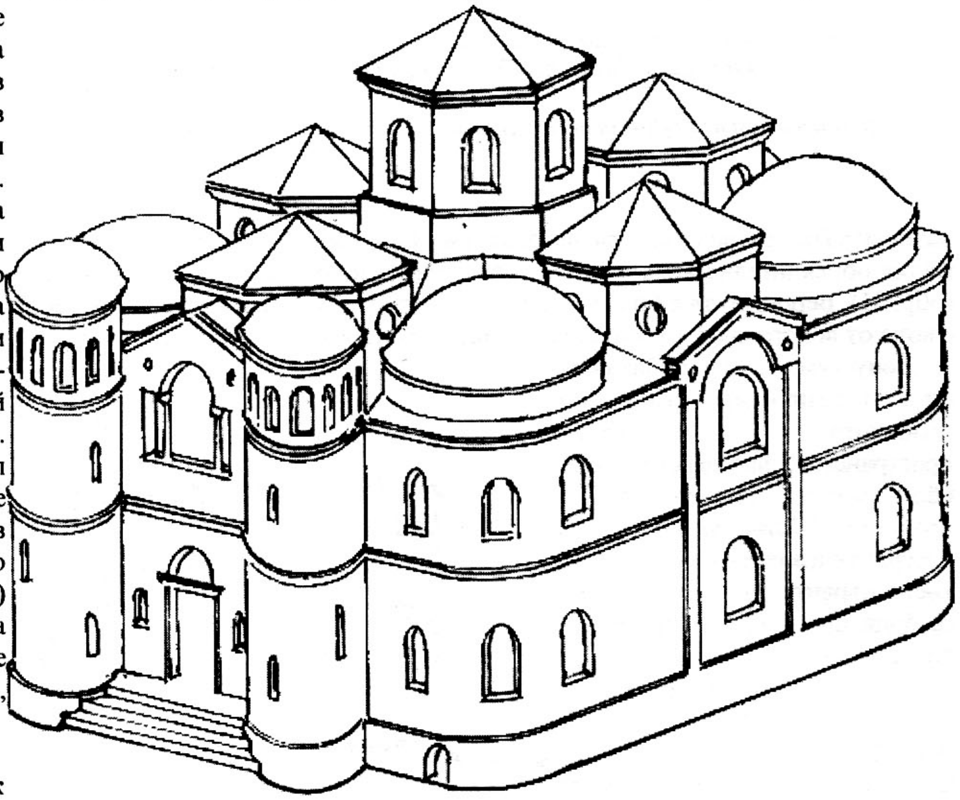

Обр. 34. Богата жилищна сграда под КОРЕКОМ. Аксонометрична възстановка. По автора.
Maison d'aristocrate romainsous KOREKOM. D'après l'auteur.

Езически храм под Булбанк

През 1970 - 1974 г. в изкопите за строеж на новата банка, тогава "Външнотърговска банка", бяха

Обр. 35. Късноантичен балнеум. («Св. Георги»). Конструктивна зидарска връзка между А и $А_{г}$. Снимка на автора.
Balneum de la Basse Antiquité. (St. Georges). Lien constructif de la maçonnerie entre le tepidarium et l'apodyterium. Photo de l'auteur.

разкрити останките от езически храм. Той се състои от продълговат перистилен двор, като в средата на западното му тяло се издига квадратна цела, а почти в средата на двора се намира кладенец. Надлъжната ос на това архитектонично съчетание е перпендикулярна на западната via intervallum. В това си положение храмът се явява като последна брънка от подредените по същия начин т. нар. граждански базилики, но не е съвременник с тях, простиращи се с малки прекъсвания на разстоянието по между им до южната крепостна стена.

Резултатите от изследванията са обнародвани от ръководителката на разкопките М. Станчева в сътрудничеството с Ю. Фърков (Станчева, Фърков 1975, 249 - 276). Архитектурната тематика е разработена от Фърков. Тя е изразена в заснетия план на разкритите останки и графично му възстановяване, включително и обемната изява, показана чрез напречен разрез през перистилиума с изглед към целата.

Като се съобразява с височината на наличните колони на перистилиума, Фърков правилно възстановява неговия обем, ограничен от плътната външна стена и откритата дървена конструкция на покрива. Неправилно е обаче, решението му на височината на целата. Така, както е представена, фронтонът й буквално се губи на фона на керемидите на прилежащото крило на перистилиума. Според композиционните принципи на проектиране редно е, главната съставна част на архитектурно съчетание с подобно устройство на основното тяло леко да господства над обема на по-маловажното, какъвто в случая е западното крило на перистилиума. Сред поредицата от примери на подобно подчертаване не само през Античността, но въобще в архитектурната практика, се откроява в изследвания от Т. Иванов и графично възстановен от Ю. Фърков храм на Капитолийска троица в

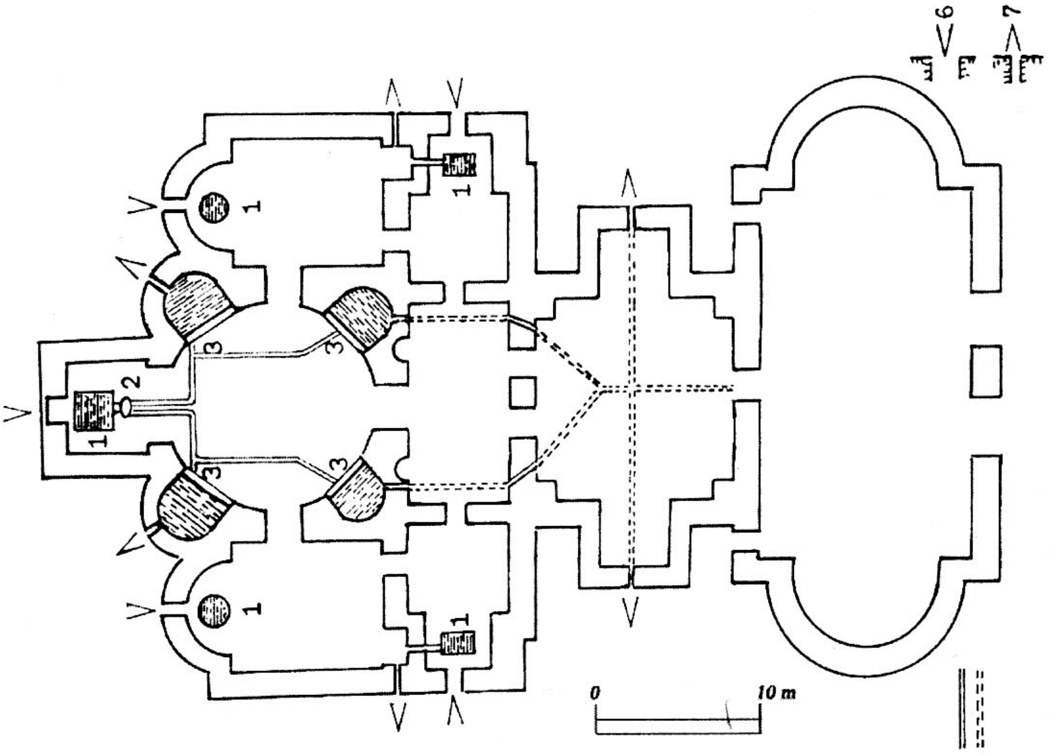

Обр. 36. Късноантичен балнеум («Св. Георги»). План на отоплението и водопровода. 1. Съдове за загряване на вода. 2. Гнездо за предполагаем разпределителен кран. 3. Полукръгли басейни в калдариума. 4. Оловни тръби за чиста вода. 5. Оловни тръби и каналчета за изтичане на използвана вода. 6. Отвори на пещи. 7. Отвори за изтичане на използвана вода. По автора.
Balneum de la Basse Antiquité.(St. Georges). Plan du système de chauffage et de l'évacuation des eaux. 1. Chaudières, 2. Nid pour les robinets distributaires. 3. Bassins dans le laconicum. 4. Plomberie d'adduction. 5. Tuyaux d'évacuation. 6. Ouverture des fours. 7. Ouverture d'évacuation. D'après l'auteur.

Ескус (Иванов, Иванов 1998, 142).

Проучването на историко-художествената тематика на разглеждания храм е дело на Станчева. На основа на задълбочен анализ на множеството късове от натрошени статуи, събрани около храма, тя достига до убедителното решение, че храмът е бил посветен на Херакъл. Правилна е и датировката. Храмът е бил издигнат от Комод, ревностен почитател на култа към Херакъл.

Късноантичен балнеум (Църквата «Св. Георги»)

Оставащата днес в двора на Президенството, оцеляла част от късноантичната светска сграда и превърната през Ранното средновековие в християнски храм, е най-старата запазена до покрив постройка в съвременна София.

За нейното първоначално предназначение също са изказвани различни тези. В научната литература с този въпрос пръв се занимава Б. Филов. След като провежда първите разкопки през 1915 г. и 1920 г, но съсредоточени само в единствено откритото за времето кръгло помещение и тангентиращият го южен "кораб", той я определя като късно антична баня, от която е запазено само средното ѝ, покрито с купол, тяло. Това му дава основание да я сравнява с големите терми от вида на тези на Каракала в Рим (Филов 1933, 65). През 1939 г. А. Рашенов, подведен от широките прозорци на източните конхи, които до тази дата остават засипани от културните напластявания, също допуска, че това са врати, водещи към неразкрити източни помещения (Рашенов 1939/1940, 62). Едва през 1942 г. П. Карасимеонов, разкривайки за нуждите на консервацията терена източно от сградата, установява, че там няма разширение. Нему обаче западните помещения остават неизвестни и малкото, което е виждал тогава от стените на средното квадратно помещение, той определя като атрий на църква (Карасимеонов 1943, 197). Впрочем Карасимеонов е убеден, че сградата е замислена като църква, състояща се от квадратен олтар, кръгъл наос и нартекс, предхождащ кръглия наос. Страничните пък помещения той определя като параклиси. В този си според него първичен вид тя притежавала всички необходими елементи за изпълнение на християнската божествена служба. В друго свое изследване Карасимеонов определя тази църква като изявен представител на богата славяно-българска архитектура, възникнала през VII - VIII в. (Карасимеонов 1943). По отношение на предназначението на хипокауста Карасимеонов първи изказва мнението, че подподовото устройство е служело за проветряване на основите, без да определи как по-точно е ставало това. Проветряването на огромните пространства над пода той смята, че се е извършвало само през няколко глинени тръби, прорязващи отвесно зидарията на сводестите покрития. От тях само четири са оцелели в "квадратния олтар". При възстановяване на свода на олтара Карасимеонов съвестно ги съхранява.

По отношение на покритието на познатата му част на "църквата" Карасимеонов смята въз основа на непосредствените си наблюдения по време на консервацията на купола, че масивните покрития леко се издавали над заобикалящите ги почти хоризонтални корнизи. Екстрадосите на сводестите покрития били защитени от оловни плочи (Карасимеонов 1943, 222).

През 1952 - 1953 г. в просторните изкопи за основи на хотел "Балкан" бе напълно разкрита западната половина на античната сграда № III. Така я назовават в своята публикация нейните разкопвачи (Иванов, Т., С. Бобчев 1964, 33 - 37). Тъй като в границите на предоставената им площ за проучване попада само крайното западно помещение на сграда III, те ограничават своите наблюдения единствено върху него. Под подовата настилка на това помещение, което определят като вестибюл, те откриват бронзова монета, сечена от Валентиниан I (364 - 375). Наличието на монетата им дава неоспоримото основание да датират изграждането на сграда III по времето на този император или по-скоро на брат му Валент (364 - 378), тъй като Валентиниан управлявал в Милано, а брат му в Констатинопол. И понеже "вестибюлът" е конструктивно свързан с останалите части на сграда III, Иванов и Бобчев поддържат, че цялата сграда е издигната около 378 г., т. е. след управлението на Константин I (Иванов, Бобчев 1964, 35 - 36).

Към графичната документация, която пояснява културното напластяване в обхвата на "вестибюла", Бобчев показва своето виждане на първичния образ на сграда III. Така в напречния и надлъжния разрез помещенията са представени покрити с полуцилиндрични сводове, някои от които почти напълно се издават над гладния покривен корниз, а други, като този над източното квадратно помещение, е покрит терасовидно, като само източният му край е скосен. Цялостният външно-пространствен вид на сградата Бобчев представя десетина години по- рано (Бобчев 1955, табл. LXII, 2), където по-изявено личат откритите сводести покрития. Странното в тази изометрична възстановка е: защо западната част на разрушената по-ранна сграда II, върху която ляга балнеумът, е изобразена като едновременно съществуваща с него. Впоследствие в общата студия с Иванов нелогичното прилепване на по-ранната разрушена сграда е основателно премахната.

През 1964 г. Ив. Венедиков и Т. Петров, като се основават на данните от пълното разкриване на паметника, обнародват ново тълкуване, различаващо се коренно от предишните (Венедиков, И., Т. Петров 1964, 77 - 107). По същество то почива на убеждението им, че в първоначалния си вид западният вестибюл, означен от тях с $А_1$, е пристроен по-късно, при което оригиналният план, включващ помещенията А, Б, В, Г, Д, Е, З и Ж, добива вида на характерните за ранното християнство мартириони. Предназначението на хипокауста в тази сграда те осмислят не само като необходимост за подсушаването на "твърде влажната" почва, но и за подравняване на пода, тъй като теренът спада към изток. Както бе загатнато, авторите определят датата на изграждането на мартириона по времето на Константин I. Основанието им за това становище било обстоятелството, че

вестибюлът, в който е намерена монетата на Валентиниан (364 -378), е пристроен по-късно към западната част на мартириона (Венедиков, Петров 1964, 79 сл.), от което следвало, че първичният мартирион е изграден само около половин век по-рано от Валентиниан I. Едва след 378 г., смятат те, мартирионът е бил превърнат в кръщелна. Едва тогава бил пристроен вестибюлът – $А_1$. За целта южната квадратна екседра на помещението "А" била превърната в басейнче, от което глинен водопровод извеждал водата до кръщелните писцини, вместени в източните конхи на главното кръгло помещение "З".

По отношение на обемно-пространственото решение и архитектурния образ на първоначалния строеж авторите приемат, че то се е определяло от вида на полуцилиндричните сводове, покриващи отделните помещения с изключение на крайното източно, което има "своеобразно покритие" (всъщност бъчвовидно или балдахиново, бел. авт.) Така над сводовете се простирали твърде плоски двускатни покриви, съобразени с осите на отделните обеми.

Поради недостатъчно задълбочени наблюдения, и то върху добре изразени данни, това тълкуване на паметника не разкрива действителната му същност. Това се отнася преди всичко до вида на структурата на зидарията в точките, в които стените на помещенията $А_1$ и А се срещат. Странно защо авторите не показват документална снимка от време на разкопките, когато зидарията на основите бе напълно разкрита и долепването на "$А_1$"с "А" би се изявило твърде отчетливо, ако въобще това е било така. Независимо от този пропуск днес все още пределно ясно може да се види, как зидарията на южната страница на северната врата, извеждаща вън от помещението $А_1$ е конструктивно вързана с междинната стена на помещенията $А_1$ и А (обр. 35). Сам по себе си този факт неоспоримо доказва единния замисъл и едновременното изграждане на двете въпросни помещения. Така наблюденията на Иванов и Бобчев се оказват правилни – всички разкрити части на сграда III принадлежат на единно изградена постройка, издигната почти половин век след Константин I.

Независимо от тези факти Станчева продължава да възприема "Св. Георги" като строеж на Константин I и да го включва в примамливата си теза като съществен архитектурен елемент в лансираната от нея идея за "Константинов квартал". Основанията за тази си теза тя съзира в данните в разкопаните от нея през 1955 г., останки на сграда с осмостен източно от "Св. Георги" и тези под хотел Рила през 1961 г. Тя обаче все още не е обнародвала пълната фото и графична документация със съответния анализ на съществените материални данни, доказващи съществуването на "Константиновия квартал" с триумфални арка и императорски дворци (Станчева 1994, 55 сл.) Така наши и чужди изследователи и вулгаризатори на науката (Velkov 1966, 53 - 60); (Bumbalova 2001, 26): (Kirin 2000) са подведени и в редица представителни издания се разпространява тази невярна легенда.

Изграждането на балнеума след Константин I означава, че с отпадането на вторичното пристрояване на вестибюла отпадат тълкуванието за "първично изградения мартирион". Впрочем посочените планове на мартирии като паралели въобще не се схождат с действителната планова композиция на разглежданата сграда (Grabar 1946, 592, 28). Освен това следва да се припомни, че не е редно и не е познат случай, при който в главното пространство на мартирион да е разполагана кръщелна писцина. Единствено от познатите ми мартирии само в етажа на монументалната "Подземна" ротонда в Дамус-ел-Карита в Картаген вероятно е бил поставен купел, водата от който се е изтичала през вторично пробито каналче в западното лице на цилиндричния цокъл (Boyadjiev 1978, 127). Характерен пример за пристрояване на кръщелна към монументален мартирион е този в Червената църква край Перущица (Бояджиев 1998 а, 36, обр. 1, 10). Там обаче, както и при редица други мартирии, кръщелните помещения се прилепват до външните им стени или са самотоятелни постройки в съседство с преустроения вече като евхаристийна църква първичен мартирион (Бояджиев 1994, 1, 27).

И още нещо по отношение на същността на мартириалните постройки със сложен план, но лишени от подземно гробно помещение, каквато авторите смятат, че е била сграда III. Естествено е в този случай принципът на степенуването на пространствата да се ръководи от най-благоприятното изявяване на саркофага или саркофазите със светите мощи. В дадения случай явно най-примамливо е крайното източно квадратно помещение "Ж". Но устройството на пода на това помещение изключва възможността в него да се поставят саркофази. Причината е в начина, по който са подредени аркираните колонки, поддържащи суспенсурата и двата отвора, които я прорязват. Тяхното присъствие на това място не се оправдава с никаква практическа нужда за разполагането на саркофазите. Напротив, преустройствата, които подподовата структура е претърпяла през годините, показват, че предназначението на носещите колонки и тяхното разположение е съобразено с устройството на пещите на този тип бански постройки. Тази подробност, при която средната част на пещта е оградена от по-особени стенички, между които е бил съсредоточен буйният огън, е много добре заснета от Карасимеонов (Карасимеонов 1943, бр. 127 и 130), но той е убеден, че това е сторено за вентилация. Но и елементарните познания по вентилационно дело показват, че не така се извършва този процес и то при мартириални постройки.

И в този случай недоглеждането на подовото устройство довежда до неправилните изводи в тълкуванието на същината на сградата. Преди всичко, ако условно се приеме, че сградата е била замислена като мартирион, това устройство не може да се нарича хипокауст, защото хипокаустът служи за отопление, а авторите, отричайки това му предназначение, твърдят, че то е служило за подсушаване на влагата. При това съпоставяне на мненията редно е да се прецени дали наличните данни способстват за постигането на ползотворна вентилация. По този въпрос още Карасимеонов, когато възстановява балдахиновото покритие над източното квадратно помещение, забелязва присъствието на глинени тръби. Както бе отбелязано, техните долни краища се отварят

39.»Св. Георги». Глинени тръби – кумини. Снимка на автора
«St. Georges». Tuyaux-cheminée en céramique. Photo de l'auteur.

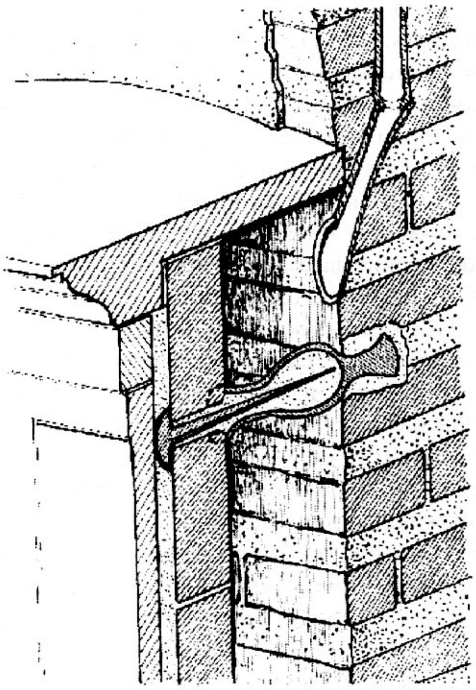

Обр. 38. Късноантичен балнеум (Св. Георги). Глинена "чашка"за прикрепване на мраморната стеничка към носещата стена. По автора.
Balneum de la Basse Antiquité.(St. Georges) Coupe sur le calice en céramique D'après l'auteur.

в четирите му ъгли, а телата им, пресичайки зидарията на свода, се появяват над покрива. Несъмнено през високо разположените устия на тръбите е протичало въздушно течение. Но въздухът, оставащ под пода, е могъл да достигне до тръбите само през издълженото тясно пространство между тънка стеничка, надлежно прикрепена по познатата технология за дебелата носеща стена. Въздухът е преминавал през процепа между повсеместното отдръпване на тухления под и суспенсурата от масивната носеща

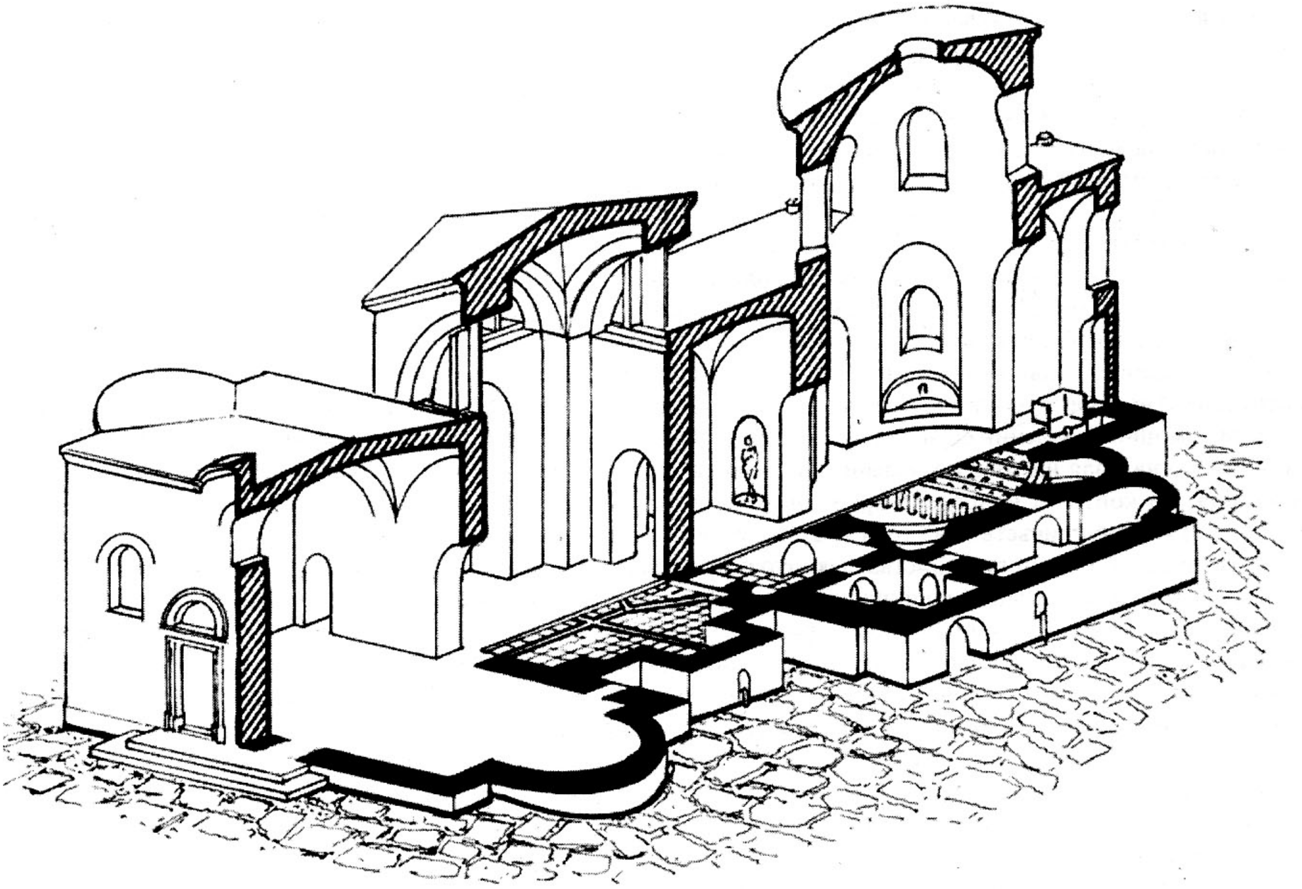

***Обр. 37.** Късноантичен балнеум (Св. Георги). Аксонометричен разрез по оста изток-запад. По автора.*
Balneum de la Basse Antiquité.(St. Georges). Coupe axonométrique sur l'axe E-O, D'après l'auteur.

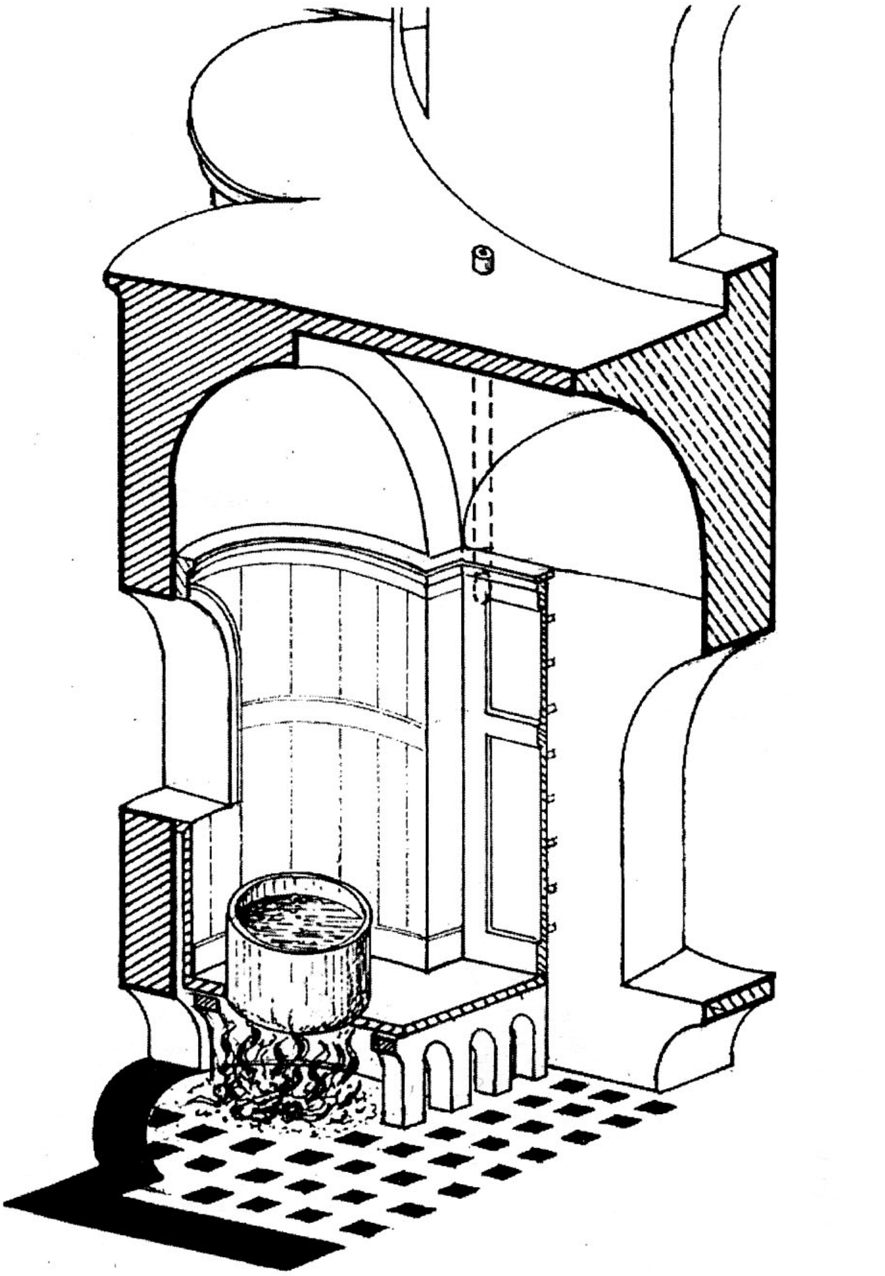

Обр. 40. *Късноантичен балнеум (Св. Георги). Разрез през пещта на северното отделение. По автора.*
Balneum de la Basse Antiquité.(St. Georges. Coupe sur le four de la pièce nord. D'après l'auteur.

стена. Освен това известно е, че за да се получи резултатно течение на въздуха във всяко от петте подподови пространства, са необходими поне по два срещуположни отвора. Но по стените на приземните части на външните стени на помещенията зее само по един и то твърде голям аркиран отвор. Това нередно положение за създаване на хоризонтално въздушно течение предизвиква въпроса за какво са служили тези отвори.

Ако условно се приеме, че това доста сложно и скъпо устройство е било създадено само за подсушаване на подпочвена влага, пита се как подпочвената влага е достигала до основите на сградата, след като равнището на късно античния терен отстои на един метър над равнището на околните римски улици, прокарани през началото на II в. Освен това известно е, че дъното на отводнителните канали на тези улици слиза на още един метър по-надолу, т. е. под основите на балнеума и следователно те са поемали водата над това равнище, ако въобще такава е имало. По въпроса за подпочвените води бе установено още, че в дълбоките основи на новите сгради, и то по наклона северно от "Ларгото", подпочвена вода се появяваше след шестия метър. Несъмнено подпочвена вода е имало и в обсега на двора на Президентството, но през Средновековието, за да я достигнат средечани са копаели доста дълбоки кладенци. Един от тях и сега може да се види на равнището източно пред проучваната сграда.

Че на равнището на римските улици и то доста под тях не е имало подпочвени води, красноречиво показват и останките от първите сгради, оставащи под сграда III («Св. Георги»). Ако е имало високи подпочвени води приземието им би било необитаемо. При разкопките следи от пресушена през античността влага нямаше.

От приведените данни, доказващи липсата на обилна влага, отпада и предназначението на "вентилационната" система. Оказва се, че тази система, устроена по всичките правила на подподовото отопление, е била истински хипокауст. Той се простира под шестте помещения, опасващи най-голямото средно цилиндрично пространство, като според нуждите е подържал съответната топлина във всяко от тях. За тази цел пет отвора, разположени в долните части на източната и надлъжните стена, са захранвани с гориво пещи (fornax), чиито отоплителни възможности съответствали на размерите на отопляваните помещения. Най-голямо и най-затоплено било кръглото помещение (caldarium). В него топлината навлизала през широко отворено към калдария малко квадратно помещение, под което се намира и най-голямата пещ. Отвън на изток пред неговия отвор и до днес са оцелели четири тухлени стълба, носещи ниско покритие, предпазващо горивото от атмосферните води. Под този покрив огнярът (fornacator) подавал постоянно било дълги цепеници, било дървени въглища, които дават по-голяма

топлина и по-малко пушек и пепел. Следвали пещите на двете странични на калдария, помещения (tepidarii) с умерена температура. Двете най-малки пещи били вместени в срещуположните краища на напречното помещение, предхождащо от запад цилиндричния калдариум. Те поддържали също умерена температура. Най-висока била температурата в най-малкото източно квадратно помещение потилнята (sudatorium или laconicum), където

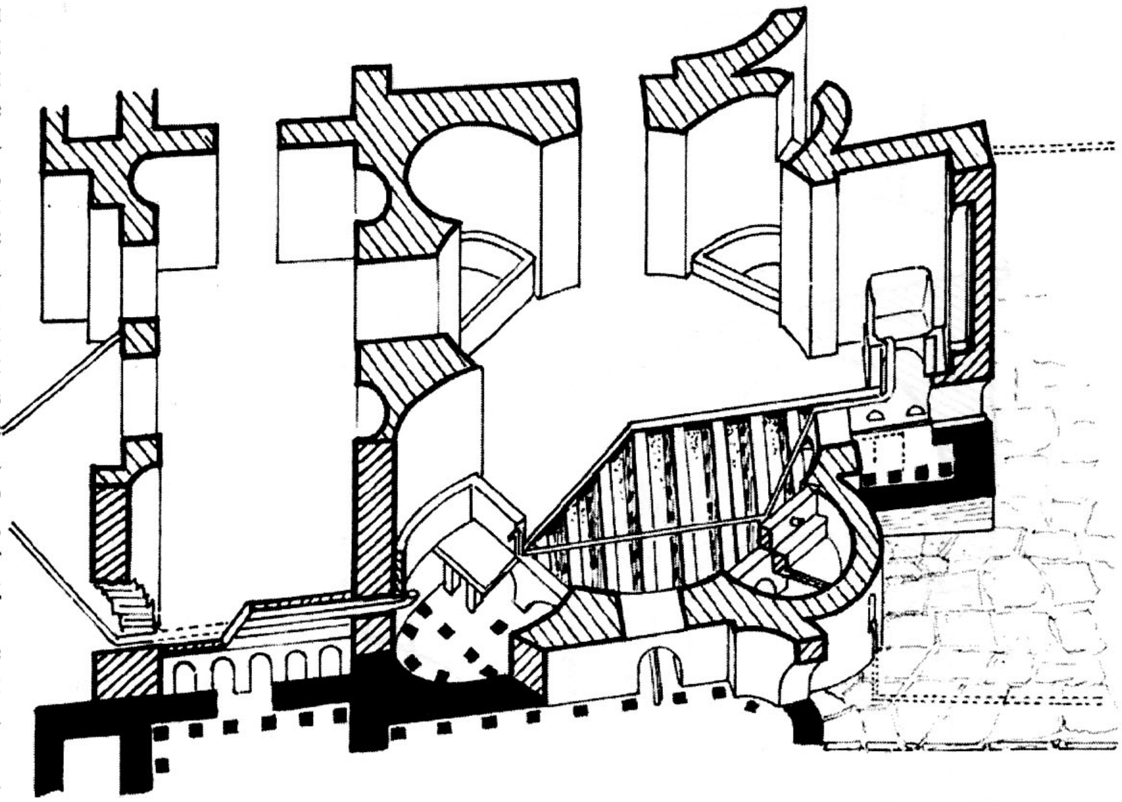

***Обр. 42.** Късноантичен балнеум. (Св. Георги). Схема на пълненето и източването на четирите басейнчета в калдария. По автора.*
Balneum de la Basse Antiquité.(St. Georges) Schéma de d'adduction et de d'évacuation des quatre bassins du caldarium. D'après l'auteur.

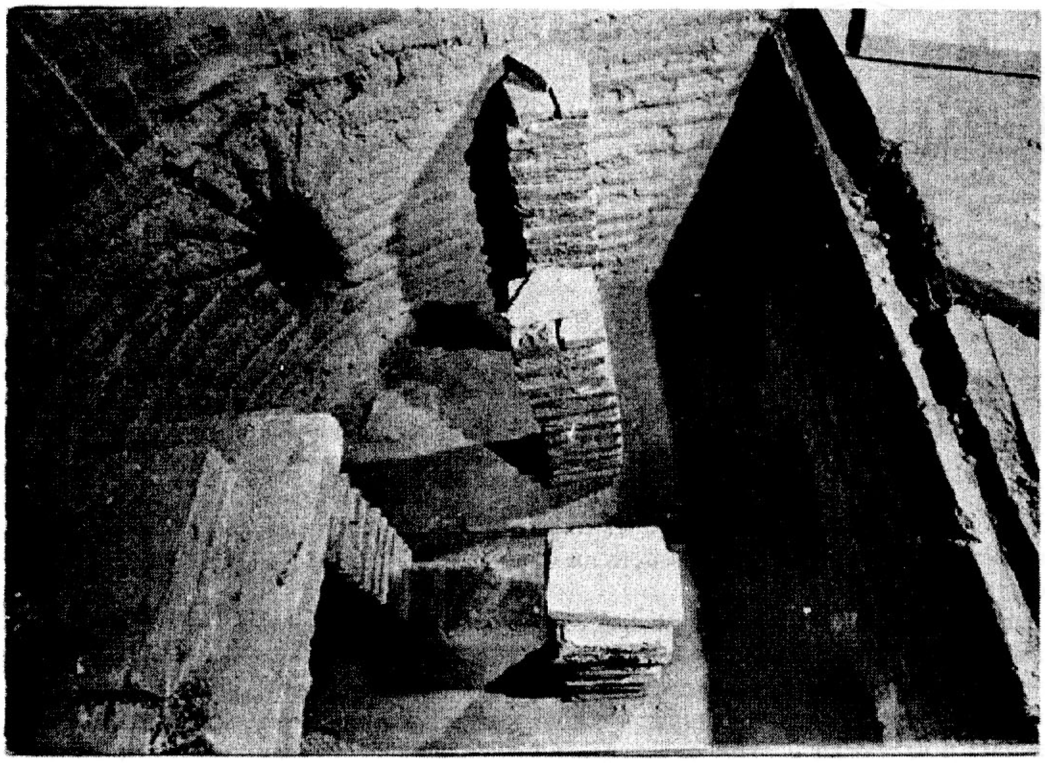

***Обр. 41.** Късноантичен балнеум (Св. Георги). Отвор под ю-з басейнче на калдариума. Снимка на автора.*
Balneum de la Basse Antiquité.(St. Georges.) Ouverture sous le bassin S-O du caldarium. Photo de l'auteur.

бил поставен големият меден съд (labrum) с изпаряващата се вода (обр. **36** и **37**).

Затопленият въздух и пушекът под суспенсурата преминавали през тесен процеп между суспенсурата и масивната стена. Тънка стеничка, стъпила върху ръба на суспенсурата пред процепа, който преминавал по цялата дължина на стените, се е издигала до петите на сводестото покритие. Тя била съставена от изправени на ребро тухли, облицовани с мраморни плочи. Тухлите били прикрепвани към масивната носеща стена чрез дълги железни ковани

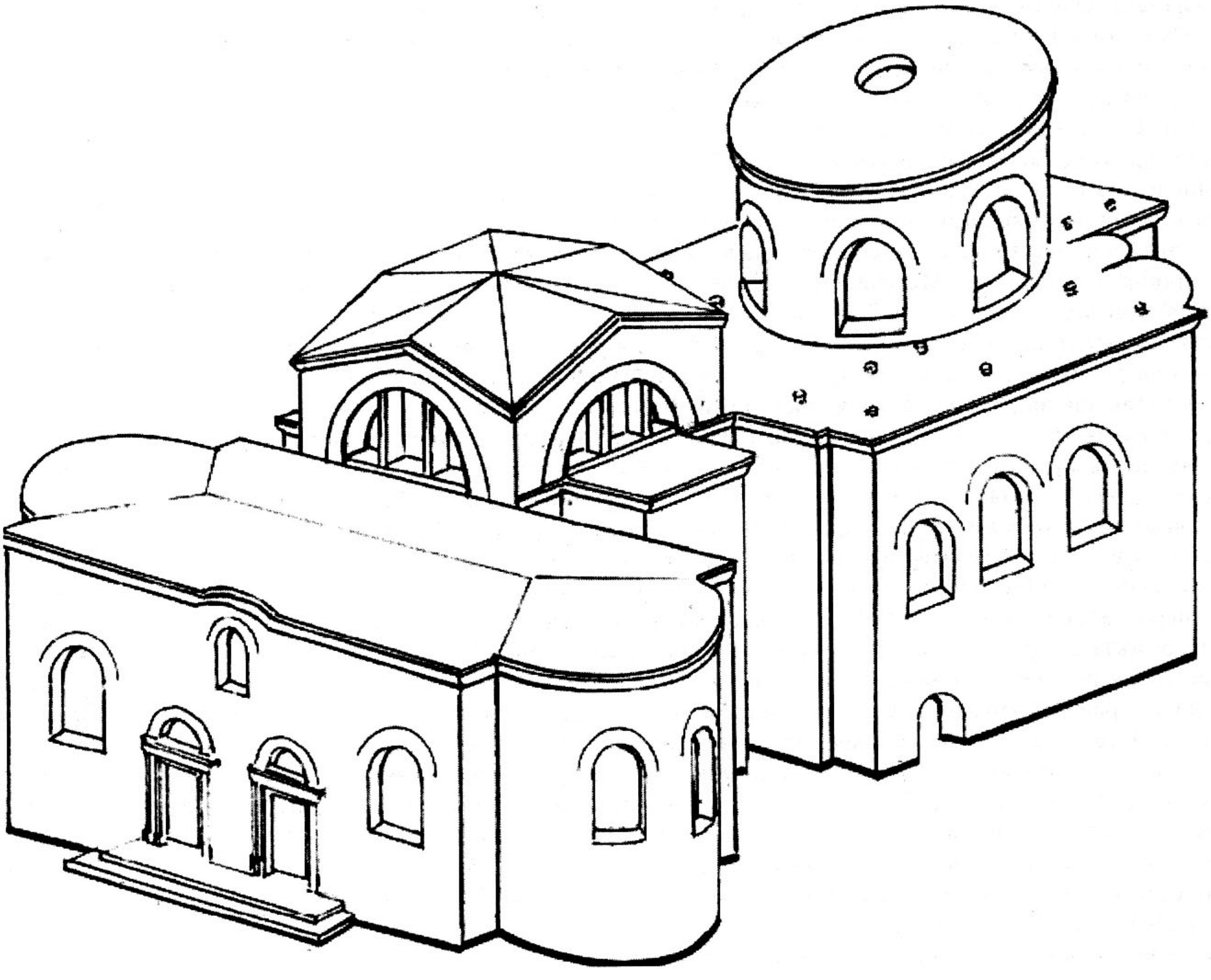

***Обр. 43.** Късноантичен балнеум (Св. Георги). Възстановен аксонометричен изглед на балнеума. Поглед от югозапад. По автора.*

Balneum de la Basse Antiquité.(St. Georges). Restitution axonométrique. Vue de l'ouest. D'après l'auteur.

гвоздеи. В повечето хипокаустови устройства гвоздеите преди да проникнат в масивната стена, преминавали през глинени туболи, дълги около 0,10 м. Така между тънката и масивната стена се е образувало пространство, през което протичали топлият въздух и пушекът, които затопляли вътрешните стенички и следователно съответните помещения, които те ограждат.

В сграда III (балнеума) прикрепването на тънката стеничка е ставало по един по-особен начин. Известно е, че при най-често употребяваните цилиндрични глинени туболи, през които гвоздеят е бил забиван със силни удари на чук в носещата стена, често се случвало да се отчупва ъгълът на тухлите, в които се е намирала съответната дупка. За да се избегне нежеланата неприятност, при строежа на сердикийския балнеум е използван нов вид "туболи", няколко броя от които са намерени от Филов по време на неговите разкопки (обр. **38**). Странната им форма на леко издължена и издута в долната си част "чаша", стъпила на масивно столче във вид на изправен нагоре конус и плоско разширено устие, го озадачава при тълкуването й, и той допуска, че тези находки, напомняйки на свещници, остават с неопределено предназначение (Филов 1933, 23, 21). С тази си наистина любопитна форма "туболите" достигат до 0,15 м, при което конусовидното столче е високо 0,05 м, а диаметърът на основата е равен на 0,03 м. Именно конусовидното столче е било вкарвано в предварително издълбана дупка в носещата тухлената стена, където е прикрепено със здрав хоросан. Пред лицето на стената оставала да стърчи чашката с плоското си устие. Едва когато спойващият хоросан изсъхвал и притискал обратния наклон на конуса, чашката била също запълвана с хоросан, което личи от обстоятелството, че в една от намерените чашки част от хоросана е запазен в нея. Прикрепването на отвесно разположената тухла е ставало докато хоросанът в чашката бил още пресен. Тогава прокарвали гвоздея през дупката на тухлата без чукане и той прониквал леко в пластичната маса на хоросана в чашката. Подобни съоръжения за прикрепване на тънките стенички са открити в Нове (Маевски и др. 1974, 184, 11). Те обаче имат форма на тумбеста бутилка, която се вгражда в изкопаното в стената гнездо, а към плоското им кръгло устие се прикрепва лицето

на тухлата. За съжаление следите от тази интересна технология в сердикийския балнеум са обезличени при консервацията през 1939/1940 г., когато, убеден в църковното предназначение на изцяло изградената с тухли сграда, Карасимеонов е облицовал интериора на калдария с нови тухли тип римски.

Тясното празно пространство между двете стени достигало до равнището на сводестите пети. Там то било пресечено от подходящо пропорциониран мраморен корниз, който същевременно ограничавал височината на мраморната облицовка. За извеждане на пушека в масива на куполните пети, съответно и сводовете, както и покриващата ги тухлена зидария били вградени глинени тръби, които леко се издигали на покривната площ (обр. 39 и 40).

Пълненето с вода на затоплените според предназначението им помещения се осъществявало по твърде опростен начин. Проследявайки вида и характера на наличните данни в лаконикума и калдария се изясняват устройството и процесът на функциониране на водната система. Така, загрятата в лабрума вода изтичала през отвор, пробит в дъното му. Меденият съд обаче бил поставен върху зидана тухлена рамка, издигаща се на около 0,90 м от пода на лаконика. Това повдигане на лабрума е било необходимо, за да може по принципа на скачените съдове топлата вода да напълни западните полукръгли басейнчета, чиито дъна, както ще стане ясно по-долу, се изравняват с пода на калдария. От това завишено равнище топлата вода се стичала през две оловни тръби под слаб наклон, за да се влее съответно в двете северни и двете южни басейнчета.

Парата, излизаща от кипящата в лабрума вода, се издигала в пространството на купола, по чийто интрадос кондензирала. За да се избегне неблагоприятното въздействие на кондензната влага, в зенита се отварял кръгъл отвор опеон - днес обезличен. За неговото съществуване свидетелства видът на очертанието на вторично оформения широк диаметър, в който е изписан Христос Вседържител. Проследявайки вида на обрушения ръб, получен от обрушването на част от зенита на куполната зидария, се установява, че очертанията му са концентрични на куполния диаметър. Обикновено, когато куполите са частично съборени, винаги от тях е запазен само по-един голям или по-малък сегмент от полусферата и носещата го част от стената на барабана. Разрушаването на отделни сегменти се дължи било на събаряне от човешка ръка, било от едностранно подаване на основите, а най-често при земетръс. Единственото обяснение, че в сердикийския балнеум липсва само средната част на купола и то във вид на доста правилен кръг и напълно здрави стени на цилиндъра, се свежда до обстоятелството, че в зенита му първоначално се е отварял опеон с диаметър около един и половина метра. Бидейки изоставена след ограбване и частичното й разрушаване на останалите помещения, сградата и по-специално зидарията в околовръст на опейона постепенно е ерозирала, добивайки концентрична, макар и неправилна форма. Едва с пригаждането на балнеума за християнския култ над разширената дупка е бил издигнат нов сферичен сегмент, защитен от конично керемидено покритие, положено върху масивна подложка (Карасимеонов 1943, 208,133).

За предназначението на опеона в римските бани ни осведомява Витрувий, който описва устройството на остъклената и разделена на квадратчета кръгла бронзова рамка, прикрепена към отвесната тухлена страница на опеона. Прикрепването ставало чрез диаметрално поставена ос, по която кръглата рамка се е накланяла или издигала, придвижвана посредством две срещуположни дълги верижки, а може и с една с контра тежест. По този начин, чрез излитането на парата през опеона се е уравновесявала топлината в калдария. (Vitruvio 1992, 239).

След използването й замърсената вече вода в източните басейнчета се изтичала през отвори, прорязани във външните им дъговидни стени, от където вероятно по глинени тръби се стичала в близкия канал на улица "З". По глинени тръби, пресичащи непосредствено външните надлъжни стени, изтичала и хладката вода, проливана в тесните хлътнали пространства, съседни на най-малките пещи, разположени в двата края на напречния тепидарий (обр. 36). Водите от тези помещения се стичали съответно в каналите на улиците "Е" и "Ж". По-сложно ставало източването на западните басейнчета на калдария, тъй като те оставали заобиколени от други помещения в тази част на сградата. За да се изведе водата от тези басейнчета, в западната част на дъговидните им стени са прорязани отвори, в които прониквали вероятно оловни тръби (обр. 41). Те прекосявали пространството на хипокауста непосредствено под суспенсурата на западния напречен тепидарий и достигали до отвори, пресичащи западната му стена. Там те вливали използваната вода в зидани каналчета с правоъгълно сечение, вдълбани в хоросановата подложка под квадратното помещение за обливане със студена вода (frigidarium). Във фригидария двете каналчета се обединяват в едно, което, преминавайки цялото помещение по оста изток-запад, достига до западния му край. Второ каналче, протичащо по оста север-юг, пресича първото. Неговите краища навлизат в пространствата на квадратните екседри, фланкиращи фригидария, където проникват в отвори, прорязващи стените на квадратните екседри. При това си разположение водата, която каналчетата довеждали до фригидария, се е изтичала вън от сградата и се е вливала съответно в северния и в южния уличен канал (обр. **36**).

Естествено, за да изтича водата от западните басейнчета, наклонът на описаните канали трябва да бъде от изток към запад. Но тъй като общият наклон на терена е в обратна посока, се е наложило дъното на тези басейнчета да се изравни с пода на калдария. По това съображение нишите били преградени със стени, високи около 0,60 м, пред които е имало по едно или две стъпала. В средата на преградните стени били вградени оловните тръби, от чийто чучур басейните се пълнели (обр. **42**).

От своя страна западното каналче във фригидария, което достига до западната му стена и чийто наклон съвпада с общия, подсказва, че и в това помещение повсеместно се е проливало вода, която пресичащите

се каналчета отвеждали навън. Въпросните каналчета обаче не оставали открити на равнището в тухлената настилка. Те обезателно са били покрити, но покритието им се е изравнявало с горния край на четирите тесни отвора, прорязващи стените на квадратните екседри и междинната стена на тепидария и фригидария, защото в противен случай отворите ще зеят над днешната подова настилка на фригидария. Именно точно това занижаване при съвременното експониране на пода на фригидария показва, че тези отвори са оставали покрити под значително по-нисък хипокауст, съставен от успоредни канали, действащ само зиме. По всяка вероятност те не били свързани с отвесни "кумини" като тези в източната част на сградата, а проветряването им през топлите месеци се е осъществявало през споменатите отвори в стените на квадратните екседри. Зиме тези отвори били запушвани, като само лежащите на дъното отводни тръби преминали, за да извеждат използваната вода. До въпросните канали на фригидария топлият въздух прониквал от огнищата на напречния тепидарий. Водата, ползвана в фригидария, се е събирала вероятно във водохранилище, вместено в южната квадратна екседра. Северната екседра може би е била пригодена с лека преграда за латрини. Известно е, че при всички римски терми наличието на латрини е наложително, защото посетителите прекарвали по цели дни в тях.

Още една интересна подробност от устройството на хипокауста в източната част на балнеума привлича вниманието. Това е мрежата от плитки каналчета, набраздяващи постланото му с тухли дъно, на което стъпват колонките, носещи суспенсурата (Карасимеонов 1943, 190). Тъй като тези каналчета не излизат вън от сградата, лъчистото им разполагане, свързващо всяка точка под калдария, е било предназначено да събира в една или три точки ограниченото количество замърсена вода от редовното почистването на хипокауста от сажди и пепел, която е била събирана в съдове и изливана в уличните канали. Красимеонов е документирал частта, която е могла да се проучва, когато той е работил. Тя и до днес е запазена по дъното на помещенията, нанизани по главната надлъжна ос с изключение на фригидария. За съжаление в страничните на калдария помещения оригиналният под с каналчетата в него е унищожен.

Направеният до тук анализ, определящ предназначението и системата на функциониране на хипокауста, както и на водните съоръжения в сградата, позволяват да се възстановят първоначалният ѝ габарит и архитектурен образ. За постигането на тази цел допринася главно, запазеният почти до зенита си полусферичен купол и цилиндричният барабан, на който той стъпва. Като използвам термина "барабан" държа да подчертая, че в случая това е единствено правилния термин, а не "ротонда". Този термин е всеобщо приет в всички езици: Tambour, Trommel, Drum, Τρούλλος. Ротонда е самостоятелно цилиндрично тяло, докато в случая по надлъжна ос на симетрия с посока изток запад са нанизани в сложно съчетание разнородни по форма и предназначение пространства. Към източния край на оста са съсредоточени главните бански помещения, над средното от които се издига кръглият барабан. Независимо, че вътрешността на помещението е цилиндрична, изявеният над покрива кръгъл обем е подчинен на призматичната форма изявена от околните помещения. Така в тази част на сградата се очертава центрично съчетание на обеми, над които естествено се разполага кръглият барабан. Единствена досега Л. Мавродинова използва правилния термин "барабан". (Мавродинова 1995, 21)

Определящият елемент във височината и тектониката на барабана са запазените отчасти архиволти на първичните прозорци. Обстоятелството, че архиволтите опират до късния подпокривен корниз на барабана, през средновековието, когато е изграден коничният покрив показва, че първоначалният корниз се е издигал значително по-високо. А, като се има пред вид, че равнището на опеона, който отнема част от зенита на купола и следователно намалява височината в средата на купола, се оказва че коничният покрив е бил почти хоризонтален (обр. **43**).

Но не само барабанът е бил с плоско покритие. Такова е покритието, засвидетелствано и при страничните на калдария помещения. При по-внимателното наблюдение върху начина на подреждането на тухлите в петите на свода над северното помещение се забелязва, че там те са полагани в отвесни и водоравни редици, при което се образува свойственият за балдахиновите (бъчвовидни) сводове диагонални шевове. Подобно на балдахиновия свод на судатория, и тук в зидарията на петите са били вградени глинени тръби, извеждащи пушека над терасовидното покритие (обр. **40**). А, че покривите на страничните и западното помещения на калдария са били с минимален наклон проличава от факта, че дори петите на носещите ги сводове почти се изравняват с основата на големите прозорци на барабана. Това състояние означава, че ако се приемат наклонени покриви, прозорците на барабана биха били значително неблагоприятно засечени.

От своя страна обстоятелството, че и четирите свода около калдария остават под плоско покритие и то на единно равнище дава основание да се приеме, че и останалата част на сградата е била покрита по същия начин. Новото което се установява в покритието на западната част на сградата е значителното завишаване на също така балдахиново засводяване над тепидария. Съображенията, налагащи балдахиновият купол да се е издигал над съседната му покривна среда се оправдава не само от неподходящото въздействие на прекомерното занижаване на фригидарното помещение, както е посочено от Бобчев и Петров (Иванов, Бобчев 1964, табл. X; Венедиков, Петров 1964, 101, 26) но предимно от необходимостта в четирите му страни над покрива да се отварят тройни прозорци, обединени под широките арки, подържащи балдахиновия купол. Този тип сводесто покритие и начин на разполагане на прозорци под широките му конструктивни арки е свойствен подход, разпространен в римската монументална архитектура (ВИА 1973, 571, 101)

Проследявайки съотношението на крайното западно помещение (A_1), и връзката му останалата част на

сградата, чийто градеж, както се установи, е бил изпълнен заедно с този на общата сграда става ясно, че то е служило за съблекалня (apodyterium). От запад в съблекалнята се прониквало през две съседни врати, прорязващи западната му стена почти по средата на дължината й. Две други врати, но значително по-тесни , се отваряли в краищата на източната стена. Като второстепенни те извеждали вън от сградата в непосредствена близост със стените на квадратните екседри на фригидария. В стила на цялостното покритие на сградата и над продълговато помещение на съблекалнята били прехвърлени три балдахинови свода, като лежащата над тях плоскост, простираща се и над фланкиращите го полукръглите екседри се е изравнявала с общото терасовидно покритие. Над това стройно архитектурно съчетание господствал кръглият барабан, увенчаващ калдария.

Несъмнено, възстановеният архитектурен образ в стила на монументалните бански постройки не се изявявал с откритата си тухлена зидария, такава както днес сме свикнали да гледаме църквата Св. Георги. Макар и доста грижливо изпълнена, отритата тухлена зидари не е било идеала на архитектурната естетика дори и през Късната античност. Но наличните данни показват, че фасадите й не са блестели и със скъпата технология на мраморната облицовка. С мраморни плочи е бил облечен само интериорът, и то предимно поради по-голямата устойчивост на този материал срещу влагата. Подобно на по-ранните и значително по-големи терми от императорския тип, като по-горе разгледаните в Сердика и много по-добре запазените останки на тези в Одесос (Варна), фасадите над каменните блокови цокли са били измазани с хоросан, по чиято плоскост е наподобавана квадрова зидария.

Приключвайки с особеностите на банските функции и тектоника на сердикийския балнеум следва да се подчертаят и практическото значение и въобще смисъла на терасовидното покритие на помещенията му. В строителната практика на обикновените монументални сгради наслояването на плътна зидария над сводестите куполните покрития не се среща, защото и по функционални и по икономически съображение при тези случаи то не се налага. При банските сгради това наслояване е желателно по чисто практични изисквания, особено в страни с по-студен климат. При положение, че подът на банските помещения, както и отвесните им стени са били достатъчно загрявани от непосредствено преминаващ до тях топъл въздух, то, поради конкавната повърхност на сводестите и полусферични покрития не е могло да се изградят тънките стенички, зад които да протича топлият въздух. При това положение сводестата черупка, дори и с два реда тухли остава студена и следователно по нея се получава обилна кондензация на пара. Най-простият начин за да се премахне кондензната влага през епохата бил да се надебели покриващия масив от тухли и така да се избегне рушителната й дейност.

Както бе установено по-горе, разгледаният тук балнеум е бил издигнат след 378 г. т. е. 41 години след Константин I и 18 години след възстановяването на повторното гонение на християните от Юлиян Отстъпника.

Както проличава от наличието на изградения далеч преди Константин I балнеум, източно от Св. Георги, който по всяка вероятност, ведно с другия балнеум, под хотел Рила са заместили частично разрушените императорски тип терми под площад Св. Неделя. Това ще да е станало след разрушенията на готите през средата на III в. Тогава в оцелялата част от императорските терми ще да била настанена сердикйската монетарница. Вероятно първичните сграда "II" е била възстановена, а върху тези, простиращи се източно от улица "3" е бил изграден описаният по-горе балнеум.

Не е известно как е бил преустроен форумът когато е строена сграда "III", но пред нея е образуван малък страничен площад, ограден от север от възстановения булевтерий и от юг със също възстановена сграда "IV", но с неизвестно предназначение.

Това стечение на историческите събития показва, че новопостроената сграда

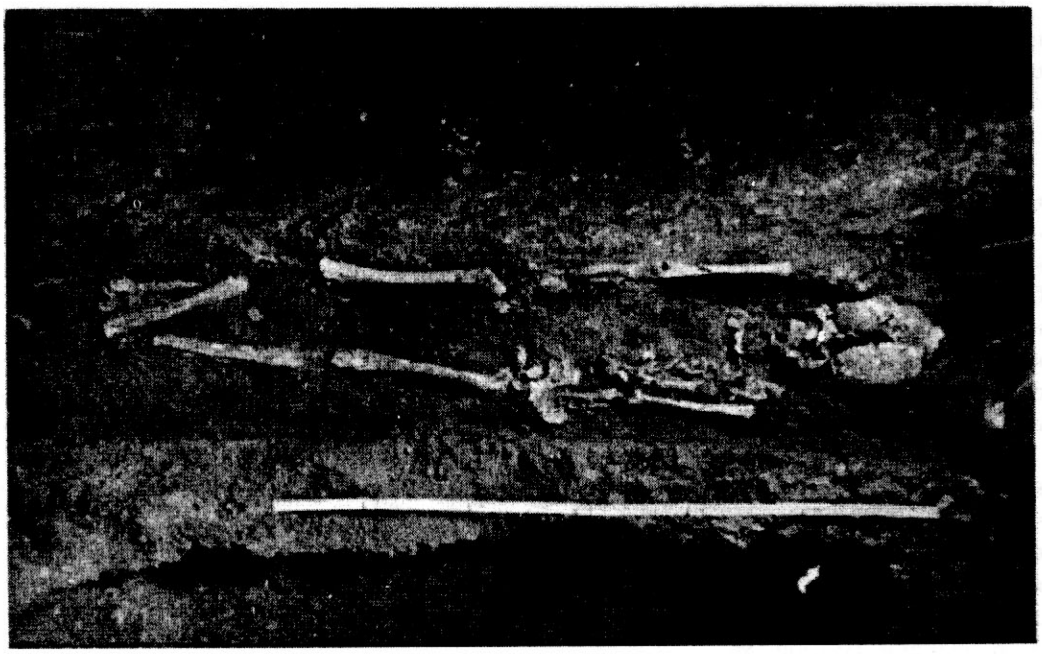

Обр. 44. *Гроб на езичник, погребан в дървен ковчег преди изграждането на Св. София. Снимка на автора.*
Inhumation païenne dans un cercueil en bois, précédant la construction de Sainte Sophie. Photo de l'auteur.

"III", замислена да обслужва чисто практически светски обществени нужди е продължавала да действа като балнеум поне половин век, срок практически установен до неизбежната амортизация на всяка сграда, в която обилно се пролива вода. И тъй като по това време – първата половина на V в. християнството е вече в пълен възход, светската монументална сграда, чийто план позволява това, е поредната монументална постройка, чието внушително пространство е предоставено за благодарствена служба възхваляваща Христос в Слава. Обстоятелството, че "Св. Георги" става непосредствен съсед на по-рано превърнатия в християнски храм балнеум с октогон е нормално явление по времето на възходящото християнство.

В поредицата, тук разгледани обществени, частни и култови сгради, разположени в границите на укрепения град "Сердика I",по време когато той съществува самостоятелно е редно да се помисли къде е била разположена една от най-важната за живота сграда, особено по време на обсада. Става дума за градския хамбар horreum. Обикновено този вид постройки се разполагат по крайкрепостните улици в близост до портите, какъвто е случая с Абритус (Иванов, 1980, 30 обр. 10). В Сердика от досега познатите паметници като най-вероятни може да се приемат някои от базиликалните сгради подредени покрай западната крепостна стена. Повечето са се появили при изкопите за Съдебната палата и при тогавашните условия на спасителни разкопки са били само заснети, без по-задълбочено проучване.

ГРОБНИЧНА АРХИТЕКТУРА

Устройство на обикновени езически гробове и погребения в саркофази

През езическия период сердикийци ползвали два главни некропола, простиращи се на запад и на изток от града. Разкритите при случайни обстоятелства гробове показват, че Източният некропол е бил по-голям. До към края на III в. по- скромно устроените гробове, при които положеният в ямата покойник е бивал покрит със срещуположно наклонени керемиди, се срещат на около 100-150 м на изток от градската крепостна стена. В отделни случаи, като например на мястото преди появата на първите строежи на църквата Св. София, бе разкрит гроб (обр. **44**) с покойник , положен в дървен ковчег явно на езичник с ръцете спуснати край бедрата (Бояджиев 1961, 10).

Знатните граждани били погребвани в каменни саркофази. Обикновено саркофазите били изработвани от бял варовик. Те представляват доста едър едноделен блок с издълбана вътрешност. В зависимост от общия му размер дебелината на четирите стени и на дъното бива между 0,15 –0,20 м. В по-редки случаи се срещат саркофази, чиито обем е сглобен от отделни плочи, свързани с железни скоби. Винаги обаче, покриващият капак е едноделен и след полагането на трупа, е бил свързван със стените с железни скоби. Те били вкарвани в дупки, вкопани в камъка и споени с олово. В зависимост от общественото и материално състояние на покойниците, размерите на саркофазите съответно надвишавали ръста на телата им. Различна била и пластичната украса по стените и капака. Тя имала символичен характер, отразяващ както гражданските качества на покойника, изразени чрез символични изображения с християнска тематика. Иконографията на изображенията по саркофазите била съобразена с традицията за увековечаване паметта на покойниците, чиито останки те съхраняват. И за да бъде по-дълговечно съхранена паметта, саркофазите били подреждани на видими места от двете страни на пътищата, излизащи от градските порти. Така, подобно на познатите римски некрополи, сред които Via Apia в Рим, се очертавала своеобразна алея от "мини монументални" гробници, повдигнати на два или три редова крепидома.

Вероятно такава алея, всъщност пътят водещ към Константинопол, който започвал от Източната порта не се е насочвал по оста на съвременния бул. Дондуков,, тъй като наклонът към Св. София (днешната ул. Г.С. Раковски) е твърде стръмен. Много по-вероятно е той да е .минавал южно от Зрителната сграда и след като превъзмогвал лекото възвишение на съвременния площад Батенберг (снижено през шестдесетте години на миналия век), продължавал на изток по естественото трасе, което и днес следват Цар Освободител и Цариградското шосе. При стечение на историческите събития от тази траурна алея не е останала следа. Саркофазите били разбити и ограбвани, а блоковете от постаментите им натрошени и преизползвани в нови градежи.

РАННОХРИСТИЯНСКА ГРОБНИЧНА АРХИТЕКТУРА

Раннохристиянски засводени гробници

От архитектурно-строителна гледна точка интерес представляват оцелелите на мястото си засводени гробници. Почти всички, от досега откритите, са от раннохристиянския период. Обикновено това са семейни гробници, в които мъртъвците се полагат без ковчег. В широките граници на некропола гробниците са безразборно пръснати от двете страни на главния път, като не е спазвано някакво правило за ориентирането им. Всички гробници са покрити с обикновени полуцилиндрични сводове, изградени върху дървено кръжило. Тази подробност е засвидетелствана от отпечаталия се хоросан върху премахнатото кръжило. Средният размер на диаметъра на свода им достига 1,80-2,00 м, а дължината на вътрешното пространство 2,00 до 2,50 м при височина на зенита 2,20 м. С този си габарит те били замислени да не бъдат дълбоко закопавани, като гладко измазаният екстрадос на свода им едва бил покриван с пръст.

Достъпът до гробничното пространство се е осъществявал по два начина. При по-опростения първи начин само един обикновен отвор с квадратно очертание въвеждал във вечното жилище. Този отвор обаче, не

достигал до пода на гробницата, а отстоял на около един метър от нея. По този начин е устроена и гробница № 16 (по Филов 1913,78 сл) под Св. София. Именно това засвидетелствано положение показва до каква степен е била вкопана гробницата спрямо равнището на околната среда през епохата. По време на строежа пред отвора била изкопавана дупка, широка колкото гробницата, в която стъпвал първият гробар, приемащ увития в бяло платно покойник. Той от своя страна подавал тялото на втори гробар, влязъл предварително в гробницата. След съответното ритуално поставяне на трупа на вечния му одър и излизането на гробаря и духовниците, приключили опелото, отворът на гробницата бил затварян с тежък призматичен каменен блок, споен с хоросан до стената на гробницата, а дупката пред нея запълнена с пръст. По този начин била затваряна и споменатата гробница № 16 под Св. София. (Бояджиев 1996, 62)

При втория случай в една от тесните страни на гробницата бил оставен аркиран отвор, достигащ до пода. От равнището на околната среда тръгвала тясна зидана стълба с 5-6 стъпала. И в този случай вкарването на покойника ставало от двама гробари, които носейки го слизали едновременно в гробницата. След излизане на повърхността шахтата със стълбата била покривана с три или четири напречно поставени тежки каменни плочи. За тяхното по лесно отместване при повторно погребение на една от плочите били закотвени две железни халки, в които вкарвали лостове за да повдигнат плочата. Преди повторното отваряне, за дезинфекция на гробницата и премахване на тежката миризма дори доста време след първото погребение, през един малък отвор в зенита на свода били впръсквани вар и благовония.

Мартириални сгради

Осъзнавайки бързото разпространение на новата религия, чийто единствен Бог се явява като "цар на царете", и застрашавап тяхната земна власт, римските императори, провеждали жестоки системни гонения на христовите привърженици. След първоначални подмамващи увещания да принасят жертва и се поклонят пред обожествения император (Divii Caesar), отказалите да сторят това в името Христово, били предавани на жестоки мъчения и умъртвявани. Използвани били всевъзможни средства, сред които масовите мъчения в обществена среда, където за развлечение на езичниците, християни били подхвърлени на изгладнели диви зверове. Тази изтънчена извратеност се е практикува във всички градове, притежаващи сгради за увеселение- амфитеатри, театри, стадиони и др.

След указа, подписан от Константин I в Медиоланум (Милано) в 313 г., с който се разрешавало изповядването на християнската религия наравно с езическите, християнските общини по места изграждали, според възможностите си, подходящи постройки в памет на загиналите мъченици. И тъй като мъчениците се определяли като люде, засвидетелстващи привързаността си към Христа, приемайки доброволно в неговото име мъченическата смърт, сградите, построени на мястото на смъртта им, били назовани мартириони (от гръцки ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ означаващо удостоверявам, потвърждавам).

Като преки наследници на отмиращото езическо изкуство, първите християни изграждали своите гробнични и молитвени сгради в стила на архитектурната традиция и живописна украса, на които те, до този период, са им били съпричастни. Но като последователи на новата религия те постепенно внасяли нови символични форми, особено в изобразителното изкуство, където само след половин век изграждат своя иконография и художествен стил. По-плавно, дори по-трудно и то по чисто икономически съображения, било създаването на новия образ на християнската култова архитектура. Затрудненията идвали от бавния развой на овладяването на нова строителна технология ,отговаряща на идеологическата същност на християнския храм. Така впечатляващата монументална архитектура на езическите хероони, в които почивали хероонизираните римски знатни, станал първообраз на християнските мартириони. Но поради икономически лишения, особено непосредствено след 313 г., издигнатите от християнските общини мартирии били твърде скромни. Стремежът бил да се приютят мощите на жертвите с оглед те да бъдат показвани на поклонниците.

В Сердика, както бе вече отбелязано, жестоки зрелищни "забави" се изпълнявали в театъра срещу Източната порта, и на това място, вероятно още в същата 313 година на издаването на Медиоланския указ бил издигнат скромен мартирион. В духа на общоприетата практика сградата се е състояла от широка апсида, чийто връх бил насочен към изток, от където се е приемало че се излъчва мистичната христова светлина. От север и юг пространството пред апсидата било фланкирано от две тесни продълговати екседри, чиято височина била подчинена на предапсидното пространство. Долната част на екседрите била преградена от стенички, високи вероятно около един метър. На свой ред всяко от издължените пространства било разделено на две, при което над пода са се образували четири зидани гроба покривани с каменни плочи. В тях били положени тленните останки, вероятно на последните мъченици, а по средата на апсидата ще да е бил изложен каменният саркофаг, съхраняващ мощите на най изявения мъченик.

Така съчетаният план на този първи сердикийски мартирион, при който по-дългата ос следва посоката север юг, а не изток запад, е съобразена с по-особеното предназначение на сградата. Ограничената ѝ площ, наситена със светите мощи не е била замислена да приема многобройните верующи. Тъй като в ранните години на християнството култът към мъчениците бил много развит и верующи се стичали масово, за да се поклонят пред светите мощи, всеки измолвайки чрез тях божия благодат и всевъзможни благодеяния за себе си, потокът от поклонници бил канализиран да преминава пред широка врата, позволяваща свободно да се виждат светите мощи.

Тънките стени на мартириона показват че сградата е била покрита с дървен покрив, при който хоризонталните

сили клонят към нула. Грубата каменната зидария както отвътре, така и отвън е била гладко измазана. Дневната светлина е проникваля вероятно през троен прозорец, прорязващ апсидната стена по средата на дъгата й.ос. Навярно по един прозорец се е отварял и встрани от широката врата на западната стена.

В мартириите евхаристийна служба не се е изпълнявала, защото те не притежават необходимите за тази цел устройства. В тях само в дните, свързани с тачененто на паметта на мъченика са четени молитви за успокоение на душата му и вечно блаженство. През останалото време те са били предмет на поклонничество от местни и далечни вярующи, пропътували с дни за да измолят от тачения светец божията благодат.

Това състояние на сердикийския мартирион, впрочем и на всички раннохристиянски култови сгради е продължило до 361 г., когато император Юлиян Отстъпникът се отвръща от християнската вяра и разрушава нейните храмове. Само две години по-късно, през 363 г. когато Юлиян е убит във войната срещу персите, християнството се възстановява. Тогава култът към мъчениците намалява и възстановените мартирии се преустройват в църкви, пригодени за евхаристийна служба (Grabar 1946, 314 sq). Почти във всички случаи към вече преустроените храмове се пристройват странични помещения, в които се съхраняват спасените от унищожаване свети мощи. Естествено мощите и впоследствие продължават да се тачат, защото тяхното присъствие при изграждането на всяка църква е безусловно изискване. Без да притежава свети мощи християнски храм не може да се освети. Но поклонението пред тях се извършвало само в деня на мъченическата му смърт. Тогава те се изнасяли пред олтара и с подходяща служба миряните отправяли своите молби към светеца.

В този дух бил преустроен след 363 г. и сердикийският мартирион. Първичната му западна стена била съборена и на запад от съборената стена бил пристроен еднокорабен наос. Пред апсидата били подредени "П"-образно канцели, ограждащи хора, в средата на който бил поставен светият престол.. Пристройката завършвала с едноделен притвор. Така след преустрояването се е образувала скромна църква, в която е било вече възможно да се провежда пълна благодарствена служба (Бояджиев 1994 24).

По всяка вероятност, оставаща извън крепостните стени, първата евхаристийна църква била съборена по времето на второто готско нашествие през 378 г. Скоро след това върху нейните останки била издигната нова, вече трикорабна базилика. Тя била напълно в стила на съвременните базилики. Имала само една апсида, пред която се разполагал, оградeният с канцепи хор, а средният й кораб, според ранната строителна практика бил два пъти по-широк от страничните. Навярно тя също ще да е претърпявала някакви повреди, но след преустройства е преживяла до средата на V в., когато пред западната й фасада е пристроен атрий. За неговото съществуване може да се съди от оцелелите до 1948 г. останки от външната му южна стена, прорязана от странична врата. Северно от така наслоилите се три култови сгради е била изградена кръщелна. В първоначалния си вид тя представлявала обикновено квадратно помещение, чиято източна стена се е отваряла апсида. Не е ясно дали прилепената до вътрешното лице на дъговидната апсида писцина, принадлежи на първоначалния й градеж. Издаващите се от средата на северната и южна стени малки "пиластри" навеждат на мисълта, че писцината в апсидата е първична. Това мнение би могло да се защитава от обстоятелството, че втората писцина, вместена в кръгъл тухлен масив е "прищипната по нелогичен начин от въпросните пиластри. Обикновено пространството на кръщелните са били разчленявани, съобразно поредните етапи на кръщелния процес, чрез което може да се обясни издаването на "пиластрите". Възможно е между тях да е била окачена завеса, преграждаща любопитния поглед към разголените тела на покръстваните. Още при разкриването й доц. Бобчев успя да организира пренасянето на сполучливо извадената от изкопите кръгла писцина, за да бъде изложена в лапидария на Археологическия музей. Тук обаче тя бе изоставена на произвола на годишните времена и днес, доста ерозирала при "аранжирането" на градинското кафене, насадило се в лапидария, тя е небрежно подметната. Вероятно при изграждането на втората базилика към първичното ядро на кръщелната е пристроено ново квадратно по-просторно помещение. Възможно е тогава в изпразненото помещение, независимо от композиционния конфликт с двата "пиластра" да е била изградена новата писцина.

Християнски мавзолеи в обсега на Източния некропол

Жестокостта при преследването на християните, продължило близо три века, била с различна степен. Когато гоненията не е били толкова крайни, след извратената наслада от гибелта на мъчениците върху арената, задоволените езичници напускали театъра, като не се интересували за последвалата съдба на труповете на умъртвените. Тогава телата били изнасяни и погребвани безшумно в по-отдалечени краища на некропола. Проведените разкопки в началото на XX в. разкриват едно по- особено съсредоточаване на гробници в източния край на Източния некропол. Още в края на XIX век в изкопите за основи на Народното събрание са се появили останките на три базилики, наслоени една над друга след последователното им разрушаване. Към множеството заобикалящи ги гробници, открити в началото на миналия век, в последната му година бе открита още една нова гробница, спадаща към това съсредоточаване. Не ще съмнение, че това явление не е случайно. Докато отдалечаването на първите погребения от градските стени се е налагало, за да не се дразнят езичниците, след 313 г. стремежът да се снабди с гроб в близост до мощите на мъченик е било съкровено желание на всеки новопокръстен вярующ, защото това му отваряло вратите на рая.

Проведените, обаче, нередовни разкопки в трудните условия на строителната площадка не са позволили да се добият достатъчно данни за точното естество на паметника и събитията, съпътствали живота и етапите на

строеж на наслоените базилики. Ето защо неизвестно остава причината за прекратяването на съществуването на църквите още през V в.

За разлика от минималните данни, достигнали до нас по отношение на спомената група паметници, едно друго съсредоточаване на сводести гробници и наслоявания на останки от култови сгради, е оцеляло и до днес и отчасти може да се наблюдава, макар и не много лесно. Това са останките от няколко по-особени сводести гробници, зидани гробове, покрити с каменни плочи и останките от четири култови постройки останали под очертанията на запазилата почти изцяло обема си, църква Св. София.

Първи мавзолей под Св. София

Още през 1911 г. Филов разкрива първия параклис под Св. София, но не долавя неговите първични очертания и го приема като замислена съставна част към обема на разширението му. По-късно през 1932 г. С. Покровский обнародва новоразкритата мозайка на първичния параклис (Покровский 1932, 243-250). Като се основава на подчертаната разлика в стиловата комлозиция на мозаичния под на параклиса той определя неговата западна граница, от която до 1993 г. все още се показваше само една половинка тухла, свързана със западния край на северния зид. Приемайки този остатък за действителната дебелина на западната стена Покровский в приложения към статията си чертеж я показва значително по-тясна от останалите и без врата, която той поставя по средата на разрушената от Св. София южна стена. Това планово решение се възприема до 1959 г. (Мавродинов !959, 30).

През 1961 г. ми се отдаде възможността да установя нормалната дебелина на западната стена и чрез сравнителния метод да определя мястото на врата в нейната среда. Впоследствие, в началото на деветдесетте години до 1995 г., се провеждат разкопки от Музея за история на София, ръководени от К. Шалганов (Шалганов 2002, 581-592), който разкопа цялата площ в очертанията на петата църква (днес видимата Св. София). Тогава бе вдигнат мозаичният под на параклиса и на западното му разширение, което позволи да се проучи терена, останал недостъпен за предишните изследвачи.

Според Шалганов подовата настилка на първичния параклис, която той определя като изпълнена в opus signinum се състои от обикновен хоросанов пласт, дебел 0,04-0,05 м . По надлъжната ос на този "първи" параклис, но по-близо до западната стена, Шалганов ракрива две мраморни плочи, явно преупотребени, тъй като са с различни размери, но с еднаква дебелина (0,20 м),. Те са положени непосредствено на земята и образуват обща площ с размери 1,42 х 0,75 м. Хоросановата настилка в “опус сигнинув”, която заобикаля така образуваната каменна подложка, погрешно наричана подиум, плътно се прилепва по периметъра й. В четирите края на подложката са изсечени по едно плитко квадратно гнездо със сечение 0,25 х 0,25 м, в средата на което е издълбана по една квадратна дупка с размери 0,04 х 0,04 х 0,04 м, пригодена за железен шип, прикрепящ колонките на каменна маса. Спойката е ставала с разтопено олово, проникващо в дупките по, , тесни каналчета, невзети под внимание от разкопвача. Според. Шалганов преди влагането на колонките в гнездата били поставени монети, сечени от Констанций II (337-361) и Юлиян II Отстъпник като цезар (355-360). По-късно към източната стена на подложката, било прилепено двукамерно “гробче”, съхраняващо две сребърни мощехранителници с различни размери.

Все към съществуването на първия параклис Шалганов приема, че на запад от него е пристроено правоъгълното пространство, при което сградата получава вида на еднокорабна църква, чийто под се е издигал 0,20 м над първичния под на параклиса. Той бил устроен по същия начин с опус сигнинум. Разликата била само в това, че гладката хоросанова площ лежала търху молоси, служащи за *statumen* (Шалганов 2002, 584). И в този случай основанията на автора, с които той подкрепя мнението си, че първоначално гладко замазаната хоросанова площ не е била покрита със смалтови кубчета са- 1. Тази площ бидейки “шлайфана" е непригодна да се спои с хоросана, върху който се подреждат мозаичните кубчета; -2 По повърността й имало следи от опушване и горене, което означавало, че тя е била използвана като под; -3. Цялата повърхност била старателно накълцана за по-добрата спойка на хоросановия слой, върху който впоследствие били положени мозаичните кубчета. Полагането на мозаичните кубчета съставлявало третия строителен период на подовата настилка на параклиса и западната му пристройка.(Шалганов 2002, 584)

По-задълбоченият анализ обаче, на новоразкритите данни показват известни противоречия с тълкуванието на Шалганов. Преди всичко това проличава най-ясно в посоченото разделяне на еднородната структура на мозаичния под на три отделни части, изпълнявани последователно: 1.-хоросанова настилка, дебела 0,05 м, тълкувана като *опус сигниум*; 2.- статумен от молоси с открита гладка замазка и 3.- горен пласт от мозаични кубчета (тесарис). Добре известно е, обаче, че съставът на същинския опус сигнинум е коренно различен от хоросановата подложка в параклиса и, че неговата употреба престава в I в. от н. е. (Darenberg Saglio 1901, t. 3, 2093, col. 2). След което, по чисто конструктивни съображения направата на подовите настилки се подобрява, чрез въвеждането на статумена, чиито отвесно поставени молоси от непоемащ влага кварц прекъсват просмукването на подпочвената влага в приземните помещения. Това се е постигало, чрез отвесното поставяне на камъните, за да се увеличи височината им. В горната част на кухините между молосите се насипва едър трошляк, над който се полага хоросан с едро счукани тухли (rudus), а над него се разстила хоросанова замазка с пресят пясък (nucleus). Така благодарение на кухините в основата на молосите влагата не е могла

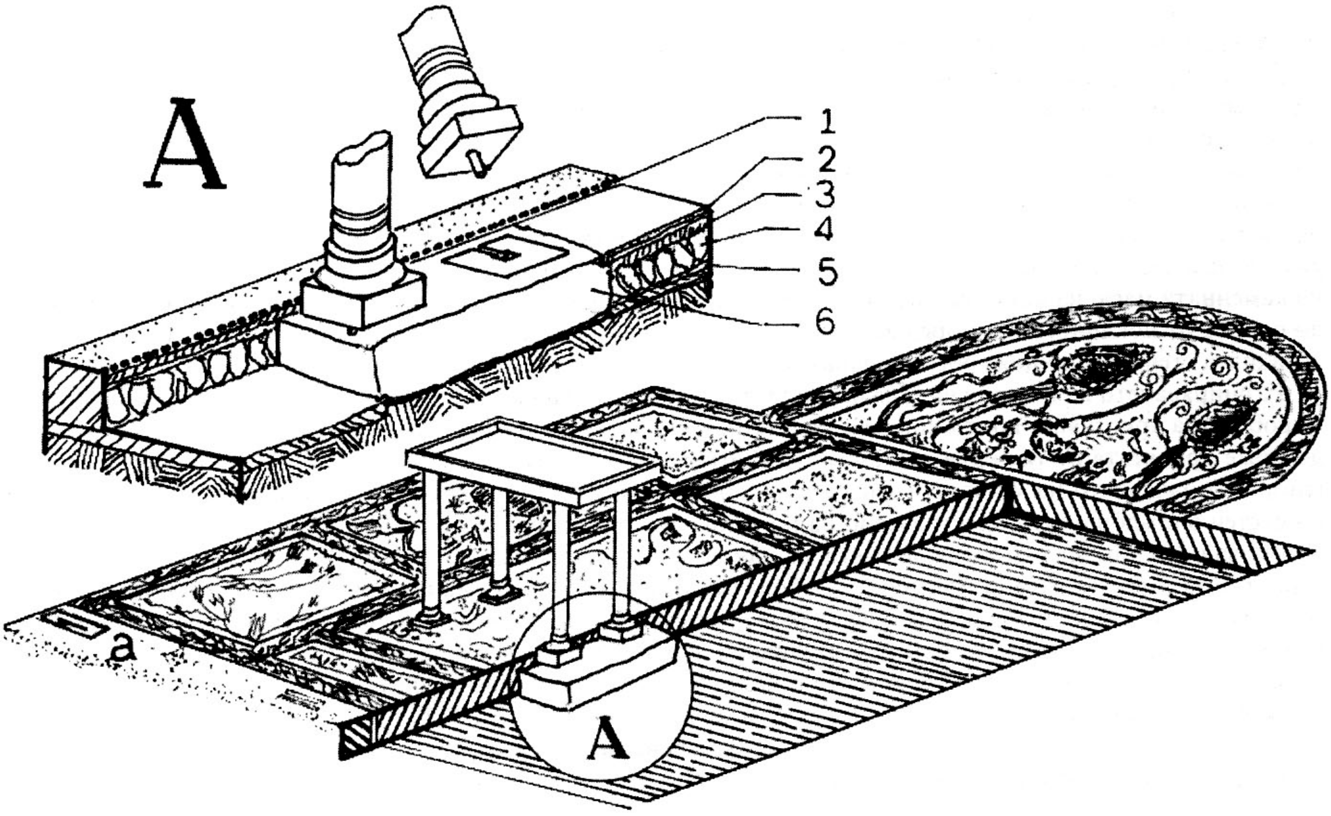

Обр. 45. *Устройството на мозаячния под и каменната маса в параклиса: 1. тесарис, 2. нуклеус, 3. рудус, 4. статумен, 5. хоросанова подложка на подовата мозайка, 6. каменна основа на масата. Възстановка на автора.*
Structure du pavement et de la table lapidaire de la chapelle. 1. tessaris, 2. nucleus, 3. rudus, 4. statumen, 5. couche de mortier avec de briques pillées, 6. blocs remployés du soubassement de la table. Restauration de l'auteur.

да достига до хоросановата плоскост. Подобна практика се използва от опитни строители и до наши дни при строежа на приземните стени, като още с подаването на основите над равнището на терена един до два реда гранитни камъни се подреждат без хоросан.

Впрочем за направата на мозаичните подове ни осведомява Витрувий в книга седма на труда му "За архитектурата". Ето какво пише той по този повод: *Et si plano pede erit eruderandum, quaeratur, solum si sit perpetuo solidum, et ita exaequetur, et indicatur cum* ***statumine rudus***. В свободен превод този тест означава: И ако подовата настилка се поставя направо на земята, за да бъде винаги зрава, следва да се направи **груба (каменна) подложка**.

Фактът, че гладката повърхност на замазката над статумена не създава добра връзка с хоросана, на който се полагат тесарите е неоспорим, но само при условие, че полагането става когато замазката отдавна се е втвърдила. Полагането обаче е ставало когато замазката е била още влажна. А колкото до насичането на гладката й повърхност, то това е станало само в площта на пристройката, върху която по-късно е положен трети слой от тесариси, изпълнен в сух геометризиран стил.

От посочените бележки става ясно, че структурата на мозаичния под в очертанията на първичния параклис и вградената в него каменна основа на масата е изпълнена наведнъж т. е. има само една подова настилка. И не случайно разполагането на масата попада на мястото,.на което Шалганов открива нейната основа. Украсата на мозаичния под отразява характерната за началото на IV в. мистичната композиция и стилови форми. Съставена е от 9 пана, като в по-голямото средно, е била изобразена емблемата. Всред виещите се символични декоративни елементи на емблемата, отразяващи култа към мъчениците, се издигала масата, а мозаичният слой закривал напълно грубата й каменна подложка (обр. **45**) Тази маса обаче, не може да се определя като свещена маса *mensa sacra* като тези в олтара на църквите, върху която се извършва благодарствена литургия.

Описаното до тук устройство на подовата мозайка и вградените в нея колонки на каменната маса принадлежат на първичния параклис под Св. София. Но монетите на Констанций II и на Юлиян Отстъпника, замазани в дупките за железните шипове, прикрепващи колонките на масата не датират изграждането на параклиса по времето, когато те са били в обръщение и то, по простата причина, че те частично са запълвали тези дупки и следователно нарушавали устойчивостта на масата. Именно тази невзрачна подробност показва, че "вграждането" на монетите е станало при поправките, причинени от разрушаването на параклиса по повелята на императора отстъпник, чиято монета е безспорното доказателство за това. При преустройството ведно с разширяването на наос на запад, каменната маса е премахната и до нейната подложка е прилепоно "гробчето", съдържащо мощехранителницата,

в която е приютено това, което е оцеляло след разрушението. След това разрушената част на мозайката е била запълнена с преупотребени мраморни плочи, наподобяващи очертанията на кръст

Точното датиране на преустроения първичен параклис, чрез “вградената” монета на Юлиян II Отстъпника недвусмислено показва, че неговото изграждане може да е станало веднага след указа за равноправие между религиите. Тогава сердикийската християнска община се е погрижила да изгради параклис съхраняващ паметта на прославящи христовата вяра.мъчениците. Че сградата е била замислена и пригодена за мавзолей, съхраняващ свети мощи личи още и от по-различното разпределение на деветте правоъгълни полета на подовата мозаична украса и характерът на изобразените в тях символични сцени. Причината на нееднаквото разчертаване на полетата, при което тези пред вратата са значително по-тесни, може да се обясни с изнасянето на каменната маса, на която са били поставени мощехранителниците , близо до вратата, за да бъдат по-близо до потока от поклонници. Според вече установената традиция единствената врата се е отваряла в средата на западната стена. Кубичният обем на параклиса бил защитен с двускатен дървен покрив (Бояджиев.1996, 21 сл)

Разширяването на първоначалния параклис било предшествано от пренасищането на съседната нему площ с гробове на християни, които приживе са се стремили да бъдат погребани до светите мощи на мъченици, за да може пролятата от тях кръв да освети и техните тела. Характерен е случаят с разположението на гроб III (според означението на Филов). Този доста дълбок зидан и с облечена с мраморни плочи вътрешност гроб е вместен в стълбищното пространство на по-ранна засводена гробница. Той не е могъл да бъде изтеглен на изток, защото там мястото е било заето от най-просторната засводена гробница (3,50х4,00 м), приютявала вероятно масово умъртвени мъченици. Любопитното при полагането на покойника в този гроб е, че той се е оказал не достатъчно дълъг, за да побере тялото и се е наложило изградената с един ред тухли (с размери 0,30 х 0,30 м западна стена, да бъде изсечена наполовина. Естествено неприятността при забавянето на погребалната служба, докато е траело преустройството е била преживявана от опечалените със силното желание вечното жилище на покойника да е в близостта със свети мощи (Бояджиев 1996, 87).

Монументални надземни мавзолеи

Сред множеството раннохристиянски гробници от среден по размери тип,, приютили покойници в края

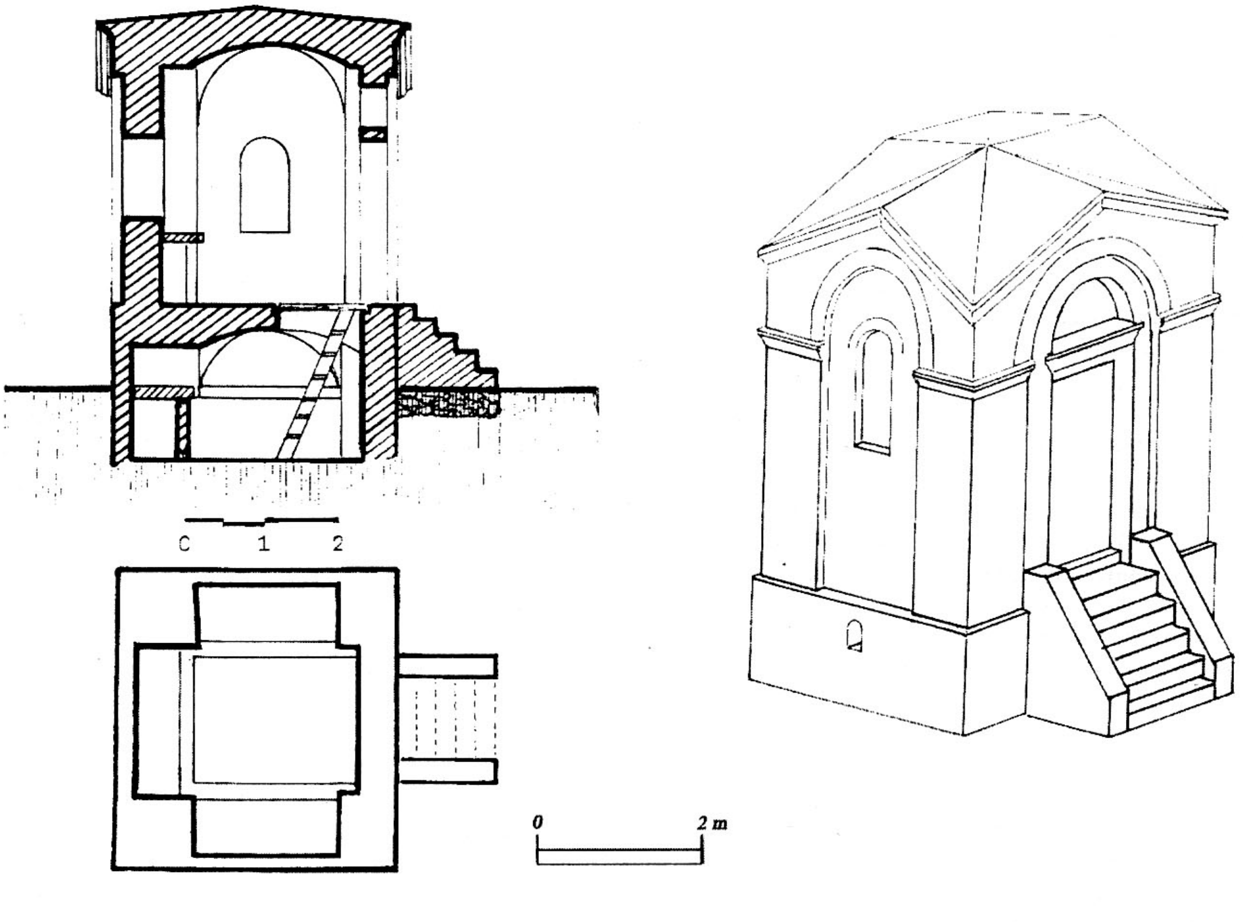

Обр. 46. *Мавзолей северно от Народното събрание. План по Шалганов с допълнения на автора. Разрез в аксонометрична възстановка И-З. По автора.*

Mausolée au nord du Parlement. Plan d'après Chalganov et des addition de l'auteur. Coupe sur l'axe E-O. Restitution axonométrique. D'après l'auteur.

на IV в., се откроява една още по-голяма, с по-сложно планово-пространствено решение. Това е разкритата през 1982 г. двуетажна гробница, намираща се на 25 м северно от Народното събрание. В подземния й етаж са запазени останките от три аркосолии.

Според предложеното от разкопвача тълкувание (Шалганов 1989, 74-77). тази сграда се е стояла от три странични "камери" и една централна, обединени в единно, издигащо се над терена пространство, покрито с купол, носен от пандантиви. С гладко оформените отвън стени, обединеното кубично тяло високо около 5,00 м, било защитено от четирискатен покрив. У нас, според Шалганов, възстановената от него сградата наподобявала на "кръстовидните" гробници при с. Кочагово и тази до Крупник, а в Равена - на гробницата на Гала Плацидия. Неопределено е становището на автора по отношение на входа към сградата. Той описва запазената северна стеничка пред източната стена и основателно допуска наличието и на южна, като загатва за стъпала между тях, но не споменава накъде са водели те – надолу, или нагоре. Това логично на първи поглед тълкувание не съвпада с наличните данни. Първият въпрос, който възниква, се свежда до начина по който вкопания 0,80 м в земята под на помещението с трите гроба е бил достъпен. По- внимателното наблюдение на оцелялата горната част на дебелата източна стена, от която страна несъмнено е бил входът на сградата, определено показва, че първоначално тя се е изравнявала с равнището на околния терен. И ако в нея наистина се е отварял входът, то би следвало, че слизането до подземието е ставало по вътрешни дървени стълби. В този случай обаче външна стълба, ограничена от странични стенички е излишна. Конструктивно слизането с вътрешна дървена стълба е възможно, независимо, че изравняването на прага на вратата с околния терен е неблагоприятно, тъй като подземието би се пълнило със стичащите се отвън атмосферни води. Съществениият конфликт, обаче, изпъква от наличието на споменатата стеничката, всъщност – две, които ограничавали някаква стълба. Ако се приеме, според становището на разкопвача, че сградата е била едноетажна и подът й бил 0,80 м под равнището на околния терен, то стъпалата на намиращата се пред източната стена външна стълба би следвало да спадат надолу и всъщност да се задънват от стената (обр. **46**). Явно е следователно, че стъпалата на външната стълба са се издигали за да достигнат до пода на етаж над подземието, в който са били изпълнявани заупокойни молитви на погребаните в аркосолиите на подземието.

По-точното проследяване тектониката и конструкцията на най-вероятната надстройка на тази сграда показва следното решение: Вкопаното 0,80 м подземие се е състояло от едно средно квадратно помещение, в трите страни на което са вместени по един зидан гроб (обр. **46**). Двата срещуположни ъгъла, образували се в краищата на западната стена са заети от масивни стълбове с квадратно сечение. Подобни устои са се издигали като леко разширение и в двата края на източната стена. В приземието височината на стълбовете достигала най-вероятно само 0,90 м т. е. малко над стеничките, преграждащи гробовете. На това равнище върху тях стъпвали петите на широките 0,80 м арки, които покривали трите гроба. Така се образували три аркосолии, чиито зенити се издигали 1,80 м. От равнището на петите на аркосолиите започвало балдахиновото засводяване над подземието, при което зенитът му, на който лягал подът на етажа, достигал 2,25 м. Непосредствено пред източната стена балдахиновият свод бил прорязан с отвор с правоъгълно сечение (0,70x1,00 м), покриван с каменна плоча. Така оформеното подземно пространство се изявявало над терена като еднометров цокъл на издигащия се над него етаж. Достъпът до етажа се е осъществявал по външната стълба, чиито каменни стъпала почивали върху суха зидария, а встрани били ограничени от описаните стенички.

Планът на етажа повтарял отчасти този на подземието. В него също се е образувало квадратно помещение, но "кръстните рамена" очертавани от аркосолиите на подземието тук били сведени до десетина сантиметрови ниши, като мястото зад тях било заето от дебелите 0,60 м стени. Подобна ниша била изявена и в дебелината на източната стена. Именно това отъняване на източната стена определя и дебелината на трите останали стени. Всъщност като се има предвид, че посочените размери принадлежат на подземието, редно е да се приеме, че над цокъла се е получавало леко стесняване на дебелината на стените, които между ъгловите стълбове образували външни аркирани ниши. Етажът също бил покрит с балдахинов свод, изявен по фасадите чрез триъгълни фронтони.

Както същинското гробнично подземно пространство, така и интериорът на етажа ще да са били изписани с подходяща тематична стенопис. Поради твърде малкия си обем външната му изява се е свеждала до гладкото измазване на стените. Само сенките от плитките ниши и отворите по средата им допълвали сполучливите пропорции на този скромен, но с емоционален архитектурен образ мавзолей. По стиловите си белези той съвпада с предложената от разкопвача дата на изграждане – втората половина на IV в. (обр. **47 в**).

Независимо, че подземното помещение, съхраняващо покойниците е било защитено от надземна надстройка, процесът на полагането на труповете в аркосолиите е ставало както при обикновените гробници. И тук също двама гробари са изнасяли тялото по външните стълби, след което трети, предварително слязъл по вътрешни дървени стълби е поемал увитото в бял плат тяло, за да го положи в предвидената аркосолия. Възможно е, според раннохристиянската традиция, практикувана в катакомбите, лицевата част на гробничните ниши (loculi) да са били зазиждани и върху измазана зидария да били изписани имената и образите на покойниците.

Оставащи извън градските крепостни стени гробничните сгради ставали лесно плячка на варварските нашествия. При издигането на новите храмове планът и архитектурният им образ се е определяли според икономическите възможности, но предимно по указанията на богословите, тъй като тези строежи трябвало да

отговарят на изискванията на култа, който се е изпълнявал в тях. При култовото строителство на почти всички религии, когато се възобновяват разрушени храмове винаги е бил търсен начин, по който новият строеж да съхранява максималното от оригиналния архетип, или ако това е невъзможно, новият храм да легне върху мястото, осветено от предходния. Проследяването на изпълнението на този стремеж е почти недоловимо при обезличените данни на базиликите под Народното събрание. Обратно, оцелялата и съхранила под себе си останките от предшестващите я по-ранни строежи, църквата Св. София предлага достатъчно данни за проследяване, както на похватите, които старите строители са прилагали за да се.запазят максимално оригиналните светини така и вида и стиловите особености на новоиздигнатите базилики.

Архитектурата на култовите сгради под Св. София през II - IV в.

При изграждането на втората евхаристийна църква, състояло се най-вероятно през 380 г., почти напълно били запазени очертанията на първата еднокорабна църква. Тогава от двете страни на издължения с 4,00 м наос бил придаден по един страничен кораб. За целта външните стени били съборени и основите им превърнати на стилобати, върху които били изправени колони или по-вероятно били издигани тухлени стълбове. Така първата църква се превърнала в трикорабна, но все още е била без притвор. По -съществена промяна настъпила в устройството на олтарното пространство и по-точно във формата на новата апсида, която станала необичайно широка - колкото наоса. Съществената особеност на новата апсида била вписването на дъговидната й стена в очертанията на външната източна стена (Бояджиев.2000, 89, 8, 9). Обстоятелството, че по този начин са устроени апсидите на сирийските базилики дава основание да се допусне източно влияние, пренесено от сирийски търговци и колонисти.

Редно е да се отбележи, че по верски съображения при очертаването на плановете на трите първи базилики, строителите са се съобразявали със заварените гробници. Когато на празния терен били изграждани отделните гробници, те били почти еднакво вкопавани в земята. Това изравняване на сводовете им спрямо равнището на терена дало при изграждането на култовите сгради, известно отражение в плановото им очертание. Така прави впечатление, че гробниците с надлъжна ос с посока север-юг, които са се явявали пред основите на надлъжните стени са премоствани с облекчителни арки, докато гробниците, ориентирани изток-запад не са премоствани и основите на северната стена преминават успоредно, като просто се долепват до тях. Всъщност тази невзрачна подробност обяснява разликата в ширината на страничните кораби – южният е по-широк от северния. Причината за това е, че прехвърлянето на облекчителните арки, изграждани в основите на църковните стени, са по-ниски, когато те следват дъгата на сводовете, отколкото когато петите им трябва да се изравняват с върха на напречните стени на гробниците. При този случай арките биха се изявили неблагоприятно над пода на базиликата, ето защо строителите са предпочели стесняването на кораба.

И при това преизграждане първоначалният мозаичен под с неговата символика е бил изцяло запазен точно според изискванията за съхраняване оригиналната светиня. При-по-късни преправки части от мозайките в разширението в южния кораб, западното издължаване на наоса и концентричната ивица около първата апсида са били разрушени.

Строеж на третата църква.

С разрастването на сердикийската християнска община следвало да се изгради нова по-просторна църква за нуждите на също така увеличаващия се Източен некропол. Поради съществуващите условия разширяването станало по подобен начин както при първите, само че южният кораб станал значително по-широк от северния, увеличен едва с половин метър. Запазена била, но пропорционално разширена и сирийският тип апсида. Издължен бил също пропорционално и трикорабният наос, но вече предшестван от едноделен притвор. Това ясно личи от точката, в която северната стена на притвора се долепва до западната стена на втората църква(Бояджиев,1996, 86). И третата църква използва мозаичния под на първата църква. Мозайката на западната част на наоса й се явявала като продължение на първоначалния мозаичен под. Останки от новата мозайка се откриха само в притвора и то под пода на южния кораб на петата църква. Преди да бъде съборена третата църква мозайката с пелтите в средния й кораб (всъщност в първото издължаване) е била почти наполовина подменена с елементарни геометрични фигури: кръстове, кръстовидни преплитащи се плоскости с заоблени краища и розети. Използваните декоративни елементи показват явен упадък в мозаичното изкуство.

За отбелязване е, че при първите три църкви е спазен пиетета, определен от християнските догми, за ненарушаване на вечния покой на почиващите в гробниците мощи. За това при всички случаи когато трасето на изкопите за основи на третата църква пресича гробници, последните не са били разрушавани. Това се отнася за гробниците под южния стилобат на третата църква. Освен това, като по-тънки и следователно по-леки, основите и на западната и северната стени на втората църква възсядат ексрадоса на две гробници без да ги разрушат. Тези сводове издържали товара на стените, защото те стъпвали отчасти на челните отвесни стени на въпросните гробници.

В този си вид - с три кораба, наличието на притвор и пристроен атрий, но с само една апсида и то вписана в обема на олтарното пространство, третата църква притежавала основните черти на сирийския тип храмове, издигнат вероятно под влиянието на източни преселници.

Планът на Четвъртата църква

Съществуването на четвърта църква под днешната Св. София се налага безусловно от начина, по който вторият мозаичен под се простира върху останките на трите по-ранни църковни сгради. За Филов, който не е забелязал ясно изразените точки на допиране на пристроените части на разширяващите се по-ранни храмове и смята, че те са били

само две, "горната" мозайка принадлежала на втората църква под Св. София. Като не намира ограничаващите я стени, които би следвало да очертаят плана на "втората" църква, той уклончиво допуска, че тя е била също продълговата, като на.запад се ограничавала от зида "Н", който пък подсказвал наличието на притвор. Зидът "М" е служил за северна стена, а дъговидната стена "Q"е била част от апсидата й.(Филов 1913, табл. IX) Този план му се е струвал най-вероятен, тъй като той заварва in situ доста голяма площ от втората мозайка, оцеляла в северното крило на напречния кораб. (Филов 1913, 52). В действителност начинът, по който крайните източни декоративните елементи на втората мозайка се съобразяват с източното рамо на напречния кораб на Св. София, явно показва,.че пространството на четвъртата църква се е простирал и в това рамо. Горната мозайка се е простирала също и в срещуположното северно.рамо на кръста. Това се доказва още и от разкрития през 1994 г. симетрично оцелял къс рудерацио – каменната, обилно замазана с хоросан подложка на втората мозайка.

Кои са били останалите стени, или по-точно какъв е бил планът на сградата, чийто под е покривала втората мозайка, става ясно предимно от характера на изобразените декоративни мотиви и тяхното разположение в площта под Св. София. Още през 1961 г., далеч преди резултатите, получени от окончателното разкопаване на площта, оградена от основите на Св. София установих, ползвайки обнародваната от Филов фото и графична документация, композиционната схема на втората мозайка и обхвата на простора й. Много точно заснетите останките от горната мозайка, показани на таблиците № XV и XVI, позволяват да се очертае цялата композиция на горната мозайка. Тя представлява каменен килим от хаотично пръснати разнородни геометрични фигури,:като равностранни и издължени ромбове, съчетани звездообразно, или групиране на квадрати и осмостени, обединени около квадратно ядро, ограничено от триъгълници. Пояс от класическия тип плетеница, преминаваща по оста изток-запад разделя оцелялата мозайка на две части. В оставащата на юг част се откроява един значително по-голям декоративен елемент, служещ за емблема. Той се състои от квадрат, в който е вписан кръг, обрамчен в тясна ивица, образувана от триъгълници. В кръга е поставена ваза с полусферична долна част и плавно стесняваща се горна, но завършваща с доста широко устие, от двете страни на което са прилепени дръжки във вид на обърнат "S". Дъното на вазата стъпва на столче. Под столчето се вие повлек от бръшлянови листа. От тази ваза е запазена само долната половина на полусферата. Останалата част се възстановява точно, благодарение на умаления тип вазички, поместени в ъглите на квадрата.. В двете споменати таблици Филов не посочва, къде точно се намира емблемата. По-внимателното вглеждане на останките от втората мозайки, означени в труда на Филов под образите 12,14, 17 и 36 показват, че мястото на емблемата съвпада с центъра на купола на църквата Св. София. Сам по себе си този факт вече показва, че втората мозайка е съгласувана с пресечището на напречния кораб със средния. При това положение остава да се уточни каква е била дължината на западното рамо на кръстовидната църква, чийто под, според Филов е бил застлан с втората мозайка. Понеже в тази част на църквата няма следи от мозайка, единствената възможност да се установи, до къде се е простира мозайката на предполаганата от Филов, "втора"църква е, да се проследи структурата на основната зидария на стилобатите на Св. София, в обсега на напречната стена "Н". При наблюдения си над устройството на двете срещуположни отвесни лица на стилобатите на средния кораб не установих по цялото протежение на наоса следи нито от разрушена напречна стена, нито от фуги, образувани от продължаването на стилобатите (Филов 1913, обр. 11 и 12). Този факт категорично свидетелства, че "втората ", всъщност четвъртата мозайка се е простирала в очертанията на стените на последната поредна църква – Св. София, издигната на това място.

В действителност за нейното най-точно датиране важат изводите, направени от Филов въз основа на намерените от него монети, "запечатани "между горната и долната мозайки. Така вярно е, че горната мозайка, съответно и сградата, чийто под тя е настилала, е била изградена, според датата на последната по време монета – тази на Аркадий (395-408 г.), в самото начало на V в., но това не е била втора църква, а четвъртата. Оказва се, че оригиналният план на Св. София, който никъде не се среща в раннохристиянския свят, възниква първи през тази ранна епоха в Източния некропол на Сердика.

Несъмнено четвъртата църква е подменила през 391 г., съборената от готските федерати трета църква. Тогава сердикийската християнска община се е погрижила да издигне нов, значително по-голям храм и с по-устойчива направа, който да издържа на варварските нападения. Как е изглеждала неговата надстройка ще се изясни от възстановяването на първичния образ на Св. София - петата поредна църква, издигната на светото място в Източния некропол на Сердика. Определянето на архитектурния образ на четвъртата църква, от която е оцеляла само част от мозаичния й под е напълно възможно, защото и двете последователно съществуващи сгради са изграждани върху едни и същи основи.

Твърде умело замислената отбранителна система на четвъртата църква устояла на хунското нападение само през 441 г , когато й били нанесени малки повреди. (Велков 1959 80). Но, оставаща извън крепостните стени, при повторното си появяване през 443 г .хуните просто я сринаха до основи. Тогава, както бе посочено в раздела за крепостното строителство, значително пострадали и градските стени. Несъмнено успоредно, или малко след издигането на тухления пояс, опасващ "Сердика I", по времето на Лъв I ще да е била съградена и петата църква, оцелялата до днес Св.- София, макар и с доста променена първична тектоника.

Архитектурният образ на Св. София

В спора си с А. Протич по повод архитектурния тип на Св. София Филов е прав като твърди, че този план независимо, че отразява западната форма на романските катедрали от XI в. не е тяхно копие, пренесено от кръстоносците Обаче, както това вече стана ясно по-горе, Филов е напълно на погрешен път по отношение на датата на изграждането й, като смята, че тя е дело на Юстиниан I. Освен това представата на Филов за надстройката на храма не се схожда с наличните данни.

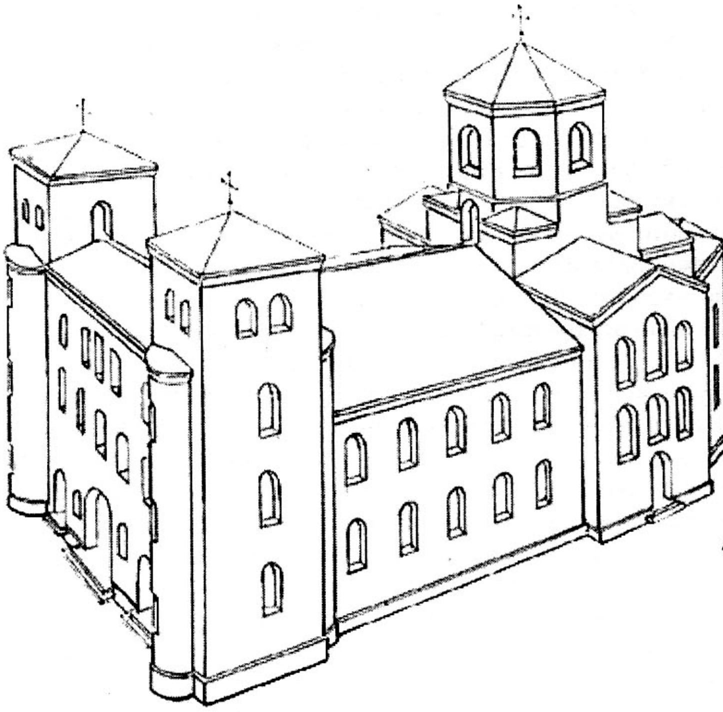
б

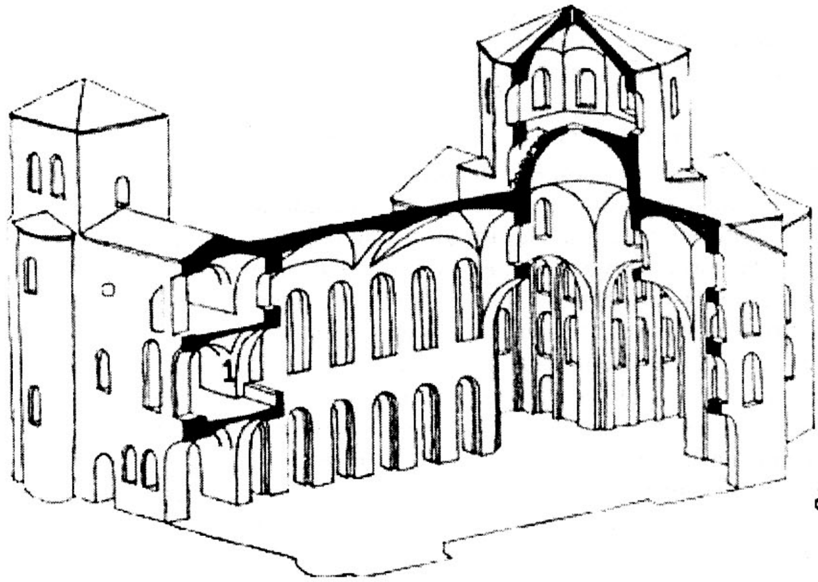

а

Обр. 47. Св. София: а) Надлъжен аксонометричен разрез, б) Възстановен първичен изглед. По автора.

L'église Sainte Sophie: а) Coupe longitudinale, б) Restitution de l'aspect initial. D'après l'auteur

Като не долавя или не се съобразява с редица ясно изразени особености в структурата на сградата, появили се след неколкократни събаряне и преустройства, Филов приема за първичен видът на храма, такъв какъвто го заварва, когато започва разкопките, дори след като сам разкрива съществени данни от преустройствата. За него сградата си остава куполна базилика със снижен сляп купол (без прозорци) потънал в обема на подкуполния квадрат. Сводовете, покриващи северното и южното рамо на напречния кораб, достигали до сегашното равнище на билото им. По отношение на "нишите" (всъщност отворите) в зидарията на люнета между двете арки в основата на подкуполния квадрат той определя като облекчаващи товара от люнета върху долната арка. Колкото до двете, изградени от арх. Донков, но по указание на Филов, помещения с конхи на източните и западните им стени, фланкиращи притвора, те представлявали ниски едноетажни параклиси. Достъпът до галерията над притвора ставал по масивна стълба, прилепена до вътрешното лице на северната му стена.

Ето обаче как след последните проучвания е изглеждал първообразът на Св. София. Още през 1958 г. бе установено, че първоначално Св. София не е била куполна базилика, а псевдокуполна, при което средният й кораб не се е издигал над страничните, а е бил под един общ двускатен покрив с тях (Бояджиев 1958, 613). Данните

за този извод бяха открити в наличието на петите на арките, за които са били заловени първичните сводове, над които лягал подът на матронеите (женските отделения). Равнището на техния под се изравнявал с този на етажа над притвора, който и до днес е запазил първичното си равнише. До него се е достигало по четири полукръгли стълби, вместени в екседрите, издаващи се от двете помещения, фланкиращи притвора. Така тези помещения се явяват като стълбища, извеждащи до един втори етаж, простиращ се само над притвора (обр. **47** а). Останки от петите на свода, на който лежал вторият етаж, са запазени на съответната височина на източната стена на притвора, непосредствено до широкия отвор към средния кораб и вкопаните пети на вторичната арка, изградена да понася преустроения покрив на средния кораб (обр. **48**). Стълбите продължавали по-нагоре и извеждали до врата, изравняваща се с билото на напречно преминаващия покрив над притвора. Билото е било устроеното като тясна пътека, оградена с парапет. Тя достигала до подобна пътека върху билото над средния кораб. В източния си край тази пътека достигала до издаващата се над покрива западна стена на подкуполния квадрат, в която се е отваряла тясна врата. От прага на вратата започвала тухлена стълба, легнала на екстрадоса на купола. Днес долната част на купола е от първичния му строеж. Тя и сега ведно с първичните пандантиви, стои на мястото си, докато горната до зенита е президана. Накрая стълбата довеждала до етаж с осмостенни очертание, чийто под се носел от купола. Осмостенният етаж, който всъщност представлявал кула-латерна и стените му изпълняват ролята на подкуполен барабан, е бил покрит с втори купол, увенчаващ кулата-латерна. Терминът кула-латерна е от френски произход. Той отразява начина, по който дневната светлина, проникнала през осемте прозореца на барабана и навлизала в подкуполното пространство, преминавайки през отвор (опейон) в зенита на купола. Този по-сложен начин на осветяване на подкуполното пространство се е налагал не само поради по-сложно устроената система, понасяща двойния купол, но и преди всичко от несвойственото спрямо култовото предназначение на покриване на кръстовището на средния с напречния кораби с два издигащи се един над друг купола.

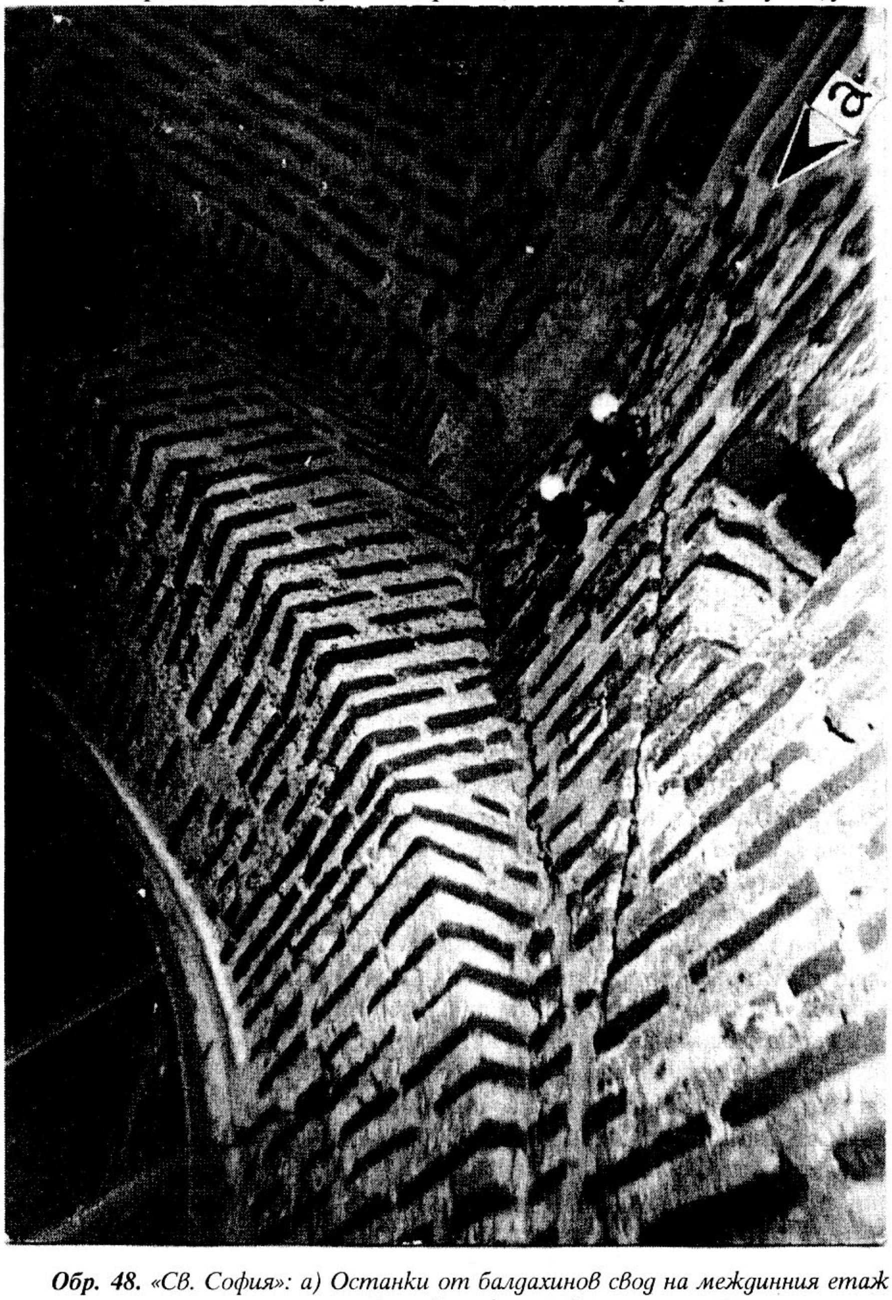

Обр. 48. *«Св. София»: а) Останки от балдахинов свод на междинния етаж на притвора. Снимка на автора*

L'église Sainte Sophie: a) Restes des reins de la voûte en baldaquin du second étage du narthex. Photo de l'auteur.

Всъщност усложняването на носещата система се е свеждало до удвояването на четирите големи подкуполни арки. Удвояването е могло да се осъществи, чрез обикновеното наслояване на четири тухли изправени радиално една над друга (обикновените арки са с по два реда тухли). Но за да не висне в пространството на корабите масата на двойните арки, при което не би било възможност да се олекоти зрителната им тежест, строителите предпочели да ги разделят на по две, като образувалият се между тях люнет запълнили с хоризонтално подредена тухлена зидария, която предавала част от товара на долната арка. Именно вместването на люнета между двете арки създавал възможността за пробиване на отвори в плътната му зидария и с това да се облекчи видимото възприятие на подсводовите пространства, прекъснати от увисналите люнети. Два от тези люнети – северният и

южният и до днес стоят по местата си. Източният и западният са премахнати като ненужни след събарянето на кулата-латерна.

Съображенията на това необичайно графично възстановяване на храма бяха обяснени още през 1958 г., като наложили се по необходимост за отбраната и съответно по конструктивни изисквания. (Бояджиев 1958,625 сл., 13). Тогава бе отбелязано, че за да оцелее срещу варварските удари, оставащ вън от градските стени, божият храм се е налагало сам да се защищава срещу нападателите. Като такъв той е бил замислен още през края на IV в. Може би първият строеж да не е бил достатъчно як, или хуните са били по-прилежни в разрушенията си, но той е бил сринат до.основи. Съществуват известни данни, че само незначителни части от настройката са включени в новия градеж.

За отбранителните свойства на храма подсказват преди всичко някои характерни части от устройството на оцелялата тектоника на петата църква, които явно са пригодени за отбранителна функция. Преди всичко това е по-различната форма и предназначение на кулите, фланкиращи западната фасада. Те нямат нищо общо с кулите на сирийския тип църкви като например тези в Турманин или Калб Лузе, защото четирите вити стълби в тях не са направени само за да се изкачват жените-богомолки до матронеите, а по тях са се устремявали бойци, отправящи се към пригодените за отбрана места в горните етажи над притвора и кулите. Оттам те са обстрелвали обсаждащите от запад нападатели. Така с отбранително предназначение се обяснява необичайното за култовите сгради наличие на втория етаж над притвора. За отбрана е била създадена и кулата-латерна. От осемте отвора на барабана се е овладявало източното поле пред храма, а разположилите се зад парапетите на надлъжното било бойци обстрелвали нападателите от север и юг.

Сред поредицата църкви, пригодени за самоотбрана в Средна Франция, се откроява тази в Royat-Haut. В първоначалния си вид тя била скромна еднокорабна църква с нисък обем на олтара. Но в началото на XIII в.,вероятно по време на съперничеството между графовете и епископите в Оверн, сигурността на църквите и манастирите в областта била застрашена и духовниците се заели да укрепяват храмовете и манастирите (De Rouvray.1958, 17). Тогава по-уязвимите части на някои храмове били подсилени и в околовръст на покривите им били издигнати зъбери, стъпили върху машикули. Повредени през вековете повечето от тях били преизградени през XIX в.

За произхода на архитектурата на самоотбраняващи се църкви във Франция и въобще на Запад е прието становището, че това са сторили завръщащите се кръстоносци от Светите места. До сега обаче, в Палестина и Сирия не са открити данни, свидетелстващи за съществуващи кули-латерни и сложната система на тяхното устройство. Приведеният пример в Роайа, който формално наподобява на Св. София, идва само да засвидетелства внасянето на крепостни елементи в архитектурата на някои западни култови сгради. Този храм е еднокорабен и само с един купол, тъй като не притежава сложната система от двете наслоени арки с люнети по между им.

В замяна на това големите френски катедрали са изградени в стила на Св. София, но не са пригодени за самоотбрана. Те просто следват една традиция, зародила се още през V в. в Сердика и разцъфтяла главно в Средна Франция, Как и къде тази традиция се е съхранявала до края на XI в. не е изяснено. В случая не е приемливо становището, че завръщащите се през България кръстоносци са възприели в Средец този църковен прототип, по простата причина, че по това време Св. София вече отдавна е загубила първоначалния си архитектурен образ.

Съществена насока за разрешаване на този труден въпрос предлага църквата Saint Nectaire в Auvergne и то не толкова със силно изразения си романски образ, но главно с вида и символиката на пластичното изображение върху капитела на една от колоните си в олтара. По отношение на външната си архитектура и системата на понасяне на удвоения товар на кулата-латерна, пластичното изображение ясно показва, че френската църква повтаря образа на Св. София. Значителни подобрения в начина на осветлението обаче, се появяват в устройството на подкуполния квадрат. Всъщност той запазва определената от люнетите си вътрешна височина, но за да проникне по-обилна светлина в пространството под купола, двете рамена на напречния кораб и сводът над предапсидното пространство са значително занижени..Само билото на средния кораб запазва височината си, така както е при Св. София. По този начин се отваря възможността за отваряне на прозорци в трите оголените стени на подкуполния квадрат. Кулата-латерна е извисена и по-ярко подчертава господстващата отвесна ос на храма. В пода традиционно е запазен опейонът, създаващ зрителна връзка с горния купол – символ на небето. Не само в тази църква, но почти във всички останали романски храмове в Централна Франция, пътеката, по билото на които се достига до кулата -латерна е защитена с каменен парапет. Над западната фасада също се издигат квадратни кули. Но нито пространството на кулата-латерна, нито квадратните западни кули запазват отбранителното си предназначение. В болшинството случаи кулата-латерна се превръща в камбанария, достъпна по описания вече път по пътеката на билото. Върху подходящо скеле, вместено в завишеното пространство на кулата-латерна са разположени бронзови камбани. Осите, на които те са прикрепени, представляват кръгли дървени рамки, около които се увиват две срещуположно привързани въжета. По този начин отвесно въртящите се камбани създавали различни тонални ефекти. Биенето ставало в определени части в процеса на службата, които клисарят е могъл да следи през опейона в зенита на долния купол на кулата-латерна.

Че именно сердикийският първообраз е използван от френските средновековни първомайстори показва изключително ценното пластично изображение върху споменатия капител на една от колоните в олтара на църквата Saint Nectaire. На преден план е изобразена сцената как св. Нектарий възкресява Брадулюс. Оградената с крепостна стена църква е представена като почти точно копие на Св. София, а не като модел на

въпросния храм. Това проличава преди всичко от обстоятелството, че върху капитела билото на покривите на средния кораб, на предапсидното пространство и на напречния кораб се издигат на еднаква височина, докато в действителност в самата сграда те са значително занижени спрямо билото над средния кораб. Освен това при всички романски църкви външното очертание на апсидите са предимно полукръгли, рядко петостенни, но не и тристенни, както е в Сердика. И което е по-важно пред апсидите на романските църкви се издават радиално три или пет малки апсидки – absidioles (Lasteyrie 1929, 344 sq.) В източните църкви такива прибавки към апсидите няма, няма ги в Св. София и, което е-още по-важно, пред тристенната апсида на изображението върху капитела на Saint Nectaire също ги няма (Обр. 49).

Всички тези пределно ясни подробности, засвидетелствани в. Св.София и в романските църкви, показват безспорната стилова прилика в типологията на архитектурния образ и еднаквостта в конструктивните похвати, използвани в строежа на кулите-латерни. Именно точно тази прилика определя вида на изчезналите части на Св. София.

Представеното дотук тълкувание на наличните данни се отнася предимно до особеностите на сградата, свързани с тектониката и възможностите й за отбрана. От тях стана ясно, че за да се постигнат условията за отбрана срещу нападатели идващи от изток, е била издигната кулата-латерна и то без да се накърни каноничната форма на християнския храм. Напречният кораб, наложил се от чисто конструктивни съображения за да се преодолее опасността от събаряне, причинено от удвояването на товара от кулата–латерна е подходящо осмислен като християнския кръстовиден символ. Освен удвояването на подкуполните арки е потърсено и противодействие срецу хоризонталните сили, чрез създаването на рамената на напречен кораб. Минималното издаване на крилата на този кораб вън от линията на страничните кораби се е оказало достатъчно за тази цел. Същото се отнася и до създаването на предапсидното пространство, което по площ е равностойно на рамената на напречния кораб. Следователно така очертаващият се кръст с прибавянето на източно рамо, което не се среща в никоя църква от това време, няма литургично предназначение,. То е чисто конструктивно и то поради по-особената нужда да се създаде условие за самоотбрана. На практика получените нови пространства се явявали благоприятни за литургичния процес, протичал в тях. Така, за разлика от обикновените базилики, или тези с трансепт, но без предапсидно пространство, оградението с канцели хор се врязва в пространството на кръстовидното пресечище, оставайки твърде тясна площ между канцелите и колоните, разделящи корабите. В Св. София хорът е бил прибран в предапсиднто пространство, като само от запад е бил отделен от наоса чрез мраморна преграда съставена от канцели и колони над тях, увенчани с корниз. По средата на преградата се отваряли светите

Обр. 49. Пластично изображение на св. Некртарий пред прототипа на романските катедрали в църквата “Св. Нектарий” в Южна Франция.
Modelè d'une église prototype des cathédrales romanes, sculpté sur un chapiteau dans l'église “Saint Néctaiere” du Puy de Dome.

двери, а вътре, под кивория се разполагала жертвената маса, пригодена да съхранява светите мощи, частично оцелели вероятно още от първоначалния параклис. Това показва, че преизградената ad sanctus, като укрепена църква от Лъв I, Св. София е била предназначена да брани светите мощи. Но, независимо от укрепяването, тя не е могла да устои на нестихващите варварски нападения.

Интересен въпрос повдига посвещаването на храма на Мъдростта божия. Изключено е при сложното наслояване на първите възпоменателни параклиси някоя от ранните сердикийски мъченици да е носела името София и, че нейните мощи са били съхранени там, тъй като през 126 г. майката София и трите й дъщери са били замъчени в Рим. Освен това техните мощи, както е отразено в "Житията на светците", са пренесени през 777 г. в Елзас. Като най-вероятно може да се приеме становището, че, бидейки предназначена да брани светите мощи на сердикийските мъченици, още четвъртата църква е била посветена на Божията мъдрост. Това е посвещението, отредено на по-значимите храмове, като константинополската Μέγάλη έκκλισία и тези в Солун, в Требизонд, в Охрид, в Киев, в Новгород и др.

По отношение устройството на олтаря на Св. София решаващо значение има вида на службата, която се изпълнява в него. Известно е, че средата на V в. е още твърде рано за развитието на литургията, ето защо в източната стена на напречния кораб няма данни за по-късно разполагане на парабеми. Неприемливо е двете полукръгли, но доста малки ниши в двата края на източната стена на напречния кораб да са служили като такива, защото би следвало олтарната преграда да е била изнесена поне 1,50 м в пространството под купола. Едва по времето на Юстиниан I ритуалът се обогатява и за целта се оформяват парабеми. Тогава вероятно за парабеми са били използвани нишите от втората двойка вътрешни пиластри на предапсидното пространство, където и днес е вместен протезисът на действащата църква. При възстановяването през тридесетте години Рашенов повдигнал пода на олтара с три стъпала, вероятно за по-добрата му изява. Първоначално обаче, подът на олтара е бил на равнището на наоса.

Една дребна навид подробност прави впечатление. Става дума за по-късното изсичане на полукръглата ниша в източната стена на южното крило на напречния кораб. Този факт е твърде показателен и дава основание за ново тълкуване за хронологията на протеклите през вековете преустройства в храма. Подобни въпроси повдига и структурата на преустройствата и на отворите в люнетите. Има данни за преустройството им от бифории в монофории. Твърде любопитни са и данните за хронологията на преустройствата в горните части на напречния кораб, където е надписът *Πολλα τα έτη του πατριάρχου*, изписан с червена боя върху вторично нанесена хоросанова замазка над хоросановата ивица, спояваща най-горния ред тухли на стената на южното крило на напречния кораб. Оказва се, че неговото появяване е свързано с по-късните преустройства на сградата. Това ясно личи преди всичко от обстоятелството, че северозападната пета и симетричната й югозападната пета на балдахиновите сводове, покриващи двете рамена на напречния кораб, стъпват в разрушени плоскости на съответните ъгли. И като се има предвид, че в горните си части срещуположните външни стени на напречния кораб (а и северните) са преизградени още от Юстиниян I, става ясно че въпросните вдлъбвания в преизградените стени са резултата на по-късно разрушаване, което църквата е претърпяла. Последвало е ново изграждане на балдахинови сводове, като някои от петите им стъпват в незапълнените вдлъбнатини. Тогава именно в самото подножие на южния свод е изписан въпросният текст, който.оставайки покрит от стенната мазилка няма стойността на официална акламация. Косо положените тухли под основата на балдахиновия свод и поправката на арката на средния прозорец, разположен между двата кръгли прозореца са още едно потвърждение за третото поредно преустройство на тази част на сградата. При тези обстоятелства възхвалата към неустановен от надписа патриарх може да се свърже с името Δαμιανος - българският патриарх преместил се от Дръстър в Триадица (Средец) през 972 г(Събев 1987, 261, 262) То е изписано върху пресния хоросан на зидарията на полукръглата ниша, запушваща северната врата на напречния кораб. Безспорно и този надпис, оставайки лод хоросановата мазилка няма официален характер. Явно е че и двата надписа са изписани от по образовани строители. Подобни случа са известни в пристроения притвор на Кръглата църква във В.Преслав и Байръклъ джамия в Самоков, където българският строител "Komé" си е оставил името под хоросановата замаска на купола.

Към обнародваните вече образи, в които съм изложил откритите от мен данни, обуславящи представена графична възстановка на първичния строеж на Св. София (Бояджиев 1956; 1967; 1996), тук допълвам нови данни. По същество те са много важни, но с нищо не променят основния габарит на възстановката ми (обр. **47- б)**

След цялостното сваляне на хоросановата мазилка, нанесена при възстановяването от Рашенов през тридесетте години на XX в., се появиха дребни подробности, но с важно значение за преустройства, които сградата е претърпяла през вековете. Такъв е например случаят с естеството на структурата на страниците на прозореца в южния край на западната стена на притвора. Добре изразените следи по тези страници безусловно показват, че той е бил изсечен (отворен) по-късно при преизграждане на храма, след първото й значително събаряне (обр. **50**). Оказа се, че неговото място съвпада с точката на вътрешното лице на западната стена на притвора, в която преди това е стъпвала петата на.първичната арка, носеща пода на галерията. И тъй като оста на тази арка се явявала като продължение на аркадата, разделяща средния и южния кораби в притвора, тя е поемала съответните товари от сводовете на галерията, чиито ширини са еднакви с тези на кораба. По тези конструктивни съображения нейната ширина отговаряла на дебелината на аркадата между корабите на наоса.

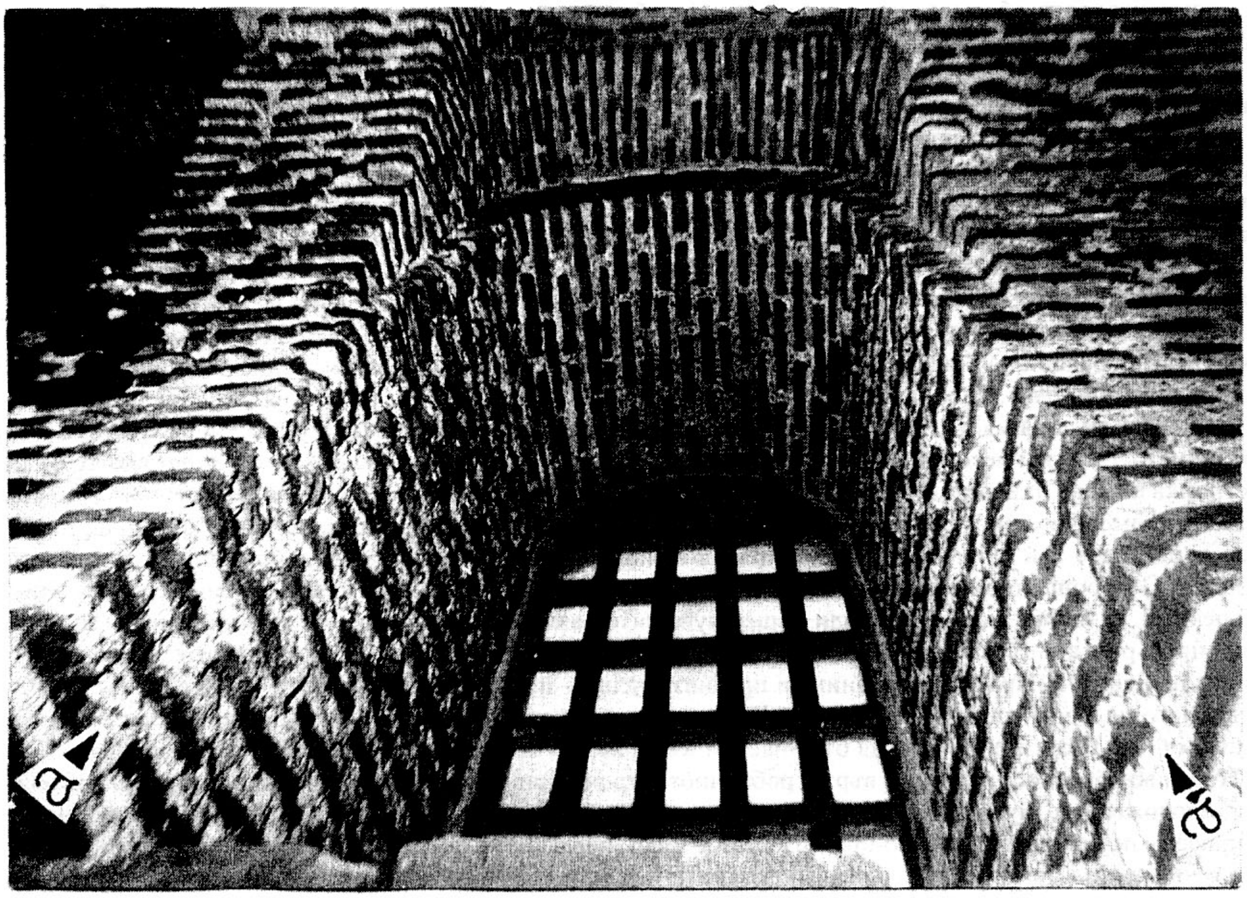

Обр. 50. *«Св. София». Следи от изсичането на отвора на южния прозорец в притвора: а) и а¹) показват фугата на долепване на зидарията на новите напречни арки. Снимка на автора.*
L'église Sainte Sophie. Traces du percement de la fenêtre sud du narthex. a) et a¹) indiquent les interstices de l'application de maçonnerie des nouveaux arcs transversaux. Photo de l'auteur.

При възстановяването по-напред отворът на новия прозорец бил покрит с полукръгла арка. Успоредно с това първичната стена от двете страни на въпросния прозорец била частично изсечена и в разкритото пространство била вместена нова зидария от половинки тухли, на която стъпвали петите на две значително по-тесни арки, понасящи новия под на галерията. За увеличаване якостта на конструкция новите напречни арки били свързани помежду си с по-малки, долепени съответно до източната и западни стени на притвора.

Изводите от това наблюдение показват, че първото разрушаване на изградената от Маркиян или Лъв I Св. София е станало най-вероятно през втората половина на V в., когато славяни и прабългари опустошават Тракия, достигайки до Константинопол. Тогава ведно с етажите над притвора и свързаните с него помещения със стълбите били съборени. Тогава са паднали сводовете на трите кораба на наоса и на напречния кораб. При преустройството обемът на църквата е сведен до този, който и днес виждаме, но без страничните “параклиси”, изградени според Филов върху основите на първичните стълбища.

Последвалите късносредновековните преустройства значително променят християнския храм, особено след 1582 г. когато хърватина Сиявуш паша става велик везир и го възстановява, пригаждайки за султанска джамия.

Днес след окончателното приключване на консервационните работи на завареното състояние на сградата Св. София вече се е утвърдила като важен паметник в ежедневието на софиянци. Скоро обаче, тя ще изчезне от погледа им, поради околната занемара и постепенно закриващата я буйна растителност. Така гордостта ни, че в нашата столица се е зародил първообразът на западноевропейската романска култова архитектура, ще остане скрита за обективите на любопитните чуждостанни туристи и, което е по-лошо от погледа на учени, дошли да се запознаят непосредствено с паметника.

****

С представените изследвания, предназначени да проследят развоя във всички области на строителното изкуство в Сердика през периода II-VI в., бе направен опит да се очертае един по-цялостен поглед върху неговата същност. При изследванията бяха взети под внимание геофизичните дадености на средата, върху която се е разположило първото градско римско ядро, наследявайки терена на тракийския град. Резултатите позволиха да се изяснят особеностите на ранното градоустрояване и благоустрояване на римския град, както и настъпилите с времето последователни промени. Изтъкнат бе приносът на Траян в изграждането

на монументалната обществена архитектура. По обстойно е разгледано строителството на отбранителните съоръжения, защитавали града от времето на Марк Аврелий до Юстиниан I. По тази тема бе направена критика на общоприетите, но неправилни становища за всеобхатната дейност, приписвана на този император.Това се отнася главно за изграждането на тухления пояс на "Сердика I" храмът Св. София в София. По отношение на монументалната архитектура на различните типове сгради вниманието бе съсредоточено върху най-съществените и предлагащи достатъчно данни за правилното им тълкуване. Така при анализа на булевтериона бяха установени три строителни периода. Наличните пък данни на големите градски терми пред форума (под съвременния площад "Св. Неделя") допринесоха да се определи предназначението на отвесните тръби в масива на стените и мрежата от големите "проходи", съставляващи отводнителната система, отвеждаща атмосферните води, стичащи се от сложното покритие на огромната сграда без вътрешни дворове. Независимо от пълното "източване" на фото архивите на АИМ и Музея за история на София, документиращи разкопките през 1948 г. в изкопите за основи на бившия Дом на БКП, бе възможно само по една снимка, подарена ми през петдесетте години от доц. Бобчев, да се загатне най-правдоподобният частичен образ на зрителната сграда, съществувала в края на II в. на това място. По отношение на тектониката, предназначението и украсата на храма на Херакъл е възприето тълкуванието на първите издатели на този паметник. Обстоятелството, че останките от банска постройка в двора на Президентството все още могат да се наблюдават, макар и незадоволително обнародвани и доста променени при консервацията, позволи да се установи, че от изграждането ѝ през края на II в. до преустрояването ѝ в раннохристиянски храм в началото на IV в. тази сграда е претърпяла три строителни периода. По-обощено е представен образът на богатия дом на сердикиец, чиито останки се съхраняват под "Кореком". В замяна на това поради съществуващите различни тълкувания за същината на късноримската баня, превърната в църква, посветена на Св. Георги, бе необходимо да се направи значително по-задълбочен анализ на нейната първична тектоника и предназначение - именно като късноантичен балнеум и то издигнат по времето на Валентиниан (364 - 375 г.) Изследването показва, че изграденият 43 години след Константин I балнеум ("Св. Георги") не може да бъде част от въображаем квартал на този император в Сердика.

Нови наблюдения са правени и върху гробничното строителство в Източния некропол. Потърсено е обяснението на разположението му пред Източната градска порта и установяването на пътя, водещ към Константинопол. Направен е първи опит за обемно-пространствено възстановяване на по-значимите гробнични строежи, както и да се обясни начинът, по който те са били използвани. Изследването приключва с показването на новооткритите данни в Св. София. Тяхната поява идва да потвърди изложената още през 1959 г. теза за двойствения характер на този укрепен храм, замислен да съхранява и брани приютените в него свети мощи на сердикийци.

ЛИТЕРАТУРА:

Бобчев 1940: С. Н. Бобчев. Храм на Сераписа в София. - ИБАИ, 14, 1940/1942, 218 - 222.

Бобчев 1943: С. Н. Бобчев. Материали за изучаване на топографията, устройството и архитектурата на града. С. 1943.

Бобчев 1955: С. Н. Бобчев. Един Митреум в Сердика. – In: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, С. 1958, 207 - 217.

Бобчев 1955: С. Н. Бобчев.История на архитектурата на Стария свят II, С. 1955.

Бобчев 1989: С. Н. Бобчев. Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години. – Сердика, 2. Археологически материали и проучвания, София, 1989, 37-58.

Бояджиев 1958: С. Бояджиев. Софийската църква "Св. София". – In: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С. 1958, 611 - 630.

Бояджиев 1959: С. Бояджиев. Принос към историята на крепостната стена на Сердика. – Археология 1959 № 3 - 4, 35 - 45.

Бояджиев 1974: С. Бояджиев. Църквата Св. Георги в София. – Архитектура 2, 1974, 38 - 39

Бояджиев 1994: Християнска гробнична архитектура в Сердика през II - IV в. - In: Българско архитектурното наследство 1, 1994, 3 - 27.

Бояджиев 1998: С. Бояджиев. Раннохристиянската църква Св. София в София. - In: Раннохристиянският храм «Света София». С. 1996, 7 - 41.

Бояджиев 1998: С. Бояджиев. Архитектура, първоначално предназначено и преустройство на Червената църква край Перущица. – Археология 1998 № 1 - 2, 24 - 37.

Бояджиев 2000: С. Бояджиев. Балкански крепости на римската империя. - In: Българско архитектурно наследство, 2. С. 2000, 53 - 134.

Бояджиев 2001: С Бояджиев. Архитектурният образ и предназначението на късноантичната сграда под "Кореком" в София. – Археология 2001 № 1-2, 70 - 77.

Велков 1959: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през Късната античност (IV - I в). Проучвания и материали. С. 1959.

Велков 1921/1922: И. Велков. Релеф с циркови игри от София. - ИБАИ, I, 1921/1922, 21 - 30.

Венедиков 1958: Ив. Венедиков. Един нов старохристиянски надпис от Сердика. – In: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С. 1958, 323 - 331.

Венедиков, Петров 1964: Ив. Венедиков и арх. Т. Петров. Църквата "Св.Георги" в София. - In: Сб. Сердика. Археологически материали и проучвания. 1, С. 1964, 77 - 108.

Геров 1952: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики ч. 2. - ГСУ ФФ 47, 1950/52, 17 - 409.

ВИА 1973: Всеобщая история архитектуры в 12 томах, 2, Москва 1973.

Данов 1936: Хр. Данов. Разкопките на площад "Св. Неделя". Какво ни дадоха те? - в. "Зора" год. XVIII, бр. 5111.

ИБ 1979: История на България 1. С. 1979.

Иванов, Бобчев 1964: Т. Иванов, С. Бобчев. Разкопки върху площта на хотел "Балкан" в центъра на София през 1952 – 1953 г. - In: Сб. Сердика. Археологически материали и проучвания, 1, С. 1964, 9 - 58, 27 табл.

Иванов, Иванов 1998: Т Иванов, Р. Иванов. Улпия Ескус. Ulpia Oescus. Римски и ранновизантийски град, 1. С. 1998.

Карасимеонов 1943: П. Карасимеонов. Църквата «Св. Георги» в София. - In: ГНМ, 7, 1942, С. 1943, 185 - 231.

Карасимеонов 1943: П. Карасимеонов. Начало на славянобългарската архитектура и история. С. 1956.

Ковачева 1989: М. Ковачева. Сердика - София и археомагнитните изследвания в България. - In: Сердика 2. Археологически материали и проучвания. С. 1989, 146 - 151.

Кожухаров 1964: Г. Кожухаров. Предназначението на коридорите в основите на някои римски сгради. - Археология № 1,1964, 1 - 6 а.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С. 1959, 30.

Маевски 1974: К. Маевски, С. Парницки-Пуделко, Л. Прес, С. Колкувна, З. Сохатски, З. Табаш, В. Шубевти И Колендо. Исторически изследвания в Западния сектор на Нове през 1967 - 1969. - ИАИ, 34, С. 1974.

Покровский 1932: С. Покровский. Новооткритая мозайка в базилике «Св. Софии» в города Софии. - In: Seminarium Kondakovianum V, 1932, 234 - 250.

Рашенов 1939/1940: А. Рашенов Църквата «Св. Георги» в София. - Родина, 2, 1939/1940, 62 - 69.

Рогева 1983: К. Рогева. Митническата сграда при западната стена. – София, 13, 1983, 30.

Станчева 1964: М. Станчева. Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика. - In: Сердика 1, С. 1964, 159 - 168.

Станчева 1972: М. Станчева. Надписът за изграждането на крепостта на гр. Сердика. - Векове 1972 № 1, 51 - 54.

Станчева 1975: М. Станчева. Втори надпис за изграждане на крепостната стена на Сердика. - Археология 1975 № 3, 30 - 36.

Станчева, Фърков 1976: М. Станчева, Ю. Фърков. Новооткрит езически храм в Сердика. - ИБИД 30, 1976, 249 - 275.

Станчева 1983: М. Станчева. Западната порта на Сердика. – In: София 3, 1983, 13.

Станчева 1983: М. Станчева. Главната улица от юг. - In: София, 1983, 24.

Станчева 1989: М. Станчева. Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми. – In: Сердика. 2. Археологически материали и проучвания. С. 1989, 6 - 36.

Станчева 1994: М. Станчева. За константиновия квартал в Сердика. - In: Сердика - Средец - София, 2, С. 1994, 53 - 79.

Станчева 1997: М. Станчева. Към изучаването на античната сграда под площад "Св- Неделя". - In: Сердика 3, С. 1997, 7 - 50.

Събев 1987: Т. Събев. Самостойна народностна църква в Средновековна България. С. 1987.

Тангъров 1991: Й. Тангъров. По течението на Кривата река. – София, 3, 1991, 13.

Филов 1936: Б. Филов. Софийската църква "Св. Георги". С. 1936.

Фрова 1950: А. Фрова. Разкопки на италианската археологическа мисия в Ескус. – ИАИ, 27, 1950, 34 - 58.

Шалганов 1989: Многокамерна гробница от Източният некропол на Сердика. - In: Сердика, 2, С. 1989, 74 - 77.

Boyadjiev 1978: St. Boyadjiev. La Rotonde souterraine de Damous-el-Karita à Carthage à la lumière de nouvelles données. - In: Atti dell IX Congresso internazionale di archeologia cristiana. Roma 21 - 27 settembre 1975, 2, Roma 1978, 117 - 131.

Bumbalova 2001 M. Bumbalova. Serdica in the age of Emperor Constantine. - In: Treasures of Christian Art in Bulgaria. Sofia 2001, 26.

De Rouvray 1958 L. de Rouvray. Prieuré de Royat. Clermont-Ferrand 1958.

Grabar 1946: A. Grabar. Martyrium Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien 1. Architecture. Paris 1946.

Kirin 2000: A. Kirin. Ph.D. Diss., Princeton University (2000).

Lasteyrie 1929: R. de Lasteyrie. L'architecture religieuse en France à l'époque romane. Paris 1929.

Smith 1978: E. Baldwin Smith. The Dome Princeton 1978.

Stančeva 1978: M. Stančeva. Serdica aux confins de deux époques. (IVe-VIe siècle) – Études historiques, 8, 1978, 107-121.

Velkov 1966: V. Velkov. Zur Geschichte der Stadt Serdica (Sofia) von IV- IX Jhdt. - Études historiques 3, 1966, 53 - 60.

Vitruvio 1990: Marco Vitruvio Pollione. De Architectura. Edizioni Studio Tesi, 1990.

SERDICA

URBANISME, FORTIFICATION, ARCHITECTURE PUBLIQUE, PRIVÉE, SACRALE ET FUNÉRAIRE DU 2 [e] AU 4 [e] SIÈCLE

Résumé

Stefan Boyadjiev

De dimensions assez réduites, mais située sur la route stratégique, menant de la capitale vers les provinces asiatiques, Serdica a joué un rôle important dans l'histoire de l'Empire romain. Jusque la Seconde guerre mondiale la documentation des vestiges archéologiques, effectuée par Sava Bobčev, ne donnait qu'un aperçu partiel de l'ampleur des ruines de la cité antique et de l'architecture monumentale de l'époque de Trajan. La raison en était la densité du cadastre de la ville contemporaine de Sofia qui gênait la mise au jour et l'étude des monuments d'importance primordiale. Malheureusement, ce n'est que pendant la Seconde gère mondiale lorsque les bombardements aériens de 1944 rasèrent au sol un assez vaste territoire au centre de Sofia, que des prospections de large envergure pouvaient être déclenchées. Dans les fondations des gros édifices du nouveau centre urbain apparurent les restes de l'architecture lapidaire, sur lesquelles venaient s'empiler les couches des époques suivantes. Malgré les difficultés accompagnant toujours les fouilles de sauvetage, les restes de plusieurs édifices antiques purent être étudiés de façon satisfaisante. Dans l'espoir de parvenir à leur restitution graphique la plus convaincante, l'auteur en a fait le choix en se basant, soit sur leur état de conservation, soit sur leur emplacement dans le cadastre urbain antique et leurs qualités architecturales ou sur leur l'efficacité pour la défense de la ville

En premier lieu l'étude considère le caractère du terrain urbain. Des sondages ont établi que le sous-sol de la plaine, qu'occupait tout d'abord la cité thrace des serdons, et qu'a hérité la ville romaine, était imbue d'humidité provenant des ruisseaux et des courants souterrains, descendant de la montagne Vitoche. Mais c'était surtout les sources thermales qui en précisèrent l'emplacement exact de la cité et le caractère du réseau de ses rues. C'est précisément la source majeure, qui depuis les époques tertiaires déposait ses alluvions au nord de la mosquée et a rendu ce terrain peu stable. C'était la raison que dans ces parages les édifices nécessitaient des constructions plus spéciales..

Il paraît que dès leur installation sur le territoire conquis, les romains captèrent les eaux minérales et construisirent un bain de dimensions modérées. Cette assertion peut s'expliquer du fait que l'axe du bain et les rues adjacentes ne coïncident pas avec l'orientation traditionnelle romaine, de l'ensemble de la cité. Le premier épanouissement de Serdica est dû aux soins qu'a prodigué Trajan envers les villes de la Mœsie et la Thrace après sa victoire sur les daces. Les ayant refoulés jusqu'aux Carpates et en les subjuguant à sa volonté, Trajan créa de nouvelles villes dans la plaine danubienne - telle Nicopolis ad Istrum. Après ses brillantes victoires l'empereur n'éprouvait aucune crainte d'attaques et laissa ces villes ouvertes – sans remparts. Pourtant les invasions ne s'attardèrent pas et des tributs germaniques profitant de l'éloignement de l'armée romaine en Asie, mirent à sac presque toute la Péninsule balkanique y compris Serdica. Marc Aurèle expulsa les envahisseurs et s'empressa, avec son fils l'empereur Comode, de fortifier les villes dévastées. C'est en 176-177 que Serdica reçue ses premiers remparts. Malgré que les matériaux lapidaires des portes étaient tirés des décombres des édifices saccagés, la facture de ces remparts exprimait encore le style monumental de la puissance romaine. Les courtines étaient construites entièrement avec des briques, que recouvrait très probablement un mince crépis imitant la construction lapidaire. Les portes de l'est et de l'ouest étaient du type tripylône avec passage médians pour les voitures et des latéraux pour les piétons. Leur façade extérieure excédait à peine devant la ligne des courtines, mais leurs entrées n'étaient pas protégées par des tours en forjet. La porte nord qui est située de biais dans le coin tronqué de l'angle N-O n'avait, sauf l'entrée pour les voitures, qu'un seul passage pour piétons. Les restes de la porte sud n'ont pas pu être déblayés. Le tracé de la muraille est sectionné par de tours rondes excédant symétriquement de part et d'autre du tracé. Des escaliers à deux rampes opposées sont appliqués derrière certaines tours.

Les premiers remparts furent abattus en 251 par les goths. Auréliens les redressa, mais dans la technique moins onéreuse de l'opus mixtum. Une restauration partielle a été effectuée par Constantin I [e] qui élargie l'aire fortifiée par l'adjonction d'un vaste terrain au nord – "Serdica II", conçu pour abriter la population rurale lors des invasions barbares. En 443 Serdica devait éprouver les malheurs des pillages des huns. Après que le général de Marcien -Aecius tailla en pièces les huns dans les Champs Catalauniques en Gaulle, ce fut Léon I [er] qui cerna le noyau urbain "Serdica I" par une nouvelle muraille en briques entièrement adossée à la façade extérieure des restes du mur en opus mixtum, lui-même dûment rebâtie en briques. Dans l'énorme épaisseur de 4 m du nouveau mur était ouvert une galerie, dont les meurtrières doublaient la possibilité défensive des créneaux protégeant le chemin de ronde. Une nouveauté – les tours triangulaires, insérées entre les tours rondes renforçaient sensiblement la défense. Leur bec pointu réduisait l'effet des projectiles et les coups des béliers, mais masquait la vue et gênait les gestes des sagittaires, postés dans les niches des meurtrières frontales des étages supérieurs. Pour y remédier le bec était tronqué à la hauteur inaccessible aux béliers. Des tours pentagonales protégèrent les portes. La porte de l'est était la mieux protégée grâce à l'espace cloîtré entre les tours qu'une cataracte coulissante dans les raies du mur oriental barrait l'accès aux assaillants. Si ceux là parvenaient à défoncer la cataracte et à pénétrer dans l'espace devant le tripylône ils étaient "arrosés" avec de la résine bouillante, versée à travers la série d'interstices percés dans la voûte, recouvrant l'espace en question. Les deux autres portes ne possédaient pas d'espace antérieur et leur cataractes seules devaient contenir les assaillants.

Ce remarquable système défensif devait lui aussi succomber aux attaques réitérées des bandes attardées des huns qui jusqu'à 480 rodaient en Mœsie. A cette époque débutaient les incursions des slaves et des protobulgares, dont les destructions n'étaient pas moindres. En tenant compte de ces faits il appert que l'activité constructive de Justinien I, que Procope lui attribuait à profusion dans le panégyrique *De Aedificiis*, ne retrace nullement l'état réel des constructions effectuées par cet empereur. Ainsi par exemple dans le passage qui concerne Serdica, Pautalia et Germania il est dit *que leurs remparts, qui ont subit les intempéries du temps*, ont été aussi restaurés par lui. Or les observations plus approfondies attestent des destructions, exécutées à tour de bras bien avant l'avenue de Justinien I. Si l'on admet la véracité de ce texte cela signifierait que les habitants de ces villes ont dû vivre presque un siècle dans la détresse, avec des remparts quasi ruinés, et ceci dans l'attente de la venue de l'empereur pour les réparer. Plus tard, pour essuyer son compromis avec la réalité, Procope dans son Histoire secrète, dépeint le vrai portrait de Justinien. Malgré l'excès d'invectives à l'égard de l'empereur, la réalité dans son œuvre se laisse aisément distinguer. Les prospections à Serdica démontrent que l'activité de Justinien I [er] dans cette ville est réduite à de simples réparations, effectuées dans le second mur en briques, élevé par Léon.I

Comme il est de règle la primauté dans l'analyse de l'architecture des édifices publics revient au boulévtérion, là où résidait l'assemblée de la ville. Déjà son emplacement délimitant le forum du côté oriental, souligne son importance dans l'organisme urbain. Par un heureux hasard des éléments, spécifiques pour ce type d'édifices, sont conservés et permettent de restituer son aspect architectural initial en précisant les transformations qu'il a subit au cours des âges. Il appert que cet édifice a été élevé sur les ruines d'un autre plus ancien. Ce fait atteste que le boulévtérion aurait dû être élevé après les destructions des marcomanes lorsque le premier édifice à cet endroit, datant probablement du temps de Trajan, a été démoli. Destiné à recevoir peut-être une centaine de personnes le boulévtérion a reçu la forme d'un vaste carré de 25 X25 m. On y pénétrait par une seule porte située au milieu du mur sud. La structure de ses murs en opus mixtum, reposant sur un socle en gros blocs appareillés sont la preuve que sa toiture était constituée par de solides fermes en bois. De cette manière la vue vers l'orateur n'était pas

gênée par des colonnes soutenant le toit. Le manque de trace de sièges dans la première construction suppose des bancs en bois étagés le long des murs est, sud et ouest, comme sont ordonnés les bancs en marbre dans la Curie de Rome ou en bois au Parlement de Londres. Après les pillages des Goths de 251 la toiture qui, sans aucun doute avait été incendiée, et les parties hautes des murs abîmés, le boulévtérion reçu de nouveaux bancs en calcaire. Cette foi ci ils étaient rangés en hémicycle, posés sur l'extrados de voûtes coniques. Dans les deux cas la stratification des rangs des bancs repoussait les fenêtres presque sous la corniche du toit. Dans ce remaniement la porte primaire, percée dans le mur sud fut bouchée par le mur en hémicycle qui s'adossait au mur sud, et une nouvelle porte a été ouverte au milieu du mur nord. Son existence est confirmée par le pied droit occidental en briques, situé dans le même axe de la première porte. L'enrichissement de l'intérieur du boulévtérion devint possible lorsque Aurélien éleva Serdica au rang de capitale de la nouvelle province *Dacia Interior*. Des sources écrites, déterminant la date de la troisième transformation manquent, mais les vestiges prêtent suffisamment de possibilités pour préciser la tectonique de cette dernière étape de l'existence du boulévtérion. En premier lieu c'est le retour de l'unique porte à sa place initiale, mais, vu le tassement des décombres, son seuil est un peu surélevé. De paire avec le percement de l'ouverture les deux cônes médians soutenant les bancs furent démolis et remplacés par un seul, reposant sur deux nouveaux murs latéraux. C'est ainsi que fut ouvert un passage, dont la voussure arrivait jusqu'à la *diazoma* des gradins. Les bancs au devant de la *diazoma* furent supprimés pour livrer passage jusqu'au pupitre de l'orateur qui était presque adossé à la seconde porte déjà bouchée. Dans cette troisième période l'aspect de la façade nord fut enrichi par deux tourelles prismatiques émergeant légèrement des extrémités du toit en bâtière. A l'intérieur de la sale ces redents prismatiques délimitaient une niche spacieuse, que décorait peut-être un buste sis sur une console. La destination de ces redents, où l'on y pénétrait par une petite porte, serait adaptée probablement comme tabularium du boulé.

Les restes de l'édifice aux dimensions gigantesques pour Serdica, qui délimitaient le forum au sud, appartiennent à des thermes du type impérial. L'envergure de leur plan qui occupe presque la totalité de l'actuelle place Sveta Nedelia au centre de Sofia, donne lieu à certains auteurs de les interpréter comme siège du légat romain à Serdica. Cette assertion erronée était en vogue, car le trafique intense sur la place ne laisse la possibilité de prospecter rien qu'une portion minime du monument. Cependant la présence d'hypocauste, d'un petit bassin rectangulaire, et la série de tunnels dans l'épaisseur des murs mitoyens des fondations, où des tuyaux en céramique déversaient les eaux atmosphériques du complexe uni des toits, sont les arguments incontestables, attestant la véritable destination de cet édifice comme thermes du type impérial. Le style de certains détails de l'ornementation ainsi que l'analyse archéomagnétique des briques précisent la date de construction au temps de Trajan. Endommagé lors des pillages des Goths, ce qui subsistait de cet édifice a été aménagé en atelier pour la frappe de monnaie.

Dans les excavations pour les fondations de l'ancien parti communiste furent mises au jour les restes d'un grand édifice adapté à des spectacles publics. Une stèle représentant des luttes avec des fauves dans un cirque et l'estampille sur une brique de cet édifice avec le nom de Comode, l'empereur éprit des combats des gladiateurs et favorisant l'édification d'amphithéâtres, attestent le caractère de cet édifice. Cette assertion est confirmée par la pratique crée après l'édit de Milan de 313 d'élever des martyria sur l'arène où les premiers chrétiens souffraient le martyre. Sur l'arène de l'édifice de Serdica étaient déblayés les restes d'un martyrium, sur lesquels plus tard a été élevée une basilique et à côté d'elle un baptistère.

Un intérêt plus spécial mérite l'interprétation des restes exposées à ciel ouvert dans la cour délimitée par la Présidence et l'hôtel Balkan - Scheraton. Dans son premier état de construction c'était un bain du type à louer *balneum meritoria*. L'étroitesse de *l'insula* dans laquelle est disposé le *balneum* a imposé une ordonnance particulière de son plan, dont cependant, les pièces sont en relation fonctionnelle avec la répartition du chauffage. Une originalité présente le dédoublement du caldarium, constitué par deux pièces oblongues terminées à l'est par des conques, au bas desquelles s'ouvrent les baies des fours (bouchées plus tard). Les matériaux et la structure de cet édifice qui sont similaires à ceux du *boulévtérion,* ainsi que la présence de vestiges, appartenant à la même couche que ceux sous le *boulévtérion*, permettent de dater cet édifice aussi dans la seconde moitié du 3ᵉ siècle. Probablement vers la fin de ce siècle à la place des deux pièces du caldarium fut élevé un octogone Là aussi, par manque de place, les niches australes étaient de beaucoup plus petites que les septentrionales. Il est à noter que la morphologie de ce *balneum* dans les deux étapes de son évolution reflète ses formes dans un autre *balneum* de plan presque jumelé, situé à une centaine de mètres plus au sud. Au temps de Constantin, lorsque le christianisme prenait son essor le premier *balneum* (dans la cour de la Présidence) fut transformé en église. Avec sa coupole octogonale il s'avère comme une des premières en date basilique à coupole, connue en Bulgarie.

Toujours dans le quartier sud-est de la ville antique, donnant sur la *via intervallum* orientale, se dressait une maison, dont le propriétaire appartenait, sans doute, à l'ordre équestre. Les restes de ce petit palais furent déblayés à l'est de la petite église St. Nicolas du Bas Moyen Âge, de la rue Car Kaloïan. Les trois pièces formaient une enfilade dont les deux extrêmes sont rondes et la médiane – octogonale. A l'extrémité septentrionale s'amorçait un petit corps cylindrique servant de cage d'escalier et au côté opposé était accolée postérieurement une pièce aux murs arrondis. Cette étrange enfilade appartenait à une composition tectonique dont les pièces sont rangées dans un ordre strictement symétrique. Montano en a collectionné des plans de ce genre, provenant d'un grand nombre de l'époque de la Basse Antiquité.

Presque à la même époque, mais sur la *via intervallum* occidentale et au nord de la porte occidentale, qui lui est proche, se trouvaient les restes du temple d'Hercule. L'interprétation tectonique de ce monument, publiée par J. Fărkov est admissible.

Avec le temple d'Hercule s'achève la prospection des monuments antiques païens mis au jour jusqu'à présent. Mais à la lisière entre le paganisme et le christianisme se dresse un des monuments des plus en vue, qui a donné lieu à maintes discussions. On l'interprétait soit comme un bain de l'échelle des thermes de Caracala, soit comme une des premières églises médiévales bulgares

ou comme un martyrium. Les divergences proviennent du problème de la destination des petites arcades soutenant la *suspensura* que l'on interprétait soit comme un hypaucauste balnéaire, soit comme une construction servant à l'assèchement des fondations d'un édifice cultuel. Il est à noter que les auteurs soutenant la seconde conception n'ont pas pris en considération les détails ci mentionnés, qui mettent en évidence sa véritable destination comme un *balneum*. En premier lieu c'est le système de canaux pour l'écoulement des eaux des bassins et en second lieu c'est la manière dont sont rangées les petites arcades dans les fours pour soutenir les *labrums* avec l'eau chaude. Ces détails n'ont rien à faire avec l'aération sous la *suspensura* et sont indispensables pour le fonctionnement des fours. Quant à la date de construction du *balneum*, dont toutes les pièces appartiennent à un plan préconçu, la monnaie de Valentinien II, trouvée dans l'*apodyterium* est la preuve irréfutable que la construction avait lieu 48 ans après la mort de Constantin I. Par conséquent, la thèse que cet édifice faisait partie d'un quartier imaginaire avec un arc de triomphe, créé pour cet empereur comme pied à terre lors de ses visites à Serdica est insoutenable.

Jusqu'aux années cinquante du siècle passé la majorité des inhumations mis au jour dans les nécropoles de Serdica ne présentait que de simples caveaux. Dans certains d'entre eux l'ouverture d'entrée, pratiquée sur l'un des petits côtés du rectangle, est précédée d'un escalier de 4-5 marches, que recouvraient 2 ou 3 dalles. En 1982 rien qu'un seul mausolée de dimensions assez réduites n'a été déblayé dans la nécropole orientale, situé à une quinzaine de mètres au nord du Parlement. Cependant l'importance de cette nécropole, concernant l'évolution de l'architecture paléochrétienne locale, était considérable. Cela est dû au fait que durant les persécutions, les cadavres des martyrs étaient ensevelis dans cette nécropole qui était plus proche de l'arène des massacres. Sur deux endroits où les caveaux des martyrs étaient plus concentrés, étaient élevés des mausolées. Les restes de l'une des *capellae memoriae* avec les ruines des basiliques qui y furent élevées au-dessus d'elles, étaient découverts en 1880 dans les excavations pour les fondations du Parlement. Simultanément sur les restes de la seconde chapelle continuaient à s'entasser au cours des âges les restes de quatre églises, précédant celle qui aujourd'hui encore tient debout, malgré la série de réfections qu'elle devait supporter.

C'est précisément cette église – Sainte Sophie, qui mérite un intérêt tout spécial. Déjà B. Filov qui dirigeait les premières fouilles en 1910/1911, soutenait que son plan en croix latine rappelait celui des églises romanes, mais sous l'influence du fameux texte de Procope "*De Aedificiis*" il la datait du temps de Justinien Ier. En réalité la date qui est la plus vraisemblable se laisse préciser par des monnaies, comprises entre deux couches de mosaïque gisant à un niveau de pavement beaucoup plus bas à l'actuel. Le fait que la mosaïque supérieure n'est pas encadrée par des fondations, indique qu'elle occupait l'aire délimitée par les fondations de l'église existante. Il en résulte donc qu'en dessous il existait une plus ancienne église de même plan. La preuve en est que l'emblème de la mosaïque supérieure – le Vase Christi coïncide avec l'axe vertical, passant par le zénith de sa coupole existante. Et comme la dernière en date des monnaies sous cette mosaïque est d'Arcadius, il s'ensuit qu'elle avait été élevée au début même du V e siècle c. à d. avant 443 lorsque les huns la rasèrent au sol. Elle a dû être reconstruite sur les fondations, demeurées intactes, par Marcien ou Léon I. Ainsi depuis le début 4 e siècle sur l'emplacement de la première chapelle commémorative se succédèrent encore quatre.

La grande importance de l'église Sainte Sophie réside dans l'originalité de son plan en croix latine et sa superstructure, restés unique dans le monde chrétien du 4e-6e siècle. Cela est dû à la création d'un nouveau type constructif du carré sous la coupole, conçu pour supporter le poids redoublé de la coupole ordinaire, sur laquelle s'élevait la tour lanterne. Chacun des côtés du carré était constitué par deux arcs superposés, cernant des lunettes entre eux. Pour alléger l'impression de pesanteur des lunettes qui pendaient des voûtes entre les bras de la croix, celles-ci furent percées par des *monophoriae*. Les efforts horizontaux, amplifiés par la tour lanterne étaient épaulés du nord, du sud et de l'ouest par les bras de la croix qui leur correspondent. Pour neutraliser les efforts côté est - on annexa l'espace préabsidiale. C'est ainsi, que Sainte Sophie obtint le plan en forme de croix latine - le symbole de la foie chrétienne. Insolite par rapport à la tectonique des églises traditionnelles la tour lanterne était conçue comme tour de défense, repoussant les pillards attaquant du côté est. Du côté occidental la défense s'effectuait par les deux tours, flanquant le narthex. Quatre escaliers, logés dans les conques mi-cylindriques accolées aux faces est et ouest des tours, donnaient accès aux étages et aux faites des toits pour accéder dans la tour lanterne. Malgré toutes les mesures prises pour sauvegarder les saintes reliques que l'église abritait, elle devait éprouver de graves dégâts, infligés par les incursions des slaves et des protobulgares. Justinien I er la relevait mais en réduisant son volume. Elle perdit la tour lanterne, les tours occidentales et les galeries au-dessus des collatéraux. La hauteur du transept fut rabaissée et l'église reçue l'aspect actuel, mais sans les "chapelles" flanquant le narthex, que Filov, estime appartenir au plan original.

Les voies par lesquelles le prototype de Sainte Sophie apparaît au 11 e siècles dans les cathédrales romanes est un problème que l'interprétation hagiographique de saint Nectaire pourrait éclairer. Il s'agît de l'aspect d'un model d'église, sculpté sur l'un des chapiteaux dans le chevet de l'église en Auvergne, dédiée à ce saint, où celui-ci est en train de ressusciter Bradulus. Ce qui s'impose dans le gabarit de l'édifice sculpté, c'est qu'il ne reproduit pas, comme est la pratique, la forme de l'église qu'il représente, car il ne traduit pas son aspect réel. Tout au contraire il présente la copie presque intégrale de Sainte Sophie de Sofia avec son abside trilatérale, sans absidioles et l'alignement au même niveau des faits du naos et de l'espace préabsidiale. Dans les cathédrales romanes la tour lanterne est transformée en clocher, soutenu par le système très spécifique du prototype, créé à Serdica au début du 5 e siècle,

ФИЛИПОПОЛ (PHILIPPOPOLIS)

М. Мартинова, М. Боспачиева

ТОПОГРАФИЯ*

Местоположението на днешния Пловдив в богатата Тракийска низина, характерна с мекия си климат и плодородна земя, благоприятства за трайното установяване на обитатели тук от времето на неолита, бронзовата и желязната епоха. Благоприятните природни условия – реката Марица (Hebros) и плодовитата низина около нея, скалният масив при три от седемте хълма (Небеттепе, Джамбазтепе и Таксимтепе), който формира Акропола, стратегическото положение на кръстопътен център на пътя, свързващ Средна Европа с Мала Азия и вертикалните пътища в Тракия, определят жизнеността на града през римската и ранновизантийската епоха. Тази характеристика се запазва и през следващите столетия, като определя селището като първостепенно в този регион на Балканския полуостров.

ФИЛИПОПОЛ В АНТИЧНИТЕ ИЗВОРИ И ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ. ИМЕНАТА НА ГРАДА

Поради своето значение като голям икономически, стратегически и кръстопътен център Филипопол се споменава от редица гръцки, римски, византийски и други автори, както и в някои важни пътеводители (itineraria). Гръцкият сатирик Лукиан описва града в произведението си "Бегълците" като *" ...най-хубавият от всички градове, чиято красота блести отдалеч"* (Luc. Fug. 24 - 25). Основан от Филип II Македонски (341 г. пр. Хр.) върху по-старо тракийско селище, той станал главен град на римската провинция Тракия и бил известен с името Филипополис. Познати са ни различни сходни варианти при изписването му: Φιλιππόπολις при Полибий и Клавдий Птолемей (Polib. XXIII, 8; Ptolem. Geogr. II, 11, 12), Φιλιππούπολις при Прокопий Кесарийски (Procop. De aedif. IV,11), Philippopolis при Плиний Стари, Тацит, Дексип и Амиан Марцелин (Plin. Nat. hist. IV, 11, 41; Tacit. Annal. III, 38; Dexip. fr. 20, FHG III, 678 = F. Gr. H. 27; Amm.Marc. XXII, 2, 1; XXVI, 20, 3).

В надписите на града се среща като Φιλιππόπολις (Mihailov, IGBulg. III/1, n. 875, 883, 887, 894, 897, 898, 900, 1069, 1337, 1373, 1374, 1384, 1476, 1491, 1510, 1511, 1515). Късноримските историци Амиан Марцелин (Ammianus Marcellinus) и Руфус Фест (Festus) наричат селището, което Филип II завладява в сърцето на одриската територия, Eumolpias Vetus (Amm. Marc. XXII, 2, 2; XXVI, 10, 4; XXVII, 4, 12. Fest. Brev., IX, 3). Според Г. Михайлов това твърдение е погрешно и става въпрос за смесване на наименованието на градската фила Ευμολπιας, засвидетелствана по епиграфски път, с името на града (Mihailov, IGBulg. III/1, n. 1023; Ботушарова,Танкова 1982; Ботушарова 1984). Някои автори обаче не изключват възможността Евмолпия да е най-старото име на града и това да е довело до наричане на една от филите през римската епоха (Velkova, 1974).

Сведение за Филипопол дава и готският историк (Iordanes) при описанието на похода на Марк Лукул в Тракия през 76 г. пр. Хр. (Iordan. Rom. 221 "...Pulpudeva quae nunc Philippopolis...") Според него Пулпудева е по-старото название на града, преди идването на Филип. Очевидно Пулпудева е превод от местното тракийско население на гръцкото име Филипопол (Бешевлиев 1954). Йордан не е познавал местния тракийски език и разказва събития по стари източници, което обяснява тази грешка.

Първо Теопомп, а по-късно Плиний Стари и Плутарх наричат града Понерополис (Πονηρόπολις), т. е. "град на престъпници" (Theopom. fr.107 Grenf.F. Gr. Hist. 110; Plin. Nat .hist. IV. 11, 41; Plut. Moralia, 10, p. 520).

В "Естествена история" Плиний Стари описва главните моменти в развитието на античния град: съществуването на първоначалния тракийски "oppidum" до Родопите, назоваван по-рано Понерополис, наречен след това на Филип II Македонски Филипополис, и континюитета му през римската епоха, когато се споменава и като Trimontium (Plin. Nat.hist. IV,11,41 " ...nunc in situ Trimontium dicta"). Така го нарича в "Geographia" и Клавдий Птолемей (Ptolem.Geogr. III 11,12: " ...Φιλιππόπολις ἣ καὶ Τριμόντιον". Като Trimontium (Трихълмие) градът се споменава в няколко военни дипломи от края на II в. (Dipl. mil. 221, CIL XVI 139). Според Л. Ботушарова е съществувал период на съвместно съществуване на двете имена на града, като се е наложило окончателно Φιλιππόπολις (Ботушарова 1966). Важно е да се отбележи, че името Trimontium не се среща върху официалните надписи и монетите, сечени в града. Към тези имена по повод заселване на ветерани или във връзка с други мероприятия, проведени от държавата, се прибавя и родовото име на съответния римски император: Iulia, Flavia или Ulpia (Ботушарова 1982).

Някои автори, коментирайки хрониката на Малала, който съобщава за град в Тракия с името Тиберия, застъпват тезата, че това е Филипопол (Weber 1925; Velkova 1974). Тази теза се оборва от Г. Кацаров, който смята, че Тиберия се локализира при днешния град Хисар (Кацаров 1933).

Тацит (Tacit.Annal. III 38) споменава града във връзка с Bellum Coelaleticum от 21 г., като арена на

*Автор на "Филипопол в античните извори и епиграфски паметници", "Хроника на археологическите проучвания", "Филипопол през римската епоха", " Обществена архитектура" – Мая Мартинова. Автор на " Укрепителна система","Жилищна архитектура" ,"Некрополи", "Филипопол през късната античност" – Мина Боспачиева

жестоки борби срещу римските васали – тракийските царе. Въстаналите траки обсадили царя (Реметалк II) и Филипопол. Въстанието било потушено с помощта на мизийски легион, предвождан от легата Публий Велей.

Атинският историк Дексип (Dexippos), съвременник на готското нашествие в Долна Мизия и Тракия през 250/251г., описва обсадата и опожаряването на града от готите .Филипопол е представен като голям град, укрепен с крепостни стени и ров (Dexip. Scyth. 5,10). Очевидно разрушенията на крепостните стени са били значителни, за да се стигне до поправката им при управлението на император Галиен (Велков 1959, 181). Според Амиан Марцелин (Amm.Marc. XXII 7,7) градските крепостни стени на Филипопол са поправени и по времето на император Юлиан (361-363). За още едно преустройство на крепостните стени съобщава Прокопий (Procop. De aedef., IV, 4), който разказва за строителната дейност на император Юстиниан. Във Филипопол било поправено “това, което липсвало или било разрушено” (Велков 1959, 186). Тази дейност е потвърдена при археологическите разкопки, извършени на територията на града (Botušarova, Kesjakova 1982).

За посещението на Диоклециан във Филипопол на 17 юли 293 г. научаваме от Юстиниановия кодекс, където се съобщава, че императорът издал указ до някой си Диофан (Велков 1959, 72).

За съществуването на епископска катедра в града в началото на V в. съобщава реторът Сократ (Socrat. Historia Ecclesiastica 2).

Филипопол е отбелязан върху “Певтингеровата (Пойтингерова) карта” (Tabula Peutingeriana), редактирана окончателно при император Диоклециан. Там е изписан като Phinipopolis (Tab. Peut., Seg.VII). В Пътеводителя на Антонин (Каракала) е отбелязан като Philippopuli, (Itin.Anton. Aug. 136,4), а в Бурдигалския пътеводител (Itin.Burdigal. 568, 4) като Filipopuli.

ХРОНИКА НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ

Френският археолог Алберт Дюмонт пръв дава описание и интерпретация на недвижимите и случайно открити археологически паметници на територията на Пловдив в доклада си за Тракия (Dumont 1892). Първият директор на музея Б. Дякович изследва сектори от източния некропол на Филипопол и публикува могилна гробница с тракийско погребение от средата на I в. Сред погребалните дарове са сребърна маска-шлем и листа от златен венец (Дякович 1906/07; 1921/1922; 1930). Близо тридесет години от живота си посвещава в проучване на античната култура на Пловдив и региона Д. Цончев, който заема поста директор на местния музей. Той проучва някои обществени сгради, стадиона, две римски бани, сектори от некрополите, укрепителната система, водоснабдяването и канализацията на античния Филипопол (Цончев 1938; 1940; 1947; 1950; 1960). В периода 1954/1965г. Л. Ботушарова проучва сектори от античния град в низината, датирани от I до III в. във връзка със строителството на хотел “Тримонциум” и Партийния дом. В продължение на 11 години (1967 - 1979г.) се разкриват останките от големия открит театър на Филипопол под нейно ръководство в научно-техническо сътрудничество с арх. В. Коларова (Ботушарова 1980; Коларова 1980).

През 40-те години на XX век при строителни работи са открити останките от входа на друга голяма обществена сграда – стадиона на Филипопол (Tsontchev 1947). През 1973/1974 г. е проучена сфендонето със засводен вход (разкопки на Л. Ботушарова). Сектори от редовете седалки са разкрити по повод строителни или ремонтни дейности по ул. “Княз Александър I” (бивша “В. Коларов”) – през 1975 г. - разкопки на Л. Ботушарова; 1998/1999г. - разкопки на М. Мартинова.

През 1972 г. при разширение на Централна поща се локализира градският площад на античния град. Разкопките продължават и до днес. Сектори от форумния комплекс проучват Хр. Джамбов (тогавашен директор на музея), арх. М. Матеев, Е. Кесякова, З. Каров, М. Боспачиева. Обществените сгради, заемащи северната страна на форума, се проучват през периода 1987/2001 от З. Каров и М. Мартинова, а инсулите на изток от форумния комплекс от Е. Кесякова.

Интензивното модерно строителство в центъра на града през последните 20 години на XX век наложи усилено проучване на античния пласт. Голям шанс за археологията на Пловдив се оказва преустройството на централната улична магистрала бул. “Цар Борис III Обединител” (бивша бул. “Г.Димитров”). В площта на трите подлезни съоръжения – подлез “Централен”, подлез “Археологически” и подлез “Тримонциум” под ръководството на Е. Кесякова, З. Каров и В. Мирчев са разкрити сектори от антични улици с прилежащите сгради. Най-значителни и добре запазени са останките , принадлежащи на късната античност. В подлез “Централен” е разкрита обществена сграда, която според разкопвача Е. Кесякова представлява резиденция на виден филипополски гражданин от средата на IV в. В подлез “Археологически” през 1983 - 1984 г. от З. Каров и М. Боспачиева е проучена богата жилищна перистилна сграда , наречена сега “Ейрене”. В южното подножие на Трихълмието (Джамбазтепе) по повод строеж на Първа градска поликлиника (разкопки на Л. Ботушарова) и нова сграда на Археологическия музей (разкопки на Л. Ботушарова и В. Танкова) са разкрити сектори от антични улици и прилежащите им сгради (Ботушарова 1977; Ботушарова, Танкова 1982, някои с подови мозайки (Танкова 1980). На бул. “М. Луиза” (бивша “Л. Димитрова”) при строеж на жилищни блокове през периода 1981/1985 г. са проучени от Е.Кесякова три инсули. Тук са открити единствената по рода си у нас антична синагога и голяма жилищна сграда с мозайки “ Нарцис”. Западно от тези останки през 1996 г. (разкопки на М. Боспачиева) се разкри сектор от източните терми на града, част от които са проучени и

публикувани от Д. Цончев (Цончев 1950; Bospatchieva 2000). По улица "Гладстон" (бивша "С. Димитров") през 1985 г. от В.Танкова са проучени сектори от два декумануса, едно кардо и голяма обществена сграда, която заема цяла инсула. През 1986/1987 г. на ул. "М.Богдан" е разкрита голяма обществена сграда с прилежащите улици, ситуирана в южните покрайнини на античния град (разкопки на В. Танкова). Разкриването на значителни сектори от фортификационната система на античния град се реализира от археолозите Л. Ботушарова, Е. Кесякова, В. Танкова, М. Боспачиева. Проучени са сектори от крепостните стени на града от елинистическата епоха до средновековието, доказателство за приемствеността в развитието на града от възникването му до наши дни: комплексът "Източна порта" (разкопки 1977/1980 г. на Л. Ботушарова и Е. Кесякова); сектор от източната крепостна стена с кула II – IV в. (разкопки 1990, 1995 г. на М. Боспачиева); сектор от южната крепостна стена II – IV в. (наблюдения 1967 – 1968 на К. Колев; разкопки 1993 г. на В. Танкова); сектори от елинистическите крепостни съоръжение по Трихълмието (разкопки 1994, 1997 г. на М. Боспачиева) и др. Принос в изясняване генезиса на античния град са разкритията, направени в края на XX в. Откритите сектори от елинистически културен пласт в източното подножие на Трихълмието (разкопки 1989 - 1995 на М. Мартинова) и елинистическия некропол на града (разкопки 1992 – 1993 г. на М. Боспачиева) промениха представата за топографските граници на града преди превръщането на Тракия в римска провинция. (Мартинова 2000; Боспачиева 1997).

Сектори от водопроводи и канализация се откриват при всички разкопки, проведени на територията на града. Проучванията на Д.Цончев за водоснабдяването на Филипопол от средата на XX век се допълват от разкритите през 80-те години акведукти (разкопки на Е.Кесякова), които снабдяват града с питейна вода от Родопите.

Забележителен представител на църковната архитектура през ранновизантийската епоха е разкритата епископска базилика, от която са проучени изцяло южният и частично средният кораб (разкопки 1983/1985 г. на Е. Кесякова). В източните покрайнини на античния град е открита по-малка базилика от същото време (разкопки 1991/1993 г. на М. Боспачиева). През 1993-1995 г. се попада на руините на раннохристиянска конхална сграда-мартириум extra muros (разкопки на М. Боспачиева). Две късноантични стопански сгради, ситуирани в южните покрайнини на града са проучени от Хр. Джамбов (Джамбов 1954) и Е. Кесякова (Кесякова 1975). Принос към проучване некрополите на античния град имат археолозите Л. Ботушарова, В. Танкова, М. Боспачиева.

Резултатите от сложните археологическите разкопки, проведени през XX век на територията на един жив град, допринасят за изясняване на редица проблеми на археологическата наука, като произхода на градовете, топография и градоустройство на античния град, крепостно строителство, водоснабдяване и канализация, търговски връзки, монетосечене и др.

ФИЛИПОПОЛ ПРЕЗ РИМСКАТА ЕПОХА

Филипопол се издига от първичните праисторически селища в център на римската провинция Тракия. При покоряването на Северна Тракия през 342 г. пр. Хр. от Филип II Македонски тракийското селище приема името на завоевателя и се превръща в град Philippopolis. През 45 г. сл. Хр. по времето на имп. Клавдий градът влиза в системата на римската провинция Тракия (Thracia). Между 107 и 109 г. тя е под контрола на императорски легат. Главен град е Перинт на Мраморно море, но Филипопол се оформя като най-голям град в римска Тракия.

Римската власт извършва крупно комуникационно строителство, създават се условия за развитие на градски живот и икономически просперитет. Откритите епиграфски паметници доказват, че в първото десетилетие на римската власт започнал процес на настаняване на ветерани. Многобройни преселници от Мала Азия, привлечени от икономическите условия в града, участвали активно в административния и стопанския живот.

Административното устройство на Филипопол през римската епоха е с подчертано елинистическо влияние - гражданите са обединени в народно събрание δῆμος, а старейшините в съвет βουλή. Разделението е на фили (φύλη), които носят имената на божества или митологически герои (Ботушарова 1984; Тачева 2000, 108 - 109): 'Αρτεμεισιάς (IGBulg. III, 902, 903; V 5397, 5433, 5437, 5412); 'Ροδοπηείς (IGBulg. III 1401;V 5412); 'Ασκληπιάς (IGBulg. III 914; V 5412; 'Ηβρηίς (IGBulg.V 5412, 5468); Εὐμολπίς (IGBulg.III 1023; V 5412, 5416); 'Ηρακληίς (IGBulg. III 894, 1036; V 5412); Διονυσιάς (IGBulg. V 5412, 5418); Φιλιππηίς (IGBulg. V 5412); Κενδρεισῆις (IGBulg. III 886; V 5412); 'Ορφείς (IGBulg. V 5412); 'Ροδοπηίς (IGBulg. V 5412); От територията на Philippopolis: 'Αρτεμεισιάς (IGBulg. III 1445); 'Ηβρηίς (IGBulg. III 1473, 1474); 'Ροδοπηίς (IGBulg. III 1401). Най- видните граждани членували в герусия (γερουσία).

Като главен град (метрополис) Филипопол е седалище на Съюза на траките (Κοινὸν τῶν Θρακῶν), в който членували представители на отделните градове. Койнонът имал право да се свързва с императора. Тракийският койнон съществувал от I до IV в.

Монетосеченето на града започва при Домициан (81 - 96) и завършва при Елагабал (218 - 222). В монетния репертоар се срещат изображения на градския ландшафт, култови сгради, божества, реплики на известни статуи и др. Филипопол получава почетна неокорска титла, която давала правото в града да има храм, посветен на императорския култ (Колев 1966, 56 - 84). Титлата Νεωκόρος се среща в специално отсечените в градската монетарница медальони при император Елагабал (218 - 222) и в официалните надписи от времето на Север Александър (222 - 235) (Gočeva, Z. 2000, 155 - 164). Императорският култ бил честван в храма на Аполон

Кендрисийски на хълма Джендемтепе *(extra muros)*.

Най-голям разцвет градът бележи по времето на Антонините и Северите. Наречен е " Ἡ λαμπροτάτη μητρόπολις" в официалните надписи на града. Официалният език е гръцкият.

Периодичното организиране във Филипопол на Питийски игри, по подобие на тези в Гърция, е отразено в епиграфския и нумизматичния материал, намерен на територията на града. В чест на император Каракала, който преминава през Тракия в началото на III в. – 214 г., и посещава Филипопол, игрите са преименувани в Александрийски, с цел да се задоволи тщеславието му. Известно било голямото желание на Каракала да подражава на своя идол – Александър Македонски. По-късно, по времето на император Елагабал, в 218 г., игрите били преименувани в Кендрисийски, в чест на главното почитано божество в града Аполон Кендрисийски. От медальоните и монетните емисии, сечени във връзка с тези игри, научаваме подробности за тяхната организация и провеждане. (Герасимов 1958).

През 251 г. Филипопол е обсаден и опожарен от готите, част от населението загинало. Гражданите се събрали в градския стадион, където им било прочетено писмото на император Деций Траян (249-251).

ГРАДОУСТРОЙСТВО

Филипопол е с ортогонално (Хиподамово) градоустройство (обр. 1). През римската епоха градът в низината заема площ от около 75 ха. Улиците имат отклонение от посоките на света 16° в посока североизток-югозапад. Инсулите са правоъгълни, издължени в оста изток-запад и имат размери: дължина от 65 до 72 м. и ширина от 24 до 42 м. (Кесякова 1994).

Местните традиции и топография влияят модифициращо върху идеалната ортогонална схема. Разкрити са улици, които са извън системата *cardines-decumani*. Такива са например северният decumanus, трасиран покрай южното подножие на Джамбазтепе. (Ботушарова 1977) и улицата при комплекса "Източна порта" (Botušarova, Kesjakova 1982). В източното подножие на Трихълмието са трасирани улици, които следват конфигурацията на терена и ограничават инсули с неправилна овална форма по източните склонове на скалния масив (Мартинова 2000).

Наличието на градско планиране в низината е документирано в предримските културни пластове. Уличната мрежа е

Обр. 1. *План на Филипопол: 1. Театър; 2. Форум; 3. Стадион; 4. Терми; 5. Синагога; 6. Сграда"Ейрене"; 7. Сграда "Нарцис"; 8. Голяма базилика; 9. Малка базилика*

Fig. 1. *Plan of Philipopolis: 1. The theatre; 2. The forum; 3.The stadium; 4. The thermae; 5. The synagogue; 6. The eirene building; 7. The narcisus building; 8. The great basilica; 9. The small basilica*

с настилка от речен камък, без канализация. Градежите в инсулите са от речен и ломен камък на калов разтвор. В първата половина на II век върху по-ранната е изградена нова улична мрежа. Настилката е от големи сиенитни плочи с неправилна форма, с бордюри и канали. След опожаряването на града от готите в средата на III в. се налага изграждането на нова улична настилка, което се изразява в повдигане нивата на улиците и зиданите канали. В този вид, с някои преправки улиците функционират и през късната античност, когато част от сградите се изнасят върху уличните платна и стесняват ширината им. След средата на III в. някои сектори extra muros в южната зона на града в низината са превърнати в некрополи.

Сакралните и обществените центрове с култовите и представителните сгради формират архитектурни центрове в градския силует.

Неособено изявените оси cardo maximus u decumanus maximus се пресичат пред източния вход на форума. Форумът на Филипопол представя типа на затворената от всички страни елинистическа агора, която се наблюдава в Приене, Милет, Магнезия. Връзката с уличната мрежа е тангираща отстрани, без да се разсича площадната площ. На северната му страна е изграден доминиращ комплекс от обществени сгради в оста изток-запад.

На север от Форума вероятно има поредица от открити пространства, които отвеждат до големите терми и стадиона на Филипопол. За театъра се използва хълмистия склон на южното Трихълмие. Стадионет е ситуиран между западния склон на Трихълмието и източния склон на Сахаттепе.

Разположението на храмовете засега остава хипотетично. За тях има единствено косвени данни от нумизматичния материал. Богатите жилищни сгради се изграждат на юг и на изток от Трихълмието. Най-вече по централните улици, включени в по-малки или по-големи жилищни сгради се нареждат занаятчийски работилници и магазини.

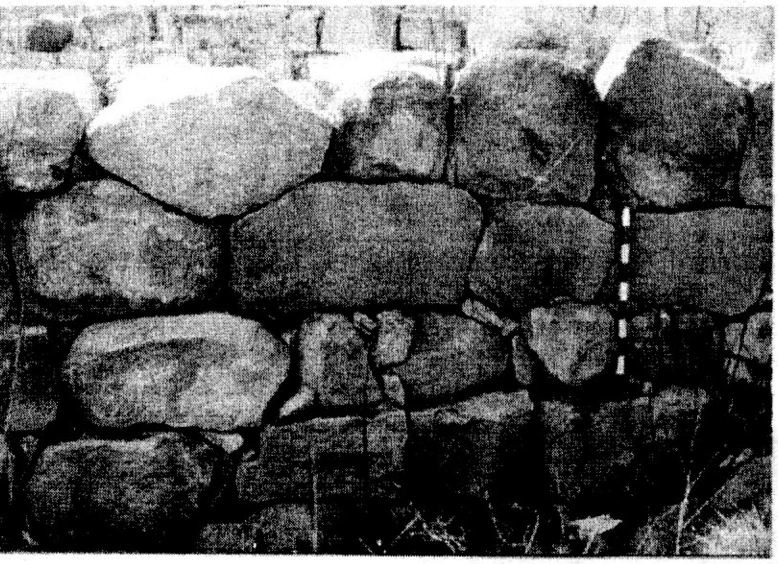

***Обр. 2.** Небеттепе. Ранноелинистическа крепостна стена, т. нар. "диагонална". Поглед от изток*

***Fig. 2.** Nebettepe. The Early Hellenic wall, the so called "diagonal" wall. View from the East*

Водоснабдяването на Филипопол е осъществено чрез внушителни инженерни съоръжения – акведукти, строежът на които може да си позволи само икономически просперираш град. Чистата питейна вода идва от планината Родопи. Каптажите са локализирани при селата Марково и Куклен. Досега са проучени трасетата на два акведукта. За водопроводната мрежа в града са използвани глинени и оловни тръби (Кесякова, 1985).

УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА

Интересът на изследователите към укрепителните съоръжения на Филипопол, който датира от началото на века, остава актуален и до днес. Крепостните стени по Трихълмието, изявени и по склоновете му, принадлежат на различни периоди. През годините периодизацията на укрепителната система е предмет на спорове, най-вече за укрепленията на Небеттепе. Най-ранните сектори тук са датирани в широките хронологически граници от бронзовата епоха до елинизма. Последното мнение по въпроса е изложено в публикацията на арх. В. Коларова и М. Боспачиева, които разглеждат укрепленията на Небеттепе до установяването на римската власт в Тракия (Коларова, Боспачиева 1999).

***Обр. 3.** Югозападно подножие на Небеттепе. Късноелинистическа крепостна стена. Поглед от запад*

***Fig. 3.** Southwest foothills of Nebettepe. Late Helenistic wall. View from the west*

В най-ранните градежи са разграничени три строителни фази. Те показват пълна приемственост, взаимна обвързаност и последователност в използването на строителните техники и материали. Трите фази принадлежат към късножелязната епоха – ранния и късен елинизъм (обр. 2). През елинистическата епоха, когато Филипопол се формира като град, в крепостните стени на Небеттепе се проследява еволюцията от полигоналните градежи без спойка в *opus siliceum* до появата на свързващ хоросан в градежа, който наподобява квадрова зидария. С това Филипопол се явява свързващо звено в развитието на крепостното строителство в Тракия и Мизия от предримската и римската епоха.

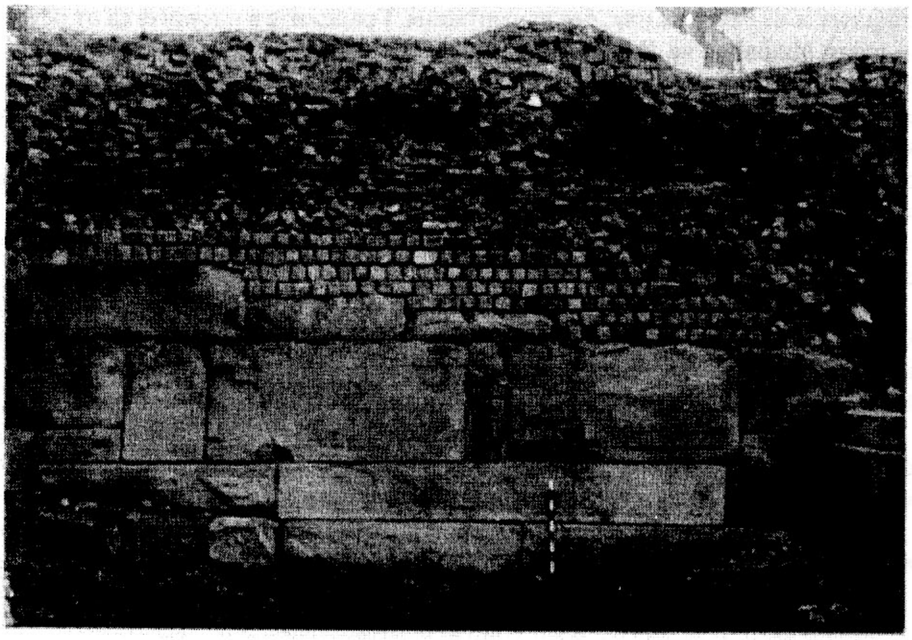

Обр. 4. *Крепостна стена II – IV в.*
Fig. 4. *The Wall from the 2nd - 4th century*

И през трите фази укрепленията на Небеттепе охраняват ограничена територия от Трихълмието – за първа и втора фаза – площ от около 2 дка, за трета фаза – около 16 дка (обр. 3).

След установяването на римската власт в Тракия през 45 г. във Филипопол не се изграждат нови укрепления. Градът се развива широко в низината, без да е защитен с крепостни стени. Продължава поддържането на предримските укрепления на Небеттепе, за което говори и нумизматичния материал. На монетите, сечени при император Домициан, градската богиня е изобразена с крепостна корона.

През управлението на император Марк Аврелий (161 - 180) се предприемат сериозни действия за защита на градовете в Тракия, отразени в официални строителни надписи (обр. 4). Надписът от Филипопол (изчукан на билингва – гръцки и латински език), датиран през 172 г., е бил поставен на входа на града, ситуиран в източното подножие на Трихълмието, в т. нар. комплекс “Източна порта на Филипопол”. Той представлява триумфално-мемориален комплекс, към който принадлежи и т.нар. “фриз на здравеносните божества” (обр. 5). М. Тачева интерпретира това изображение твърде убедително като “възлияние за здраве” на семейството на Марк Аврелий, сина му Комод и майка му Фаустина (Тачева 1989; Тачева 2000, 230).

Обр. 5. *Т. нар. Фриз на здравеносните божества*
Fig. 5. *The so-called frieze of deities connected with health*

Пак при император Марк Аврелий укреплението на Небеттепе се приобщава към крепостния пръстен, който затваря Трихълмието заедно с по-голямата част от града в равнината в единна крепостна система. Новите археологически проучвания на сектори от южната крепостна стена в низината южно от форума на К. Колев, арх. М. Матеев и В. Танкова коригираха датировката за изграждането й в края на II, а не през IV век, както пише Л. Ботушарова. Проучените сектори са локализирани южно от форума. Новите данни са обобщени от М. Боспачиева, която откри нов сектор от източното трасе на крепостна стена на Филипопол (Ботушарова, Танкова 1982, 56 - 57; Колев 1971; Djambov, Mateev 1978; Bospatchieva, M. 2001). Новите проучвания доказват, че крепостната стена от IV век в равнината не е изградена от основи, а е надстроената и поправена многократно крепостна стена на Марк Аврелий.

Крепостната стена на Филипопол от времето на Марк Аврелий има лицева зидария от квадри, поставени надлъжно и напречно, скрепени с П -образни железни скоби и пълнеж от блокаж от ломен камък на бял

хоросан. След средата на III в. и по-късно, през V и VI в., съществуващите по Трихълмието крепостни стени и тези в равнината са преправени и достроени. Писмени сведения за тази дейност има от времето на императорите Галиен и Юлиан, а по-късно и за времето на император Анастасий и Юстиниан. Очевидно тези данни се отнасят за късноантичната крепостна стена на Трихълмието и в равнината и т. нар. ранновизантийска стена на Трихълмието от V - VI в.

В последните публикации на Е. Кесякова за ранновизантийската крепостна стена се повтаря становището на Л. Ботушарова, че стената се състои от новоизграден сектор по източните склонове на Трихълмието и друг, който подсилва сектора от II – IV век по западните склонове, като е долепен до нея (Кесякова 2001, 55). Градежите и на двете места са в opus mixtum с 5 реда тухли, които преминават по цялата ширина на куртината. Към тази новоизградена през VI в. според Кесякова крепостна стена тя причислява сектори от фортификациите на Трихълмието в северните и южните части, за които няма категорични данни, че се датират през VI в. според първичната публикация на Ботушарова. Погрешна е и констатацията на Е. Кесякова, че градът по това време (VI в.) се затваря в границите на Трихълмието. В равнината са проучени няколко раннохристиянски базилики и други частни и обществени сгради с впечатляващи мозайки (Кесякова 1999, 18, 52, 90). В равнината продължава да се поддържа крепостната стена от II – IV в. Нещо повече, Източната порта е подсилена с нови кули. (Botusarova, Kesjakova 1983, 268). По източното трасе на крепостната стена в равнината се откри ров с шир. 15 м.(Bospatchieva 1998, 148). Писмени сведения за този ров намираме в пътеписа на Ана Комнина, която посещава Филипопол през XII век. (ГИБИ VIII 135). Очевидно ровът е функционирал дълго време или е бил изоставен и постепенно запълнен с отпадъци през XII - XIV в.

Вътрешният фиртификационен пръстен на Трихълмието е бил място за квартируване на войските – традиционно на Небеттепе и по западното трасе на вътрешната крепостна стена (Детев 1975, 24). В източната част на укреплението вероятно е имало някакви представителни сгради, в това число и базилики, останки от които бяха открити. Някои от тях са с подови мозайки. По вътрешното лице на крепостната стена личи декоративна украса. В градежа се редуват пояси от камък с тухлени пояси. С остър предмет в каменния пояс са врязани прави успоредни линии, които наподобяват квадрова зидария. Това би могло да се дължи и на грубия каменен градеж, който е трябвало да бъде скрит под мазилката. По този начин този сектор от крепостната стена се е доближавал по вид до стената от IV век, в която каменният градеж между поясите от четири реда тухли е от правилни средноголеми каменни блокчета – туфели. Това би могло да означава, че сектори от крепостната стена от IV век по Трихълмието са функционирали едновременно с тези от V – VI век.

Всички изброени представителни сгради, които се намират в равнината, престават да функционират към края на VI в. След това се появява нов сектор от крепостната стена в южното подножие на Трихълмието, който погрешно се разглежда като протейхизма на ранновизантийската крепостна стена по Трихълмието от Д. Цончев и Е. Кесякова (Овчаров 1982, 54; Кесякова 2001, 58). Тя представлява преграда към Акропола от юг. Новите археологически проучвания не потвърждават изказаното от Д. Цончев и цитирано от Л. Ботушарова твърдение, че тази стена обикаля цялото Трихълмие (Botusarova, Kesjakova 1983, 272). В проучения от двете авторки комплекс "Източна порта" няма останки от такава крепостна стена.След VII в. и през цялото средновековие градът се развива както на Трихълмието, така и в равнината с отделни махали (Морева-Арабова 2001, 104).

ОБЩЕСТВЕНА АРХИТЕКТУРА

Форум

Форумът *(forum)* на Филипопол бил център на обществения живот. Той служел не само за търговия, а имал най-вече обществено-политически функции. Тук се събирало градското население, провеждали се събрания, дебати, празници и държавни дела. Той е най-големият форумен комплекс, проучен на територията на България, съответстващ на първостепенното значение на Филипопол като град-метрополия на римската провинция Тракия. В хода на столетията градският площад запазва основната форма на правоъгълник, близък до квадрата с размери: 143 м (север-юг) и 136 м (изток-запад).

Неизяснена остава хронологическата принадлежност на най-ранните културни напластявания на агората на Филипопол, което доведе до драстични различия в датирането на първите две фази в изграждането ѝ (Джамбов, Матеев 1979; Кесякова 1999). Липсата на пълни, публикувани данни за проучените, а и вече унищожени от съвременната ул. "Гладстон" сектори от агората (форума), както и незавършените археологически проучвания в северната страна на комплекса, където са ситуирани обществените сгради, затруднява прецизирането в датировката на най-ранните културни пластове. На този етап на проучванията е сигурно, че изграждането на агората е станало преди превръщането на Тракия от римски протекторат в римска провинция. В края на I в. е извършено преустройство, като са повдигнати нивата на магазините, ареата, амбулациото. При това преустройство в градежа на един от магазините е употребен като сполия надпис с посвещение на император Веспасиан от 77 - 79 г. (Герасимова, Мартинова 1993а). Портика около ареата с шир. 11 м е изграден от туф в дорийски ред. От изток, юг и запад са построени четириколонни йонийски пропилеи. Ареата е с размери 113 х 99 м, обиколена от юг, изток и запад с магазини във верижен план. Входовете на магазините са към амбулациото. In situ е запазен каменен улей за стичане на дъждовната вода от покрива на портика.

Следващите преустройства на форумния комплекс повтарят заложения план и се изразяват в повдигане на подови нива, прагови блокове, улеи за дъждовна вода. Стилабатът от сиенит, носещ мраморната колонада около ареата лежи в контакт със стилобата от туфови блокове. При реконструкцията е сменена изцяло пластичната украса на комплекса, като по-ранната дорийска колонада е заменена с мраморна в римо-коринтски стил. Второто преустройство е извършено в края на II век, а следващото след опустошителното готско нашествие от средата на III век.

В северната страна на форумния комплекс са разположени обществените сгради за нуждите на градското управление и други прояви на градския живот, отличаващи се с външна представителност и богата архитектурна декорация. Епиграфски е документирана сградата на съкровищата *(aedes the<n>saurorum)*, от която са открити двата фриз-архитравни блока с латински надпис от времето на император Комод (Иванов, Иванов 1981). В североизточния ъгъл на

Обр. 6. *Западна фасада на булевтериона*
Fig. 6. *Western façade of the bouleutherion*

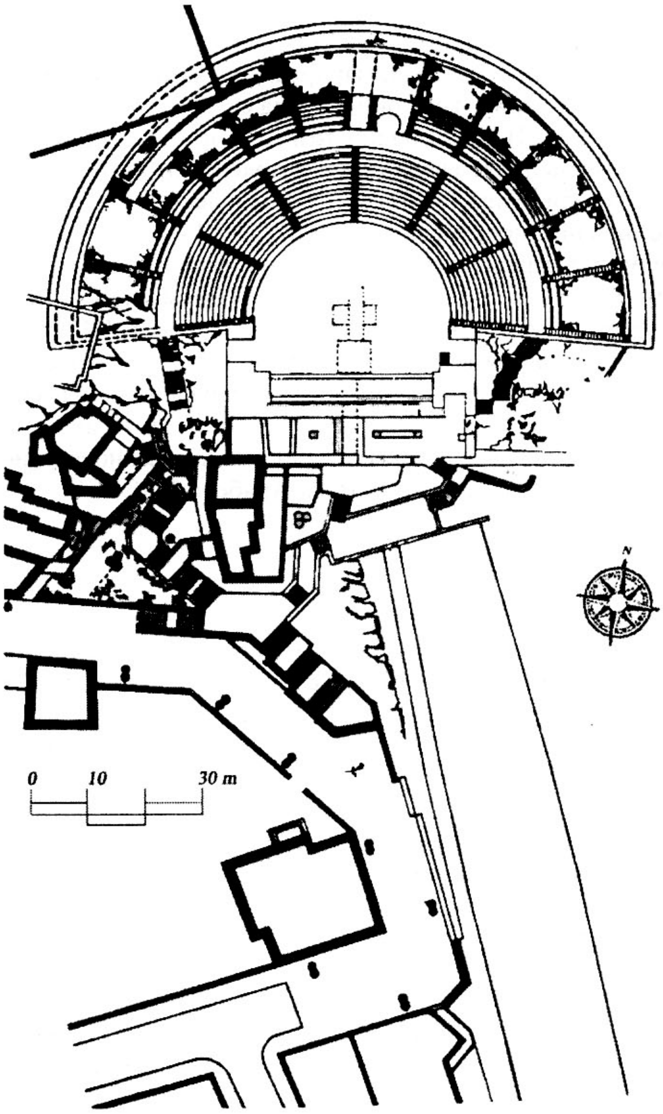

Обр. 7. *Театър (реконструкция по арх. В. Коларова)*
Fig. 7. *The theatre (reconstruction after V. Kolarova)*

комплекса е проучена покрита амфитеатрална сграда – булевтерион (обр. 6). В северното амбулацио са открити постаменти за надписи, свързани с религиозния и административен живот на града. Един от тях, намерен фрагментиран, удостоверява, че в края на II в. главният жрец на града Флавий Монтан и неговата съпруга са организирали гладиаторски борби (Герасимова, Мартинова 1993в). Форумът на Филипопол съществува до средата на V в.

Театър

Театърът на Филипопол е едно от най-забележителните археологически открития в Пловдив и единствения цялостно проучен и експониран паметник. Разположен е в южния склон на Трихълмието, върху естествен терен. Според надпис върху фриз-архитрава на един от портиците на сценичната постройка изграждането му е станало при император Траян, между 108 - 114 г. Сградата е типичен представител на античното театрално строителство в елинистическите центрове в Мала Азия. Откритата зрителна зала (кавеа) заема цялата седловина на склона и е ориентирана на юг. Диаметърът на полукръглата ѝ част е 79,76 м.

Тя включва 28 концентрични реда седалки, повдигнати на високи подиуми и разделени от междинна пътека (диазома) на два ранга. Във вертикален план двата ранга са просечени от тесни радиални стълби, които ги разделят на трапецовидни сектори (керкиди). Скалистият терен е естествената субструкция на театрона. Капацитетът на театъра е около 5000 зрители. Орхестрата е с подковообразна форма и с диаметър на полукръглата дъга 26,64 м. Подът й, който лежи непосредствено върху скалната повърхност, е бил покрит с бяла хоросанова замазка. Сценичната постройка (скене) представлява издължен триетажен корпус, който в източния и западния край завършва с издадени към кавеата параскении, в които са поместени стълбите за етажите. Сценичната площадка (проскений) е висока 3,16 м. Портиците на скене са в римо-йонийски и римокоринтски ред, а фасадата на проскения е решена с вградена йонийска колонада. Пародосите към орхестрата, отначало открити, по-късно засводени, свързват кавеата със сценичната постройка. Подземен проход, който започва от центъра на орхестрата в южна посока, излиза извън сградата през аркиран отвор. Според проучвателите (Ботушарова 1980; Коларова 1980) това съоръжение освен отводнителна функция е имало и по-широко използване, свързано с театралните представления. То е било използвано и за кървави зрелища (Вагалински 1997). Подходите към театъра са доказани със значителни останки. От юг те са открити стълби, насочени към междинната диазома с южните окончания на която се свързват през отвори, просечени в аналемите. Към центъра на същата диазома от терена на Трихълмието въвежда и северният подход. Той е подземен засводен проход, който преминава под централния сектор от високия ранг. Над него е изградена ложата за почетните лица (Коларова 1999). На седалките са намерени надписи с имената на 10-те филипополски фили (Ботушарова 1984). Намереният епиграфски материал дава основание да се предполага, че сградата освен за театрални представления е използвана за седалище на Съюза на траките (Koinon ton Thrakon). Проучен и реставриран, театърът на Филипопол днес се използва активно в съвременния живот на Пловдив (обр. 7).

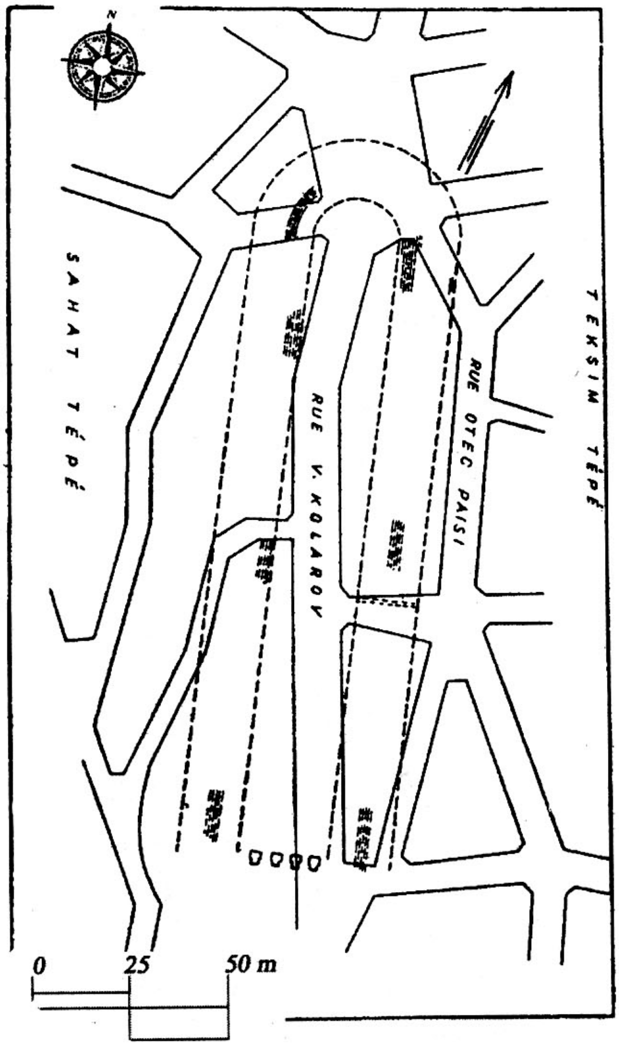

Обр. 8. *Стадион (ситуация по Д. Цончев)*
Fig. 8. *The stadion (situation after D. Tsonchev)*

Стадион

Тази обществена сграда е разположена вътре в укрепения град. Използвани са източните склонове на Сахаттепе и западните склонове на Таксимтепе. Пистата е с дълж. 240 м. Редовете седалки са 14, прекъснати на места от стълбищни пътеки, стъпалата на които достигат до пистата. Седалките са изработени от монолитни мраморни блокове, на места украсени със стилизиран лъвски крак. Разкрита е северната, дъговидна част (сфендоне) с 13 амфитеатрални реда седалки, отделени от пистата с подиум, висок 1,8 м. Засводен вход сред кавеата, ситуиран по дългата ос, свързва пистата с подземен коридор, вкопан в естествения терен. От северната страна на сфендонето е проучен сектор от градската крепостна стена от II – IV в., с некропол от плоски гробове (Ботушарова, Танкова 1982). Централният вход на стадиона е оформен от зидани стълбове, облицовани с мраморни пиластри, декорирани с пластична украса - атрибутите на двете божества, покровители на спорта – Хермес и Херакъл (Tsontchev, 1947). Стадионът на Филипопол се споменава от Зосим и византийската хронистка Ана Комнина (обр. 8). През 1999 г. бяха открити в права линия останки от западната част на стадиона (Мартинова 2000, 102). По този начин се отхвърля едно от възприетите мнения, че тази сграда е била амфитеатър.

Терми

До момента са разкрити две бани от римската епоха. Едната е ситуирана на север от форума, под съвременните улици "Княз Александър I" и "Патриарх Евтимий" (обр. 9). Проучени са девет помещения, мозаични подове в техника opus vermiculatum и opus tessalatum, голяма зала-вестибюл с купол, фригидариум,

тепидариум, аподитерий и сервизни помещения. Подовата мозайка е запазена изцяло в две помещения и частично в трето. Термите са изградени през II в. и реконструирани с промяна в плана през IV в. Унищожени са от пожар през V в. Сектор от ранновизантийската крепостна стена е фундирана върху разрушенията на термите (Цончев, 1940).

Втората баня е ситуирана в югоизточното подножие на Трихълмието, под съвременното училище "Й. Груев ". Заемала е площ от около 2,5 дка. Проучени са помещения с отоплителна инсталация, архитектурни части, канализационна мрежа и подови и стенни мозайки. Регистрирани са две строителни фази. От първата е разкрито помещение, снабдено с хипокауст. Градежите са в opus mixtum с четири реда тухли. Последните проучвания показват, че източните терми са функционирали след средата на III в. докъм края на IV век (Bospatchieva, 2000).

Синагога

В източните квартали на античния Филипопол е локализиран еврейски храм – Синагога. Ситуирана е западно от улица от системата cardines. По план е базиликален тип сграда, ориентирана с дългите си страни в посока север-юг. Състои се от едно голямо централно помещение (13,50 х 9,00 м), фланкирано от две по-малки с еднакви размери (13,50 х 2,60 м). Северно от тях е разположен голям двор с колонада и под с хоросанова замаска. Централното помещение – залата за молитва има подови мозайки, от които са запазени няколко пана. Изобразен е еврейският символ - менора (седмосвещник). Открити са и посветителни надписи на гръцки език, които сочат името на дарителя, дал средства за украсата на синагогата. Това е Космиан, т. нар. Йосиф. Проучвателят датира първоначалното изграждане на Синагогата към втората четвърт на III в. След като пострадала при готското нашествие в средата на същото столетие, сградата е възстановена. Последното преустройство датира от началото на V в. (Кесякова 1989) (обр. 10). Откритата синагога свидетелства за еврейско население във Филипопол през римската епоха.

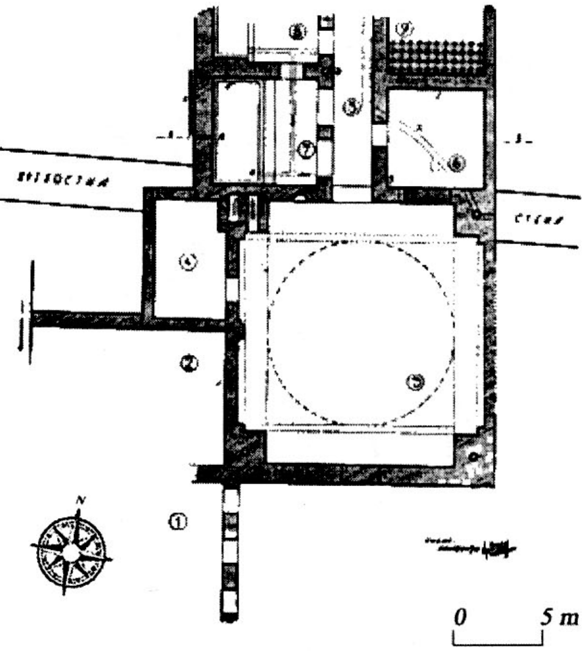

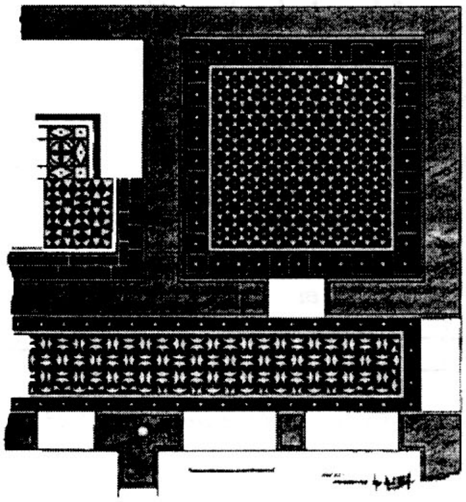

Обр. 9. План на термите на ул. "Кн. Александър I" (по Д. Цончев)
Fig. 9. Plan of the thermae on Knyaz Alexander I str. (after D.Yzonchev)

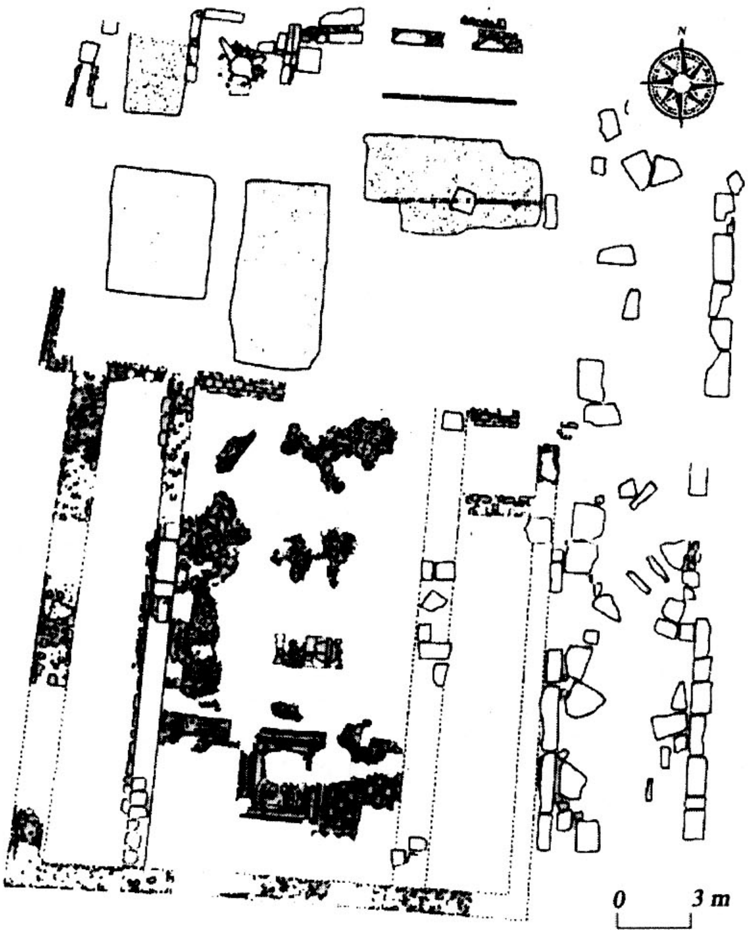

Обр. 10. План на Синегогата (по Е. Кесякова)
Fig. 10. Plan of the synagogue (after E. Kesyakova)

ЖИЛИЩНА АРХИТЕКТУРА

Жилищните сгради от елинистическата

епоха не са достатъчно проучени. Откритите останки от ранноелинистически жилища на Небеттепе от Д. Цончев и Л. Ботушарова имат конструкция от плет и глинена замазка. Стъпка към изясняване на проблемите на Филипопол през късножелязната епоха са проучванията на Б. Колева по западния склон на Небеттепе и на М. Мартинова в източното подножие на Трихълмието (Koleva, Martinova, Bospatchieva 2000). За най-ранните жилищни постройки в низината, открити при реконструкцията на бул. "Г. Димитров" съобщава Е. Кесякова. Градежите са от речен камък, без спойка надстроени с кирпич (Кесякова 1999, 83).

Жилищата на бедните и средностоятелни граждани на Филипопол от римската епоха са скромни по размер. Те са еднакви по план, с площ около 200 кв. м. и построени по няколко в една инсула. Подобен "блоков" тип жилища е проучен от Е. Кесякова на ул. "К. Райчо" (Кесякова 1999, 83). На ул. "Кап. Райчо", под съвременния хотел "Тримонциум", е проучена от Л. Ботушарова жилищна сграда, ситуирана по протежение на декуманус. Сградата е унищожена от пожар в средата III в., вероятно при готското нападение през 251 г. През IV в. теренът е използван за некропол (Ботушарова 1962). Типичен за Филипопол през римската епоха е перистилният тип жилище.

Сграда "Нарцис"

В източните покрайнини на античния град е проучена жилищна перистилна сграда със стопанска част. Северно от перистилния двор се намират помещения във верижен план с масивни хоросанови подове. Едното помещение е с мозайка, в емблемата на която е изобразена сцена от мита за Нарцис. Представен е млад мъж, седнал на скала, който се оглежда във водата (Кесякова 1999, 86 - 87).

Сграда "Ейрене"

Сградата е наречена "Ейрене" на женския образ с надпис, изобразен в мозаичния под на едно от представителните помещения. Ситуирана е в южното подножие на Трихълмието, под театъра. Разположена е от северната страна на улица от системата decumani, която свързва централното градско ядро с източните покрайнини на античния град. Високият социален статус на обитателите на тази сграда личи от трасираната допълнително, извън градоустройствената схема улица от системата cardines, която я свързва с голямата базилика. Сградата "Ейрене" е построена след опустошителното готско нашествие от средата на III в. С няколко преправки продължава да функционира до VI в. Заема по-голямата част от цяла инсула. Има домакинска и представителна част, обособени с отделни входове. Помещенията в представителната част са разположени около вътрешен двор и имат мозаични подове. Представителната част е предназначена за гости, за което съобщават поздравителните надписи, разположени в мозаичните полета по посока на движението от входа към голямата зала с образа на Ейрене. В българските земи за първи път е открито изображение от този тип. Близък негов аналог са женските бюстове, персонификации, разпространени в мозайките от античността. От друга страна, въпреки приликата с езическите персонификации, не е изключено образът на Ейрене да е носител на друг, нов, скрит християнски символ. Като дъщеря на Темида, езическата богиня на божествения и природен ред, вероятно Ейрене е един от символите-образи от античността, който със своята семантика продължава да съществува и при новите духовни ценности. Тук, както и в много други случаи, християнството търси и намира своите изобразителни средства сред наложилите се антични образци, в които влага нов смисъл (Каров, Боспачиева 1989, Bospatchieva, 2002в) (обр. 11).

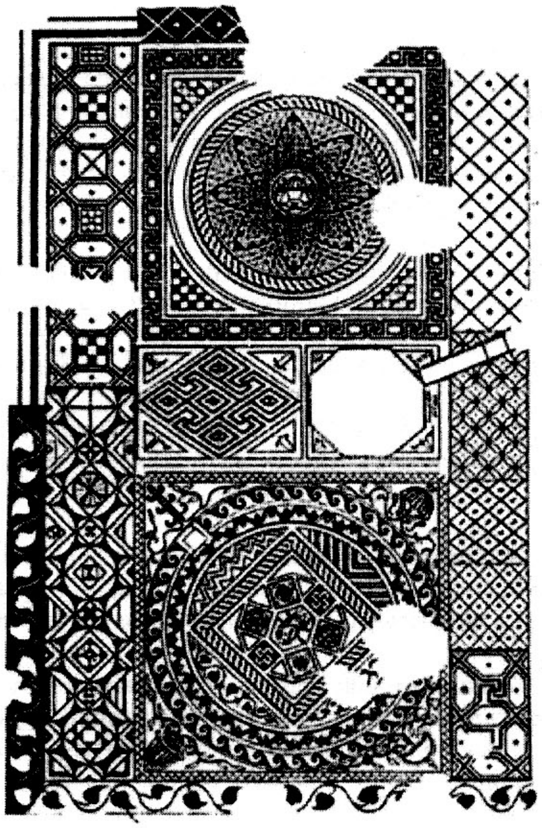

***Обр. 11.** Жилищна сграда "Ейрене" Подова мозайка*

***Fig. 11.** The "eirene" Dwelling building. Floor mosaic*

НЕКРОПОЛИ

Некрополите на Филипопол са предмет на изследване от края на XIX, началото на XX век. Б.Дякович въвежда понятията източен, югоизточен и западен некропол. Принос към темата имат проучванията на Д. Цончев от средата на XX в. (Дякович 1906; Цончев 1960).

Първи опит да свърже топографията на античния град с гробните находки прави Л. Ботушарова (Ботушарова 1962). Тя класифицира гробните съоръжения и тяхното местонахождение в некрополите. Това са гробове, изкопани в земята, зидани гробници, урни, каменни саркофази, гробове с керемиди.

Най-ранни са гробните находки от източния некропол. Тук е проучена могилна гробница от средата

на I в. сл. Хр. с богат инвентар: сребърна маска-шлем, златни листа от венец, сребърни и бронзови вази, оръжие (Дякович 1906). Нови данни за източния некропол на Филипопол дадоха откритите в края на XX в. надгробни стели с латински надписи от I и началото на II в., които доказват, че в града са настанени ветерани-преторианци от Финикия и че император Хадриан е пътувал заедно с конната си гвардия и с преториански кохорти на северозапад по пътя Philippopolis – Serdica – Naissus (Герасимова, Мартинова 1994). Такива ранни материали се откриват и в западния некропол. Той е с най-голяма площ, обхваща пространството между Бунарджика, Сахаттепе, Марковотепе и Джендемтепе. Използва се от края на I в. до началото на IV век. (Ботушарова 1962). Интерес представлява откритата тук колесница с бронзова апликация – изображение на Херакъл и император Каракала (Chergarov 1999).

Югоизточният некропол съществува от последното десетилетие на I век (император Нерва – 96 - 98 г.) до началото на V век (Ботушарова 1962, 192).

Проучванията на източния некропол през последните години допринесоха за локализирането на нови сектори от некрополите на елинистическия град и на раннохристиянския Филипопол. (Bospatchieva 1998). От елинистическия некропол са проучени две надгробни могили и няколко плоски гроба. Преобладават гробовете на мъже-войни, датирани с материали от IV – III в. пр. Хр. (Боспачиева 1997).

Раннохристиянският източен некропол е бил разположен непосредствено до източната крепостна стена на града. Преобладават гробовете с покритие от тегули, ориентация запад-изток, датирани с материали от края на IV до VI в. Най-северната точка от този некропол е локализиран около шестконхалната култова сграда – мартириум, издигната в памет на 37-те филипополски мъченици, загинали за християнската вяра по времето на император Диоклетиан (284 - 305) (Bospatchieva 2001). Мястото остава свещено и през X – XII век тук продължават да погребват православните християни.

Друг сектор от раннохристиянски некропол е открит в южните покрайнини на съвременния град. Тук са проучени гробници, изписани с християнски символи (Цончев 1960, 173) и гробове с покритие от тегули (Танкова 1983, 79).

Сектор от западния раннохристиянски некропол бе открит в края на XX в. по ул. “Гладстон” до Дома на техниката.

Раннохристиянските некрополи се датират с материали от IV – VI в. Те очертават границите на късноантичния и ранновизантийски град, който се прибира в очертанията на крепостната стена от II – V век.

ФИЛИПОПОЛ ПРЕЗ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ

През IV – VI в. във Филипопол настъпват промени, резултат от промените в цялата Римска империя. След административните реформи на император Диоклетиан и Констатин Велики, Филипопол става център на провинция Същинска Тракия, принадлежаща на диоцеза Тракия в префектура Ориент. Доминиращ фактор е новата християнска религия.

Според легендата Филипопол има епископ още през I век – епископ Ерм или Хермес. Църковният историк Сократ съобщава, че епископа на Филипопол Силван прекарал три години в града. По време на църковния събор в Сердика, проведен през 343 г. бил направен опит да се помирят двете враждуващи църковни течения – това на арианите и на привържениците на правата вяра. Във Филипопол се провежда контрасъборът на арианите. Изборът за място на контрасъбора свидетелства за водещата роля на града в религиозния живот през тази епоха (Марков 1995, 32). Настъпилите промени намират отражение в облика на града от това време. Крепостните съоръжения от II – IV в. в равнината продължават да се поддържат, като допълнително се подсилват с ров, широк 15 м. Извън крепостните стени са раннохристиянските некрополи. За по-голяма сигурност на Трихълмието се обособява вътрешен крепостен пръстен с характерните крепостни стени и кули с триъгълна форма.

Градоустройствената схема в общи линии се запазва. В нея централно място заемат раннохристиянските базилики и други сгради на видни граждани – богати перистилни сгради и резиденции. Това довежда до поява на нови улици, преустройство на други, изнасяне на част от сградите върху уличните платна. Жилищна сграда “Ерене” се обогатява с нови подови мозайки (Bospatchieva, 2002a). Непосредствено до централния площад се появява т. нар. резиденция. Вероятно тя принадлежи на виден филипополски гражданин, пряко ангажиран с административния и политическия живот на града (Кесякова, 1999, 52)

В югоизточното подножие на Трихълмието е ситуирана друга жилищна сграда. Тя има стопанска и жилищна част с бански тракт. Публикуван е само банският тракт. Той съдържа аподитериум, лаконикум и калдариум. В едно от помещенията (аподитериума) е открита полихромна подова мозайка. В зависимост от размерите на помещенията банята е окачествена от проучвателя като частна и се датира се в V – VI в. (Kesjakova 1998).

Този облик на града се запазва до към края на VI в., след което животът в равнината замира, градът се прибира върху Трихълмието, което е укрепено в южното подножие с нова крепостна стена (Ботушарова/ Танкова 1982, 54).

Християнство и архитектура

През многовековното си съществуване Филипопол винаги е бил град, в който са съжителствали различни

етнически общности. Това рефлектира в материалната култура и религиозните култове, констатирани по археологически път през римската и ранновизантийската епоха. Показателно е наличието във Филипопол на еврейска синагога в един от източните квартали на града, където са живели преселници от близкия изток (Кесякова, 1989).

Част от населението на града възприема християнството още през I век. Според писмените извори за основател на християнската общност във Филипопол се приема св. Ерм. Има сведения и за епископ Евтихий (347г.) Силван (381г.), Врисон, Франкион (451), Валентин (458) и др. (Марков 1995, 24; Пеев 1942, 202; Иванова 1926, 483).

Устройството на раннохристиянската църква в общи линии следва гражданското административно устройство на отделните провинции.

В средата на IV век Балканският полуостров е разделен на множество епархии. Отделните епископски епархии притежават различни правомощия. Тези от тях, които съвпадат с главните градове-центрове на гражданската власт, какъвто е Филипопол, получават по-големи възможности. Епарсите на тези градове се наричат митрополити и са подчинени на Цариградския патриарх. Този йерархичен ред е въведен на Четвъртия вселенски събор през 451 година след множество спорове за първенство на отделните църкви (Марков 1995, 42). Първите сбирки на християните стават в т. нар. "домашни църкви", в началния, таен период на християнството или по-късно, когато построените за целта църкви не са достатъчни. Възможно е такава роля във Филипопол да е играла жилищната сграда "Ейрене" (Bosptchieva, 2002в) .

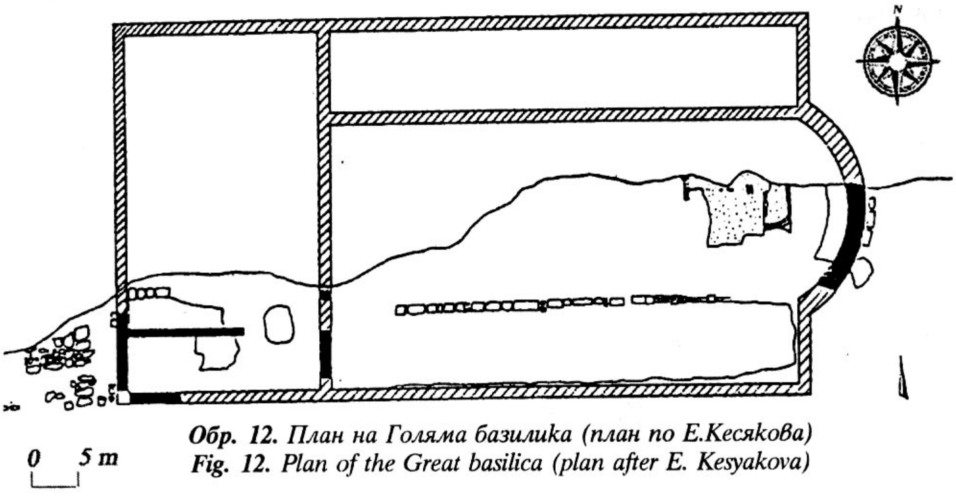

Обр. 12. План на Голяма базилика (план по Е.Кесякова)
Fig. 12. Plan of the Great basilica (plan after E. Kesyakova)

Базиликите от Филипопол и близките му околности са обект на научни публикации през последните години (Кесякова 1989, 126; Чанева 1999, 254). Във Филипопол категорично може да се локализират само тези базилики, на които е известен плана. Такива са базиликата на Джендемтепе, Епископската базилика и т. нар. Малка базилика.

Голяма епископска базилика

Проучена е и публикувана частично. Тя е от типа трикорабни, едноапсидни базилики с атриум, обиколен с портици и двор, една от най-големите, открити на Балканите, с дължина около 50 м. Запазен е презвитериумът - свещено място за епископа и духовенството. Подът е покрит с полихромна мозайка с голямо разнообразие на фигурални изображения и християнски символи. Преобладават геометричните мотиви и фигури, изпълнени с изображения на птици. Датира се в V – VI в. Документирано е по-ранно ниво с мозаичен под, което не е проучено (обр. 12). Със своите най-малко два строителни периода Епископската базилика напълно съответства на наситения със събития религиозен живот във Филипопол като епископски център и митрополия (Кесякова 1989).

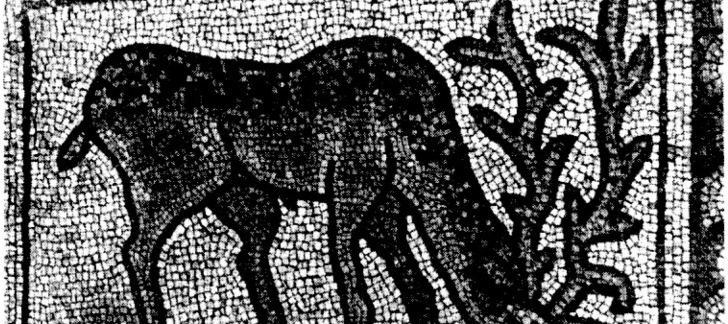

Обр. 13. Малката базилика Мозайка от баптистерия
Fig. 13. The small basilica. A mosaic from the baptisterium

Малка базилика

Ситуирана е в източните покрайнини на античния град, от вътрешната страна на източната крепостна стена с кула от II – V в. Представлява трикорабна, едноапсидна сграда с притвор. Функционира през два строителни

периода в рамките на V – VI в. При първоначалното й изграждане всички помещения имат подови мозайки. Те са полихромни, предимно геометрични, с фигурални и растителни елементи. Мозайка има и по-късно изграденият до североизточния ъгъл на северния кораб баптистерий. Баптистерият е с кръстовидна писцина с мраморни облицовки, предназначена за кръщаване на възрастни хора. Мозайката тук съдържа изображения на елен и птици, символизиращи душите в християнската религия (обр. 13). Базиликата е запазена и експонирана на място, част от мозайките са демонтирани.

Малката базилика функционира едновременно с втория период на Голямата епископска базилика. Със своето местоположение до източната крепостна стена, в сектор, където укреплението вероятно има вход или потерна с четириъгълна кула, тя определено изпълнява и допълнителни охраняващи функции (Bospachieva 2002a).

Базилика на Джамбазтепе (Extra muros)

Проучена е от Д. Цончев през 1936г. Изградена е върху антично светилище на Аполон на Джамбазтепе – най-високият от седемте хълма. По план е трикорабна, едноапсидна сграда с притвор, дълж. - 35,20 м, шир. – 19,40 м. Датира се от автора в V – VI в. (Цончев 1938, 29 - 32). Издълженият наос и изграждането на базиликата извън укрепения град, обаче насочват към по-ранна датировка.

Друго предполагаемо място върху Трихълмието, където вероятно е имало раннохристиянска базилика, е църквата "Св. Константин и Елена", в близост до Хисар капия (Морева, Каров 1983). Ако на това място е имало базилика, което не е доказано чрез археологическо проучване, тя е по-късна от ранновизантийската крепостна стена, която е разкрита в съседство. Считаме, че това са по-скоро няколко църкви от Средновековието или от Възраждането, предхождащи изграждането на съвременната църква "Св. Константин и Елена". В този дух е последната публикация на Р. Морева, в която тя правилно коригира твърдението си за съществуването на базилика от IV в. под горецитираната църква и счита, че става въпрос за църква от XII – XIV в. (Морева-Арабова 2001, 101).

Населението в близките околности на Филипопол също има своите молитвени християнски храмове – базиликата, открита в кв. Коматево на Пловдив и базиликата при с. Браниполе (Джамбов 1959; Цончев 1948).

Раннохристиянска конхална сграда-мартириум

Постройката е изследвана от М. Боспачиева през 1993 г. Ситуирана е извън укрепения ранновизантийски град. Намира се в близост до пътя, който извежда от Филипопол през Източната порта и води към Константинопол. Разкритията бележат най-северната проучена част от източния раннохристиянски некропол, към който принадлежи мартириума. Подът от втори строителен период е покрит с мозайка. Централният план на сградата, нейното местоположение и датировка дават основание изграждането й на това място да се свърже с мъченическата смърт на 37-те филипополски мъченици, загинали за християнската вяра при гоненията на император Диоклетиан в началото на IV в. Според легендата те са измъчвани до източната порта на града. През IV в. източната порта се е намирала в източното подножие на Трихълмието. Тя е открита от Л. Ботушарова, останките й са експонирани на място. Друга легенда свързва 37-те мъченици с изграждането на църквата "Константин и Елена", ситуирана до Хисар капия. Не е изключено, след разрушаването на мартириума след VI в. костите на мъчениците да са препогребани на други места, едно от които да е църквата "Константин и Елена". Мартириумът функционира през V – VI в., след което е разрушен. Върху руините му през X – XII в. е изградена малка църква, около която е разположен християнски некропол от същото време (Bospachieva 2001a, 60 сл.) (обр. 14).

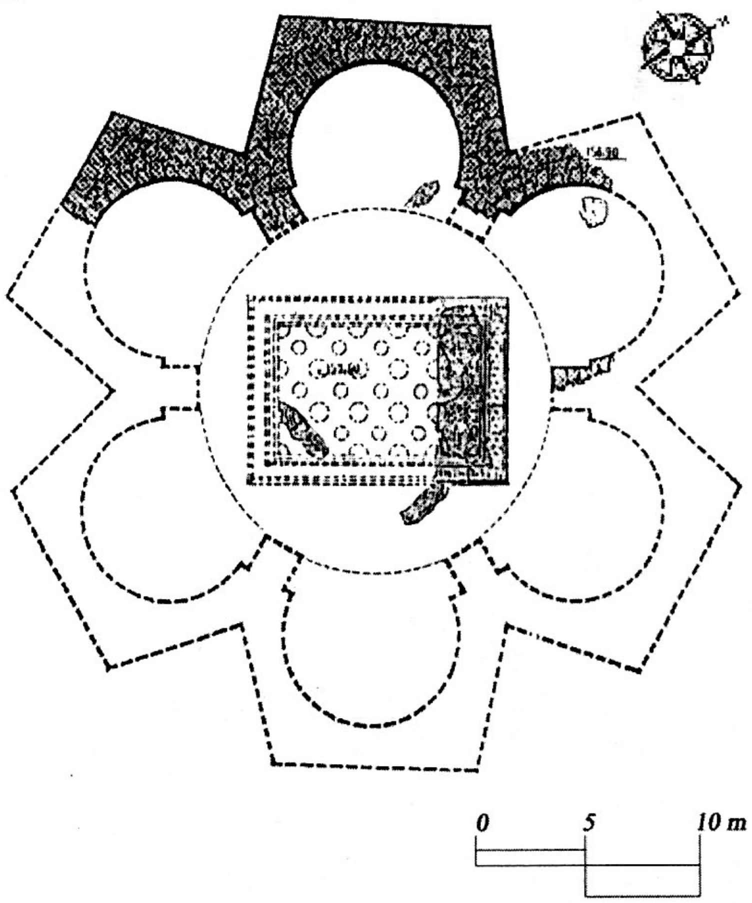

***Обр. 14.** Мартириум (план по М. Боспачиева)*
***Fig. 14.** Martyrion (plan after M. Bospachieva)*

ЛИТЕРАТУРА

Бешевлиев 1954: В. Бешевлиев. Античната топонимия у нас като исторически извор.- ИИБЕ, III 1954, 347 и сл.

Боспачиева 1995: М. Боспачиева. Могилно погребение от елинистическия некропол на Филипопол – ИМЮБ, XXI 1995, 43 - 61.

Боспачиева 1997: М. Боспачиева. Елинистически некропол на Филипопол – ГАМП, VIII 1997, 14 - 20.

Ботушарова 1977: Л. Ботушарова. Археологически разкрития в Пловдив при Югоизточното подножие на Трихълмието през 1976 г. - ИМЮБ, 1, 1977, 87 - 101.

Ботушарова 1962: Л. Ботушарова. Данни за топографията на Филипопол през Римската епоха според гробните находки. ИАИ, XXV, 1962, 187 - 194.

Ботушарова 1966: Л. Ботушарова. Античният Филопопол в светлината на новите археологически разкопки. - In: Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край. П, 40 - 55

Ботушарова 1980: Л. Ботушарова. Разкопките на театъра на Филипопол. - МПК, № 1, 1980, 11 - 13.

Ботушарова 1977: Л. Ботушарова. Археологически разкрития в Пловдив при югоизточното подножие на Трихълмието през 1976г. - ИМЮБ, III, 87 - 101.

Ботушарова 1984: Л. Ботушарова. Нови епиграфски данни за Филипопол (предварително съобщение). - Thracia, VI Sofia 1984, 28 - 29.

Ботушарова, Танкова 1982: Л. Ботушарова, В. Танкова. Материали за археологическа карта на Пловдив. - ИМЮБ 1982, 45 – 68.

Вагалински 1997: Л. Вагалински. Къде във Филипопол са провеждани гладиаторски и ловни зрелища? - Минало, 1997, № 1, 26 - 35.

Велков 1959: Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV – VI век). С.

Герасимов 1940: Т. Герасимов. Монета на град Филипопол с изображние на един от хълмовете му – ГПБМ, 1940, 161 - 173.

Герасимов 1958: Т. Герасимов. Бележки върху Питийските, Александрийските и Кендризийските игри във Филипопол. - В: Изследвания в чест на акад .Димитър Дечев. С., 1958, 289 - 304.

Герасимова, Мартинова 1993а: В. Герасимова, М. Мартинова. Филипопол и настаняването на римляните в Тракия. - ИМЮБ, XIX 1993, 65 – 72.

Герасимова, Мартинова 1993в: В. Герасимова, М. Мартинова. Нови данни за гладиаторски борби във Филипопол. - ИМЮБ, XIX 1993, 57 - 64.

Герасимова, Мартинова 1994: В. Герасимова, М. Мартинова. Нови данни за източния некропол на Филипопол. - ИМЮБ, XX 1994, 27 - 40.

Детев 1975: П. Детев. Разкопки на Небеттепе в Пловдив през 1969 г. - ИМЮБ, I, 1975, 17 - 28.

Джамбов 1959: Хр. Джамбов. Базиликата при Коматево. - ГАМП, III, 1959, 155 - 163.

Джамбов 1954: Хр. Джамбов. Къснoримска стопанска постройка при Филипопол. - ГМПО, 1954, 295 - 299.

Джамбов, Матеев 1979: Хр. Джамбов, М. Матеев. Форумният комплекс на Филипопол. - Археология 1979, № 3, 47 – 56.

Дякович 1906/07: Б. Дякович. Тракийската гробница край Пловдив и некрополът на древния град. - МСб XXII - XXIII, 1906/1907, 1 - 55.

Дякович 1921/22: Б. Дякович. Находки из некропола на античния Пловдив, - ИБАИ, 1, 1921/22, 41 и сл.

Дякович 1930: Б. Дякович. Могилни находки при Пловдив. - ГПНБМ, 1930, 195 и сл.

Иванов Т., Р. Иванов 1981: Т. Иванов, Р. Иванов. Aedes thensaurorum на Филипопол. - Археология 1981, № 1 - 2, 20 - 28.

Иванова 1926: В. Иванова. Стари църкви и манастири в българските земи (IV – XII век). - ГНМ, 1922/25, 425 - 582.

Каров, Боспачиева 1989: З. Каров, М.Боспачиева. Спасителни археологически разкопки на подлез "Археологически" в Пловдив (предварителни резултати) - ИМЮБ, XV 1989, 129 - 164.

Кацаров 1933: Г. Кацаров. Към историята на Древна Тракия. - ИБИД, VII, 1933, 397 и сл.

Кесякова 1975: Е. Кесякова. Късноантична стопанска сграда във Филипопол. - ИМЮБ, 1, 1975, 99 –1 14.

Кесякова 1985: Е. Кесякова. Водоснабдяването на Филипопол през римската и късноантична епохи. - In: Сб. 100 години Народен археологически музей Пловдив.Пловдив, 1985 II, 114 - 126.

Кесякова 1989: Е. Кесякова. Антична синагога във Филипопол. - Археология 1989, № 1, 20 - 33.

Кесякова 1989 А: Е. Кесякова. Раннохристиянска базилика от Филипопол. - ИМЮБ XV, 1989, 113 - 126.

Кесякова 1994: Е. Кесякова. Градоустройствено развитие на Филипопол. - In: Поселищен живот в Древна Тракия. III Международен симпозиум "Кабиле". Ямбол, 1994, 192 - 204.

Кесякова 1999: Е. Кесякова. Филипопол през римската епоха. С.,1999.

Кесякова 2001: Е. Кесякова. За ранновизантийската укрепителна система на Филипопол. – ГАМП, X 2001, 52 - 66.

Коларова 1980: В. Коларова. Консервация и адаптация на театъра на римския Филипопол. - МПК 1980, № 1, 13 - 18.

Коларова 1999: В. Коларова. Античният театър. - In: Изкуството да се построяват идеи. Архитектурна изложба. Пловдив, 1999, 6 - 7.

Коларова, Боспачиева: В. Коларова, М. Боспачиева. Крепостните стени на Небеттепе в Пловдив до установяване на римска власт в Тракия. – Сборник в памет на М. Домарадски. Международен симпозиум, Казанлък, октомври 1999 (под печат).

Колев 1966: К. Колев. Монетите като извори за историята на Пловдив. - In: Исторически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край. Пловдив 1966, 56 - 84.

Колев 1971: К. Колев. Изграждане на външната крепостна стена във Филипопол по времето на Марк Аврелий. – ГНАМП, VII 1971, 99 - 1.14

Колев 1975: К. Колев. Джамбазтепе, изобразено върху антични монети от Филипопол. – ИМЮБ, I 1975, 115 - 124.

Марков 1995: К. Марков Духовен живот в българските земи през късната античност (IV – VI в.) С.,1995.

Мартинова 2001: М. Мартинова. Спасителни археологически разкопки на обект "Княз Александър I" № 22 в Пловдив

през 1999 г. - АОР –1999/2000 С., 2001, 102.
Мартинова 2002: М. Мартинова. Нови данни за градоустройството на Филипопо в източното подножие на Трихълмието. Международна научна конференция "Римският и късноантичният град".Велико Търново 2000. С., 2002.
Морева-Арабова 2001: Р.Морева-Арабова. Данни за топографията на средновековния Пловдив, - ГАМП, Х 2001, 100-112.
Морева, Каров 1983: Р. Морева, З. Каров. Разкопки на ул. "Максим Горки" в Пловдив. – АОР - 1982, Плевен 1983, 166 - 168.
Овчаров 1982: Д. Овчаров. Византийски и български крепости V – X век. С., 1982.
Пеев 1942: В. Пеев. Град Пловдив. Минало и настояще (I. издание на Пловдивското археологическо дружество) Пловдив 1942.
Танкова 1980: В. Танкова. Късноантична мозайка от Филипопол. - Археология 1980 № 2, 27 - 35.
Танкова 1983: В. Танкова. Спасителни разкопки в югоизточния некропол на Филипопол. – АОР-1982 Смолян 1983, 79.
Танкова 1995: В. Танкова.Спасителни разкопки на ул. "Иван Вазов" № 3 в гр.Пловдив – АОР- 1994 Смолян 1995, 94.
Тачева 1989: М. Тачева. За "Фриза на здравеносните божества" от Филипопол и за семантиката на неговите изображения – Векове 1989 № 2, 20 - 23.
Тачева 2000: М. Тачева. Власт и социум в римска Тракия и Мизия. С.,2000.
Цончев 1938: Д. Цончев. Приноси към старата история на Пловдив. С.,1938.
Цончев 1940: Д.Цончев. Новооткрита римска баня в Пловдив. – ГНБП 1937 - 1939, С., 1940, 129 - 159.
Цончев 1948: Д. Цончев. Старото селище при Браниполе – ГНАМП, 1, 1937 - 1939, 35 - 48.
Цончев 1950: Д. Цончев. Римска баня в източната част на Пловдив (под у-ще "Й. Груев"). – ГНАМП, II С., 1950, 137 - 148.
Цончев 1960: Д. Цончев. Тракo-римският некропол в югоизточния край на Филипопол. – ГНАМП, IV 1960, 121 - 147.
Чанева 1999: Н. Чанева. Раннохристиянската и ранновизантийска базилика в България IV – VI в. С., 1999.
Bospatchieva 2001: M. Bospachieva. An Early Christian Martirium from Philippopolis. - Archeologia Bulgarica,V, Sofia № 2, 59 - 69.
Bospachieva 2002a: M. Bospachieva. Small Early Christian Basilica with Mosaics from Philippopolis. - Archeologia Bulgarica, VI Sofia 2002.
Bospachieva 2002в: A late antiquity building EIPHNH with mosaics trom Philipopolis \Plovdiv - Archeologia Bulgarica, под печат.
Bospačieva 2001: M. Bospačieva. Die "äußere" Festungsmauer von Philippopolis im Licht der jüngsten archäologischen Untersuchungen.- In: Karasura I, Weissbach 2001, 173 - 183.
Bospatchieva 1998: M. Bospatchieva. The eastern necropolis of Philippopolis in the light of the latest archaeological investigations. - Thracia 12 Sofia 1998, 147 - 157.
Bospatchieva 2002: M. Bospatchieva. New facts about the Eastern thermae of Philippopolis. - In: The International Conference "The Roman and Late Roman City"VelikoTurnovo 2000. Sofia 2002.
Botušarova,Kesjakova 1980: L. Botušarova, E. Kesjakova. Sur la topographie de la ville de Philippopolis dans la provincia Thracia. - Pulpudeva 3, Sofia 1980, 122 - 148.
Botušarova, Kesjakova 1983: L. Botušarova, E. Kesjakova. Sur la topographie de la ville de Philippopolis à l'époque de la basse antiquité. - Pulpudeva 4, Sofia 1983, 264 - 273.
Chergarov 1999: N. Cherganov. Conservation and restoration of brass application of Roman emperor's chariot from Philippopolis.- Archeologia Bulgarica, III 1999 № 1, 71 - 77.
Danov 1979: Chr. Danov. Philippopolis, Serdica, Odessos. Zur Geschichte und Kultur der bedeutendsten Srädte Thrakiens von Alexander d.Gr. bis Justinian. - ANRW, II 7, 2 Berlin-New York 1979, 241 - 300.
Djambov, Mateev 1978: Chr.Djambov, M.Mateev. Données nouvelles sur la muraille extérieure de Philippope. - Pulpudeva 2, Sofia 1978, 245 - 250.
Dumont,1892: A. Dumont. Rapport sur un voyage archéologique en Thrace. – Mélanges d'archéologie et d'épigraphie, Paris 1892, 186 sqq.
Gočeva 2000: Z. Gočeva. Der Titel ΝΕΩΚΟΡΟΣ und seine Bedeutung in Thrakien. - Thracia 13 (Studia in memoriam Velizari Velkov) (Serdicae 2000) 155 - 164.
Kessiakova 1989: E. Kessiakova. Una nouvelle basilique à Philippopolis. - Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne.Vol. I - III, Lyon – Vienne – Grenoble - Genève et Aoste.Rome 1989, 2511 - 2519.
Kessiakova 1998: E. Kessiakova. A Residential Complex from Philippopolis. – Thracia 12 Sofia 1998, 159 - 171 .
Koleva, Martinova, Bospatchieva 2000: B. Koleva, M. Martinova, M. Bospatchieva. Des donnees nouvelle sur l'histoire de Plovdiv. Pistiros et Thasos. Structures economiques dans la péninsule Balkanique aux VII – II siécles avant J.-C., Opole 2000, 103 - 112.
Tsontchev D. 1947: D. Tsontchev.Contribution a l'histoire du stade antique de Philippopolis. Sofia 1947.
Velkova 1974: Ž. Velkova.Die Namen Plovdivs im Laufe der Jahrhunderte. - Pulpudeva 1 Sofia 1974, 173 - 176.
Weber W. 1925: W. Weber. Studien zur Chronik des Malalas.Festgabe für A.Deissmann. Tübingen 1925, 42 - 59

PHILIPOPOLIS
A ROMAN AND EARLY BYZANTINE CITY
Summary

M. Martinova, M. Bospatchieva

The ancient town of Philipopolis (present day Plovdiv, Southern Bulgaria), owing to its strategical, economic and political significance has a real place in written resources from antiquity to the Revival period, Greek, Roman and Byzantine sources, and travelogues.

Known as Eumolpia, Philipopolis, Poulpoudeva, and Trimontium the town was connected with most events touching on the region throughout this period. The most popular name is Philipopolis given to the Thracian settlement after its conquest by Philip II of Macedon. In 45 A.D. at the time emperor Claudius Philipopolis was included in the system of settlements in the Roman

province of Thrace. The principal town at the time was Perinthos, however Philipopolis still remained a large and flourishing centre of the region. It role grew in late antiquity after the administrative reforms of Emperor Domitian and Constantine the Great, when the town became the center of the Thrace Proper, part of the Diocese Thrace in the Oriens prefecture.

The administrative structure of Philipopolis during the Roman period also carried with it a marked Hellenistic influence - citizens were members of an assembly, known as the *demos*, the elders of a council, called the *boule*. They belonged to *phyle*, called after deities and mythical characters. (Botousharova, L.1984, 28) . Eminent citizens were members of the gerousia . As a metropolis Philipopolis was the seat of the *koinon thrakon* (the Union of the Thracians), where representatives of the separate towns sat. The *koinon* could represent the requests of the citizens before the emperor. The Thracian *koinon* functioned from the 1st to the 4th century .

Minting of coins in Philipopolis began under the emperor Domitian (81 - 96) and ended with the reign of Elagabalus (218 - 222). The town received the honorary title Neokoros, known from a medallion of emperor Elagabalus and mentioned in official inscriptions from the times of Septimus Severus (222 - 235). This title gave the town the right to venerate the emperor. In Philipopolis the temple venerating the emperor was the temple of Apollo Kendrisian on the Djendemtepe Hill.

Philipopolis was at the height of flourishing under the Antonines and the Severus dynasties. The Periodical holding of the Pythian games in Philipopolis similar those in Greece can be seen in epigraphic and numismatic material found here. Under emperor Caracalla the games were renamed the Alexandrian games, and under Elagabalus they became known as the Kendrisian games (Gerasimov, T. 1958, 289 - 304).

In 251 Philipopolis was besieged and burnt down by the Goths, and part of its population killed. After rebuilding Plovdiv it went through a second period of flourishing, owing to the proximity of the new capital Constantinopol and the official adoption of Christianity - the new religion.

Archeological studies of Philipopolis, whose remains lie on the three hills and under down town Plovdiv are the work of several generations of researchers.

The genesis of the ancient town came after discoveries towards the end of the 20th century. The sectors from the cultural strata from Hellenistic times were found in the eastern foot of the three hills and the Hellenistic necropolis changed the idea of the topographic limits of the town before Thrace became a Roman province (Martinova, M. 2000; Bospatchieva, M. 1997).

The restructuring of the central streets of Plovdiv offered a fine chance to establish the street in a east-west and north-south direction throughout 1983 - 85. A great number of streets of the orthogonal layout together with the part of the structures around them came to light in the course of these two years. The new studies showed the existence of urban planning in the plain south of the area around the Three hills as early as the strata of the pre-Roman period - cobbled streets, without drainage and the building of insulae made of river stones and broken stones with mud plaster. The subsequent two later pavements were made of large sienite slabs. Streets in late antiquity had the same cover.

During the Roman period the city occupied an area of 75 ha. Cult and representative buildings made up the main architectural monuments in the town silhouette. The forum of Philipopolis is of the type of enclosed Hellenic agora. To the north the Forum complex was probably followed by a succession of open spaces, leading to the large thermae and the stadiun of Philipopolis. The Forum of Philipopolis was the centre of public life. It is the largest forum complex, studied in the territory Bulgaria with dimensions 143m by 136 m (Djambov, Mateev, 1979, 47 - 56; Kesyakova, E. 1999). At the present stage of studies it is clear that the building of the agora began before Thrace was turned from a protectorate into a Roman province. During the second half of the 1st century it was rebuilt, raising the levels of the shops, the area the ambulatio (V. Gerasimova, Martinova, M. 1993). The subsequent changes repeat the original plan. A new restructuring was done in the early 2nd century and after the destructive Gothic invasion in the mid 3rd century. Public buildings were situated at the northern section of the Forum. The building of the treasury from the time of emperor Commodus is mentioned in inscriptions (Ivanov,T., Ivanov R., 1981pp. 20 et seq.), the bouleuterion, a covered building in the shape of an amphitheatre. In the northern ambulatio bases for inscriptions have been found connected with religious life in the town and administrative life (Gerasimov, V., Martinova, M. 1993). The Forum of Philipopolis existed to the mid 5th century.

The stadium is situated between the western slope of the area of the Three hills and the eastern slope of Sahattepe (Fig. 8). The central entrance was made of stone pillars, covered by marble pilasters, decorated with plastic decoration - the attributes of the two deities, protectors of sports - Hermes and Heracles (Tsonchev, D.1947). The track is 240 m long. A section of the northern arc shaped end (*suendon*) with 13 amphithreatrical rows of seats were excavated by L.Botousharova.

The theatre was situated at the southern slope of the Three hills. The theatre was one of the most remarkable archeological discoveries in Plovdiv and is the only fully excavated monument, open to the public. According to the inscription on the frieze and architrave on one of the porticoes of the building on the stage, it was built in emperor Trajan's reign between 108-114. The names of the 10 phyles of Philipopolis have been found on the seats. (Botousharova, L. 1984, 28 - 29). Studied and restored the theatre of Philipopolis is actively used in the present day life of Plovdiv (Fig. 6). The excavations are partially published by its researchers (Botousharova,L., 1980, 11 - 13; Kolarova,V., 1980, 13 - 18).

So far two baths (thermae) from the Roman period have been published by D.Tzonchev. The thermae north of the forum were built in the 2nd century and reconstructed with the change of the plan in the 4th century. The studied premises have a hypokaust and floor mosaics and were destroyed by fire in the 5th century (Tzonchev, D. 1937 - 39, 129 - 159) (Fig. 9). The other thermae, the so called eastern thermae were built in the 4th c. over the ruins of an earlier building. (Tzonchev, D. 1950, 137 - 148). A new sector of this enormous building was found east of the school on Tzar Terter Str, No 1. The studied premises

had a hypokaustus, floor mosaics and a rich marble face.(Bospatchieva, M. 2000)

The dwellings of middle-class citizens of Philipopolis from the Roman period were modest, with an identical plan and have been found at several insulae. Such a "block" type of dwelling was studied by E.Kesyakova on Capt. Raicho street (Kesyakova, E.1999).

Throughout the Roman period the peristyle dwelling was typical for Philipopolis

A dwelling, known as "Narcissus" was found in the eastern part of the ancient town. Rooms, arranged in line appear north of the peristyle court, one of the rooms with a floor mosaic. In the emblema the image of a young man seated on a rock, looking at the water is depicted (Kesyakova, E. 1999).

The dwelling known as "Eirene" received its name after the women's image with an inscription in one of the respresentative rooms. The building has two parts - the part for household functions and that for representative functions, and occupies the greater part of an insula, situated south of the Three hills. The dwellings in the representative part are situated around an inner courtyard and have floor mosaics. Inscriptions with words of welcome along towards the dwelling greet the visitor. The central place is occupied in the room with the women's image "Eirene" (Fig. 11). The building was used from the second half of the 3rd c. to the 6th (Bospacheva, M. 2002).

The building with the bath section is situated in the southeastern foothills of the area of the Three hill, and also has a household and dwelling part. Only the bath section has been published. A polychrome floor mosaic was found in one of the rooms. The bath is considered to have been a private bath by its researcher and is dated between the 5th - 6th c. (Kesiakova, E. 1998, 159 - 171).

Over the many centuries of its existence Philipopolis has always been a town where various ethnic communities coexisted, which is reflected in material culture and religious cults. The presence of a Jewish synagogue in Philipopilis was established , situated in one of the eastern quarters where migrants from the East lived. It consists of a large central chamber, flanked by two smaller rooms with the same dimensions. The central chamber - a prayer hall - has several decorative floor mosaics, one of which is a menora - the Hebrew symbol, dedicatory inscriptions in Greek, which give the name of the donor - Kosmian, i.e. Joseph. The original building was dated from the 3rd c. followed later, by a restructuring in the early 5th c. (Kesiakova, E. 1989, 20, 21) Fig. 10.

The large basilica, a seat of a bishopric, has been studied and published partially. The basilica has three isles, with one apse and an atrium. The presbytherium, the consecrated place for the bishop and the clergy (Fig. 12) has been preserved. The floor is covered by a polychrome mosaic. The basilica is dated from between the 5th -6th c and another layer, with mosaic floor, which has not been studied (Fig. 12) (Kesiakova, E. 1989, 113 - 126) has been documented.

The small baslilica was situated in the eastern outskirts of ancient Philipopolis, inside the wall from the 2nd-5th c. This three aisle building has one apse and a narthex. Within the 5th -6th c two periods emerge. The first floor level covered by a mosaic (Bospatchieva, M. 2002) contains a donor's inscription which could be associated with Basiliskos (Gerasimova, V. 2002). The presence of a donor is confirmation of M.Tachevs's view that at the time many of the Christian cult buildings were built with the support pf wealthy donors, members of Christian congregation (Tacheva, M. 2000, 260). Floor mosaics have also been found in the baptisterium, which falls in the second construction period. The basilica has been preserved in situ. Some of the mosaics have taken out.

Another Early Christian building has been identified as a martyrion. This Early Christian building had six conchs with a centric plan and floor mosaics. The martyrion is situated beyond the fortification close to the so called Eastern gate, in the northern section of the eastern Christian necropolis, and is dated from the 5th c. The erection of the martyrion here could be linked to the 37- martyrs from Philipopolis, who met their death early in the 4th c. near the Eastern gate of the town.

The presence of richly decorated cult buildings and dwellings from late antiquity is evidence of the presenceexistence of wealthy inhabitants of Philipopolis, which at that time was a flourishing town.

ДИОКЛЕЦИАНОПОЛ (DIOCLETIANOPOLIS)

Константин Маджаров, Митко Маджаров

МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ

На 42 км северно от Пловдив се намира курортният град Хисар, известен със своето термоминерално находище от дълбока древност. Градът е разположен в западната част на малката Хисарска котловина, която заема дял от преходната област между Горнотракийската низина и Източната част на Същинска Средна гора. Тя е обградена почти от всички страни с ниски средногорски възвишения, които я предпазват от студените северни ветрове. Средната й надморска височина е 350 м и заема площ 20 кв. км. В котловината извират 22 топли минерални извора с общ дебит около 4500 л/мин. Умерено континенталният климат, топлите минерални извори и подходящите условия за развитие на земеделието и скотовъдството са предпоставките за възникването и развитието на поселищен живот тук още през новокаменната епоха (V хил. пр. н. е.) (Детев 1962, 53 – 55). Към края на старожелязната епоха (VI в. пр. н. е.) тук имало вече тракийско селище, което се разраства през елинистическия период (IV в. пр. н. е.) (Маджаров 1993, 15 – 17). През римската и ранновизантийската епоха тракийското селище около минералните извори прераснало в голям град, чиито останки и днес се издигат високо над околния терен.

ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ, ИМЕТО НА ГРАДА И ПИСМЕНИ ИЗВОРИ

Неговите развалини, стоящи настрани от главните пътища, остават незабелязани от пътешественици и изследователи до края на XVIII в. За тях започва да се пише към началото на XIX в. Първото кратко описание на запазените останки от стария град е на Г. Цукала от 1851 г. (Маджаров 1993, 6, бел. 1).

Богатото археологическо наследство на Хисар е отбелязано и от френския археолог Алберт Дюмон в труда му за Тракия (Dumond 1892, 214).

По-подробно описание на града дава чешкият историк Константин Иречек в книгата си "Пътуване по България" (Иречек 1974, 437 – 442). Той пръв се спира и на въпроса за локализацията на града (Jreček 1887, 156), като изказва мнение, че хисарските развалини са тъждествени с къстоантичния град Диаклецианополис (ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΥΠΟΛΙΣ) - един от петте най-големи града в Тракия, посочени в пътеводителя на Хиерокъл (ГИБИ, II, 1958, 89). По-късно той се отказва от това си предположение и поставя Диоклецианопол в откритите развалини на Пизос при с. Димитриево, в околностите на Чирпан (Иречек 1974, 441).

Първото становище на Иречек беше възприето от братя Шкорпил (Шкорпил, Шкорпил 1855, 55 – 59) и Ив. Велков (Велков 1931, 77 – 80), а второто - от Е. Хонигман (Honigmann, 1939, 635). П. Мутафчиев отхвърля второто предположение на Иречек, като с основание посочва, че ако Диоклецианопол е бил при развалините на Пизос в околностите на Чирпан, то в античните пътеводители ще стои името Диоклецианопол, а не Пизос (Мутафчиев 1931, 87 – 113).

Въз основа на открития през 1935 г. латински надпис в Хисар Д. Дечев възприе становището, че римският град при Хисар се е наричал Augustae (Дечев 1935/36, 47 – 51), като го отъждествява със споменатата у Прокопий крепост ΑΥΓΟΥΣΤΑΣ (ГИБИ, II, 1958, 176). Според него Augustae по-късно е била преведена на гръцки със ΣΕΒΑΣΤΗ, превърнато в ΣΕΒΑΣΤΟΥΠΟΛΙΣ, който е споменат от Хиерокъл като един от петте града в Тракия (ГИБИ, II, 1958, 89). Тази локализация остава меродавна в научната литература до 1964 г. Въз основа на много нови доводи и писмени извори и археологически паметници В. Бешевлиев (Beševliev 1964, 49 – 54) отхвърли това становище на Д. Дечев и локализира Диоклецианополис при днешния град Хисар, т. е. - първото предположение на Иречек.

Писмените извори за Диоклецианопол са малко, но те дават възможност да се извличат всички сведения за града. Хиерокъл в съчинението си "Пътеводител" споменава Диоклецианопол като един от петте града в Тракия (ГИБИ, II, 1958, 89). Самото име сочи за възобновено и преименувано селище от император Диоклециан, чието по-старо име за сега е неизвестно. В епархийските списъци от VII до X в., които отразяват по-ранен период, Диоклецианопол се сочи като едно от епископските седалища, подчинени на филипополския митрополит (ГИБИ, III, 1960, 184, 187, 188, 196). Прави впечатление, че Диоклециаанопол стои винаги на първо място по реда на споменаването на епископиите. Това означава, че той е бил най-важният и най-големият епископски център, подчинен на Филипопол.

Имената на епископите на Диоклецианопол се срещат често в протоколите на вселенските събори (Beševliev 1964, 49 – 51). Явно е, че той е голям църковен център, който е изпълнявал важна роля в живота на църквата.

Повече данни за Диоклецианопол дава Теофилакт Симоката (ГИБИ, II, 1958, 310), живял по времето на император Ираклий (610 – 641). От разказите му за нахлуването на аварите в Тракия през 587 г. научаваме, че след неуспешната обсада на Бероe те се отправили за Диоклецианопол и след като не могли да го превземат, се оттеглили и насочили към Филипопол. Този град те също не могли да завладеят и се отправили за Адрианапол.

Текстът дава основание да се заключи, че Диоклецианопол по богатство и големина се е нареждал до градовете Берое, Филипопол и Адрианопол, поради което е бил привлекателен обект за нападенията на аварите.

От анализа на изворовите данни за Диоклецианопол става ясно, че неговите белези най-добре съответстват на останките на римския и ранновизантийския град при Хисар. По своята големина (30 хектара) той се нарежда на трето място след Филипопол и Берое (Маджаров 1993, 24). Това подреждане на градовете по големина съответствува и на реда, по който те се споменават от Хиерокъл, където Диоклецианопол стои на трето място. В Хисар до сега са открити 10 раннохристиянски базилики от IV, V и VI в. (Маджаров 1993, 124 - 141). Те показват несъмнено, че на това място някога е съществувал голям църковен център - седалище на епископ. Археологическите проучвания в Хисар през последните три десетилетия показват, че римският град при хисарските минерални извори е бил голям градски център в Тракия, изграден по всички изисквания на римското и ранновизантийското градостроителство (Маджаров 1993, 21 - 200).

Съпоставяйки изворовите данни със съществуващите археологически останки, с голяма вероятност трябва да се приеме локализацията на Бешевлиев, че този град е идентичен с епископския център Диоклецианопол в Тракия.

ИСТОРИЯ

Археологическите разкопки, извършвани през последните години, недвусмислено показват, че римският и ранновизантийски град при хисарските минерални извори е продължител на съществувало тук тракийско селище от новожелязната епоха и предшествало го праисторическо селище от неолитнаата епоха (V хил. пр. н. е.) Този факт потвърждава наличието на поселищна приемственост, когато поради благоприятни условия за живот върху едно и също място възникнали селища през различните исторически епохи (Иванов 1972, 7 – 16).

След окончателното завладяване на Тракия от римляните през 45 г. тракийското селище при Хисар постепенно започнало да се разраства. Поселищния живот на това място през I в. се установява предимно по намерените монети от Реметалк I (11 - 13 г.), римските монети на Нерон (54 - 68 г.) Веспасиан (69 - 79 г.), Нерва (96 - 98 г.) и др. Находките от II - III в. - латински и гръцки надписи, монети, керамика, архитектурни фрагменти, мраморни оброчни релефи, някои от които вградени като строителни материали в крепостната стена, и други постройки, дават основание да се мисли, че по това време около минералните извори е съществувало неукрепено

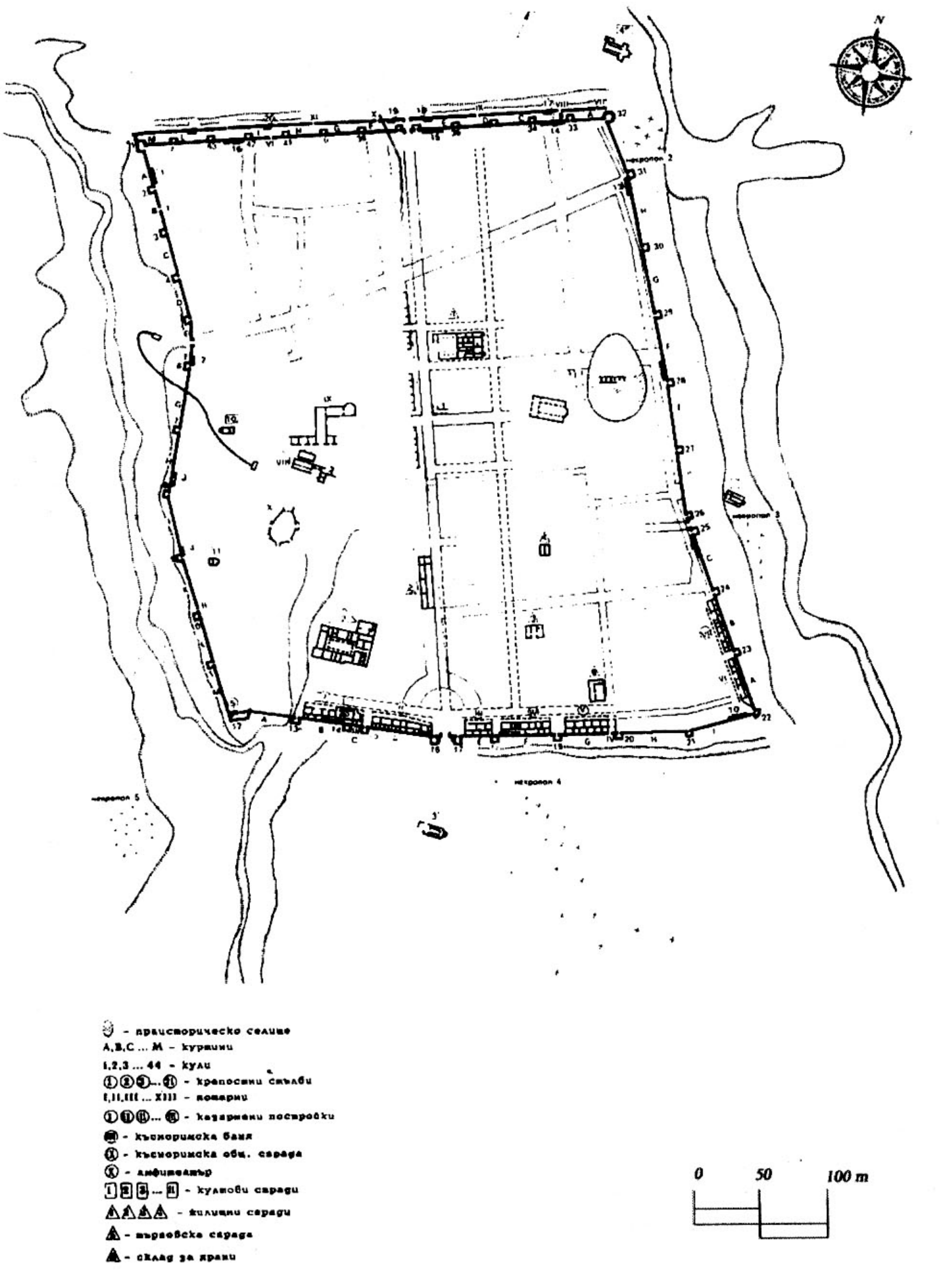

Обр. 1. План на Диоклецианополис (по Маджарив 1993)

***Fig.1.** Plan of Diocletianopolis (after Madzarov, 1993)*

селище.

Най-вероятно през 250 г. по време на опустошителните готски нашествия селището е било плячкосано и опожарено. Неговото възстановяване, както показва и името Диоклецианопол, следва да се свърже с широката урбанизационна дейност на Диоклециан в Тракия между 293 - 305 г. (Beševliev 1964, 49). Тогава за първи път то е било укрепено с крепостна стена (Маджаров 1993, 59 – 62). Вероятно и съвсем естествено е по това време да е получило статут на град, отбелязан по-късно в пътеводителя на Хиерокъл (ГИБИ, II, 1958, 89).

УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА

Диоклецианопол е разположен между двете рекички Орфеев дол и Славеев дол, чиито стръмни брегове са добра естествена преграда за неговата отбрана (обр. 1). Теренът е наклонен от север на юг. Укрепителната му система е построена на естествена височина, подчинена на конфигурацията на терена - неправилен четириъгълник, в който е включена укрепена площ от 30 ха (Филов 1911, 105 – 119; Цончев 1935/36, 91, 127; Бояджиев 1967, 105 сл.; Маджаров 1993, 23 - 68). При първоначалното й построяване тя се е състояла от крепостна стена и ров от северната, източната и южната страна (Филов 1911, 105 сл.; Цончев 1935/36, 121 – 125). По-късно през V в. само в северната й страна е била построена протейхизма (Маджаров 1993, 54 – 58). Западната стена е с посока северозапад - югоизток и има четири чупки. Дълга е 627 м. Южната стена е с посока югозапад - североизток и също има четири чупки. Тя е дълга е 556 м. Източната стена е с най-голяма дължина - 654 м. Тя е с посока югоизток - северозапад. Северната стена е права - с дължина 490 м. Общата дължина на крепостната стена на Диоклецианопол е 2327 м.

Основните строителни материали, използувани при градежа на стената, са камък, тухла и хоросан. В цялостната конструкция е използван зидарски хоросан, примесен с късчета трошени тухли.

Градежът е изпълнен в четири основни техники: opus caementicum, opus testaceum, opus mixtum и opus quadratum. Те са употребени самостоятелно или в съчетание една с друга. Надземна част е изпълнена в техника opus mixtum (смесена зидария) с четириредови тухлени пояси. На няколко места и то на къси разстояния се срещат двуредови, триредови и петредови тухлени пояси.

Субструкцията (основите) на стената е дълбока от 1,60 до 2 м. и широка 3,6 м. Надземната част (суперструкцията) е дебела от 2,60 до 3 м. Височината й е запазена от 1,5 до 10,5 м). От размерите на крепостните стълби е видно, че височината на куртината е достигала в различните сектори от 9,50 до 10,50 м. Горе тя е завършвала с бойна тераса (връхна платформа), широка 2,40 м и защитена от външната страна с парапет и зъбци. Ако се приеме, че парапетът и зъбците са били високи от 1,60 до 2 м, каквито са тези на Теодосиевите стени в Константинопол (Millingen 1899, 51 – 55; Lietzman 1929, 13) и Солунската крепост (Tafrali 1912, 60), то общата височина на куртината при равен терен е стигала около 12 - 12,50 м.

Изкачването на платформата на крепостната стена се е извършвало чрез 16 зидани стълби (обр. 2). От тях 11 са двураменни и еднораменни и 1 вътрешна, поместена в западния стълб на южната порта. Стълбите са разположени във вътрешната страна по дължината на куртината. Субструкцията им е градена в opus caementicum (камъни и хоросан). Над банкета се редуват каменни и четириредови тухлени пояси (opus mixtum). Стъпалата са изградени изцяло от тухли.

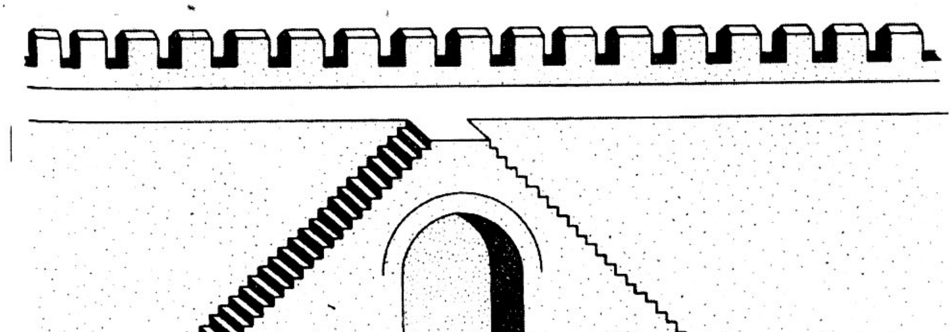

Обр. 2. Двураменна каменна стълба (графична реконструкция) (К. Маджаров, С. Карастойков, по Маджарав 1993)
Fig. 2. Two-sided steps (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1993)

Всяка двураменна стълба представлява арка, чиито назъбени линии на стъпалата, поставени върху двете й рамена, заедно с горната площадка образуват трапец. Под площадката, в масива на стълбите, са иззидани ниши. Те са служели за подслон на стражите и същевременно са представлявали декоративен елемент. Подобни ниши са имали крепостните стени на Абритус (Иванов 1980, 103 – 106), Пауталия (Русева-Слокоска 1989, 95 – 97), Теодосиевите стнени на Константинопол (Millingen 1899, 89 – 90) и др.

Крепостните стълби се разпределят както следва: 4 - на западната крепостна стена, 6 - на южната, 3 -

на източната и 3 - на северната стена. Портите са най-уязвимите точки в укрепителните системи, към които противникът е насочвал основните си сили и средства. Стълбите, разположени в близост до тях, са давали възможност за бързо изкачване и заемане на позиция за отбрана върху слабите места на крепостната стена и насищането им с жива сила. Важен елемент в укрепителната система са кулите (Маджаров 1993, 33 – 41). Тяхното предназначение е да осигуряват защита на куртината и портите.

Крепостната стена е имала 44 кули, които се разпределят: 10 на западната стена, 9 на южната, 9 на източната, 12 на северната стена и 4 ъглови. Всички кули са издадени навън от крепостната стена. С изключение на североизточната ъглова кула, която е осмоъгълна на кръгла основа (обр. 3) и югоизточната ъглова кула, която е ветрилообразна, всички останали са четириъгълни. Кулите са били на три етажа. Първите етажи, които обикновено са служели за подслон на стражите и за съхранение на боеприпаси, са били високи 4,25 м. Подът им е бил запълнен с ломени камъни, обилно залети с хоросан, за да се предпазят от подземно проникване чрез подкопаване. В тях се е влизало през входове, разположени в крепостния зид, които са служели за осветляване на приземния етаж. Вторият етаж на кулите се е издигал до крепостната платформа и височината му е стигала около 5 м. Подът му е бил дъсчен, накован върху гредоред. До него се е стигало чрез дървена стълба, поместена вътре в първия етаж. Вторият етаж е бил осветяван от широко отворени прозорци към града. Третият етаж е бил разположен над крепостната платформа и се издигал с около 2 м над нея. Горе той е завършвал с масивен свод, над който е била изградена бойната тераса, защитавана отвън с парапет и зъбци. В третия етаж се е влизало през вход от крепостната платформа. Аналогично е била осъществявана връзката от крепостната платформа и третия етаж на кулите на Теодосиевите стени в Константинопол (Millingen 1899, 52 – 54). Проучванията показват, че вторите и третите етажи на кулите са били бойни помещения, снабдени с амбразури.

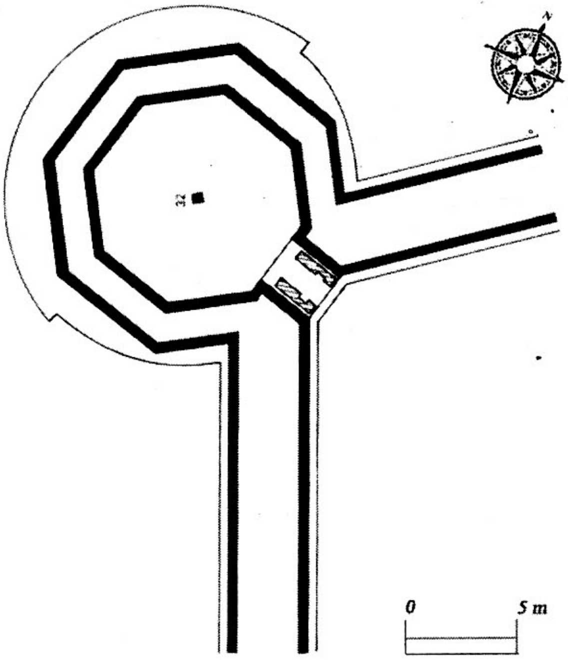

Обр. 3. План на североизточната ъглова кула (К. маджаров, С. Карастойков, по Маджарав 1993)
Fig. 3. Plan of northeast corner tower (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1993)

Разположението на кулите в различните сектори на крепостната стена показва, че разстоянието между тях е в зависимост от конфигурацията на терена и възможността за далекобойност на стрелите и късите метателни копия. Там, където пред укрепителната система естествените препятствия са по-големи, разстоянието между кулите е по-голямо и обратно. Най-голямо е разстоянието между кулите на източната крепостна стена - до 63,5 м, а най-малко - на северната крепостна стена - до 31,7 м.

Проникването и излизането от крепостната стена са се осъществявали през четири големи порти, разположени по една на всяка от четирите стени. Поради теренни условия те не са изградени по средата на съответните стени.

Най-добре запазена от четирите порти на Диоклецианопол е западната (обр. 4 и 5). Разположена е в малка долинка в северната третина на стената. До сега тя е проучвана от Б. Филов (Филов 1911, 116 – 120), Д. Цончев (Цончев 1935/36, 115 – 116), С. Бояджиев (Бояджиев 1972, 165 – 191) и К. Маджаров (Маджаров 1993, 42 – 43). Плановата композиция на портата, като изключим двете фланкиращи кули, които поради теренните условия са силно изтеглени встрани, не се различава съществено от римските класически схеми. Тя се състои от един засводен проход, фланкиран от две правоъгълни кули. Проходът е бил затварян от двукрила врата. Във вътрешната и външната страна се изявява каменна облицовка на цокъла. Над него фасадата се обуславя от арката, която обединява двата стълба. Във външното лице от двете страни на арката са запазени следите на две полукръгли ниши.

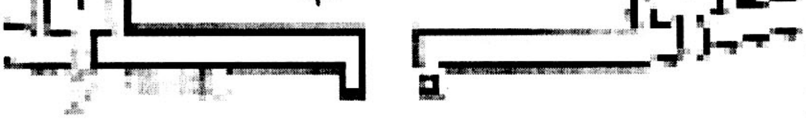

Обр. 4. План на западната порта (К. Маджаров, С. Карастойков, по Маджаров 1993)
Fig. 4. Plan of the west gate (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1993)

Особена рядкост със своите добре запазени останки представлява южната порта, популярна днес с името Камилите (обр. 6). Тя също като западната порта досега е била обект на няколко проучвания (Филов 1911, 116 – 120; Цончев 1935/36, 109 – 115; Бояджиев 1972, 169 сл.; Маджаров 1993, 43 - 47). В сравнение със западната порта южната има по-сложно устройство. Състои се от един засводен проход, който

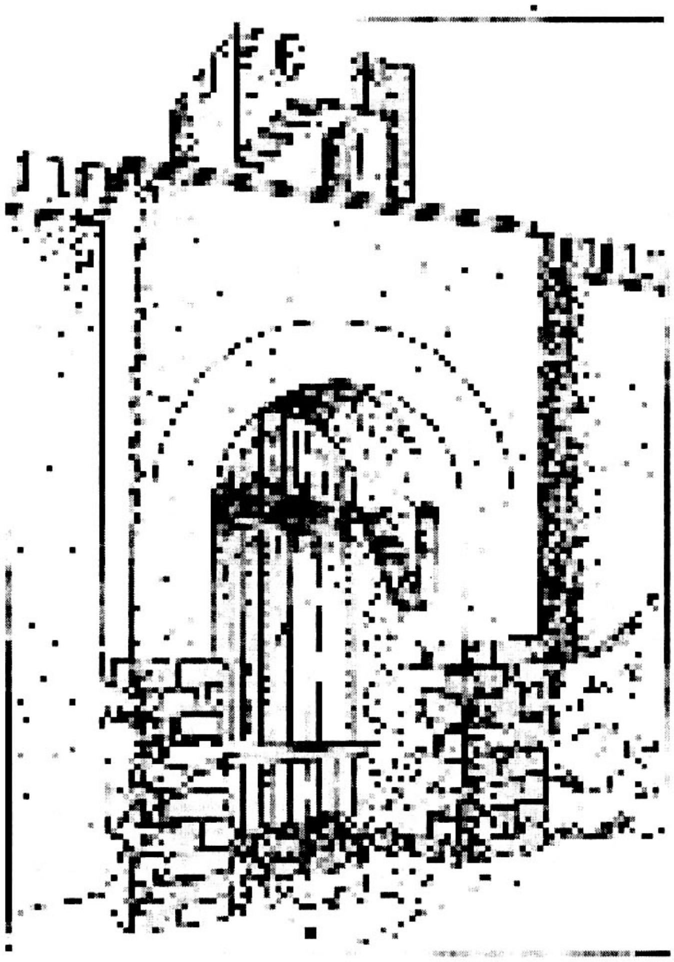

Обр. 5. Графична реконструкция на западната порта (поглед от запад) (К. Маджаров, С. Карастойков, по Маджаров 1993)

***Fig. 5.** Graphic reconstruction at the western gates (view from the west) (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1933)*

от външната страна е предшестван от по-голяма арка, носена от два масивни стълба. Подобно на останалите три порти е била фланкирана от две правоъгълни кули (обр. 7). Освен от тези две кули отбраната на портата е била осигурявана и от трета (надвратна) кула. Нейните останки и днес са запазени много добре. В западния стълб на портата е поместена зидана с тухли стълба, която е осигурявала изкачването на върхната платформа. От устройството на прага на южната порта е видно, че тя е била затваряна от една двукрила врата, залоствана с дебела, хоризонтално разположена дървена греда.

Архитектурният образ на портата носи белезите на фортификационното строителство от късната античност. Високият й цокъл е изграден от големи обработени сиенитни и гранитни блокове. В двете страни на челната арка, която обединява двата стълба, са изградени две вдлъбнати ниши. Над арката цялата вътрешна фасада е опасана от тухлен корниз, който в северната страна е служил за основа на триъгълен фронтон (обр. 9).

Във външната фасада са изградени четири засводени ниши с форма и размери както на нишите във вътрешната фасада. Размерите на нишите и тяхното разположение дават основание да се допусне, че в тях са стояли мраморни статуи в естествена големина на императори или божества.

Архитектурният анализ на южната порта показва, че тя съществено се отличава от останалите три порти на Диоклецианопол. Най-новите археологически проучвания установиха, че в този си вид южната портата е изградена по-късно от останалите три порти. Нейното изграждане на това място върху разрушената част от куртината е резултат от промени, свързани с комуникацията и отбраната на града. Успоредно с изграждането на портата е била построена нова улична мрежа. Новият елемент в портата - външната по-голяма арка, носена от два масивни стълба и трета кула над нея, имаща функционален характер, сочи изграждането й във време, когато в нападателната техника се въвеждат нови видове обсадни машини, способни лесно да преодоляват съществуващата съпротива. Зачестилите нашествия на племената идващи от север през дунавската граница през IV в. принудили римляните да търсят нови средства за защита на най-уязвимите точки в укрепителната система чрез изграждане на по-сложни отбранителни схеми.

Източната порта е разположена почти в средата на южната половина на източната крепостна стена. Открита и проучена е през 1960 г. (Маджаров 1967, 122) Подобно на останалите три порти и тази се състои от

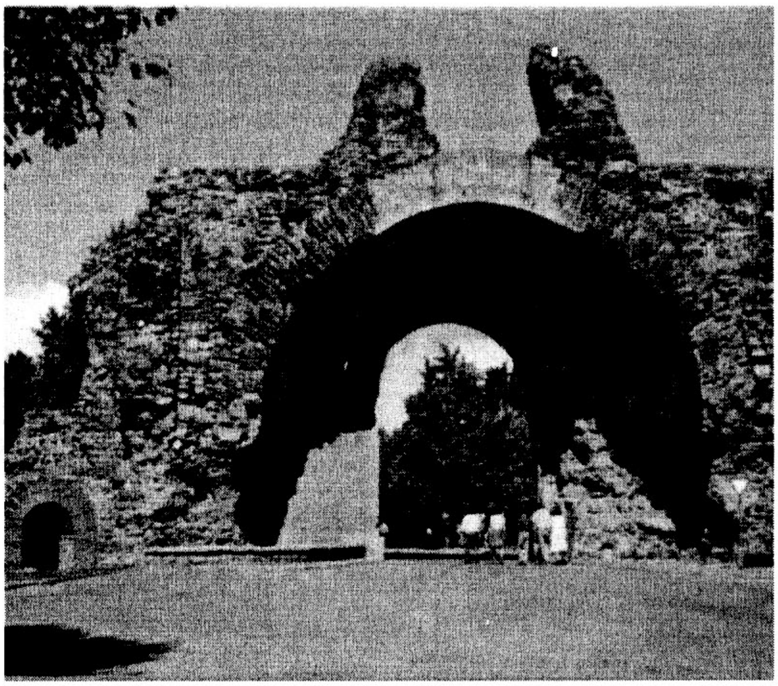

Обр. 6. Южната порта "Камилите" (поглед от север)(фото С. Добрев)

***Fig. 6.** Southern gate "the Camels" (vies from the north) Photo S. Dobrev)*

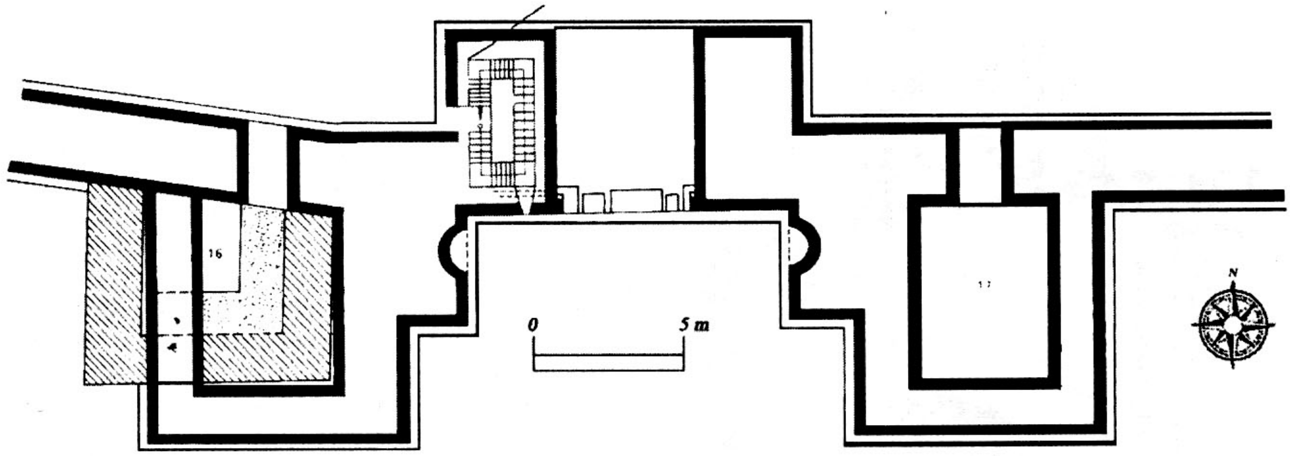

Обр. 7. План на южната порта "Камилите" (К. Маджаров, С. Карастойков, по Маджаров 1993)
Fig. 7. Southern gate "the Camels" (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1993)

един проход, фланкиран от две правоъгълни кули. Цокълът на портата е облицован с големи сиенитни и гранитни блокове, повечето от които са скални. Надстройката е изградена от тухли. Изкачването до бойната тераса над портата се е осъществявало не както при южната порта със самостоятелна вътрешна стълба, а през съседната двураменна крепостна стълба (обр. 9 а и б). Портата и съседната крепостна стълба са били двукратно разрушавани и преизграждани. За фасадното оформление на портата данните са оскъдни. Несъмнено оформлението й е било по-скромно, отколкото на южната порта.

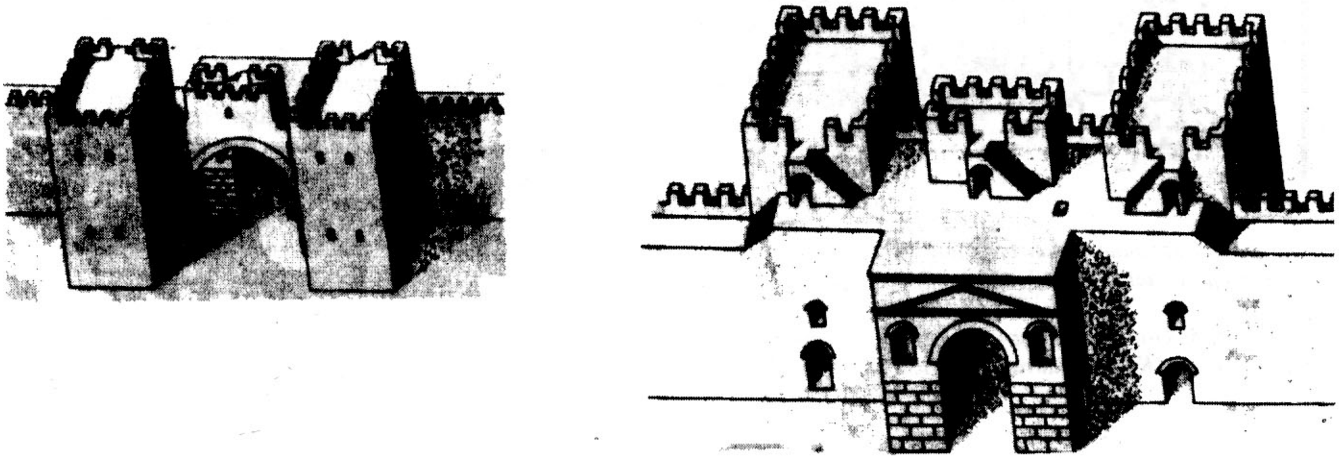

Обр. 8. Графична реконструкция на южната порта - поглед от юг (вляво); поглед от север (дясно) К. Маджаров, С. Карастойков, по Маджаров 1993)
Fig. 8. Graphic reconstruction of the southern gate - view from the south(left); view from the north (right) (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1993)

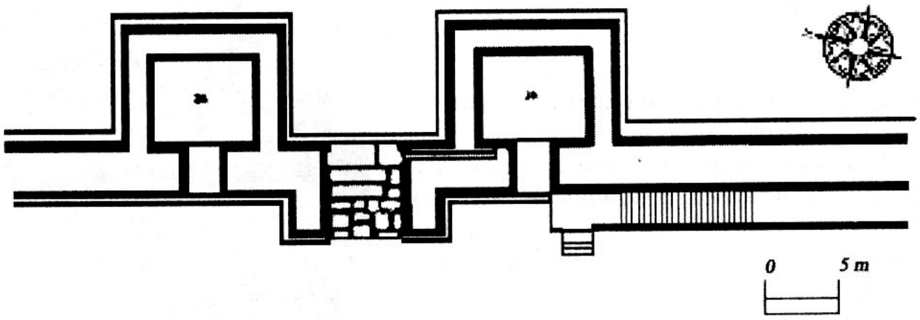

Обр. 9 а. План на източната порта (К. Маджаров, С. Карастойков, по Маджаров 1993)
Fig. 9 a. Plan of the eastern gate (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1993)

Северната порта е разположена точно срещу южната (Маджаров 1974, 60 – 63). Плановата й схема е еднаква с тази на източната порта (обр. 1). Тя, заедно със съседната крепостна стълба, е претърпяла голямо насилствено разрушение, както източната порта. Възстановяването на двете порти - източната и северната - след разрушаването им е станало

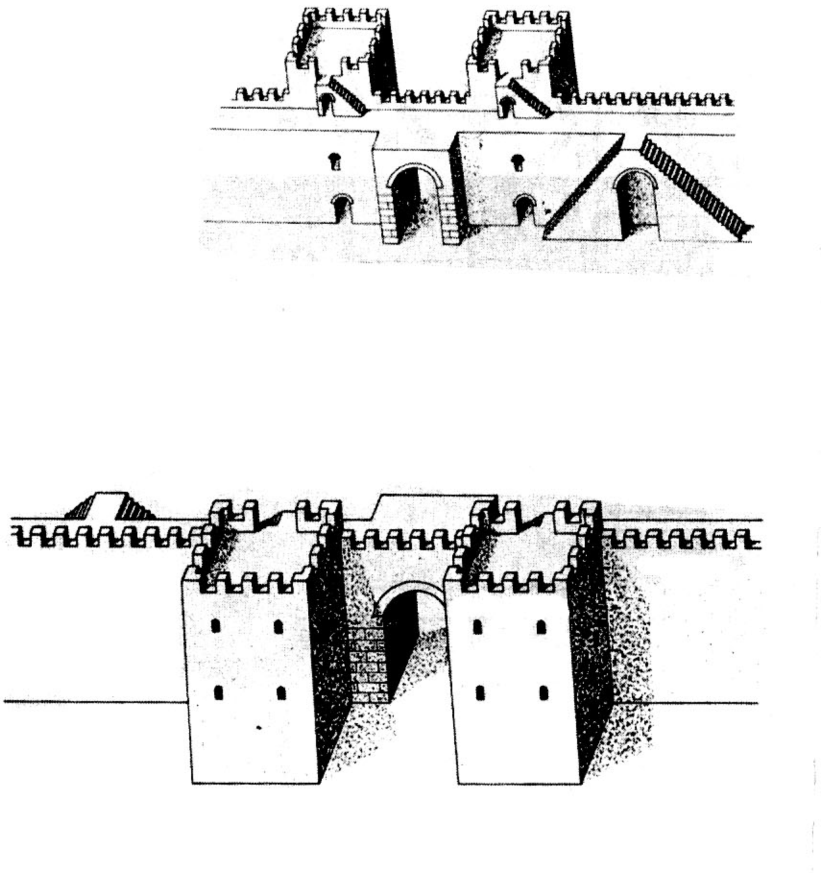

Обр. 9 б. Графична реконструкция на източната порта - поглед от запад (горе); поглед от изток (долу) (К. Маджаров, С. Карастойков, по Маджаров 1993)

***Fig. 9b.** Graphic reconstruction of the eastern gate - view from the west (above); from the east (below) (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1993)*

по един и същи начин. Това разрушение следва да се свърже с тежките хунски нашествия на Балканския полуостров през V в.

От направения анализ на четирите порти на Диоклецианопол става ясно, че западната, източната и северната порти са изградени при първоначалното издигане на укрепителната система. Южната порта е изградена по-късно върху преминаващата на това място куртина, когато е извършена цялостна промяна в градоустройствения план.

Освен от четирите порти, крепостната стена е била прорязана от шест потерни (Цончев 1935/36, 120; Маджаров 1993, 49 - 52). Това са малки входове с военно предназначение (Grenier 1931, 578; Разин 1955, 426 – 427, 433, 434; Маджаров 1993, 49). Те са били добре използувани както при щурмуване на крепостта от противника, така също и при обсада.

Потерните са били използувани и за войсково разузнаване, без да се отварят големите порти. През тях са били внасяни тайно хранителни продукти и боеприпаси или са влизали подкрепления при обсада. Шестте потерни на Диоклецианопол се разпределят: две на западната стена, две на южната и две на сезерната стена. На източната стена потерни не е имало. Това се дължи на естественото препятствие - близко минаващата река, която е преграждала подстъпите към крепостната стена. Поради тази причина и кулите на източната крепостна стена са разположени на най-голямо разстояние една от друга.

Непрекъснатото усъвършенствуване на бойната техника през късната античност увеличавало възможностите на войските лесно да преодоляват съпротиви от рода на потерните. Това наложило тяхното изключване от отбраната чрез зазиждане. През V в. са били зазидани и три от потерните на първоначалната крепостна стена на Диоклецианопол.

За изтичане на атмосферните и нечистите води извън града е била изградена канализационна мрежа. През крепостната стена каналите са минавали под банкета на основите и имат правоъгълна форма. Разпределят се: два на западната крепостна стена, четири на южната и два на източната. Северната крепостна стена не е имала отточни канали. Такива не са били необходими, тъй като теренът на укрепения град е бил с наклон от север към юг.

Укрепителната система на Диоклецианопол в северната страна е била подсилена с протейхизма и ров (обр. 10 и 11) (Филов 1911, 116; Цончев 1935/36, 121 – 124; Маджаров 1993, 54 - 58). Необходимостта от удвояване на крепостта в този сектор е била наложена от теренните условия, които дават добри възможности за бързи и ефективни пробиви.

Протейхизмата е разположена успоредно на вътрешната крепостна стена и е права. Дълга е 503 м с ширина на зида 3 м. Градежът е изпълнен в opus mixtum. Тухлените пояси, които пресичат цялата дебелина на куртината, са четириредови и петредови. Зидарският хоросан е примесен с чукани тухли. От запазените части на петте едноораменни стълби е видно, че височината на протейхизмата е била 6 м. Ако се прибави височината на парапета и зъбците (1,60 м), то действителната височина на протейхизмата е била 7,60 м или с 4,50 м по-ниска от тази на вътрешната стена. Това давало възможност да се обстрелва противникът и от платформата на вътрешната крепостна стена. Разстоянието между двете стени е 10,50 м, което е било достатъчно широко, за да осигури свободно маневриране на войсковите части и тактическо взаимодействие. Становището на Ш. Дил (Diehl 1869, 145), че междустението има обикновено ширина една четвърт от височината на куртината, което е равно на около 3 м, е неприемливо, тъй като тези размери не са в състояние да осигурят ефикасна маневреност на защитниците.

Протейхизмата няма кули. За отбраната си тя е разчитала на бойната платформа и ударната мощ на кулите на вътрешната стена, които са се извисявали високо над нея.

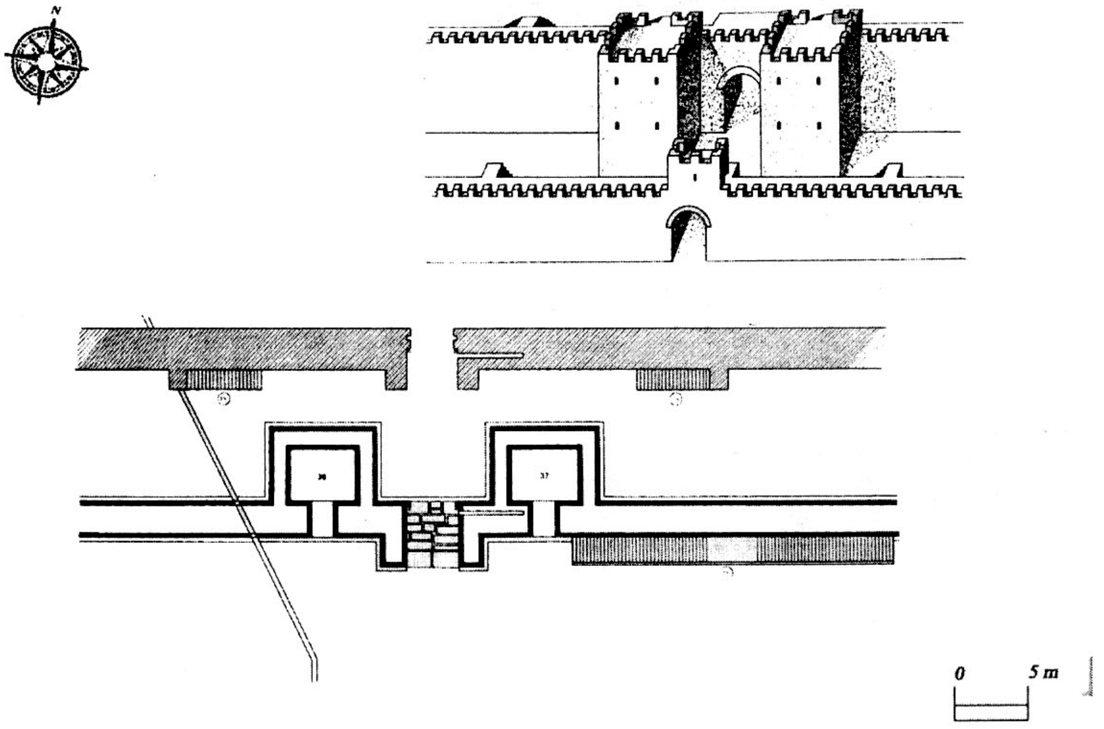

Обр. 10. План и графична реконструкция на северната порта и протейхизмата (К. Маджаров, С. Карастойков, по Маджаров 1993)
Fig. 10. Plan and Graphic reconstruction of the northern gate and the proteihismata (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1993)

Портата на протейхизмата е разположена срещу северната порта на вътрешната стена (обр. 10 и 11). Тя се състои от засводен проход, който е бил затварян с две врати: външна - спускаща се (катаракта) и вътрешна - двукрила.

Плановата схема на портата на протейхизмата и механизмът на нейното затваряне дават основание да се приеме, че над прохода се е издигала малка надвратна кула, която горе е завършвала с бойна платформа, парапет и зъбци. Тя е осигурявала защитата на портата и близката до нея куртина. Освен това при отваряне на вратата в кулата е била изтегляна катарактата. Там е бил разположен и механизмът-макара и въжета за нейното вдигане и спускане.

За своята защита портата е разчитала не само на надвратната си кула, чрез която са обстрелвали непосредствените подстъпи до вратата, но и на ударната мощ на двете кули, фланкиращи портата на вътрешната стена. Те са се издигали по-високо и са давали възможност да се води далечна стрелба пред фронта на протейхизмата, без да се поразява собствената жива сила, разположена върху платформата на надвратната кула.

За по-голяма ефективност на отбраната протейхизмата е била снабдена със седем потерни. Три от

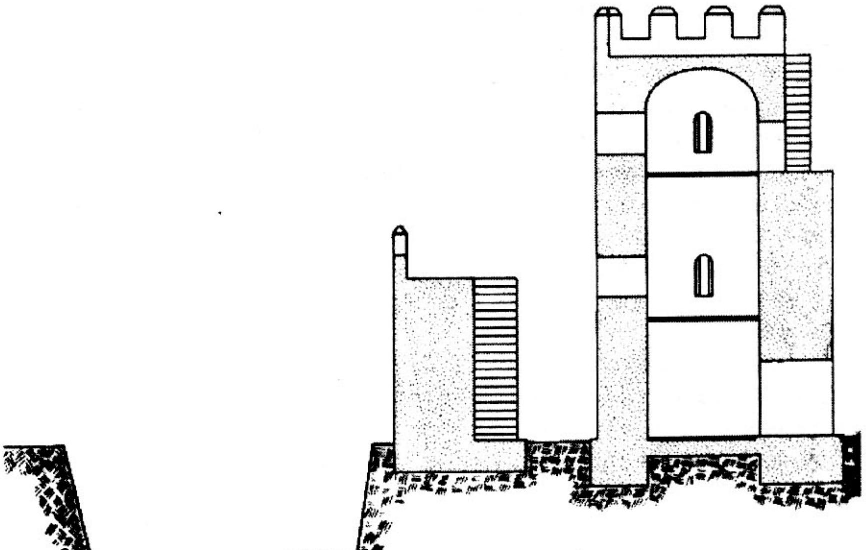

Обр. 11. Напречен разрез на двете крепостни стени и рова на Диоклецианополис (К. Маджаров, С. Карастойков, по Маджаров 1993)
Fig. 11. Cross section of the two walls and moat of Diocletianopolis (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1993)

тях се намират източно от северната порта, три - в западната половина и една - на връзката между двете стени при северозападния ъгъл.

За изтичане на атмосферните води вън от периболоса (междустението) в околовръстния ров протейхизмата е имала напречни отточни канали. Анализът на протейхизмата показва, че тя не е била построена едновременно с основната стена, а по-късно.

В някои сектори пред фронта на крепостната стена е имало допълнителна защитна преграда – ров (Иречек 1974, 438; Цончев 1935/36, 124 – 125). Археологическите разкопки показват, че ровът е опасвал цялата северна стена, източната крепостна стена и източната половина на южната крепостна стена. Днес той е запазен само в източната половина на северната крепостна стена. В останалите сектори е напълно обезличен и заровен при прокарването на обходните алеи около крепостната стена през 1960 г.

Ровът е бил разположен на 10 - 15 м пред крепостната стена. Ширината му варира от 3 до 4 м. Той е бил изкопан заедно с първоначално изградената крепостна стена. В северната страна по-късно между рова и основната стена е била изградена протейхизмата, чиито основи стоят на много по-малка дълбочина от тези на вътрешната куртина (обр.11).

Ровът не е бил укрепен със зид, както е при Теодосиевите стени на Константинопол (Millingen 1899, 55). Не е приемливо и предположението на Д. Цончев, че стените му са били укрепени с дървени подпори и че той е бил пълен с вода от преминаващия през северните стени зидан водопровод. Ровът е дълготрайно фортификационно съоръжение и ако той е бил пълен с вода, трябвало е обезателно да бъде укрепен със зид, който да предпази стените му от срутване. Дървената облицовка е характерна за краткотрайните фортификационни съоръжения. Очевидно ровът на Диоклецианопол не е бил пригоден за пълнене с вода. Независимо от това той е представлявал важна допълнителна преграда, която е затруднявала и разстройвала щурма на противника.

За времето на изграждането на укрепителната система на Диоклецианопол до сега писмени сведения не са открити. Б. Филов приема, че тя е била построена през VI в. (Филов 1911, 144) В. Иванова счита, че тя е била построена по времето на Юстиниан (527 – 565) (Иванова 1937, 237). Д. Цончев (Цончев 1935/36, 122 сл.) датира крепостта от втората половина на IV в. до началото на V в. С. Бояджиев стига до заключението, че първоначалното ограждане на града с крепостна стена е станало към края на II в. (Бояджиев 1972, 188).

Комплексното изследване на укрепителната система на Диоклецианопол през последните години показва, че нейното изграждане е станало към края на III и началото на IV в. (Маджаров 1993, 59 – 61). Тази дата следва да се свърже с широката урбанизационна дейност на Диоклециан в Тракия, когато градът е получил и новото си име Диоклецианопол.

Изграждането на протейхизмата пред северната крепостна стена е станало най-вероятно през първата половина на V в. (Маджаров 1993, 61), което се свързва с голямата строителна дейност на Теодосий II (408 – 450). По това време е била изградена и Теодосиевата укрипителна система на Константинопол. Няма съмнение, че новостите в изграждането на укрепителните системи - удвояването на крепостни стени, са били пренесени от столицата в останалите градове на империята. На тази дата не противоречат строителните белези, стратиграфските наблюдения и откритите монети при археологическите разкопки.

Данните от археологическите разкопки и проучвания показват, че укрепителната система на Диоклецианопол в процеса на своето съществуване многократно е била нападана, разрушавана в отделните сектори и наново преизграждана и преустройвана. Близо две трети от нея днес е запазена много добре и е съхранила в себе си важни сведения, които я правят особено ценна за науката.

УЛИЧНА МРЕЖА, ВОДОСНАБДЯВАНЕ И КАНАЛИЗАЦИЯ

Късноантичният град Диоклецианопол е бил добре планиран. Той е бил построен върху площ от 30 ха с форма на неправилен четириъгълник. С течение на времето градът се е разширил извън чертите на първоначалния обхват в три посоки: на север, изток и юг. Вън от градските стени през V и VI в. са се простирали жилищни квартали със свои енорийски църкви (Маджаров 1965, 29; 1993, 124 – 141).

Укрепената част на Диоклецианопол е била застроена по план, подчинен на общите тенденции в развитието на града през римската и ранновизантийската епоха. Геодезичните измервания при проучването показаха, че улиците с посока север – юг (cardines) и улиците с посока изток - запад (decumeni) имат отклонение 25° от оста север - юг и са ориентирани съответно североизток - югозапад и югоизток - северозапад. Това се дължи преди всичко на терена, върху който е застроен градът, включен между двете рекички Славеев дол и Орфеев дол, имащи същата ориентация (Маджаров 1993, 96 – 98).

Гръбнакът на комуникационната схема на Диоклецианопол са двете главни улици - cardo maximus (север – юг) и decumanus maximus (изток – запад). Всички останали улици са успоредни или перпендикулярни на тях.

Главната проходяща артерия в градоустройствената схема, която прекосява целия град и го разделя на две равни части, е cardo maximus. Тя е съвсем права и е трасирана в ос с отворите на северната и южната порти. Платното на улицата е широко 11 м и е настлано с чакъл. Отстрани улицата е оформена с каменни бордюри.

Трасето на другата главна улица (decumanus maximus) започва от източната порта, отправя се на запад и

се включва в cardo maximus. Платното й е широко 5 м и е настлано с чакъл. От двете страни е ограничено с недобре оформени бордюри.

Градският площад (форумът) е бил разположен под съвременния център на града. Той не е изцяло проучен.

Важно място в градоустройството на Диоклецианопол заемат водоснабдяването и канализацията. Наред с термоминералното му находище градът е бил водоснабден и със студена вода (Цончев 1935/36, 160 – 162). Водоснабдяването е било осъществявано посредством зидан водопровод, който е събирал водите от южните склонове на средногорския връх Погледец (бивш Кара Севрия) северно от град Хисар. Изграден е от ломени камъни. Дъното му е покрито с тухли. Отвесният му разрез представлява правоъгълник, покрит с каменни плочи.

Преминаването на зидания водопровод през северната крепостна стена е осъществено чрез зидана засводена галерия. Водопроводът е двоен. По-малкият, разположен върху източния страничен зид на по-големия водопровод, е бил изграден допълнително, след като големият е бил повреден.

Данните от проучването на мястото, където водопроводът е пресичал северната крепостна стена, показват, че неговото изграждане е станало едновременно с първоначалното изграждане на укрепителната система на града - в края на III и началото на IV в.

Проучванията показват, че Диоклецианопол е имал сложна водопроводна мрежа, изградена под улиците и портиците на сградите, която е отвеждала водите от резервоара до обществените постройки и частните жилища (Маджаров 1993, 98 – 100).

Съществена част от градоустройството на Диоклецианопол е неговата канализация, която е била на необходимата техническа и санитарна висота. Каналите са градени с камъни, споени с хоросан, примесен с чукани тухли. Формата им е правоъгълна. Покрити са били с каменни плочи или засводен тухлен свод (Маджаров 1993, 100 – 101).

При сегашното състояние на археологическите разкопки не разполагаме с достатъчно данни за цялостното устройство на канализационната мрежа. Нейното пълно проучване ще бъде една от важните задачи на бъдещите археологически разкопки.

ГРАДОУСТРОЙСТВО И АРХИТЕКТУРА

В укрепената част на Диоклецианопол, както и в кварталите вън от крепостните стени, досега са открити и проучени множество обществени и жилищни сгради от римската и ранновизантийската епоха. Важно място в архитектурата на града заемат неговите казармени постройки. Това са продълговати сгради, долепени до вътрешното лице на южната и източната крепостна стена (Бояджиев 1967, 101 – 111; Маджаров 1982, 77 - 96). По цялото протежение на южната крепостна стена са разположени във верижен план седем продълговати сгради. На източната крепостна стена са открити и проучени две сгради южно от източната порта. Казармите са разделени една от друга чрез широки коридори, през които се е влизало в крепостните кули. Всички са долепени до вътрешното лице на куртината и са строени по-късно от нея. Напречните им зидове застъпват банкета на крепостта, без да се свързват конструктивно с нея. Градежът на казармите не се различава от този на крепостната стена. Изпълнен е в техника opus mixtum на четириредови тухлени пояси.

По протежение на надлъжната си ос сградите са съставени от два реда помещения. Първият ред помещения са по-малки и са служили за складове и съхраняване на боеприпаси. Вторият ред помещения са обикновено големи стаи, които са служили за спални на личния състав на гарнизона. Отделните помещения от първия и втория ред са били свързани с широки входове. На северната страна сградите са завършвали с портици, отвътре ограничени с плътна стена, а отвън от поредица масивни тухлени стълбове.

Сравнително дебелите зидове на казармените сгради (0,80 м) и масивната тухлена колонада показват, че те са били на два етажа. Що се отнася до тяхното покритие данните са в полза на предположението, че те са имали масивно засводена водоустойчива и огнеустойчива конструкция.

Архитектурният анализ, строителните техники и стратиграфските наблюдения сочат, че казармите са били изградени едновременно. В процеса на своето съществуване те са претърпели няколко насилствени разрушавания, след което наново са възстановявани. Крайната казармена постройка от запад след второто разрушаване е била преустроена в двукорабна църква с тристранна абсида, която се датира към средата на V в. (Филов 1911, 128; Бояджиев 1967, 106 – 107; Маджаров 1993, 125 - 128). Изграждането на казармите е станало през втората половина на IV в., след построяването на крепостната стена, която се датира от началото на IV в. (Маджаров 1993, 59 – 62). По време на тежките хунски нашествия към средата на V в. целият казармен комплекс е бил разрушен и опожарен. Възстановени по-късно, казармите са обитавани в този си вид до края на VI и началото на VII в., когато градът отново е бил подложен на разрушения. През ранното средновековие (VIII - IX в.) разрушените казармени сгради са били преустроени и приспособени за жилищни сгради.

Диоклецианопол със своето голямо термоминерално находище е бил важен балнеолечебен център. Баните заемали важно място сред обществените постройки в града. До сега са известни четири обществени бани. Три от тях са разположени в района на западната група минерални извори, в укрепената част на града, а четвъртата - на 250 м източно от крепостната стена, в района на източната група минерални извори. Изцяло проучена до сега е банята, разположена в централния бански парк на града върху извора Топлица. По

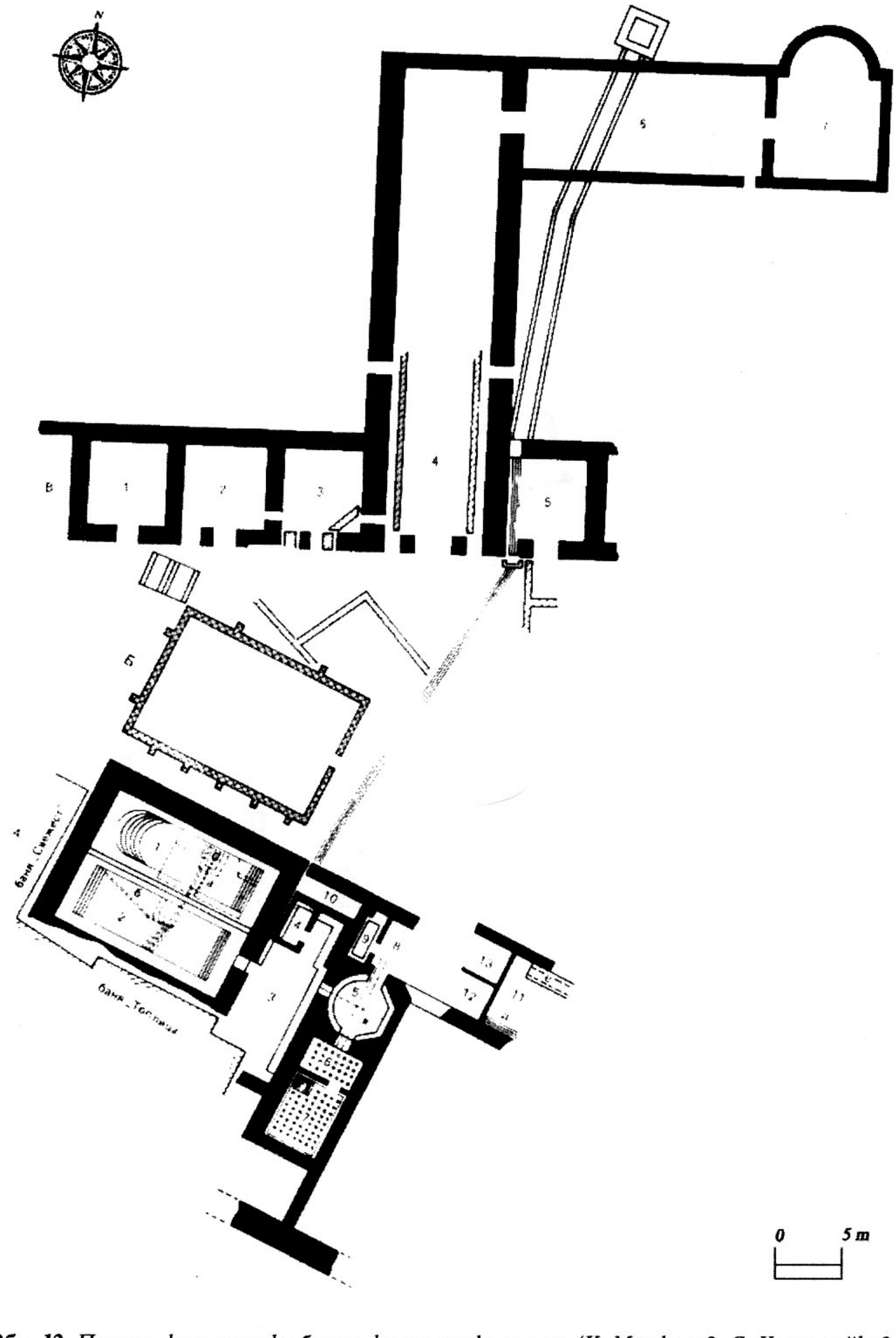

Обр. 12. План на късноримска баня и късноримска сграда (К. Маджаров, С. Карастойков, по Маджаров 1993)
Fig. 12. Plan of late Roman bath and late Roman building (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1993)

своята монументалност и великолепен външен вид тя стои на първо място от досега разкритите постройки в Диоклецианопол (Цончев 1935/36, 128 – 157) (обр. 12).

Плановата схема, композицията и разпределението на отделните помещения са типични за баните от римската епоха, с тази разлика, че някои от отделенията са по-опростени, намалени и приспособени за по-специалното им предназначение - лечението с минерална вода. В нея липсват и някои отделения като префурниума за отопление и изкуствено загряване на водата, тъй като за тази цел е била използувана естествено топлата минерална вода. Банята е имала съблекалня (аподитериум), (тепидариум) - отделение с умерено топъл въздух, където се е подготвяло тялото за топлия басейн, (калдариум) -отделение за топла баня, състоящо се от два басейна. Префурниумът е заменен с естествено топлата минерална вода, която е била използвана не само за миене и лечение чрез къпане, но и за отопление. Цялата баня отвътре е била облицована с мраморни плочи. Под мраморната подова настилка е бил изграден хипокауст (подподова отоплителна инсталация), където за отопление е била използвана изобилната топла минерална вода.

Неразделна част от банята е бил нимфеумът - светилище на нимфите, богини на минералните извори. В потвърждение на това са множеството открити оброчни плочи на нимфите и откритата мраморна ара с гръцки надпис, посветен на термалните нимфи.

Изграждането на банята е станало през IV в. (Цончев 1935/36, 155 – 156; Маджаров 1993, 116).

Банска постройка през римската епоха е имало и на мястото на днешната баня "Свежест", която е разположена на 30 м западно от късноримската баня при извора Топлица. Нейните следи са открити през 1921

г., когато е била поправена съвременната баня (Цончев 1935/36, 86). Проучвания не са правени. Захранвана е била с топла минерална вода от извора на сегашната баня "Русалка", разположена вън от крепостната стена, до западната порта. От тук водата е била отвеждана в укрепената част на града по глинен водопровод, поставен в засводена зидана галерия (Василев 1935, 84; Цончев 1935/36, 157 - 159).

Солидна римска банска постройка е съществувала и върху сегашния извор Момина баня (Велков 1928/29, 378 – 380; Цончев 1935/36, 177). Тя е разположена вън от укрепената част на града, на 250 м източно от източната крепостна стена. За съществуването на римска банска постройка върху извора Момина баня свидетелства откритият на това място латински надпис, иззидан от тухли в зида на банята. Изграждането на стената с надписа е станало между 11 ноември и 31 декември 308 г. при двамата императори - съавгусти Максимилиян Галерий (293 – 311) и Лициний - баща (308 – 324) (Иванов 1988, 27 – 29).

Едно от най-посещаваните обществени места за развлечение е бил амфитеатърът на Диоклецианопол (обр. 13). Той е разположен в югозападната част на града на 50 м южно от късноримската баня (Маджаров 1993, 121 – 124). Мястото за неговото изграждане е било избрано много сполучливо. Използван е бил естествено наклоненият терен, което изисква възможно най-малко изкопни работи. За целта е бил изсечен в най-ниската част на стръмния склон и на него е била опряна елиптичната каменна стена на арената. Над нея върху наклонения терен е била разположена кавеята с дървени седалки.

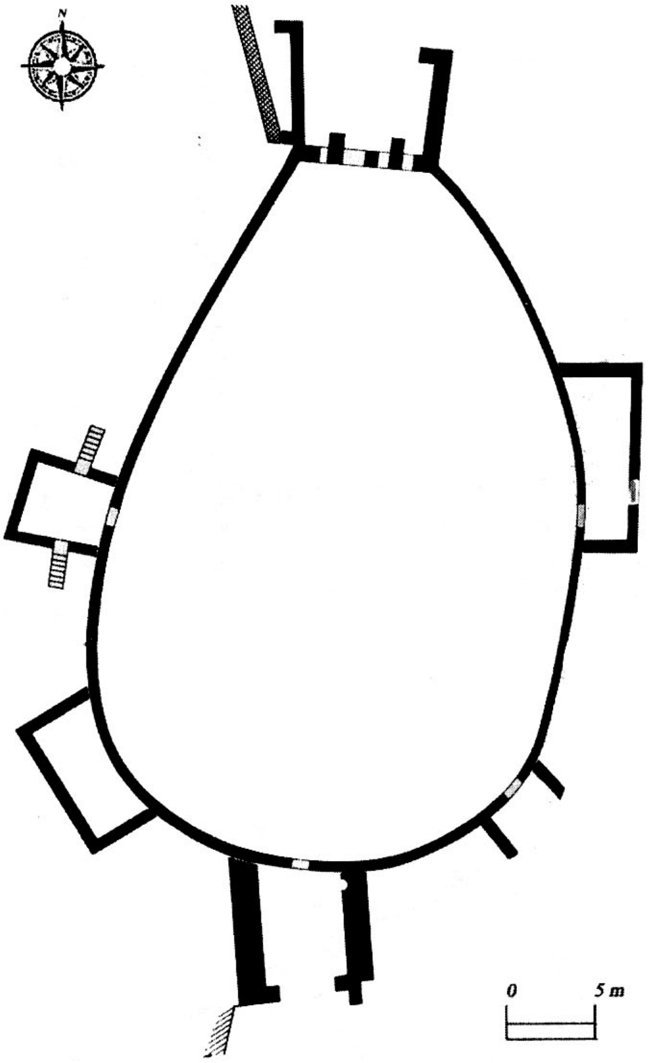

Обр. 13. План на амфитеатъра на Диоклецианополис (К. Маджаров, С. Карастойков, по Маджаров 1993)
Fig. 13. Plan of the amphitheatre of Diocletianopolis (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1993)

Архитектурният анализ на постройката показва, че е налице сравнително малък провинциален амфитеатър. Комплексното му изследване показва, че той носи белезите на строеж от първите десетилетия на късната античност. Като се има предвид, че Диоклецианопол получава статут на град по времето на Диоклециан, когато е бил обграден със здрава каменна стена и оформен като значителен градски център с необходимите обществени постройки, считаме, че по това време - края на III и началото на IV в. - е бил изграден и неговият амфитеатър.

През IV - VI в. Диоклецианопол е бил не само голям балнеолечебен център, но и важно християнско средище - седалище на епископ. По това време в града е имало забележително църковно строителство. До сега са открити 10 раннохристиянски базилики, две от които в укрепената част на града и 8 вън от нея (Филов 1911, 125 – 146; Иванова 1937, 214 – 242; Цончев 1935/36, 167 – 172; 1937/39, 185 – 192; Цончев, Маджаров 1965, 16 – 18; Маджаров 1971, 34 – 38; 1993, 124 – 141; Бояджиев 1967, 101 - 106). По-голямата част от базиликите са с едноделен олтар. Две от тях са със сложен олтар. Абсидите им най-често са полукръгли, но се срещат и тристранни (обр. 14). Няколко от базиликите са със скъсен наос. Пет от тях са с удължен наос. Всички базилики, с изключение на № 1, са трикорабни. Една от тях има напречен кораб (трансепт). Две от базиликите са с баптистерии (обр. 15).

Архитектурно-конструктивният анализ показва, че всички базилики са с елинистични планове и конструкции с дървен покрив. Общо взето те са били големи монументални постройки. Гладките им фасадни плоскости са били оживявани от някои детайли като входове, прозорци, абсиди, портици.

Проследяването на хронологичното развитие на базиликите в Диоклецианопол показва, че тук християнството е проникнало твърде рано. Още през IV в. в града са били построени две базилики с полукръгли абсиди. В потвърждение на това е и откритият надпис в Хисар, отнасящ се за духовника Флорентий, който по собствено желание е бил погребан в църквата на "Четвъртата декада светци". Надписът се датира в IV в. (Kalinka 1906, 287 № 364; Филов 1911, 106; Цончев 1935/36, 180).

Най-много базилики са построени през V в. (1, 2, 3, 4 [6], 5, 7 и 8). Две от базиликите са издигнати

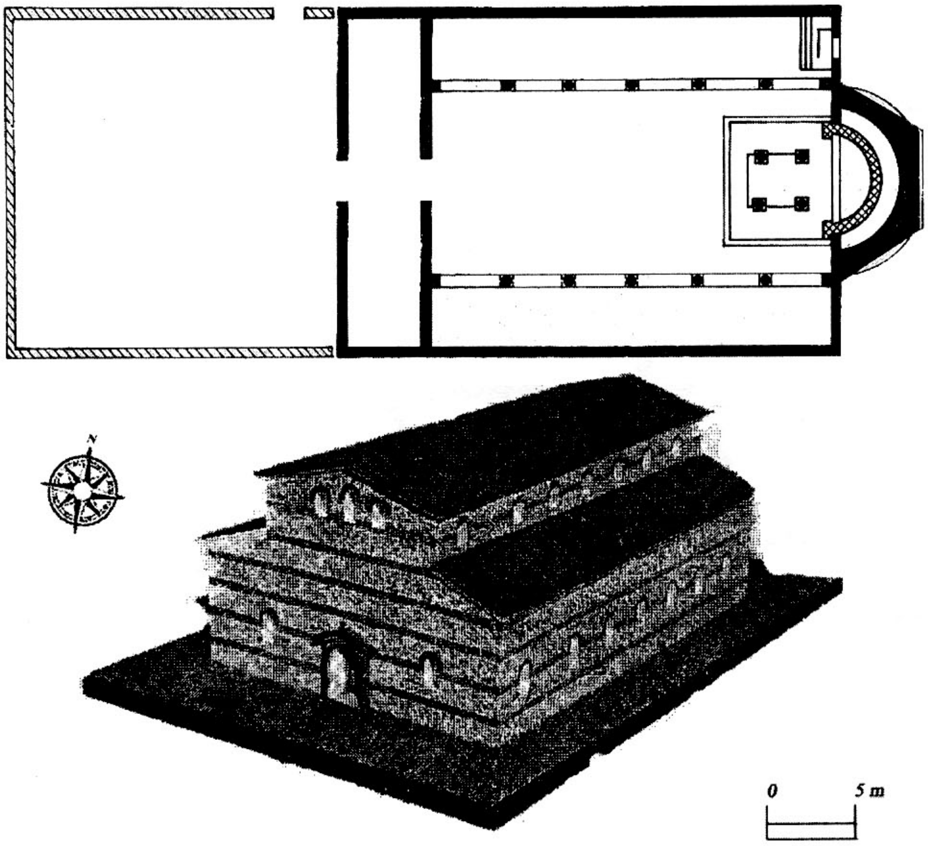

Обр. 14. План и реконструкция на базилика № 3 (К. Маджаров, С. Карастойков, (по Маджаров 1993)

***Fig. 14.** Plan and reconstruction of basilica No 3 (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1993)*

през VI в. (6 и 9). Те са със сложен олтар, съставен от презвитерий, протезис и диаконикон.

Откритите десет базилики в Диоклецианопол свидетелстват за неговия интензивен културен и духовен живот през IV - VI в. Те потвърждават сведенията на писмените извори за града като важно християнско средище.

В укрепената част на Диоклецианопол досега са разкрити и проучени пет жилищни сгради (Маджаров 1967, 50 – 56; 1988, 105 – 120; 1993, 111 - 159). Макар и малко на брой, те дават добра представа за характера на жилището и жилищното строителство в града. Въз основа на архитектурно конструктивни решения сградите могат да се разграничат в две основни групи. Към първата група спадат големите по размери жилищни сгради с перистилни дворове (жилищни сгради 1 и 2). Те имат обикновено правоъгълен план (обр. 16, 17, 18). Градежът им е изпълнен в типичната за късната античност смесена зидария. Външните им плоскости са неразчленени, измазани или само фугирани. Покривната конструкция е дървена, покрита с керемиди от двата вида - тегули и имбрици. Във вътрешното оформление разпределението на помещенията следва ясен и логичен план. Около обширен перистилен двор с тристранен или четиристранен портик е развит ансамбъл от помещения: стаи за приеми, стаи за почивка през деня, спални, сервизни и складови помещения, стаи за обслужващия персонал и

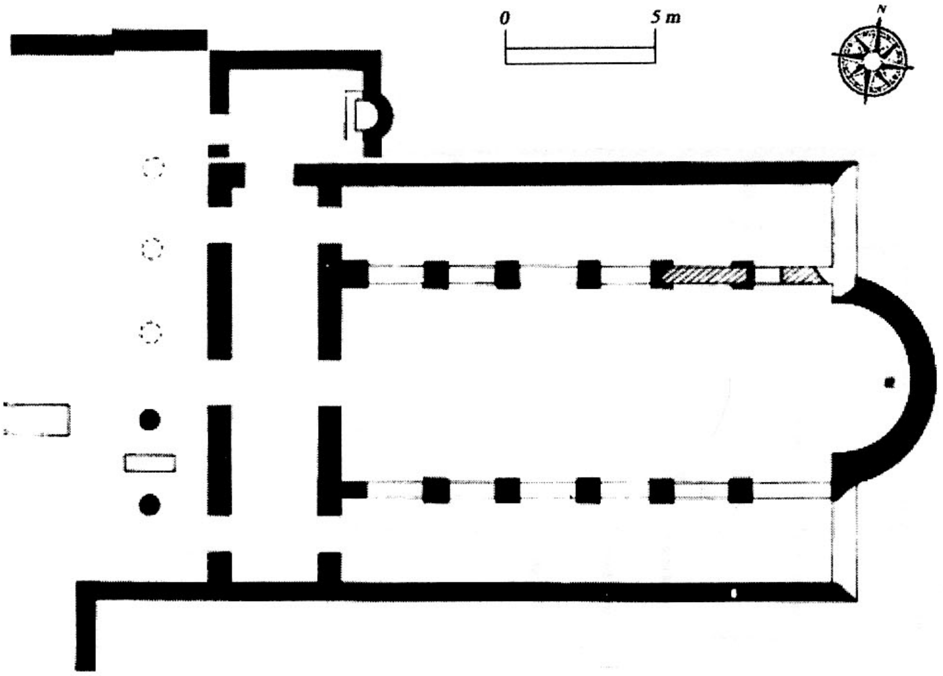

***Обр. 15.** План на базилика № 8 (К. Маджаров, С. Карастойков, по Маджаров 1993)*

***Fig. 15.** Plan of basilica No 8 (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1993)*

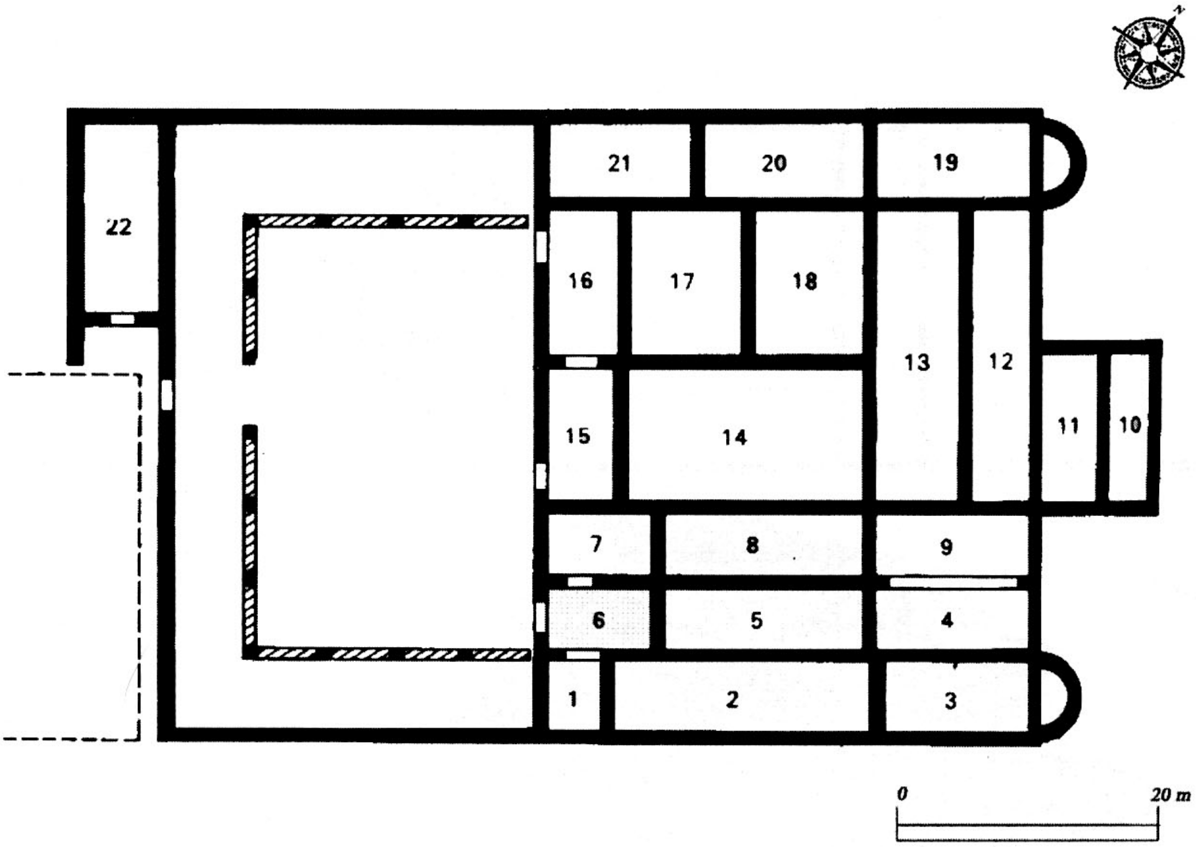

Обр. 16. План на жилищна сграда № 1 (К. Маджаров, С. Карастойков, по Маджаров 1993)
Fig. 16. *Plan of dwelling No 1 (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1993)*

търговски блок (обр. 18). Тези сгради, собственост на висшия слой от населението на града, са разположени край главните улици в централното градско ядро. Притежателите им са били богати местни земевладилци и търговци. В магазините си те са продавали не само земеделски произведения от своите имения, но и различни занаятчийски произведения, глинени съдове, накити и др.

Комплексното изследване на тези сгради показва, че те са били изградени през първата половина на IV в.

Втората група жилищни сгради, разположени в периферните части на града, са обикновено малки постройки с по няколко помещения. Някои от тях са градени с хоросан, а при други за спойка е използван калов разтвор. Собственици на тези къщи са

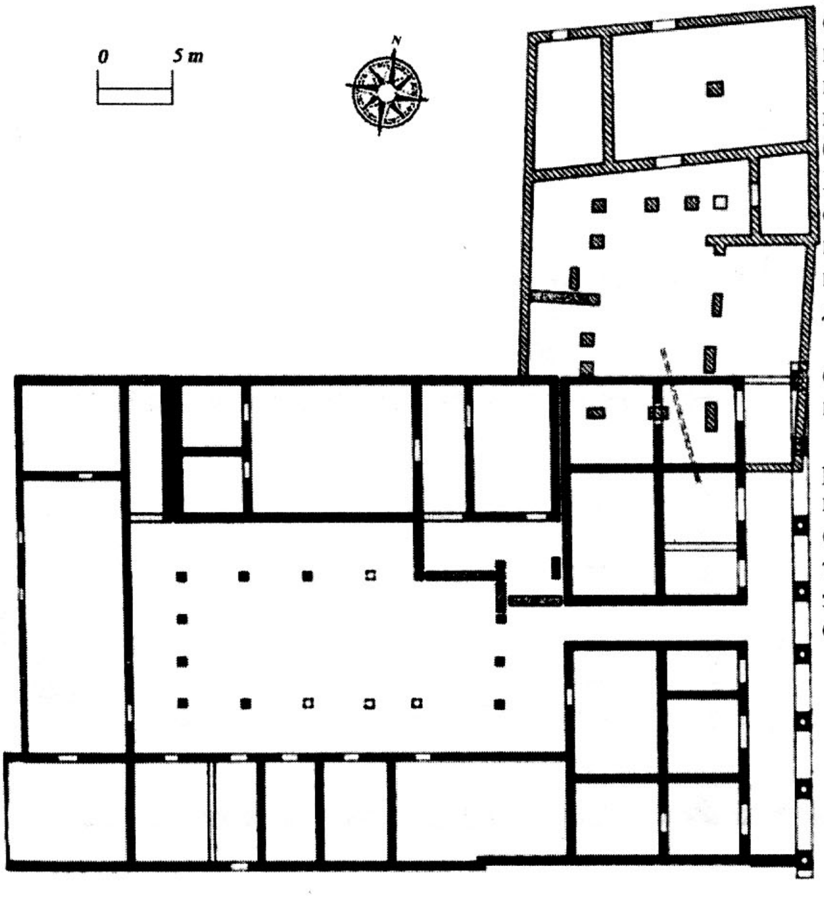

Обр. 17. План на жилищни сгради 2 и 2а (К. Маджаров, С. Карастойков, по Маджаров 1993)
Fig. 17. *Plan of dwelling No 2 and 2a (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1993)*

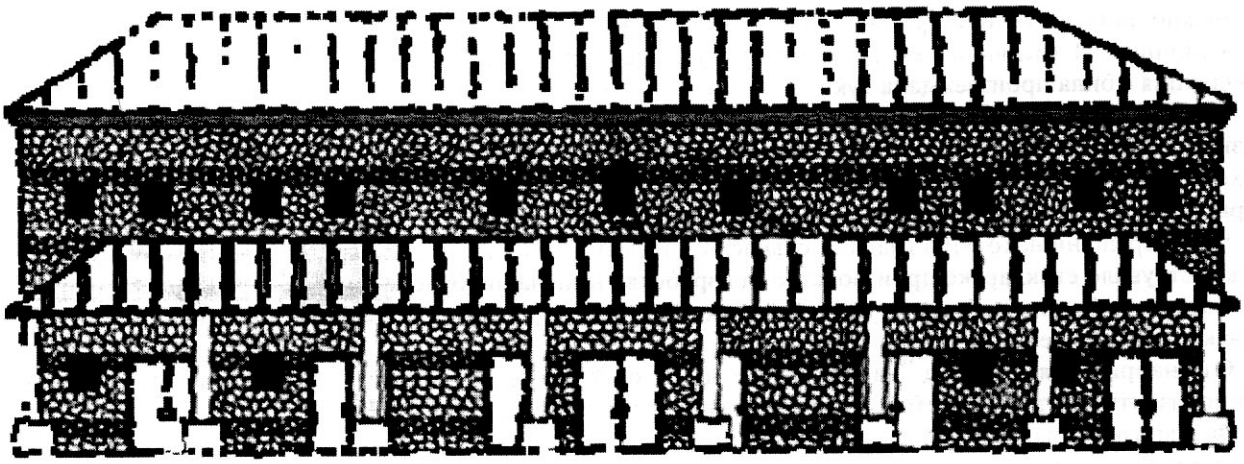

Обр. 18. Графична реконструкция на източната фасада на жилищна сграда № 2 (К. Маджаров, С. Карастойков, по Маджаров 1993)
Fig.18.*Graphic reconstruction of the eastern façade of dwelling No 2 (K. Madzharov, S. Karastoikov, after Madzharov, 1993)*

представителите на низшето свободно градско население (плебс), в което влизали дребни собственици и занаятчии.

Икономическата и политическата криза, неспокойното и смутно време през V - VI в., бележат упадък в жилищното строителство. Насилствено разрушените сгради при военни сблъсъци са били възстановявани набързо, със старите материали. При перистилните сгради се наблюдава преграждане на пространството между колоните с каменна зидария, споени с калов разтвор. Новоизградените сгради са с нарушена планова схема и груба строителна техника (жилищна сграда 2 [a]).

През ранното средновековие (IX - X в.) разрушените жилищни сгради са били приспособени за жилища на новото население на българското селище.

Диоклецианопол със своето термоминерално находище се е развивал преди всичко като голям курортен водолечебен център. Минералните извори са били ценно природно богатство, което в здравно отношение е играело огромна роля. Тук се стичали на лечение много нуждаещи се от различни краища на провинцията и диоцеза. За тяхното обслужване е била ангажирана известна част от градското население като прислуга в баните, в домовете на богатото съсловие.

СТОПАНСТВО

За задоволяване нуждите на населението са били развити различни занаяти и земеделието.

Сравнително добра представа за видовете занаятчийски произведения, за тяхната цена и за заплащането на труда на занаятчиите дава едиктът на Диоклециан от 301 г. (Велков 1959, 124). Най-силно развити отрасли от занаятчийството в Диоклецианопол са били каменоделството и строителството. Голямото строителство, което било разгърнато по времето на Диоклециан, е изисквало поддържането на много каменоделци и майстори строители. Каменоделците подготвяли големите каменни блокове, използвани в строителството. Друга група каменоделци се занимавали с художествената обработка на камъка. Те обработвали надгробните паметници, мраморните бази, капителите, фризархитравите, саркофазите и др.

Важен дял, свързан с каменоделството в града, е изработването на мраморните вотивни паметници. Откритите в Диоклецианопол над 50 мраморни оброчни плочи на различни божества (главно на нимфите), еднакви по стил, показва, че в града е имало занаятчийска работилница за оброчни релефи.

В Диоклецианопол е съществувала каменоделска работилница за изработване на надгробни плочи със съответните надписи, характерни за късната античност (Иванова 1937, 230 сл.)

За развито каменоделство в града свидетелства съществуващата работилница за изработване на каменни хавани за зърнопреработване - счукване и стриване на жито (Горбанов 1964, 68).

Сред занаятчиите в града, които заемали по многочисленост първо място, били майсторите строители - зидари. Те изграждали обществените и жилищните сгради, водопроводите, гробниците и др. В долната рамка на оброчна плоча от Хисар е записано името на дарителя, по професия архитект. Наименованието архитект е отбелязано в Диоклециановия едикт като специалист, който е обучавал по-млади хора и получавал по 100 денара на месец за всеки ученик (Велков 1959, 132).

Не по-маловажен занаят, свързан с голямото строителство в Диоклецианопол, е било тухларството. Тухлите и керемидите били изработвани с положителност тук. В глината, от която са били изработвани, преобладава дребнозърнест пясък от местния терен, получен от ерозията на изветрените гранитогнайсови скали.

Откритите през последните години варници в града показват, че изпичането и гасенето на варта за строителството е ставало на място в специално подготвените за тази цел работилници.

Важно занятие е било грънчарството. До сега в града и неговата околност не са открити грънчарски работилници. Изследванията, направени върху състава на глината, показват, че голяма част от керамичната продукция е била произвеждана тук.

От занаятите трябва да споменем и железообработването. Продукцията на ковачите е била твърде разнообразна. Те изработвали оръдията на труда, предметите, свързани с ежедневния бит, и оръжия. При археологически разкопки в Диоклецианопол са открити две работилници за железообработване. В тях са били изработвани брадви, сърпове, мотики, лемежи, ножове, огрибки и др.

Често срещани находки в града са стъклените изделия. Откритата стъкларска работилница показва, че тук е съществувало стъкларско производство за изработване на чаши, балсамарии, стъклени гривни и др.

В града са били изработвани предмети от кости: гребени, прешлени за предене, апликации и украшения за конско снаряжение, игли за коса и др.

От направения преглед на занаятите в Диоклецианопол е видно, че градът през римската и ранновизантийската епоха е бил значителен занаятчийски център.

Във връзка с развитието на занаятчийството и нуждите да се снабдява местното население и временно пребиваващите на лечение в града с различни предмети, храни и др., тук е била развита известна търговия. Занаятчийските и селскостопанските произведения били закупувани и продавани от търговци в собствените им жилища (Маджаров 1993, 146 – 149).

За нуждите на вътрешната размяна в града е съществувало значително парично обръщение. Диоклецианопол не е сякъл собствени монети. В обръщение са били монетите на други антични градове в Тракия и Мизия.

Независимо от развитието на занаятчийството, господстващо положение в града заемат отношенията, свързани с обработката на земята. Голямата част от нея е била притежание на едрите и средните земевладелци (Велков 1959, 178). Обработването на земята се е извършвало от роби - колони, които живеели главно извън укрепената част на града.

За развитието на земеделието в града свидетелстват голямото количество земеделски оръдия, открити при археологическите разкопки - лемежи, сърпове, мотики, брадви.

Откритите мелнични камъни, множеството каменни хавани и хромели за стриване на жито показват, че в града значително е било развито и зърнопроизводството.

Най-после като факт за развито земеделие трябва да отбележим и намерените при археологически разкопки зърнохранилища.

Друг вътрешен отрасъл, свързан със земеделието, е било скотовъдството.

За развитието на скотовъдството съдим главно от откритите при разкопки кости на животни. От археологическите предмети главно място заемат конските принадлежности - юзди, подкови и шпори. Към предметите, отнасящи се до скотовъдството, са и намерените множество железни хлопки.

Развитието на Диоклецианопол като голям балнеолечебен център, където са пребивавали и високопоставени личности, изисквало културният живот в града да бъде поставен на високо ниво. Вероятно и тук, както и в другите римски градове, е съществувала голяма обществена библиотека.

Едно от най-посещаваните места за развлечение е бил неговият амфитеатър. В него се провеждали спортни игри и борби с животни.

Всяка проява в града се е съпровождала с музика (Морфова-Танева, 1959, 77).

Важно място в Диоклецианопол като лечебно място с минерална вода е заемала медицината. Лечението е било тясно свързано с религията. От гръцки надпис, открит в Диоклецианопол, е видно, че Аполон бил почитан в града като лечител на родилните заболявания (Апостолидис 1930, 239). На нимфите - богини на минералните извори, почитателите поставяли като дар оброчни релефи в знак на благодарност, че божеството им е помогнало да се излекуват.

Към комплексния лечебен процес в града при нужда е била прилагана и хирургията. При разкопки на късноримската баня са открити и хирургически инструменти (Цончев 1935/36, 151).

Времето в Диоклецианопол се е измервало със слънчев часовник, поставен в центъра на града. От него е открита горната му част. Изработен е от мрамор (Цончев 1935/36, 185).

РЕЛИГИОЗЕН ЖИВОТ

През римската епоха в Диоклецианопол са били почитани божествата от гръко-римско-тракийския пантеон. На първо място в това отношение стоят Ескулап, Хигия и Телесфор - здравеносните божества и нимфите - богини на минералните извори (Цончев 1935/36, 117 – 141). Почитани богове в града са били още: Аполон, Зевс и Хера, Хермес, Тракийският конник, Дионис и др. Към края на III и началото на IV в. християнската религия започва бързо да прониква в Диоклецианопол. Още в началото на IV в. в града е съществувала организирана църковна община, която взема дейно участие в църковните борби през тази епоха. На събора в Сердика през 343 г. е бил и Пасус - епископ на Диоклецианопол (Beševliev 1964, 49). Влиянието на християнската религия

в града и нейната църква се изразило в строеж на големи храмове, свързани с християнския култ. Старите езически храмове били разрушени и върху някои от тях много често били построявани нови християнски базилики. Така през IV в. е била построена базилика 4ª върху езически храм (Цончев 1935/36, 164).

През V и VI в. Диоклецианопол е голямо християнско средище. По това време в града са построени 10 раннохристиянски базилики (Маджаров 1993, 124 – 141). През късната античност културата тук се е изграждала под въздействието на християнските принципи и идеология.

Епиграфската документация, открита в Диоклецианопол, макар и оскъдна, показва, че до IV в. населението тук е било смесено (Цончев 1935/36, 172 – 179). В града е съществувал романски слой, съставен от преселници - италианци, освободени роби и от местно романизирано тракийско население. Всички те са говорели на латински или гръцки език. Голямата част от жителите на града е била съставена от местното тракийско население, което продължавало да говори на своя език.

През късната античност - IV - VI в. с приемането на християнството, старите латински и тракийски имена се изместват от нови шаблонни християнски. Това уеднакяване на имената създава затруднение за изясняване на народностния характер на населението в града през тази епоха. В три гръцки раннохристиянски надписа, открити в Диоклецианопол, се споменават имената: Флорентий от IV в. (Kalinka 1906, 287; Филов 1911, 106) Карос от V в. (Цончев 1935/36, 172), Теодорос от VI в. (Иванова 1937, 227 – 229). От първите две латински имена е видно, че през IV и V в. в града е съществувало все още старо романско население. Друга съставна част от населението на града през късната античност са били нероманизираните траки, които пазели своите стари лични имена и народността си.

НЕКРОПОЛИ

В резултат на археологическите проучвания досега в Диоклецианопол са установени пет некропола (Цончев, Саркисян 1960, 36 – 43; Маджаров 1993, 188 – 192). Всички те се намират извън укрепената част на града, като по-късно при неговото разширение някои са останали в градските квартали.

Некропол 1 е разположен източно от крепостта, на около 150 м западно от Момина баня и южно от базилика 8. Това е едно от гробищата на Диоклецианопол, свързано с квартала около римската баня. В него са открити множество гробове, покрити с керемиди. Всички са ориентирани изток - запад. Гробището се отнася към V - VI в. (Цончев, Саркисян 1960, 36).

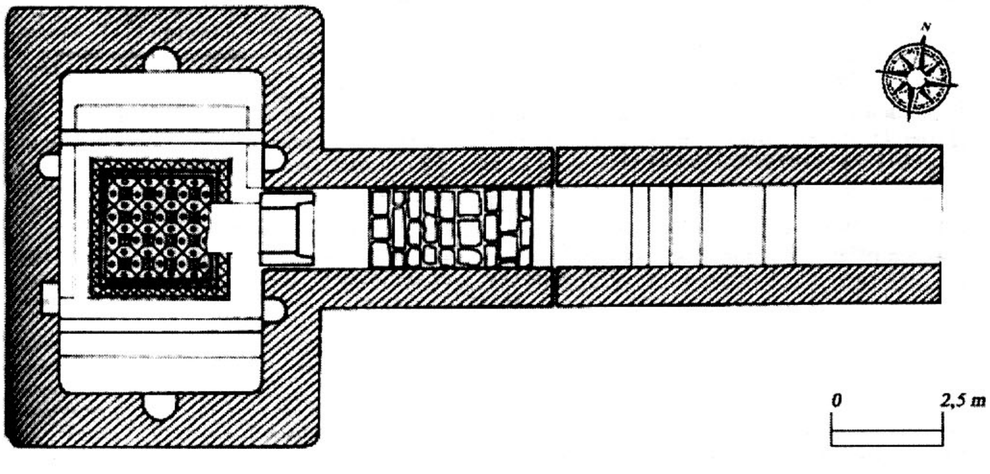

Обр. 19. План на гробница № 3 (Хр. Джамбов, по Маджаров 1993)
Fig. 19. Plan of tomb No 3 (Hristo Djambov, after Madzarov)

Некропол 2 се намира в близост до северната четвърт на източната крепостна стена. Това е едно от малките градски гробища. Тук са открити два гроба, зидани с каменни блокове. В единия от тях е било погребано младо момиче от знатна фамилия, облечено с дреха от златотъкан плат. Освен костите, при разкопките бяха намерени и интересни златни накити. Погребението е раннохристиянско от IV в. (Маджаров 1993, 188).

Некропол 3 се намира недалеч от южната половина на източната крепостна стена и рекичката Орфеев дол. Това е един от големите некрополи на Диоклецианопол. Тук е бил погребан и Соломон, викарий на Тракия от времето на император Маврикий (582 – 602). Гробът му е бил покрит с мраморна плоча с раннохристиянски гръцки надпис (Апостолидис 1927, 183 – 185; Danov 1935, 389).

Некропол 4 е най-голямото гробище на Диоклецианопол, разположено южно от крепостната стена между рекичките Орфеев дол и Славеев дол. От него до сега са известни четири засводени гробници и множество зидани с тухли гробове (Цончев, Саркисян 1960, 38 – 43). Откритите гробници са солидни съоръжения със зидани гробни легла, представители на римската гробна архитектура. Ориентацията на труповете изток - запад и липсата на живопис в гробниците дават основание те да се отнесат към преходния период - втората половина на IV в., когато е била изоставена римската фресковa гробна украса и не е била възприета напълно християнската с характерните за нея образи на светии, кръстове, звезди и пр.

Некропол 5 е разположен на 120 м югозападно от крепостната стена на десния скат на рекичката Славеев дол. През 1957 г. в този некропол е открита голяма засводена късноримска семейна гробница (Джамбов 1963, 117 – 142). Тя се състои от засводен стълбищен коридор и засводена гробна камера (обр.19). Подът на камерата е настлан с разноцветна мозайка. Върху мозаечния под са иззидани две гробни легла, ориентирани изток - запад. Стените и сводовете на погребалната камера и коридорът са били покрити със стенописи.

При археологическото проучване е установено, че тя е била ограбена. Комплексните изследвания сочат нейното изграждане през втората половина на IV в.

От разкритите досега гробници и гробове в Диоклецианопол малка част могат да се отнесат към втората половина на III в. Повечето са от IV, V и VI в.

Макар и частично проучени, некрополите дават достатъчно сведения за рязкото социално разслоение, което е съществувало сред населението на града по онова време. Докато в някои некрополи, като този източно от крепостната стена в района на Момина баня, се разкриват предимно скромни по своите размери и бедни по своя инвентар гробове, то, обратно, в некрополи 4 и 5, южно и югозападно от града, се откриват големи по размери и интересни със своята живопис гробници. Безспорно е, че в тези два некропола са били погребани представители на богата градска аристокрация.

Такъв е в най-общи линии обликът на римския и ранновизантийски град Диоклецианопол в Тракия. По време на своето съществуване той е бил многократно нападан, разрушаван и отново възстановяван. Последното му голямо разрушаване е станало към края на VI и началото на VII в., след което градът не е могъл да се съвземе. През ранното средновековие (VIII - IX в.) върху неговите развалини в укрепената му част е възникнало ново българско селище (Джамбов 1983, 5 – 26).

ЛИТЕРАТУРА:

Апостолидис 1927: М. Апостолидис. Неиздадени или неизтълкувани от Пловдив и околността му. - ГПНБМ 1927, 183 - 185.

Апостолидис 1930: М. Апостолидис. - In: ГПНБМ 1930.

Бояджиев 1967: Ст. Бояджиев. Нови данни за хисарските стени. - ИАИ 30, 1967, 105.

Бояджиев 1972: Ст. Бояджиев. Нови проучвания върху върху портите на римския град при Хисар. - ИСТИГА 24, 1972, 165 - 191.

Василев 1935: Г. Василев. Каптажът и водопроводната галерия на държавната минерална баня Инджеза.- КД, 1935 № 5.

Велков 1928/29: И(ван) Велков. Новооткрити старини. - ИБАИ 5, 1928-1929, 379-380.

Велков 1959: В(елизар) Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С.1959.

Горбанов 1964: П. Горбанов. Каменни съдове от Хисаря. - Археология 1964 № 2, 64 - 68.

Детев: П. Детев. Праисторическо селище в Хисар, Пловдивско. - Археология 1962 № 2, 53 - 55.

Дечев 1935/36: Д.Дечев. Античното име на Хикаря. - ГПНБМ 1935-1936, 47-51.

Джамбов 1983: И(ван) Джамбов. Средновековното селище над античния град при Хисар. - ИБИД 25, 1983, 5 - 26.

Джамбов 1963: Хр(исто) Джамбов. Хисарската гробница. - ГПНБМ 1963 № 3, 117 - 142.

Иванов 1972: Т. Иванов. Поселищната приемственост в тракийските земи през римската епоха.- Археология 1972 № 2, 7 - 16.

Иванов 1980: Т. Иванов. Абритус.Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия. Т. I: Топография и укрепителна система на Абритус. С.1980.

Иванов 1988: Т. Иванов. За датата на строителния тухлен надпис от “Момина баня" в Диоклецианопол.- Археология 1988 № 3, 27 - 29.

Иванова 1937: В. Иванова. Три новоразкрити базилики в Хисаря. - ИАИ 11, 1937, 214 - 242.

Иречек 1974: К.Иречек. Пътуване по България (превод Аргиров). С. 1974.

Маджаров 1965: К. Маджаров. Археологически проучвания на античния град при Хисар през последните двадесет години.- Археология 1965, № 3, 21 - 31.

Маджаров 1967: К. Маджаров. Нови разкопки и проучвания на хисарската крепост. - ИАИ 30, 1967.

Маджаров 1967а: К. Маджаров. Късноримска перистилна сграда в Хисар. - Археология 1967 № 1, 50 - 56.

Маджаров 1971: К. Маджаров. Базилика № 9 в Хисар. - Археология 1971 № 3, 34 - 38.

Маджаров 1982: К. Маджаров. Казармените постройки на Диоклецианопол. - ИМЮБ 8,1982, 77 - 96.

Маджаров 1993: К. Маджаров. Диоклецианопол, т. I. С. 1993.

Морфова-Танева 1959: Зл. Морфова-Танева. Антични музикални инструменти в археологически находки в България. - ИИМ 1959, № 3.

Мутафчиев 1931: Към църковно-историческата география на Пловдивско. - In: Сборник в чест на пловдивския митрополит Максим. С. 1931, 77 - 80.

Разин 1955: Е. А. Разин. История военного искусства. Т. I, Москва 1955.

Русева-Слокоска 1989: Пауталия. Т. I: Топография, градоустройство и укрепителна система.С.1989.

Филов 1911: Б. Филов. Хисарската крепост в Пловдивско и нейната базилика. - ИБАД, II, 1911, 105 - 119.

Цончев 1935/36: Д.Цончев. Хисарските бани (с. Хисаря, Карловско), географски, исторически и археологически очерк. - ГПНБМ 1935 - 1936.

Цончев 1937/39: Д. Цончев. Една новооткрита базилика в Хисаря. - ГПНБМ 1937 - 1939, 185 - 192.

Цончев, Саркисян 1960: Д. Цончев, А. Саркисян. Некрополите на стария град при хисарските топломинерални бани. - Археология 1960 № 4, 36 - 43.

Шкорпил, Шкорпил 1855: К. Шкорпил, Х. Шкорпил. Няколко бележки върху исторически и археологически изследвания в Тракия. Пловдив 1855.

Beševliev 1964: V. Beševliev. Wo lag der Bischopssitz Diocletianopolis in Thrakien. - Linguistique balkanique 9, Sofia 1964 № 1, 49-54.

Danov 1935: Chr. Danov. Die Grabenschift des Solomon Vicarius von Thrakien.- ИБАИ 9, 1935.
Diehl 1869: Ch. Diehl. L'Afrique byzantine. Histoire de la domination byzantine en Afrique. Paris 1869.
Dumont 1892: A.Dumont. Raport sur un voyage archéologique in Thrace. Melanges d'aréheologie et d'épigraphie. Paris 1892.
Grenier 1931: A. Grenier. Manuel d'archéologie Gallo-romaine. Paris 1931.
Honigmann 1939: E.Honigmann.Le Synecdemos d'Hierocles geographique de Georges de Chypre. Bruxelles 1939.
Jrecek 1887: K. Jrecek. Die Heerstraße von Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpasse. Eine historisch-geographische Studie. Prag 1877.
Kalinka 1906: E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien 1906.
Lietzmann 1912: H. Lietzmann. Landmauer von Constantinopolis. Berlin 1912.
Millingen 1899: A. Millingen. Byzantine Constantinople.The Wall of the City and adjoing Historical Sities. London 1899.
Tafrali 1912: O. Tafrali. Topographique de Thessalonique. Paris 1912.

DIOCLETIANOPOLIS
Summary

K. Madjarov, M. Madjarov

The town of Hisar, known for its thermal springs, is situated 42 km north of Plovdiv in the foothills of the southern slopes of the Sredna Gora range.

Archeological excavations have established that the first settlements around the mineral springs date back from the Late Neolithic (5000 B.C.). A non-fortified settlement existed throughout the Iron age, when life was particularly intensive during the 4th c B.C.

With the conquest of Thrace by the Romans (45 B.C.) the Thracian settlement began to grow and towards the 3rd century had become a major town in the Province of Thrace , called Diocletianopolis. At that time the town was surrounded by a strong stone wall in an irregular shape, which encircled a fortified area of 30 ha.

Diocletianopolis was a well planned town, with straight streets, which crossed at a right angle. A water supply system was built of bricks and mortar.

The mineral springs were caught and solid baths were built above them. Barracks were built for a garrison.

The ten early Christian basilicas prove that Diocletianopolis was a major spiritual center - the seat of a bishopric. Large dwellings filled the town with peristyle courtyards.

Cultural life was a high level. Its amphitheatre was among the most frequented places.

Epigraphic materials found in Diocletianopolis shows the population was mixed. The romanized category occurred, consisting of settlers from Italy, liberated slaves, and local romanized Thracians. Most of the population were Thracians , who continued to use their own language.

Five necropopolises have been established in the town. All of them are beyond the fortified section of the town A small number of the tombs and burials date from the 3rd century. Most come from the 4th, 5th and 6 th century.

In the course of its existence Diocletianopolis has been attacked, destroyed and restored many times. The last destruction was in the end of the 6th and early 7th century, after which the town never recovered. In the Early Middle Ages 8th -9th a new Bulgarian settlement was established over the ruins of the fortifications.

АВГУСТА ТРАЯНА (AUGUSTA TRAIANA)

Румен Иванов*

МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ И ИМЕ

Град Стара Загора е разположен в южното подножие на Сърнена гора (дял от Средна гора), като южно от него започва т.нар. Старозагорско поле. Смята се, че мястото на тракийското селище Берое в началото на II в. сл. Хр. е прераснало в град с името Августа Траяна. Изказва се и друго мнение, че става дума за две различни поселения. Трябва да се отбележи и фактът, че досега няма сигурни структурни предримски останки както в проучените сектори от ареала на римския град, така и в изследвания южен/югозападен некропол** Досега в рамките на римския град е проучена 1/5 част от територията му, но по-ранни следи за живот тук преди началото на II в. няма (по данни на К. Калчев).

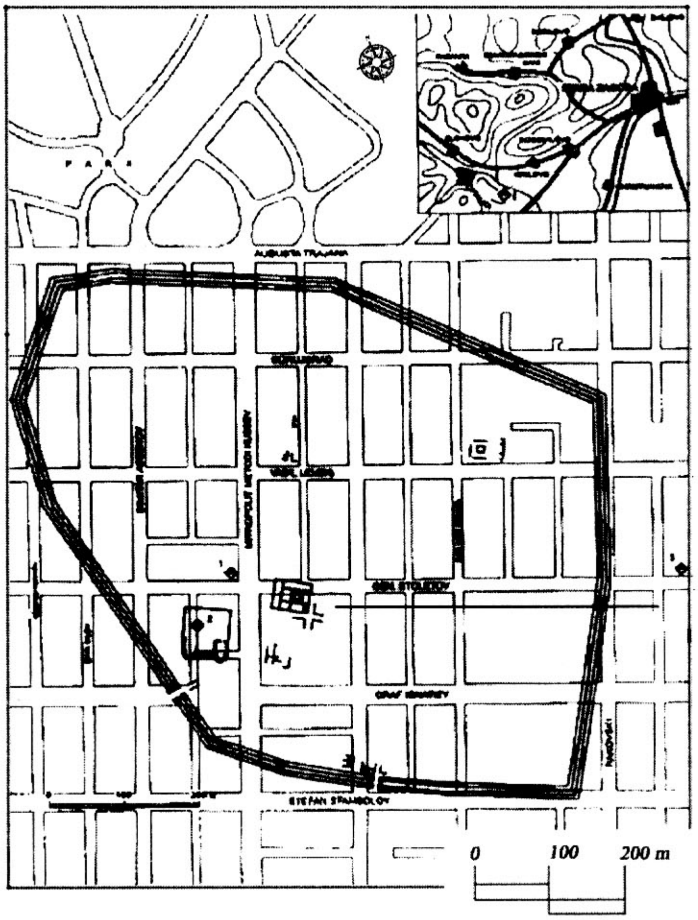

Обр. 1. План на крепостната стена на Августа Траяна през римската и ранновизантийската епоха (по А. Каменаров и А. Христов, In: Pillinger, Popova, Zimmermann 1999)
***Fig. 1.** Plan of the Wall of Augusta Traiana in Roman times and the Early Byzantine period*

ПИСМЕНИ ИЗВОРИ И КАРТИ

Град Augusta Traiana (Auguste Traiane, Traianeon) е слабо познат с латинското си наименование. В античните итинерарии и карти той е по-скоро известен с тракийското си име Beroe (Βερόη) – Itin.Ant. Aug. 231, 4 (Beroa), Tab. Peut.VIII 2 (Berone), Amm. Marc.XXVII 4, 12 (Beroea), Anon. Vales, A V 18 (Beroa), Iord.Ger. 102 (ad Beroam), Geogr. Rav.IV 7 (Beroea), Vita Alexandri Rom. 154 sqq. (Beroia) (TIB 6, 203 - 205; Буюклиев, Койчева 1963, 9 - 10).

Градът е споменат в някои историко-географски печатни карти от XVII - XVIII в., които отразяват състоянието на Балканския полуостров през римската и ранновизантийската епоха (Nicolas Sanson, G.De Lisle, Johann Matthias Haas, Luigi Ferdinando Marsigli, Jean Baptiste Bourguignon d'Anville, Johann Christoph Harenberg, R.Bonne и др.). Селището в издирените от мен карти не се споменава като Августа Траяна, а като Beroe (най-често), Irenopolis и с по-късните форми Eski Zadra (Zaara, Zagra) (Ivanov 2001, 207 - 211).

ПЛОЩ И ГРАДСКА ТЕРИТОРИЯ

В рамките на ограждащата го крепостна стена градът е заемал площ от 48,4 ха (обр. 1). За мащабите на Тракия и Долна Мизия това е площ малко над средната. Августа Траяна е по малък от Филипопол и Марцианопол, но е с по-голяма заета площ от Никополис

* Поради здравословни причини Христо Буюклиев не можа да представи своя ръкопис, а Красимир Калчев не изпрати материал до уречения срок заради спешни археологически разкопки. Аз бях принуден в рамките на няколко дни да напиша този материал, защото смятам, че Августа Траяна е важен град в Тракия и не може да не му се отдели нужното внимание. Все пак благодаря на колегите Хр. Буюклиев, К. Калчев и Д. Янков, които през последните години ми изпратиха свои отпечатъци и по този начин улесниха написването на статията.

** Напоследък колегата Д.Янков изказа мнение, че Берое и Августа Траяна са две различни селища. Той предлага три варианта за локализирането на тракийското селище Берое през II - IV в.: крепостта Чечек Баир на 4 км североизточно от Стара Загора; в сегашния ЖК "Три чучура" в западната част на съвременния град и най-вероятно в подножието на Аязмото (Янков 1994, 192). В своята работа Д. Янков цитира всички останали мнения по този въпрос, които могат да се прочетат в цитираните по-долу основни работи: Dumont 1878, 405; 1878A; Iretschek 1881, 435 - 446; Иречек 1899, 162; Димитров, 140 - 141; 1931/32, 54 - 56 и цит. там литература; Буюклиев, Койчева 1963, 9; Гочева 1982, 37; Велков 1980, 40 - 42; Според К. Калчев податки за тракийски поселения има още по западния бряг на р. Бедечка, както и при Берекетската могила (данните получих от него по време на годишните отчети на 26 - 27 март 2002 г. в АИМ, за което му благодаря).

ад Нестум, Пауталия, Сердика, Никополис ад Иструм, Улпия Ескус, Диоклецианопол (Николов 1965, 12; 1995, 176). Крепостта има форма на издължен неправилен многоъгълник, съобразена с местните топографски особености.

Августа Траяна е разполагал със своя градска територия, която на запад е граничела с тази на Philippopolis (Филипопол).В източна посока се е опирала до територията на Anchialus (Анхиало, Поморие), а на югоизток до тази на Hadrianopolis (Хадрианопол, Одрин). Вероятно земите на Августа Траяна не са достигали до р. Tonzos (Тунджа), но на пътя за Хадрианопол пътната станция Arzus (край с. Калугерово, Хасковско) се е намирала в пределите и (Геров 1980, 102).

На север територията е обхващала горното течение на Тунджа и дори е прехвърляла Балкана, като граничела със земите на Nicopolis ad Istrum (край с. Никюп, Великотърновско). Пазарното селище emporium Discoduraterae (с. Гостилица, Дряновско) принадлежал към юристдикцията на Августа Траяна, но най-късно при Аврелиан преминало под контрола на Никополис (IGBulg. II № 732, 734; Султов 1962, 21 сл.; Геров 1980, 102, бел. 319). В южна посока границата не е точно установена, но е достигала някъде около Родопите.

ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ И ПРОУЧВАТЕЛИ

През 1878 г. френският археолог А. Дюмон поставя римския град Августа Траяна при Стара Загора. Една година след това Л. Байер заснема останките от фортификационната система. По- късно трудове върху проблематиката на античното селище пишат Оберхумер и И. Велков. С въпроса за локализацията на града и тълкуването на откритите подвижни паметници се занимава обстойно Д. П. Димитров. Върху различни аспекти на старата история, археология, епиграфика и нумизматика работят изтъкнати учени и краеведи като Н. Мушмов, Г. Кацаров, Д. Дечев, В. Бешевлиев, Г. Михайлов, Д. Илков, Ат. Илиев и др. (Николов 1965, 11 - 12; Илков 1908, 10; Илиев 1926, 8; Калчев 1992, 49 - 50). През последните няколко десетилетия несъмнен принос в археологическото изследване на днешния град Стара Загора имат директорите на Градския исторически музей - археолозите Д. Николов и след него Хр. Буюклиев, както и техните последователи К. Калчев и Д. Янков. Разкопките в Стара Загора се извършват често целогодишно, продиктувани от темповете на съвременното строителство и изискват навременна намеса и компетентни действия.

ИСТОРИЯ НА ГРАДА ПРЕЗ ПРИНЦИПАТА И КЪСНАТА АНТИЧНОСТ

Августа Траяна принадлежал през епохата на Принципата към римската провинция Тракия, а след реформите на Диоклециан Берое (Августа Траяна) влиза в пределите на провинция Тракия към диоцеза Тракия (diocesis Thraciae, Thraciarum) и префектурата Per Orientem (Велков 1959, 55 сл., 105 сл.)

Градът бил организиран по подобие на елинските полиси. Той имал самостоятелно общинско управление, начело с градски съвет (буле) и народно събрание (демос) (Николов 1966, 22 сл.; Буюклиев 1996, 46 - 52; 2002) . Първият архонт (градски съветник) ръководел колегията на архонтите (συναρχία), всеки от които отговарял за отделни организационни, стопански, финансови и съдебни дейности. Засега най-ранният епиграфски паметник, в който се споменава сюнархията, е от 177 - 180 г. Сред тези хора били избирани патрони на култови и занаятчийски сдружения, обществени организации и т. н (Велков, Николов 1989, 16 - 20). Те били членове на "Койнон тон Тракон" или на местната герузия. Почти винаги герузиарсите са заемали други важни постове – булевт, първожрец или първоархонт. Койнонът се ръководел от тракарх, а от града имаме засвидетелствани двама души. Важна роля в религиозния и обществен живот играели архиереите (първожреците). За тях разполагаме с богат епиграфски материал (13 паметника, в които са упоменати 14 лица) (Буюклиев 1996, 46 сл.; 2002). Тяхната основна задача била подържането на официалния култ към управляващите римски императори. Много от тях със свои средства са извършвали строителна дейност в града или пък издигали статуи. Четирима са от тракийско потекло, а другите имат гръцки, източен или италийски произход. От Августа Траяна досега са известни и четири жени-архиереи (подобни случаи са засвидетелствани още в Пауталия, Сердика, Филипопол, Никополис ад Иструм) (Буюклиев 1996, 48). Единият от първожреците – Аврелий Терес, син на Скелес – заел титлата пожизнен неокор. Градът е получил правото на неокория със сигурност при Гета (други големи градове с такова право са били столицата Перинт и Филипопол). На Марк Аврелий Фронтон пък дали високите звания тракарх и европарх. Според Хр. Буюклиев второто високо звание е получено при Диоклециан (284 - 305), когато е образувана новата провинция Европа, или малко след това. В града са засвидетелствани фили (philae), но досега знаем имената само на две от тях – Ареис и Квирина (Буюклиев 2002). Повечето богати граждани живеели в своите вилни имения в околността. Там били развити животновъдството и земеделието. По-големи проучени вили са тези край Чаталка, при с. Колена, с. Кирило-Методиево. Климатът бил благоприятен, а почвата богата. Плодородните полета давали добра селскостопанска продукция. Тя трябвало да задоволи нуждите на града и съседните региони. Множество стоки се предлагали и на известните тракийски тържища във вътрешността на провинцията, все в градската територия на Августа Траяна. Това били емпориумите (емпорионите) Дискодуратере и Пизос (при с. Димитриево, Старозагорско). През Берое-Августа Траяна минал важния провинциален път от Philippopolis-Cabyle (Kabyle, Kabile) - Aquae Calidae-Anchialus (Anchialos), друг водел за Nicopolis ad Istrum, а до Хадрианопол на югоизток се отивало през Кабиле. Втората половина на

Обр. 2. Бронзова монета, сечена в Августа Траяна с изображение на порта с три кули (управлението на Марк Аврелий)

***Fig. 2.** Bronze coin, minted at Augusta Traiana with the image of the gates with three towers (the reign of Marcus Aurelius)*

II в. и първата третина на III в. били време на голям икономически подем. От управлението на император Марк Аврелий (161 - 180) до Галиен (253 - 268) градът е получил правото да сече бронзови монети (обр. 2). За нуждите на пазарното стопанство възникнали множество работилници за производство на стоки от метал, кълък, дърво и стъкло, ателиета за ювелирство. Тук работели не малко майстори мозаисти, художници, каменоделци и скулптори. Намерените през последните години в Пауталия и Августа Траяна множество предмети от бронз (статуетки, апликации за каруци и колесници, всекидневни предмети на бита) поставят двете селища сред най-важните провинциални центрове за изработка на такава продукция (Буюклиев 1984, 11 - 15; Kalcev 1994, 227 - 232; Bujukliev 1994, 103 - 110). През I в. и началото на II в. вносът на луксозен бронз е бил предимно от Италия и средноевропейските провинции, а малко след това и от източноелинския свят. От времето на Траян/Хадриан нататък провинция Тракия създава многобройни ателиета със собствена продукция. От региона на Стара Загора произхождат редица колективни или индивидуални находки, много от които с висока художествена стойност като например: бронзова статуетка на Аполон (сега в НАМ-София) и бронзов котел от Августа Траяна, апликации от тракийска каруца от последната четвърт на II в. от с. Могилово; от местността при язовир Чаталка – канделабър, кана; бронзови бюстове-апликации от с.Мъдрец от II-III в. и бронзова кана; бронзово ойнохое от с. Памукчий. В музейната сбирка на града , която е една от най-богатите в България по разнообразие на античен бронз, се съхраняват към 80 статуетки, бюстове и медальони на божества, съдове, свързани с ежедневния бит (бронзови амфори, кани, кофи, подноси, легени, бронзов котел – единствен засега от нашите земи), предмети от всекидневния живот (канделабри, фенери, бронзови лампи), тоалетни предмети (огледала, кутии, сандъчета, накити), съдове от погребалния ритуал (патери и ойнохоета), бронзови апликации (Буюклиев 1984, 11 - 16) (обр. 3).

Обр. 3. Късноантична бронзова лампа

***Fig. 3.** Bronze lamp from late antiquity*

В района на града и в територията му са намерени многобройни паметници, които разкриват религиозните представи и вярвания на населението в този район на римска Тракия (Николов 1966, 31 - 32;Тачева 1982, I 40, II 134,V 25; Bujukliev 1997, 214 - 220). Елинското влияние било силно и тук намираме данни за разпространението на култа към Аполон, Зевс и Хера, Деметра, Дионис. Познати са и посвещения на римски божества – Виктория, Конкордия, Немезида. Не са малко и източните култове. Става дума за дедикации на Юпитер Долихен, Сабазий, Изида, Сарапис (Сарапис/Хадес), Харпокрит и др. (Буюклиев 1994, 205 - 207). Несъмнено сред

местното население и особено от територията на града най-силно разпространение получава култът към Тракийския конник. В някои случаи е налице религиозен синкретизъм като: Сбелсурд-Зевс, Бендида-Артемида, Дарсос-Асклепий.

За развлечение на гражданите на Августа Траяна тук е имало театър. Също така били организирани гладиаторски игри и ловни сцени (едно от местата е площадът до западната порта). Открити са релефни блокове с изображения на гладиатори с пълно снаряжение, а от няколко епиграфски паметника узнаваме също за такива кървави зрелища. Тук се организирали и спортни състезания, за което сочат както подвижните археологически находки като стригили, стригилодържатели и балсамарии, така и текст на мраморна подставка за статуя в чест на изтъкнатия местен атлет и борец Аврелий Фронтон (Николов 1966, 31).

Територията на Августа Траяна била обект на колонизация и романизация още от Флавиево време (Геров 1980, 49 - 50). Този процес е продължил при Траян и след него. По времето на Северите тук били заселени ветерани от legio XXX Ulpia (тази военна единица е била на страната на Септимий Север в борбата му за престола) (Николов 1990, 34 - 36). В латински надпис от началото но управлението на Север Александър от 223 г. се споменава, че ветераните от града дали средства за построяването на Августеум. Несъмнено сред тях са били и бивши военни от този легион.

УЛИЧНА МРЕЖА, ВОДОСНАБДЯВАНЕ И КАНАЛИЗАЦИЯ

Уличната мрежа била изградена още с първоначалното изпълнение на градоустройствения план на Августа Траяна (Николов, Калчев 1985, 33 сл.;1986, 44 сл.) Отначало те са били направени от настилка от чакъл (деб. 10 - 12 см). Големи камъни-бордюри от жълт варовик са фланкирвали платната. Датировката на този период е първата половина и средата на II в. По-късно уличното платно било покрито с плочи с неправилна, най-често четириъгълна форма. Някои от тях достигат дължина до 2 - 2,70 м (каменният материал се доставял от кариерата в м. "Мандрата"). Докато при кардо максимус цялата площ в проучените сектори е постлана с плочи, то други улици имат каменни плочи по средната си ос, за да покриват канала, и пред фасадите на по-големи постройки. Вторият строителен период се отнася към времето от управлението на император Марк Аврелий до приблизително средата на V в. В отделни сектори са засечени ширините на някои улици, които по цялото си протежение не са имали еднакви параметри (Буюклиев, Калчев, Янков 1987, 18). Така декуманус максимус (обект "Партиен дом"*, намиращ се съответно на 80 и 120 м от южната и западната крепостна стена) варира между 6 - 6,40 м, едно кардо тук има ширина 4,40 - 4,50 м, а един декуманус – 5,20 м (Николов, Калчев 1985, 34). Кардо максимус (при обект "Младежки дом") е широка 5 - 5,20 –6 м, а с тротоарите достига до 7,50 - 7,70 м. Напоследък можа да се проследи тази главна улица с ос север-юг на разстояние 170 м. Това стана в ареала на съвременните ул."Граф Игнатиев" и"Руски" (бивш Партиен дом, Младежки дом и Централен площад) (Калчев 1992, 51). Изследван е в близост един декуманус по протежение 200 м. Тази улица идва от югозападната порта и прави отклонение в източна посока. Дължината на платното, бордюрите и тротоарите е общо 11 м. В един сектор (обект "Централен площад") бяха разкрити 36 магазина, несъмнено това е една от търговските артерии на града (Калчев 1992, 51). В трите споменати по-горе обекта бе възможно да се проследят дължините на няколко инсули. Те са правоъгълни и имат различни параметри – ширина от 32 - 42 м и дължина между 45 - 54 м (Николов, Калчев 1986, 49; Калчев 1992, 51). Третият строителен период започва след средата на V в. и продължава до края на VI в. Улиците запазват своите трасета, но нивото им е повишено и те вече са постлани с чакъл, дребни камъни и фрагменти от строителна керамика (Николов, Калчев 1986, 44 сл.)

Основният водоизточник на античното селище бил локализиран в началото на XX в. в м. "Бешбунар" (Беш бунар) (в превод "Петте кладенеца"), на 3 км северно от тогавашния град и край пътя Стара Загора-Казанлък. Изворите са снабдявали с чиста питейна вода населеното място и през други епохи (Илков 1908, 54 сл.; Николов 1979, 42). Акведуктът се намира на 1,20 м под земята и представлява зидан канал с вис. 0,95 м и вътрешна ширина 0,54 - 0,57 м (стените са от ломен камък с хоросан, а покривната конструкция била засводена) (Николов 1979, 42 сл.;1990, 28). Само на едно място съоръжението преминава през дере и там е изградена мостоподобна конструкция. Водопроводът се е съобразявал с особеностите на терена. Той е бил изграден най-вероятно през управлението на Марк Аврелий, когато започва и изграждането на каменната улична система. Върху монета от това време е представен полуизлегнат мъж, държащ съд, от който тече вода. Това изображение се свързва с направата на градския водопровод (Мушмов 1912, 164; Буюклиев, Димитров, Николов 1965, обр. 38; Николов 1979, 47). Според Д. Николов водопроводът е претърпял поправки след средата на V в. От хунските разрушения античният град пострадал и при новите строежи нивото му било повишено с 1 м. Новата водопроводна мрежа била изградена над старите плочи за настилка и под новото улично ниво. На кардо максимус (до западния тротоар) е разкрита шахта, изградена от тухли с хоросан (1,0 x 1,0 x 1,10 м) (обект "Младежки дом" – в нея се вливат водопроводи от сграда А, помещение 3 и един от югозапад). Подобна шахта има и при сграда Б на същия комплекс. В края на шестото столетие градът е бил разрушен, както и водоснабдителната му система. Идващата вода се събирала във водосборен резервоар вътре в античния град (подобно на много други селища от нашите земи). Това място може да бъде само най-високата точка на Августа Траяна (в ареала на улиците

* *Повечето от цитираните имена на улици и обекти са назовавани така до 1990 г.*

“В. Левски”, “Г. Янков” и “Г. Кирков”). В античния град са се използвала глинени и по-малко оловни тръби. Към първия тип спадат три вида: глинени тръби, дълги 45 - 50 см и с диаметър 11,5 см; тръби със същата дължина, но с диаметър два пъти по-голям – 24 см (тези два типа са използвани през третата четвърт на II до IV в.); третият тип тръби е открит в античните терми. Те са издути в единия край и леко приличат на амфори (V - VI в.- според Николов 1979, 38 - 39, обр. 2). В града е имало и множество чешми. В повечето случаи тези улични питейни източници представлявали профилирани паралелепипедни ари от бял мраморизиран варовик. Документирани са и чешми от частни постройки, като някои от тях представляват произведения на изкуството (например върху една от тях е имало статуетка на излегнат полугол мъж). В дворовете на богатите граждани е имало басейнчета и също така фонтани (напр. на ул.”Ген. Столетов” № 83 в “Залата с мозайката”). На територията на града и в близката околност при спасителни разкопки са разкрити няколко антични водоснабдителни съоръжения – античен байсен при с. Хрищени на 8 км източно от Стара Загора, както и такъв във вилата при Чаталка; галерия с водопровод при същото с. Хрищени, както и в град Стара Загора (на около 700 м южно от крепостните стени на Августа Траяна) (Николов, Янков 1980, 17 - 21).

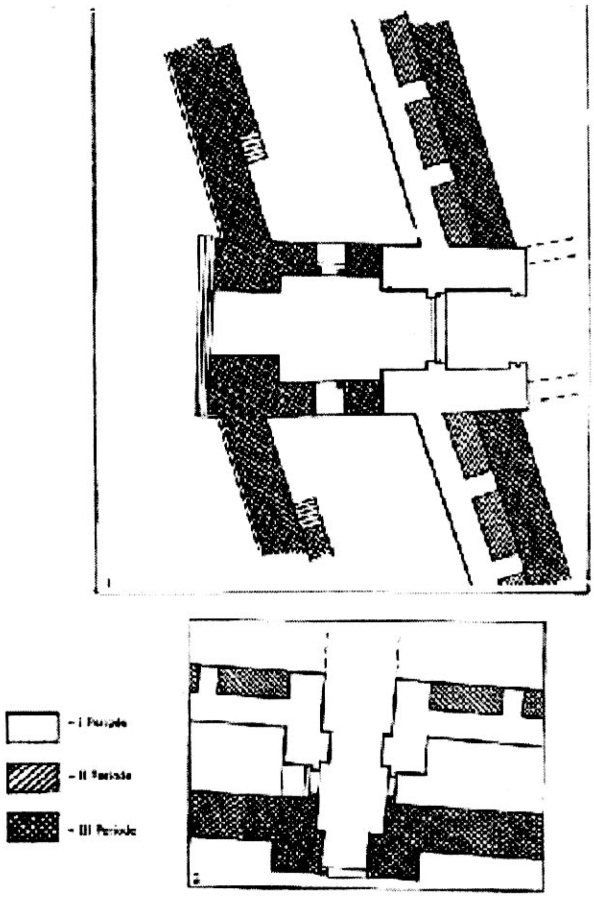

Обр. 4. План на западната порта на Августа Траяна (горе). План на южната порта (долу) (In: Kaltschev 1998)

Fig. 4. Plan of the western gate of Augusta Traiana (above). Plan of the southern gate (below) (In: Kaltschev 1998)

УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА

Вероятно в началото на II в. селището е било укрепено с ров и землен вал. Първата каменна стена е била изградена през управлението на Марк Аврелий (161 - 180), вследствие на опустошителните нашествия на костобоките през 170 г. (За крепостната стена вж.: Николов 1965, 11 - 21; Минкова 1996, 53 - 59; Kaltschev 1998, 88 - 107) (обр. 4). Куртината има дебелина 1,60 м и е подсилена от вътрешни пиластри. Разкрити са две порти от типа “надвратна кула”. Те принадлежат към този ранен първи строителен период. В конструкционно отношение са издадени с една третина пред куртината. Междинните четириъгълни кули се подават също така с толкова навън. Досега не са документирани данни за разрушения и реставрационна дейност след първите големи готски нашествия от средата на III в. Това обаче е установено със сигурност по време на вторите инвазии на готите между 376 - 378 г. Не след дълго започва вторият строителен

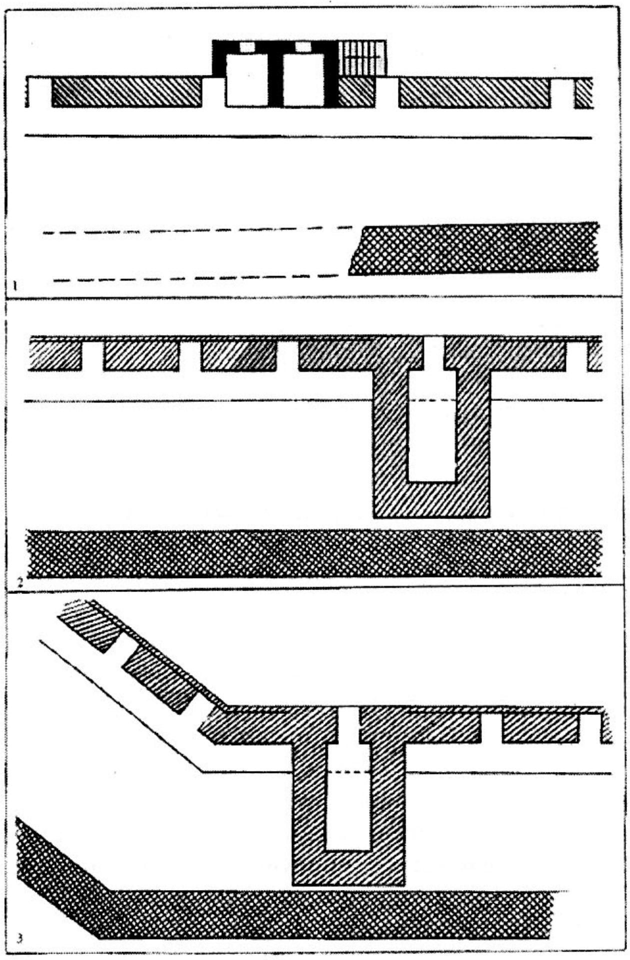

Обр. 5. Крепостните съоръжения на Августа Траяна: 1. Южната крепостна стенам 2. Четириъгълна правоъгълна кула № 1; 3. Четириъгълна кула № 3. (In: Kaltschev 1998)

Fig. 5. Fortifications of Augusta Traiana: 1. Southern wall. 2. Rectangular tower No 1. 3. Rectangular tower No 3. (In: Kaltschev 1998)

и възстановителен период. Стената на крепостта е удебелена, като пространството между някогашните пиластри се запълва. Пред куртината се изграждат нови квадратни кули, изцяло изнесени навън. Нивото на терена е по-високо и с това е съобразено изграждането и ремонтирането на порти, кули и потерни. Нов строителен период настъпва след многобройните хунски нашествия. След средата на петото столетие се засилва укрепяването на стената в отсечките при портите. Издигнати са на нови места, издадени навън триъгълни кули. По археологически данни към същото това време се отнася и намерената протейхизма (2,50 м), която отстои от стената между 6 - 8 м. Установена е и ремонтна дейност на стария ров (Kaltschev 1998, 88 - 107) (обр. 5 и 6). Според писмените извори Берое (Августа Траяна) е укрепен при Юстиниан I и през 778 г. при императрица Ирина.

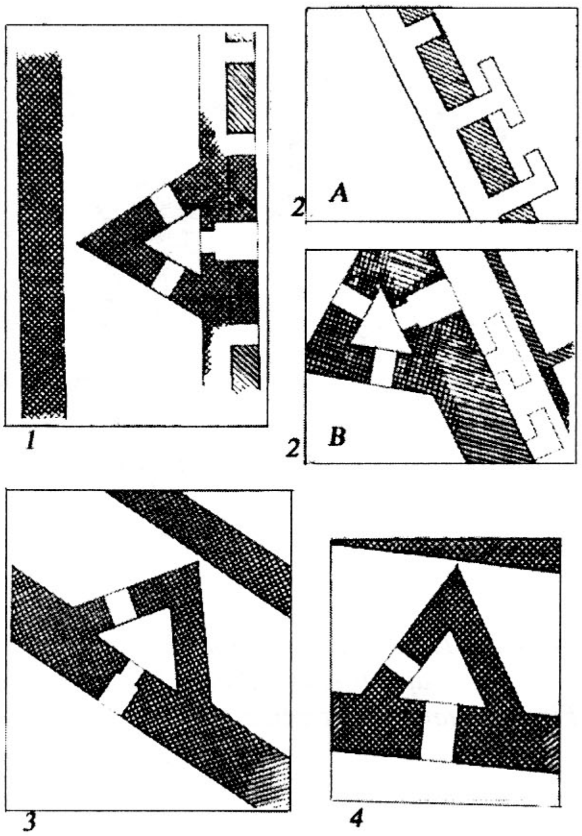

Обр. 6. Триъгълни кули от късната античност (In: Kaltschev 1998)

Fig. 6. Trangular towers from late antiquity ((In: Kaltschev 1998)

ГРАДСКИ ПЛОЩАД

Агората на Августа Траяна все още не е разкопана. Приблизително може да се установи нейното място – там където се пресичат сега улиците "Васил Левски" и "Руски" (Калчев 1992, 51). Спасителните разкопки в Стара Загора обаче зависят изцяло от мястото на строеж и досега централното средище на града не е намерено.

Малък площад с елипсовидна форма е разкрит при западната порта (обр. 7). През римската епоха и късната античност той е изпълнявал различни функции. Първоначално северно и в близост до портата е имало работилници. В северната зона са изградени термите. До тях (южно) са били построени амфитеатралните седалки. Площадът пред тях е бил заравнен и постлан с плочи. По средата е минавал декуманус (6,40 м). Това място е служело за пазарно средище. То обаче е било използвачо и за кървави зрелища. Върху плочите на северния тротоар са открити квадратни отвори (12 см и дълб. 15 - 18 см). В тях са били монтирани вертикални греди за изграждането на дървен предпазен парапет, който да пази зрителите по време на игрите (Буюклиев, Калчев 2001, 109 - 110). Навярно след началото на IV в. в централната част е бил издигнат постамент за конна статуя. След хунските инвазии през първата половина на V в. тук са констатирани разрушения. Изградени са паянтови постройки (от средата на петото столетие), просъществували най-късно

Обр. 7. Площадът при западната порта при Августа Траяна (вляво); термите (вдясно) (In: История на България 1979)

Fig. 7. The square at the western gates of Augusta Traiana (left); thermae (right) (In: History of Bulgaria)

до началото на VII в., когато градът е разрушен (Калчев 2001, 110).

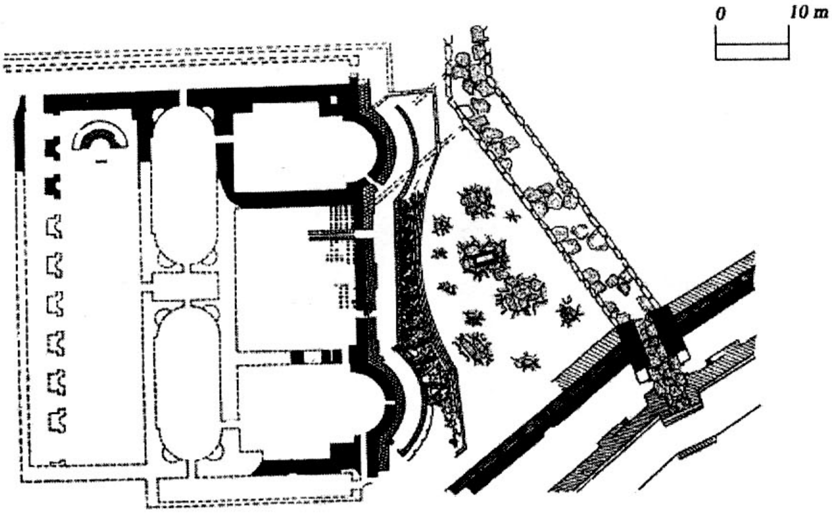

Обр. 8. *План на термите (Исторически музей Стара Загора, архиВ (In: Pillinger, Popova, Zimmermann 1999)*
Fig. 8. *Plan of the termae (Historical Museum, Stara Zagora, archive) (In: Pillinger, Popova, Zimmermann 1999)*

ОБЩЕСТВЕНИ И ЧАСТНИ ПОСТРОЙКИ

От днешния град Стара Загора произхождат значителен брой надписи, някои от които упоменават за строителството или наличието на сгради с различно предназначение. Те са от епохата на Принципата и особено от времето на Северите. От гръцки текст върху мраморна плоча (намерена на ул."Марек" № 1 през 1972 г.) става ясно, че в града е функционирал macellum (пазар) (Nikolov 1987, 259 sqq.) Надписът се отнася към времето на Марк Аврелий (между 169 - 176). За развитието на провинциалната култура е спомагал местният театър, в който се представяли мими и пантомими (вероятно управлението на Хадриан). Някои от "постановките" били дело и на местни мимографи (IG Bulg. III, 2 № 1578; Димитров 1950, 211). В няколко епиграфски паметника става дума за култови постройки. През 233 г. (при Александър Север) настанени в града ветерани изградили augustaeum (храм на Август – на императора). В града имало храм на Рома и храм на богинята на справедливостта Дике – дъщеря на Зевс и Темида. В почетен надпис на гръцки език се посочва, че първожрецът Марк Аврелий Азиатик със собствени средства издигнал 66 колонен портик и 35 колонен Дикейон, за който споменахме току що. Той се намирал до Северовия гимназион. В града също така е имало сграда за герузията, както и мястото за събиране на тракийския койнон.

По време на археологически проучватния в Стара Загора частично или по-пълно бяха изследвани сгради с различен характер. Северно и в близост до западната порта и площадното пространство през 70-те години на миналия век бяха разкрити източната и западната част на римски терми (thermae), строени най-вероятно през управлението на Марк Аврелий (Nikolov 1987A, 105 sqq.) (обр. 7 и 8). Те имат почти квадратен план със страна 80 м (обща площ 6500 кв. м). Термите имат осем помещения, разположени огледално симетрично (север-юг). Влизането е ставало през североизточен и северозападен вход. Проучвателят смята, че коридорът и вестибюлът са били общи за двата пола, а разделението е ставало в следващите помещения. На 10 римски мили северозападно от Августа Траяна е имало също бански комплекс (дн. Старозагорски минерални бани) (Цончев 1938, 349 - 353; Николов 1968, 43 - 48). Разкрити са баня и нимфеум (това съчетание е твърде често разпространено през римската епоха, в това число и в нашите земи – при Хисар, Хасковските минерални бани, Aquae Calidae при дн. Бургаски минерални бани и т. н.) Построяването, както съдим по открит надпис, е станало през 162 - 163 г. – по времето на мандата на тракийския управител Тулий Максим, когато в Рим са управлявали Марк Аврелий с Юлия Августа Млада и Луций Вер (Николов 1968, 43 сл., както и направените корекции от Robert 1974, 53 - 61). Посвещението е на богините нимфи, покровителки на топлите минерални извори и бани, както и на град Августа Траяна, за чиито граждани са били предназначени тези бани (площ 2500 кв.м). Отбелязано е също така, че първият жрец и първата жрица на града, семейство от град Никомедия, са дали средствата за цялостното изграждане на постройката. Най-ценни са сведенията за вътрешното устройство на банята, водопровода за студената вода, вътрешната украса. Пълна публикация на банята досега няма.

Повечето от проучените сгради в Берое-Августа Траяна касаят обаче времето на късната античност (Николов 1965, 12; Калчев 1992, 53, 55). Два по-интересни жилищни дома бяха разкрити при южната порта (с два строителни периода, като вторият касае шестото столетие) и по време на строежа на старозагорската опера (до ул."Ген. Столетов", 1964 г.) Второто домашно жилище е било окончателно оформено през VI в., но външната му стена, намерената вътре мозайка са по-ранни (IV в.) Външният вход е от юг. На изток се намират няколко магазина, а зад тях стопански двор. Югозападната част е заета по всяка вероятност от градина. На север се намира таблиниум с мозаичен под и кухненско помещение. Това жилище е заемало цяла инсула (Николов 1965, 18 - 20). През последните години бяха разкрити части от значителен брой домашни постройки

(в проучени сектори от обекти "Партиен дом", "Централен площад", "Младежки дом"). Помещенията са обособено около вътрешен двор, ограден с колонада. Предполага се, че през II в. изследваните къщи са едноетажни. През III – нач. на IV в. се забелязва по-стабилно строителство и по-голямо архитектурно разнообразие. След хунските инвазии през първата половина на петото столетие настъпва нов етап в жилищната архитектура, който бележи явен спад в начина на строеж и в бита на живущите (Николов, Калчев 1985, 31 - 48; 1986, 39-68; Калчев 1992, 54 - 55). При разширяването на пощенската палата на Стара Загора (1983 г.) бе разкрита част от представителна сграда с колонада (изследвани са 1200 кв. м от общата площ от 3000 кв. м) . Констатиран е вътрешен двор с портик. Проучени са преддверие и обширна зала с подови мозайки и мраморна стенна облицовка. Животът на тази сграда се простира в хронологическите рамки – началото на IV в.- средата на V в. Постройката се тълкува като резиденция на градоначалника на Берое през ранновизантийската епоха (Буюклиев, Янков, Калчев 1984, 91 - 92; Калчев 1992, 53). На половин километър от римския град бе проучена също така голяма перистилна сграда (изследвани 1200 кв. м). Касае се, според изследвачите за villa suburbana. Представителната зала е украсена с многоцветна подова мозайка. Разкрити са девет помещения, западната и части от южната колонада, три коридора. Построяването на сградата се отнася към началото на IV в., а след средата на V в. в перистилния двор е била изградена малка църква и раннохристиянски некропол около нея (Буюклиев, Калчев, Янков 1991, 126 - 128; Калчев 1992, 53). В този сектор се попадна на гробница със стенописи и надпис от 536 г. В десет реда се споменава, че тук е положена блажената Зиа Салве, починала, когато консул е бил юстиниановият пълководец Велизарий (родом от Германúя, дн. Сапарева баня, Кюстендилско) (Буюклиев 1991, 128).

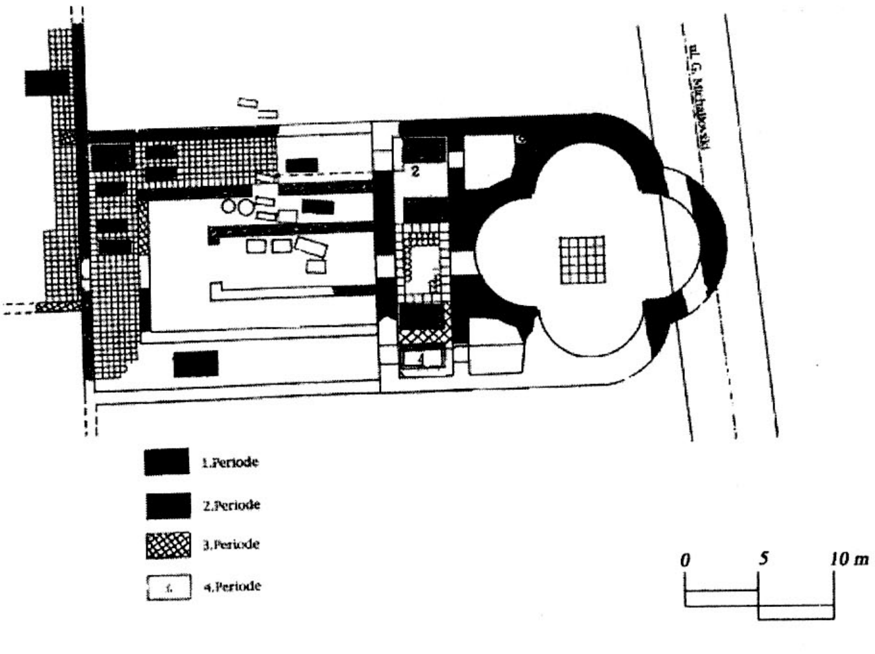

Обр. 9. *План на тетраконхалната църква (Исторически музей Стара Загора, архив (In: Pillinger, Popova, Zimmermann 1999)*

Fig. 9. *Plan of the tri-conch church (Historical Museum, Stara Zagora, archive) (In: Pillinger, Popova, Zimmermann 1999)*

ХРИСТИЯНСТВО

С утвърждаването на новата християнска религия Берое-Августа Траяна се превръща във важен религиозен център в провинция Тракия към едноименния диоцез. Местен епископ участва в Сердикийския събор (344 г.), а малко след това (370 г.) Демофил, епископ на Берое, става Константинополски патриарх. През 355 г. римският папа Либерий бил временно заточен в Берое (Sozom., Hist. eccl., 7 - 8; Велков 1959, 106; Буюклиев, Койчева 1963, 10; TIB 6, 203). През IV в. в този голям християнски център е съществувал женски манастир (Delehaye 1912, 194 - 207, 209; Пилингер, 1992, 59 бел. 7).

При проведените през 1975 г. разкопки във вътрешността на термите до западната порта бяха разкрити останките на малка раннохристиянска църква (V - VI в.) (обр. 9). Запазени и консервирани са 12 кв. м. от цветна стенопис, намираща се в горната част на синтрона (Nikolov 1999, 37). Рисувани стенописи са открити на няколко места в Стара Загора през последните десетилетия (Pillinger, Popova, Zimmermann 1999, 36 - 40): в гроб с изображение на кръст (1942 г., в училищния двор на ул."Столетов"), отнесен най-общо към V-VI в; в късноантичен гроб вероятно от втората половина на IV в. (1954 г., в двора на казармите); в некропола на Августа Траяна; в перистилния двор на вилата субурбана, върху който е построена църква с некропол; в раннохристиянския комплекс, за който ще споменем сега (Jankov, 1999, 36 - 37, 40; Kalcev 1999, 38 - 39). През годините 1979 - 1980 и след това бе проучен extra muros (източно от стените на Берое) раннохристиянски мартириум (мартирион).

Той е четириконхален с притвор от запад. Размерите са 21 x 17 м. Построен е най-вероятно през втората половина или края на IV в., като след хунските нашествия от средата на петото столетие е получил разширение в западна посока (атриум и портик) и бил пригоден за гробнична църква (Николов, Янков, Калчев 1980, 124 - 125; Николов, Калчев 1992, 29 сл.; Пилингер 1992, 59 - 67; Pillinger 1989, 131 - 137; Kalcev 1999, 38 - 39). В притвора на мартириона и в западното крило бяха разкрити 14 гроба. Голям научен интерес представлява гроб № 3 (при Kalcev 1999, 38 - 39 е даден като гроб № 2). По стените му има стенописи в тъмночервена боя, като на дългите страни има по два, а на късите по един "гръцки" кръст. На четирите страни има надпис на старогръцки език. Изписан е Псалм 131/142/14 според най-стария превод на Стария завет от еврейски на старогръцки. Текстът на двете къси и дълги страни гласи: *"Да бъде това вечното мое място за почивка. Тук искам да живея, както съм си го пожелал. Господи помилуй. Бог е с нас"* (Пилингер 1992, 59 - 67) (Дата: края на V – VI в.) Третият строителен период на комплекса е втората половина на VI в. Тогава малката църква е опожарена вследствие на нашествията на аварите и славяните в диоцеза Тракия. Последният четвърти период се отнася в XI - XII в. (Николов, Калчев 1992, 38 - 39).

НЕКРОПОЛИ

През последните години К. Калчев проучи големи части от южния некропол на Августа Траяна. Намерените гробни съоръжения по брой и площ са най-добре изследваните в Тракия и Долна Мизия в рамките на днешна България. В няколко кампании са изследвани над 700 гроба (Калчев 1984 77 сл.; 1992, 56; 2001, 110 - 111). При погребенията с трупополагане имаме следните съоръжения: зидани гробници, каменни гробници, гробни ями, масови гробове. При трупоизгарянето има разкрити: гробни ями (с трупоизгаряне), ями без гроб (урни). Тук става дума само за няколко процента от общия брой. На базата на изследвания материал изследователят стига до следните изводи: 1. Мястото за некропол е било предварително определено и парцелирано; 2. Ранните материали се отнасят още към първата половина на II в., а най-късните са от ¾ на IV в. 3. Гробовете са с определено беден инвентар. Тук са положени лица с ниска социална принадлежност. 4. Сред погребаните има и лица от тракийски произход. Към това съждение ни насочват наличието на трупоизгаряния, както и анализът на черепния материал, за който ще стане дума по-долу (Калчев 1984, 85).

От изследваните на антрополозите 370 скелета в южния некропол бяха направени интересни заключения (Боев, Кондова-Чолакова, Чолаков 1984, 89 сл.) Средната възраст на положените в некропола индивиди е 49 години за мъжете и 44 за жените. Децата до 14 години са 29 %, като преобладават тези между 5 - 9 годишна възраст. Има налице и масови гробове, вследствие на епидемиологични заболявания. Към 55 % носят белезите на средиземноморската раса, към която принадлежат и траките. Тук процентът е по-висок в сравнение с изследвани черепи в Абритус, Филипопол, Одесус, вилата Армира. С по няколко процента са застъпени алпийски расов тип черепи, метисни типове (смес между евроеидната и монголоидната раса), както и такива с протомедитерански и груби медитерански черти.

В района на некропола са открити седем пещи за битова керамика. Това е станало през III в. Според проучвателя те са функционирали паралелно с "града на мъртвите". Подобен случай досега не е засвидетелстван на други места в Тракия и Мизия (Калчев 1984, 77 - 87; 1992, 56).

Около четириконхалната църква extra muros е имало два некропола – единият е действал през V-VI в., а по-късният е от XI - XII в. (Николов, Калчев 1992, 29 сл.) С установяването на християнството, особено от края на четвъртото столетие нататък, около християнските храмове са оформят нови некрополи.

ЛИТЕРАТУРА:

Боев, Кондова-Чолакова, Чолаков 1984: П. Боев, Н. Кондова-Чолакова, С. Чолаков. Антропологично проучване на материали от античния некропол на Августа Траяна. - ИМЮИБ 7, Пловдив 1984, 89 - 102.

Буюклиев 1984: Хр. Буюклиев. Античната бронзова колекция на Окръжния исторически музей в Стара Загора. - МПК 1984 № 1, 11 - 15.

Буюклиев 1991: Хр. Буюклиев. Два новооткрити раннохристиянски надписа от територия на Верея. - АОР-1990, Ловеч 1991, 128 - 129.

Буюклиев 1994: Хр. Буюклиев. Към проблема за разпространението на източните култове в административната територия на Августа Траяна. - В: Марица-Изток. Археологически проучвания II, С.1994, 205 - 209.

Буюклиев 1996: Хр. Буюклиев. Първожреците на Августа Траяна. - In: 125 години с името Стара Загора. Стара Загора 1996, 46 - 52.

Буюклиев 2002: Хр. Буюклиев. Нови данни за градското управление, обществените организации и почетните длъжности в Августа Траяна. - In: The Roman and Late Roman City. The International conference in Veliko Turnovo, 2000, Sofia 2002.

Буюклиев, Гетов 1964: Хр. Буюклиев, Л. Гетов. Два нови епиграфски паметника за укрепителната дейност на Антонин Пий в Тракия. - Археология 1964 № 1, 29 - 33.

Буюклиев, Калчев 1996: Хр. Буюклиев, К. Калчев. раннохристиянска гробница със стенописи и надпис от Стара Загора. - ThA (Studia in memoriam Prof.Dr.Georgi Mihailov) 1996, 335 - 343.

Буюклиев, Калчев 2001: Хр. Буюклиев, К. Калчев. Спасителни археологически проучвания в археологическия резерват "Августа Траяна-Верея-Боруй" в Стара Загора през 1999 г. - АОР 1999/2000, С. 2001, 108 - 110.

Буюклиев, Калчев, Янков 1991: Хр. Буюклиев, К. Калчев, Д. Янков. Спасителни археологически проучвания на

късноантична сграда в Стара Загора. - АОР-1990, Ловеч 1991, 126 - 128.

Буюклиев, Янков, Калчев 1984: Хр. Буюклиев, Д. Янков, К. Калчев. Спасителни разкопки на късноантична обществена сграда в Стара Загора. - АОР-1983, Смолян 1984, 91 - 92.

Буюклиев, Калчев, Янков 1987: Хр. Буюклиев, К. Калчев, Д. Янков. разкопки в Стара Загора. - АОР-1986, 1987, 18.

Буюклиев, Койчева 1963: Хр. Буюклиев, В. Койчева. Стара Загора през погледа на старите автори и пътешественици. - МПК 1963 № 3, 9 - 16.

Велков 1959: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С. 1959.

Велков 1980: В. Велков. Един неизвестен извор за град Августа Траяна. - In: Сб. Българско средновековие (българо-съветски сборник в чест на 70 годишнината на проф. Иван Дуйчев). С. 1980, 40 - 42.

Велков, Николов 1989: В. Велков, Д. Николов. Култово сдружение (σπειρα) в Августа Траяна (Тракия). - Археология 1989 № 1, 16 - 20.

Геров 1980: Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I - III в.) - ГСУ ФКНФ 72 № 2, 1977, С. 1980.

Гочева 1982: З. Гочева. Античното наследство в ранната българска култура. - ИПр XXXVIII 1982 № 1.

Димитров: Д. П. Димитров. Авандира и Велта, две предполагаеми имена на Стара Загора. - ИБИД, XXI, 140 - 141.

Димитров 1931/32: Д. П. Димитров. Към историята на Августа Траяна. - ИИД XI - XII, 1931 - 1932.

Димитров 1950: Д. П. Димитров. Археологически и епиграфски паметници от Стара Загора. - ГПАМ 2, 1950.

Илиев 1926: Ат. Илиев. Спомени. С. 1926.

Илков 1908: Д. Илков. Принос към историята на град Стара Загора. Пловдив, 1908.

Иречек 1899: К. Иречек. Княжество България, ч. II: Пътувания по България. С. 1899.

Калчев 1984: К. Калчев. Гробни съоръжения и погребален ритуал в южния некропол на Августа Траяна (II - IV в.). - ИМЮИБ 7, Пловдив 1984, 77 - 87.

Калчев 1992: Калчев. Археологическият резерват "Августа Траяна – Берое". Проучвания и проблеми. - In: 85 години Исторически музей Стара Загора. Стара Загора 1992, 49 - 69.

Калчев 2001: К. Калчев. Спасителни археологически проучвания в югозападния некропол на Августа Траяна-Берое през 1999 г. - АОР-1999/2000, С. 2001,108 - 109.

Калчев 2001А: К. Калчев. Спасителни археологически разкопки на обект "Форум и терми на Августа Траяна" през 2000 г. - АОР-1999/2000, С., 2001, 110.

Калчев 2001 В: К. Калчев. Спасителни археологически разкопки в югозападния некропол на Августа Траяна-Берое през 1999 и 2000 г. - АОР-1999/2000, С. 2001, 110 - 111.

Минкова 1996: М. Минкова. Укрепителната система на Августа Траяна по нумизматични данни. - In: 125 години с името Стара Загора. Стара Загора 1996, 53 - 59.

Мушмов 1924: Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров. С. 1924.

Николов 1965: Д. Николов. Августа Траяна-Верея (II - VI в.) - Археология 1965 № 3, 11 - 21.

Николов 1968: Д. Николов. Строителен надпис от римска баня край Стара Загора. - Археология 1968 № 1, 43 - 48.

Николов 1979: Д. Николов. Водоснабдяването на Августа Траяна. - ИМЮИБ 2, Пловдив 1979, 37 - 50.

Николов 1990: Ветерани от Legio XXX Ulpia в Августа Траяна (провинция Тракия). - Археология 1990 № 4, 34 - 36.

Николов 1990А: Д. Николов. Водоснабдяването в късноантичния град Кабиле. - ИМЮИБ 13, Пловдив 1990, 15 - 30.

Николов 1994: Д. Николов. Охраната на пътищата в древна Тракия и Мизия. - In: III Международен симпозиум "Кабиле". Поселищен живот в древна Тракия. Ямбол 1994, 125 - 131.

Николов 1995: Д. Николов. Реформите в Тракия и Мизия след Диоклециан. - In: Марица-Изток. Археологически проучвания 3, Раднево 1995, 175 - 180.

Николов, Калчев 1985: Д. Николов, К. Калчев. Разкопки на обект "Партиен дом" в Стара Загора. - ИМЮИБ 8, Пловдив 1985, 31 - 48.

Николов, Калчев 1986: Д. Николов, К. Калчев. Разкопки на обект "Младежки дом" в Стара Загора през 1982 г. - ИМЮИБ 9, Пловдив 1986, 39 - 68.

Николов, Калчев 1992: Д. Николов, К. Калчев. Раннохристиянски комплекс в Августа Траяна-Берое. - ИМЮИБ 15, Пловдив 1992, 29 - 43.

Николов, Янков 1980: Д. Николов, Д. Янков. Антични водоснабдителни съоръжения в Стара Загора и Старозагорско. - ИМЮИБ 3 Пловдив 1980, 17 - 22.

Николов, Янков, Калчев 1980: Д. Николов, Д. Янков, К. Калчев. Разкопки на базилика на ул. "Д. Пехливанов" в град Стара Загора. - АОР-1979, С.1980, 124 - 125.

Пилингер 1992: Р. Пилингер. Гробница с псалмов текст от Стара Загора. - ИМЮИБ 14, Пловдив 1991, 59 - 67.

Попова-Мороз 1987: В. Попова-Мороз. 24 древни мозайки от България. С. 1987.

Султов 1962: Б. Султов. Един нов епиграфски паметник от Дискодуратера. - ИОМВТ, I, 1962.

Тачева 1982: М. Тачева. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр. н. е. - IV м.от н. е. С. 1982.

Цончев 1938: Д. Цончев. Старините около Старозагорските минерални извори и римските им каптажи. - ИБАИ XII 1938, 349 - 353.

Янков 1994: Д. Янков. За най-старото име на Стара Загора. - Марица-Изток. Археологически проучвания 2, С. 1994, 189 - 194.

Bujukliev 1994: H. Bujukliev. Les lantarnes en bronze de la Thrace romaine. - Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen. Freiburg 1988. Stuttgart 1994, 103 - 110.

Bujukliev 1995: H. Bujukliev. Le bronze antique du territoire d'Augusta Traiana. - In: Thracia 11, Serdicae 1995, 435 - 444.

Bujukliev 1997: H. Bujukliev. Le culte d'Apollon à Augusta Traiana et dans son territoire. - ΠΡΑΚΤΙΚΑ. 2ου ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΙΜΠΟΣΙΟΥ ΘΡΑΚΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΡΑΚΗ. ΚΟΜΟΤΗΝΗ (Komotini) 1997, 213 - 220.

Delehaye 1912: H. Delehaye. Saint de Thrace et de Mésie. - Analecta Bollandina XXXVI 1912.

Dumont 1878: A. Dumont. Inscriptions grecques de l'Hemus. - BCH 1878.

Dumont 1878A: A. Dumont. - In: Melanges d'Archéologie. Paris 1878.

Iretschek 1881: K. Iretschek. - In: Monatsberichte der Berlinische Akademie der Wissenschaften. Berlin,1881.

Ivanov 2001: R. Ivanov. Beroe-Irenopolis-Eski Zaara auf westeuropäischen Karten des 17. und 18.Jahrhunderts. - Karasura Bd.I, Weissbach 2001, 207 - 212.

Jankov 1999: D. Jankov. Augusta Traiana. Wandmalereien eines frühchristlichen Grabes mit Kreuzdarstellung. - In: R. Pillinger, V. Popova, B. Zimmermann. Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens. Wien 1999, 36, 37, 40.

Kalčev 1994: K. Kalčev. Bronzen Amphoren aus dem Territorium Augusta Traiana. - Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen. Freiburg 1988. Stuttgart 1994, 227 - 232.

Kalčev 1999: K. Kalčev. Augusta Traiana. Wandmalereien einer tetrakonchen und ihrer Grabmäler. - In: R.Pillinger, V. Popova, B. Zimmermann. Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens. Wien 1999, 38 - 39.

Kaltschev 1998: K. Kaltschev. Das Befestigungsystem von Augusta Traiana-Beroe (heute Stara Zagora) im 2.-6. Jh.u.Z. - Archaeologia Bulgarica, II Sofia 1998 № 3, 88 - 107.

Nikolov 1987: D. Nikolov. Une inscription de construction de macellum à Augusta Traiana (aojourd'hui Stara Zagora, Bulgarie). - Centrun historiae "Terra antiqua balcanica". Actes du IXe congrès international d'épigraphique grecque et latine. Sofia 1987, 259 - 261.

Nikolov 1987A: D. Nikolov. L'ensemble de forum de Augusta Trajana-Beroe. - Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie). - ИАИ 37, C. 1987, 96 - 107.

Nikolov 1999: Augusta Traiana. Malereifragmente einer frühchristlichen Kirche in den Thermen. - In: R. Pillinger, V. Popova, B. Zimmermann. Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens. Wien 1999, 37.

Pillinger 1989: R. Pillinger. Ein Bischofsgrab mit Psalmzitat in Stara Zagora (Bulgarien). - Tyche 4 Wien 1989, 131 - 137.

Pillinger, Popova, Zimmermann 1999: R. Pillinger, V. Popova, B. Zimmermann. Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens. Wien 1999.

Robert 1974: L. Robert. Des carpathes à la Propontide. Une inscription et les bains d'Augusta Traiana. - Studii clasice XVI, Bucureşti 1974, 53 - 61.

AUGUSTA TRAIANA
Summary

Rumen Ivanov

The Roman and Early Byzantine town of Augusta Traiana (Auguste Traiane, Traianeon) is situated in South Bulgaria (south of the Balkan Range and Sredna Gora). Founded at the beginning of the 2nd c, A.D. in the reign of emperor Trajan, the town was better known in written sources and maps with its Thracian name Beroe (Βερ$_{ο}$η) - Itin. Ant. Aug. 2431,4 (Beroa), Tab. Peut. VIII 2 (Berone), Amm. Marc. XXVII, 4,12 (Beroea) Anon,Vales, A V 18 (Beroa), Iord Ger. 102 (ad Beroam), Georg. Rav. IV 7 (Beroea), Vita alexandri Rom .154 sqq. (Beroia).

Augusta Traiana covered an area of 48,4 ha, the fortified area in the form of an irregular polygon, following the terrain.

During the principate it fell in the Roman province of Thracia, and after the reforms of Decollation Beroe (August Traiana) became part of the province of Thrace, together with the diocese of the same name Thraciae, Thraciasrum) and the prefecture Per Orientem. The town was organized in line with the Hellenic polises, with local autonomy, under a *boule* (town council) and assembly (*demos*). The Prime archon (town councilor) directed the college of the archons (the *synarchia*) each archon being responsible for separate organizational, economic, financial and judicial activities. For the present the earliest epigraphic monument mentioning the *synarchia* dates from 177 - 180. The *synarchia* consisted of elected patrons of cult colleges and associations of artisans, public organizations etc. all of them members of *koinnon to Thrakon* or the local *gerousia*. The *koinon* was led by a *thrakarh*, two men in the town are mentioned as being thrakarchs. High Priests also played an important role in religious life and public life. A wealth of rich epigraphic material has come down to us (concerning 14 persons). Their main task was to maintain the official cult of the ruling Roman emperors. Four came from Thracian families, the rest were of Greek, Eastern of Italic origins together with the names of four women priests known from Augusta Traiana (similar lists are known from Pautalia, Serdica, Philipopolis, Nicopolis ad Istrum). The town had the right of *neokoria*, under emperor Geta. Philae are also given, however we know the names of only two - Areis and Quirina. Most wealthy citizens lived in the villas in their estates in the vicinity, which were supplied by fertile fields, supplying the town and the neighbouring regions with agricultural production . Produce was sold at the famous Thracian emporia in the interior of the province, still part of the urban territory of Augusta Traiana - Discoduraterae and Pizos. Important provincial roads passed through Beroe/Augusta Traiana: the Philipopolis Cabyle road (present day Yambol), Aquae Calidae (close to the present day town of Burgas), Anchialus, another road led to Nicopolis ad Istrum, while metalwares, the work of masons, and glass blowers, and jewelry were produced in the south east. This was also the place where a considerable number of mosaic makers , artists, stone masons and sculptors worked followed on the road to Cabyle and up to Hadrianopolis to the southeast. The second half of the 2nd c, and first third of the 3rd c were times of an economic upsurge. From the reign of Marcus Aurelius (161 - 180) to Galienus (253 - 268) the town was granted the right to mint bronze coins.

Numerous workshops sprung up for metalwares, masonary, woodwork, and glasswares and atteliers for jewelry.

Hellenic influence was felt on religious life in the region and here we find data on the veneration of the cult of Apollo (in the first place) Zeus and Hera, Demetra, Dionysus. We also find dedications to Roman deities Victoria, Concordia, Nemesis. Eastern cults were also popular: Jupiter, Dolichenus, Sabasius, Isis, Sarapis (Sarapis/Hades) Harpocrates etc. No doubt the most common cult among the local population and in particular in the town was the cult of the Thracian horseman.

Augusta Traiana had its theatre for recreation of its inhabitants, together with gladiatorial games and sports events.

Colonization and Romanization had been underway in Augusta Traiana since the days of the Flavian dynasty, and the process continued under Trajan and subsequent rulers. Under the Severus dynasty veterans from the XXX Ulpis legion were settled here. An inscription dated 223 mentions that the veterans of the town contibuted to the building of the Augustaeum.

The street network, partially studied, was laid out originally in the master plan of the town. Three construction periods have been established: the first cover was of gravel, the main streets in the middle were covered with stone slabs, covering the drains (the first half of the 2nd c.); streets were entirely covered with rectangular slabs (in the time of Marcus Aurelius up to mid 5th c.); streets were covered with gravel, small stones and fragments of building ceramics (second half of the 5th c. and the end of the 5th c.) Street width was not identical along their full length. Decumanus maximus varies between 6 - 6.40 m, Cardo maximus (170 m. studied) was 5.20 - 6.0 m and with pavements 7,50 - 7.70 m. A decumanus close by has been studied for 200 m, and the width of the street, pavements are a total of 11 m. Thirty six shops were uncovered, this being, no doubt one of the commercial streets in the town. The studied insulae were rectangular between 32 - 42 m wide and 45 - 54 m wide. The main water supply system of the town in antiquity comes from 3 kilometers from the north through a subterranean aquaduct at a depth of 1.20 m, lined with bricks 0.95 m high and 0.54 - 57 m wide. It was probably built in the reign of M.Aurelius, the period when the cobble stoned streets were laid out. The water supply system was It was repaired after the invasions of the Huns from the first half of the 5th c. Water was gathered in a reservoir inside the ancient town situated at the highest point in Augusta Traiana. Clay pipes were used generally and less freqently lead pipes. Public fountains were spread in the town, some public some private, some of them works of art (for instance on one there was a statuette of lying man). The yards of the wealthy citizens had their basins and fountains.

Probably early in the 2nd c. the settlement was fortified by a trench and an earthenware rampart. The first stone wall was built under the reign of Marcus Aurelius (161 - 180) owing to the devastating raids of the Kostobokoi in 170. The curtain wall is 160 m wide and strengthened by internal pilasters. Two gates of the gateway tower type have been discovered, belomging to an earlier construction period. The tower butts out by 1/3 before the curtain wall. The square towers in-between also butt out by 1/3. No data has so far been established of destruction and repairs after the great Gothic raids from the mid 3rd c., however this has been established positively at the time of the second invasions of Goths between 376 - 378. Not much later began the second construction and restoration period. The wall was made wider the space between the pilaster was filled up. New square towers were built, protruding from the wall. The ground level was higher and the building of gates, towers and posterns was done accordingly. The new construction period began after the numerous inroads of the Huns. Triangular towers coming out of the wall were built on new places. Archeological data at the same time affected the *proteichisma* (2,50 m). which is between 6 - 8 m from the wall. Repairs of the earlier moat have been established. According to written sources Beroe was fortified under Justinian I and in 778 under empress Irene, when the town was renamed for a short time into Irenopolis.

The agora of August Traiana has not yet been excavated (it is situated below the present day centre). A small elliptical square has been found at the western gate. In Roman times and late antiquity it had various functions. Originally there were workshops to the north , close to the gate. The thermae were situated to the north. Next to them, to the south were the seats on the amphitheater. The square before them was leveled and covered with slabs. A decumanus (6.40 m) crossed it in the middle, which also served as market place and the place for bloody entertainment. A square opening (12 cm 15 - 18 cm deep) was found on the slabs of the northern pavement where vertical beams were mounted for the wooden parapet protecting the views of the games. Probably after the beginning of the 4th c. in the middle a pedestal was erected for a statue of rider. After the invasions of the Huns in the first half of the 5th c. Traces of destruction after the invasions of the Huns in the first half of the 5th c. are visible. Several light buildings were built here from the mid 5th c., which existed to the latest to the beginning of the 7th c. when the town was destroyed.

A considerable number of inscriptions originated from the present day Stara Zagora, some of which refer to construction work or the presence of buildings for various purposes. They date from the times of the principate and especially of the times of the Severi. A Greek text on a marble slab (dated between 169 - 176) provides evidence of the existence of a macellum (market). The local theatre contributed to provincial culture by presenting mimes and pantomimes (probably under the reign of Hadrian). Several inscriptions refer to cult buildings. A temple dedicated to Romulus existed in the town, together with the temple of Dyke (goddess of Justice), the daughter of Zeus and Themis. The temple was situated near the gymnasion from the period of Severus, a building which also housed the *gerousia* and the Thracian *koinon*.

The site of the Roman thermae were established to the north and close to the western gate, built at the earliest under the reign of Marcus Aurelius. The thermae had a square plan 80 m by 80 m with a total area of 6500 sq. m. and consisted of 8 premises, situated symetrically north-south with an entrance from the northeast and northwest. The corridor and the antechamber appear to have been for men and women alike, and the next chambers were separate. Ten Roman miles northwest of Augusta Traiana there was another Roman baths (the present day Stara Zagora baths). A bath with a nymphaeum was also established, by judging from an inscription from 162 - 163 A. D. The dedication is to the Deities the Nymths protectors of the warm mineral springs and baths, as well as of the town of Augusta Traiana whose inhabitants these baths served (area 2500 sq. m). The inscription also mentions that the High Priest and High Priestess of the town, a family from Nicomedia donated funds for the building of the thermae. Valuable information is given on the internal structure of the baths, cold water water supply system and interior ornamentation.

Most of the buildings studied at Beroe-Augusta Traiana come from late antiquity, Recently a considerable number of

dwellings have been studied with their rooms around an interior courtyard, surrounded by a colonnade. Probably during the 2nd c. the excavated houses had one floor. During the 3rd and the early 4th c. construction practices were more stable and variety in architecture was greater. After the invasions of the Huns a new stage in architecture sets in, with a clear decline in the building technique and the way of life on the inhabitants. When an extension of the Central Post Office building at Stara Zagora took place (1983) part of a representative building was excavated (1200 sq. m. out of a total area of 3000 sq. m.) revealing a structure with a colonnade, as well as an interior courtyard with a portico. An antechamber and spacious hall with floor mosaics and a marble lining. Life in this building covered a period between the 4th - on to the mid 5th c. The building is considered to have been the residence of a senior official of Beroe in the Early Byzantine period. Half a kilometer from the Roman town a large peristyle building was studied (the excavated area is 1200 sq. m), which was villa suburbana. The representative hall is decorated with polychrome mosaics. Nine premises were excavated , the western and part of the southern colonnade, three corridors. The structure dates from the early 4th c. and after the mid 5th c. a small church and early Christian necropolis was built in the peristyle court . This was the sector where a tomb was found with murals and an inscription dated 536, the time of Belisarius (born in Germania, present day Sapareva Bania, Kjustendil region, southwest Bulgaria) was consul in Constantinople

With the consolidation of the new Christian religion Beroe-Augusta Traiana became an important religious centre in the province of Thrakia in the diocese of the same name. A local bishop took part in the Council of Serdica (344) and subsequently, in 370 Demophilus, Bishop of Beroe, became patriarch of Constantinople. In 355 Pope Liberius was exiled temporarily at Beroe. In the 4th c. a convent existed in this major seat of Christianity.

In the course of excavations in the interior of the thermae at the western gate the remains of a small early Christian church were discovered. (5th - 6th c.) Twelve meters of the polychrome murals of the lower part of the synthrone have been preserved. Painted murals have been found at several sites in Stara Zagora in Early Christian tombs. An early Christian extra Christian martyrium with a four conchs and a narthex from the west (east of the walls of Beroe) have been studied. Its dimensions are 21 m by 17 m. It was probably built after the invasions of the Huns in the mid 5th c., and was subsequently extended to the west, by an addition of an atrum and portico, thus adapting it to a chappel. Fourteen burials were found in the narthex of the martyrium and the western wing. Of special interest is burial No 3, where on the four walls there is an inscription in Greek. Written is Psalm 132/142/14 according to the translation of Herbew into Greek. The text of the two short and long walls runs as follows:

"This is my resting place forever; Here will I dwell, for I have deserved it. Lord have mercy on me. The Lord is with us." The third construction period of the complex is the second half of the 6th c. when the small church was burnt down in the invasions of the Avars and the Slavs in the diocese Thrace. The last construction period falls in the 11th - 12th c.

Large parts of the necropolis of August Traiana were studied, 700 burials having been excavated over several campaigns. Burials of the body were done in brick tombs, stone tombs, burial pits, mass graves. In cases of burning of the body burial pits have been found with the burning of the body, and pits without a grave (urns), which are all rare and represent several percent of the total number. Based on the studied material the following conclusions can be made: 1. The location of the necropolis was set aside in advance and drawn up into plots; 2. Early material belongs to the first half of the 2nd c., later burial date from the third quarter of the 4th c.; 3.Burials a positively with very meagre burial inventory. People with a low social status were buried here. 4. Among those buried here there are people of Thracian origin. This conclusion is based on the burning of the bodies, as well as on an analysis of the skull material.

Of the 370 skulls from the southern necropolis studied by anthropologists the following conclusions were made: the average age of the burials of males is 49 years, and 44 for women. Children up to 14 account for 29% , children between 5 and 9 prevailing. Mass graves also occur, owing to epidemics. The features of the Mediterranean race (Thracians inclu.) account for 55% . The Alpine type of skull, and metisso types (mixtures the Caucasian and mongoloid race), as well as proto-mediterranean and crude Mediterranean features all account for a few percent.

With the establishment of Christianity, especially after the end of the 4th c.on new necropolises took shape around Christian churches.

МЕСАМБРИЯ ПОНТИКА (MESAMBRIA PONTICA)

ТОПОГРАФИЯ И ПРОСТРАНСТВЕНО РАЗВИТИЕ ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА

Христо Прешленов

Античният полис Месамбрия (Месамбриа) Понтика е разположен на Несебърския полуостров и прилежащите територии на запад и север от едноименния залив на западния бряг на Черно море (Karayotov 1994, fig. 1) (обр. 3). Топографски е усвоил територии на раннотракийския протополис (Ognenova–Marinova 1991, 134 - 136). Административният център на полиса, изграден на полуострова, е свързан със сушата чрез тесен провлак с дължина около 350 м. В геоморфоложко отношение полуостровът е тераса на 12 м височина, формирана върху почти хоризонтални миоценски варовити пясъчници, мергелни варовици и глини. От всички страни тя е ограничена с висок 10 м бряг-клиф (Попов, Мишев 1974, 76; Velkov 1969, 9) (обр. 1). По данни от подводни археологически проучвания по времето на архитектоничното изграждане на класическия полис от апойкисти на Бизантион, Калхедон и тяхната метрополия Мегара в края на VI в. пр. Хр. той има площ от около 40 ха. С покачването на морското ниво, подложен на силна абразия, той постепенно губи значителни части от територията си, особено интензивно в източна и югоизточна посока. През Средновековието намалява с около една четвърт, като през XX в. е с дължина 850 м, ширина около 300 м и площ 24 ха. Застроените градски зони се редуцират и вследствие тектоничните процеси в региона, данни за което има за 63 г. пр. Хр., 1063 г., 1688 г., 1778 г. и 1955 г. (Ognenova-Marinova 1992, 244 - 245; Preschlenoff In Druck). Тази топографски обусловена рамка – селище – полуостров, осигурява относителна политическа и стопанска автономност на месамбрийското население през класическата и елинистическата епоха, когато е изградена и адекватна градска архитектурна среда. След установяването на римската власт по Западното Черноморие през 72 г. пр. Хр. Месамбрия отстъпва в геополитическо и икономическо отношение на толерирания от римляните Анхиало и остава център с локално значение предимно за градската си територия (Прешленов 1999, 227 - 230). През V в. сл. Хр. с превръщането си в стратегически и духовен център, пряко свързан със столицата на Източноримската империя – Константинополис, градът променя за втори път своя градоустройствен облик (Velkov 1992, 19).

УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА

Фортификационната система на античния град е предназначена да подсили естествено защитения полуостров, сравнително по-уязвим по суша и море от запад по свързващия го със сушата провлак и удобните за акостиране на плавателни съдове северен и южен Несебърски заливи. Главната порта на класическия град, изградена в близост до тази на тракийския протополис, е разкрита вляво от шийката на провлака (Ognenova-Marinova 1990, 128; Venedikov 1980, 78 - 79; Porožanov 2000, 349 - 350) (обр. 1). Проучените в съседство и под водата в северния Несебърски залив сектори от класическата крепостна стена следват четириметровия изобат около полуострова. По правите участъци на трасето, съобразено с конфигурацията на терена, са изградени плътни правоъгълни издаващи се навън кули. Извивките на терена са преодолявани с променящо посоката си трасе – т. нар. “зъб на трион”, като чупките поемат функциите на кули. Те се изграждат само на стратегически важни места като хексагоналната куха кула, подсигуряваща от север защитата на градската порта (Venedikov 1980, 75; Ognenova-Marinova 1980 а, 98, 102, 109). Преобладаващ начин на градеж е неправилният правоъгълен

Обр. 1. Месамбриа Понтика – градски пространства (V в. пр. Хр. – IV в. сл. Хр.) (по Welkow 1989)

***Fig. 1.** Mesambria Pontica - area of the town (5th c B. C.-4th c A.D) (after*

псевдоизодом. Използуван е бял варовик и жълта глина от прилежащия на Несебърския залив хинтерланд и зелен айтоски пясъчник (Venedikov 1980, 74; Ognenova-Marinova 1980 a, 103; Venedikov, Ognenova-Marinova, Petrov 1969, 33, 53). Крепостните стени на полиса в този си вид са поддържани през елинистическата и римската ранноимператорска епоха (Venedikov 1969, 155; Venedikov, Ognenova-Marinova, Petrov 1969, 37). Нови укрепителни съоръжения, съобразени с променените полиоркетични изисквания и строителни техники, се изграждат в Месемврия през втората половина на V в. сл. Хр. (Venedikov 1969, 158). В западната зона на града стената е трасирана непосредствено зад източното лице на съборената стена на класическия полис, от която на места са оставени пасажи с височина около 0,30 – 0,40 м препятстващи свличането на земни маси по склона на клифовия бряг в морето (Venedikov 1980, 37 - 38; Venedikov, Ognenova-Marinova, Petrov 1969, 37). Градежът е в опус микстум с най-често пет реда тухли в пояс. Главният вход на крепостта е фланкиран от петоъгълни кули, облицовани с дялани рустицирани блокове. В двата края на западната куртина са изградени кръгли кули (Venedikov, Ognenova-Marinova, Petrov 1969, 30, 40, 41 sqq, 76 sqq, 92, 93) (обр. 4). По цялото северно крайбрежие на полуострова стената надгражда субструкциите на класическата крепост, открита в морето (Огненова 1975, 43 сл.; Ognenova-Marinova 1980 a, 97). Сектори от нея и една кула са запазени на значителна височина по югозападния бряг на полуострова (Чимбулева 1991, 72, 74; Venedikov, Ognenova-Marinova, Petrov 1969, 78 - 84) (обр. 2). Средновековният град Месемврия – Несебър, оспорван от българи и византийци през IX – XIV в., формира специфичен икономически и културен облик (Панова 1996, 76 - 78), намерил отражение на полето на архитектурния синтез и в унаследяването на късноантичната и ранновизантийската укрепителна система. През IX, XI и XIV в. тя претърпява само преустройства, поправки и вграждания на нови кули (Venedikov 1969, 160 - 162; Ognenova-Marinova 1969, 96 - 97, 102, 106 - 107; Ognenova 1988, 573 - 574). След завладяването на града от османските турци през XV в. крепостта е оставена на доизживяване, като са правени само частични ремонти.

АРХИТЕКТУРА И ГРАДОУСТРОЙСТВО

В съответствие с градоустройствените традиции, установени в изгражданите върху неравен терен източносредиземноморски полисни центрове през класическата и елинистическата епоха и някои постройки в Месамбрия се разполагат върху изкуствено формирани тераси. Над северното пристанище върху такава тераса, поддържана от подпорна стена – аналема (Venedikov 1980, 52 - 53), изградена от бели варовикови блокове, функционира храм на Зевс Хипердексиос в дорийски ордер (Ognenova – Marinova 1994, 141). От него са запазени северозападният ъгъл с част от опистодома и поставката на бронзовата статуя на божеството (Velkov 1967, 109 - 110; Ognenova-Marinova 1979, 37). Друга тераса е формирана над южното пристанище, поставено под закрилата на Аполон. Фрагмент от колосалната мраморна статуя на божеството е открит в близост до него (Огненова-Маринова 1991, 38). Както в метрополията Мегара и в Месамбрия са изградени два храма на Зевс и два на Аполон – по един над пристанищата и един на агората. Тя се намира в централната зона на полуострова, където са разкрити останките на базиликата "Св. София" (Старата Митрополия). По всяка вероятност тя наследява топографски храма на Аполон, в който се пази и по-голяма част от лапидарните копия на градските декрети (Огненова-Маринова 1991, 50). От търговския и административен център по ортогоналната ориентирана запад – изток улична мрежа (Младенова 1986, 34) се достига акрополът, разположен на най-извисените терени в крайната източна зона на носа (обр. 1). Някои от функциониралите тук през античната епоха култови сгради са се свлекли и потънали в морето заедно с по-ниските терасни площадки, крепостните и подпорните стени, изградени върху тях в резултат на деструктивното мултиплицирано взаимодействие на трансгресионни, абразионни и тектонични процеси през последните две хиляди години (Михова 1997, 67). Сред тях, ако се съди по графитите върху керамичните фрагменти от V - III в. пр. Хр., открити в обредна яма (ботрос), е храмът на Зевс и Хера (Ognenova 1960, 229). За други храмове, култови топоси и обредни практики – тези на Аполон, Асклепий, Хеката, Изида и Сарапис, Дионис и Херос Созиполис (Mihailov 1970, № 307, 307 bis, 308 bis, 308 ter, 308 undec., 312,

Обр. 2. Месемврия – градски пространства (IV в. – IX в. сл. Хр.) (по Welkow 1989)

Fig. 2. Mesambria - area of the town (5th c B. C.-4th c A.D) (after Welkov 1989)

315, 322 ter, 342; Mihailov 1997, 5094, 5102, 5103), както и за гимназиона (Mihailov 1970, № 322, 322 bis) и публичните прояви в градския театър (Mihailov 1970, № 307, 308 bis, 308 ter) има само епиграфски сведения.

Преобладаващият тип на частното елинистическо жилище, вероятно разпространен в Месамбрия и през Принципата, се реконструира по данни от спасителни разкопки и сондажи в Несебър при съборената църква от XVIII в. "Св. Георги Стари", при къснoсредновековната църква "Св. Спас" и при раннохристиянската базилика "Св. Апостоли" (обр. 1). Деструкциите разкриват постройки с правоъгълен план, вътрешен перистилен двор, вкопани в съвременния им терен избени помещения и двураменни под ъгъл 90° каменни стълби, свързващи ги с перистила (Огненова-Маринова 1991, обр. 36). Основите им са изградени от камък, а стените от цокъла нагоре – от кирпич, измазан с варова мазилка, покрита със стенописи в "структурна система". Подовете на приземния етаж са се поддържали от гредоред. Частните домове на състоятелните месамбрийски граждани по примера на първите култови сгради в града, каквато е храмът разкрит в основи при средновековната църква "Пантократор" (Ognenova-Marinova 1980 b, 146, 155), завършват с двускатен керемиден покрив, като стрехите са обточени с декоративна архитектурна керамика (сими, керемиди-капаци, плоски челни керемиди) (Ognenova-Marinova 1980 b, № 2, 4, 8, 12, 18, 20, 21, 24, 27, 32, 34, 43, 44, 50, 52, 56, 60, 70, 73 - 77; Огненова-Маринова 1991, 52, 54).

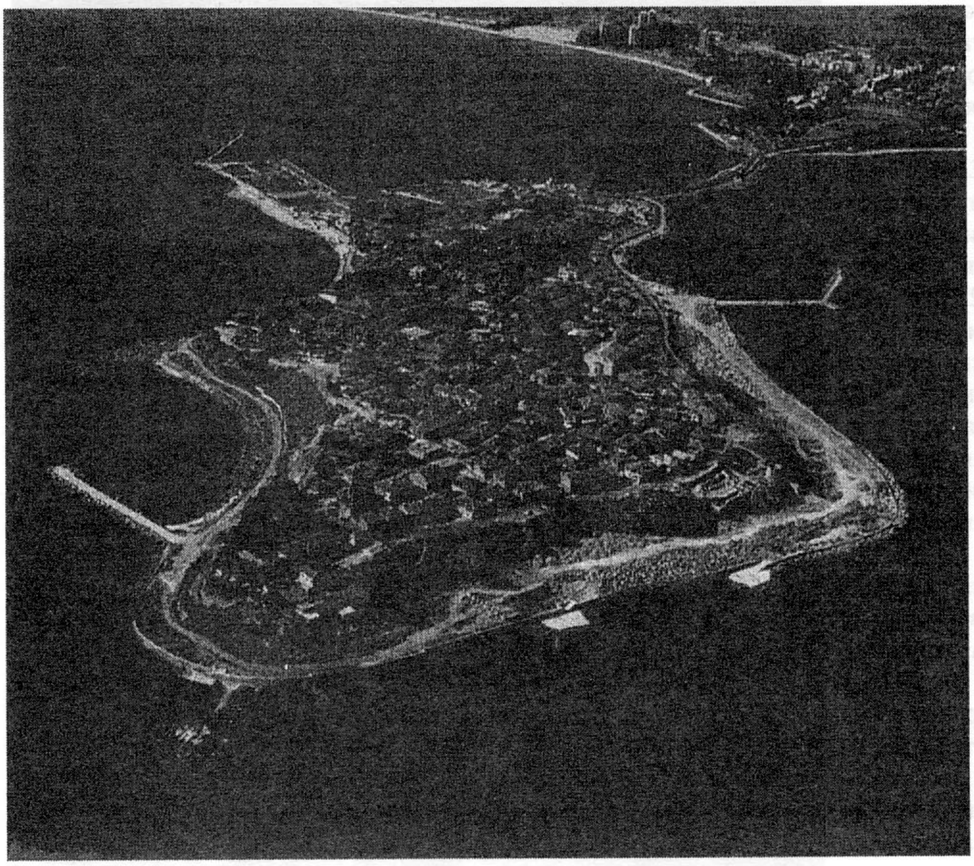

Обр. 3. Несебърският полуостров, изглед от изток (по Welkow 1989)
Fig. 3. Nessebur pennisula, view from the east (after Welkov 1989)

Месембрия променя своя градоустройствен и архитектурно-пространствен облик по време на Домината. Сред основните външни фактори за това са реформите на императорите Диоклециан и Константин Велики, преобразуването на някогашните метрополии на Месамбрия Понтика – Бизантион и Калхедон под името Константинополис в нова имперска столица през 330 г. сл. Хр. и едиктът на Теодосий Велики от 394 г. сл. Хр., с който са забранени езическите култове и са затворени езическите храмове (Velkov 1981, 137; Ognenova-Marinova 1992, 243). Съобразно изискванията на епохата през V в. сл. Хр. в Месемврия, вече епископски център, се разгръща мащабна строителна дейност. Малък площад, фланкиран с кръгъл представителен портик, развит при главната порта (проучвания на Д. Кожухаров през 1997 г.- непубликувани), въвежда в укрепените градски зони, където за нуждите на християнската религия са изградени монументални базилики, наследили топографски езическите храмове. Над северното пристанище върху основите на храма на Зевс Хипердексиос стъпва трикорабна базилика, от която са проучени северния и част от централния ѝ кораб с полукръгла апсида (Огненова-Маринова и др. 1986, 80; Огненова-Маринова и др. 1987, 128). Друга базилика е построена в близост до храма на Аполон над южното пристанище. През Средновековието тя се е свлякла в морето и съществуването ѝ се регистрира косвено по резултати от проведени в акваторията на съвременното Несебърско пристанище подводни проучвания (Ognenova-Marinova 1992, 245). В централната зона на античния град на мястото на елинистическия храм на Аполон е разположена базиликата "Св. София" (Старата Митрополия) – една от най-представителните църковни сгради през цялата християнска епоха. В първоначалния си вид тя е трикорабна с колонади, нартекс и квадратен атриум (Чанева-Дечевска 1999, 228 - 231) (обр. 5). Топографска приемственост в култовото строителство съществува и на акропола. Основите на средновековните църви "Св. Стефан Акрополит" и "Христос Акрополит" изглежда са осветени през раннохристиянската епоха. Двете постройки, съхранили спомена за езически култови места на акропола, се свличат в морето през 1855 г. Такава

съдба има и базиликата в югоизточния ъгъл на Несебърския полуостров. След срутването й в морето през 1688 г. заедно с част от крепостните стени наблизо през 1704 г. е изградена малката църква "Св. Георги Стари". При градежа й са използувани сполии от потъналата базилика, а субструкциите й са засегнали гробове от V - VII в. (Ognenova-Marinova 1992, 244, 245). Паралелно на тази базилика на североизточния ъгъл на полуострова е построена Морската базилика "Богородица Елеуса" – трикорабна сграда, с полукръгли апсиди. Северният и част от централният й кораб също са се сринали в морето (Чанева-Дечевска 1999, 231 - 233). Срещу главната порта на Месемврия под основите на съборената турска джамия са идентифицирани останките на късноантичната базилика "Св. Апостоли". Проучен е южният кораб с прилежащата колонада от трикорабната постройка (Огненова-Маринова 1991, 76) (обр. 2).

През V - VI в. в Месемврия се строят и/или преустройват и обществени сгради с публичнограждански характер и инженерни съоръжения. Между съвременната баня на Несебър и турския хамам от XVIII в., където теренът на полуострова е най-нисък и с най-голям наклон към морския бряг, са разположени късноантични терми. От тях са проучени еднопространствена зала с кръстовиден план и пет помещения с отоплителна инсталация, две от които съоръжени с басейни (Чимбулева 1988, 577 сл.; Съселов 2000, 88 сл.) (обр. 2). Постройката се снабдява с вода по външен водопровод, чието трасе е проследено на северозападния бряг на южния Несебърски залив (Огненова-Маринова и др. 1987, 128). Градският резервоар за вода – правоъгълно съоръжение (10,60 м х 11,50 м разкрита дължина) вкопано до 6,20 м - е проучен на запад от средновековната църква "Св. Стефан". Вътрешноградската разпределителна водопроводна мрежа е прокарана в подземни галерии със светло сечение 1,60 м х 0,60 м, разкрити на дълбочина 5,00 – 7,50 м от съвременното градско улично ниво северно и южно от средновековната църква "Пантократор" (Огненова-Маринова и др. 1987, 127 - 128; Теоклиева 1988, 585 сл.)

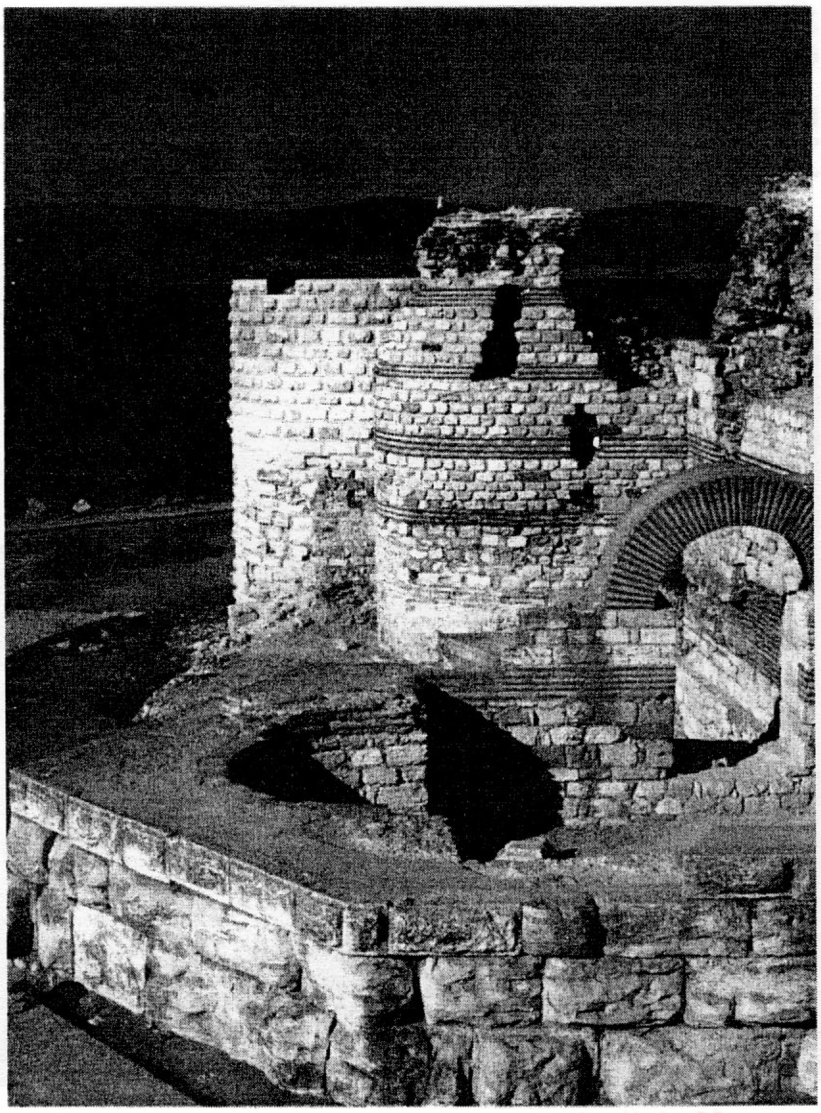

Обр. 4. *Реставрирани късноантични укрепителни съоръжения при западната градска порта, изглед от югозапад (по Welkow 1989)*
Fig. 4. *Restored fortifications as the western gate from late antiquity, view from southwest (after Welkov 1989)*

ГРАДЪТ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

От включването на Месемврия в границите на българската държава при хан Крум през 812 г. (Гюзелев 1981, 329 - 332; Ognenova-Marinova 1992, 243) до края на XIV в. градът и неговата околност се превръщат в оспорван от българи и византийци геополитически регион. На плаца на архитектурнопространственото общуване това съперничество, съобразявайки се с формираните през античната епоха топографскофункционални зони, оставя впечатляващи паметници на средновековната църковна и гражданска архитектура и инженерно строителство.

ЛИТЕРАТУРА:

Гюзелев 1981: В. Гюзелев. Несебър. – In: Български средвовековни градове и крепости. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море (Съст. Ал. Кузев, В. Гюзелев). С. 1981, 325 - 355.

Младенова 1986: А. Младенова. Многовековно единство на природа и архитектура. – МПК 1986 № 3, 31 - 34.

Михова 1997: Е. Михова. Колебание на морското ниво и палеоекологични условия за развитието на човешкия живот край бреговете на Черно море. – In: Брегоукрепване и дълготрайно стабилизиране на склоновете на Черноморското

крайбрежие (Съст. Й. Марински). С. 1997, 64 - 69.
Огненова 1975: Л. Огненова. Подводна археология в Несебър. – Векове 1975 № 3, 43 - 49.
Огненова-Маринова и др. 1986: Л. Огненова-Маринова, М. Рехо, П. Илиева, Ж. Чимбулева, Д. Кожухаров, Ас. Тотешев. Разкопки и проучвания в Несебър. – АОР - 1985 г. В. Търново 1986, 80.
Огненова-Маринова и др. 1987: Л. Огненова Маринова, Ж. Чимбулева, Д. Кожухаров. – АОР - 1986 г. Разград 1987, 127 - 128.
Огненова-Маринова 1991: Л. Огненова-Маринова. Месамбриа Понтийская. – In: В. Велков, Л. Огненова-Маринова, Ж. Чимбулева. Месамбриа – Месемврия – Несебр. С. 1991, 32 - 71.
Панова 1996: Р. Панова. Градът с две лица: Несебър и проблемът за границата през средните векове. – Минало 1996 № 3, 73 - 78.
Попов, Мишев 1974: Вл. Попов, К. Мишев. Геоморфология на Българското Черноморско крайбрежие и шелф. С. 1974.
Прешленов 1999: Хр. Прешленов. Месамбрия Понтика: политически отношения и икономическо развитие през късноелинистическата и римската епоха. – In: Thracia Antiqua, 10. Studia in memoriam magistri Prof. G. Mihailov. С. 1999, 227 - 233.
Съселов 2000: Д. Съселов. Разсъждения за архитектурно-пространствената структура на новооткрит археологически паметник в Несебър. – ИНМБ, (Studia in memoriam Ivani Galabov (Ed. Iv. Karayotov) 3, 2000, 88 - 100.
Теоклиева 1988: Е. Теоклиева. Водоснабдительная система города Несебра в V - VI веке. – In: Bulgaria Pontica

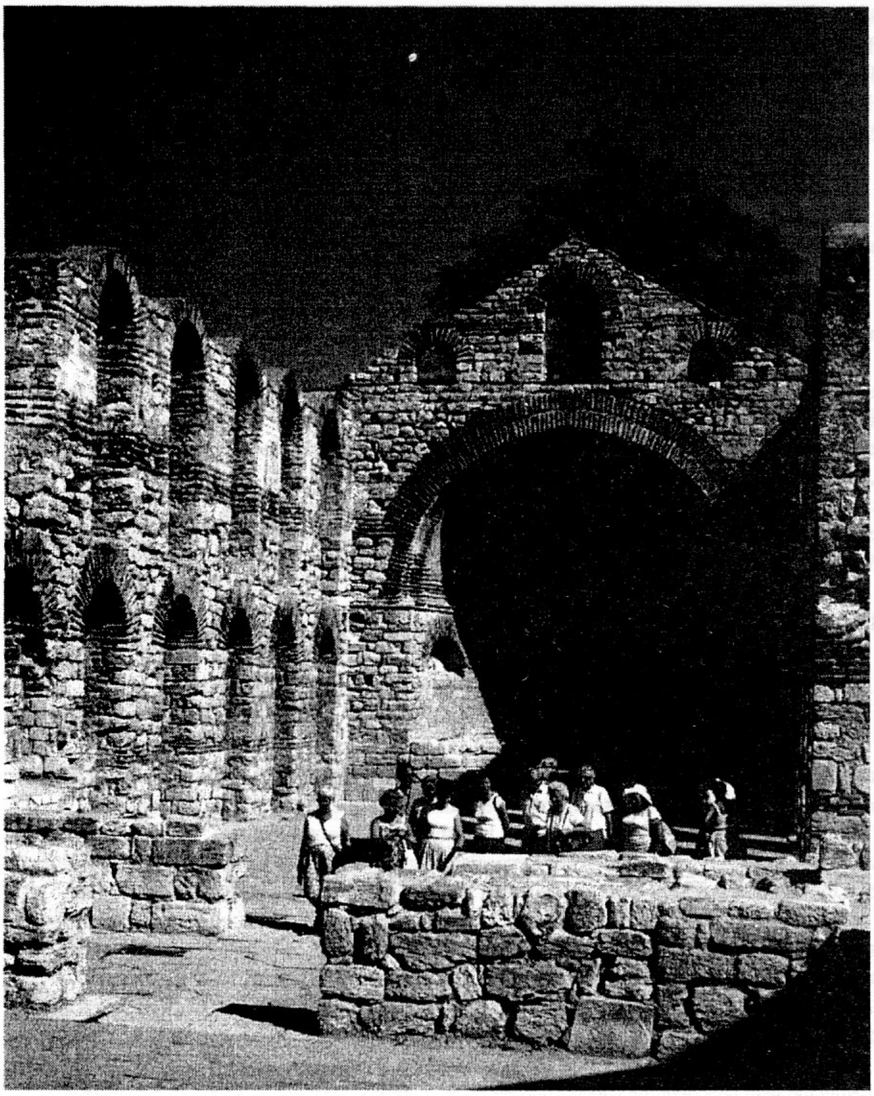

***Обр. 5.** Базиликата "Св. София", изглед от запад (по Welkow 1989)*
***Fig. 5.** The basilica St. Sophia, view from the west (after Welkow 1989)*

medii aevi, II (Ed. V. Gjuzelev). Sofia 1988, 585 - 592.
Чанева-Дечевска 1999: Н. Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България IV - VI в. С. 1999.
Чимбулева 1988: Ж. Чимбулева. Ранневизантийские термы в Несебре. – In: Bulgaria Pontica medii aevi, II (Ed. V. Gjuzelev). Sofia 1988, 577 - 584.
Чимбулева 1991: Ж. Чимбулева. Месемврия – Несебр. – В: В. Велков, Л. Огненова – Маринова, Ж. Чимбулева. Месамбриа – Месемврия – Несебр. С. 1991, 72 - 91.
Karajotov 1994: Iv. Karajotov. La χώρα de Mesambria Pontika d'apres les donnes archeologiques et numismatique. - In: IIIrd International Symposium "Cabyle". Studies on settlement life in Ancient Thrace. (Ed. D. Dracanov). Yambol 1994, 283 - 292.
Mihailov 1970: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. I[2]. Inscriptiones orae Ponti Euxini. Serdicae, MCMLXX.
Mihailov 1997: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. V. Inscriptiones novae, addenda et corrigenda. Serdicae, MCMXCVII.
Ognenova 1960: L. Ognenova. La fouilles de Mésambria. – BCH, 84, 1960, 221 - 232.
Ognenova-Marinova 1969: L. Ognenova-Marinova. Derniéres transformations des remparts romano-byzantins. – In: Nessebre, I (Ed. T. Ivanov). Sofia, 1969, 95 - 107.
Ognenova-Marinova 1979: L. Ognenova-Marinova. Mesambria Pontica. – Wiadomości archeologiczne, 1979, 1, 34 - 40.
Ognenova-Marinova 1980 a: L. Ognenova-Marinova. Le systéme de défense hellénique de Mesambria du côte nord à la lumière des recherches sous-marines. – In: Nessebre, II (Ed. V. Velkov). Sofia 1980, 96 - 109.
Ognenova-Marinova 1980 b: L. Ognenova-Marinova. Tuiles et terres cuites architecturales. – In: Nessebre, II (Ed. V. Velkov). Sofia 1980, 110 - 155.
Ognenova 1988: L. Ognenova. La dation des édifices médiévales à Nessebre d' après les donnés des fouilles. – In: Bulgaria Pontica medii aevi, II (Ed. V. Gjuzelev). Sofia 1988, 570 - 576.
Ognenova-Marinova 1990: L. Ognenova-Marinova. Nesebăr: Trent' anni di richerche di terra e subacquee. – In: Boullettino d' Arte del Mistero per I Beni Culturali e Ambientali, 59, 1990, 125 - 129.
Ognenova-Marinova 1991: L. Ognenova-Marinova. La "bria" Thrace d' après les recherches archéologiques a Nessèbre. – In: Thracia Pontica IV. Sofia 1991, 133 - 136.

Ognenova-Marinova 1992: L. Ognenova-Marinova. La contribution de l' archéologie susmarine dans l' etude de la ville médiévale de Nessebre. – In: Bulgaria Pontica medii aevi, III (Ed. V. Gjuzelev). Sofia 1992, 243 - 246.

Ognenova-Marinova 1994: L. Ognenova-Marinova. Mesembriacos portus. – In: Thracia Pontica V. Les Ports dans la vie de la Thrace ancienne (Ed. M. Lazarov, Cr. Angelova). Varna 1994, 139 - 142.

Porožanov 2000: K. Porožanov. La ville Thrace de Mesembria sur la cote de la mer Noire. – In: Thracia, 13. Studia in memoriam Velizari Velkov. Serdicae 2000, 345 - 350.

Preschlenoff In Druck: Chr. Preschlenoff. Umwelt und Gesellschaft an der bulgarischen Schwarzmeerküste in der Antike. - In: Thracia Pontica VII. Paleoecological Conditions and Their Impact on the Development of the Thracian Coastal Agglomerations. Actes du Sumposium International. September 1997. Sozopol.

Velkov 1967: V. Velkov. Zur Geschichte der Mesambria Pontica im III Jh.v.u.Z. – In: Acts of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy (Cambridge 1967). Oxford 1971, 109 - 112.

Velkov 1969: V. Velkov. Mesambria – Mesembria – Nessèbre.(Situation, recherches, notes historiques). – In: Nessebre, I (Ed. T. Ivanov). Sofia 1969, 9 - 28.

Velkov 1981: V. Velkov. Die Bedeutung von Nesebăr in der übergangsperiode von der Antike zum Mittelalter. – In: Bulgaria Pontica medii aevi, I (Ed. V. Gjuzelev).(Byzantinobulgarica, VII). Sofia 1981, 137 - 140.

Velkov 1992: V. Velkov. Mesembria zwischen dem 4. und dem 8. Jahrhundert. – In: Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter (Hrsg. R. Pillinger, Andr. Pülz, H. Vetters). Wien 1992, 19 - 22.

Venedikov 1969: Iv. Venedikov. Histoire des remparts romano-byzantins. – In: Nessebre, I (Ed. T. Ivanov). Sofia 1969, 155 - 163.

Venedikov 1980: Iv. Venedikov. Les fortifications dans la partie nord-ouest de Nessèbre. – In: Nessebre, II (Ed. V. Velkov). Sofia 1980, 23 - 80.

Venedikov, Ognenova-Marinova, Petrov 1969: Iv. Venedikov, L. Ognenova-Marinova, T. Petrov. Disposition, fouilles et remparts de Nessèbre, I (Ed. T. Ivanov). Sofia 1969, 29 - 94.

Welkow 1989: W. Welkow. Nessebar. Sofia 1989.

MESAMBRIA PONTICA
TOPOGRAPHY UND SPACIAL DEVELOPMENT DURING THE ANTIQITY
Summary

Christo Preshlenov

The antique polis Mesambria Pontica is situated on the Nesebar Peninsula and the contiguous territories to the West and North of the bay with the same name on the Western Black Sea coast. Topographically it has assimilated territories of the early Thracian protopolis.

The administrative centre of the polis, built on the peninsula at the end of the 6th c. BC, has an area of about 40 ha (fig. 1). As a result of the raising of the sea level and the intensive abrasionit has lost a significant part of its territory, especially ramarkable to the East and South-East. During the Medieval epoch it was reduced by a quarter, and in the 20th c. it is 850 m long, about 300 m wide, having an area of approximately 24 ha.

The fortification system of the antique city is intended to strenghten the naturally defended peninsula, that is comparatively more vulnerable on land and by sea to the West at the isthmus and the suitable for quayage of vessels Northern and Southern bays of Nesebar. The prevailing construction style is the irregular rectangle pseudo-isodome. The fortified walls, at a maximal depth of four-six meters, defend the polis unchanged also during the Hellenistic and the Roman early-emperors' epoch (fig. 1). New fortifications, reflecting the changed poliorcetic requirements and construction technics, have been built in Nesebar in the second half of the 5th c. BC. The construction is in opus mixtum, most often five-line bricks in a belts.

Along the entire Northern coastal line of the peninsula the wall lays over the superstructures of the classical stronghold, found in the sea (fig. 2).

The medieval Nesebar, contested by Bulgarians and Byzantines in 9th – 14th centuries, had a spesific economic and cultural shape, reflecting itself in the architectural synthesis and in the inherited Late-Antique and Early-Byzantine fortification system. During the 9th, 11th and 14th centuries it experienced just repaires and reconstructions. After the capture of the city by the Ottoman Turks in the 15th c. the fortification wall was left careless.

According to the urban practice during the Classical and the Hellenistic epoch some buildings in Nesebar lay on artificial terraces. On one of them, hold by a supporting wall, above the Northern harbour, a temple of Zeus Hyperdexios in Doric order functions. Another terrace is formed above the Southern harbour which is under Apollo's protection. Other two temples of Zeus and Apollo are built at the agora. The latter lays in the central zone of the peninsula. Following the orthogonal East-West oriented street system one reaches the acropolis, laying on the highest terains in the farest Eastern zone of the cap (fig. 1).

The prevailing type of the private Hellenistic houses, spread in Nesebar probably also during the Principate, is represented by buildings with a rectangle plan, an inner peristyle yard, digged in cellars with stone double stairecases linking them to the peristyle (fig. 1). They have saddle roof. The eaves were decorated with ceramic ornaments.

Mesambria changes its urban und architectural shape during the Dominate. Above the Northern harbour, over the foundations of the temple of Zeus Hyperdexios a three-ship basilica lays. Another basilica is built close to the Apollo's temple above the Southern harbour. In the central zone of the Antic city, on the place of the Hellenistic Apollo's temple is the basilica "St. Sofia" (also known as The Old Metropolia). A topographical continuity in the religious construction is evident also in the acropolis – the foundations of the medieval churches "St. Stephen Acropolit" and "Christus Acropolit" are sanctified seemingly during the early Christian epoch. In the North-Eastern corner of the peninsula the Sea-side basilica "Bogorodiza Eleusa" is built, and across from Mesambria's main gate, under the foundations of the destroyed Turkish mosque the remaines of the Late Antique basilica "St. Apostles" are identified (fig. 2).

In the 5th-6th centuries some public buildings and engineering installations are built and/or reconstructed in Mesambria. Between the present-day Nesebar's bath and the Turkish hamam from the 18th c. lay the Late Antique termes (fig. 2). The building has an external water supply. The line of this water-main is identified along the North-Western coast of the Southern Nesebar bay. An urban distributing water-main network is installed in underground galleries.

During the Middle ages the city and its surroundings become a geopolitical region contested by Bulgarians and Byzantines. This rivalry, conforming the shaped during the Antiquity topographic-functional zones, leaves impressive monuments of the Medieval religious and civil architecture and of the engineering construction.

ДОВЕЛТ - ДЕУЛТУМ - ДЕВЕЛТ
(DOVELT - DEULTUM - DEVELT)

Петър Балабанов, Светла Петрова

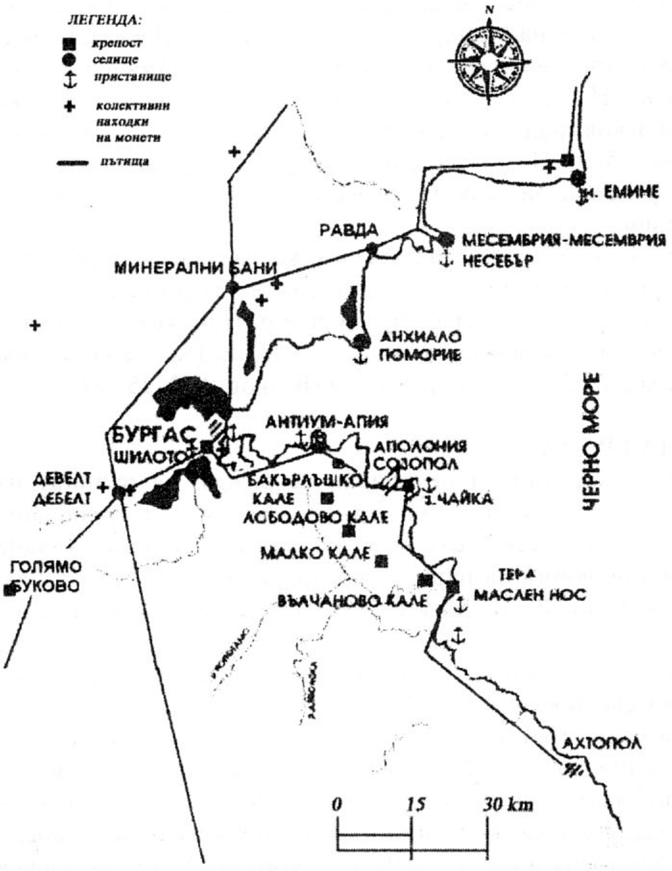

Обр. 1. Археологическа карта на района на Бургаските езера

Fig. 1. Archeological map of the region of the Burgas lakes

МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ

Съвременното село Дебелт, наследило името на големия античен център Деултум, се намира на около 20 км западно от Бургас. То е разположено на възвишения, заобиколени от юг, изток и североизток от равнините на пресушените в съвремието блата, северно от вливането на р. Средецка в Мандренското езеро. Езерото е било плавателно, като по него корабите са навлизали до 15 км навътре от същинския морски бряг (Димитров 1981, 386 и цит. лит.)

Развитието на селищната система около Бургаските езера винаги е зависело от промените в природните условия и преди всичко от равнището на подпочвените води (обр. 1). Военните действия, етническите промени, политическите сблъсъци, играли важна роля в други райони на Балканите, сравнително слабо са се отразявали върху живота по северните предпланини на Странджа и близките й полета. Географската им изолираност и отдалеченост от основните пътища са основен фактор за спецификата на местния поселищен живот. В същото време добрите природни условия са способствали за развитието на икономиката на района през всички исторически епохи.

Останките на античния Деултум са локализирани от братя Шкорпил (Шкорпил 1891, 133 - 138) още в края на XIX в. (обр. 2). Дълго време след това в района не са предприемани сериозни проучвания, като в периодичната литература спорадично се появяват съобщения за отделни находки (Мушмов, 1921/22, 243; Герасимов, 1952, 402; 1955, 603). Сред тях са голямо съкровище от бронзови монети на Филип II и Александър III, съкровище от тетрадрахми Лизимахов стил, сечени в Бизия от II в. пр. Хр. и трето съкровище, за съжаление разпръснато между намервачите, от златни византийски монети от VIII - IX в. От територията на античния град произхожда и находка от сто сребърни монети, отсечени в Солун по времето на император Константин Велики (Божкова 1993, 58 - 74; Бонева, 1984, 23 - 28; Балболова 1990, 50 - 56). Сред другите материали особен интерес представляват статуя на Артемида (Стоянов 1985, 65 - 71) и силно пострадалата статуя на лъв, съхранявани в Бургаския музей. В неговите фондове се пазят и десетки глинени съдове и лампи, железни сечива и оръжия, бронзови монети, оброчни плочки, предмети на бита намерени в района на античния град.

Обр. 2. Разположението на развалините (според К. и Х. Шкорпил)

Fig. 2. Situation of the ruins (according to K. and H. Skorpil)

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ

Първите археологически сондажи на територията на античния град датират от 1947 г., когато под ръководството на проф. Т. Иванов е разкрита част от настилката на улица от III - IV в. (Иванов 1950, 326 сл.) Няколко години след това при прокарване на съвременното шосе са били разбити част от крепостните стени на града и една правоъгълна кула. По същото време служители в строителни войски са разкопали по своя инициатива скалния некропол в съседство със средновековната крепост на южния бряг на р. Средецка. Отделни материали от там, сред които комплект бронзови хирургически инструменти, сгъваем железен стол, бронзови съдове и апликации, датирани във II - III в., също са попаднали в Бургаския музей.

Комплексното проучване на античния, късноантичния и средновековния град Деултум-Девелт започва през 1980 г., след решение на правителството в близост до бреговете на Мандренското езеро и до с. Дебелт да бъде построен металургичен комбинат. От 1980 г. до 1988 г. проучванията се ръководят от Ст. Дамянов, а след безвременната му смърт от П. Балабанов и Ц. Дражева. Настоящото изследване има за цел да даде кратка предварителна информация за античния и рановизантийския град, тъй като предстои цялостното обнародване на резултатите от дългогодишните археологически разкопки. Получената информация от проведените през 1986 - 1992 г. археологически кампании дава нова представа за развитието на материалната култура и за важните процеси протекли в този голям географски район.

През античността и средновековието селището е било свързано чрез множество пътища с морето и с вътрешността на Тракия. По западните брегове на Бургаското и Мандренското езера се е спускал участък от пътя, водещ от Провадийския проход към централна Странджа. От Дебелт той се е разклонявал в няколко артерии, които по теченията на странджанските реки са продължавали на юг към дн. Малко Търново и Факия, съответно към Лозенград и Одрин. Постоянен път е свързвал Деултум с Аполония (Велков 1963, 25 - 34).

ПОСЕЛИЩНА ПРИЕМСТВЕНОСТ И ИМЕТО НА ГРАДА

От документираните на терена селища, светилища, тържища и некрополи се вижда, че районът на Бургаските езера е бил гъсто заселен още през първата половина на I хил. пр. Хр. (Карайотов, Кияшкина, Костадинов 2000, 3 сл.) Многобройните монетни находки свидетелстват за оживената парична циркулация още през V - IV в. пр. Хр. От тук са известни домонетни форми на пари, кизикени, монети на Месамбрия, на Аполония, Тракийския Херсонес, на Ефес, на Котис I, Филип II, Александър III, Севт III, на Кабиле, на Реметалк и Август.

През 70-те години на миналия век в научната литература бе изказано мнението, че топонимът "Деултум" представлява латинизирана форма на тракийска дума със значение "двублатие", "място между две блата" (Sarafov 1980, 199 - 204). При разкриването на ритуална яма от третата четвърт на IV в. пр. Хр. е намерена стена от амфора с графит, който гласи "Довелт" (Балабанов 1999, 67 сл.) Имаме всички основания да смятаме, че това е името на местния тракийски център. Съставката "валта/велта", употребявана и до днес в топонимията на Централните Родопи със значение "мочурлива ливада, която се коси", има тракийски произход (Балкански 1984, 106). Друг довод в подкрепа на това тълкуване е употребата на името "Велт" за обозначаване на града в анонимния разказ за покръстването на България от XIV в. (Гюзелев 1978, 200 - 201).

Динамиката на заблатяванията и изсъхванията на земята в района на с. Дебелт е пряко свързана с колебанията в равнището на Черно море. В периоди на регресия, когато морското равнище е било с 8 - 10 м по-ниско от сегашното, оттичането на подпочвените води било значително по-интензивно и равнището им съответно е падало (Димитров, Орачев 1982, 1 - 11). Това силно е стеснявало заблатените участъци и по-голямата част от равнините около Мандренското езеро действително са се превръщали в ливади. Доказателство за процеса са откритите при аерофотоснимки през 1989 г. основи на комплекс от сгради (вероятно антична вила), разположени силно навътре в територията на пресушеното през 20-те години на миналия век блато. Теренните проучвания по бреговете на Мандренското езеро показват, че в различните епохи поселищата са били ориентирани спрямо променящите се очертания на бреговата линия (Балабанов, 1984, 11 и сл.)

Геологическата справка дава основание да се търси произходът на топонима "Довелт" в средата или дори в първата половина на I хил. пр. Хр. Разкриването на погребения и следи от живот по терасата, южно от р. Средецка, датиращи от средната и късната бронзова епоха (Lestakov 1995, 39 - 42), свидетелстват за възможността от още по-ранното възникване на топонима. По всяка вероятност именно през Довелт е минавал пътят към вътрешността на страната, по който е внесен известният бронзов слитък от околностите на с. Черково (Карайотов 1978, 12 и сл.), датиран в XIII в. пр. Хр.

Съвременните проучвания показват, че към средата на I хил. пр. Хр. Дебелт е център на обширен географски район, ключов пункт в търговските отношения на околните земи с Аполония и Месамбрия. Липсата на името му в историческите извори от предримската епоха може да бъде обяснена с отдалечеността му от местата на важни военни и политически събития и сравнителната му географска изолираност от добре познатите на елинистическите автори градове.

Римската военна колония Flavia Pacis Deultensium, както показват археологическите данни, е основана в

непосредствена близост до тракийския Довелт. Топонимът на града и множеството находки на монети от I в. пр. Хр. - I в. сл. Хр., от неговата територия, както и северно и западно от него сочат, че колонията не е заселена на "чисто" място. Времето на нейното основаване се свързва с последните години от управлението на император Веспасиан. Заселена е от ветерани на VIII Августов легион, участници в последната фаза от потушаването на Юдейското въстание, превземането на Йерусалим и Triumphus Judaicus (юни 71 г.) В надпис, датиран в 82 г. сл. Хр., се съобщава, че ветерани от VIII Августов легион, настанени в Colonia Flavia Pacis Deultensium, решили да изберат за един от първите патрони на града T. Avidius Quietus (CIL, VI, 3838, 31692=ILS 6105). По-късно, вероятно в 91 - 92 г., същият е проконсул на Ахея, а от 93 г. управител на провинция Британия. Според А. Бърли, T. Avidius Quietus е бил управител на Британия от 93 г. до 99 (100?) г. (Birley, 1981, 85 - 87). Сведението на Плиний Стари (NH IV 45): "to Develton cum stagno quod nune Deultum vocatur veteranorum" показва, че ветераните са настанени в Деултум, в Тракия (вж.: E.Birley, 1988, 273). Името на Деултум се открива и в картата на Клавдий Птолемей (83 - 161/163? г.) като DEVELTVS COLONIA (Лаков, 7 сл., сн. 2). Фрагментиран (непубликуван) надпис от разкопките на античния град позволява да се стеснят хронологическите рамки на основаването на колонията в средата на 70-те години на I в. Тук заселените ветерани били около 800 - 1000 (?) души. Те получили земя с право на притежание и ползване на добива (собствеността била държавна). Колонията имала самостоятелно вътрешно управление, но от съдебна гледна точка била подчинена на провинциалния управител (Геров 1980, 47 - 48).

ГРАДСКА ТЕРИТОРИЯ И ПЛОЩ

На север градската територия на Деултум граничела с тази на Анхиало (Поморие). Това показва един намерен in situ граничен каменен стълб със съкращенията F(ines) c(oloniae) D(eultensium), открит в местността Кладенците (сега в Бургас). Б. Геров предполага, че там е имало пътна станция (mutatio). В друг надпис, от 155 г. (управлението на император Антонин Пий), се упоменава за построяването на burgi и praesidium по територията на colonia Flavia pacis Deultensium (от с. Пънчево, на 20 км от дн. с. Дебелт). На юг територията на колонията достигала до днешния гр. Малко Търново. Той обаче принадлежал към територията на Бизия (днес влиза в територията на Европейска Турция). Вероятната граница между двата града е преминавала в ариала на р. Резовска или р. Велека. Дължината на градската територия на Деултум по оста север-юг е била около 50 км. В нея влизали средните и долните течения на рекичките Русокастро, Карабунар (Средецка), Факия и Извор. На изток границата достигала при възвишенията Меден рид (най-вероятно), в западна посока досега границата на територията не е уточнена (Геров 1980, 45 - 46; също така вж: CIL III 12329; Шкорпил 1891, 103 сл.)

Създаването на колонията е дало значителен тласък за развитието на икономиката на околните земи. Деултум също процъфтява. Според надпис, открит в Рим, гражданите на града благодарят на император Домициан за благодеяния, оказани им от централната власт (Yurukova 1973, 7 и сл.) Множеството находки и монети, открити при археологическите проучвания, свидетелстват, че още в края на I в. тук са били издигнати вече монументални сгради с богата архитектурна украса.

Развалините на града обхващат амфитеатралното подножие на ниските възвишения по северния бряг на р. Средецка и заемат площ от около 400 дка. Те дълго време са използвани като кариера за добив на строителни материали. Квадри от тук са изваждани още през късната античност, но особено сериозни поражения на архитектурните останки са нанесени през XX в. В района на днешното село, от двете страни на р. Средецка са документирани още останките от осем вили, отнесени към III - IV в. и на две малки селища, датирани в IV - VI в. Може да се предположи, че броят им е по-голям, тъй като наносите от последните десет века са твърде значителни и вероятно са унищожили някои по-малки обекти.

ГРАДОУСТРОЙСТВО

Улици, крепостни стени, обществени и култови сгради

Археологическите и епиграфски данни показват, че през I - III в. Деултум е бил един от най-значителните центрове в Тракия. Градоустройственият план и уличната му система са предопределени от естествената даденост на терена. Проведените през 1986 - 1992 г. сондажни проучвания дават представа за строителството на големи архитектурни ансамбли. Резултатите от разкопките показват умението на архитектите и строителите на града да съчетават общоприетите градоустройствени принципи с конкретните местни условия. Двата основни сондажа - на антична баня с част от крепостната стена (обр. 3) и т. нар. Обществена сграда (обр. 4) илюстрират представителното строителство в античната колония.

По стратиграфски данни два пожара, свързани с военни действия, са засегнали града през II в. Единият се отнася към 30-те години на II в., а другият - към времето на император Марк Аврелий. Тогава градът е бил укрепен с крепостна стена, така както се укрепяват и другите големи градове в провинция Тракия - Филипопол, Августа Траяна; Сердика. Вероятно на тази крепостна стена принадлежат основите на масивен зид с ширина 1,80 м с посока север-юг, документирани успоредно, пред проучените участъци на Източната крепостна стена. Надпис от времето на Антонин Пий указва за строителство по територията на колонията (Кацаров 1928/29, 77 - 89). Логично е предположението, че заедно с изграждането на бургии и президии

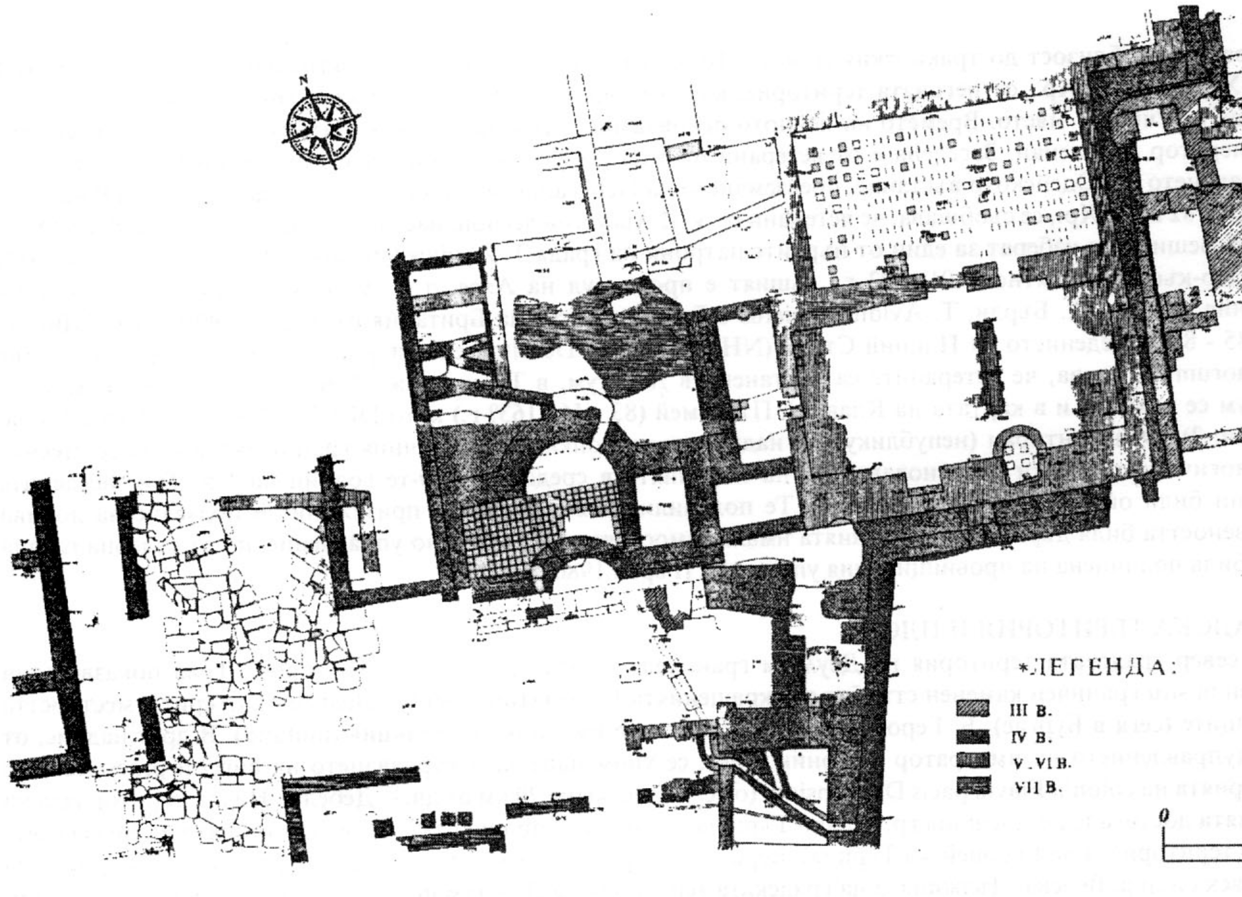

Обр. 3. Част от античнта баня и Източната крепостна стена
Fig. 3. Part of the ancient bath and eastern wall

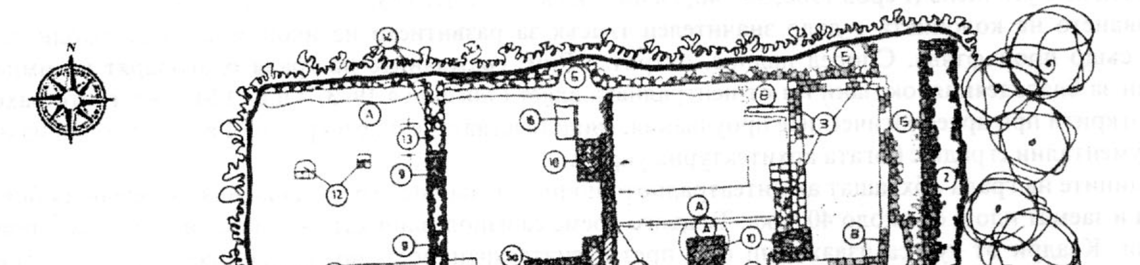

Обр. 4. Храм на императорския култ - "Обществен сграда"
Fig. 4. Temple of the Emperor's Cult - "the public building"

Обр. 5. Източна крепостна порта
Fig. 5. The Eastern gates

е била укрепена и застроената част на колонията. Косвено указание за това е откритата в Деултум мраморна глава от статуя на богиня, увенчана с крепостна корона, датирана във II - началото на III в.

Разкритата и документирана част от източната крепостна стена от III в. е с дължина над 150 м. Тя е изградена чрез емплектонна зидария с банкет, направен от големи квадри айтоски гнайс със зелен цвят. Част от тях вероятно са използвани първоначално за изграждането на по-ранната крепостна стена от II в. Според археологическите проучвания този участък претърпява сериозни поправки след готските нашествия през 50-те и 60-те години на III в., като запазва старото си трасе. Повредените участъци от каменната емплектонна зидария са допълнени на места от зид в техника opus mixtum. Срещу предполагаемия decumanus maximus е построена порта с пропугнакулум, фланкирана от стражеви помещения и бастион (обр. 5). Ролята на охранителна кула играе образувалата се чупка в крепостната стена, която я защитава от север. На 30 м. северно от нея са разкрити основите на правоъгълна кула с няколко преустройства.

Непосредствено до вътрешното лице на крепостната стена е проучена в основи антична баня (обр. 6). Тя има почти квадратна форма с вход от север. От юг е тангирана от декумануса на портата. Стените й са изградени в смесена зидария. Запазена е хипокаустната система. Колоните на хипокауста са от квадратни тухли, в някои участъци покрай стените и под двата басейна - от каменни колонки. Съдейки по откритата битова керамика и монети, банята е била построена през първата половина на III в. и е функционирала до края на IV в., като многократно е била ремонтирана и преустройвана.

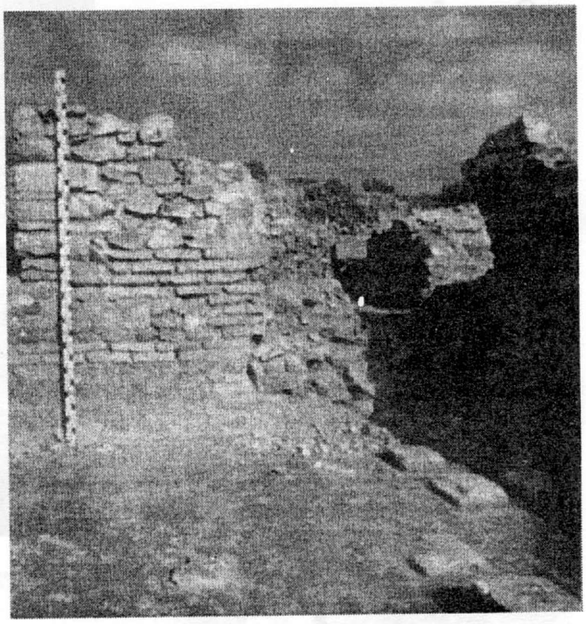

Обр. 6. Късноантична баня - вход
Fig. 6. Bath from late antiquity - entrance

Масивните й външни зидове от изток и от юг отчасти са били използвани като гръб на крепостната стена, построена в края на III - начлото на IV в. Тогава е бил зазидан префурниумът от изток (обр. 7). При късните преправки са използвани сполии, включително от храма на императорския култ. В мазето на едно от периферните помещения в северозападната част на сградата е била използвана колона-поставка за императорски бюст с посветителен

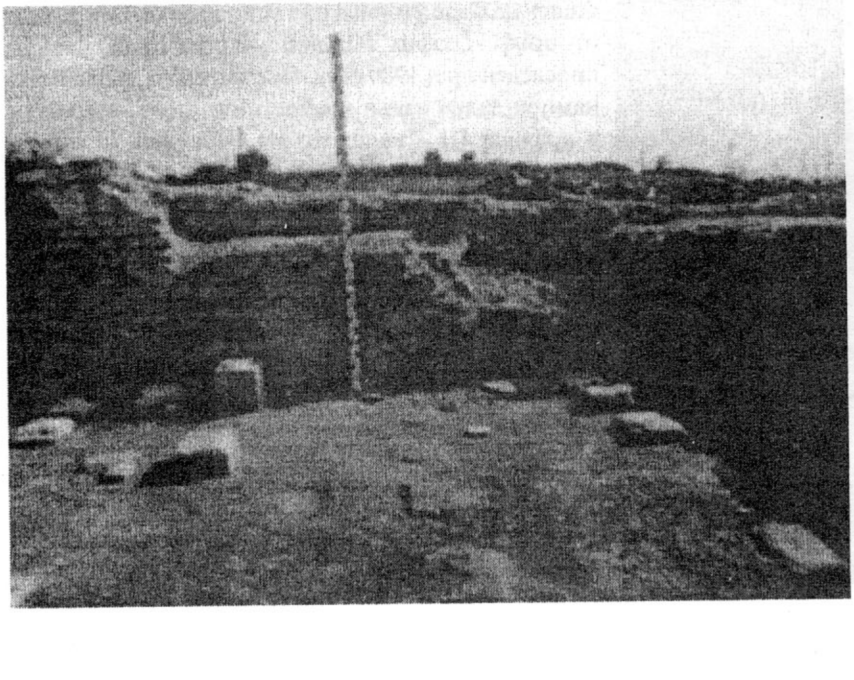

Обр. 7. Късноантична баня - префурниум
Fig. 7. Bath from late antiquity - prefurnium

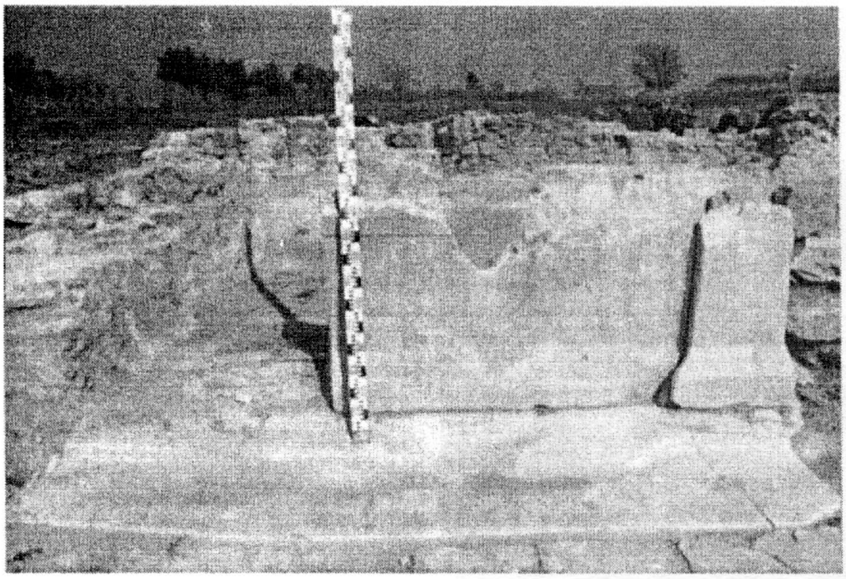

надпис на синът на Филип Араб -M. Iulius Philippus (Iunior).

Интерес представляват останките от градска чешма на северната страна на декуманусa непосредствено до банята (обр. 8). Тя има полукръгъл в план резервоар. Към уличното платно е изградена с масивни плочи и правоъгълни колони. В центъра й има малка полукръгла ниша, вероятно предназначена за статуя. Срещу чешмата от южната страна на улицата е документиран дълбок портик (обр. 9). Неговата площ е използвана в края на IV в. за изграждане на верижно подредени помещения, чиито преградни стени са от ломени камъни на калов разтвор.

Обр. 8. *Градска чешма*
Fig. 8. *The town fountain*

Около банята и чешмата, както и между нея и крепостната порта, са проучени части от канализационната система на античния град (обр. 10). Това са изградени канали с правоъгълно сечение от грубо обработени камъни, споени с бял хоросан. Под южната страница на портата канал е отвеждал отпадните води извън защитената територия на града в края на III в. По-нататък обаче той е разрушен до основи още през късната античност и не може да бъде проследен.

Обр. 9. *Декуманус с портик пред градската чешма*
Fig. 9. *Decumanus with portico in front of the town fountain*

Разкритите при археологическите сондажи участъци от улици не позволяват в достатъчна степен да бъде уточнен планът на града. Откритият от проф. Теофил Иванов участък от декуманус, проследен през 1980 г. на повече от 65 м дължина, се намира далеч извън крепостната стена, изградена в края на III - началото на IV в. (на 70 до 150 м от куртината). Друг декуманус е пресечен от Източната крепостна порта (обр. 11). Извън нея обаче всички масивни каменни останки от улицата са били извадени още през късната античност. Тук на равнището на здравата пръст е намерена най-старата по време монета от досегашните проучвания. Тя принадлежи на Месамбрия и датира от IV в. пр. Хр.

Трети декуманус е минавал южно от храма

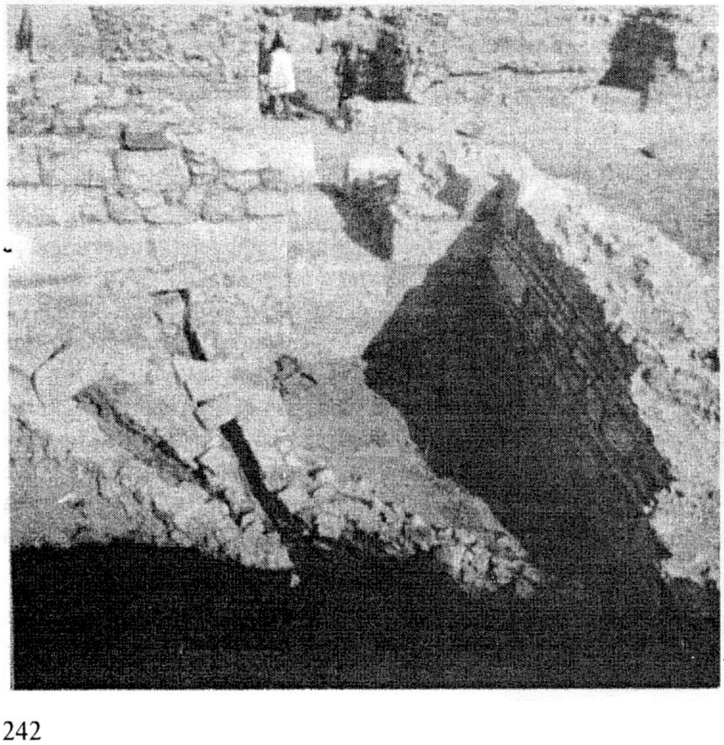

Обр.10. *Част от канализационната система при банята и портата*
Fig. 10. *Part of the drainage system at the bath and gates*

***Обр. 11.** Част от Източната крепостна порта и декуманус*
***Fig. 11.** Part of the eastern gates and decumanus*

на императорския култ и наследилата го Обществена сграда. Той частично е застъпен от трасето на крепостната стена, вътре в нея равнището му, вероятно на по-късен етап, може би в края на III в., е било задигнато с около 0,8 м. Около декумануса през 1990 - 1991г. са документирани портик и верига от правоъгълни помещения (Дражева, 2000, 26 и сл.)

Единственият участък от кардо с дължина 15 м е открит на запад от инсулата, в която се намира античната баня. На запад от пресечката му с декумануса може да се предположи, че се намират останките от Форума на Деултум (обр. 12).

Значителната отдалеченост на споменатите обекти, както и доказаните поправки на уличната мрежа не позволяват нейната цялостна реконструкция. Ясно е само това, че улиците на града са били ориентирани по посоките на света и са го разпределяли на инсули, съгласно класическата ортогонална система.

***Обр. 12.** Кардо*
***Fig. 12.** Cardo*

Чрез сондажно проучване през 1987 - 1988 г. е разкрит богат архитектурен комплекс, служил в началото на III в. за храм на императорския култ (вж. обр. 4). Той е построен върху останки от по-ранни градежи, запечатани със слой от пожар, датиран с монета на Фаустина Стара. Съдейки по откритите материали, има основание да се предполага, че през I - II в. там е съществувал храм, възможно с дървено-кирпичена конструкция (обр. 13). След пожара е издигната постройка с правоъгълен план и с масивни, дебели 0,8 - 1,10 м стени, градени в смесена зидария с вход от запад. Открити са запазени на място две тухлени стъпки за колони, вероятно поддържали фронтона над предверието. В източната част на сградата с тухлени стени е било изолирано правоъгълно помещение, на пода на което са намерени три бази за статуи с посветителни надписи - две на Отацилия Севера и една на Филип Араб. Други две бази с аналогични надписи - една на императора и една на съпругата му са открити южно и източно от това помещение. Освен тях от храма произхождат фрагменти от бронзова статуя на император Септимий Север в естествени размери (обр. 14), както и много фрагменти от други статуи от бронз и мрамор. Сред последните могат да се предположат изображенията на Ескулап и Дионис. Вътрешните стени на храма са били богато декорирани със стенописи и мраморни детайли. Намерени са също и кубчета от стъклена и каменна мозайка.

Сградата е била унищожена от пожар в средата на III в. Според намерените в горелия слой монети това е станало по времето на император Галиен. Няколко десетилетия по-късно тя е била преустроена, а след разоряването на града от готите през 374 г. тук са разположени складове за зърнени храни, в които in situ са разкрити 8 долиума.

Храмът е вписан в чупка и долепен на фуга до крепостната стена, чиито камъни са споени с бял хоросан. Тя е

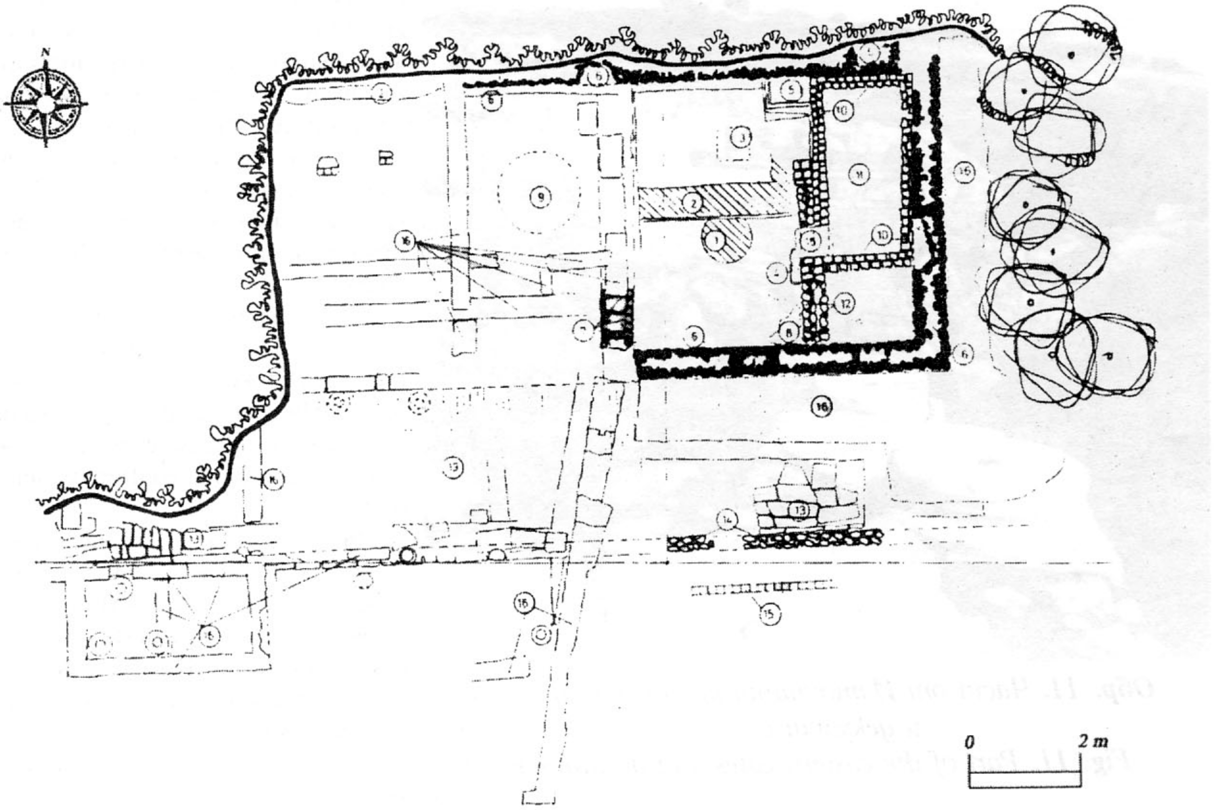

Обр. 13. Останки от храм от I - II в. и кладенец (вж. № 1 и 2)
Fig. 13. Remains of the temple from the 1st-2nd century (see No 1 and 2)

изградена в opus implectum. Запазената част от външното лице е оформено от големи и дълги квадри. Някои от тях - без да се установява система - са поставени вертикално. Дебелината на стената достига до 1,8 м, а запазената й височина до 6,3 м. Югоизточният й ъгъл е укрепен с бастион, чиито точни размери не са известни поради силното обрушване на лицевата зидария. Запазените размери са: дължина 4,4 м и ширина 2,8 м.

Образите върху монетите, сечени в Деултум, показват, че тук са били изградени множество храмове и представителни обществени сгради. Откритите оброчни плочки, елементи от архитектурна украса, части от статуи потвърждават това. Голямото количество мраморни фрагменти от фризове, капители, вкл. с позлата, и от мраморна стенна декорация, петте поставки за императорски статуи и две за бюстове с надписи, части от стенописи и цветни мозайки показват разнообразието и богатството на монументалната архитектура на Деултум. Особен интерес представляват откритите два капитела в йонийски ред с украса от листа и грозде върху възглавниците. Досега от днешните български земи са известни четири капитела с украса от листа и грозде (Петрова 1996, Кат. № 52, 59). Селищата, в които са открити този тип капители, са центрове на лозарството през античността. Специфичната им украса е свързана с култа към Дионис, респективно гроздето и виното. Откритят фрагмент от статуя на Дионис предполага съществуването в града на храм, посветен н божеството. Множеството монети, сечени в Деултум, с конвенционалното му изображение, както и статуарното изображение на Дионис върху монети, сечени по времето на Филип-баща, показват отношението на гражданите на колонията към лозата и виното (Юрукова 1981, 125 - 126). Подобна украса е характерна за малоазийските центрове - Пергам, Афродизия, Хераклея Понтийска (Петрова 2002, 34 и сл.)

В по-голямата си част архитектурните елементи, някои от които могат да бъдат отнесени към първите десетилетия от основаването на колонията, са открити в пластове, датирани с материали от времето на Северите. Те, както и фрагментите от голяма бронзова статуя на император Септимий Север, показват, че именно тогава градът изживява нов възход в своето икономическо и културно благосъстояние.

Повечето от откритите досега архитектурни елементи произхождат от храма и наследилата го Обществена сграда. Най-голям е делът на фрагментите от капители, мраморна стенна облицовка, колони, бази и рамки на прозорци. Базите и фрагментите от колони са малобройни. Изработени са от мраморизирани варовици със сивобял цвят, като при някои бази се наблюдават червеникави жилки в мрамора. Базите са от т. нар. "атически" тип с характерната за римската епоха плинта. По композиция те са еднакви с тези от другите селища на Тракия - Августа Траяна, Диоклецианопол, Филипопол (Цончев 1956, 141 - 157; Ботушарова, Коларова 1971, обр. 10, 11, 11 - 3), от Мизия - Никополис ад Иструм, Одесус, Дискодуратере, Сердика (Иванов, Иванов 1994,

***Обр.14**. Глава от бронзова статуя на Септимий Север*
***Fig. 14**. Head of a bronze statue of Septimius Severus*

Обр.:50, 101, 134, 135 и др.; Султов 1966, 25 - 44.; Иванов, .Бобчев, 1964, 49, обр. 52, 75, Табл. XXVI) и от източните и западните римски провинции (Ephesos 1996, Abb. 167, 168,214, 227, 231; Bayraktar 1997, Abb. 72 - 74; Wesenberg 1971, 12 sqq.) Малобройни са и фрагментите от колони. Изработени са от един каменен блок от мраморизирани варовици със сив цвят или от червен пясъчник с органогенен произход, с остатъци от мидени черупки. Височината им варира между 230 - 270 см.

Капителите от коринтския ред са предимно пиластрови - цели и фрагменти. И те, както повечето архитектурни детайли, са преупотребени в украсата на храма на императорския култ и по-късно в наследилата го сграда с обществени функции. Изработени са много прецизно от бял мрамор със следи от оцветяване и златен варак. Практиката да се оцветяват или позлатяват архитектурни детайли - преди всичко капители, е унаследена от помпеанската архитектурна живопис (т. нар. втори помпеански стил). Следи от подобен архитектурно - декоративен прийом, с червена боя, е засвидетелстван и по орнаментите на мраморната инкрустация на вила Армира (виж. Младенова 1991, 145 сл.) Откритите досега пиластрови капители съставят три типа: с два реда акантови листа; с един ред акантови листа; и с волути с формата на "лира".

Подобни пиластрови капители са открити в Тракия от Форума на Августа Траяна, Филипопол - римската баня в източната част на града (Цончев 1956, 150, обр. 72; Цончев 1950, 137), античната вила "Армира", край Ивайловград (Младенова 1991, 67, обр. 101 - 103, (кат. № 325, 326, 327). "Лира" - формата се открива във всички части на римската империя (вж. К. Рончевский 1935, 3 - 69, Табл. I - VIII).

Изображението на акантовите листа върху пиластровите капители е от т. нар. остър акант (acanthus spinosis). Само при един капител с "лира"-форма на волутите е употребен мек акант (acanthus mollis). Този тип на остър акант намира точни паралели в малоазийските каменоделски центрове. Открива се в Италия, Гърция и Северна Африка при сгради, построени с участието на скулптори и декоратори от Мала Азия (Младенова 1991, 148 и цит. там лит.)

Други намерени елементи на архитектурната скулптура са множеството фрагменти от стенна мраморна облицовка. Деултум е едно от малкото селища в Тракия, в които досега е открита мраморна облицовка. Стенни облицовки са открити също във вила Армира (Младенова 1991, 58 - 107, Кат. № 202 - 1208.; 149 сл.) и във Филипопол (Ботушарова, Коларова 1971, 82 - 84, обр. 10). Плочите на мраморната облицовка от Деултум, както и тези на пиластровите капители, са били прикрепяни към стената чрез железни, медни или оловни щифтове или куки. Гърбовете им са грубо обработени, което предполага тяхното допълнително залепване към стената с хоросан - бял или с керамични примеси. Залепване с хоросан, примесен с мраморен трошляк, е приложено във Филипопол (вж. Ботушарова, Коларова 1971, 84). Освен споменатите плочи в Деултум са открити и многобройни фрагменти от мраморни цокли с различен профил, както и корнизи, завършващи архитектурното оформление на стенната мраморна облицовка.

Плочите са с украса от бръшлянови листа, с изображение на пелте с кръстосани зад него брадви(?); или гладка плоскост с профилирана рамка. Облицовъчни плочи с подобно изображение са известни от вила Армира (Младенова 1991, Кат. № 478 - 480, 601, 605, 612, 620, 626, 627, 629, 635, 640, 641 (Табл. 79 и 80). Сред откритите фрагменти има и тесни канелирани плочи, които, поставени вертикално, са служили за декоративното оформяне на пиластровите колони. Във височина те вероятно са завършвали с откритите пиластрови капители.

Най-близките паралели на архитектурните елементи от Деултум са откритите части от мраморна облицовка от вила Армира, където е доказано, че са работили майстори и ученици на Афродизийската школа. Архитектурната декорация в колонията: бази, колони, капители, стенна облицовка има характеристики, присъщи на ателиетата в Ефес, Пергам и Афродизия. Използваните модели-шаблони при пиластровите

капители и стенната облицовка са застъпени предимно в художествения репертоар на афродизийските каменоделци. Установено е, че повечето от капителите са били изработени през последните десетилетия на I в., първата половина на II в. Мраморната облицовка намира най-близки паралели с тази от вила Армира и други селища на Римската империя, където е доказано присъствието и работата на каменоделци от Мала Азия. Базите, фрагментите от колони, капителите и фрагментите от стенна облицовка илюстрират малка част от все още неразкритата богата архитектура на Colonia Flavia Pacis Deultensium (Петрова 2002).

От аерофотоснимки и наблюдения на повърхността на терена може да се предположи, че през II в. голяма част от античния град се е намирала в ниския равен участък в полите на двете малки възвишения извън крепостните стени, изградени в средата на III в. (Петков, 2000, 35 - 62). На този етап е невъзможно да се дискутира за цялостната площ и устройството на града през различни периоди от античната епоха. Археологическите сондажи доказват, че планът на братя Шкорпил не е точен, тъй като на него са обединени останки от различни исторически епохи, включително средновековни зидове от IX - X в. Допълнително усложнява проблема значителната хоризонтална стратиграфия между ядрата на селищния център през I - II, III - IV и V - VII в., както и на селищата преди и след тези хронологически рамки. До настоящия момент най-добре са проучени останките на града от III - IV в. и са локализирани терените, където може да се очакват останки и от други периоди.

Сравнителната отдалеченост на Деултум от основните пътни артерии на Балканите е вероятната причина името му да не се споменава често в писмените извори. След известията за основаването на колонията то се споменава в "Географията" на Клавдий Птолемей (Cl. Ptolemei, III, II, 7) и в Певтингеровата карта (Cuntz, 1929, 229, 2, XIII). Откритите монети, епиграфски паметници и множество предмети от бита показват, че през III - IV в. градът се е нареждал сред най-важните центрове на провинция Тракия.

През третата четвърт на III в., по времето на император Галиен, Деултум отново е бил опожарен и силно разрушен вероятно от нашествията на готите по Черноморското крайбрежие в края на 60-те години. След него градът се е възстановил сравнително бързо. Известно е, че през 294 г. (10. 10. 294 г.) в него е отседнал за кратко император Диоклециан (Велков 1959, 28). След Диоклециан, Деултум е наречен у Амиан Марцелин oppidum, добре укрепен малък град (Велков 1959, 65). Новият му разцвет обаче се отнася към началото на следващото столетие, след определянето на Константинопол за столица на Римска империя.

Археологически свидетелства за това са пренастланите със сполии от по-ранно време улици, преустройствата на крепостната стена и Източната порта, преустройството на храма на императорския култ в обществена сграда; появата на веригата помещения - магазини по улицата западно от нея. Показателно е рязкото нарастване на броят на монетите от това време. Само от фугите между плочите на новата улична настилка са открити повече от 50 бронзови монети на Константин Велики и синовете му. За сравнение монетите, открити в същия сондаж и датирани във II - III в., са само петнадесетина.

МОНЕТОСЕЧЕНЕ

Представа за икономическото развитие на града дават монетните му емисии, допълнени от наблюденията и находките от сондажните археологически проучвания. Както се посочва в корпуса на автономното монетосечене на Деултум (Yurukova 1973, 1 и сл.) след първата му емисия от бронзови монети, сечени във времето на император Траян, следва пауза, продължила до последните десетилетия на II в. В самия край на II в. започнал големият икономически разцвет за Деултум. При Юлия Домна се възобновява неговото автономно монетосечене. За около 50 години градът пуска в обръщение над 160 монетни емисии (обр. 15 а, б). Последните по време известни засега монети на Деултум са от времето на Филип Араб и семейството му. Монетите представляват солиден източник на информация за развитието на града (Юрукова, 1972, 9 сл.) Изображенията върху тях показват, че основни

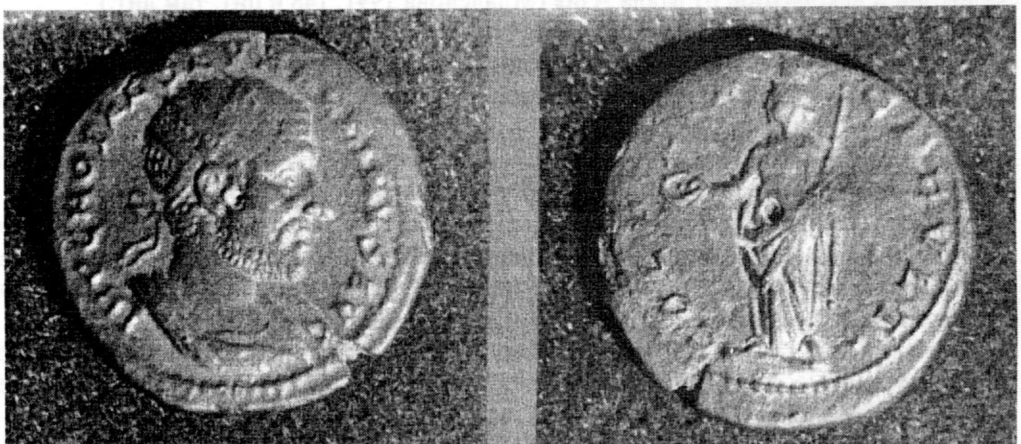

Обр. 15 а. *Бронзова автономна монета на Деултум от времето на император Макрин*

Fig. 15 a. *Bronze autonomous coin from Deultum from the time of Emperor Macrinus*

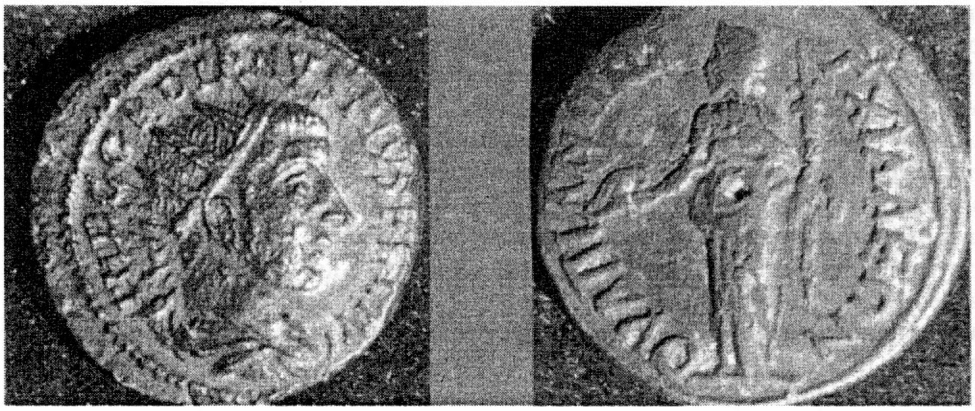

Обр. 15 б. Бронзова автономна монета на Деултум от времето на император Гордиан
***Fig. 15 b.** Bronze autonomous coin from Deultum from the time of EmperorGordian*

отрасли на икономиката му са риболовът и пчеларството (Юрукова 1970, 21 - 22). Вероятната търговия с тях се е извършвала по вода. Може да се предположи, че градът е имал търговско пристанище, каквато е общата практика за онова време. Косвено този факт се потвърждава от изображенията на риби, делфини и кораби върху неговите монети.

Значението на Деултум като икономически център се вижда от анализа на монетната циркулация през II - III в. Отдавна е отбелязано, че по-голяма част от монетите, произхождащи от града, са сечени в централните монетарници на Рим - нещо нехарактерно за други райони на провинция Тракия (Юрукова 1965, 55 - 57). От района на античната колония произхождат и значителен брой автономни бронзови монети от III в., сечени в Бизия, Дионисополис и Анхиало. В същото време емисиите на колонията проникват дълбоко във вътрешността на Тракия - Пловдивско, Старозагорско, Хасковско (Пълна статистика на находките не е обнародвана. Сведенията са от Хр. Буюклиев, К. Кисьов, И. Прокопов, Д. Драганов).

ХРИСТИЯНСТВО. ЖИВОТЪТ ПРЕЗ КАСНАТА АНТИЧНОСТ И СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Преместването на столицата в Константинопол и провъзгласяването на християнството за равноправна религия в Римската империя през 313 г. с Медиоланският едикт дава нов тласък в развитието на Деултум. Съдейки по многобройните находки от глинени лампи, украсени с християнски символи, през първата половина на IV в. в града започва налагането на новата религия. Друго косвено доказателство за това е ориентацията на погребенията в некрополите на града от IV в. с посока изток-запад, както и навлизането на някои характерни за християнството погребални обреди. Църковната легенда ни връща още към втори век, като ни дава сведения за епископи на Дебелт и Анхиало - Елий Публий Юлий и Сотас (Euseb. Hist. eccl. V, 19, 3), и за някои тракийски мъченици, записани в "Месецослова на Василий II".

Развитието на Деултум драстично се прекъсва отново от готските нападения през 70-те години на IV в. Както съобщава Амиан Марцелин, през 374 г. под стените му се е разиграло сражение, в резултат на което византийската армия е разгромена, главнокомандващият Барзимер е убит, а трибунът Еквиций попаднал в плен (Am. Marc. XXXI, 8 - 10). След сражението градът е превзет, опожарен и жестоко разрушен. Следите на този втори готски пожар се откриват навсякъде в границите и околността на античния град. При сондажни разкопки на ок. 150 м. източно от крепостната стена е разкрита част от ров, в който безразборно са нахвърляни телата на няколко десетки души - войници, деца, възрастни хора, жени.

Новото възстановяване започва няколко години по-късно, като строителството е доста по-скромно. Някои от обществените сгради са полуизоставени или преправени, част от уличната настилка е послужила за под на скромни по размер новопостроени жилища от едно или две помещения със стени на калов разтвор. Рязко се свива и монетното обръщение.

По същото време на южния бряг на р. Средецка на платото на нисък, защитен от три страни от меандъра на реката хълм, е била построена малка крепост. При сондажното ѝ проучване през 1980 - 1981 г. е документирана източната крепостна стена с кули в ъглите и порта в центъра. В градежа ѝ има множество сполии, очевидно донесени от развалините на античния град. Крепостната стена пресича помещение с тухлен под и стени, изградено от ломен камък, споен с хоросан, вероятно част от вилна постройка. Според откритите монети в помещението то може да бъде отнесено към III - IV в. Крепостта се намира на 1,5 км югозападно от античния град, който значително се е свил по площ по това време. Некрополите от V в. са с изключително беден инвентар и са разположени в непосредствена близост до източната крепостна стена.

През V в. в историческите извори се появява нова форма на името на града - Девелт, който независимо от сполетелите го нещастия се утвърждава като епископски център. Епархийските списъци сочат Анастасий като епископ на Девелт и Созопол през 431 г. (ИБИ: VII, 1960, 202; VIII, 1961, 117). До края на XI в. могат да се проследят имената на ред епископи - вече само на епархия Девелт в провинция Хемимонт, участници в църковни събори, или споменати във връзка с важни исторически събития. Други са известни само по своите моливдовули (Йорданов 1992, 21).

В изворите няма информация за следващи варварски нашествия, засегнали града през V - VI в. Девелт не се споменава и в трудовете на Прокопий Кесарийски. От територията му досега не са известни тухли с печати от V - VI в., въпреки че фрагменти на произведени и подпечатани с печати на констатинополските фабрики тухли са известни от близките околности. Археологическото проучване показва, че в V - VI в. градът е продължил да запада. По това време върху цялата му територия се появяват малки, безредно поставени и примитивно построени помещения, които стъпват върху развалините на късноантичните храмове и бани. Повечето от античните улици са застроени, изоставена е канализационната система на града, Източната порта е била преградена с блокаж.

Находките от монети засега са най-показателни за хронологията на съществуването на ранносредновековния град. Макар и епизодични, те свидетелстват за продължаване на живота му до времето на император Маврикий Тиберий. Към VI в. се отнася малка, настлана с каменни плочи площадка, върху западната част на античната баня (част от улица или вътрешен двор?) заобиколена от силно разрушени помещения, градени от ломени камъни на калов разтвор.

Към началото на VI в. се отнася ясно документиран слой от нов пожар, след който животът върху по-голямата част от територията на Девелт замира. Все още не е проучено археологически малкото укрепено селище, разположено върху по-високата северна тераса на античния град, но някои находки показват, че останките от средновековния Девелт от периода VIII - X в. трябва да бъдат търсени там. Възможно е пожарът от VII в. (629 г.?) и последвалото преместване на града да са свързани с голямото нашествие на аварите, в съюз с прабългари и славяни през 20-те години на века. Известно е, че аварският хан е пребивавал в минералните бани между Айтос и Бургас, а войските му системно са разграбвали околностите по това време (Велков 1959, 200).

НЕКРОПОЛИ

Некрополите от I хил. пр. Хр. и тези на античния град се локализират на няколко места в близост до селищния център. На северозапад са разположени четиринадесет надгробни могили, като шест от тях са в границите на съвременното село. Размерите на някои от могилите достигат височина 5 м и диаметър до 65 м. Повечето от тях са разкопавани за вземане на пръст и селскостопански дейности, като липсват сведения за археологически находки. Част от плоските некрополи са разположени на запад от града. Най-често срещани са скалните гробове, които представляват правоъгълни камери с различни размери, врязани в скалата. Отгоре са покривани с масивни каменни плочи. Според гробните инвентари те датират от срдата на II до края на III в. Проученият на южния бряг на реката скален некропол има 8 много прецизно оформени гробни камери, една от които е дълбока 2,5 м, а останалите - до 1 м. Подобен некропол е открит и в самото село Дебелт. Той се отличава със своите не много прецизно издълбани гробни камери, които на места почти се застъпват. Погребенията са с ориентация изток-запад, някои с незначителни отклонения от тази посока. Между 1980 - 1987 г. са документиран и отчасти проучени пет плоски некропола от късната античност с погребения, извършвани направо в земята. Гробовете в тях са покрити с цели или фрагментирани тегули. Скромният погребален инветар хронологически ги отнася в IV – VI в.

Важността и добрата съхраненост на откритите и документирани в района на с. Дебелт антични и средновековни обекти дават възможност през 1988 г. тази територия да бъде обявена за Национален археологически резерват. В неговите граници са включени останките на античния град, част от терените, където са известни некрополите, вили, най-добре запазеният участък от т. н. "Голям перекоп", средновековна църква и крепост на южния бряг на р. Средецка. Бъдещото археологическо проучване на територията на Националния резерват Деултум - Дебелт ще допринесе за по-цялостната и пълна информация за развитието на Югоизточна Тракия през бронзовата и желязната епоха, античността и средновековието.

ЛИТЕРАТУРА:

Балабанов 1984: П. Балабанов. Тракийски тюрсис близо до Бургас. - ИМЮИБ, VII, 1984, с. 11 - 37.

Балабанов 1999: П. Балабанов. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаско. - Археолгя 1999 № 3 - 4, с. 67 - 77.

Балболова 1990: М. Балболова. Девелт през VIII - X век. - Векове, 1990 № 1, с. 50 - 56.

Балкански 1984: Т. Балкански. Историческа топонимия в Пещерско. - In: Сб. Родопи, V, 1984, с. 106.

Божкова 1993: Б. Божкова. Монетно съкровище от Дебелт. - Нумизматика и сфрагистика, 1993 № 1 - 4, с. 58 - 74.

Бонева 1984: Ил. Бонева. Късноантична монетна находка от Деултум. - Нумизматика, 1984 № 3, 23 - 28.

Ботушарова, В. Коларова 1971: Л. Ботушарова, В. Коларова. Археологически проучвания на Джамбаз тепе в Пловдив през 1968 г. - ГНАМПл, VII, 1971.

Велков 1959: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С. 1959.

Велков 1963: В. Велков, Пътища по Западното Черноморие в предримската епоха. - ИВАД, XIV, 1963, 25 - 34.

Герасимов 1952: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през последните години. - ИАИ, XVIII, 1952, с. 402.

Герасимов 1955: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1951, 1952, 1953, 1954 г. - ИАИ, XX, 1955, с. 603.

Геров 1980: Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I - III в.). - ГСУ ФКНФ, т. 72 № 2, С. 1980.

Гюзелев 1978: В. Гюзелев. Христоматия по история на България. С. 1978, II, с. 200 - 201.

Димитров 1981: Б. Димитров. Български черноморски градове и крепости. Варна 1981.

Димитров, Орачев 1982: Б. Димитов, А. Орачев. Пристанищната система на Западнопонтийското крайбрежие (средата на II - I хил. пр. н. е.). - Археология 1982 № 1, с. 1-11.

Дражева 2000: Ц. Дражева. Някои проблеми на градоустройственото развитие на Дебелт в V - X в. - ИНАМ, XI, 2000, 25 - 30.

Иванов 1950: Т. Иванов. Отделни находки от разни места. - ИАИ, XVII, 1950, 326 - 333.

Иванов, Бобчев 1964: Т. Иванов, С. Бобчев. Разкопки върху площта на хотел "Балкан" в центъра на София през 1952 - 1953 г. - In: Сердика, I (Археологически материали и проучвания) С. 1964.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов, Никополис ад Иструм. I, С. 1994.

Йорданов 1992: Ив. Йорданов. Печатите на комеркиарията Девелт. - In: Поселищни проучвания, II, 1992.

Карайотов 1978: Ив. Карайотов. Критски меден слитък от с. Черково, Бургаски окръг. - Нумизматика, 1978 № 1, 12 - 16.

Карайотов, Киашкина, Костадинов 2000: Ив. Карайотов, П. Киашкина, К. Костадинов. Бургас - вечното пристанище. Бургас, 2000, 3 - 36.

Кацаров 1928/29: Г. Кацаров. Антични паметници из България. - ИБАИ, V, 1928/29, 77 - 89.

Лаков 1983: Л. Лаков. Учебен факсимиле-атлас. Картографиране на българските земи през вековете (до XVIII в.). С. 1983, с. 7 сл., сн. 2, както и посочените за средновековието други географи в атласа.

Младенова 1991: Я. Младенова. Античнта вила Армира край Ивайловград. С. 1991.

Мушмов 1921/1922: Н. Мушмов. Колективни находки на монети 1921/22. - ИБАИ, I, 1921/22, с. 243.

Петков 2000: А. Петков. Геофизически проучвания в археологическия резерват Деултум. - ИНАМ, XI, 2000, 35 - 62.

Петрова 1996: Св. Петрова. Римско-йонийски капители от Мизия и Тракия. С. 1996.

Петрова 2002: Св. Петрова. Архитектурни детайли от I - III в. от Деултум. - Археология, 2002 № 3, с. 34 - 42.

Рончевский 1935: К. Рончевский. Варианты римских капителей. Материалы к изучению декоративного искусства (пер. с француского). Москва 1935.

Стоянов 1985: Т. Стоянов. Реплика на статуя на Артемида. - МПК, 1985 № 4, 65 - 71.

Султов 1966: Б. Султов. Археологически проучвания в Дискодуратера от 1958 до 1961 г. - ИОМВТ, III, 1966.

Цончев 1950: Д. Цончев. Римска баня в източната част на Пловдив. - ГНМП, II, 1950.

Цончев 1956: Д. Цончев. Принос към проучването на римската архитектура в Южна България. - ГМПО, II, 1956.

Шкорпил 1891: К. Шкорпил, Х. Шкорпил. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. - Сбну, IV, 1891, 133 - 145.

Юрукова 1965: Й. Юрукова. Принос към проучване на циркулацията на римски бронзови монети в нашите земи. - Археология, 1965 № 3, 55 - 57.

Юрукова 1970: Й. Юрукова. Едно изображение на кошер върху монети на Деултум. - МПК, 1970 № 2, 21 - 22.

Юрукова 1972: Й. Юрукова. Редки образци на скулптурната пластика върху монети на Деултум. - Нумизматика, 1972, 3, 9 - 13.

Юрукова 1981: Й. Юрукова. Античното земеделие в монетните изображения. - In: Сб. Развитие на земеделието в българските земи, С. 1981.

Bayraktar 1997: Vehbi Bayraktar. Pergamon. Antalya 1997.

Birley 1981: A. R. Birley. The Fasti of Roman Britain. Oxford 1981.

Birley 1988: E. Birley. The Roman Army Papers 1929 - 1986. Amsterdam 1988.

Cagnat 1928: R. Cognat. Revue des publication épigraphiques. - RA, II, 1928, 392 - 394.

Cuntz 1929: C. Cuntz. Itineraria Romana, Lipsae, 1929, XIII, 229, 2.

Ephesos 1996: Ephesos. - 100 Jahre Österreichische Forschungen. Wien 1996.

Lestakov 1995: K. Lestakov. Bronze Age Graves at Debelt, Bourgas Region. - Trans Europoani, Bonn 1995, 39 - 42.

Sarafov 1980: T. Sarafov. On the Etymology of Deultum. Tracia, V, Sofia, 1980, 199 - 204.

Wesenberg 1971: W. Wesenberg. Kapitelle und Basen. Düsseldorf 1971.

Yurukova 1973: Y. Yurukova. Die münzprägung von Deultum. Berlin 1973.

DOVELT - DEULTUM - DEVELT
Summary

Peter Balabanov, Svetla Petrova

The remains of the ancient and Medieval town of Deultum - close to the present day village of Debelt, began to be excavated in the 80ties of last century. The ancient town of Deultum was located by the Skorpil brothers in the 19th c. and the first archeological soundings on the territory of the ancient town were carried out in 1947. In antiquity and the Middle Ages the town was linked with the sea and the interior of Thrace by many roads (Fig. 1, 2).

Documented settlements in the vicinity, shrines, emporia and necropolises have shown that the region of the Burgas lakes was densely inhabited as early of the first half of the First Millenium B. C. The ritual pit from the third quarter of the 4th century together with the wall of an amphora with a sgraffiito inscribed word Dovelt is ground to believe that this was the name of a Thracian settlement.

The Roman colony of Flavia Pacis Deultensium was founded directly in close proximity to the Thracian Dovelt in the last years of the reign of Emperor Vespasian, settled by the veterans of the VIII Augustian legion. A fragmentary inscription (unpublished) allows the narrowing of the chronological period of the foundation of the colony to the 70ties of the 1st century. Epigraphical monuments have proven the extensive territory of the newly founded town.

The ruins of the town follow the low hilltops of the northern banks of the Sredetska river like an amphitheatre and occupy

an area of about 100 acres together with the remains of another eight villas from the 3rd - 4th century which have been documented as well as those of two other smaller settlements, dating from the 4th - 6th c. Archeological and epigraphic evidence shows that between the 1st and 3rd c. Deultum was among the most important centres in Thrace.

The layout of the town and itssystem of streets were determined by the natural layout of the terrain. Two main soundings - those of the ancient bath with part of the wall (Fig. 3) and the Temple of the cult of the Emperor (a public building) (Fig. 4) stand for the representative buildings.

Some 150 m has been uncovered of the eastern wall from the 3rd century made of emplecton masonry with a base, made of large stones probably used originally for the building of the earlier wall from the 2nd century. After the Gothic invasions of the 50ties and 60ties of the 3rd century the damaged sections of the stone emplecton masonry were filled up with opus mixtum. Opposite the expected decumanus maximus a gate with a propugnaculum was built flanked by rooms for the guards and a bastion (Fig. 5).

The excavated ancient bath near the eastern wall has an almost a square form with an entrance from the north (Fig. 6) on a tangent by the decumanus. The walls consisted of mixed masonry with part of a partially preserved hypocaustus system. The bath was built in the 1st half of the 3rd century and functioned up to the 4th century. The remains of a town fountain, in the northern part of the decumanus, immediately next to the bath are interesting. (Fig. 8). Facing it on the southern part of the street a deep portico was documented (Fig. 9). At the end of the 4th c. its area served as the place where a line of parallel premises were built. The excavations included the area round the bath and the fountain, as well as between the wall and the gate. The wall section with part of the drainage system of the ancient town was also studied (Fig. 10).

The rich public building complex, erected over earlier buildings, became a temple of the Cult of the Emperor (Fig. 4) at the beginning of the 3rd c. There is ground to suppose that in the 1st - 2nd c. another temple existed on the site (Fig. 13). A rectangular room was separated by a brick wall in the eastern part by three bases for statues with dedicatory inscriptions - two of Otacilia Severus and one of Phillip the Arab. Two other bases with analogical inscriptions were found south and east of this room, together with fragments of a bronze statue of emperor Septimius Severus in full size and fragments of other bronze and marble statues (Fig. 14). The building was destroyed by fire in the mid 3rd century and later turned into a granary.

On autonomous bronze coins minted at Deultum we find the images of seven temples. Votive tablets, together with parts of statues, marble fragments of friezes, capitals, including some with gilt on them, as well as the marble decoration of the walls, the five bases for statues of the emperor and the two bases for busts with inscriptions; segments of murals and colour mosaics show the variety and wealth of the monumental architecture of Deultum and its link with workshops from Asia Minor.

The excavated streets are not sufficient to establish the plan of the town. Besides a section of the decumanus, excavated by Prof. T. Ivanov, another decumanus is crossed by the Eastern gate of the walls (Fig. 11). The third decumanus passed south of the temple of the Cult of the Emperor. The only section of the cardo uncovered is 15 m to the west of the insula, where the ancient baths were located (Fig. 12). The streets ran in a North-south direction and outlined insulae. So far the remains of the town from the 3rd - 4th c. are best studied together with the terrain where there is ground to expect remains from other periods.

During the third quarter of the 3rd century Deultum was burnt down again and seriously damaged. It flourished anew towards the next century, evidenced in the streets paved with spolia, the changes in the walls and Eastern gate; the temple of the cult of the Emperor in the public building; the appearance of the row of premises - shops in the street to its west. The moving of the capital in Constantinople and the proclamation of Christianity as an religion on a par with paganism served as an impulse for the development of Deultum. The new religion began to establish itself in the first half of the 4th c.

Deultum was destroyed once again in the 70ties of the 4th c. Its restoration began several years later, however construction work was on a more modest scale.

At the same time a small fortress was built on on the southern banks of the Sredetska river. The eastern wall with towers in the corners and a gate in the centre. The structure was full of spolia. The wall crosses a room with a brick flooring and walls, made of broken rock, with mortar from the 3rd- 4th century. The 5th century necropolises have scant inventory. It is in the 5th c. when the name Develt of the town appeared as a Bishopric in the Hemimontus province. Archeological excavations have shown that in the 5th-6th c. the town continued to decline. Most of the ancient streets were built up, the drainage system of the town was abandoned. The Eastern gate was filled up with rubble.

Towards the beginning of the 6th c. we clearly can identify a layer of another fire, and afterwards life over the territory of Develt died out. It is possible that the fire from the 7th c. (629 ?) and the subsequent moving of the town to have been linked with a great invasions of the Avars, in alliance with ProtoBulgarians and Slavs in the 20ties of the 7th century.

The future archeological excavations of the territory of the National Deultum-Develt reserve will contribute to the fuller and better information of the development of Southeast Thrace in the bronze and Iron Age, antiquity and the Middle Ages.

ПАУТАЛИЯ (PAUTALIA)

Людмила Слокоска, Лидия Стайкова-Александрова, Румен Спасов*

ТОПОГРАФИЯ

Пауталия (дн. Кюстендил) е разположен в плодородната долина на р. Стримон (дн. Струма), между притока й р. Банщица от север и хълма Хисарлъка от юг (продължение на Осоговската планина). Мекият климат, топлите минерални извори и многобройните рудни находища създавали прекрасни условия за развитие на поселищния живот от най-дълбока древност.

Наследник на тракийското селище на дентелетите от старожелязната епоха, при засилената урбанизация на императорите Траян (98 - 117) и Хадриан (117 - 138), Пауталия израства като административен, икономически и културен център в територията на горна Струма и главно селище на стратегия Дентелетике (Геров 1961, 226 - 230; Слокоска 1973, 22 сл.; Тачева 2000, 34). Тракийският произход на селището е запазено в наименованието на града, предавано в различни варианти: Παυτάλια, Παυταλεία, Pautalia, Peutalia, Παντάλια (Геров 1961, 256 и цит. там литература; Danov 1962, 1800 sqq.)

Сред най-ранните епиграфски паметници с името на града е надписът за новопостроената базилика в чест на император Хадриан от 135 г. (IG Bulg. IV № 2057; Иванов 1996, 267 - 274). Името се среща още изписано върху монетите на града от времето на Антонин Пий (138 - 161) до Каракала (211 - 217) (Герасимов 1973, 56 сл.; Ruzicka 1932/33, 1 - 216) в официалните надписи или надгробни паметници на войници от нейната територия (Геров 1961, 256 сл.; IGBulg. IV № 113-116). По-късно е засвидетелстван в Певтингеровата карта, а сетне при писателите от V - VI в. Малх, Комес Марцелин, Хиерокъл, Прокопий и Стефан Византийски (Геров 1961, 257 сл.; Mal[illegible] Bizantiaca, ГИБИ, 1,1954,138; Marcel., Cronicon 516,9 3, ЛИБИ, 1, 1958, 315; Hierocl., Synecd., 14, 654, 4, ГИБИ, 2,1958,157; Steph. Byz., 513, 4).

ГРАДСКА ТЕРИТОРИЯ И ПЪТНА МРЕЖА

Пространството на укрепения град в равнината през II - IV в. заема площ от 29,30 ха. В късната античност - IV - VI в. градът се разширява с построяването на втора крепостна стена на хълма Хисарлъка с площ от 2,12 ха (Русева-Слокоска 1987, 13). Нямаме сигурни данни за границите на градската територия, установени засега основно по пътната мрежа, и по-специално по пътните колони на съответните градове (Русева-Слокоска 1989, 14 и цит. там литература). По главния път за Пауталия милиарни колони са намерени при Волуяк и Голяновци в Софийското поле, в Царибродско и в югоизточната част на Пиротско, при Крупец; а при отклонението Сердика - Пауталия - Стоби, при Волуяк. Така през първата половина на III в. територията се определя в следните рамки: най-северната част е до вододела на Струма и Искър - Трънско, Брезнишко и Пернишко; на изток включва Дупнишкото поле с Германѝя (Сапарева баня); на югоизток - части от Благоевградско, по данни от надписа от Скаптопара.

Пауталия бил свързан с главния път Via Egnatia - от Сердика за Македония, с отклонение за Тесалоника, чието трасе Сердика - Пауталия – Стоби, засвидетелствано и в Певтингеровата карта с пътните станции Aelea и Pautalia. От него през кастела Германѝя има отклонение за Филипопол, охраняван от Cohors II Lucensium, а в близост се пресича с пътя Serdica – Naissus (Ниш).

ИСТОРИЯ НА ГРАДА (УПРАВЛЕНИЕ, ЕТНИЧЕСКИ СЪСТАВ, РЕЛИГИЯ)

Пауталия като град в Тракия бил организиран по подобие на малоазийските градски центрове, както в обществено политическото управление, така и в духовната сфера. С епиграфски паметници са засвидетелствани ръководните органи на Градския съвет (буле), Народното събрание (демос) и архонтите с тяхната колегия (IG Bulg. №№ 2056, 2057, 2181;), на филите с наименования Хераклеида и Родопеида (IG Bulg.IV № 2077; Slokoska, Gerasimova 1993, 59 - 64). Документирани са наличието на гимназион, ксистарх (ръководител на покрита зала за гимнастически упражнения и разходка) (Геров 1961, 264; IG Bulg.IV № 2193, 893; Стайкова 2002, 265 сл.). Върху надзора на градския пазар се грижели агораномите. Епимилетите,чиято дейност приличала на тази на едилите, изпълнявали един широк кръг от дейности - осигуряване на свои и други средства за строежи на обществени сгради, организирване на състезания,издигане на статуи на божества и заслужили граждани.От няколко епиграфски паметники научаваме за функционирването на съдебната система. Познати са ни синдици, екдици и прагматици (Стайкова 2002, 266; Садовски 1995, 39-42). Официалният римски държавен и императорски култ се обслужвал от специална жреческа колегия начело с архиерей или епимелети

***Л. Слокоска** е автор на разделите Топография, Градска територия и пътна мрежа, Улична мрежа, водоснабдяване и канализация, укрепителна система и архитектура; **Л. Стайкова-Александрова** е написала за занаятите в града и некрополите му, а **Р. Спасов** засяга проблемите на прехода от ранновизантийска Пауталия към средновековния Велбъжд.

(IG Bulg.IV № 2072, 2057). Разпространението на култа на императора се регистрира и с многобройните императорски статути, възпроизведени върху емисии на Пауталийските монети, подобно на конната статуя на Луций Вер, статуята на Юлия Домна (Ruzicka 1932/33, № 61; Герасимов 1973, 60; Slokoska 1990, 147 sqq.) Израз на духовната култура са обучението по риторика (Геров 1961, 278), поезията с епиграмите (IG Bulg. IV № 2086, 2087, 2090), скулптурните произведения с изявените образци на римски реплики на творби на Пракситeл, Лизип и Навкид (Ruzicka 1932/33 № 166, 211, 596, 873). Градът имал юридически застъпник, уреждащ спорните въпроси пред провинциалния управител и самия император (IG Bulg. IV № 2236). Пазители на реда на пазара и надзорници на търговията били агораномите (IG Bulg. IV № 2104).

Етническият състав на населението е твърде пъстър - срещат се както тракийски, гръцки, така и римски имена, представени основно в посветителните надгробни надписи. Успоредно с това те съдържат и сведения за някои занаяти, като готвач, шивач на кожи за палатки, търговец, скулптор и др.

Наред с обслужване на императорския култ, жреческата колегия се грижела и за култа към божествата от гръко-римския пантеон. Съществувала и герузия - организация с обществено религиозни функции. В подножието на хълма Хисарлъка се намирала сакралната зона. Между дърветата се издигали храмове и светилища, изобразени на пауталийските монети (Герасимов 1973 № 11, 12). Можем да прибавим главният храм на Пауталия със статуя на Асклепий, лековитият извор - персонификация на р. Стримон; глава на Асклепий (обр. 1), а на обратната страна неговият атрибут тоягата, около която се увива змия. Наред с Асклепий били почитани още и здравеносните божества Хигия и Телесфор (обр. 2), на които са посветени многобройни оброчни плочки. Голямо разпространение имали още култът на Зевс и Хера, на които е посветено голямото светилище в античната Каристорум (Копиловци), отъждествявани с официалния римски култ и капитолийската троица (Кацаров 1914, 80). Намирали разпространение още култът на Дионис, Хермес, Атина, Афродита, голяма част от които са изобразени отново със статуи върху пауталийските монети. От източните култове е засвидетелстван Митра, чието голяма светилище се намирало край с. Таваличево (Кацаров 1911, 48). А местните култове се свързват с р. Стримон, плодородието и благосъстоянието на Горнострумската област.

Обр. 1. Оброчна мраморна плочка на бог Асклепий (II - първа половина на III век)
Fig. 1. Votive tablet of Asclepius (2nd c-first half of 3rd c.)

Подобно на редица други градски центрове в Тракия град Пауталия получил правото от свое име да сече бронзови монети за нуждите на местния пазар (Ruzicka 1932/33, Герасимов 1973). В продължение на 72 години - от времето на император Антонин Пий (138 – 161) до император Каракала (198 – 217) Пауталия произвежда монети от няколко номинала. Освен надписите на обратната страна са изобразявани забележителности на града - архитектурни паметници, скулптори, божества, които често са единствените сведения за тяхното съществуване, независимо от конвенционалния характер. Отделни емисии са ознаменували посещението на Септимий Север (193 - 211) със семейството му в Пауталия.

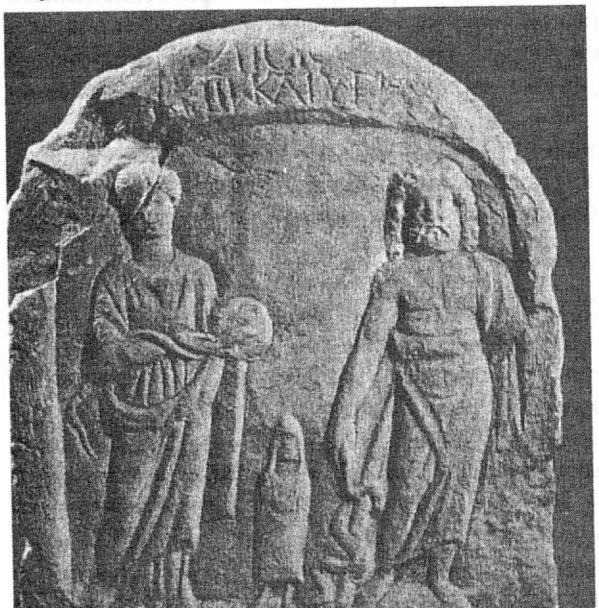

Обр. 2. Мраморна оброчна плочка на Асклепий, Хигия и Телесфор (II - първа половина на III век)
Fig. 2. Votive tablet of Asclepios, Hygia and Telephoros (2nd c-first half of 3rd c.)

УЛИЧНА МРЕЖА, ВОДОСНАБДЯВАНЕ И КАНАЛИЗАЦИЯ

Основният градоустройствен принцип на Пауталия е подчинен на правоъгълната (ортогоналната) система (Русева-Слокоска 1989, 15 - 29 и цит. там литература). Първоначалната планировка на града е издължена в ос изток-запад, направена преди укрепяването му, с което са свързани и редица чупки по крепостната стена. Схемата е подчинена на двете главни взаимно пресичащи се под прав ъгъл улици *decumanus maximus* (с посока изток – запад) и *cardo maximus* (север – юг), които водят началото си от съответните порти, както и на успоредните на тях второстепенни улици decumani и cardines. Трябва да отбележим, че проучванията на уличната мрежа, а също така на укрепителната система и архитектурата е извършвана частично и в малки терени, тъй като Пауталия изцяло е разположена под съвременния Кюстендил и то в неговия център. Обобщените резултати са направени основно в резултат на заснемания, представени в цялостен план на града, който през последните години се доизяснява.

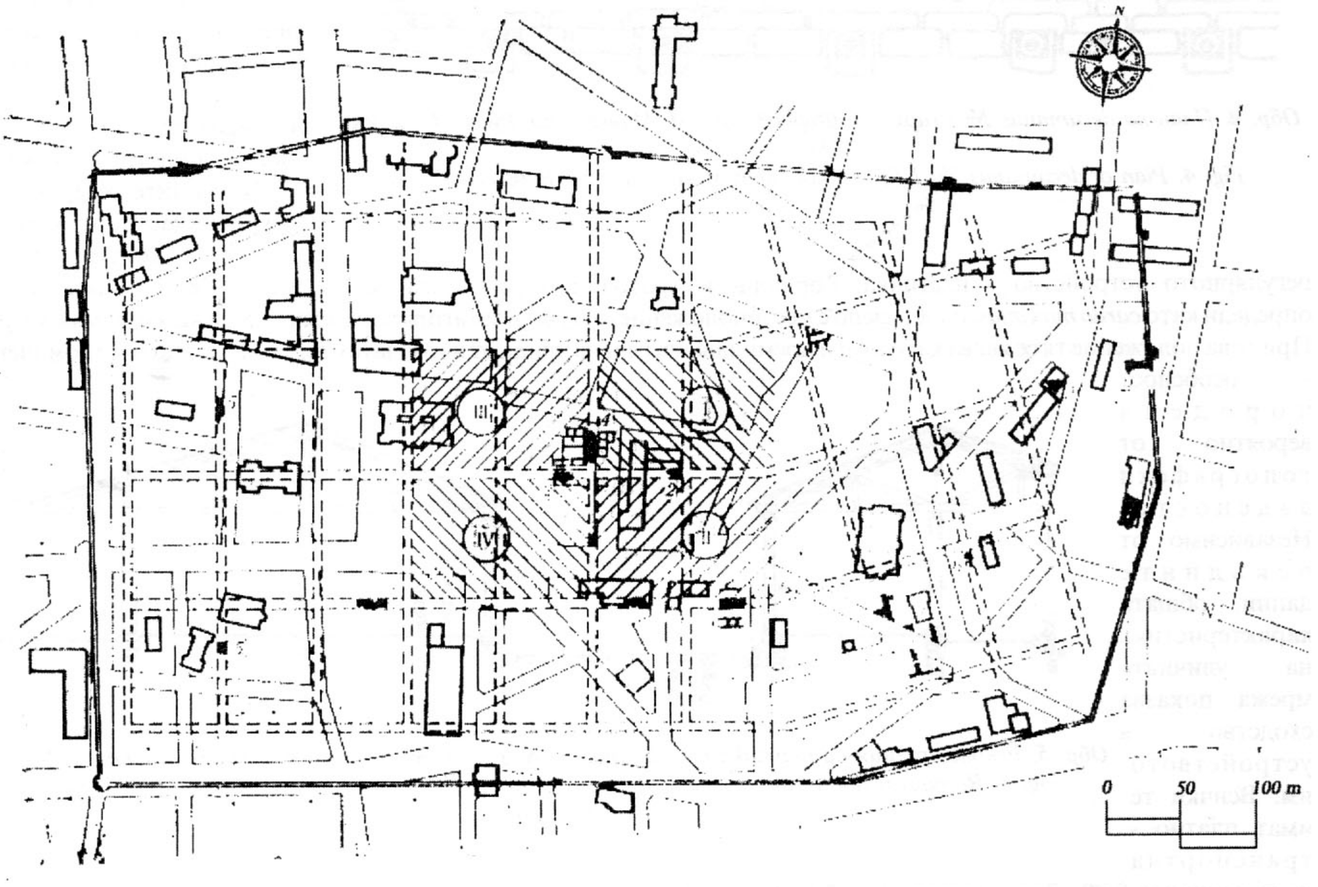

***Обр. 3.** План на крепостната стена и укрепената площ - улична мрежа, градски площад (варианти I, II, III, IV), инсули (I - IV в.): 1 - източна порта; 2 - decumanus maximus; 3 - decumanus № 1; 4 - cardo № 1; 5 - cardo № 5; 6 - cardo № 3 (арх. В. Слокоски, по: Русева-Слокоска 1989)*

***Fig. 3.** Plan of the wall and fortified area - the street network, the square (variants I, II, III, IV), insulae (1st- 4th c.): 1. eastern gate; decumanus maximus; 3. decumanus No 1; 5. cardo No 5; 6. Cardo No 3 (arch.V. Slokoska, after Rousseva-Slokoska 1989)*

Декуманус максимус свързва източната и западна порта на града, като началото й, разположено в северната една трета на източната стена, е продължение на трасето на пътя Сердика - Пауталия - Стоби. Това я определя като главна, преминаваща през града улица, тангираща центъра. Проучени са три сектора, ширината на платното е 12 - 13 м., ограничено от двете страни с бордюри и тротоари. Настлана е с големи каменни плочи с неправилна форма, поставени върху трамбована пръст. Засега няма данни от по-ранна настилка. Характерна особеност на Декуманус максимус е промяна на посоката на запад, в дължина на една трета, което променя и цялостната градоустройствена схема, разделяйки я на две части. Източната заема почти една трета от надлъжната ос и е съобразена с посоката при източната порта; западната - съответно две трети, отговаря на регистрираната посока на главната улица в непосредствена близост до градския център - агората (обр. 3). С тази градоустройствена схема са съобразени и второстепенните улици с прилежащите към тях сгради.

Интересни данни за устройството на улиците ни показва *decumanus № 1*, намираща се на 80 м южно от декуманус максимус (обр. 4, 5). Размерите на улицата и архитектурното й оформяне й отреждат централно място в

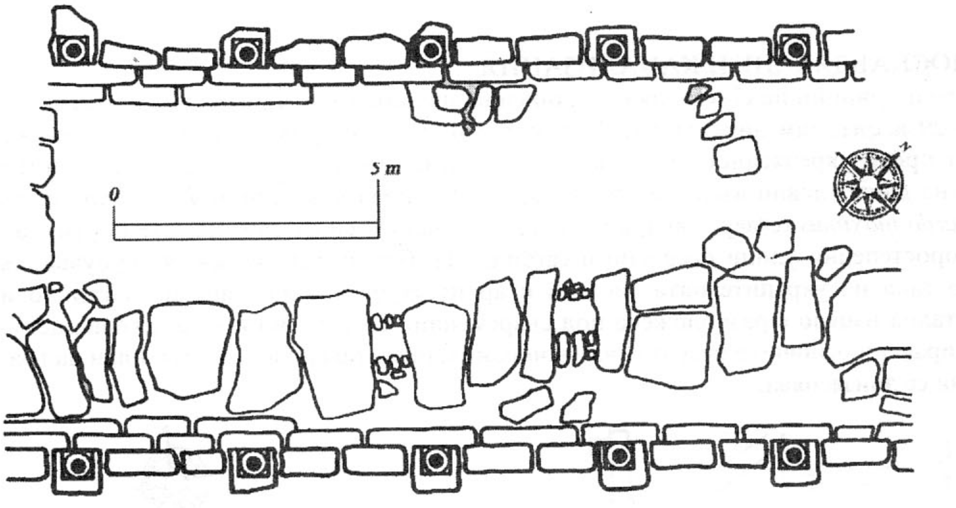

Обр. 4. План на decumanus № 1 (арх. Ю. Фърков, арх. М. Минева, по: Русева-Слокоска 1989)

***Fig. 4.** Plan of decumanus No 1 (Y. Furkov, arch M.Mineva, after Rousseva-Slokoska)*

градоустройствената схема на Пауталия. Ширината на транспортното платно, настлано с каменни плочи, е 7 м. Отстрани е ограничено с бордюри - стъпала в резултат на разликата в нивото. Тротоарите са оформени със стилобат в йонийска колонада, принадлежаща към съответна сграда. Общата ширина на платното с тротоарите - колонади е сред най-големите досега в провинция Тракия. декуманус № 1 е документирана в западна посока с още три отсечки.

От улиците север-юг са разкрити части от четири *cardines*, които имат регулярното устройство - настилка, бордюри и тротоари. Предполага се, че кардо № 1, може да се определи като *cardo maximus*, съобразено с местоположението му спрямо агората и отсечка от декаманус максимус. При това положение тя се явява като втора преминаваща главна улица от източната страна на площадния комплекс - особеност породена вероятно от топографски дадености. Независимо от оскъдните данни, общата характеристика на уличната мрежа показва сходство в устройството им. Всички те имат платно - транспортна част, с ширина 3,80 - 7 м., ограничено с бордюри, настлано с каменни плочи. Неизяснена е все още ширината на декуманус максимус, чиято половина надминава 6,6 - 7 м. Голяма част от улиците са снабдени с тротоари, някои от които оформени за нечисти води. Все още няма данни от по-ранни улици, настлани с пясък и чакъл, независимо, че първото благоустрояване на града с улици и застрояване се свързва с регулацията преди трасирането на улици с каменна настилка, вероятно през времето на Траян.

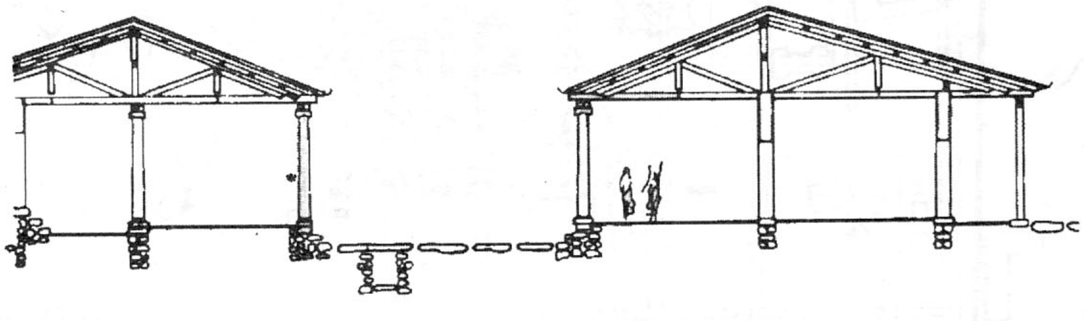

Обр. 5. Реконструкция на портика при decumanus № 1 (арх. Ю. Фърков, по: Русева-Слокоска 1989)

***Fig. 5.** Recoinstruction of the portico at decumanus No 1 (Y. Furkov, arch M. Mineva, after Rousseva-Slokoska)*

Установени са и някои от размерите на инсулите. Те имат надлъжна ос север - юг от 74 м. и къса страна изток - запад от 55 м. Местоположението на градския площад – агората, е направено на базата на градоустройствената схема, в непосредствена близост до съвременния градски център. Изказани са предположения за четири варианта, най-общо след чупката на декуманус максимус на запад (обр. 3). Първият вариант - източно от кардо 1, с разкрити магазини с портик от източната му страна, като част от ареата. Административно - общественият център би трябвало да бъде разположен на изток, а декуманус максимус ще тангира площада от юг. Вторият вариант ситуира агората южно от първия - декуманус максимус тангира от север, акардо максимус се явява втора преминаваща от запад. В подкрепа на това е монументалното стълбище северно от декуманус № 1. Третият и четвъртият - са в западна посока, при което декуманус максимус преминава съответно от юг или север, а кардо максимус - от изток. Всички тези варианти са съобразени с известните ни археологически податки, но за съжаление все още недостатъчни.

Водоснабдяването на града е от няколко водоизточника. Несъмнено главният е от юг - от Осоговската планина и хълма Хисарлъка, регистриран със случайни сектори под с. Богослов. В укрепената градска територия

стена се отнася към времето на императорите Марк Аврелий и Комод, когато са укрепени и останалите в Тракия градове - Филипопол, Сердика, Августа Траяна, за които има епиграфски паметници. Регистрирани са още втори строителен период, отнесен към възстановителната дейност след готските нашествия през последната четвърт на III в., след 270 г. Третият строителен период е свързан с дейността на Валентиниан и Валент в последната четвърт на IV в. и последният период - с преустройствата от ранновизантийската епоха V - VI в.

Топографското разположение на Пауталия, в чиято непосредствена близост се намира Хисарлъка, създало условия за изграждане на второ укрепено място през късната античност (обр. 7). Крепостната стена с форма на неправилен многоъгълник и площ 2,12 ха заема най-високата равнинна част. Изпълнена е в техника opus vittatum mixtum. Главната порта се намирала на източната стена, свързана с пътя от града в равнината. Тук са ситуирани още една портерна и втора в югоизточния ъгъл. Ъгловите кули са с кръгла форма, а междинните - триъгълни и правоъгълни, издадéни навън от стената. Еднораменни и двураменни стълби са водели до горните етажи на кулите и платформата. Предполагаемата височина на куртината е 12 - 13 м. Изградена вероятно в края на IV - началото на V в., крепостта е поправяна при Юстияниян, както съобщава Прокопий.

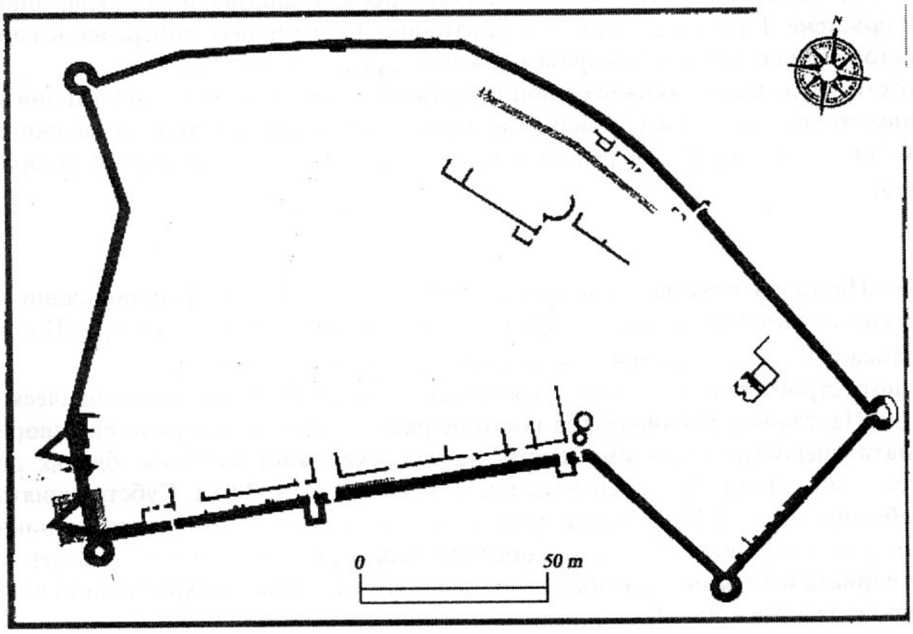

Обр. 7. План на късноантичната крепост Хисарлъка над гр. Пауталия (Й. Иванов, по: Дремсизова-Нелчинова, Слокоска 1978)
Fig. 7. Plan of Hisarluk fortress from late antiquity above Pautalia (I. Ivanov, after Dremsizova-Nelchinova, Slokoska 1978)

АРХИТЕКТУРА

От архитектурата на града извън комплекса на агората са проучени части от две бански постройки, обществени и жилищни сгради (Дремсизова-Нелчинова 1978, 20 сл.)

Сред най-съществените са римските терми - публична баня, разположени в югоизточната част на укрепената площ (Slokoska, под печат). Сградата има правоъгълен план със застроена площ над 3000 кв. м. и се отнася към "кръгов тип бани" (обр. 8, 9 и 10). Вероятно са част от голям комплекс - асклепион, разгърнат около лековития извор, свързани с гимназиона и спортната школа. Разкритите части от аподитериум, тепидариум и калдариум имат хипокаустна система с колонки и аркадо – сводова, както и лъчисто стенно отопление. Подът и стените на залите са облицовани с мраморни плочи, с богата архитектурна разработка от профилирани корнизи и пиластри. Построяването на термите се отнася към началото на II в., свързано с икономическия и културен подем на града.

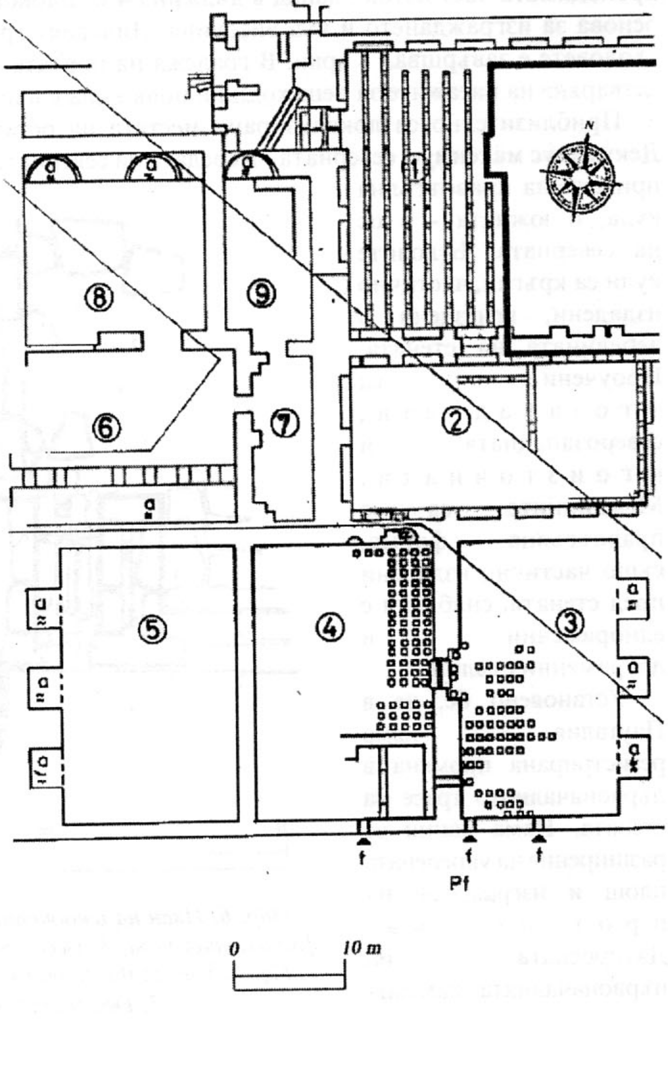

Обр. 8. План на римска обществена баня (арх. В. Слокоски, по: Л. Русева-Слокоска 1989)
Fig. 8. Plan of a Roman public bath (arch V. Slkoski, after A. Slokoska, 1989)

са документирани части от локални водопроводи с керамични и оловни тръби. Използвани са и кладенци, оформени с каменни цилиндрични пръстени. Един от основните водоизточници е и топлият минерален извор, чиито каптаж се намира в подножието на гористия хълм Хисарлъка, южно от крепостната стена.

Свързана с благоустрояването е и изградената канализационна мрежа - градски канали под уличните платна, в които се изливали и каналите на съответните сгради. Каналите са следвали наклона на античния терен в посока запад - изток от 3,6 % и от юг - север, към реката, в която се изливали чрез специални отвори, разположени в куртината на стената.

УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА

Фортификационната система на Пауталия показва една цялостна система със своите функционални и стратегически предназначения, изразена с различното място и време на изграждане - в равнината, през II в. и на издигащия се от юг хълм Хисарлъка - IV - VI в. (Русева-Слокоска 1989, 30 - 115).

Изключителен принос в крепостното строителство в Тракия представлява разкриването чрез археологически проучвания на крепостната стена на Пауталия в равнината, за което не разполагахме с исторически извори и епиграфски паметници. Каменната крепостна стена има форма на издължен многоъгълник, близък до правоъгълник, с надлъжна ос изток - запад (обр. 3). Укрепената площ възлиза на 29, 30 ха. Субструкцията е градена в opus caementicum с дебелина 2,40 - 2,70 м., суперструкцията - в съчетание на няколко техники с дебелина 2,40 - 2,60 м. Външното лице е оформено с цокъл в opus vittatum и opus testaceum с характерна конструкция от ниша - отстъп в дебелината и ритмично разположени пристенни стълбове, завършващи с арки. Цялостният градеж във височина продължава в opus vittatum mixtum с четири редов пояс.

От четирите порти е открита източната, ситуирана в северната една трета част на източната стена. Свързана с пътя Сердика - Пауталия - Стоби, тя е определена като главна. Планът и е триделен (обр. 6). Централният голям вход за коли и товари е двукрила врата, фланкиран с по един пасаж за пешеходци, с обща ширина 13 м. От двете си страни портата се охранява от по една кръгла кула, частично издадена навън и вгнездена в дебелината на кутината, с еднораменна стълба с ниша, водеща към горните етажи. Монументалният градеж на портата и прилежащите кули следва техниката на градеж на крепостната стена. Г - образните страници на пасажите и междинния пилон са изградени от гранитни блокове и определят вътрешното пространство на проходимата част изток - запад в дължина 4 м. Блоковете от цокъла оформят прага и представляват солидна основа за изграждането ѝ във височина. Лицевият градеж започва с профилиран корниз, а горната част на входовете е завършвал с арки. В градежа на портата са регистрирани три строителни периода, изразени със затваряне на пасажите за пешеходци и нови нива в настилката.

Приблизително са локализирани местата на останалите порти. Западната - в ос на продължението на Декуманус максимус; северната - в средата на северната крепостна стена, но вероятно оформена като потерна с прилежаща правоъгълна кула, и южната - в ос на северната. Ъгловите кули са кръгли, частично издадени, вгнездени в дебелината на стената. Проучени са югозападната, северозападната и югоизточната. Междинните са с правоъгълна форма, също частично издадени пред стената, снабдени с еднораменни и двураменни стълби.

Установено бе, че в Пауталия няма регистрирана промяна в първоначалното трасе на стената. Няма данни за разширение на укрепената площ и изграждане на протеихизма. Датировката на първоначалната каменна

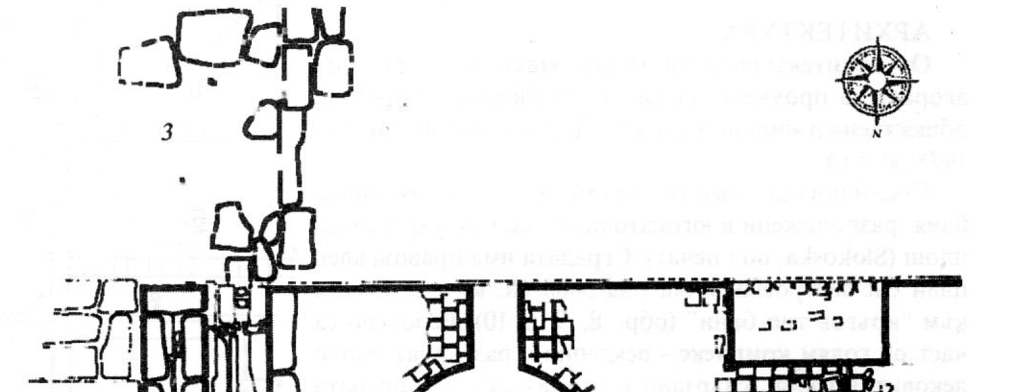

Обр. 6. *План на източната порта на Пауталия: 1. Вход на портата; 2. Северна фланкираща кула; 3. Decumanus maximus (арх. В. Слокоски, по: Русева-Слокоска 1989)*
Fig. 6. *Plan of the eastern gate of Pautalia: 1. Entrance to the gate; Northern flanking tower; 3. Decumanus maximus (V. Slokoski, after Rousseva-Slokoska)*

Северно от термите се намирала втора римска баня, с ограничени размери, вероятно с предназначение за лечебни процедури, датирана III в. (Кузманов 1972, 11 сл.)

Южно от декуманус № 1 са разположени комплекс от магазини с портик пред тях и вътрешен двор - мацелум (пазар) при южната фасада (Русева-Слокоска 1977, 30 сл.) (обр. 5). Градени са в средата на II в. с преустройства в късната античност, документирани с колективна монетна находка от управлението на Максимиан Херкулий (285 - 305) до Хонорий (345 – 425). Подобен комплекс от магазини имаме и източно от кардо 1. Непосредствено до източната крепостна стена, южно от портата, е проучена част от сграда с правоъгълен план, с две осмоъгълни помещения и части от хипокаустна инсталация, вероятно с предназначение на хореум от късноантичната епоха - края на IV - началото на V в.

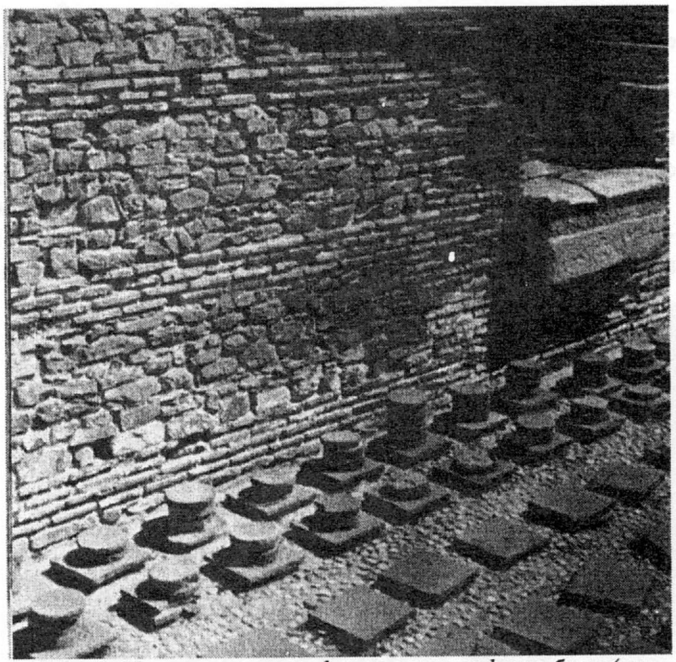

***Обр. 9.** Помещение с хипокауст от римската баня (по: Дремсизова-Нелчинава, Слокоска 1978)*

Fig.9 Room with hypokaust from the roman bath (after Dremsizova-Nelchinova, Slokoska 1978)

Голям архитектурен комплекс с две обществени сгради и две раннохристиянски базилика се намира в непосредствена близост до северната крепостна стена, западно от агората. Особено интересна е базилика 2 - трикорабна, едноапсидна, с притвор и трансепт. Полихромната подова мозайка е изпълнена в геометрични и растителни орнаменти от кръгове, квадрати, ромбове и осмоъгълници с изображения на птици, патици, кошници с цветя, куче в бяг, риби, крушово дърво. Стиловите белези на мозайката и плана на базиликата я отнасят към началото на V в.

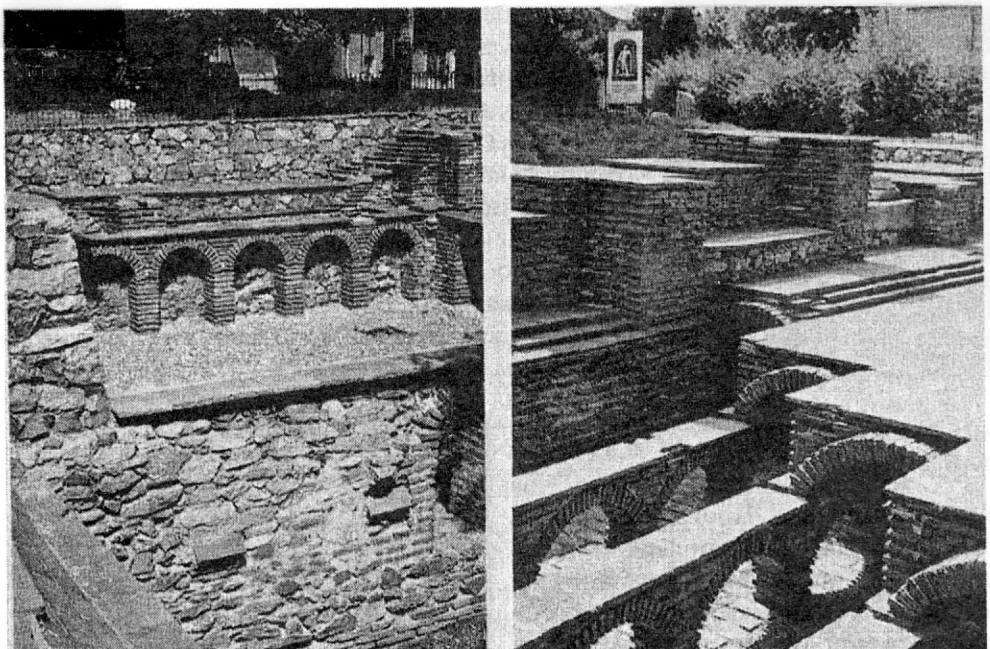

***Обр. 10**. Части от банската постройка след консервация (по: Дремсизона-Нелчиннова, Слокоска 1978)*

***Fig. 10.** Part of the baths after conservation after (Dremsizova-Nelchinova, Slokoska 1978)*

Поради ограничените терени и срокове за проучване (свързани изцяло със строителството в Кюстендил) предстои доизясняване на плановите схеми и предназначението на сградите. Допълнени с ново разкритите комплекси, ще имаме по-цялостна представа за архитектурата на античния град.

Епиграфски паметник от Пауталия регистрира най-ранната гражданска базилика, разположена на градския площад. Построена е през 135 г. от името на градското управление - архонти, градски съвет и народно събрание, посветена на император Хадриан. Към сграда на агората вероятно принадлежи и надписът за поставен слънчев часовник, изработен от братята архитекти Лаомедон и Глаукиас.

ЗАНАЯТИТЕ В ПАУТАЛИЯ II - IV в.

Занаятите представляват основен дял от икономиката на града. В епиграфските източници са изброени някои от практикуваните професии: агалматоглюфос - скулптор, скенорафос - съшивач на кожи за палатки, магейрос

- готвач , гостилничар, капелос - търговец на дребно и др.(Геров 1961, 265 - 267). Косвени сведения за тях се съдържат и в пауталийските монети, но по-богата и точна представа се добива от археологическите данни.

Занаятите с пазарна ориентация се обособяват в две групи: художествени и строителни.

I. *Художествени* (Стайкова-Александрова 1999, 122 - 126). Изработените изделия са предмети на лукса и са индикация за социалния и икономически статус и естетическия вкус на собствениците. Към тази група занаяти се причисляват грънчарството, бронзопроизводството и художествената обработка на мрамор.

Грънчарство. Най-характерна за местното керамична производство (II - IV в.) е луксозна трапезна керамика - червена и сива лакова. Съдовете са изработени от пречистена глина на колело, с естествени примеси на слюда и покрити с фирнис с метален блясък. Представени са паници, купи, чашки и кани. Белег на лаковата керамика от Пауталия е щемпелуваната украса, нанасяна с печати преди изпичането. Освен често срещащите се геометрични мотиви са използвани още растителни и зооморфни елементи. В декорацията на някои от съдовете щемпелите са комбинирани с врязани орнаменти. Спецификите на лаковата керамика свидетелстват за дейността на значителен нелокализиран производствен център, вероятно разположен в близкия хинтерланд на града.

Обр. 11. Бронзова статуетка на Хера (II - III век)
Fig. 11. Bronze statuette from Hera (2nd-3rd c)

Важен дял на грънчарството заема и производството на глинени лампи. За работата на лампово ателие свидетелстват местните имитации на няколко типа лампи, изработени в калъп, лампите на колело, а също и открития глинен калъп за лампа.

Бронзовата култова и декоративна пластика от Пауталия е източник на сведения за бронзопроизводството (Мешеков, Стайкова 1997, 62). То е способствано от наличието на рудни находища (Осоговската планина) и тяхното разработване, което е отразено и в изображенията на колониална монета, сечена при император Каракала (198 - 217 г.) Бронзовата пластика се състои от: апликации на тракийски колесници, съдове и статуетки. Най-голям е делът на украсите за коли. Представени са бюстове и статуетки на богове и божества (Херакъл, Аполон, Атина, Ерос, Стримон и др.) (обр. 11), на мъже и жени с медальони, както и на животни. Аргумент за местния им произход са сходните изображения на Херакъл върху апликация (обр. 12) и съд - бюст (обр. 13), както и някои стилово-технологични отлики в изработката. Производството на съдове - бюстове се подкрепя и от други екземпляри (младеж с огърлица, мъж от черната раса), при които са установени особеностите на местното бронзопроизводство. Освен тях в номенклатурата на пауталийската продукция се включват и бронзови ковани съдове (кофи, кани, легени). Примери за локално производство има и сред дребната култова пластика и най-вече при статуетките, изобразяващи Хермес. Към местното бронзопроизводство се причислява и дейността на пауталийската монетарница (Ruzicka 1932/33, 1 - 216). Най-активен период на местното бронзопроизводство е краят на II - началото на III в., времето на управлението на императорите от династията на Северите (193 - 235 г.)

Обр.12 . Апликация с образа на Херакъл (фото Л. Желязков)
Fig. 12. Application with the image of Heracles (photo L. Zhelyaskov)

За *художествената обработка на мрамор* в Пауталия има сигурни епиграфски данни (IG Bulg. IV № 2069). Мраморната пластика включва скулптурни и оброчни релефи. Монументалната скулптура е засвидетелствана с части от статути на Асклепий, Аполон, Зевс, Хера (Иванов 1919/20 обр.44, 47, 62). За скулптури, украсявали града и храмовия

комплекс, се съди и от пауталийските монети (Ruzicka 1932/33). Някои статуи са реплики на класически произведения. Оброчните плочки на Асклепий, Хигия и Телесфор, Зевс и Хера, Херакъл, също се свързват с дейността на каменоделското ателие (Иванов 1919/20, обр. 45, 46, 48, 49, 60, 97). Вероятно и част от мраморната пластика от светилището на Зевс и Хера при с. Копиловци, Кюстендилско, е била изработена в града (Кацаров 1914, 80 - 112). Производството на скулптури и релефи с езически сюжети естествено запада през IV в., след което каменната пластика се свързва с християнския култ.

Обр. 13. Изображение на Херакъл върху бронзов съд във формата на бюст (фото Л. Желязков)
Fig. 13. Image of Heracles on a bronze vessel in the shape of bust (photo l. Zhelyaskov)

II. *Занаяти, свързани със строителството*. По епиграфски данни се установява, че в Пауталия са работели архитектите Лаомедон и Глаукиас (IG Bulg. V № 5779). За останалите професии се съди по мащабната строителна дейност, при която се оформя архитектурния облика на града. Изграждането на обществени и храмови постройки е контролирано от епимелети, както личи от надписа за гражданска базилика, изсечен през 135 г. (IG Bulg. IV № 2057).

Строителството и зидарството се проследява предимно в най-мащабното фортификационно мероприятие в Пауталия - укрепяването ѝ (Русева-Слокоска 1989, 30 - 115). При издигането на масивната каменна стена по времето на императорите Марк Аврелий (161 - 180 г.) и Комод (180 - 192 г.), подобно и на други градски центрове в провинцията, е приложено съчетанието на пет строителни техники. От проучените обществени сгради най-представителни са термите, където са употребени два вида хипокаустни конструкции (Слокоска 1964, 33 - 44). В близост се намира и известната търговска улица с магазини и с колонада в йонийски стил (Русева-Слокоска 1977, 30 - 38). Разкрити са няколко жилищни сгради с перистил. В култовия комплекс в Хисарлъка има храмове на Асклепий, Асклепий и Хигия, Аполон, Херакъл и др., (изобразени върху пауталийски монети), които са свидетелство за високите технически умения на строителите (Ruzicka 1932/33 табл. IX 17, 18; VI 12).

Във връзка със строителството са и занаятите за добив и преработка на основните строителни материали. Обработката на камъка и дървото в Пауталия се улесняват от близките находища на суровини в Осоговската планина - гранит, гнайс, дърво.

Каменоделство. Към изделията на този занаят се включват гранитни блокове, обработени камъни (туфели), гнайсови плочи, гранитни и мраморни архитектурни детайли. Гранитните блокове са използвани за облицовка в крепостната стена, в уличните тротоари и като прагове на сгради. Така наречените туфели намират приложение за лицева зидария. Гнайсови плочи са прилагани в настилки на улици, тротоари и вътрешни дворове. Архитектурни детайли - бази, колони, капители, фриз - архитрави и други, най-масово са намирани в храмовия комплекс при Хисарлъка (Иванов 1919/20, 80 обр. 51; Иванов 1960 224, обр. 21). Важен дял заемат и мраморните плочи, корнизите и пиластрите за вътрешна декорация, каквито са открити в някои помещения на термите (Слокоска 1964, 40 - 42).

Производството на строителна керамика. Към него се причислява изработката на тухли, керемиди и тръби. Освен тухли със стандартна форма, има и други със специално предназначение и форма - трапецовидни, кръгли, бипедални и др. Някои екземпляри имат знаци, вдлъбнати преди изпичането. Керемидите са от два вида: тегули и имбрици. Тръбите са били предназначени за водопроводи и хипокаустни инсталации. Производството на строителна керамика е ставало извън града.

Изработка на мозайки. От проучванията в Пауталия са публикувани три подови мозайки. Те са изпълнени в две техники: opus vermiculatum и opus tessellatum.Едната от тях, монохромна, е открита в храмовия комплекс. Изобразен е делфин, а вдясно - растителен орнамент (Иванов 1919/20, 72 обр. 43 –

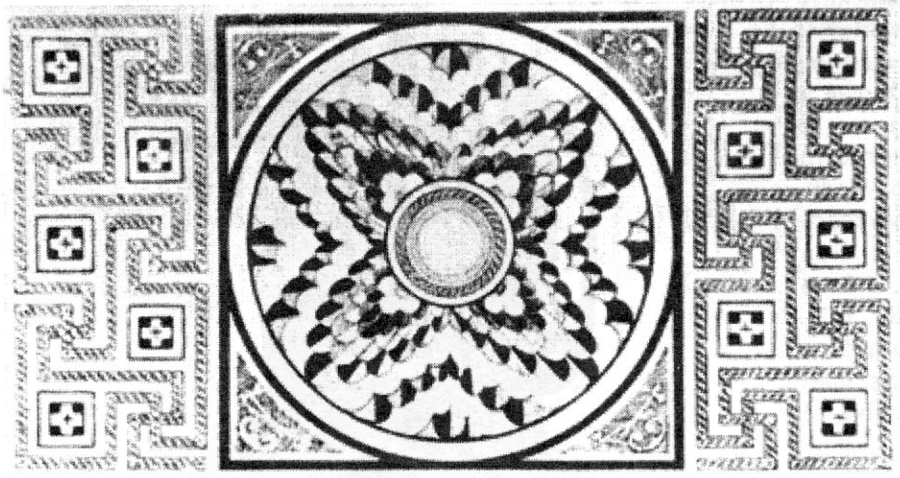

Обр. 14. Мозайка от обществена сграда в Пауталия (по: Дремсизова-Нелчинова, Слокоска 1978)

Fig. 14. Mosaic from a public building in Bautalia (after Dremsizova-Nelchinova, Slokoska, 1978)

авторът тълкува изображението като змия; Иванов 1960, 206 обр. 1 – мнението е, че животното е делфин). Според Л. Огненова мозайката датира в края на II в. (Огненова 1960, 236).

Другите две мозайки са в укрепения град. При Почивния дом на миньора в Кюстендил е разкрита полихромна мозайка. Централното поле представлява кръг, който затваря четири преплетени един в друг кръга. В два срещуположни ъгъла на централното поле има луновиден щит (пелте), чиито краища завършват с волути. В другите два ъгъла е представена трилистна палмета, от която излизат стълба, завършващи с бръшлянови листа. В бордюра пояс от меандри е ограден от ленти в орнамент “бягаща вълна”. Страничното поле е украсено с геометричини мотиви. Мозайката е от времето на династията на Северите (193 - 235 г.) (Огненова 1960, 236).

Друга полихромна мозайка е открита при бившата Популярна банка. Централното поле представлява квадрат с вписан в него кръг. Средата на големия кръг е заета от малък, в който е вписана плетеница (обр. 14). Пространството между двата кръга е изпълнено от растителен мотив, изобразен в “люспест” орнамент. Детайлите в ъгловите полета са пелте и двойка кръстосани лабриси. Страничното поле е изпълнено с меандри и кръстовидни орнаменти между тях (Иванов 1960, 215 - 223).

Изследването на занаятите в Пауталия II - IV в. е съществен източник за изучаване икономиката на античния град.

НЕКРОПОЛИ

Градските некрополи са локализирани в три района – югозападен, югоизточен и източен (обр.15). Първите два са разположени по северните склонове на хълма Хисарлък около сакралната зона на Пауталия и датират от края на II - IV в. (Дремсизова-Нелчинова, Слокоска 1978, 22 № 121, 122). Източният се намира на около 200 м извън укрепения град и е късноримски (Мешеков, Чохаджиев 1991, 45 - 56).

Погребален обряд. Погребенията са с трупоизгаряне (Стайкова-Александрова 2002, 270 сл.) Масовото прилагане на инхумацията е характерно явление за некрополите на градските центрове в Тракия (Калчев 1993, 202 и цит. там литература). Засвидетелствани са ритуали, съпътстващи погребението, при които са извършвани обредни действия с огън (Мешеков, Чохаджиев 1991, 50).

Гробни съоръжения. Те се класифицират в четири типа: зидани гробове, саркофази, гробни ями и гробници.

1. Зидани гробове. Според покритието им те се разделят на два подтипа: а) гробове с равно покритие (тип IX, вариант А по Гетов 1970,7) и б) гробове със сводово покритие (тип IX, вариант Б по Гетов 1970,7). При гробовете с плоско покритие се срещат две разновидности – тухлени гробове с хоросанова спойка и покрити с каменни плочи, и зидани от половинки тухли, споени с калов разтвор (Слокоска 1970).

2. Саркофази. Те са от източен тип с капак, оформен като двускатен покрив с акротерии (тип VIII, вариант Б по Гетов 1970, 7). Саркофазите са изработени от монолитни гранитни блокове в местни ателиета (Геров 1961, 266).

3. Гробни ями. Според начина на оформяне те са три варианта: гробни ями без покритие (вариант VI по Гетов 1970, 2), гробни ями, облицовани с тухли (вариант III по Гетов 1979, 2) и гробни ями с покритие от стреховидно поставени тегули (тип VI по Гетов 1970, 5 - 6). Всички разновидности на ямите се срещат в югозападния район на некропола (Spassov, Kazarova, Mladenova, Filipova 1999, 36 - 44).

4. Гробници. В източния район е проучена сводова гробница (тип IX, вариант В по Гетов 1970) (проучвания на Ю. Мешеков).

Гробните конструкции, засвидетелствани в Пауталия, имат аналогии с типовете съоръжения от некрополите на другите градски центрове в Тракия (Калчев 1984, 77 - 87; 1993, 206 - 207).

Гробен инвентар. Той се състои от гробни дарове (съдове, осветителни средства и хигиенни принадлежности) и вещи (Стайкова-Александрова 2002, 270 сл.)

Съдове от глина, бронз и стъкло. Глинените съдове са най-многобройни. Те се причисляват към три

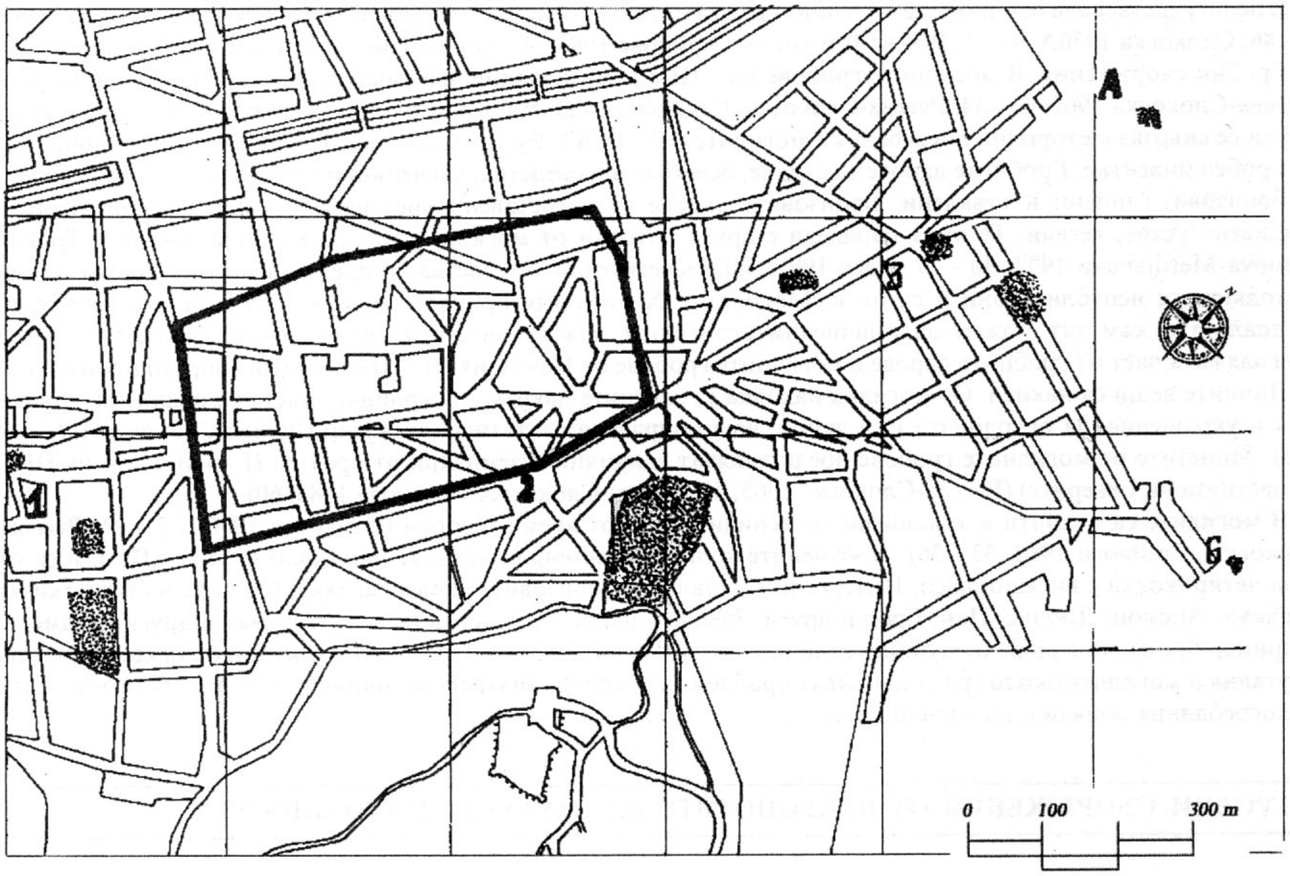

Обр. 15. Некрополите на Пауталия: 1. Югозападен; 2. Югоизточен; 3. Източен; 4. Надгробна могила и 5. Крайградски некропол (по Стайкова-Александрова 2002)
Fig. 15. The necropolises of Pautalia: 1. Southwest; 2. Southeast; 3. East; 4. Tumulus and 5. Necropolis off the town (after: Staikova-Alexandrova 2002)

технологични групи – червена и сива лакова, глазирана и обикновена керамика. Лаковата трапезна керамика (Стайкова 1989, 139 - 156) е представена от паници, купи, чашки и кани. Те имат паралели сред керамиката от края на II - IV в., както в Долна Мизия и Тракия, така и в други провинции (Любенова 1981; Найденова 1985; Кабакчиева 1986; Popilian 1976; Brukner 1981). За лаковите съдове от Пауталия е характерна щемпелуваната украса. Екземплярите от некропола са сходни с откриваните в градските комплекси. Някои малки форми на кани вероятно са били изработвани за погребални цели, макар да нямат определена роля в обредността. Бронзовите съдове са представени от два типа: кофи и бюстове – съдове (балсамарии), откривани в комплект със стригили. Те имат аналогии с други екземпляри от Долна Мизия и Тракия (Nenova-Merdjanova 1997, 30 - 37; Ненова-Мерджанова 1994, 1 - 5). От стъклените съдове най-разпространени са унгвентариите. За Пауталия се очертава една популярна форма на балсамарий с кълбовидно тяло, фуниевидна шийка и столче, характерни за късноримската епоха (Стайкова-Александрова 2002).

Осветителни средства. Към тях се отнасят глинените лампи. Те са две групи: лампи на колело и местни имитации, изработени на калъп (Стайкова-Александрова 2002, 271 сл.)

Хигиенни принадлежности. Те включват бронзови и железни стригили, откривани в комплект с бронзови съдове-бюстове или със стъклени балсамарии (Слокоска 1970). Стригилите са два типа: с куха кована дръжка от пластина с "релсовидно" сечение (тип I по Вагалински 1993, 23), които се срещат през I - III в., и с плътна дръжка от четвъртита пластина с къс прорез, завършващ с животинска глава (тип III по Вагалински 1993, 23 - 24).

Основна характеристика на гробните дарове от некрополите на Пауталия е, че с малки изключения те се отнасят към местното производство (Стайкова-Александрова 1999, 122 - 126).

Личните вещи са представени най-вече от накити. За градския некропол са характерни бронзовите (фибули, обеци и гривни) и стъклените (маниста от черно стъкло) накити.

Монети. В гробовете досега са открити единични монети от III-IV в., а колективна находка (средата на III – началото на IV в.) е позната от гроб от югозападния некропол (Spassov, Kazarova, Mladenova,Filipova 1999, 41-44).

Надгробни надписи. Чрез тях се установява етническата принадлежност на погребаните. Прегледът на епиграфския материал показва, че в градския некропол се срещат само гръцки и римски имена (Геров 1961, 289). Този факт е обясним, тъй като представителите на тракийската муниципиална аристокрация са били погребвани под могилни насипи.

В непосредствената околност на античния град са открити няколко могилни находки (Русева-Слокоска 1965, 43 - 46; Слокоска 1970А, 7 - 11; Русева-Слокоска, Стайкова 1983, 59 - 60). Погребенията са с трупополагане.

Гробни съоръжения. В могилните гробове (II - III в.) различаваме два типа: зидани гробове и саркофази (Русева-Слокоска 1965, 43 - 44; Русева-Слокоска, Стайкова 1983, 59). Конструкцията гробна яма с покритие от тегули се свързва с вторични погребения в могилите (III - IV в.) (Русева-Слокоска, Стайкова 1983, 59 - 60).

Гробен инвентар. Гробните дарове са съдове, осветителни средства, хигиенични принадлежности. Съдовете са бронзови, глинени и стъклени. Бронзовите съдове са представени чрез няколко типа: патери, кани с трилистно устие, легени. Те имат паралели с други находки от могилни гробове в Долна Мизия и Тракия (Nenova-Merdjanova 1997, 30 - 37; Raev 1997, 58). Осветителните средства са представени от глинени лампи (находките се непубликувани и са от м. Могилата). Хигиенните принадлежности са свързани с направата на тоалета и към тях можем да причислим стригилите и железните столове (Русева-Слокоска 1965, 45). По-голямата част от гробните дарове в могилните гробове от Пауталия (II - III в.) имат импортен произход.

Личните вещи са накити. От могилна находка са златните накити – огърлица, пръстен с надпис на гръцки език и украшение. За огърлицата има данни, че е поправяна от античен бижутер (Русева-Слокоска 1965, 44 - 45). Монетите от могилните гробове представляват единични екземпляри от края на II – началото на III в. (династията на Северите) (Русева-Слокоска 1965, 45; Русева-Слокоска, Стайкова 1983, 60).

В могилите са открити и тракийски колесници, части от яреми и сбруи (Слокоска 1970А, 7 - 11; Русева-Слокоска, Стайкова 1984, 32 - 36). Проучените коли от Кюстендил датират най-общо през II - III в. и са от типа четириколка с висящо шаси. Интерес представляват бронзовите украси за тях – бюстове и статуетки на Херакъл, Аполон, Дионис, Пан, Ерод и други. Заедно с някои от колесниците се откриват и други предмети, например бронзови съдове (непубликувани находки от м. Могилата). Проучените сектори от некрополите на Пауталия и могилите около града допълват проблема за топографията на античния град и различните аспекти на погребалния обичай през античността.

ГРОБНИ СЪОРЪЖЕНИЯ ОТ НЕКРОПОЛИТЕ НА ПАУТАЛИЯ И ОКОЛНОСТТА*

ПАУТАЛИЯ	КРАЙГРАДСКИ НЕКРОПОЛИ	МОГИЛНИ НЕКРОПОЛИ
I Зидани гробове с плоско покритие	I Зидани гробове с плоско покритие	I Зидани гробове с плоско покритие
II Гробници	II Гробници	II Саркофази
III Саркофази	III Саркофази	III Гроб-урна (глина)
IV Гробни ями	IV Гроб-урна (глина)	IV Гробни ями
1. Неоформена гробна яма		1. Със зидан гроб-урна
2. С покритие от стреховидно поставени тегули		2. С покритие от тегули - вторични погребения
3. Облицована с тухли		

ПАУТАЛИЯ – ВЕЛБЪЖД

ПРЕХОД ОТ АНТИЧНОСТТА КЪМ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Проблемите, свързани с приемствеността между античната и средновековната епоха, са коментирани многократно на страниците на научната книжнина. Изказани са различни, често коренно противоположни мнения относно формите и съдържанието на този процес.

Пряко или косвено изясняването на този кръг от въпроси винаги опира до проблема за носителите на приемственост. Крайният резултат от анализите в тази насока предполага не само етническо дефиниране, но и

* По Лидия Стайкова-Александрова, 2002.

проследяване на пътищата и механизмите на усвояване (и адаптиране) на културно-историческите постижения и традиции на една епоха от друга.

Разглеждан в глобален план, въпросът за приемствеността има различни измерения за териториите, намиращи се северно и южно от Балкана, в границите на днешната българска държава (Ваклинов 1974, 181; 1977, 50). Причините за това състояние са естествени, логични и обясними. Проблем от първостепенно значение се явява обстоятелството, че не са анализирани равностойни по обем и съдържание данни за двата района, което би дало възможност същите да бъдат поставени на една плоскост, т. е. да бъдат корелирани. От друга страна - предпоставки за качествено обобщаване и интерпретация на резултатите може да бъдат създадени едва тогава, когато естеството на проблематиката бъде изведено от конкретните обекти - градове, крепости, селища, некрополи и т. н.

В този ход от мисли тук имаме за задача накратко да акцентираме върху проблеми от подобно естество в контекста на резултатите от досегашните археологически проучвания в Кюстендил. Причини и предпоставки за подобен анализ се съдържат в следните факти: близо 100-годишната история на археологическите проучвания, в резултат на които е натрупана значителна като количество и разнородна по съдържание информация за античната и средновековната епоха в града; Пауталия и Велбъжд имат реципрочно по важност значение през съответните епохи с оглед положението им на основни административни, икономически и религиозни центрове в района. В агломерции с аналогична (или сходна) историческа съдба и равностоен статут през различните епохи би трябвало най-напред да се търси отговор на проблеми от подобно естество. Антична и късно антична Пауталия, както и средновековния Велбъжд синтезират в общи линии историческата съдба и проблематика на големите градски центрове, намиращи се на юг от Балкана за времето от I до края на XIV в. (аналогична ситуация е налице по отношение Сердика-Средец, Августа Траяна-Берое, Филипопол-Пловдив) .

Подобно на антична и късноантична Пауталия, средновековният Велбъжд запазва значението на административен, икономически и църковен център в района на днешните югозападни български земи. По отношение на средновековния период от историята на града обаче търсенето на паритет по тези показатели е възможен само за времето от края на IX - началото на X до края на XIV в. Сравнителният анализ на данните, касаещи посочения период, свидетелства за ясно изразена приемственост, която може да бъде проследена в няколко основни линии: - топографска (средновековният град усвоява укрепената територия на ранновизантийския); - приемственост в градоустройствената схема (акрополът на ранно византийската Пауталия, разположен на хълма Хисарлъка, и укрепената част на града в равнината се превръщат в цитадела и ноградие на средновековния град); приемственост в гробните съоръжения (присъствието на различни типове гробни съоръжения с тухлена конструкция в некрополи от X - XII в. указва за наличието на антични реминисценции в погребалната практика на местното население); приемственост в елементи на материалната култура (битова керамика, накити) и др. Тези факти, сумирани най-общо, са краен резултат на един продължителен и сложен процес на развитие. Анализът в тази насока изисква както точно фиксиране на хронологичните параметри, в които той се осъществява, така и ясно формулиране на проблематиката, касаеща формите, механизмите и степента на симбиоза между носители на различни етнокултурни традиции.

В исторически план засега се открояват следните опорни хронологични репери: през 553 г. е най-късното споменаване на Пауталия в изворите, а 1019 г. най-ранното споменаване на Велбъжд (Иванов 1906, 33; Ангелов 1973, 63 - 64). Времевият диапазон между двете точки е твърде голям, но ключов с оглед на анализираната проблематика. На настоящия етап от проучванията липсата на конкретни исторически данни за града през този период може да бъде компенсирана до известна степен само с помощта на археологически данни.

Резултатите от досегашните археологически изследвания не отчитат ясно изразен хиатус на терена между пластовете от ранно византийската и средновековната епоха. Първият завършва с пласт разрушения, притежаващ сравнително голяма дебелина. Най-късно датираните монети от този пласт са от времето на Юстин II и София. Непосредствено над него ляга пласт с долна граница втората половина на IX - началото на X в. Подобна картина е констатирана в редица градове, крепости и селища на територията на страната (Ваклинов 1974, 178 сл.; Станчева 1974, 213; Ваклинова 1985, 213; Морева 1985, 158; Щерева 1992, 93). Комплексният анализ на данните показва, че именно краят на IX - началото на X в. се явяват termines ante quem по отношение изграждане и оформяне структурата на средновековния град. Тези факти дават възможност да бъде направена сериозна корекция в крайните дати (553 - 1019 г.), в резултат на което и анализираната проблематика да добие по-тесни хронологични измерения, а именно: не по-рано от последната четвърт на VI в. и не по-късно от първата половина на IX в.

Пластът с долна граница във втората половина на IX – началото на X в. се характеризира с трудно установимо ходово ниво на терена и с наличието на вкопавания с различен характер (жилища, сметни ями, отоплителни съоръжения и др.) в ранно византийския пласт. Възможно е тези интервенции в дълбочина да елиминират пласт хиатус, наличието на какъвто би било напълно логично с оглед значителния хронологичен диапазон, който разделя двата слоя.

Най-рано датиращите материали от средновековната епоха обаче са намерени в неясна стратиграфска среда (или поне досега характеристиката им в това отношение не е уточнена). Представени са с фрагменти от глинени

съдове, формувани на ръка, характерни за културните групи "Прага - Житомир - Кочаг" и "Лука - Райковецка - Хлинча I" (Дончева-Петкова 1977, 38 - 40; Въжарова 1981, 21 - 22). Раннославянската керамика се вмества в диапазона от края на VI до края на VIII в. и косвено указва факта, че практически хиатус не би трябвало да се очаква. Най-малко - не би трябвало да бъде изявен върху цялата площ на ранновизантийския град. Присъствието на тази керамика засега обаче е осезателно само на Хисарлъка, като дори и там относителният й дял все още е твърде малък. Този факт поражда и друг кръг от проблеми. Вероятно въпросната керамика не може да бъде индикатор за локализиране на трайно поселение от този период в крепостта на хълма, тъй като по принцип раннославянските селища притежават други топографски характеристики.

Прецизирането на подобни находки в стратиграфски план е една от основните задачи на бъдещите проучвания. Проблем от първостепенно значение в случая се явява не само и не толкова намирането на раннославянска керамика в ясно дефинирана стратиграфска среда, но и идентифициране на материалната култура на местното (завареното) население след последната четвърт на VI в.

Набелязаните дотук въпроси само очертават в общи линии една широка проблематика, редица аспекти от която ще търсят отговор в по-нататъшните археологически проучвания в града на основата на внимателно и качествено прецизиране на теренната работа. От друга страна, извеждането на посочената проблематика на по-високо ниво на интерпретация изисква да се пристъпи към комплексен анализ и обобщение на резултатите от всички досегашни археологически проучвания в Кюстендил.

ЛИТЕРАТУРА:

Ангелов 1973: Д. Ангелов. Средновековният Велбъжд (VII-XIV в.). - In: Сборник Кюстендил и кюстендилско. С.,1973, 62 - 84.

Вагалински 1993: Л. Вагалински. Стригили от римската епоха от територията на днешна България. - Археология 1993 № 2, 22 - 35.

Ваклинов 1974: С. Ваклинов. За контактите между старата и новата култура в Мизия и Тракия след VI в. - ИБИД XXIX 1974.

Ваклинов 1977: С. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI - XI в. С., 1977.

Ваклинова 1985: М. Ваклинова. Преминаване на някои градски центрове в Тракия от античността към средновековието. - В: 100 години Народен археологически музей Пловдив (Юбилеен сборник, т. II: Материали от научната сесия на 20 октомври 1982 г.) Пловдив 1985 , 143 - 152.

Въжарова 1981: Ж .Въжарова. Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI – XI в. - In: Плиска-Преслав, III, 1981.

Герасимов 1973: Т. Герасимов. Пауталийските монети. - In: Кюстендил и Кюстендилско. Сборник в чест на 100-годишнината от основаването на читалището в Кюстендил (1869 - 1969). С.1973, 56 - 61.

Геров 1961: Проучвания върху западно тракийските земи през римско време. - ГСУ ФФ 54, 1959 - 1960, С.1961, 155 - 407.

Гетов 1970: Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха I - IV в. - Археология 1970 № 1, 1 - 12.

Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI – края на X в.) С., 1977.

Дремсизова-Нелчинова, Слокоска 1978: Цв. Дремсизова-Нелчинова, Л. Слокоска. Археологически паметници от Кюстендилски окръг. С.,1978.

Иванов 1906: Й. Иванов. Северна Македония. С.,1906.

Иванов 1919/20: Й. Иванов. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. - ИБАД VII 1919 - 1920 (обр.44, 47, 62).

Иванов 1960: Т. Иванов. Паметници от Пауталия. - ИАИ 23, 1960.

Иванов 1996: Т. Иванов. За функциите и топографията на базиликата в Пауталия от 135 г. - ИИМК, IV 1996, 267 - 274.

Кабакчиева 1986: Г. Кабакчиева. Керамика от вилата при Ивайловград. - РП, XV 1986.

Калчев 1984: К. Калчев. Гробни съоръжения и погребален ритуал в южния некропол на Августа Траяна (II - IV в. - ИМЮБ, VII 1984, 77 - 87.

Калчев 1993: К. Калчев. Погребални практики в некропола на Августа Траяна II - IV в. - In: Първи международен симпозиум "Севтополис" (Надгробните могили в Югоизточна Европа, Казанлък) В. Търново, I, 1993.

Кацаров 1911: Г. Кацаров. Нови паметници на Митра в Кюстендил. - ИАД, II 1911.

Кацаров 1914: Г. Кацаров. Светилището на Зевс и Хера при Копиловци, Кюстендилско. - ИАД, IV 1914, 80 - 112.

Кузманов 1972: Г. Кузманов. Римска баня в Пауталия. - МПК 1972 № 4, 11 сл.

Любенова 1981: В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. - In: Перник, I, С., 1981.

Мешеков, Стайкова 1997: Ю. Мешеков, Л. Стайкова. Антична бронзова пластика II - III в. С.,1997.

Мешеков, Чохаджиев 1991: Ю. Мешеков, С. Чохаджиев. Нови данни за топографията на некропола на Пауталия през късноримската епоха. - ИИМК, III 1991, 45 - 56.

Морева 1985: Р. Морева. Някои проблеми на проучванията на средновековния Пловдив. - In: 100 години Народен археологически музей Пловдив (Юбилеен сборник, т. II: Материали от научната сесия на 20 октомври 1982 г.) Пловдив 1985 ,157 - 163.

Найденова 1985: В. Найденова. Римската вила при с. Кралев дол, Пернишки окръг. - РП, XIV 1985.

Ненова-Мерджанова 1994: Р. Ненова-Мерджанова. Съдове с формата на човешки или антропоморфен бюст от римските провинции Мизия и Тракия. - Археология 1994 № 2, 1 - 5.

Огненова 1960: Л. Огненова. Една мозайка от Пауталия. - ИАИ 33, 1960.

Русева-Слокоска 1965: Л. Русева-Слокоска. Едно погребение от Пауталия. - Археология 1965 № 4, 43 - 46.

Русева-Слокоска 1977: Л. Русева-Слокоска. Към въпроса за градоустройството на Пауталия. - Археология, 1977 № 4, 30 - 38.

Русева-Слокоска 1989: Л. Русева-Слокоска. Пауталия. I: Топография, градоустройство и укрепителна система. С.1989.

Русева-Слокоска, Стайкова 1983: Л. Русева-Слокоска, Л. Стайкова. Разкопки в Пауталия. Надгробна могила в м.

Могилата. - АОР-1982, Плевен 1983, 59 - 60.

Русева-Слокоска, Стайкова 1984: Л. Русева-Слокоска, Л. Стайкова. Бронзови апликации за тракийска колесница от Пауталия. - МПК 1984 № 1, 32 - 36.

Садовски 1995: В. Садовски. Преоткрити антични надписи от Пауталия. - Анали 1995, № 3-4, 30-45.

Слокоска 1964: Л. Слокоска. Римска обществена сграда в Пауталия. - Археология 1964 № 1, 33 - 44.

Слокоска 1970: Л. Слокоска. Нови данни за некропола на Пауталия. - В-к.Звезда от 10. 02. 1970.

Слокоска 1970А: Л. Слокоска. Новооткрита тракийска колесница от Кюстендил. - МПК 1970 № 4, 7 - 11.

Слокоска 1973: Л. Слокоска. Античната история на Кюстендил и на кюстендилския край според историческите извори и археологическите материали. - In: Сборник Кюстендил и кюстендилско. С.,1973, 25 - 55.

Стайкова 2002: И(ванка) Стайкова. Урбанизацията на Пауталия. - In: The Roman and Late Roman city. Sofia 2002, 265 - 269.

Стайкова 1989: Л(идия). Стайкова. Производство и разпространение на така наречената "македонска" сива тера сигилата по долината на Горна Струма. - ИИМК, I, 1989, 139 - 156.

Стайкова-Александрова 1999: Л. Стайкова-Александрова. Занаятите в Пауталия и територията й. - In: Jubilaeus III. Сборник в памет на проф. Борис Геров. С.,1999, 122 - 126.

Стайкова-Александрова 2002: Л. Стайкова-Александрова. Некрополите на Пауталия и хинтерланда II - IV в. - In: The Roman and Late Roman city. Sofia 2002, 270 - 274 .

Станчева 1974: М. Станчева. Усвояването на античното наследство на Сердика от средновековния Средец (по археологически данни). - ИБИД , XXIX 1974.

Тачева 2000: М. Тачева. Власт и социум в римска Тракия и Мизия. С. 2000.

Щерева 1992: И. Щерева. Средновековният Сливен. - В: Приноси към българската археология. С. 1992.

Brukner 1981: O. Brukner.Roman Ceramic Ware in the Jugoslav Part of the Province of Lower Pannonia. Beograd 1981 (Dissertationes et monographia, XXIV).

Danov 1962: Chr. Danov. Pautalia. - RE 9 Suppl. 1962, 800 - 824.

Nenova-Merdjanova 1997: R. Nenova-Merdjanova. Roman Precions Bronze Vessels from Moesia and Thracia. - Archaeologia Bulgarica, Sofia 1997, I, 30 - 37.

Raev 1997: B. Raev. Die Bronzegefässe der römischen Kaiserzeit in Thrakien und Mösien. - BRGK 1997.

Ruzicka 1932/33: L. Ruzicka. Die Münzen von Pautalia. - ИАИ VIII 1932/1933, 1 - 216.

Slokoska 1990: L. Slokoska. The Architecture of Pautalia depicted in Numismatic Material and Epigraphic Monuments. - TAB VI Sofia 1990, 147 sqq.

Slokoska: L. Slokoska. Les thermes romains de Pautalia (Thrace). - Problemes de l'instalation de chaufage. - Международна конференция, Варна (под печат).

Slokoska, Gerasimova 1993: L. Slokoska, V. Gerasimova. Die Phylen von Pautalia. - Pulpudeva 6, 1993, 59 - 64.

Popilian 1976: G. Popilian. Ceramica romana din Oltenia. Craiova 1976.

Spassov, Kazarova, Mladenova, Filipova 1999: R. Spassov, V. Kazarova, R. Mladenova, S. Filipova. The Early Christian Basilica № 7 at Pautalia. - In: Mitteilungen zur christlichen Archäologie. Wien 1999, 36 - 44.

PAUTALIA
Summary

Lydmila Slokoska, Lidiya Staykova - Alexandrova, Rumen Spassov

Pautalia, an old settlement of the Thracians and the main centre of Denteletai tribe, was given the status of a town under the emperor Trajan at the beginning of the 2nd century A.D. The town was situated on the road from Serdica for Stobi and from there on to via Egnatia - the Eagean. Another local road linked Pautalia with Philipopolis (running through the castellum Germania, at present the village of Sapareva banja , Kjustendil district). It was organized similarly to other towns in Asia Minor, with its boule, demos, and archonts. The inhabitants were quite mixed - we find Thracian, Greek and Latin names, above all in the dedicatory inscriptions and in tomb stones. The special college of priests was responsible for the cult of the emperor as well as a *gerousia* , entrusted with public religious rites. Asclepius was venerated as the principle deity of the town, associated with curative mineral springs. Pautalia minted bronze coins from the reign of Antoninus Pius (138-161) to Caracalla (211-217) for its local needs. The town plan was laid out together with the streets before building the fortifications. Archeological excavations in the centre of present day Kjustendil allowed the study of the streets of the ancient town, their width, pavements, water supply system and drainage system. The excavation of the city walls revealed a fortified town with an area of 29.30 ha, built in the reign of Marcus Aurelius. In late antiquity (4th 6th c.) the town was extended by the building of a second wall on the near by hill Hisarluka with an area of 2.12 ha. The architectural complexes include the Roman thermae - a public building over 30 sq. m. with an arcado - a hypokaustus system made through small arches, found in Bulgaria for the first time and a second smaller bath, as well as shops south of decumanus No 1 . A dedicatory inscription was found in connection with the erection of the basilica in 135 A.D. The town also had its *boule*, *gymnasium* and *gerousia* .

Crafts were an important part of life in Pautalia and information about them come generally from archeological excavations. Crafts working for the market generally fall into two groups: handicrafts and building skills. Handicrafts include pottery, bronze casting, the working of marble. Local pottery is represented by luxury table-ware, clay vessels and lamps.

Bronze casting of applications in Pautalia include applications for carriages and small cult plastic works. The artistic working of marble is evidenced through sculptures and relief tablets. Building skills are evidenced in the studies of the excavated buildings - the system of fortifications, public buildings, cult buildings and private houses. Stone masonary and

production of bricks , tiles, pipes etc also fall here, as building materials. A special place in these skills is the position of mosaic makers , who made mosaics in the temple complex, as well as in buildings in the fortified town.

The necropolises of Pautalia were located in three areas. The area southwest and southeast around the complex of temples at the Hisarluka hill , dated between the 2nd-4th c. is one, another one, the eastern one is 200 m from the fortified town, and dates from the 3rd -4th c. Four types of burials were found : graves lined with bricks, sarcophaguses, burial pits and tombs. The burial inventory consists of gifts and personal possessions: clay vessels and glass beads; lamps; objects connected with hygiene; coins; most of the burial inventory was made locally. In the vicinity of the ancient town several tumuluses with finds from the 2nd-3rd c have been found. The burials were studied through exhumation. The graves are of two types - with lined brick and with sarcophaguses. The burial inventory is similar to that of the necropolises from the town , however some differences do occur. Bronze vessels were more numerous. The parts of low iron chairs are associated with meeting toilette needs. Ornaments made of precious metals, are typical for tumulus finds are finds with Thracian chariots. Studies of the necropolises of Pautalia and the vicinity have helped in resolving problems of the topography of the ancient town and burial rites.

Both ancient Pautalia and Pautalia in late antiquity, together with Medieval Velbuzhd stand as a synthesis of the historical development and the problems of the large urban centres to the south of the Balkan Range over the period from the 1st century to the end of the 14th c .

A similar situation existed when the sequence of Serdica-Sredec-(Sofia), the sequence Augusta Traiana - Beroe (Stara Zagora) and the sequence Philipopolis-Plovdiv were drawn. The comparative analysis of the data, touching on a period of continuity can be traced in several main lines: the topography (the medieval town occupies an Early Byzantine fortified ground); continuity in building up of the town plan (the acropolis of Early Byzantine Pautalia), situated in the Hissarluka hill, the fortified part of the town in the plain, which became the citadel and town, in the medieval town); continuity in burial practice (the presence of various types of burial, built up through a brick construction in necropolises from the 10th -12th c. all points to ancient reminiscences in burial practice of the local population); continuity in elements of material culture (pottery) etc. The latest early-Byzantine material and coins come from the the reign of Justin and Sophia, while the earliest Medieval materials found so far are from the end of the 9th c. Yet at Hisarluka hill Slav pottery appears from the 6th c. to the 5th (with no data of a Slav settlement). The problem of future research in the town in the plains is whether there will be a temporary hiatus between the 7th c.-9th c. or the transition from late antiquity to Middle Ages was a smooth one.

МАКЕДОНИЯ

MACEDONIA

САНДАНСКИ (SANDANSKI) (СВЕТИ ВРАЧ)
ОТ АНТИЧНОСТТА ДО СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Александра Димитрова – Милчева

ТОПОГРАФИЯ И ПОСЕЛИЩНА ПРИЕМСТВЕНОСТ

Днешният град Сандански е разположен в плодородната долина на Средна Струма и притоците й Бистрица и Струмешница. Земите в тази част на Струма се простират от Кресненското дефиле, между Малашевските възвишения и планината Беласица (Орбел) от юг и величествената Пирин планина от изток до Рупелския пролом. От там с разширено корито реката навлиза в гръцка територия. Мекият беломорски климат, богатите плодородни почви, обилният дървен материал, топлите минерални извори, мраморните кариери, благоприятствали развитието на поселишен живот в продължение на хилядолетия. По своята физико-географска специфика и племенна обособеност долината на Средна Струма се явява контактна зона в сложните етнокултурни и исторически процеси в Централния Балкан (Gerov 1995, 201 - 206). Случайни находки и системно провеждани интензивни археологически разкопки през втората половина на отминалия XX век в с. Ковачево (Дремсизова-Нелчинова 1987; Николов, Перничева, Грембска-Кулова, Лихардус, Демул 1996, 13 - 15) и Тополница (Тодорова, Бояджиев 1985, 18 - 20) и спасителните разкопки в Дамяница (Перничева, Грембска-Кулова 1986, 24) показват непрекъснат поселищен живот от ранния неолит до ранната желязна епоха. Резултатите от археологическите проучвания на праисторически обекти по долината на р. Струма послужиха като "сравнително добра база за изграждане на културно хронологически модел на ранния неолит в централнобалканската зона" (Николов 1999, 59 - 63); Грембска-Кулова 1998, 39 - 51). Случайните находки от с. Левуново (Левуново 1995, 503), откритият под основите на южният кораб на епископската базилика в гр. Сандански некропол от къснобронзовата епоха (XIII - XII в. пр. Хр.) (Александров, Петков 2000, 2 - 3; Кузманов, Божинова, Андонова 1986, 113) запълниха съществена празнина в историческата панорама на района. В проучените осем гроба са открити предварително натрошени глинени съдове според погребалната практика, предмети от бронз, мъниста, пръстени, колие, бронзова брадвичка (лабрис). През 80-те години на миналия век селище от къснобронзовата епоха е открито западно от града.

Археологически материали от първото хилядолетие пр. Хр. от поречието на Средна Струма са рядко явление. От най-голямо значение за елинистическото културно наследство е единственият засега разкрит могилен некропол в местността Метлата до с. Мулетарово, Петричко, с богат гробен инвентар от гръцки вази, бронзов киликс, мегарски чаши и местна тракийска керамика, теракоти, златни накити и др. от IV - III в. пр. Хр. Некрополът е продължил да съществува до IV в. сл. Хр. (Божинова 1989, 90 - 91; Резултатите от разкопките не са обнародвани). Погребения от късноелинистическата епоха (II - I в. пр. Хр.) са открити при изкопна дейност в с. Пиперица – сребърни обици, лакримарии и фрагменти от съдове, намерени в разпилени гробове. Предметите се съхраняват в Историческия музей в Благоевград. При базилика № 1 в гр. Снадански бяха разкрити само един фрагмент от червенофигурна ваза и една тракийски тип фибула. Втори фрагмент от гръцка ваза стана известен при системните разкопки при терена, определен за строеж на ГУМ (Проучвания на Ал. Димитрова-Милчева с участието на В. Попова-Мороз). Липсата на археологически находки и останки от поселищен живот, какъвто без съмнение е имало, се попълва от значителния брой монети, открити при строителни дейности на територията на съвременния град, които отразяват икономическите връзки на района с Егейска Тракия и по-далечни центрове. При спасителните разкопки на Обект ГУМ и базилики 1 и 4 (епископска) бяха открити монети на Филип II Македонски (359 - 336) и Александър Велики (336 - 323), сечени в Пела и Амфиполис, на Касандър (316 - 297), монети, принадлежащи на Енос, Филипи и Маронея, и две монети на Август (27 г. пр. Хр.-14 г.) В неотдавна излезлите, но предадени за печат през 1988 г. "Материали за археологията на Средна Струма" са обнародвани резултатите от теренните обхождания по десния бряг на Средна Струма, долината на р. Струмешница, по южните склонове на Огражден планина и северните склонове на Беласица. Прави впечатление извънредно малкият брой обекти от бронзовата епоха – 9. Преобладаващата част от обектите от античността са от времето на римското владичество. Тази констатация е валидна и за левия бряг на р. Струма, където липсват документирани селища от първото хилядолетие пр. Хр., но многобройни останки от римско и рановизантийско време показват интензивен поселищен живот.

Долината на Средна Струма и античният Пангей са намерили място в легендарния тракийски епос, възпяващ Орфей, Резос, Дионис. Според легендата тракийският митически цар Резос е син на речния бог Стримон (Димитров 1931, 4). От V в. пр. Хр. тракийските племена от среднострумската долина трайно навлизат в обозрението на старите автори. На тях дължим сведенията за имената на реките, селищата, политическия живот от средата на първото хилядолетие пр. Хр. до идването на славяните. В своята цялост местното население принадлежи на тракийското племе меди (Кацаров, Дечев, Бешевлиев и др. 1949, 55; Gerov 1960, 214 - 249; Геров 1961, 159 сл.; Čičikova 1981, 56 - 59). Най-ранните сведение за тях се съдържат в историята на Тукидид. Той описва похода на Ситалк през 429 г. пр. Хр. срещу Македония (Thuc. II 98,1 - 2; Кацаров, Дечев,

Бешевлиев и др. 1949, 55, 223). При Филип II медите били подложени на македонска колонизация (Геров 1961, 160 бел. 1). Тит Ливий описва похода на Филип V Македонски (220 - 179) през 172 (181?) и връщането му в Медика за обсадата на гр. Петра, който се локализира при с. Мулетарово (Liv. XL 22 - 23; Кацаров, Дечев, Бешевлиев и др. 1949, 157; Милчев 1959, 362; Домарадски 2001, 17, 47 - 51). През 29 - 28 г. пр. Хр., след походите на Мрак Лициний Крас, медите загубили своята политическа независимост въпреки упоритата си съпротива (Тачева 2000, 180 сл.) Областта между Кресна и Рупел била присъединена към провинция Македония. Между I и III в. сл. Хр. градският живот в среднострумската долина бил слабо развит. Археологически са доказани анонимният град при Сандански и античният град Петра. Значителните останки от градски център при с. Горно Спанчево, на десния бряг на р. Бистрица Б. Геров идентифицира с Филипополис. Въз основа на един надпис В. Герасимова свързва развалините в. местността Хилядница при с. Горна Градешница с античния Нейне (Gerasimova-Tomova 1981, 192 - 194). Михаел Царнт не приема това определение, тъй като не е съгласен с аргументите на авторката (Zahrnt 1996, 238, note 38). Без да посочва името на селището в местността Хилядница В. Велков изтъква, че "по войнишки организираното население предава на града по войнишки организиран център" (Velkov 1981, 34 - 39).

ИМЕТО

Археологическите и епиграфските данни отреждат място на античния град при Сандански на най-значителен градски център в периода от II до началото на VI в. сл. Хр. Името на града е все още една неразгадана тайна за науката. Съвременните опити за идентифициране с някой градове в среднострумската област, споменати от античните автори като Десудава, Партикополис (Парайкополис), Александрополис, Запара, Гарескос, не са намерили епиграфско потвърждение. Б. Геров, един от най-авторитетните изследователи на западнотрайкийските земи през римско време, отхвърля категорично почти всички предложени имена и мотивира само Гарескос (Геров 1961,192).

В коментари по повод новите открития в Сандански В. Велков сподели, че отдавна събира материали с неизвестни данни за идентифицирането на града с Александрополис, но смъртта му попречи да стори това. Ф. Папазоглу (Papazoglou 1963, 535 - 544; 1988, 377), а след нея и Г. Михайлов в последния том на гръцки надписи приема като най-възможно името Партикополис (IG Bulg.V, 401) Към посочените имена напоследък се прибави и Хадрианополис, лансирано от М. Царнт, за което той прави обстоен анализ на историческите сведения и епиграфската документация (Zahrnt 1996, 229 - 239). Както и да се е наричал, той е бил най-значителният център в среднострумската долина с организиран градски живот по подобие на съвременните му градове в провинция Македония.

ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА

Античният град е разположен отчасти на терасовидния скат от запад, отчасти в равнината на изток. Преди повече от 150 години известният руски пътешественик Виктор Григорович, като обикалял Европейска Турция, посетил и Свети Врач (Григорович 1877, 125). Той останал силно впечатлен от археологическите паметници, много от които се издигали високо над земята. По-късно и особено през двадесети век при изграждането и благоустрояването на Свети Врач в град останките от цветущия някога античен и рановизантийски град били подложени на системно разрушаване и тотално обезличаване. По-голямата част от съвременния жилищен фонд и обществени сгради в центъра на града са построени върху разрушени през вековете или в най-ново време антични сгради. През 70-те години на XIX в. районът бил посетен от В. Кънчов (Кънчов 1894, 212). Той споменава за останки от римски мост при Св. Врач, от който днес няма никакви следи, и от голяма римска баня. Първите археологически разкопки датират от края на петдесетте години и имат спасителен характер. Те се оказаха единствения шанс в следващите десетилетия и до днес за проучването на укрепителната система, градоустройството и архитектурата, уличната и канализационната мрежа, светилища, погребалните обичаи и некрополи. През 60-те години първоначалните спасителни разкопки прерастват в системни проучвания, проведени от страна на АИМ при БАН (ръководител Т. Иванов) и екип от Окръжния исторически музей в Благоевград (Д. Стоянова-Серафимова) и Градския музей в Сандански (Н. Николов). През 70-те години и след това проучванията се провеждаха под научното ръководство на автора на статията със съдействието на колеги от музея в града (Петков, Тодорова, Филянова 2002).

ГРАДОУСТРОЙСТВО (УЛИЧНА МРЕЖА, ВОДОСНАБДЯВАНЕ И КАНАЛИЗАЦИЯ, АРХИТЕКТУРА)

Уличната мрежа е била изградена по т. нар. ортогонална (правоъгълна) схема. Тя се състои от прави улици с посока изток-запад (decumani) и север-юг (cardines). Кардинес извеждали от главния път от Сердика към Виа Егнатия (Via Egnatia) и Тесалоника. За сега единствената по-цялостно разкрита улица е едно кардо покрай западната стена на атриума на базилика № 1 и голямата църковно-административна сграда между базилика № 1 и 2. Платното на улицата е от много големи каменни блокове, под които минава зидан отточен канал. Тези блокове са били по два за всеки ред. Ширината на разкритата част без бордюра е 2,9 м, което предполага обща ширина от около 6 м. Като се съди по вида на кемпферовите капители, всички от

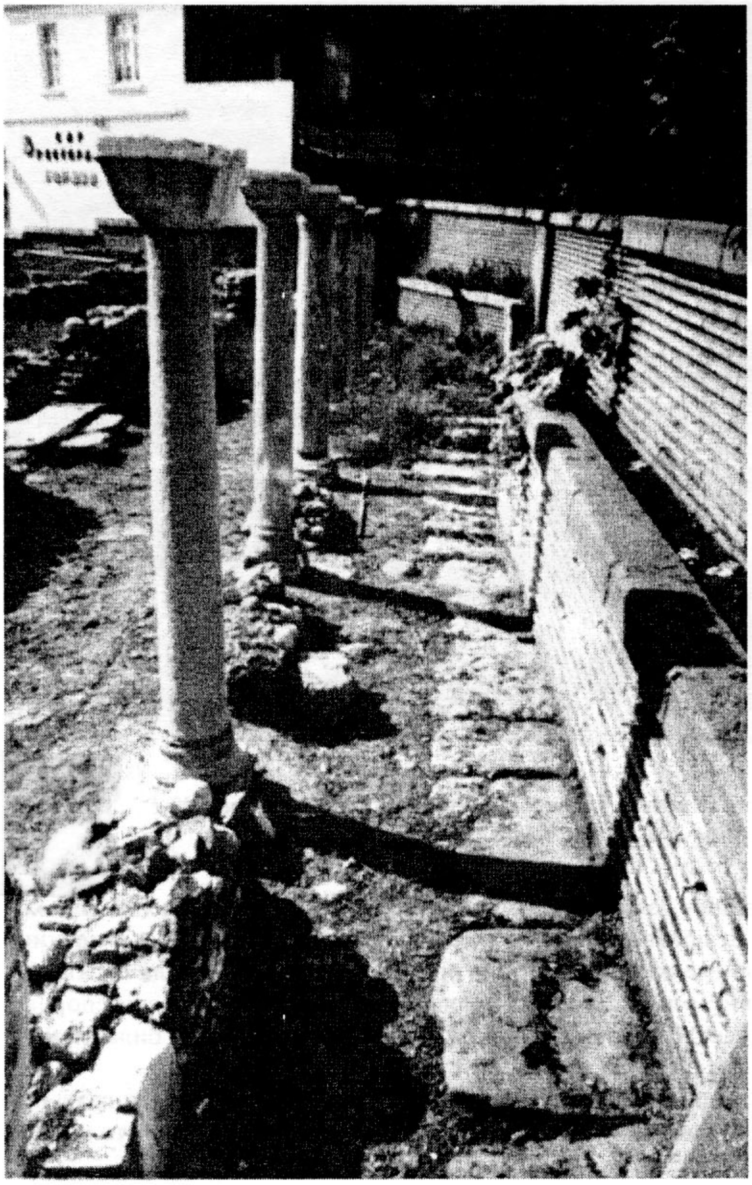

Обр. 1. *Улица (cardo) покрай западната страна на атриума*
Fig. 1. *Cardo along the western side of the atrium*

един и същи вид, става ясно, че колонадата е от по-късно време (IV – VI в.) (обр.1). Освен главните пресичащи се улици, други по-тесни улички и пасажи свързвали сградите.

Местната управа полагала големи грижи за поддържането на нужната хигиена. Предпоставка за това били близките в планината богати водни източници. Градът бил снабден с цялостно изградена водопроводна и канализационна мрежа, най-добре проучена в централното градско ядро. Разкритите канали са от три вида: зидани, покрити с тухли и керемиди, с глинени тръби и открити (Dimitrova-Milčeva 1991, 75 - 84). Градът разполагал с обилно количество питейна вода. Главен водоизточник била Пирин планина, както и бистрата планинска река, протичаща край североизточните крепостни стени на града.

Градоустройственият план и улична мрежа били предопределени от естествената даденост на терена, умело използвани в планово-пространственото изграждане на архитектурните ансамбли. Въз основа на наблюдения върху градежи от късноимператорско и рановизантийско време допускам, че централният градски площад се е намирал в близост до базилики 1, 2 и 4 (епископска), на мястото на вековния чинар и площада пред него. Това предположение се базира на обстоятелството, че върху гранитна колона с гръцки надпис, преупотребена в портика на споменатото вече кардо, се съобщава, че градът е имал стоа (stoa), чийято колонада била построена с даренията на Марк Аврелий Капитониан Александър и съпругата му Юлия Терентиниана в качеството им на главни жреци (архиреи) на града по времето на император Каракала (211 - 217), т. е. един от най-значимите периоди в икономическото и културното развитие на града (Димитрова 1980, 19 - 23; 1982, 53 - 57). Под основите на базилика 2 частично е разкрита и проучена масивна сграда с няколко помещения, датирана в края на III – началото на IV в. Останки от масивни зидове бяха открити на ул. Македония, непосредствено пред фасадата на старата поща, при прокопаване на изкоп за прокарване на кабел. Там именно се попадна на масивен каменен праг с повече от 40 монети в пръстта от III - IV в. (изкопът е фотодокументиран от Ал. Димитрова-Милчева).

Старата поща бе изцяло съборена през 2002 г. Под основите й бяха разкрити помещения, които имат несъмнено връзка с църковните сгради.

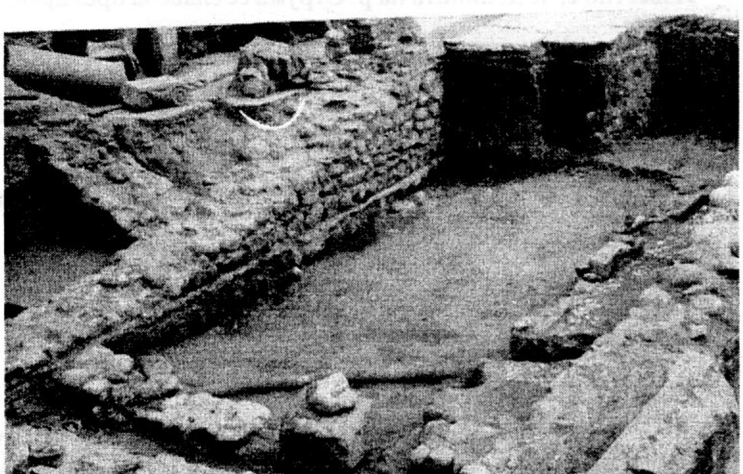

Обр. 2. *Останки от сграда под нартекса на базилика № 1 и мозайка в техника opus sectile*
Fig. 2. *Remains of a building below the narthex of basilica No 1 and a mosaic in opus sectile*

Значителни останки от градежи, датирани в същото време бяха открити и при разкопките на базилика 1. В едно от помещенията под нартекса на базиликата беше разкрита част от мозайка в техника опус сектиле (opus sectile) (обр. 2). Не може да се елиминира и фактът, че голяма част от архитектурната декорация на базиликата в този ареал се състои от преупотребени римойонийски и коринтски капители, колони, бази от II - III в. (Dimitrova 1979, 127 sqq.) (обр. 3). Открита е част от касетиран таван с изящно изработена розета, която за съжаление не може да се свърже с определена сграда. Естествено е да предполагаме, че колоната с надписа, вградена в портика на улицата, е взета от намиращата в близост, но все още неоткрита агора, на която се намирала стоата. Тя е била с важно културно значение и с представителен характер за града. Там се водили оживени спорове, провеждали се тържества и театрални представления. Със своя архитектурен облик и функции тя била елемент от оформлението на градския площад.

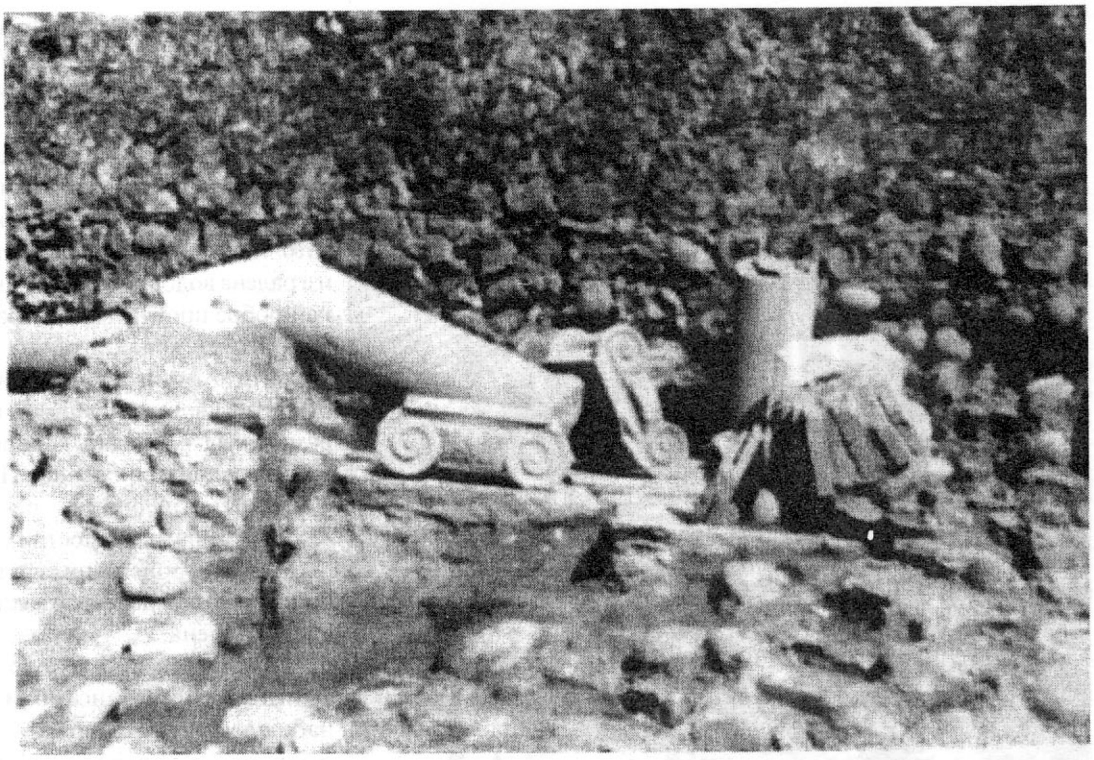

Обр. 3. Атически йонийски капители преупотребени в базилика № 1
Fig. 3. Attic and Ionina capitals reused in basilica No 1

Състоянието на съвременните проучвания и епиграфски паметници показват, че анонимният град при Сандански започнал да се оформя като такъв още в края на I и началото на II в. сл. Хр., а утвърждаването му като център с организиран градски живот по времето на император Хадриан и след него (Gerov 1995, 202 - 203|.

Известно е, че долината на р. Струма се славела през древността, а и сега, с лековитите си минерални извори. Още през римско време около тях били построени лечебни минерални бани и светилища. Местните власти проявявали постоянни грижи за тяхното поддържане. Под основите на ДСК (жилищна кооперация на ъгъла на ул. Македония и ул. 8-ми март) беше разкрита частично голяма обществена баня от късноимператорско време (необнародвани проучвания на Ц. Славчева-Рибарова, на която благодаря за предоставената ми документация) (обр. 4). Изглежда, че банята е имала доста дълъг живот. Ремонтирана и

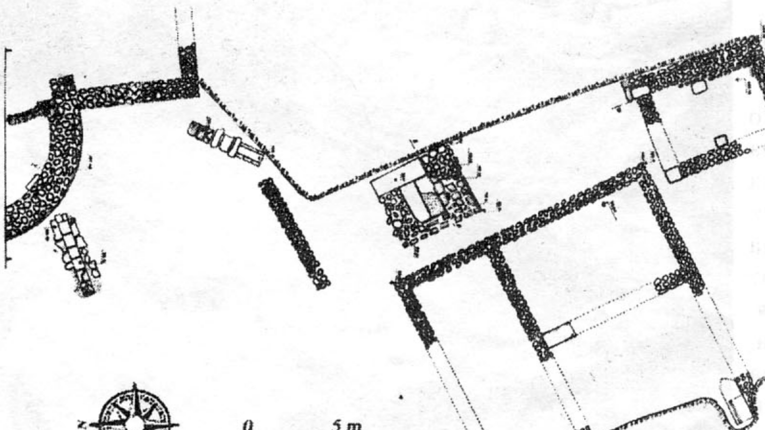

***Обр. 4.** План на частично разкритите thermae и базилика на ъгъла на ул. Осми март и ул. Македония*
***Fig. 4.** Plan of partially excavated thermae and basilica at Osmi mart str. and Macedonia str.*

преустройвана, тя е била снабдена с необходимите помещения, целите облицовани в мрамор. Украсата на сградата се допълвала от великолепна статуя на богинята на красотата Венера Родоска в човешки ръст, римско копие на прочут гръцки оригинал от елинистическата епоха. През 1996 г. при спасителни разкопки южно и непосредствено до банята, на терен определен за нова жилищна сграда, беше открита кръгла постройка с дебели стени, прорязани от отвори, някои от които зазидани в по-късно време. Ограниченият терен за проучване не позволи със сигурност да се изяснят функциите на сградата, но имаме всичкото основание да я свържем с термите. От откритите колони и кемпферови капители може да се допусне, че на това място или в близост е имало по-късно раннохристиянска базилика, обслужваща голям раннохристиянски некропол. Има сведения, че останки от баня били открити при строежа на новата хигиенна и минерална баня в центъра на града. Светилището на Тракийския конник, наречен Саленски бог, във функциите му на здравеносно божество се намирало до минерален извор (Иванов 1984, 1 - 5). До откриването на светилището се допускаше, че там е имало римска баня. Много хора идвали в града да търсят изцеление в лековитите минерални бани и лечебен въздух. Показателен е гроб № 17 от късноантичния некропол южно от града, в който положените мъж и жена са с медицинсксм погребални дарове: бронзова ланцета, плочка за разтриване на мехлеми и 17 монети от времето на Аврелиан (270 - 275) до Константин I (306 - 337) (Кузманов 1978, 13 сл.)

ВСЕКИДНЕВЕН БИТ (ЕТНИЧЕСКИ СЪСТАВ, РОМАНИЗАЦИЯ, ГРАДСКА УРЕДБА, РЕЛИГИЯ)

Населението е било смесено със заселници от различни провинции и ветерани, но с превес на траки, някои от които били елинизирани или романизирани. Не малко са и гръцките имена, засвидетелствани по епиграфски път. Официален език бил гръцкият. Основен източник за облика и организацията на римския град са случайно открити при строителни дейности надписи, архитектурни детайли, оброчни релефи, светилища и дребни находки, свързани с ежедневния бит на хората за периода II – VI в.

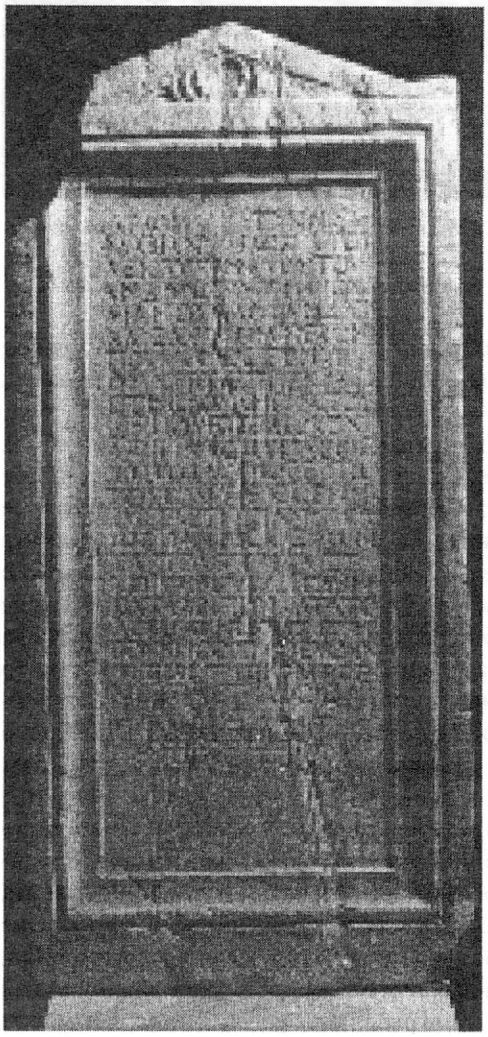

Обр. 5. Надпис на гръцки език за дарението на Флавиана Филократия за строеж на гимназиона в града
***Fig. 5.** Greek inscription on the donation of Flaviana Philocratia for the erection of a gynasion in the town*

Най-ранният датиран паметник от района, и то на латински език, е от 80-те години на I в. сл. Хр., а най-късният нехристиянски датиран надпис е от 238 г. (Gerov 1995, 203). Римската власт си осигурявала сигурност, прилагайки всички средства за романизирането на местното население в новообразуваните провинции. Един от начините за постигането на това било заселването на ветерани, изпитани защитници на властта. Първото свидетелство за колонизирането на бивши военни в района на античния град е надгробната плоча на преторианеца М. Петроний Пудес (на латински език). Той е първият преторианец преселник в нашите земи (Герасимова-Томова 1973, 9 - 11). От базилика № 2, включен като сполия в пътеката на екзонартекса, е надгробният паметник на Марк Херений Руф, ветеран от I Италийски легион в Нове с надпис на гръцки език от 121 г. сл. Хр. (Иванов, Стоянова-Серафимова, Николов 1969, 121 - 122). От наскоро открит, но необнародван паметник с великолепна релефна украса от гирлянди и ероси в малоазийски стил, с надпис на гръцки език от 131 г., става дума за голяма фамилия ветерани-преселници. Надписът гласи: *"Ветеранът Гай Валерий Пудес построи (този паметник) за помен на себе си, живия и на живите си синове Валерий Максим и войника Публий Елий Пудес, както и на починалите – бащата ветеран Гай Валерий Пудес и майката Макасакос и съпругата Севера и сина Юлий Максим и сестрата Зайкаденте. Година 162 от Августовата ера"* (или 131 г. сл. Хр.) Интерес представлява фактът, че майката и дъщерята носят тракийски имена (Петков 2000, 7). В Градския исторически музей в Сандански се пази надгробна плоча на римски военачалник без надпис.

За административната уредба и обществено развитие на новооснования град съобщават два надписа на гръцки език, използвани като сполии. Първият е намерен в югозападния раннохристиянски некропол на града и съдържа рескрипт на император Антонин Пий от 158 г. (IG Bulg. IV 2263; Геров 1961, 195 сл.; Иванов 1994, 32 - 33). Вторият е намерен в античен некропол на 500 м западно от града. Той е известен с посоченото в него завещание на Флавиана Филократия (Дечев 1939,190 сл.; Detschew 1954, 110 sqq.) В надписа от 158 г. се съобщава, че градът се управлява от градски съвет (βουλή). Текущите дела били посветени на ἄρχοντες. В него става дума и за колегията на πολιταρχοῦντες, която според Б. Геров е ръководела управлението на

малките градове. Във втория надпис, датиран в 210 г., градът е удостоен с почетния епитет κρατιστη (силен) (Геров 1961, 194 - 195). Посочените епиграфски паметници са документален извор за броя на сенаторите в града, причисляващи го към категорията на малките градове, за общественоправните отношения, за различните прослойки сред населението, за финансовата организация, търговията и една много съществена черта на обществения живот – дарението. На щедростта на своите граждани градът дължал в голяма степен своето благоустрояване и култура. Плод на дарителство били недостигнали до нас обществени и култови сгради. По времето на император Марк Аврелий (161 - 180) с дарение била построена сградата на Градския съвет (булевтерион) (Велков 1961, 253 - 255) . Флавиана Филократия подпомага ефебите и прави щедро дарение за гимназиона в града (обр. 5). По същото време съпрузите и главни жреци на града Марк Аврелий Капитониан Александър и Юлия Терентиниана подпомагат изграждането на стоата в родния си град. Съпрузите Публий Елий Арторий и Помпея дарили собствени средства за построяването на храм на ботинята Тюхе и поставили нейна статуя в храма (Велков 1961, 247 сл.) В един надпис се съобщава, че главният жрец на града и градски съветник Клеменс, син на Пюрий, по време на императорите Марк Аврелий или Септимий Север и Каракала (198 - 211) предоставил средства за построяването на обществена сграда, без да се посочва коя (Велков 1961, 253 сл.) Дарителството било високо ценено и поощрявано от градската управа чрез издаване на почетни декрети. Изграждането на споменатите в епиграфските паметници обществени и култови сгради през II – III в. съвпада с времето на най-динамичното развитие на града и отразява неговия стопански и културен просперитет. Намиращите се в близост мраморни кариери били предпоставка за великолепието на архитектурната украса на сградите. В добрата изработка на мраморните тела и особено на римойонийските и коринтските капители се улавя малоазийско влияние. През римския период архитектурният облик на града не отстъпвал от този на останалите градове.

Обр. 6. *Оброчен релеф на богинята Артемида от района на гр. Сандански*
Fig. 6. *Votive relief of Arthemis from Sandanski*

Обр. 7. *Оброчен релеф на Асклепий, Хигия, Телесфор и Панакея*
Fig. 7. *Votive relief of Asclepios, Hygia, Telesphorus, and Panakea*

Какво предлагат култовите паметници и надписи за религиозния живот на града от езическия период? Те показват, че във формирането на античния пантеон се проявяват религиозният и културният синтез между местните тракийски култове с дошлите отвън божества. Чрез издигането на храмове и светилища, в чийто изграждане градската управа и жреческото съсловие активно се включва с дарения, римската власт е целяла да приобщи местното тракийско население към местния пантеон. Едно от най-почитаните локални божества в града през императорско време, чийто култ се запазил твърде дълго, е този към богинята Артемида (Дечев 1955, 95 - 108; Тачева 1981, 107; Стоянов 1986) (обр. 6). Това до голяма степен се дължало на многостранните й функции. Тя е представена с най-голям брой паметници от територията на града и долината на Средна Струма. Стиловите особености и изпълнение показват, че е имало специализирани каменоделски ателиета, профилирани в изработването на оброчни релефи с образа на богинята. Сравнени с погребалните релефи, те са изпълнени на много по-ниско художествено ниво. Едно от трите най-известни светилища на богинята в Струмската долина е от района на Сандански. Най-вероятно Ласкарево, където са намерени най-много оброчни релефи на богинята. В многобройни посвещения и култови релефи тя е асимилирала великата тракийска богиня. За извънредно широката й популярност свидетелстват теофорните имена Артимидор,

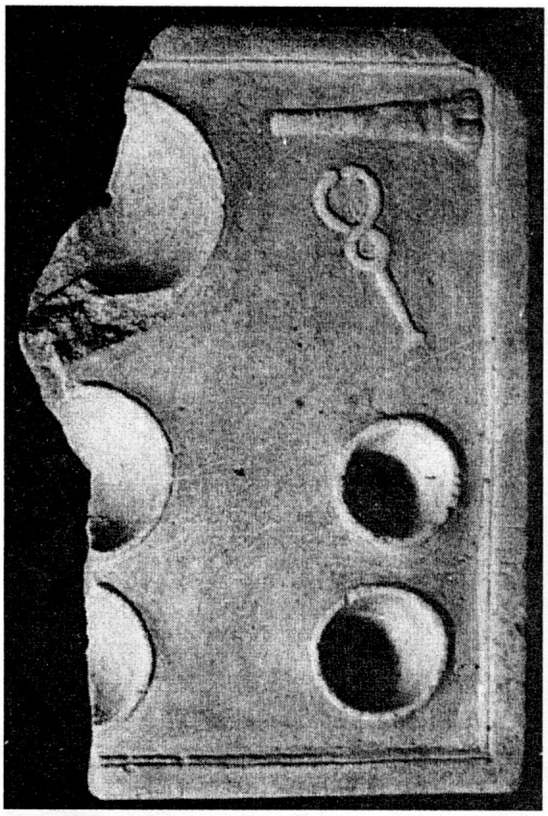

Обр. 8. Част от мраморна плоча с мерни единици
Fig. 8. Part of marble slab with measures

Артимидора, Артемида. Между най-хубавите паметници на кръглата култова пластика е една статуя без глава, вторично употребена в изграждането на епископската базилика. Трудна за интерпретиране, тя се идентифицира по-скоро с Тюхе-Фортуна. Възможно е да става дума за един от многобройните типове на богинята Артемида, което прави приемливо едно предположение за съществуването на храм на богинята в града.

Известни и много почитани били здравеносните божества Асклепий, Хигия, Телесфор и по-малко известната му дъщеря Панакея (Панацея) (обр. 7). На тях е посветен един от най-интересните оброчни паметници, открити в България, не само с изобразените божества, но и с техните епитети. Хигия за първи път се среща с определението δεσποίνα (царица). Панакея носи определението δεσποίνα (господарка), а Телесфор συνεργος (сътрудник), с които се подчертавала особената им роля в култа на бога-лечител (Тачева 1981, 107; Дончева 2000, 17). От Сандански е известна и глава на Асклепий.

Към култа на здравеносните божества Т. Иванов причислява и тракийският конник, наречен Салѐнски бог, чието светилище се намирало до минерален извор, недалеч и северозападно от хотел "Сандански" (Иванов 1984, 1 сл.) В традиционна иконография върху вотивни релефи и надгробни паметници той е познат от случайни находки от територията на града и близката околност. Липсват паметници на основните божества Зевс и Хера. За пръв път богинята Атина беше документирана с оброчна плочка в светилището на Саленския бог. Липсват също така паметници на Хермес, но като се имат предвид известните пазари в района, сигурно е имало такива. От Сандански е известна част от голяма мраморна плоча с означаване на различни вместимости във връзка с оживената търговска дейност (обр. 8). Култът на Херакъл е представен с три паметника, единият от споменатото светилище, вторият от близката околност, видимо е бил почитан във функциите му на здравеносно божество. Третият паметник представлява мраморна статуйка на Херакъл с ябълката на Хесперидите (обр. 9), намерена при разкопките на обект ГУМ в центъра на града (необнародвани проучвания на А. Димитрова-Милчева с участието на В. Попова-Мороз). Храмове са били издигнати в чест на богинята Тюхе (Велков 1961, 247) и на богинята на победата Нике. По случай победата над карпите от страна на долномизийския управител Тулий Менофил в 239 - 240 г. Елий Крисп посветил надпис на гръцки език в храма на богинята Нике (Дечев 1938, 281 - 303).

Статуя на Артемида Родоска е била поставена в термите като символ на красотата и женствеността и едва ли се касае само за религиозно почитание към нея (обр. 10). Досега паметници, свързани с източните култове, не

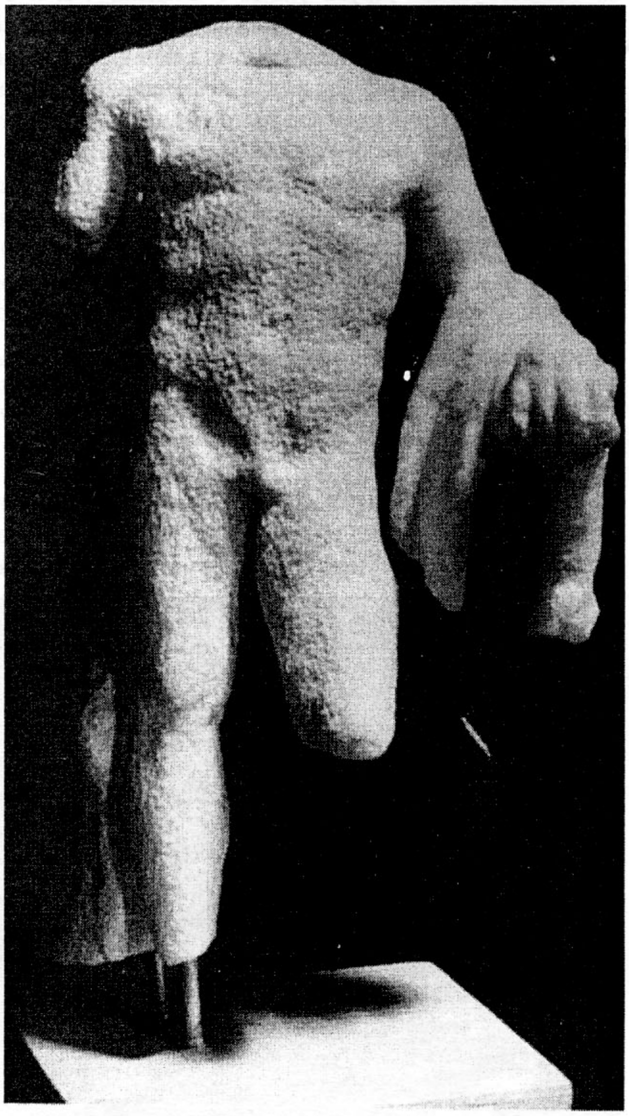

Обр. 9. Мраморна статуйка на Херакъл с ябълката на Хереспидите от обект ГУМ в града
Fig. 9. Marble statuette of Heracles with the apple of the Hesperides from the site of the Central Department

са открити в града, но в поречието на Струма има такива (Velkov 1972, 213 - 221; 1979, 145; Велков 1979, 145; Mitova, Džonova 1981; 162, Abb. 18).

ГРАДЪТ ПРЕЗ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ

УЛИЧНА МРЕЖА, ВОДОСНАБДЯВАНЕ И КАНАЛИЗАЦИЯ

Обновлението на уличната мрежа и канализация през IV - VI в. намерило израз в адаптирането на централната улица (кардо) с колонада съобразно с изграждането на новия християнски култов център, за когото ще стане дума по-долу. Към трасето на античната улица със зидан канал и настилка от гранитни блокове бил изграден портик от преупотребени арки за бази и колони, всичките завършващи с кемпферови капители (Dimitrova 1979, 145 sq.) (обр. 1, 11). Улицата е имала тротоар от юг с настилка от тухли. Допуска се, че уличната част от настилката при спасителните разкопки на терена на ДСК II в югоизточна посока е продължение на същата улица. Друга улица с ширина 4 м и с посока изток-запад е минавала непосредствено покрай северния зид на църковно-административната сграда. Северният край на улицата опира на зиданата колонада на постройката, чийто отвори по-късно са били зазидани. Улицата не е имала тротоари и портикът не се е свързвал с нея, а с представителния комплекс. Масивен праг затваря тази улица в по-късно време. Вероятно тя е една от основните артерии, свързвали града през късната античност. Документирана е и друга улица (изток-запад) с канал от глинени тръби за нечисти води (проследена покрай северния кораб на епископската базилика). Досега нито една от намерените улици не е цялостно проучена, а само в пасажа около култовите сгради. Вероятно е имало централна голяма улица на една от западните тераси пред и по дължина на фасадата на епископската базилика. Освен споменатите части от улична мрежа встрани от този център са съществували други малки улички с канали за нечисти води под тях (иззидани или от глинени тръби). Както през Принципата, така и през късната античност водоизточниците за снабдяването на града са останали същите.

Обр. 10. Мраморна статуя на Афродита Родоска от термите (thermae) на обект ДСК I и ул. Македония
Fig. 10. Marble statuette of Aphrodites of Rhodes from the thermae of DSK-I and Macedonia street

Обр. 11. Нападали сводове и колони от източната колонада на кардото
Fig. 11. Fallen vaults and columns from the eastern colonade of the cardo

УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА

Формата на укрепената територия се определяла от особеностите на терена. Все още съхранилите се тук-там останки от крепостни стени затварят площ с многоъгълни очертания. Защитената територия била около 20 ха, отговаряща на един не съвсем малък град (Динчев 1998, 30). Според наблюденията на Т. Иванов трасето на стената от север е минавала успоредно и недалеч от реката, от изток стигала до североизточния завой на р. Санданска Бистрица. В западна посока стената е документирана в двора на училище "Св.Климент Охридски" (Иванов, Серафимова, Николов 1969, 201 - 202; Иванов 1994, 29 - 45). За трасето на стената по ул."Св. Св. Кирил и Методий" наблюденията са на А. Димитрова-Милчева и Н. Николов – уредник в Градския исторически музей). В малък участък от южната крепостна стена на ул. "Св. Св. Кирил и Методий" са открити леглата на най-долния ред тухли върху речни камъни. Стената е била изградена в широко прилаганата през късноримско време техника опус микстум от редуващи се тухлени пояси по цялата ѝ дължина между интервала от каменна зидария. Спойката е от бял хоросан с едри късчета от счукана тухла. Крепостни кули и порти не са открити. Начинът на градеж, характерът на политическите събития в района дават основание стената да бъде датирана през III - IV в., подобно на Никополис ад Нестум, когато укрепването на градовете става задължително условие за тяхното съществуване (Динчев 1998, 28; Dimitrova-Milčeva 1991). Не можем да приемем вече едно по-стара мнение, че такова укрепяване е станало по времето на Александър Македонски (Detschev 1954, 114).

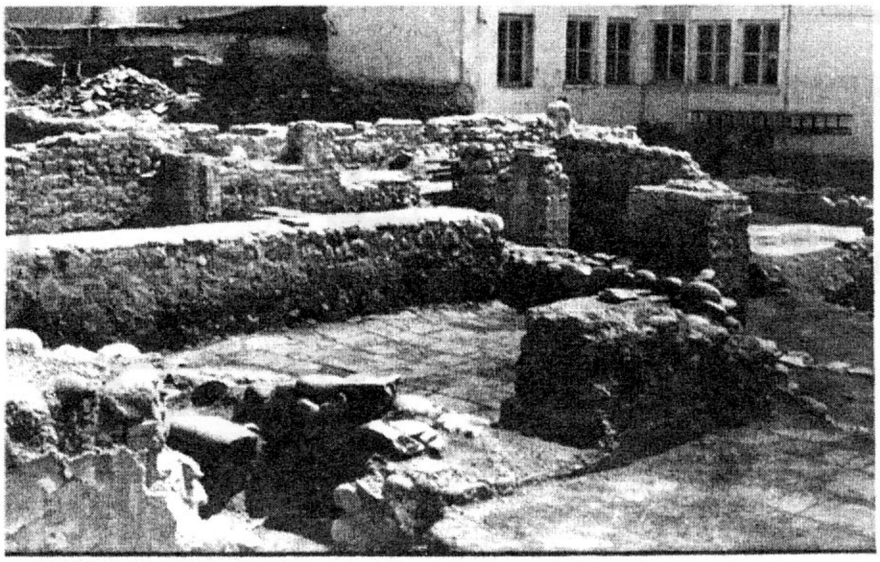

Обр. 12. Църковноадминистративна сграда между базилики № 1 и 2
Fig. 12. Administrative building of the church between basilica 1 and 2

РАННОХРИСТИЯНСКА АРХИТЕКТУРА. ИЗКУСТВО И ЗАНАЯТИ

От средата на III в. сл. Хр. градовете по поречието на Струма станали обект на нападения на варварските племена. Руините на града носят следите от разрушения от готските нашествия. Всяка нова вълна оставяла своята опустошителна диря върху икономиката и културата на процъфтяващия някога античен град. Според В. Велков градът е бил разрушен по време на обединените варварски сили през 269 г. (Велков 1981; 1987, 18 - 23). Реформите на император Диоклетиан (284 - 305) и Константин Велики (306 - 307) довели до ново административно деление. На мястото на старите римски провинции Тракия и Горна и Долна Мизия възникнали нови - диоцезът Тракия с шест провинции и Дакия, включваща и днешните западни и северозападни български земи. Последният се числял към префектура Илирик. Според една раннохристиянска епиграма, територията на късноантичния Сандански административно се числяла към нея (Бешевлиев 1940, 43 - 45). Преместването на столицата през 330 г. от Рим във Византион, наречена в чест на Константин I Велики Константинопол, изместило центъра на политическия и духовня живот на Балканите. При новата политическа обстановка след разрушителните нападения и придвижвания на варварските племена от началото на IV - VI в., градът постепенно излязъл от кризата, добил нов облик и функции, възстановил ролята си на най-значително стопанско и духовно средище на района. На мястото на разрушения римски град израснал нов с обществена и жилищна архитектура, отговаряща на новите строителни изисквания и обществено-икономически условия (обр. 12). В резултат на провежданите повече от четиридесет години спасителни разкопки, концентрирани в центъра на съвременния град, днес разполагаме със сравнително най-много данни за периода IV - VI в., за периода на средновековието X - XIV в. Безспорно един от най-представителните обекти на архитектурата от рановизантийския период са базиликите, ядрото на християнските култови сгради и заедно с административно-резиденциалните те дават най-пълна представа за урбанистичното развитие на града през IV - VI в. Заслуга на Т. Иванов е, че обърна внимание на новооткритата ранохристиянска базилика при изграждането на Младежкия дом, която беше запазена в сутерена на специално изградения за целта Градски археологически музей.

Първите сведения за наличието на християнски строежи в града са от 1917 г. - времето на Първата световна война (Иванова 1922/25, 549 - 551, обр. 352 - 354). При прокопаване на бункер войниците попаднали

на кръгъл баптистерий в близост до югодападния ъгъл на постройка с разкрити в нея колони и капители, според В. Иванова, вероятно църква. След години следите от баптистерия били напълно заличени от нови строежи. Едва по време на спасителните разкопки, започнали през 1989 г. и продължаващи и досега, баптистерият беше преоткрит, затиснат от бетонна плоча. Според описанието на В. Иванова той е бил с богато архитектурно членение, каменопластична украса и стенни мозайки. Баптистерият все още не е цялостно разкрит, но разкопките допълват предложения

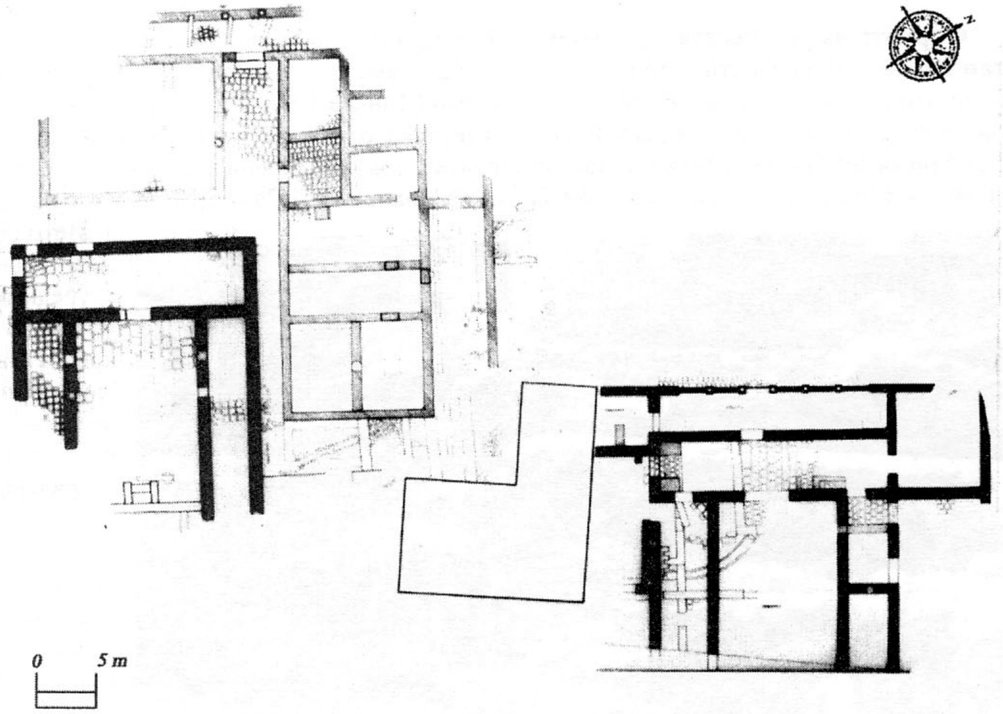

Обр. 13. Част от християнския култов комплекс, базилики 1 и 2 с административна сграда между тях

Fig. 13. Part of the Christian cult complex, basilica 1 and 2 with the administrative buildingbetween them

план и връзката му с останалите градежи. Кръщелната не е била изолирана, а вписана в помещение с правоъгълни очертания до екзонартекса на църквата. Разкопките показват, че първоначално басейнът е имал форма на детелина, а по-късно е превърнат в осмоъгълник. При прокопаване на градския водопровод на ул. "Иван Рилски" работници пресекли апсидата на ранохристиянска базилика. Зад читалище "Отец Паисий" на ул. "В. Левски" са открити колони и капители от църква (по сведение на Вл. Петков, директор на Градския исторически музей в Сандански). При спасителните разкопки на обект Ловен дом зад хотел "Сандански" стана известна постройка с неизяснен план, тъй като част от нея се намира под основите на Ловния дом. В едно от помещенията беше открита олтарна плоча с кръст (Димитрова-Милчева, Петков 1994, 85). Явно последните две базилики са били гробищни. При изравняване трасето на ул. "Св. Георги" непосредствено до действащата сега едноименна църква е разкрита ранохристиянска базилика. Поради невъзможност да се съхрани старината на място, мозайките и каменопластичните тела са вдигнати, а зидовете засипани. Следващите базилики, проучени чрез археологически разкопки, са част от култов комплекс, определящ архитектурния облик на

***Обр. 14.** Мозаичен надпис от базилика № 2 на епископ Йоан*

***Fig. 14.** Mosaic inscription of basilica 2 of bishop Ioan*

ранововизантийския център на града. Открити са три базилики в непосредствена близост една до друга и малко по-настрани от тях базиликата на ул. Св. Георги (№ 3). Всяка една от тях се отличава със своето планово изграждане и има своето важно място в развитието на ранохристиянската архитектура в българските земи. Тяхното обемно и вътрешно пространствено оформление съдържа оригинални и творчески решения на плановата конструкция. Те имат всички характерни елементи, присъщи на раннохристиянските обекти, каквито се строят на Балканския полуостров и изобщо в Източната римска империя (Чанева-Дечева 1974, 249 - 266; Čaneva-Dečevska 1987, 249 - 260).

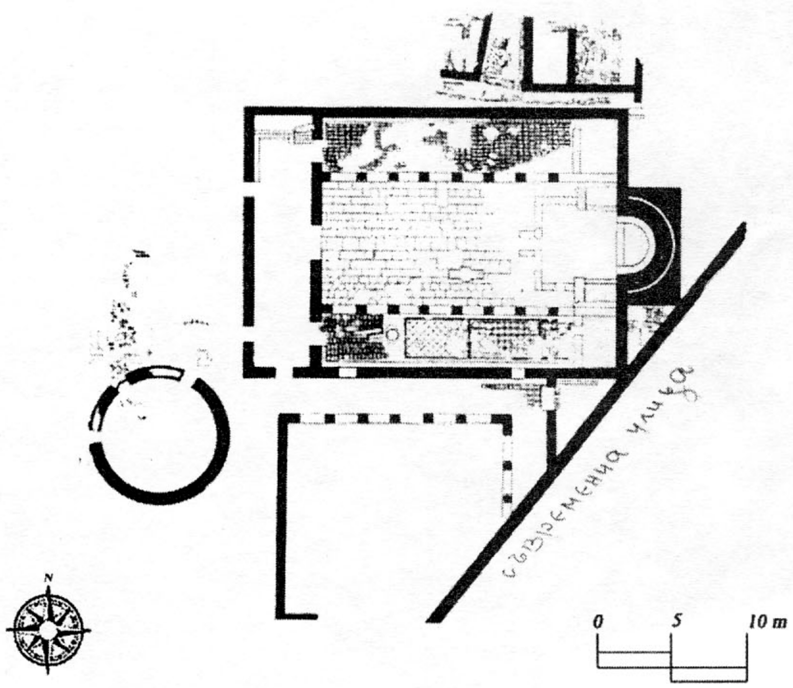

Обр. 15. План на епископската базилика № 4
Fig. 15. Plan of bishop's basilica No 4

Базилика № 1 (Разкопки Ал. Димитрова-Милчева и колектив) има неразчленен притвор, три кораба и атрий (обр. 13). Размери: централен кораб 17,5 x 8,9 м, на страничните кораби 17,5 x 2,8 м, на нартекса 17,5 x 3,9 м. Централният кораб е отделен от страничните с мраморна колонада върху непрекъснати стилобати. Апсидата не е разкрита. Централният кораб и нартексът са били покрити с мраморни плочи, страничните пространства - с тухли. Датира се в средата на IV в. (Dimitrova-Milčeva, 1991, 75 - 84). Базилика № 2 на епископ Йоан (разкопки на Т. Иванов и колектив) е разположена е на около 20 - 30 м североизточно от базилика № 1. Запазена е на място в сутерена на Градския исторически музей. Апсидата и голяма част от източната й половина са неразкрити, защото се намират под платното на ул. Македония. Базиликата е с нетрадиционно решение на страничните кораби. Тя има двор, външен притвор (екзонартекс), три кораба и странични помещения (частично разкрити) на двата притвора и корабите. Подовете на наоса, външният притвор и южното помещение към него са били с мозаични подове. При разширение на котелното помещение на старата поща работниците попаднали на останалото неразкрито южно помещение с мозайка, заснета от един от работниците. Най-голям интерес представлява централното мозаично пано на екзонартекса, заето изцяло от надпис на гръцки език, който съобщава, че "великолепната" сграда е била

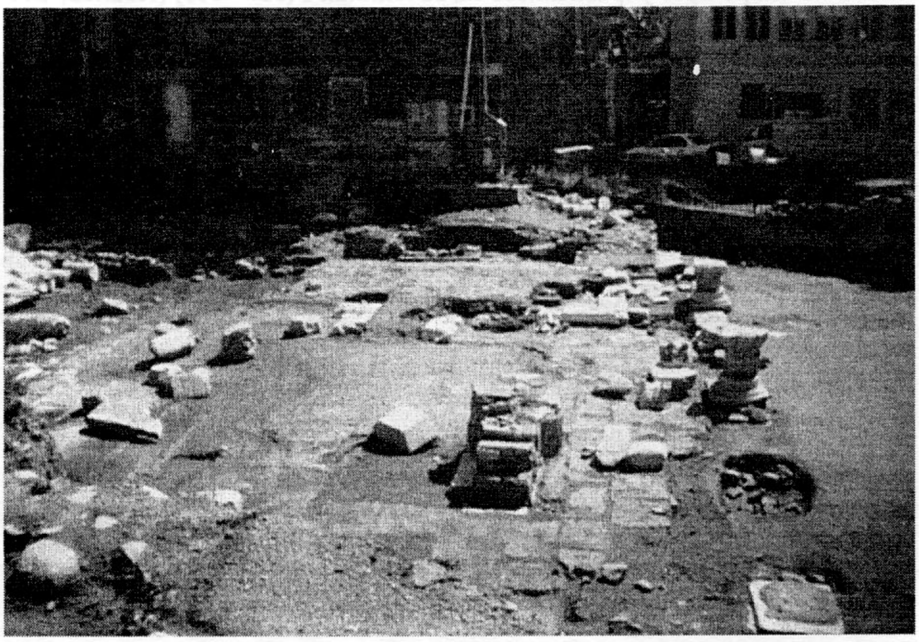

Обр. 16. Епископска базилика. Централен кораб с амвон и презбитерия
Fig. 16. Bishop's basilica. Central aisle with pulpit and presbytherium

Обр. 19. *Южният стилобат на епископската базилика през втория строителен период и един коринтски капител*
Fig. 19. *Southern stylobate of the bishop's basilica during the second construction period and one corinthian capital*

на централен вход на екзонартекса и връзката на притвора със страничен вход от юг. Само други две църкви в България от V в. - в с. Иваняне, Софийско, и с. Църквище (Клисекьой), Пирдопско, са с трибелон (Чанева-Дечевска 1999, 83). По време на разкопките са намерени монети на Констанций II (337 - 361) и на Валентиниан I (364 - 375). В същото време той има широко приложение в църквите в Северна Гърция и Македония (Sodini 1975, 581 sqq.; Stoyanova-Serafimova 2000, 11, бел.7 и 8; Мано-Зиси 1955, 127 сл.) Датира се в края на IV - V в.

Базилика № 4 е епископска (разкопки на Ал. Димитрова-Милчева и Вл. Петков, които продължават и сега) (обр. 15). Безспорно най-значим паметник на християнската архитектура в града (Димитрова-Милчева, Петков 1994, 85; 1996, 81). Нейното разкриване започна през 1989 г. При спасителни разкопки на терен, определен за строеж на нова сграда на кметството. Поради финансови затруднения разкопките се водят с прекъсвания. Намира се северозападно и в непосредствена близост с базилики № 1 и 2 и колонната улица, в равнинната част на терена, като от запад достига до възвишението. Тя е първият случай в Сандански, при който беше разкрита апсидата и очертан цялостният план на църквата. Със своите размери 34,5 х 21,95 м с апсидата тя се явява най-големият молитвен храм, открит досега в града. Базиликата е трикорабна от т. нар. елинистически тип, с нартекс и екзонартекс, вписана в правоъгълник апсида, протезис и диаконикон, презвитерий (обр. 16). Стълбище от северната страна на нартекса отвеждало към емпория. По надлъжните стени на презвитерия (бемата) били иззидани три реда седалки, покрити с цветна мазилка за сядане на свещениците. Стените на църквата също са били покрити с цветни мазилки (обр. 17). Резултатите от досегашните разкопки дават възможност да се разграничат поне два строителни периода, в които са налице и редица по-късни преправки. През първия по-ранен период подовете на базиликата са били изцяло покрити с многоцветни мозайки. Само в нартекса, където те са много богати цветово и декоративно, те покриват площ от 80 кв. м (обр. 18). Единно замислен с плана на сградата е атриумът с колонада. Поради спецификата на терена той се намира от юг (обр. 15). Тъй като все още не е цялостно разкрит, не може да се каже дали атриумът е имал портици от четирите страни или от трите страни (Delvoye 1947, 323 sqq.; Soteriou 1940, 376 sqq.; Lemerle 1947, 323 sqq.) По-вероятно, подобно на църквите с нартекс в Гърция, те да са от трите страни. Базиликата е била снабдена с баптистерий с разточителна мраморна украса и стенни мозайки. Вероятно във втората половина на V в. постройката пострадала от силно земетресение, което довело до пропадане на терена, най-силно в централния кораб. Основният план на сградата не бил засегнат. Били изградени някой допълнителни помещения и подмяна на подовите покрития, допълнение към вътрешно-пространственото оформление на интериора, изграждането на амвон и пр. Тези промени бележат втория период в изграждането на базиликата. В централния кораб двата периода са маркирани с изравнителен пласт с деб. 0,3 м. Многоцветните мозайки били покрити с мраморни плочи. При повдигането на подовото ниво базите за колони били изравнени с нивото на ноаса, а пространствата между колоните - покрити с мозайки (обр. 19). Запазили се мозайките в южния кораб, а в северния - заменени с тухлена настилка. Около стените на южния кораб били иззидани седалки, каквито имало и на южната стена на нартекса. В източната страна на наоса е иззидан амвон с двураменна стълба, облицован с профилирани мраморни плочи и колонки. До презвитерия се стигало по специален мраморен плочник, имитиращ пътека, от централния вход на наоса до входа. Около южния зид и двете къси страни на притвора били иззидани пейки. На тях богомолците оставяли своите дарове. Седалки, под които минавал канал, имало и покрай южната стена на южния кораб. Обновен бил стилобата на презвитерия с вторично употребени профилирани мраморни основи. Една от забележителностите на базиликата са преградните релефни плочи с човешки изображения от евангелски кръг. Те бяха открити фрагментирани в насипите от разрушения. Изключително рядко събитие е откриването на релефи от този вид, характерни за VI в. За българските земи те са уникално явление. Изработени са от различен вид мрамори, познати от кариерите в района. Въпреки това допускам, че те не са дело на местните каменоделски ателиета. Тъй като не са намерени на

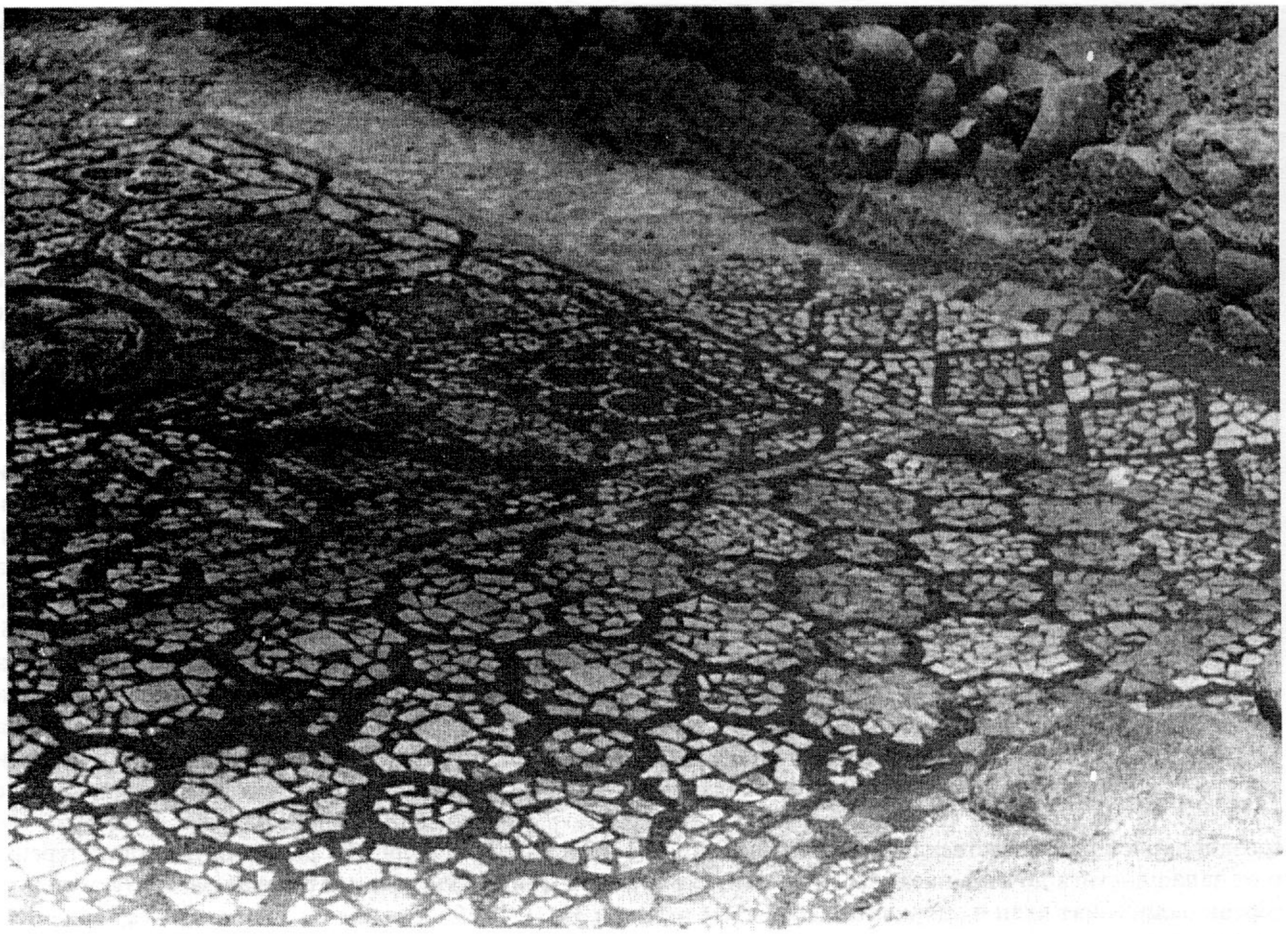

***Обр. 20.** Многоцветна мозайка в едно от помещенията на църковноадминистративната сграда*
***Fig. 20.** Polychrome mosaic in one of the chambers of the church administrative building*

място, може да се предположи, че са от парапета на презвитерия или са части от саркофаг.

В интериора на базиликата, която има всички качества да бъде определена като епископска, са реализирани в най-голяма степен блестящото развитие на художествените занаяти и новата естетика, наложена от християнската религия (Марков 1995, 57 сл.) Тя притежава всички елементи, характерни за епископска базилика, каквато няма съмнение е била. Като административен център градът е бил седалище на църковен йерарх в района (Марков 1995, 50).

На около 2 км северно от центъра на съвременния град, на мястото на манастирската църква "Св. Св. Безсребърници и чудотворци Козма и Дамян" е имало базилика от VI в. (При мое посещение на манастирчето преди десетина години имаше два кемпферови капитела в двора на църквата, използвани като плотове. Цялата повърхност наоколо беше осеяна с керамични фрагменти от късната античност до късното средновековие (Тасев 2001, 4). При изграждането на новата църква са използвани колони от старата. Открити са погребения от късната античност и средновековието. Вероятно на това място е имало и преди това манастир.

Въпреки общите белези в оформянето на архитектурното пространство, наложено от изискванията на литургията, всяка една от базиликите показва особености, обогатяващи плана на сградата. Без изключение те са от средиземноморския тип – трикорабни, едноапсидни с дървен покрив. Изградени са върху по-стари антични сгради. Градежът е от речни камъни със спойка от бял хоросан. Единствената разкрита апсида е тази на епископската базилика. Тя е вградена в дебелината на правоъгълна рамка, форма характерна за източните провинции и Египет през IV - VI в. В България типът се среща рядко. Познат е само извън крепостните стени на Монтана от две необнародвани базилики край Радомир (Чанева-Дечевска 1999, 221 - 222; Сведенията за базиликите до Радомир дължа на арх. Н. Чанева-Дечевска). Централният кораб на базиликите от Сандански е отделен от страничните кораби чрез колони върху стилобати. Т. Иванов допуска такова устройство и за базилика № 2. Най-оригинално решение предлага базилика № 1, при която дървеният покрив е бил носен от колонна аркада. Това конструктивно решение се явява най-рано не само в България, но и за Балканите през IV в. (Dimitrova 1979, 127 - 146; Чанева-Дечевска 1999, 312). Плановата композиция на базилика № 3 е обогатена с триделен екзонартекс, който се свързва с трибелон с наоса, засега единствен случай в Сандански (Stojanova-Serafimova 2000, 11 обр. 2). Широк едноделен нартекс и тесен екзонартекс е имала базилика № 2. Дълбоко

вдадени в наоса презвитерии са имали базилики 1 и 4 (епископска), а надлъжни седалки за клира от двете страни на олтара са били изградени само в епископската базилика. Единствено в нея е бил издигнат амвон. Атриум от класически тип с квадратна форма и колонни портици са имали базилики 1 и 4, а обикновен двор базилика 2. Само епископската базилика е била с емпорий (обр. 18). Все още липсват достатъчно данни дали галерията е била само над притвора и над страничните кораби. Каменната стълба, извеждаща на втория етаж, е била изградена вътре до северната стена на притвора, а не извън него. Един от оригиналните култови градежи в града е баптистерия, изграден самостоятелно извън храма. Той представлява кръгла ротонда със сложен план и много богата вътрешна декоративнопластична украса и мозайки. Между ротондата и конхалното тяло се е образувал деамбулаторий, а в средата - осмоъгълен басейн. От България е известен само още един пример на кръщелна с кръгъл план от късноантичната крепост в Сливен, но сродни паралели има в Гърция, Константинопол, Мала Азия, Македония и др. (Чанева-Дечевска 1976, 305 - 310). Фасадите на базиликите са семпли. С каменни рамки и бифори били оформени отворите за прозорци. В падналата от земетресение върху атрия повече от десет метра южна стена се редуват пояси от пет реда тухли в опус микстум с каменен градеж в интервали от 1 – 1,2 м. Цялото внимание на строителите е било насочено към интериора на базиликите с мрамор или гранит, с мозайки и стенописи. Красотата на сградите се дължала на сполучливото съчетание на форми, мотиви и цветове. В представянето на основния мотив и ажурно изрязаната розета върху преградните плочи от базилика № 1 се чувстват, от една страна, живите традиции на римското декоративно изкуство, от друга, огрубяване на детайлите, характерни за късната античност и ранното средновековие.

Непрекъснатото строителство и обновяването на града с обществени и жилищни сгради с богата каменна декорация дало силен тласък на развитието на каменоделството. То се дължало на обстоятелството, че в района на града имало каменоломни с висококачествени мрамори. От специфичния за района сивосинкав мрамор е настилката на базилика № 1, от бял едрозърнест мрамор - базите, римско-йонийските и коринтските капители, многобройните фрагменти от преградни плочи, култови маси. В декоративното оформяне на базиликите, в планово-пространственото изграждане на образите се улавят влиянията на римско-елинистическия изток, пречупени и обогатени с достиженията на Балканския юг. Различни оттенъци имат малките мраморни плочки от облицовката на апсидата на базилика № 1 (Malenko 1977, 133). Строителите използвали богатата цветова гама на мраморите, за да създадат разнообразни живописни ефекти във вътрешната украса на църквите и богатите градски жилища. Ако през императорско време каменоделството бележи своите най-добри постижения в кръглата скулптура и релефа в междуречието на Струма и Места (Димитров 1939, 1 сл.; 1940, 62 - 81; Върху жертвеник от с. Ковачево, сега в музея в Сандански, посветен на великия бог Пюрмерулас, стои името на каменоделеца Геласейнос, вероятно работил в античния град – IG Bulg. IV 2304), то през късната античност и рановизантийската епоха те трябва да се търсят в архитектоничната мраморна пластика и преди всичко в оформянето на базите и капителите (Петрова 1996). Базите за колони са от римско атически тип. По своите стилово-технически белези те образуват доста единна група. В сложната и елегантна извивка на торуса и скоцията се виждат традицията на римската архитектурна пластика, поради което най-вероятно в базиликите са използвани вторично.

Санданската многовариантна група капители бележи най-доброто в развитието на местното каменоделство през IV - VI в. (Бобчев 1970, 93 - 96, 124; Vaklinova 1984, 641 - 649). Те правят впечатление с великолепните си пропорции, елегантни форми и композиция. През V - VI в. намерили своето място и т. нар. кемпферови капители с пирамидална форма и семпла украса, заимствана от християнската символика (Деянова-Ваклинова 1980). Освен капителите, релефна украса от мрамор или камък имат преградните плочи за презбитерия, парапети и облицовки със семпла украса от християнски символи, растителната украса от преградните плочи на базилика № 1. Обработването на мраморните блокове било трудна задача, поради което това ставало най-често на място, в непосредствена близост до самата сграда, за която били предназначени (Овчаров, Ваклинова 1978, 39 - 40). Трудът на каменоделците бил високо ценен и скъпо платен. Според квалификацията им в сложността на извършваната работа те се делели на лапидарии, мраморарии и квадратарии.

Непосредствената близост с ателиетата на Северна Гърция и контакти указвали положително влияние върху развитието на местното каменоделство. Твърде е възможно пътуващи майстори – мраморарии, да са били ангажирани в изработването на архитектурни украси. Не били по-малки и достиженията в мозаичното изкуство. Декоративно-монументалните му функции напълно прилягали на изискванията на новите архитектурни конструкции. Мозайки с богата цветова гама украсявали християнските храмове, представителни административно-църковни сгради, жилища. В репертоара на църковните сгради били включени християнски символи и мотиви от растителния и животински свят. За направата на мозайките били използвани техниките опус тесалатум с използването на смалта, теракотови и минерални кубчета и опус сектиле с правилни или неправилни мраморни късове, но с подчертан декоративен ефект. Мозайката в едно от помещенията на църковноадминистративната сграда, разположена между базилики № 1 и 2, се определя като рядък пример на двойна техника в цялото Средиземноморие (Popova 1981, 173 - 181; Попова-Мороз 1987, 6-7). Емблемата на същата е изработена в опус тесалатум и опус вермикулатум, останалите части в опус сектиле (обр. 20). В последната техника е изпълнена мозайката на презвитерия на епискапската базилика от втория период. Мозайките в техника опус сектиле от Сандански са едни от най-ранните, определящи новите тенденции в

мозаичното изкуство през късната античност в българските земи. Тези нови явления определят облика на местното мозаично изкуство. Като сюжети и изпълнение мозайките от Сандански се характеризират с много общи стилови белези, високо художествено ниво и изпълнение, дело на висококвалифицирани мозиварии. Те са отражение на постоянната художествена връзка с културните центрове на Балканите през IV-VI в. Не е изключено както каменоделците мозиварии, които работели по каталози, да са били пътуващи майстори. Те били носители и разпространители на новите идеи и техники в мозаичното изкуство.

Ако сравним с мозайките, достигналото до нас от живописта е много по-скромно. Стените на сградите са били покрити с цветни мазилки, от които са запазени фрагменти само от цоклите. С най-много данни разполагаме за живописта от епископската базилика. Стените са били покрити с цветни пана, имитиращи мраморна инкрустация, колони, растителни орнаменти и др. През двата строителни периода стените на храма са били покрити с цветна мазилка. Един фрагмент от мазилка на външната стена на северния кораб на базилика № 1 показва всички етапи на работа – от нанасянето на грубата мазилка, до най-финния живописен слой. Плоскостта на стената била разчленявана на геометрични фигури, рамкирани и оцветявани с избраната от художника гама. Живописците проявявали особено предпочитание към помпеанското червено, зелено, черно, синьо, бяло. С декоративни цели и като символ на живота в украсата на базиликите са използвали клонки с цветя.

От гробничната живопис е запазено твърде малко (Герасимов 1966, 222 - 225). Застъпени са християнските символи разцъфнал кръст и клонки, символизиращи небесния свят, широко застъпени в гробничната живопис на Балканите (Valeva 1989, 1255; 1998, 761 - 786). Има сведение за изображение на пауни в една от гробниците при Ловния дом.

Значително развитие бележат и останалите занаяти, обслужващи населението: грънчарство, тъкачество, дърводелство, златарство. Изобилие от керамични фрагменти и цели съдове, открити в жилища и некрополи по време на разкопки или случайно, показват, че грънчарството е било силно развито в града през античността и средновековието. Пещи от III - IV в. са открити в близост до базилика № 3, вероятно занаятчийски квартал на града (Попова-Мороз, Петков, Манджовски 1989, 75 - 76). Съдовете се отличават с твърде голямо разнообразие на форми и орнаменти. Една специфична група съставляват съдовете със сив или червен цвят, с украса от стилизирани листа, розети, центрирани кръгчета и др. Д. Хейс изследва този тип керамика, произхождаща от Северна Гърция, и я определя като “македонска сива тера сигилата” (Hayes 1972, 405 - 407). Той е на мнение, че нейното разпространение на север от Солун не е типично, но не е бил запознат с керамиката от България, поради липса на публикации. По старите открития, а и находките от разкопки през последните две десетилетия на миналия двадесети век показаха, че тя е широко разпространена в Пауталия и нейната територия (Стайкова 1989, 156), около Перник (Найденова 1985, 30 - 33, тьбл. 16 - 17), в междуречието на Струма и Места, Никополис ад Нестум (Кузманов 1993, 35 - 43), селището при Сандански (Иванов, Стоянова-Серафимова, Николов 1969, 175 - 183, обр. 58 - 63).

Най-новите археологически открития показаха, че в града е имало стъкларско производство. Спасителните разкопки в непосредствена близост до базилика № 3, на ул. Солунска, станаха повод за проучването на стъкларска работилница с пещ и топилна вана. Около нея е намерен стъклен брак, смалта за мозайки, изрезки, топилки и др. Работилницата е била предназначена за малки стъклени съдове (чашки), вероятно и кадилници за нуждите на църквите (Попова-Мороз, Петков, Манджовски 1989, 75 - 76). Фрагменти от деформирани стъклени съдове бяха открити при разкопките на терена за ГУМ, което подсказва, че може би там е имало стъкларска работилница. Няколко фрагмента с украса от сини капки, произхождащи от терена на базилики № 1 и 4, са от категорията на вносните стъклени съдове от III - IV в.

В самия град и неговата околност са намерени голям брой земеделски оръдия на труда и железен шлак, от които може да се съди за широкото производство на железни предмети с различно предназначение. Една част от тях, като железни скоби, брадви, тесли, и гвоздеи, били предназначени за строителството, другата част - косери, киркомотики и пр. – за селското стопанство. Изключително благоприятните климатични условия на района създавали най-добри възможности за развитието на доходно земеделие и скотовъдство. Със закона от 371 г. колоните от Илирик били прикрепени към земята, което довело до нов тип икономически отношения и подготовка за прехода към феодализма.

При изкопни работи на много места в града и околността са открити тежести за стан. Явно тъкачеството е било широко практикувано сред местното население. Представителите на аристокрацията са ценели и скъпите вносни тъкани. Във фамилна гробница са намерени златни нишки от плат (Пищалов, Петков 1996, 79 - 81).

Златни накити и позлатени копчета са открити от споменатата фамилна гробница, а две сребърни гривни и чифт обеци - в погребения при Ловния дом. През римско време местните златари снабдявали прочутите панаири в района със своите изделия. За масова употреба те изработвали накити от по-евтини метали. Бронзови гривни и пръстени са открити в некрополите на града. Значителният брой украшения от погребения от Ласкарево, недалеч от Сандански, показват художествения усет и предпочитания на местното население. С течение на времето и изискванията на християнската религия настъпват промени в развитието на някои занаяти. Каменоделството, известно с типичната за района през римската епоха насоченост, се ориентира към изработването на декоративно-пластичната украса на църквите. Изчезват оброчните плочки и погребалният

релеф. Няколко фрагмента от вносна керамика са от африкански тип тера сигилата "Д". Сред импортите има една цяла и няколко фрагмента от африкански тип лампи. Изключителен интерес от разкопките на обект ГУМ представлява дискът на една от лампите от същия тип с бюст на светец от V в.

Развитието на занаятите, икономиката и културата, духовният просперитет на града през IV - VI в. са неразривно свързани с развитието на християнството. И това не е случайно. Географското положение на града и близостта му с центровете на ранното християнство в Северна Гърция, били предпоставка за християнизацията на населението. Известно е, че апостол Павел и неговите следовници в продължение на няколко години са развили активна мисионерска дейност в Егейска Тракия и Македония (Шивачев 1929; Събев 1966; Марков 1995, 23). Те основали голям брой църкви, между които тези в Амфиполис, Солун, Берое, с голямо значение за района, към който се числи и долината на Средна Струма. Според Харнак в края на II в. сл. Хр. християнски общини и епископи е имало в градовете на Тракия и Македония - Филипи, Тесалоника, Верея, Дебелт и Анхиало (Harnach 1924). Миланският едикт от 313 г. налага християнството като държавна религия. По този начин църквата намерила основна поддръжка в държавата, а тя от своя страна съдействала за създаването на една строга централизирана власт. Разделянето на префектура Илирик в края на IV в. и преместването на политическия й център от Сирмимум в Солун ускорило разпространението на християнството в междуречието на Струма и Места (Събев 1987, 74 - 76). Въпреки вътрешните противоборства пътят за християнизация на населението бил отворен. Възникнало като религия на градската беднота в началото на IV в., то прониква и сред висшите класи на обществото (Тачева 2000, 258 - 263). Наследникът на Константин Велики и императорите след него законодателно облагодетелствали духовенството, което му осигурявало не само голяма икономическа власт, но управленчески и административни правомощия. Всеки градски административен център е бил и епархийски център, а от 530 г. епископът е бил глава на градското управление. Той осъществявал връзката между административната власт и църквата. Градската аристокрация бързо се приобщила към новата вяра. Археологическите данни показват, че към средата на IV в. голяма част от населението е било християнизирано. Известно е, че новата вяра проник널а по-бързо в градовете, отколкото в селските райони. Значението на християнството в живота на населението се доказва от големия брой църкви в града. Наличието на многобройна християнска община се доказва освен от наличието на църкви и от разпръснатите християнски некрополи.

Обр. 21. Погребален релеф с форма на медалион от района на гр. Сандански
Fig. 21. Burian relief in the shape of a medallion from Sandanski

Църквата имала най-важните обществени и идеологически функции в живота на града и активно участвала в неговото благоустрояване. От епиграфските паметници научаваме за различни длъжности, упражнявани от духовния клир. От най-голямо значение е строителният мозаичен надпис от базилика № 2, в който става дума за двама епископи (Иванов, Стоянова-Серафимова, Николов 1969, 138 - 141). Надписите съобщават за църковни длъжностни лица като примикарии, псалтир, презвитер (V. Beševliev 1964 №№ 239 - 244), поддякон (Велков 1961, 250 №№ 2, 4), каквато длъжност се съобщава за първи път в паметниците от България.

Разполагането на базиликите и представителните обществени сгради, каквато е църковно-административната сграда между базилики № 1 и 2, разкрива нов архитектурен аспект в облика на града, който топографски е подчинен на теренните особености. По своята обществена значимост и функции те очертават мястото на новия център, в който доминираща роля имат християнските храмове. Като концепция и пространствено решение той е отражение на урбанистичните тенденции на цялата област. В своето развитие градът не се отличавал от другите градове в Тракия и Македония. Епископската базилика в Стоби била разположена също на най-

представителната улица с монументални портици до форума (Aleksova 1982, 50 - 63). Изключителните със своите мозайки и мащаби базилики А, В, С и Д в Амфиполис, Северна Гърция, заедно с епископския ансамбъл образували ядрото на култовия център (Stikas 1972, 297). Подобно е положението в Царичин град (Мано-Зиси 1955р 127 сл.; Mirkovič 1997, 39 sqq.) и Хераклея Ланкестис при Битоля (Cvetkovič-Tomaševič; Biernacki 1997, 71 sqq.) В Нове до Свищов не само епископската базилика с резиденция, но и останалите базилики с по-скромен характер са издигнати върху развалините на монументални сгради на римския форум (Biernacki, Pawlak 1997, 65 sqq, и пос. литература в бел. 2). Тези и още много други примери правят приемливо схващането за мястото на ранновизантийския култов център на града, в който доминираща роля имат епископската базилика и административно-резиденциалният комплекс. Поради липса на разкопки е трудно да се каже в каква степен старият градски център се е трансформирал. Сигурно обаче е, ако съдим от представителната жилищна (обществена) сграда под ГУМ, че строителството през IV в. е на твърде високо равнище.

Обр. 22. *а) Част от надгробна плоча с изображение на мъж и жена;*
б) Надгробна плоча с гирлянди
Fig. 22. *a) Part of tombstone with the image of a man and woman*
b) *burial stone with garlands*

Обновлението на уличната мрежа през IV - VI в. намерило израз в адаптирането на посоченото вече кардо с портици съобразно новия представителен раннохристиянски център. Към трасето на античната улица от гранитни блокове бил изграден портик от вторично преупотребени за бази ари и колони, всички завършващи с кемпферови капители (Dimitrova 1979, 145, бел. 6, 6А). Освен главните улици по време на разкопките на църквите и сградите са разкрити свързващи ги тесни улички. Под тях минавали канали за нечисти води, иззидани или от широки глинени тръби.

НЕКРОПОЛИ

Те са отражение на духовния живот и еволюция на погребалните обреди. В голяма степен тяхното изграждане отразява топографските изменения. Към най-ранните, датирани през II - III в., се отнасят некрополите, при които широко е застъпен погребалният релеф (обр. 21). Такива е имало на мястото на общинската поликлиника и зад нея на улиците Свобода и Б. Сарафов (При строежа на градската поликлиника и оформянето на терена около нея са открити случайно гробове и надгробни релефи, сега прибрани в музея), в местността Ушите

Обр. 22. *Мраморен саркофаг – ероси носят гирлянди*
Fig. 23. *Marble sarcophagus - Eroses carrying garlands*

(Дечев 1939, 190 - 194). Релефните плочи са случайно открити и липсват данни за погребалния обред. Към сепулкларните паметници от II - III в., за които също липсват данни за обстоятелствата на намирането им, се отнасят каменните урни с богата пластична украса. Д. Митова-Джонова е събрала всички известни урни от България, засега 15 на брой (Mitova- Džonova 1981, 143 sqq.) Те биват с пластична украса и с гладки стени. Преобладаващата част произхождат от Сандански и южната част на Среднострумската долина. Според Джонова композиционната схема и декоративните мотиви са в много тясна връзка с гръцко-малоазийската погребална пластика. Пластичната украса идва директно от средиземноморската култура и се реализира на местна почва. Под влияние на малоазийските саркофази в сакралната пластика от II в. Ероси носят гирлянди, какъвто е случаят с урната от Сандански (обр. 23). Най-ранните гирляндни композиции, букрании и розети върху урните от Санански се датират във втората половина на II в. сл. Хр. Въз основа на епиграфските данни и стилови особености останалите урни се датират във II - III в. сл. Хр. Допуска се, че урните с пластична украса са адаптирани от новата християнска религия като реликвиарии (Mitova-Džonova 1981, 143 - 166).

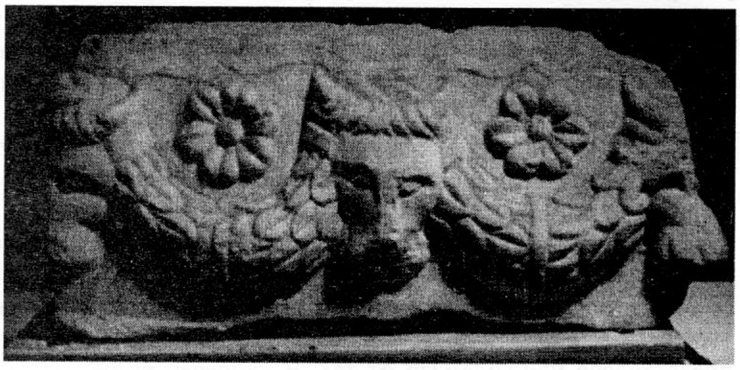

Обр. 24. Релеф върху капак на мраморен саркофаг с гирлянди и букрании
Fig. 24. *Relief in the top of a marble sarcophagus with garlands and boukrania*

През 1995 г. при спасителни разкопки на най-високия западен склон на града е открито изключителна по своето архитектурно планово решение и функционално предназначение съоръжение, използвано от края на III в. сл. Хр. (Пищалов, Петков 1996, 79 - 81). Най-ранната монета е от времето на император Аврелиан (270 - 275). Между откритите 45 монети 15 са на Лициний (308 - 324). Достъпните за проучване части на съоръжението позволяват да се очертае правоъгълно помещение с шир. 3,5 м и разкрита дължина 2 м, вис. до зенита на свода 3,1 м. Градежът е от тухли със спойка от бял хоросан. Документирани са два етапа при оформянето на помещението. При първия с мазилка са били покрити сводът и подкуполът, стените са неизмазани. През втория стените и част от свода били облицовани с мраморни плочи. Според разкопвачите сложният архитектурен план, какъвто за пръв път се открива в България, и етажната структура с две гробни съоръжения показват, че комплексът е имал освен погребален и мемориален характер. Ограбен е още в древността. Разпилените кости са от пет скелета, между които един на юноша и един на дете. Мраморните облицовки, златни накити, изделия от кост, останки от скъпа златотъкана дреха, издават знатния произход на погребаните.

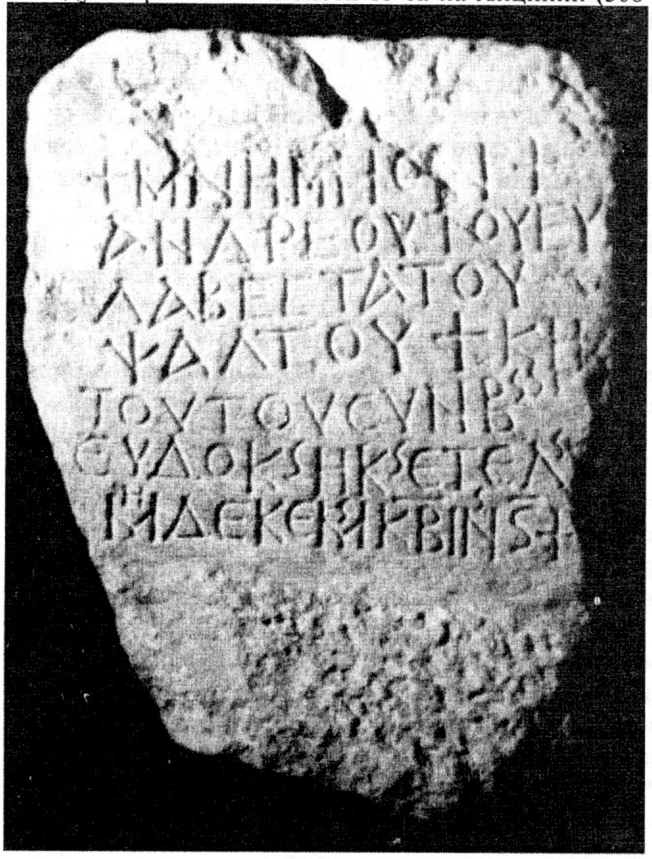

Обр. 25. *Надгробен паметник на Исакт Андрей и неговата съпруга Евдохия от раннохристиянския некропол в двора на гимназия "Яне Сандански"*
Fig. 25. Tombstone of Isak Andrei and his wife Eudocia from t*he early-Christian necropolis in the yard of the Yane Sandanski Gymnasion*

При строеж на сграда за читалище "Отец Паисий" в западната част на площад България е разрушена голяма част от късноантичен некропол (Кузманов 1978, 13 - 21). Проучени са само 27 гроба, подразделени в четири групи: гробни ями със стреховидно покритие от големи плоски керемиди, гробни ями, облицовани с тухли и плосък покрив, тухлени гробници с плосък покрив и обикновени ями без покритие – всички ориентирани северозапад-югоизток. Погребенията са извършени чрез трупополагане и с бедни погребални дарове от началото на IV в. сл. Хр. Само в един случай от 70 - 80 г. на IV в. е документиран християнски обред. Пълната християнизация на некропола станала през следващите две столетия. Зад читалищната сграда на ул. В. Левски, са открити колони и кемпферови капители от църква, обслужваща некропола.

Данни за античен некропол има западно и

непосредствено до съвременния град. При полска работа в местността Турлин баир били открити няколко гроба, изградени от плочи (Дремсизова-Нелчинова, 1987, 274 - 275). В един от гробовете са открити няколко глинени съда с амфоровидна форма, три кани, чаша, една лампа и бронзова тока от III - IV в. Все в западна посока в местността Ушите при строителни дейности са открити също гробове. Има сведения за два вида гробни съоръжения: едните иззидани от каменни плочи, другите от тухли. Погребенията са извършени чрез трупополагане, но данни за погребалните дарове няма. От там произхожда известната в литературата надгробна плоча с гръцки надпис на Флавиана Филократея, в който става дума за нейно дарение. От този некропол са и няколко надгробни плочи с релефи на богове.

Един от най-интересните раннохристиянски некрополи е този в западната част на града. През 1958 г. при изравняване двора на гимназия "Я. Сандански" са открити пет сводести гробници и плочи с раннохристиянски надписи от VI в. През следващата година на около 200 м от гимназията е открита още една гробница1 (Велков 1961, 249 сл.) Въпреки настояването на тогавашния директор на гимназията Хр. Тасев нито една от гробниците не е запазена. При изграждането им са били употребени вторично мраморни плочи с гръцки надписи с богата информация за административната уредба, религията и културата на римския град (обр. 24, 25). Според В. Велков в близост до гробницата е имало църква.

Голям късноантичен и ранохристиянски некропол е имало североизточно от градската крепостна стена, на малко възвишение при сградата Ловен дом. Старохристиянският некропол става известен през 1937 г., когато се копаят основите за Ловния дом. Тогава били случайно открити четири зидани гробници, обнародвани през 1966 г. от Т. Герасимов. Те са самостоятелни постройки с вход от изток. От архитектурна гледна точка интерес представлява най-голямата от тях. В напречен разрез планът на гробницата е непознат в местната практика според Т. Герасимов (Димитрова-Милчева 1994, 85). Строителят го е пренесъл някъде от Изтока (Герасимов 1966, 224). Този факт не изненадва, тъй като от района на Средна Струма в сепулкларната пластика са застъпени изображения на египетските божества Серапис и Изида и техните символи. Д. Джонова смята, че тези паметници не само са изработени, но и са предназначени за египетски преселници (Mitova-Džonova 1981, 162). Гробницата е с плоско покритие, гробна камера и преддверие.

В гробната камера са били измазани само местата, върху които е нанесена украсата от кръст и клонки, християнски символи, символизиращи небесния свят. Има сведение за още една гробница, открита на това място с изображения на пауни.

При проведените през 1992 г. спасителни разкопки в южната част на платото около сградата на Ловния дом бяха разкрити 26 гроба със съоръжения, познати вече от другите късноантични некрополи на града (Димитрова-Милчева, Петков 1994, 85). С най-богати погребални дарове бяха гроб 15 и гроб 27. Първият принадлежи на женски индивид. В него са били поставени глинени съдове, прешлени за вретено, сребърен пръстен и монета на император Проб (276 - 28). Гроб 27 се отличава с големия брой монети - 18 - на императорите Аврелиан, Константин Велики, Лициний, Констанции II и Валентиниан, глинени съдове, накити и др. Всички погребения са извършени чрез трупополагане. От раннохристиянския некропол са разкрити 22 гроба. Те представляват силно стеснени в източния край ями, иззидани от тухли. Само в един от гробовете са намерени две сребърни обеци и бронзов пръстен.

Друг некропол, използван твърде дълго време, е документиран през 1994 г. – 1995 г. от южната страна на ул. Осми март (обект ДСК II) (разкопки на В. Петков, необнародвани). Разкрити са 65 късноантични, раннохристиянски и средновековни гробове. Вероятно продължение на същия некропол са разкритите при спасителни разкопки средновековни гробове от X - XIV в. на ул. "Св. Георги" и ул. "М. Бунева" с добре запазени съдове за всекидневна употреба и значително количество фрагменти от "мелнишки" тип сграфито керамика, каквато беше открита в ограничено количество в жилищни помещения при разкопките на обект ГУМ.

Освен сведенията за един неизвестен некропол на града с многовековни традиции, разкопките на обект ДСК II предоставиха убедителни данни за наличието на църква, обслужваща некропола. Между разкритите каменни тела има бази, колони, бифори и кемпфери от страниците на прозорците, част от преградни плочи с великолепна украса от делфини в ъглите. Без съмнение тази декоративна пластика е от раннохристиянска базилика, първоначално обслужваща раннохристиянския, а по-късно и средновековен некропол. Разположени извън крепостните стени на града, некрополите били използвани в продължение на столетия. Тясна топографска приемственост има между късноантичните, раннохристиянските и средновековни некрополи.

* * *

Сега, близо половин век от началото на първите археологически разкопки в Сандански, разполагаме със значително повече данни за архитектурата на града и неговите некрополи. Откритите църкви, жилищни и обществени сгради са изградени съобразно съвременните им строителни и технически достижения, в духа на християнската естетика и идеология.

Основният строителен материал са речните камъни, споени с бял хоросан в техника опус инцертум. Широко са използвани тухлите за изравняване на подовите нива, за оформяне страниците на входовете, за изграждане на пиластри и сводове. Подовите настилки са тухлени, мраморни и мозаични. Основният елемент в декоративнопластичната украса е мраморът.

Новите археологически открития водят до нов поглед относно предназначението на сградата с просторни зали и жилищни помещения с цветни мазилки, мраморни настилки и мозайки между базилики № 1 и 2, разглеждана като епископска резиденция. След цялостното очертаване плана на епископската базилика и нейния атриум от юг, по-логично ми се струва епископската резиденция да се търси на юг от атриума, тъй като теренът позволява изграждането на една резиденциална страда в близост до епископския храм.

Въпреки ограничените възможности за проучване на по-големи площи, произтичащи от проблемите на един жив град, археологическите разкопки извадиха на бял свят и предоставиха на науката великолепни паметници от античността и ранновизантийската епоха. Те определят ролята на града на един от най-значимите и просперираши епископски центрове в района на Среднострумската долина. В изграждането му се улавят редица промени, без да е възможно да бъдат документирани и проучени цялостно. Според В. Велков между 260 - 270 г. античният град е бил разрушен от варварските племена по пътя им за Скупи (Скопие) и Тесалоника. Тъкмо през този период е изградена и крепостната стена. Сто години по късно, по време на голямото готско нашествие през 378 г., градът жестоко пострадал. Той бележи тежък срив в икономическото и културно отношение.

ГРАДЪТ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

През втората половина на V в. градът под днешния Сандански се възмогнал, но в началото на VI в., през 518 г., бил засегнат от голямото земетресение, разтърсило района. Въпреки това църквите били възстановени и обновени. След няколко десетилетия обаче нашествията на авари и славяни (Дуйчев 1942, 229 сл.; Тъпкова-Заимова 1966, 59 - 63; Заимов 1967, 9 - 30) и ново земетресение в края на VI в. се указали съдбоносни за селището. Така наречените "български славяни" по пътя си към Беломорието се установили в Солунско, около Драма и Серес. Славянският поток засегнал и този град. Откритите фрагменти от славянска керамика, останките от паянтови постройки върху помещенията на разрушената църковно-административна сграда между базилика № 1 и 2 и на други места показват, че част от славяните са намерили убежище в града. Славянското етническо присъствие в долината на Струма и Беломорска Тракия било факт (Баласчев 1924, 16). В резултат на силен пожар пострадал и центърът на града. Църковноадминистративната сграда рухнала с най-силни следи в помещение 5. В насипа от разрушенията са намерени огромно количество части от керемиди (тегули) и извити (имбрици). Падналият покрив е притиснал върху тухления под пласт с деб. 0,3 – 0,4 м. от обгорели глинени съдове, железни и бронзови предмети, мазилка, части от овъглени греди, гвоздеи, железни скоби и много пепел. Тухлите на пода са почернели от обгарянето. В североизточния ъгъл на помещението под срутения покрив се откри монетно съкровище в гърненце с 22 монети на Юстин и София. Четири от монетите, слепили се от пожара, са били затиснати от камък. Същият пожар е документиран и в базилика № 2. Вероятно този пожар е бил предизвикан от земетресение, при което паднала цялата южна стена на епископската базилика и колоните на кардото. Тези събития се оказали съдбоносни за живота по долините на реките Струма и Места. Постепенно животът в града замрял. Центърът на икономическия и религиозния живот се изместил за столетия в Мелник. Едва през средновековието се забелязва оживление и прояви на градски живот. Възраждат се някои от занаятите. В южния кораб на базилика № 2 в близост една до друга са открити две пещи за керамика, според Т. Иванов средновековни (Иванов, Стоянова-Серафимова, Николов 1969, 117). За бита и културата на средновековното население най-достоверни сведения предлагат некрополите. В това отношение от най-голямо значение е некрополът на ул. "Св. Георги" и ул. "Осми март", от където произхождат за пръв път в особено количество фрагменти от т. н. сграфито керамика, средновековни накити и монети (разкопки на обект ДСК II). От същия некропол са и двете погребения, открити случайно на ул. Хр. Смирненски, с богати погребални дарове (Николов 1967, 4). Около скелетите са намерени медни посребрени обеци, стъклени мониста, два бронзови пръстена от времето на Второто българско царство. Средновековна керамика и монети и следи от нестабилни градежи бяха открити при разкопките на обект ГУМ. Свидетелство за настъпилото икономическо оживление през XII - XIII в. са откритите значителен брой монети от същия период (Николов 1964). Те са сечени през управлението на Исак I Комнин (1057 - 1059), Мануил I Комнин (1143 - 1180), Андроник I Комнин (1183 - 1185) Исак II Ангел (1185 - 1195) както и български имитации (съхраняват се във фонда на музея). Макар и твърде малко фрагменти от сграфито керамика и монети се откриват между находките от епископската базилика, каквито са намирани при разчистването и на другите базилики. Рядък паметник на средновековното изкуство е мраморната икона с образа на светец (Петков 2000). Макар все още ограничени като обем, откритията са принос за средновековната история на града. Те разкриват едно общество със значителни възможности и градски бит. Бъдещите разкопки ще покажат къде точно се е развил средновековният град.

ЛИТЕРАТУРА:

Александров, Петков 2000: Ст. Александров. В. Петков. 3200 години поселищна история на град Сандански, Сандански, 2000, 2 - 3.

Баласчев 1924: Г. Баласчев, Най-старата словенска държава на Балканския полуостров през VII и VIII в. и нейният етнически състав, С., 1924.

Бешевлиев 1940: В. Бешевлиев. Два малко известни византийски надгробни надписа. - В: Сборник в памет на проф.

Петър Ников. - ИБИД, 16 - 18, 1940, 43 - 45.

Бобчев 1970: С. Бобчев. Римско-коринтски капители от Югозападна и Северна България. – ИАИ 32, 1970, 91 - 129.

Божинова 1989: Ю. Божинова. Античен некропол при с. Мулетарово, Софийска област. - АОР-1988, Кърджали, 1989, 90 - 91.

Велков 1961: В. Велков. Нови епиграфски данни за античната история на град Сандански. – ИАИ 24, 1961, 253 - 255.

Велков 1979: В. Велков, Тракия и Долна Мизия в историческото развитие на Балканския полуостров през римската епоха. – В: България в света от древността до наши дни. I, С. 1979, 140 - 150.

Велков 1981: В. Велков. Тракия в системата на ранновизантийската държава. - В: България 1300, Институции и държавна традиция. I, С., 1981, 79 - 90.

Велков 1987: В. Велков. Политическото значение на българските земи през IV в. от н. е. - В: Българските земи в древността. България през Средновековието. Втори международен конгрес по българистика, С., 1987, 18 - 23.

Вълева 1988: Ю. Вълева. Растителни мотиви в късноантичната погребална декорация. - In: Terra antiqua Balcanica, III, Sofia, 1988, 206 - 209.

Герасимов 1966: Т. Герасимов. Раннохристиянска гробница при гр. Сандански (Св. Врач). – ИАИ 29, 1966, 222 - 225.

Герасимова-Томова 1973: В. Герасимова-Томова. Паметник на преторианец от района на Средна Струма. - МПК 1973 № 4, 9 - 11.

Геров 1961: Б.Геров, Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, ГСУ ФФ 44 № 3, 1959 - 60, С., 1961, 155 - 406.

Грембска-Кулова 1998: М. Грембска-Кулова, Късонеолитна и раннохалколитна рисувана керамика от долината на Средна Струма, Археология, 1998, 1 - 2, 39 - 51.

Григорович 1877: В. И. Григорович. Очерк путешествия по Европейской Турции. Москва 1877.

Дечев 1938: Д. Дечев. Антични паметници. – ИАИ, XII 1938, 281 - 303.

Дечев 1939: Д. Дечев, Едно дарение в областта на Средна Струма, ИБАИ, 13, 1939, 190 - 194.

Дечев 1955: Д. Дечев, Култът на Артемида в областта на Средна Струма.- Serta Kazaroviana, II, ИАИ 19, 1955, 95 - 108.

Деянова-Ваклинова 1980: М. Деянова-Ваклинова. Каменна декоративна пластика от ранновизантийската епоха в България (IV - VI в.) (Автореферат на дисертация) С. 1980.

Димитров 1931: Д. П. Димитров. Историческите мотиви в драмата "Резос". - ИИД, Х, 1930, 1 - 19.

Димитров 1939: Д. П. Димитров. Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония. – ИБАИ 13, 1939, 1 - 128.

Димитров 1940: Д. П. Димитров. Медальонът като надгробен паметник в долината на Средна Струма през римската епоха. - Македонски преглед 3, 1940, 62 - 81.

Димитров 1942/43: Д. П. Димитров. Особеностите на римския портрет от Тракия и Македония. – ГСУ ФФ 39, 1942 - 1943.

Димитрова 1980: А. Димитрова. Археологически данни за форума на античния и ранновизантийски град при Сандански. - МПК 1980 № 5, 19 - 23.

Димитрова 1982: А. Димитрова. Епиграфски данни за стоата на античния град при Сандански. - Археология 1982 № 1, 53 - 57.

Димитрова-Милчева, Петков 1994: Ал. Димитрова-Милчева, В. Петков. Спасителни разкопки в Свети Врач. - АОР- 1992 - 1993, В .Търново 1994, 85.

Димитрова-Милчева, Петков 1996: *А. Димитрова-Милчева, В. Петков. Спасителни разкопки в Свети Врач.* - АОР-1995, София 1996, 81.

Динчев 1998: В. Динчев. Класификацията на късноантичните градове – аспекти, възможности и решения. - Археология 1998 № 3 - 4, 25 - 33.

Домарадски и колектив 2001: М. Домарадски и колектив. Материали за археологията на Средна Струма. С. 2001, 17, 47 - 51.

Дончева 2000: И. Дончева. Култът към Асклепий в Гърция (Автореферат на дисертация) В. Търново 2000.

Дремсизова-Нелчинова 1987: Цв. Дремсизова-Нелчинова. Археологически паметници в Благоевградски окръг. С. 1987.

Дуйчев 1952: И. Дуйчев. Балканският Югоизток през първата половина на VI в. – Беломорски преглед, I, 1942, 229 и сл.

Заимов 1967: Й. Заимов. Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на житейските имена на българската топонимия. С. 1967, 9 - 30.

Иванов 1994: Т. Иванов. Античният град при Сандански. Културно-историческо наследство. - Анали 1994 № 2 - 3, 29 - 45.

Иванов 1984: Т. Иванов. Светилището на Тракийския бог ΘΕΟΣ ΣΑΛΗΝΟΣ при Сандански. - Археология 1984 № 1, 1 - 16.

Иванов, Стоянова-Серафимова, Николов 1969: Т. Иванов, Д. Стоянова-Серафимова, Н. Николов. Разкопки в Сандански през 1960 г. - ИАИ 31, 1969, 105 - 209.

Иванова 1922/25: В. Иванова. Стари църкви и манастири в българските земи. - ГНМ 1922 - 1925, 549 - 551, обр. 352 - 354.

Кацаров, Дечев, Бешевлиев и др. 1949: Г. Кацаров, Д. Дечев, В. Бешевлиев и др. - ИСИГТМ, С. 1949.

Кузманов 1978: Г. Кузманов. Късноантичен некропол в Сандански. - Археология № 1978 № 1, 13 - 21.

Кузманов, Божинова, Андонова 1986: Г. Кузманов, Ю. Божинова, М. Андонова. Разкопки на античен некропол в с. Мулетарово, Благоевградски окръг. - АОР-1985, В. Търново 1986, 113.

Кузманов 1993: Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от Никополис ад Нестум. - Археология 1993 № 4, 35 - 43.

Кънчов 1894: В. Кънчов. Пътувания по долината на Струма, Места и Брегалница. - МСб. XI, 1894, 195 - 211.

Левуново 1995: Енциклопедия "Пирински край" I (А-М) Благоевград 1995, 503 (Левуново).

Любенова 1981: В. Любенова, Римското и ранновизантийското селище. – Перник I, С. 1981, 120 - 133.

Мано-Зиси 1955: Ђ. Мано-Зиси. Ископаваньа на Цьричину граду. - Старинар (Н.С.) № 3-4, Београд 1952 - 1953 (1955), 127 - 168.

Мано-Зиси 1975: Ђ.Мано-Зиси. Опсервацја на консервацјата и презентацјата на обектите в Стоби. - In: Studies in the Antiquity of Stobi. Beograd,II 1975, 120 - 122.

Мано-Зиси 1955:Ђ. Мано-Зиси. Ископаваньа на Царичину граду 1949, 1952 - 1953. Београд 1955, 127 - 168.

Марков 1995: К. Марков. Духовен живот в българските земи през късната античност (IV-VI в.) С. 1995.

Милчев 1959: А. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. - ГСУ ФИФ 53 № 1, 1959, 362 и пос. лит.

Найденова 1985: В. Найденова. Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг. – РП 14, 1985.

Николов 1999: В. Николов. Културно хронологически проблеми на ранния неолит в днешна Западна България. - Старини 1999. № 2, 59 - 65.

Николов 1964: Н. Николов.Ценни монетни находки. Сандански през Втората българска държава. - В. Пиринско дело № 146, 15. 12. 1964.

Николов 1967: Н. Николов. Средновековни български накити от гр. Сандански. – МПК 1967, №4.

Николов: Н. Николов. Ценни монетни находки от гр. Сандански през втората българска държавал. – В. Пиринско дело № 146, 15.12. 1964.

Николов, Перничева, Грембска-Кулова, Лихардус, Демул 1996: В. Николов, Л. Перничева (София), М. Грембска-Кулова (Благоевград), М. Лихардус, Ж.-П. Демул (Париж). Раннонеолитно селище Ковачево, община Сандански. - АОР -1995, С. 1996, 13 - 15.

Овчаров, Ваклинова 1978: Д. Овчаров, М. Ваклинова. Ранновизантийски паметници от България IV - VI в. С. 1978.

Перничева, Грембска-Кулова 1986: Л. Перничева, М. Грембска-Кулова. Сондажни проучвания на праисторическото селище край с. Дамяница, Благоевградски окръг. - АОР-1985, В. Търново 1986, 24.

Петков 2000: В. Петков. 3200 години поселищна история на град Сандански. Сандански 2000.

Петков, Тодорова, Филянова 2002: В. Петков, В. Тодорова, И. Филянова. История на археологическите проучвания в гр. Сандански 1917 - 2002. Сандански 2002.

Петрова 1996: С. Петрова. Римско-йонийски капители от Мизия и Тракия (I – IV в.) С. 1996.

Пищалов, Петков 1996: Ст. Пищалов, В. Петков. Късноантична гробница-мавзолей от Сандански. - АОР-1995, С. 1996, 79 - 81.

Попова-Мороз 1987: В. Попова-Мороз. 24,древни мозайки от България. С. 1987.

Попова-Мороз, Петков, Манджовски 1989: В. Попова-Мороз, Вл. Петков, Д. Манджовски. Спасителни разкопки на ул. Партизанска в Сандански. - АОР- 1988, Кърджали 1989, 75 - 76.

Стайкова 1989: Л. Стайкова. Производство и разпространение на т. н. “македонска” сива тера сигилата по долината на Горна Струма. - ИИМК, I, Кюстендил 1989, 139 - 156.

Стоянов 1986: Т. Стоянов. Култът на Артемида в Тракия. VI в. пр. н. е. - IV в. от н. е. (Автореферат на дисертация) С. 1986.

Събев 1966: Т. Събев. Проникване на християнството в България до 865 г. – ГДА, С. 1966.

Събев 1987: Т. Събев. Самостойна народностна църква в Средновековна България. С. 1987, 74 - 76.

Тасев 2001: Хр. Тасев. Свети места в Санданска духовна околия. Сандански 2001, 4.

Тачева 2000: М. Тачева. Власт и социум в римска Тракия и Мизия. С. 2000.

Тачева-Хитова 1981: М. Тачева-Хитова. Античные культы долины верхней и средней Струмы (Изследования по истории античных религий. VI). - Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. Sofia 1981, 105 - 118.

Тодорова, Бояджиев 1985: Х. Тодорова, Я. Бояджиев (София). Разкопки на обект “Кременица” при с. Тополница, Благоевградски окръг. - АОР -1984, С. 1985, 18 - 20.

Тъпкова-Заимова 1966: В. Тъпкова-Заимова. Нашествия и етнически промени на Балканите. С. 1966, 59 - 63.

Чанева-Дечевска 1968: Н. Чанева. Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV - VI в. в България. - Археология 1968, № 2, 13 - 26.

Чанева-Дечевска 1974: Н. Чанева-Дечевска. Характерни черти на църквите в България от късноантичната епоха. - ИБИД, XXIX, 1974, 249 - 266.

Чанева-Дечевска 1976: Н. Чанева-Дечевска. Раннехристиянские баптистерии в Болгарии. - Actes du XIVe Congrès international des études bysantines. Bucureşti 1976, 305 - 310.

Чанева-Дечевска 1999: Н. Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България IV - VI в. С. 1999.

Шивачев 1929: А. Шивачев. Християнството на Балканския полуостров. Поява и разпространение през първите пет века и в България до Св. цар Борис. С. 1929.

Aleksova 1982: B. Aleksova. The old Episcopal Basilica at Stobi. - Arhaeologia Jugoslavica, XXII - XXIII Beograd 1982, 50 - 63.

Beschevliev 1964: V. Beschevliev. Spätgriechische und spätlatenische Inschriften aus Bulgarien. Berlin 1964.

Biernacki 1997: A. Biernacki. Remarks on early christian architectural deteils made of proconesian marble and found in Novae (Moesia Inferior). - In: Late Roman and early byzantine Cities on the Lower Danube. Poznan 1997, 71 - 79.

Biernacki, Pawlak 1997: A Biernacki and P. Pawlak. Novae – Western Sektor, 1994 - Archeologia 47 Warszawa 1997, 65 sqq. и пос. в заб. № 2 лит.

Čičikova 1981: M. Čičikova. Maedica a l’epoque classique et hellenistique. Spartacus. Simposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. Sofia 1981, 56 - 59.

Cvetković-Tomašević: D. Cvetković-Tomašević. Osurt na resultate istrazivanja u Herakleji Linkestis ot 1959 do 1974 godine. – X Kongres archeologia Jugoslavije.

Delvoye 1962: Ch. Delvoye. Etudes d’architectural paleochretienne. – Byzantion XXXII 1962, 276 sqq.

Detschew 1954: D. Detschew. Ein neuer Brief des Kaisers Antoninus Pius. - ÖJh, XLI, 1954, 110 - 115.

Dimitrova 1979: A. Dimitrova. Die frühbyzantinische Stadt bei Sandanski im Licht der archäologischer Forschungen. – Etudes Balcaniques, Sofia, 1979, 127 - 146.

Dimitrova-Milčeva 1991: A. Dimitrova-Milčeva. Die spätantike und frühbyzantinische Stadt bei Sandanski (4 - 6 Jh.). Nach archäologischer Angaben. – BHR 1991 № 4, 75 - 84.

Gerasimova-Tomova 1981: V. Gerasimova-Tomova. Die Stadt NEINH. - Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. Sofia 1981, 192 - 194.

Gerov 1960: B. Gerov. Der trakische Stamm der Mädern (Ethnographisch-historische Untersuchung). - In: Omagiru lui Constantin Daicoviciu. Bucureşti 1960, 241 - 249.

Gerov 1995: B. Gerov. Die epigraphischen und archäologishen Forschungen im Mittelstrymontal. - In: Studia in honoren Georgi Mihailov. Sofia 1995, 201 - 210.

Harnach 1924: A. Harnach. Mission und Ausbreitung des Christentums in der ersten drei Jharhunderten. Leipzig 1924,Bd. II.

Hayes 1972: D. Hayes. Late Roman Pottery. London 1972.

Lemerle 1947: P. Lemerle. A propos des basiliques paliochrétiennes de Grece. – BCH LII, 1946 (1947) 323 sqq.

Malenko 1977: V. Malenko. A Rewiew of the Work caried aut in 1975 in the three-aisle early Christian Basilika and the early Medieval necropolis in Site Sv.Erasmo. - MAA, III, 1977.

Mirković 1997: M. Mirković. Kirche und das Christentum in den zentralillyrischen Provinzen im 4. und 6 Jharhundent. - In: Late Roman and Early byzantine Cities on the Lower Danube from the 4-th to the 6-th Century A. D. Poznan 1997, 39 - 62.

Mitova-Džonova 1981: D. Mitova-Džonova. Steinurnen mit plastischer Verzierung aus der Provinz Thrakien. - In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. Sofia 1981,143 - 166.

Papazoglou 1963: F. Papazoglou. Notes d'épigraphie et de topographie macedoniennes. - BCH, LXXXVII, 1963 № 2, 535 – 544.

Papazoglou 1988: F. Papazoglu. Les Villes de Macedoine a l'époque romaine. - BCH, Suppl. 16, 1988, 377 sqq.

Popova 1981: V. Popova. The Pavement Mosaics of Bishop Ioannes Basilika in Sandanski. - In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. Sofia 1981, 173 – 181.

Sodini 1975: J. P. Sodini. Notes sur deux variantes regionales dans les basiliques de Gres et des Balkans: le tribelon et l'emplacement de l'ambon. – BCH 99 ,1975, 581 sqq.

Soteriou 1940: G. A. Soteriou. Die altchristlichen Basiliken Griehenlands. - In: Atti IV Congresso internazionale di archeologia christiana. I, Roma 1940, 376 sqq.

Stikas 1972: E. Stikas. Les basiliques palèochrétiennes d'Amphipolis de Macedonie resenmant de convertes. – In: Corsi di cultura sull arte ravennate e Byzantina. Ravenna 1972.

Stojanova-Serafimova 2000: D. Stojanova-Serafimova. Die frühchristliche Basilika in der ul. "Partizanska" (Sandanski). – Mitteilungen zur christlichen Archäologie. Wien, VI, 2000, 9 - 15.

Vaklinova 1980: M. Vaklinova. Ateliers de décoration architecturale au Ve et VIe siècle dans la région de Nicopolis ad Nestum (Bulgarie). - ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ 10[ΟΥ] ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1980 (Actes du Xe Congrès international d'archéologie chrétienne. Thessalonique), 641 - 649.

Văleva 1989: J. Văleva. Les nèkropoles palèochrètiennes de Bulgarie et les tombes peintes. Actes du XIe congrès international d'Archeologié chrétienne. 1986. - In: Studi di antichita cristiana, XLI, Roma, 1989, 1244 - 1258.

Văleva 1998: J. Văleva. Les tombeaux ornes de criox et chtismes peints. Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae II. Citta del Vaticano – Split 1998, 761 - 786.

Velkov 1972: V. Velkov. Thrakien in der Spätantike IV - VI Jh. - Thracia I 1972, 213 - 221.

Velkov 1981: V. Velkov. Politische und Ansiedlungsentwicklung der westthrakischen Gebiete am Mittellauf der Struma im 1-6 Jh. - In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. Sofia, 1981,34 - 39.

Zahrnt 1996: M. Zahrnt. Hadrians Wirken in Macedonien. - In: Inscriptions of Macedonia Thirt International Symposium on Macedonia (Tessaloniki 8 - 12 December 1993). Tessaloniki 1996, 238, note. 38.

SVETI VRACH-SANDANSKI

Summary

Alexandra Dimitrova-Miltcheva

The present day town of Sandanski (Sveti Vrach) is situated in the fertile plain of the mid reaches of the Struma river and its confluents Bistritsa and Strumeshnitsa (South West Bulgaria). The mild climate of the Aegean, fertile soils, abundant timber and warm mineral springs, marble quarries have contributed to the growth of settlements over the millenia. Settlements from the Early neolithic, Late Bronze Age (13th-12th) and the Early Iron Age have been found here and in the vicinity. Parts of necopolises and separate burials from the Hellenistic age with coins and a rich inventory have been studied. Under Philip II the Medi tribe which inhabited the region was subjected to Macedonian colonization. Another invasion took place under Philip V. Spartacus, the leader of the greatest rebellion of the slaves against Rome, came from this tribe. After the campaigns of M.Licinius Crassus this region once again returned to Roman control and was included in the Province of Macedonia. During the 1st-3rd century urban life along the valley of the middle stretches of the Struma river was not developed and greater urbanization occurred in late antiquity (4th-6th c.). The town below the present site of Sandanski (Sveti Vrach) whose name has not yet been identified, was an important centre.

Various variants exist - Partikopolis, Alexandroupolis, Zapata, Gareskos. From the second century the town flourished. It was connected with the roads to Serdica (Sofia) and to the south to Thessaloniki and Via Egnatia. The street network was built on the orthogonal system . A cardo, covered with large stone slabs, under which ran the brick-lined drain along the western wall has been studied . The town had a clear water supply, the main water sources came from the river nearby and from the Pirin mountain. A number of water supply systems have been found in the town itself. The town plan and the street network were determined by the terrain. Most probably the central square was in the region of the present central part of the town and around basilica No 1, 2 and 4. A Greek inscription was found here , mentioning the stoa in the town in the reign of emperor Caracala (211-217). A large public bath was discovered on the present day Macedonia street. Repaired several times and rebuilt the bath has all the premises of a Roman bath. A full size marble statue of Venus of Rhodes was found here . Another building with a round plan was found south of the bath and partially excavated. The remains of an old bath were unearthed when the modern bath in Sandanski was under construction. A shrine of THEOS SALENOS , which was close to the mineral spring, known for its curative qualities was discovered in Sandanski. In the late Roman necropolis and the necropolis from late antiquity graves No 17 contained a man and a women with grave inventory related to medical uses and coins from the time of

emperor Aurelian 270-275) to Constantine the Great (306-337).

The inhabitants were a mixture of settlers from various provinces and veterans, however Thracians prevailed, some of them already Hellenized or Romanized. The Greek names, established epigraphocally are considerable. The official language was Greek. The earliest dated monument from the region, in Latin, comes from the 80ties of the 1st c. A.D. , the latest a non-christian inscription dated 238 A.D. The Roman authorities also settled veterans and pretorians, in order to strengthen its control in the regions. Several epigraphic monuments offer information about the administrative structure of the town, which had its *boule* (town council), and *demos* (assembly). Current affairs were in the hand of archons , with a head archon as their leader. In an inscription dated 210 A.D. the town was called Silenos. Many inscriptions speak of donations for public and cult buildings , among them the *bouleiterion* (town council) built under Marcus Aurelius (161-180), a wealthy woman made a large donation for the ephebs in the gymnasion . A wealthy family supported the building of the stoa (a two aisle baslilica) in the town, while a another couple donated money for the temple of the Goddess Tuche (Fortuna) and for its statue. Throughout the principate the town flourished - from the time of the Antonines and the Severus , the mid 2nd to the first third of the 3rd c. Among those venerated in this town inhabited by a varied population were Arthemis (most frequently the epithet she was given was Arthemidor, Arthemidora, Arthemis), followed by Tuche-Fortuna, Asclepius, Hygia, Telesphoros and Panacea (all deities of health, to whom many votive tablets were dedicated., as well as Herakles. The cult of the Thracian Horseman was also venerated in the town , where it was called The God of Salenos. From inscriptions we hear of a temple dedicated to the Goddess of Tuche and even Nike.

In late antiquity the town under present day Sandanski became the most prominent in the region. Several streets have been uncovered in an east-west and north-south direction, among them a pavement and a portico, all of them within the new Christian cult centre. The central street has not yet been found. Generally speaking the street network repeats the older one from Roman days. The water supply system remained the same. The shape of the fortified area was determined by the terrain. Some remains of town walls, closing in a polygonal area are still preserved. The total area surrounded by the wall was approximately 20 ha., enclosing a fairly large town. Sections of this wall, built in opus mixtum are preserved in several places. It was probably built in the second half of the 3rd c. or at the latest at the beginning of the 4th

Throughout the 4th-6th c. Sandanski was a major seat of Christianity. A great number of basilicas have been established so far, four of them studied in great detail, all of them forming a large urban cult complex. Basilica No 1 has a complete narthex, three aisles and an atrium. The central nave is 17.5 m. the side aisles 17.5 m. by 2.8 m. the narthex is 17,5 m by 3.90 m.

The central nave is separated by the side aisles by marble colonades over unbroken stylobates. The apse was not excavated. The central nave and the narthex, dating from the Middle Ages, were covered with marble slabs the side areas with brick flooring. Basilicsa No 2, Bishop John's basilica, is situated at about 20-30 m northeast of basilica No 1 which was preserved at the ground level in the ground floor of the Historical museum. An unusual solution of the traditional side aisles occurs in this basilica. It has a courtyard, exohnarthex, three aisles and side premises (partially excavated) of the two narthexes and the aisles. The narthex floors, the external narthex and the southern premises had mosaic floors. The greatest interest is in the central mosaic panel of the exo-narthex covered entirely by an inscription in Greek. The inscriptions speaks of of the "magnificient" building was errected by bishop John - "an erudite and wise man". The dating is in the first half of the 6th c. Basilica No 3 was built on a high terrace on St.George street. It was a basilica of the simple type with an elongated nave. The western part of the nave, connected through a tribelion with a single uniform narthex and tripartite exonarthex. The ratio between the side aisles to the middle aisles is 1:2. The nave and the narthex were covered by polychrome mosaics and the walls decorated by murals. Coinage of Constantius II (336-361) and Valens (364-375) have been found. Basilica No 4, no doubt the greatest Christian monument of Christian architecture in the town which was the seat of a bishopric . This basilica was situated to the northeast, close to basilica No 1 and 2 and the street of the colonade, the flat section of the ground reaching to the terrain to the hills on the west. This is the first instance in Sandanski when the apse was unearthed together with the whole outlined plan of the church. Its dimension 34.5 m by 21.95 m. with the apse, makes this the largest church unearthed in the town so far. This three aisle basilica of the Hellenistic type , with a narthex and exo-narthex, and an apse is enclosed in a rectangular prothesis, diakonikon, and presbytherium. Stairs on the northern side of the narthex led on to an emporia. Along the bema of the presbytherium three rows of seats for the priests were built and covered by polychrome mosaics .The walls opf the church were also covereed by polychrome mosaics. Two construction periods emerge together with later rebuilding. The atrium with a colonade was part of the plan of the basilica, which, owing to the specific character of the terrain ran to the south. The basilica had a baptisterium with rich decoration in marble and wall mosaics. Probably in the second half of the 5th c. the building was damaged by a strong earthquake, which led to the strongest subsidence in the central nave. The basilica was reconstructed (the second period of building activities) through a layer, levelling the ground. The polychrome mosaics were covered by marble slabs. The mosaics of the southern nave were preserved, while those in the northern nave were replaced by a brick floor. Seats were built around the southern nave, similar to those at the southern wall of the narthex. A pulpit with two tiers of steps were built on the eastern part of the nave, covered by decorative marble slabs and columns. A special marble pavement an immitation of a path runs from the central entrance of the nave to the entrance. Benches were built around the southern wall and the two short sides of the narthex. The stylobate of the presbytherium was renovated with marble bases of slabs, used as secondary material. Crosswise relief slabs with human images from the cycle of the Gospel are one of he most remarkable features of the basilica. The discovery of such marble reliefs, typical for the 6th c. is a rare and a unique find. The material coming from quarries beyond the region.

An administrative centre, the town was a seat of a hierarch in the region.

Late antiquity saw a flourishing of the crafts. Masons worked on new structures, especially on churches, working on the

archiectural decoration (bases, capitals, marble covering material). The influence of the workshops is felt here. Probably part of the structures were built by travelling master builders. Mosaics reached a high level, which basically included Christian symbols and motifs. Both the floors and walls were decorated with mosaics. We have scant information of murals with Christian symbols (a bloosoming cross and branches, peacocks etc). Crafts generally serving the inhabitants - potery, weaving, carpentry, working gold were also advanced. The great number of pot-sherds and entire vessels found in dwellings and necropolises in the course of numerous excavations as well as chance finds point to a well developed pottery production in the towns in antiquity and the Middle Ages. A glass smelter work-shop was found in Sandanski. A large number of implements and iron slag was found in the vicinity of the town which is indicative of the scale of iron objects with various functions - braces, axes, nails, used in the building trade, together with picks and vine-cutters. The exceptional conditions of the region allowed the development of agriculture and stock-breeding.

Burials with with a funerary relief from the 2nd -3rd c. were found in the course of construction work of the town polyclinic at Sandanski together with stone urns, decorated with a plastic decoration. An ancient necropolis was found in the western part of present day Sandanski.

A burial and memorial complex was found during emergency excavations in 1995 on the highest western slope of Sandanski, which was used in the third quarter of the 3rd c. and the 1st helf of the 4th c. An early Christian necropolis with a small church was situated at the site of the necropolis in late antiquity (on the site of present day Hunter's club) together with several brick tombs. Another Christian burial ground , used over a long period was located in the southern part of the present day 8th of March Str. (the finds include 65 burials from late antiquity, Early Christian period and the Middle Ages.

The town suffered from several powerful invasions in the mid-3rd c. between 260-270 A.D. , in 376-378 A.D. In the second half of the 5th c. the town below Sandanski recovered , however in 518 it was hit by a powerful earthquake. In spite of that the churches were restored again and rebuilt. Nevertheless the raids of the Avars and Slavs several decades later and another earthquake proved fatal for the town. A Medieval Bulgarian settlement was built which flourished in the 12th-13th c.

РИМСКИ И РАННОВИЗАНТИЙСКИ ГРАДОВЕ В БЪЛГАРИЯ
Първо издание, София, 2002
ISBN 954 - 91210 - 2 - X

Съставител: *Румен Иванов*
Редактор: *Райна Константинова - Петкова*
Преводачи: *Васил Атанасов, Стефан Бояджиев*
Художник: *Георги Иванов*
Предпечат: ИВРАЙ ООД
Печат: СИМОЛИНИ - 94
Тираж: 300
Формат: 1/8 60 Х 84
74 печатни коли

Издател: *ИВРАЙ ООД*
София, 1408, п. k. 85
т. (02) 59 - 75 - 70

ЦЕНА 16 ЛВ.